

**O'ZBEK TILSHUNOSLIGI
RIVOJI VA TAKOMILIDA
ERNST BEGMATOV
ILMIY MEROSINING O'RNI**

Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
materiallari

**O'ZBEK TILSHUNOSLIGI RIVOJI VA TAKOMILIDA
ERNST BEGMATOV ILMIY MEROSINING O'RNI**

**O'ZBEK TILSHUNOSLIGI
RIVOJI VA TAKOMILIDA
ERNST BEGMATOV
ILMIY MEROSINING O'RNI**

Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi

materiallari

2026-yil
5-6-iyun

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI
RIVOJI VA TAKOMILIDA
ERNST BEGMATOV ILMIY
MEROSINING O‘RNI**

**Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
materiallari**

2026-yil 5-6-iyun

NAMANGAN – 2026

UO‘K: 811.512.133(092)

KBK: 81.2O‘zb

O‘ - 14

O‘zbek tilshunosligi rivoji va takomilida Ernst begmatov ilmiy merosining o‘rni [Matn]: Respublika ilmiy-nazariy konferensiya materiallari / N. Uluqov. – Namangan, 2026. – 670 b.

Mas’ul muharrir:

Nosirjon ULUQOV, filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Yorqinjon ODILOV, filologiya fanlari doktori, professor

Sultonbek NORMAMATOV, filologiya fanlari doktori, professor

To‘plamni nashrga tayyorlovchilar:

Madina Jalilova, NamDU mustaqil tadqiqotchisi

Mashhura Mamajonova, NamDU mustaqil tadqiqotchisi

To‘plam Namangan davlat universitetining ilmiy-texnik kengashining 2026-yil 25-maydagi 5-sonli yig‘ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

EHTIROM HAYKALI

Ashirboyev Samixon,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

folklorshunoslik va dialektologiya kafedrası mudiri

filologiya fanlari doktori, professor

Ajabo, ehtiromning ham haykali bo'larmish. Bu ramziy haykalni har qanday ustozga ham qo'yib bo'lmaydi. Uning uchun odamiylikda yuksaklik, vujudida tiyraklik, eng muhimi, uning tan olinishi talab qilinadi. Men yanglishmadim, mening qahramonim abadiyatda bunday ehtiromga munosib.

O'zingga qadrdon va undan bir umr minnatdor bo'lib yurganimiz inson to'g'risida so'zlamok va yozmoq mushkul ish ekanligini har kim ham his qilmasa kerak. Bunday fikrlashimga asosim shuki, yuksak ta'zimda bo'lgan insonlarni ta'riflashga tilimizdagi eng sara va yuragingizning qa'rida ko'pincha yashirinib yotgan go'zal so'zlarni tanlashingiz qiyin kechadi, chunki bu saralangan kalimalardan avvalo o'zimiz bahra olishimiz lozim bo'ladi. Ernst ustoz to'g'risida yozish ham shunday mas'uliyatli bo'lgani uchun biroz sukut qilishimga to'g'ri keldi va qay mazmunda yozishni ko'p o'ylab va uning mushkulligini anglab, biroz vaqt dil so'zlarimni yozishga jur'at qila olmay yurdim. Shu asnoda unutayozganim bir kitob qo'limga tushdi va uni topganimdan nihoyatda sevindim va undagi barchamizga o'git bo'ladigan bir to'rtlikni o'qib chiqqanimdan so'ng, ushbu satrlarni tartib qilishga kirishdim.

Bu kitobda buyuk Amir Temir Turkiyaga yurish qilib Boyazidni bo'ysundirishdan avval Hazrati Sulton Xoja Ahmad Yassaviy qabrini ziyorat qiladi. Shu chog'da maqbara mulozimi uning qo'liga Ahmad Yassaviy asaridan olingan bir to'rtlikni tutqazadi. Bu to'rtlik:

Yaldo kechani sham'i shabiston etgan,

Bir lahzada olamni guliston etgan,

Bas, mushkul ishim tushubdur, oson etgan,

Ey barchaning mushkulini oson etgan, – so'zlari Hazrati Sultonimning Ollohga nidosi edi. Sohibqiron bu to'rtlikni o'ttiz bor o'qiydi va ko'zlarida yosh bilan chiqib ketadi hamda Boyazid ustiga yurib, murodiga yetadi. Ha, uning mushkul ishi mustajob bo'lgan edi.

Men ham bu to'rtlikni har kuni takrorlab turdim, mushkulimni Olloh oson qilgandek bo'ldi va ushbu tatvilni bitishga botinim ruxsat berdi.

To'g'risini aytsam, ustoz bilan tanishishimiz bevosita bo'lmagan. U paytda men Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (hozirgi milliy pedagogika universiteti)da ishlar edim va nomzodlik dissertatsiyam qo'limda, lekin uni qayerga olib borishni bilmas edim...

Voqea bunday bo'lgan edi. 1968-yilda (22 yoshimda) ushbu maskanda ish boshlagan bo'lsam, rahmatli ustozim, professor Saidzoda Usmonov ikki yilgacha ilmiy mavzu olmaysan, faqat rejalashtirilgan fanlarning ("O'zbek dialektologiyasi", "Tilshunoslikka kirish" va "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi") to'liq konspektini ishlab chiqasan, degan topshiriqni bergan edi, chunki shu fanlarni kechki bo'limda men o'tar edim. Bu ishlarning muddati tugamasdan ulgurib, ustoz tekshiruvidan o'tdim va ishonchiga kirdim. Mavzuni kelishdik: "O'zbek tilining Turkiston shevasi". Bir yil sheva materiallarini yig'dim. Shunda kambag'alni ot ustida it qopti. Kafedraga Q. Muhammadjonovning aynan shu nomdagi dissertatsiyasi avtoreferati kelib turibdi-da! Fojea qilmadik. Dastlab o'tgan asrning 20-yillari tilshunosligi tarixi mavzusini tanladik, so'ng esa mening taklifim bilan XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridagi o'zbek tilshunosligi tarixi bo'yicha dissertatsiya mavzusiga to'xtaldik. Bu ishni yakunlab, 1972-yilda ustozga olib kirdim. Paxta yig'im-terimi vaqti edi. Ishni bu jarayon o'tgandan keyin birga ko'rish kelishib olindi. Afsuski, bu ishni ustoz ko'ra olmadilar...

Ha, avval aytganimdek, "dissertatsiyam qo'limda" edi, xolos. Mening sarson-sargardonligim boshlangan. Kafedra mudirimiz ishni muhokamaga olmayapti (u ustozim bilan nosoz bo'lgan), ikkinchi rahbarlikni so'rab kimga murojaat qilgan bo'lsam, marhum ustozdan voz kechish talabini qo'yar edi. Vaqt degan yuguruk ot esa harakati tezlashgan. Shunday kunlardan birida Mazluma opa Asqarova menga yordam bergandek bo'lib, ikkinchi rahbarlikka X.A. domlamizni tayin qildi. Bu qarorga esa kafedra mudirimiz ashaddiy qarshi. Avval bir muammo bo'lsa, endi X.A.dan qutulish ikkinchi muammo bo'lib qoldi.

Shunday boshim aylanib yurgan kezlarda yaxshi odamlar ham borligidan va ularni menga ro'para qilgan Xudoyimga boshlaring egik bo'lar ekan. Qarangki, kutubxonada doim birga tayyorgarlik ko'rib yurgan Oqnazar Qurbonov degan akamga bir tanaffusimizda gap ochgan edim. U menga hamshaharimiz Ernst aka borligini va ular o'rtoq ekanligini aytib qoldi hamda tanishtirib qo'yishni bo'yniga oldi va shunday bo'ldi ham. Ernst aka bilan begonasiramay aka-uka bo'ldik va shu kundan boshlab ishim yurishib ketdi. X.A. bilan va kafedradagi muammolar tezda bartaraf bo'ldi, lekin bu vaqtda uch yil dissertatsiya "qo'ltig'im"da yurgan edi.

Biz Ernst ustoz bilan ijodiy ishlar edik. Birgalikdagi ijodiy ishlar asnosida u odamda boshqa ilmiy rahbarlarda kam ko‘rinadigan bir ajoyib xislat borligini seza oldim: hech bir murojaatingizni paysalga solmas, “qo‘lingizga qaramas”, shartlar qo‘ymas edi. Ilmdagi va hayotdagi bu kabi qarashlarimiz bizni do‘stlashtirib qo‘ygan edi.

Men Ernst akaning uylariga tez-tez borib turar edim, onalari ham savodxon ayol bo‘lgan, u bilan ko‘p suhbat qilar edim, ayniqsa, uning Qarnoq shevasida, mening Turkiston shevasida gaplashishimiz unga xush yoqar edi, bu suhbatga kelinoyimiz aralashar edi va biz o‘zimizni Qarnoq va Koriz qishloqlarida suhbatlashayotgandek his qilar edik.

Ernst ustozning iztiroblarida – avval G‘ayrat o‘g‘lining, so‘ng onalari va turmush o‘rtoqlari bandalikni bajargan kezlarda uning yonida turdim.

Shuni alohida qayd etish kerakki, Ernst ustoz olimlik martabasiga osonlik bilan erishgan emas. Bu so‘zlarni shunchaki yozayotganim yo‘q. Hozirgi tilshunoslik, qisman adabiyotshunoslik bo‘yicha ilmiy darajalilarning aksariyati o‘sha davrdagi ilmiy hayot, ya‘ni fan doktori bo‘lish degan martaba yo‘li, go‘yoki, pinhona hayot-mamot jangini (“parda ortidagi hangomalar”) olib borish ekanligidan bexabar. Vaqtida akademik Shonazar Shoabdurahmonovdek odamlarning doktorlik dissertsiyalari paysalga solinganligidan o‘sha davr olimlari ham xabardor emas edilar. Yozilmagan qonunlar bor edi. Ana shunday yozilmagan qonunni birinchilardan bo‘lib Ernst ustoz buza olgan. Bunga ustozning ilmi, shijoati, salohiyati yetarli bo‘lgan. Ustoz kam e‘tibor berib kelingan soha – onomastika asoslarini, o‘zbek tili leksikasi qatlamlarini ilk bor ilmiy jamoatchilikka yetkazgan va o‘zining g‘oyalarini Xalqaro va Respublikaning yirik anjumanlarida namoyish qila oldi. Bunday tinim bilmas shaxsni tan olmasdan iloji qolmaganligi uchun ham “o‘rnatilgan” to‘siqlardan bemaolol o‘tgan. Xullas, ilm degan bahaybat olam Ernst ustozni tan olgan edi.

Eng muhimi, ustoz hayotlik davrida o‘zbek tilshunosligida “Ernst Begmatov maktabi”ni yaratib qo‘ygan, buni hozirgi ilm ahli baralla aytib yuribdi. To‘g‘ri, men bu maktabning a‘zosi emas edim, chunki leksikologiya va onomastika emas, tilshunoslik tarixi, tarixiy sintaksis, dialektologiya sohasi bilan shug‘ullanganman, lekin ustozning butun ijodi, shogirdlarining faoliyatiga befarq emasdim, xayrixoh bo‘lganligimni “uka shogird”larning aksariyati yaxshi bilishadi, ustoz jalb qilgan barcha ishlarda doimo ustoz yonida paydo bo‘lar edim.

Ustozning yana bir xislatini ta‘kidlagan bo‘lar edim. Biz Qozog‘iston o‘zbeklari tabiatan qo‘pol, qo‘rsroq, betga choparroq, jahldorroq bo‘lamiz,

xullas, madaniy shahar aholisiga begonaroq o‘zimizga xos madaniyatimiz bor. Ustozda bularning hech qaysisi yo‘q edi, faqat topshiriqlarini shogirdlar bajarishda sustkashlikka yo‘l qo‘yganda ranjib gapirish odati bor edi.

Ustozning noyob xislati uning hech kim bilan ixtilofga bormasligi edi, balki u bunday vaziyatga o‘rin qoldirmaydigan inson bo‘lgan. Bu masalada bir voqeani eslagim keldi. Ernst ustozning bir shogirdi himoya jarayonlarida seminardan o‘tishi chog‘ida Til va adabiyot ilmiy tekshirish institutining o‘rtacha bilimga ega bo‘lgan bir ilmiy xodimi dabdurustdan Ernst ustoz va shogirdiga malomat toshini yog‘dirdi. Hamma hayron. Qayoqdan keldi bu gap unga? Ernst ustoz so‘z olishga majbur bo‘ldi. Barchamiz jiddiy majora kelib chiqsa kerak deb xavotirda o‘tiribmiz. Ana shu majlisdagi Ernst ustozning so‘zini aynan eslab qolgan edim. Ernst ustoz: “N., shogirdim to‘g‘risidagi so‘zlaringizga, uning o‘zi javob beradi, lekin menga qaratgan so‘zlaringizni sizning tarbiyangizdagi kamchilik deb bilaman”, – dedi va turib ketdi. Bu gap barchaning olqishiga sazovor bo‘lgan. Kutilgan janjal yuz bermadi.

Xotima. Kimki Ernst ustoz bilan hamkorlik qilgan bo‘lsa, halol bo‘ldi, kimki uning yordamiga muhtoj bo‘lgan bo‘lsa, unga beg‘araz yordam berdi. Oллоh rahmatiga olgan bo‘lsin!

ПРОФЕССОР Э.А.БЕГМАТОВ ЎЗБЕК НУТҚИ МАДАНИЯТИ ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ НОРМАСИНИНГ ЕТУК ТАДҚИҚОТЧИСИ

Маматов Абдимурод Эшонқулович,
Ўзбекистон Миллий университети профессори,
филология фанлари доктори

Аннотация. Мақолада профессор Э.А.Бегматовнинг илмий фаолияти, унинг ўзбек нутқи маданиятига ва адабий тил нормасига бағишланган ишларига шарҳлар, тилшунослик фанига қўшган ҳиссаси ва илмий ташкилотчилиги ҳақида мулоҳазалар баён иқилинган.

Калит сўзлар: нутқ маданияти, адабий норма, нутқ одоби, тил эстетикаси, норма ва услуб, талаффуз нормаси, акцентология.

Ўзбек нутқи маданияти, ўзбек адабий тили ва нормаларининг такомиллашувида беназир ва кўпқиррали тилшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Эрнст Азимович Бегматовнинг илмий изланишлари, бу соҳаларга қўшган ҳиссаси, илмий-назарий фикрлари ва амалий тавсиялари диққатга сазовордир. Устоз бу соҳа бўйича

ўнлаб илмий мақолалар ва бир неча китоблар нашр эттирди, илмий анжуманларда ўзининг илмий жиҳатдан пухта назариялар сингдирилган, барчанинг диққатини ўзига тортадиган ажойиб маърузалари билан қатнашди.

Устоз муаллифлигида нашр қилинган рисоалар, ўқув қўлланмалари ва мақолаларда ўзбек нутқи маданияти ва ўзбек адабий тили нормаларининг назарий ва амалий муаммолари ҳақида, адабий тил нормаси ва талаффузининг ижобий томонлари ва мавжуд нуқсонлари тўғрисида, нутқ маданияти ва тил нормаси тушунчасига оид муаммоларп, тил ва унинг қадр-қиймати, тил ва тафаккур муносабати, тилнинг ижтимоий моҳияти тўғрисида қизиқарли илмий фикрлар юритди. Профессор Э.А.Бегматов мазкур рисоаларда адабий тилнинг лексик, морфологик, услубий ва талаффуз нормалари каби долзарб масалаларни баҳс, муҳокама ва мунозара доирасига олиб кирди, муҳим илмий-назарий фикрлар билдирди.

Устоз илмий оламининг кенглиги ва сермазмунлиги шундаки, домла нутқ маданияти ва тил нормаси муаммоларини нотиклик санъати, тарғиботчилар ва ташвиқотчилар нутқи, нутқ одоби ва тил эстетикаси жиҳатдан ҳам тадқиқ қилди ва ўзининг бебаҳо илмий-назарий фикрларини баён қилди. Э.А.Бегматовнинг “Нотикнинг нодир бойлиги” рисоласида тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб боровчи мутахассислар учун тил бойликларидан мақсадга мувофиқ даражада фойдаланиш ҳақида, адабий тил ва унинг нормалари ҳақида аниқ маълумотлар берилган.

Ўзбек тилшунослигининг ҳозирги ривожланиш босқичида тил нормасининг назарий масалаларини кузатиш ва тадқиқ қилиш энг муҳим муаммолардан ҳисобланади. Шу жиҳатдан бевосита домла раҳбарлиги асосида ҳаммуаллифликда (А.Бобоева ва М.Асомиддинова) нашр этилган “Адабий норма ва нутқ маданияти” китоби жуда катта аҳамиятга эга. Китобда лисоний нормага оид назарий қисм Э.Бегматов томонидан ёзилган бўлиб, унда тил нормаси тушунчаси, умумнорма ва хусусий норма, адабий норма ва унинг хусусиятлари, белгилари ва мезонлари ҳозирги давр тилшунослиги ютуқларига асосланиб, чуқур таҳлил қилинган ва умумлаштирилган.

Муаллиф ўзбек адабий тили нормасининг типларини умумий тарзда: 1) ёзма адабий нутқ нормаси, 2) оғзаки адабий нутқ нормасини ажратади ва бу нормалар тизимидаги лексик-семантик, талаффуз, акцентологик, фонетик, грамматик (морфологик ва синтактик), сўз ясалиш, орфографик, график, пунктуацион ва стилистик нормаларни

қисқача тавсифлайди. Китобнинг “Норма ва услуб” бўлимида услубий нормалар тил нормалари билан бир қаторда турмаслиги, балки услубий норма тил нормаларининг функционал, яъни нутқий жараёндаги яшаш нормалари эканлиги, бу ҳоллар ҳар бир конкрет норма учун алоҳида-алоҳда тааллуқли эканлиги таъкидланган.

Профессор Э.А.Бегматовнинг ҳаммуаллифликда чоп этилган “Ўзбек нутқи маданияти очерклари” китобида нутқ маданияти соҳасининг мақсад ва вазифалари, нутқ маданияти тушунчасининг моҳияти ҳақида фикр юритилади. Рисолада нутқ маданияти соҳасининг мустақил ва мураккаб муаммо эканлигини исботлаш учун ана шу соҳанинг моҳияти, унинг пайдо бўлиш тарихи, илмий тадқиқ этиш жиҳатлари, бошқа лисоний соҳалар (лексика, стилистика, фразеология, грамматика ва бошқалар) билан муносабати, улардаги ўхшашлик, алоқадорлик ва фарқли томонлар, нутқ маданияти соҳасининг ўрганиш объекти, мазмуни, мезон ва ўлчовлари, шартлари ва категориялари, унинг лисоний ва нолисоний томонлари ҳақида атрофлича фикр юритилган. Нутқ маданияти соҳасининг назарий муаммоларига оид таҳлилларнинг барчаси Э.А.Бегматов қаламига мансубдир. Нутқ маданияти соҳасининг асосий текшириш объекти адабий тил нормасидир, унинг шаклланиш, ривожланиш, стабиллашув қонуниятларидир, деб ёзади устоз. Шунингдек, шу асосда нутқ маданияти адабий норма ва ундаги норматив воситаларнинг истиқболлигини ҳам аниқлаш лозимлиги уқтирилади.

Китоб муаллифи томонидан ўзбек нутқи маданияти соҳаси олдида турган бир неча долзарб назарий ва амалий муаммолар қуйидагича тасниф қилинган: 1) нутқ маданиятининг умумназарий муаммолари, 2) ёзма нутқ маданияти муаммолари, 3) оғзаки нутқ маданияти муаммолари ва 4) нутқ маданиятининг илмий-амалий муаммолари. Проф. Э.А.Бегматов томонидан айтилган бу масалаларнинг зарурлиги ва долзарблиги шубҳасиздир ва ҳозирги замон тилшунослик фанининг кун тартибидаги ўз ечимини кутаётган асосий вазифалардандир. Дарҳақиқат, ўзбек тилшунослигида юқорида келтирилган муаммолар ҳанузгача илмий жиҳатдан атрофлича ўрганилган ва тадқиқ қилинган эмас.

Шуни эслатиб ўтиш жоизки, Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида 1966 йилда “Нутқ маданияти” бўлими ташкил этилди. Бу бўлимда устоз Э.А.Бегматов бир неча йиллар бўлим бошлиғи сифатида фаолият кўрсатди. Домла раҳбарлигида бу бўлим ходимларининг ўзбек нутқи маданиятига оид сермашаққат

изланишлари ўзбек тилшунослигида нутқ маданиятининг алоҳида илмий соҳа сифатида шаклланишига замин бўлди.

Нутқ маданияти ва адабий нормага оид изланишлар назарий йўналишлардан аста-секин илмий-амалий йўналишларга, конкретликка яқинлашиб борди. Буни Э.Бегматов ва М.Турсунпўлатовларнинг “Ўзбек нутқи маданияти асослари”, Э.Бегматов ва Ё.Тожиевларнинг “Нутқ маданияти ва стилистика асослари” китобларининг бунёдга келганидан билиш мумкин. Бу асарларда нутқ маданияти, унинг асосий мезон ва категориялари, нутқ маданиятига эришиш йўллари, услубий норма ва унинг услубларга боғлиқлиги, уларнинг лисоний асослари ҳақида батафсил фикрлар юритилган.

Устоз Э.А.Бегматов ажойиб фан ташкилотчиси ҳам эди. Бу илм фидойиси ва жонкуяр раҳбар Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида бўлим мудир сифатида фаолият кўрсатган даврларда бир неча бор нутқ маданиятига бағишланган илмий конференциялар ташкил қилди. Шунингдек, 1990 ва 1993 йилларда у кишининг бевосита раҳбарлигида Термиз Давлат университетида ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммоларига бағишланган илмий-амалий конференциялар бўлиб ўтди. Ушбу анжуманларнинг материаллари “Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб масалалари” ва “Нутқ маданияти масалалари” номи билан устознинг бош муҳаррирлигида нашр этилди.

Устоз ўз илмий фаолияти давомида ўнлаб шогирдларини нутқ маданияти ва адабий тил нормаси муаммоларига бағишланган мавзуларда докторлик ва номзодлик диссертацияларига илмий раҳбарлик қилди ва уларнинг барчаси диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилиб ҳанузгача домла яратган назарияни ва анъанани давом эттириб келмоқдалар.

Биз устозимизнинг илмий ғояларига ҳамиша содиқ қоламиз ва у киши яратган анъаналарни давом эттирамиз. Домланинг илмий салоҳиятига ҳамиша таъзим қиламиз. Устознинг жойлари жаннатдан бўлсин, оллоҳ ўз раҳматига олган бўлсин.

ERNST BEGMATOV – O‘ZBEK ONOMASTIKASINING ASOSCHISI

Sobirov Abdulhay Shukurovich,
filologiya fanlari doktori, professor,
Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi
Andijon davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada hozirgi o‘zbek adabiy tili, o‘zbek onomastikasi va nutq madaniyati sohalari rivojiga munosib hissa qo‘shgan, filologiya fanlari doktori, professor E.A.Begmatovning ilmiy-pedagogik faoliyati haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, onomastika, onomastik ko‘lam, hozirgi o‘zbek adabiy tili, leksik birliklar, leksik-semantik guruh, nutq madaniyati, muomala, munosabat.*

Abstract. This article examines the research and teaching work of Doctor of Philology, Professor E.A. Begmatov, who made significant contributions to the development of the modern Uzbek literary language, Uzbek onomastics, and speech culture.

Keywords: *Uzbek language, onomastics, onomastic field, modern Uzbek literary language, lexical units, lexical-semantic group, speech culture, behavior, attitude.*

O‘zbek tilshunosligi juda katta va mashaqqatli taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. Garchi tarixan boy va ifoda imkoniyatlari cheksiz bo‘lsa-da, asrlar davomida uning yo‘llariga turli to‘siqlar qo‘yib kelindi. Mahmud Koshg‘ariydan boshlangan, Hazrat Alisher Navoiy ilmiy jihatdan asoslab bergan turkiy (o‘zbek) tilshunosligi jahon tilshunosligining rivojida o‘ziga xos o‘ringa ega, chunki hozirda shuhrat topgan tavsifiy, tarixiy, qiyosiy, chog‘ishtirma, areal, ideografik tadqiqotlarning negizi turkiy tillarda erishilgan yutuqlarga borib taqalishi hech kimga sir emas.

Barcha davrlarda ham ona tili taqdiri ustida bosh qotirgan shaxslarga qiyin bo‘lgan. Ayniqsa, XX asrda yashab o‘tgan tilshunoslar jiddiy sinovlarga duch kelishdi. Ular sobiq sho‘ro davlati mafkurasi bosimi ostida ish olib bordi.

Ma‘lumki, o‘sha davrda milliy tillarda darsliklar, o‘quv qo‘llanmalarini yaratish, lug‘atlar chop ettirish, ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug‘ullanish uchun sabr-toqat, o‘z xalqi, millatiga mehr-muhabbat, katta ma‘naviy jasorat kerak edi. Abdurauf Fitrat, G‘ozi Olim Yunusov, Otajon Hoshim,

Sotti Husayn kabi ulug' tilshunoslar boshlab bergan ishni davom ettirish oson bo'lmadi. Ayub G'ulom, Sh.Shoadurahmonov, M.Asqarova, G'.Abdurahmonov, U.Tursunov, F.Abdullaev, Sh.Shukurov, Olim Usmon, Sh.Rahmatullaev, A.Nurmonov, H.Ne'matov, N.Mahmudov singari fidoiy zotlarning zimmasiga o'zbek adabiy tilining nazariy hamda amaliy asoslarini yaratib berishdek sharaflı vazifa yuklandi.

Biz – tilshunoslar yaxshi bilamiz. Ularning har biri o'zbek tilining muayayn bir sohasi bo'yicha o'ziga xos ilmiy maktab yaratib, keyingi avlod uchun mayoq vazifasini o'taganlar. Ular ichida 70-80 yillarda o'zbek tilshunosligiga yangi kirib kelgan nomshunoslik – onomastika yo'nalishiga asos solgan va uni yangi taraqqiyot yo'llariga olib chiqqan, zahmatkash olim, buyuk qalb egasi, samimiy inson Ernst Azimovich Begmatovning alohida o'rni bor.

E.Begmatov an'anaviy o'zbek tilshunosligini zamonaviy o'zbek tilshunosligiga bog'lashda eng muhim halqalardan biri vazifasini bajarib o'tgan ulug' ustozlardan biridir.

Xo'sh, E.Begmatovning xizmatlari nimada ko'rinadi? Olim birinchilardan bo'lib, o'zbek nomshunosligi – onomastika ustida jiddiy izlanishlar olib bordi. Unga qadar rus tilshunosligida mazkur yo'nalishi mukammal ishlangan, siyosiy lashstirilgan va milliy tillarga uning qoliplari ko'chirilgan bir davr edi. Markaz tomonidan tavsiya etilgan nomlarni almashtirishga hech kimning haddi sig'mas edi. Markaz esa faqat milliy qadriyatlarni bir chetga surib qo'yib, "qizil nomlar"ni targ'ib qilish bilan band edi. *Shayhontahurni Oktabr, Shahrixonni Moskva, Asakani Leninsk, Qorasuvni Ilichevsk* deb nomlash urfga kirgan, *Komsomol, Partse'zd, Leninobod, Kalinin, Dmitrov, Oktabr* kabi nomlar bolalab ketgan bir davrda nomshunoslikning milliy qoliplarini topish, tarixini o'rganish, istiqbollarini belgilab berishdek mushkul vazifaga qo'l urish o'z boshini sirtmoqqa tutib berish bilan barobar edi. E.Begmatov buni tushungan holda o'zbekcha nomlarga mehr-muhabbat va ona xalqiga cheksiz sadoqat bilan ishga sho'ng'idi va 1965-yilda "O'zbek tili antroponimikasi" mavzusidagi nomzodlik ishini muvafaqiyatli himoya qildi. Mazkur dissertatsiya kelajakda bajarilishi lozim bo'lgan ulug' ishlarning muqaddimasi edi.¹

Professor E.Begmatov o'zbek antroponimiyasi birliklariga aniq tavsiflar berdi, ularning bir-biridan farqlarini ko'rtatishga harakat qildi. Atoqli otlarning a) ismlar; b) laqablar; s) taxalluslar; d) o'tmishda mavjud bo'lgan shakllari ("qizi", "o'g'li") yordamida nomlash; ye) arabcha shakllar

¹ **Бегматов Э.** Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: Фан, 1965. – 26 с.

(“ibn”, “binni”)dan foydalanish; i) ruscha familiya va ota ismlari kabi ko‘rinishlarining ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatlarini ochiq lab berdi.

Antroponimlarning tarixiy, ijtimoiy, nominativ, badiiy-uslubiy, lingvopoetik, estetik, funksional-uslubiy, imloviy, tarkibiy va boshqa belgilariga ko‘ra tilning boshqa birliklaridan farq qiluvchi xususiyatlarini 16 anddant iborat qarashlarida izchil bayon etib berdi. Bu g‘oyalar hali ham o‘z kuchini yo‘qotgani yo‘q. E.Begmatovning yillar davomida qayta-qayta nashr etilgan “O‘zbek ismlari imlosi” (Toshkent: Fan, 1972), “O‘zbek tili antroponimikasi” (Toshkent: Fan, 2013), “O‘zbek ismlari. 14600 ta ismlar izohi” (Toshkent: O‘zME, 2006), “O‘zbek ismlari izohi” (Toshkent: O‘zME, 2016) kabi kitoblarni xalqimiz katta ishtiyoq bilan kutib oldi. Bu kitoblar har bir mahallada, ayniqsa, farzand kutayotgan va chaqaloq ovozi eshitilgan Alloh nazari tushgan xonadonlarda qo‘lma-qo‘l bo‘lganini yaxshi eslayman.

Bir so‘z bilan aytganda, E.Begmatov o‘zbek antroponimikasi faniga asos soldi.

Ikkinchidan, E.Begmatov o‘zbek tilshunosligiga *onomastika*, *onomastik*, *ko‘lam*, *onomastik makroko‘lam*, *onomastik mikroko‘lam* kabi tushunchalarni ilk bor olib kirgan tadqiqotchilardan biri sanaladi. Olim birinchilardan bo‘lib onomastik ko‘lam ta’rifini ishlab chiqdi². Uning fikricha: “Biror konkret tildagi atoqli otlarning mavjud tiplari va hajmini aniqlay olish o‘sha tildagi atoqli otlar doirasini, ular tarqalgan onomastik maydonni bilib olishga yordam beradi. Ushbu muammo onomastikaga oid tadqiqotlarda “onomastik ko‘lam” (“onomasticheskoe prostranstvo”) deyilgan tushuncha va termin bilan bog‘langan holda talqin qilinmoqda.

Onomastik ko‘lam keng va tor ma’nolarga ega. Chunki onomastik ko‘lamni tashkil qiluvchi kichik ko‘lamlar ham mavjud. Shu sababli tilning umumiy onomastik ko‘lamini superko‘lam (eng yirik) deb belgilash mumkin. Har qanday tilning, jumladan, o‘zbek tilining onomastik tizimi va uni tashkil etadigan onomastik birliklar miqdoran g‘oyatda ko‘pqirrali, hajman ulkan, qanday obyektning nomi ekaniga ko‘ra o‘zaro farqlanuvchi, shu bilan birga bir-biri bilan muayyan bog‘liqlik va munosabatda bo‘lgan real lisoniy mavjudlikdir”. Onomastik birlik deyilganda, donalab nomlangan konkret atoqli ot ko‘zda tutiladi.³

² **Begmatov E., Avliyaqolov Y.** Onomastik ko‘lam tushunchasi//O‘zbek tili va adabiyoti, 2007. – № 3. – B. 17-21; O‘shsha mualliflar. O‘zbek onomastikasining makro ko‘lami”// O‘zbek tili va adabiyoti, 2007. – №5. – B.33-39. O‘sha mualliflar. O‘zbek onomastikasining mikroko‘lami //O‘zbek tili va adabiyoti, 2008. – №1. – B.15-18.

³ **Begmatov E.** O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 33-35.

U onomastik ko‘lamning murakkab va ko‘pbosqichli hodisa sifatida baholab, unda atoqli ot ma‘lum tiplarining yirik – makro guruhleri, kichik – mikro guruhleri va yanada kichikroq guruhchalari o‘zaro munosabatda bo‘lishini, biri ikkinchisidan tashkil topishini, biri ikkinchisining davomi bo‘lishini, biri ikkinchisini to‘ldirishini, superko‘lam, makroko‘lam, mikroko‘lam va yana kichikroq ko‘lamlardan tashkil topishini isbotlab berdi. Shu tarzda E.Begmatov o‘zbek tilida 22 ta makroko‘lam va ularning har biri bir qancha mikro va ko‘lamchalardan iborat ekanini borligini ko‘rsatdi. Hozirda mazkur ko‘lamlarning aksariyati bo‘yicha tegishli ilmiy-tadqiqot ishlari bajarilgani faktining o‘ziyoq E.Begmatovning bundan bir necha o‘n yillar oldin to‘g‘ri yo‘ldan borganini ko‘rsatib turibdi.

E.Begmatovning fikricha: “Onomastik makroko‘lam superko‘lamdan keyin turuvchi yirik bo‘linmadir va unda til onomastik tizimining muayyan belgilar asosida uyushuvchi va birlashuvchi hamda onomastik mikroko‘lamni tashkil etuvchi nominativ birliklar mujassamlanadi. Makroko‘lamlar o‘eining tuzilishi va tarkibiga ko‘ra ikki xil xarakterga ega ekanini ko‘rsatdi: 1. Davomli ko‘lamlarga bo‘linmaydigan makroko‘lamlar. 2. Davomli ko‘lamlarga bo‘linadigan makroko‘lamlar”.⁴

E.Begmatovning eng ma‘qul bo‘lgan ishi shundaki, u davomli, ya‘ni yordamchi ko‘lamlarga bo‘linmaydigan makroko‘lamning *teonimiya*, *dignitonim*, *fitonimiya*, *xrononim*, *anemonim*, *xrematonim*, *politonim*, *ergonim*, *faleronim*, *stratonim*, *dignitonim*, *antroponimiya*, *zoonimiya*, *kosmonimiya*, *toponimiya*, *gidronimiya*, *ideonim*, *poreyonim*, *mifonimiya* kabi turlarini ko‘rsatib berdi.

Ularining har biri o‘z ichida bo‘lishini qonuniyatlarini aniqladi. Masalan, gidronim makroko‘lamni *bationim*, *gelonim*, *limnonim*, *litonim*, *okeononim*, *katamonim*, *spleonim* kabi ko‘lamlarini tilga oldi.

Bu kabi tahlillar yuqorida ta‘kidlaganimizdek, keyingi yirik ishlarga yo‘l ochib berdi. Professor N.Uluqov E.Begmatov qarashlarini davom ettirib, Farg‘ona vodiysidan yiqqan 6,5 mingdan ziyod gidronimlar asosida ularning 36ta ko‘lamchalarini aniqladi⁵.

E.Begmatovning *zoonimiya*, *giponim*, *ornitonim*, *venusonim*, *oykonim*, *komonim*, *urbanonim*, *agroonim*, *nekronim*, *terronim*, *regionim*, *dromonim*, *xoronim*; *ideonim*, *ktematonim*, *dokumentonim*, *xrononim*, *geortonim*, *gemeronim*, *urbanonim*, *nekronim*, *partonim*, *xrematonim*, *okeononim* kabi mikroko‘lamlar haqidagi qarashllari uzoq yillik kuzatuvlari, mashaqqatli

⁴ **Begmatov E.** Yuqoridagi manba, 37-b.

⁵ **Улуқов Н.** Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.6-8.

mehnatlarining natijasidir. Hozirda ularning aksariyati bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari bajarilgan va ular uchun E.Begmatovning qarashlari "xamirturush" vazifasini bajargani aniq.

Olimning o'zbek tilshunosligiga qo'shgan yana bir ulkan hissasi uning "Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari" mavzusidagi doktorlik ishi va shu nomdagi monografiyasi sanaladi.⁶ Ushbu tadqiqot ishlari ham o'zbek leksikogoiyasining keyingi bosqichlari uchun o'ziga xos "oltin pillapoya" vazifasini o'tadi, desak adashmagan bo'lamiz.

Ushbu asarlarda o'zbek tilining lug'at tarkibi, leksik qatlam tushunchasi, o'zbek adabiy tilining boyish yo'llari, mavzuiy guruhlari sodda, aniq va lo'nda shakllarda bayon etilgan. Birgina o'zbek adabiy tilidagi o'z qatlamning 28ta mavzuiy guruhi haqida atroflicha fikr yuritilgan.

E.Begmatovning o'zbek tilshunosligiga qo'shgan hissasi bu bilan nihoyasiga yetmaydi. Uning boshchiligidagi chop etilgan "O'zbek nutqi madaniy ocherklari" kitobi o'z davrida katta ahamiyat kasb etgan edi.⁷

Umuman olganda, E.Begmatovning ona tilimiz oldidagi mehnatlari cheksiz. Uning lisoniy qarashlari hamon tilshunoslar e'tiborida. Ayniqsa, onomastika va o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari haqida yozgan asarlari yosh tadqiqotchilar uchun dasturulamal vazifasini o'tab kelmoqda. U singari o'zbek tili rivoji uchun jon kuydigan, fidoiy zotlarning hayoti va faoliyati hech qachon unutilmaydi. O'zbek tili bor ekan, ularning nomi hamisha el ardog'ida bo'ladi.

ЭРНСТ БЕГМАТОВНИНГ ТОПОНИМИКАГА ОИД ИЛМИЙ МЕРОСИ

Улуқов Носиржон,

Наманган давлат университети профессори,
филология фанлари доктори

Аннотация. Тилшунослик соҳаларининг шаклланиши, тараққиёти, ривож ва илмий тақомили муайян олимларнинг фаолияти, тадқиқотлари билан боғлиқ. Жумладан, ўзбек тили топонимикаси тараққий этган, ишланган ва илмий тақомилга эришган ономастика йўналишларидан биридир. Соҳанинг илмий-назарий тақомилида Ҳ.Ҳасанов, Т.Нафасов, З.Дўсимов, С.Қораев, Э.Бегматов, Н.Охунов, Т.Эназаров ва бошқа олимнинг алоҳида ўрни, хизмати бор.

⁶ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 200 б.

⁷ Бегматов Э. Ўзбек нутқи маданий очерклари. – Тошкент: Фан, 1989. – 192 б.

Мазкур олимларнинг ҳар бири мазкур йўналишда ўзининг илмий мактабини яратган. Мақолада ана шундай устозлардан бири – ўзбек тили ономастикасининг асосчиси филология фанлари доктори, профессор Эрнст Азимович Бегматовнинг топонимлар (жой номларлари), топонимия, топонимика соҳаси ва Ўзбекистон Республикасининг топонимик сиёсатига доир тадқиқотларининг мазмун-мундарижаси, моҳияти, илмий қарашлари, талқинлари ҳамда уларнинг илмий ва амалий аҳамияти, топонимика соҳаси ривожига ҳамда илмий тақомилидаги фаолияти ёритилган.

Калит сўзлар: *ономастика, топоним, топонимик бирлик, топонимия, топонимика, топонимик сиёсат, расмий (сунъий) топоним.*

Аннотация. Становление, развитие и научное совершенствование сфер языкознания связаны с деятельностью и исследованиями отдельных ученых. В частности, топонимия узбекского языка относится к числу исследованных, разработанных и научно усовершенствованных направлений ономастики. Особое место в научно-теоретическом развитии отрасли занимают заслуги учёных Х.Хасанова, Т.Нафасова, З.Дусимова, С.Кораева, Э.Бегматова, Н.Охунова, Т.Эназарова и других ученых, каждый из которых создал свою научную школу в данном направлении. В статье раскрыты содержание, сущность, научные взгляды, трактовка топонимов, топонимии, топонимической политики Республики Узбекистан, а также их научное и практическое значение, развитие области топонимии и деятельность по научному совершенствованию одного из таких ученых – основоположника ономастики узбекского языка, доктора филологических наук, профессора Эрнста Азимовича Бегматова.

Ключевые слова и выражения: *ономастика, топоним, топонимическая единица, топонимия, топонимика, топонимическая политика, официальный (искусственный) топоним.*

Annotation. The formation, development and scientific improvement of the fields of linguistics are related to the activities and researches of certain scientists. In particular, the toponymy of the Uzbek language is one of the developed, elaborated and scientifically improved onomastics. H.Hasanov, T.Nafasov, Z.Dosimov, S.Qoraev, E.Begmatov, N.Okhunov, T.Enazarov and other scientists have a special place and service in the scientific and theoretical development of the field. Each of these scientists

created his own scientific school in this direction. In the article, one of such teachers – the founder of Uzbek language onomastics, doctor of philology, professor Ernst Azimovich Begmatov – the content, essence, scientific views, interpretations of toponyms (place names), toponymy, toponymy and toponymic policy of the Republic of Uzbekistan, as well as their scientific and practical importance, development of the field of toponymy and activities in scientific improvement are highlighted.

Key words and phrases: *onomastics, toponym, toponymic unit, toponymy, toponymic policy, official (artificial) toponym.*

Топоним (грек. *topos* – жой, ўрин + *onoma* – ном)лар қуруқлик ва сувликлардаги табиий-географик ҳамда сунъий инсон яратган объектларнинг, жойларнинг атоқли отларидир. Муайян ҳудуд ёки тилга мансуб жой номлари мажмуи *топонимия*, топонимларни ўрганувчи ономастика йўналиши *топонимика* деб аталади. [1.]

Рус олими Н.И.Надеждин бундан 150 йил муқаддам: «Ер – бу топонимлар воситасида инсоният тарихи битилган китобдир», – деган эди.[2, 28] Э.Бегматовнинг қайд этишича, “бу нодир ва қўхна китобнинг муаллифи ўтмиш аجدодларимиз, халқимиздир”[3, 10].

Э.Бегматовнинг ўзбек топонимикаси муаммоларига қўл уриши, асосан, 1967 йилдан бошланди. Шу йили бобокалонимиз, ўзбек адабий тилининг асосчиси, моҳир тилшунос, улуғ мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 525 йиллиги нишонланиши муносабат билан Навоий асарлари тилида антропоним ва топонимларнинг услубий, бадиий вазифасига доир бир неча мақолалар ёзди. Улардан иккитаси топонимлар услубияти ва бадиий вазифаларига бағишланди.

Биринчи мақолада Навоий асарларидаги топонимлар қадимий тарихдан дарак берувчи қимматли манба эканлиги [4, 44-48], иккинчисида шоирнинг жой номларидан бадиий санъатлар яратишда моҳирона фойдалангани ёритилган.[5]

1989 йили ўзбек тили Ўзбекистон Республикасининг давлат тили деб эълон қилингани ва бу юзасидан махсус “Қонун” қабул қилингани, қонунда миллий исм ва топонимлар халқнинг маънавий, лисоний мулки деб баҳоланиши ўзбек маданияти ва тилининг мислсиз тарихий ютуғи бўлди.

Шу муносабат билан Республикада топонимияни муҳофаза қилиш унинг миллий-лисоний қиёфасини тиклаш ҳаракати кучайди, жойларда бу муаммога бағишланган илмий-амалий конференциялар бўлиб ўтди, мақолалар эълон қилина бошлади. Ономастика

мутахассиси сифатида Э.Бегматов ҳам бу ҳаракатнинг фаол иштирокчисига айланди, унинг топонимияга бағишланган **“Она юртнинг олтин калити”** номли мақоласи эълон қилинди. У топонимларни халқимизнинг тарихи, ўтмиши ҳақида қимматли маълумотларнинг очқичи – олтин калитига ўхшатади [6, 4]. Олим топонимлар юзасидан ёзган барча мақолаларида “топонимлар”нинг “улуғ мерос”, “тарихий мерос”, “маънавият кўзгуси, “қадимий тарихимиз даракчиси” деб баҳолайди. Бу унинг мақолаларига қўйган сарлавҳаларда ҳам ифодаланган .

Истиқлол даврида жой номларига муносабат масаласи Ўзбекистон давлати тил сиёсатининг энг долзарб ва шу билан бирга нозик масалаларидан бирига айланди. Ўзбек топонимик тизимини эски тузум мафкурасини ифода этувчи номлардан халос қилиш, топонимиянинг табиий, тарихий ва миллий руҳини тиклаш, жойларга кишилар номини беришнинг, жойларга ном бериш ва ўзгартиришнинг илмий тамойилларини ишлаб чиқиш, кишиларда жой номларига онгли ва ҳурмат билан муносабатда бўлиш кўникмасини шакллантириш каби муҳим вазифалар турарди. Қайд қилинган масалалар бўйича ҳукуматнинг, Олий Мажлиснинг махсус қарорлари, тавсиялари қабул қилинди. Мана шундай чоралар, амалий тадбирлар асосида Ўзбекистон давлатининг янги мазмунга эга бўлган топонимик сиёсати шаклланди. Э.Бегматов ушбу сиёсатнинг асосий моҳияти, талаб ва тамойилларини тадқиқ қилиш ва тушунтиришга қаратилган бир қатор илмий [7, 3-9; 8, 53-55; 9, 30-33; 10, 28] ва илмий оммабоп [11, 12, 13, 14] мақолалар ёзди.

Олимнинг жойларга ном беришни меъёрлаштиришга доир илмий қарашлари “Жой номлари – маънавият кўзгуси” рисоласида мукаммал тарзда умумлаштирилди. Рисолада жой номларининг халқ тарихи, тили ва маънавиятининг бетакрор, бебаҳо мероси экани, жой номларини баҳолашнинг илмий тамойил ва мезонлари, топонимлар тизимига кирувчи бирликлар, жойларга ном бериш ва ўзгартиришнинг илмий асослари, ном жавоб бериши лозим бўлган шарт ва мезонлар, жойларни шахслар номи билан аташда ҳисобга олиниши лозим бўлган мезон ва қоидалар, жой номларини асраш, муҳофаза қилишнинг усул ва чоралари, топонимлар имлоси ва бошқа масалалар зукколик билан батафсил ёритилган [15]. Шу жиҳатдан бу фикрлар бугун ҳам нафақат назарий, балки улкан амалий аҳамиятга эгадир.

Жой номлари (топонимлар) юзасидан тилшунослар, тарихчилар, географлар, этнографлар, фольклоршунослар ҳозиргача бир неча

тадқиқотлар олиб боришган бўлса-да, мазкур тушунча доирасига кирадиган тил бирликлари – номлар доираси, чегараси аниқ ва изчил белгиланган эмас. Кўп ҳолларда жой номлари – топонимлар дейилганда вилоят, туман, шаҳар, қишлоқ, маҳалла, кўча, майдон номларигина тушунилади. Аслида топонимлар мундарижаси анча кенг ва серқиррадир. Олимнинг тилга олинган илмий-оммабоп рисоласида топонимия доирасига кирувчи атоқли отларнинг асосий гуруҳ ва турлари тўла ҳамда мукаммал қайд этилди [15, 22-24].

Э.Бегматовнинг кўрсатишича, алоҳида шахснинг хоҳиш-иродаси, махсус қарор ва кўрсатмалар асосида юзага келган жой номлари **расмий (сунъий) топонимлар**дир. Расмий номларнинг аксарияти, одатда, ўзи англатаётган жойнинг, объектнинг табиий хусусиятини ифода қилмайди, балки унга сунъий равишда ёпиштирилган ёрлиққа ўхшайди [15, 12].

1989 йил 21 октябрда Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақидаги қонуни қабул қилинди. Унда ўзбек халқи ва маданияти тарихида биринчи бор “..барча тарихий исмлар ва жойларнинг номлари халқнинг миллий мулки ҳисобланади ва давлат томонидан муҳофаза қилинади”, деб таъкидланади [16, 10].

1998 йилда Навоий шаҳар ҳокимлигининг ташаббуси билан жой номларига бағишланган улкан илмий-амалий конференция бўлди. Э.Бегматов бу анжуманнинг ташкилий ишларида фаол қатнашди ва “Халқ тили ва маънавиятининг улуғ мероси” мавзусида маъруза қилди [17, 6-11]. У жой номларига оид иккита саволнома [18, 19] тузди.

Мана шу пайтда Э.Бегматовнинг Ўзбекистон давлатининг топонимика юзасидан олиб бораётган сиёсати [20, 7-9] ва “Давлат тили ҳақида”ги Қонундан келиб чиқиладиган вазифаларга, жой номларини ўзгартириш, тартибга солиш усулларига бағишланган “Номбозлик нимани англатар эди”, “Энди адашмайлик”, “Нодир сандиқ”, “Тирикларга ном қўйиш мумкинми?”, “Қонун ва топонимия” “Давлат тили ҳақида”ги Қонун, у берган имконият ва натижалар”, “Мустақиллик ва топонимия”, “Мустабид тузум исканжасида” номли мақолалари эълон қилинди.

Ўзбек тилида атоқли отларнинг қандай кўринишлари борлиги Э.Бегматовни қизиқтириб қолди ва бунини аниқлашнинг ғоят муҳимлигини сизди. “Ономастик кўлам”, яъни атоқли отларнинг тилда тарқалиш даражаси, чегаралари ҳақидаги тушунча тилшуносликда анчадан бери мавжуд бўлса-да, бу масалада кенг кўламли тадқиқотлар йўқ эди. Э.Бегматов аввало шогирди Я.Авлоқулов билан бу масала оид

мулоҳазаларини ҳамда ўзбек тилидаги мавжуд типлари ҳақида мақолалар ёзди [21, 22, 23]. Бу борадаги изланишлар кейинчалик Я.Авлоқуловнинг ономастик бирликларга доир илмий тадқиқотига асос бўлди [24]. Э.Бегматов ва Я.Авлоқуловлар томонидан топонимларнинг макро ва микроқўламлари аниқланди, уларнинг тадқиқи даражаси ёритилди ва навбатдаги вазифалар белгилаб берилди. Бу, албатта, ҳозирги муайян тадқиқотларга илмий асос бўлди.

Э.Бегматов топонимика соҳаси бўйича етук тилшунос кадрлар тайёрлашга муносиб улуш қўшди. Унинг илмий раҳбарлиги ва маслаҳатчилигида С.Н. Найимов “Ойконимы Бухарской области” (Тошкент, 1984), Ҳ.Холмўминов “Микротопонимия Байсунского района и его окрестностей” (Тошкент, 1993), Ш.Ёқубов “Алишер Навоий асарлари ономастикаси” (Тошкент, 1994), Ў.Орипов “Нурота ҳудуди макро ва микротопонимиясининг лисоний тадқиқи” (Тошкент, 2003), А.С.Арслонов “Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили” (Тошкент, 2005) мавзуларида филология фанлари бўйича номзодлик, Н.М.Улуқов “Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи” (Тошкент, 2010) мавзусида докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган.

Профессор Э.Бегматов топонимика соҳасига доир З.Дўсимовнинг “Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма” (Тошкент, 1989), А.Абдурахмановнинг “Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана” (Олмота, 1991), Т.Ж. Эназаровнинг “Ўзбекистон топонимлари луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари” (Тошкент, 2006) мавзусидаги докторлик, С.Қораевнинг “Опыт изучения топонимии Узбекистана” (Тошкент, 1969), З.Дўсимовнинг “Топонимы северного Хорезма” (Ташкент, 1970), Ш.М.Қодированинг “Микротопонимы Ташкента” (Тошкент, 1970), Н.Охуновнинг “Топонимия Кокандской группы районов” (Тошкент, 1978), А.Ж.Отажонованинг “Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари” (Тошкент, 1996), Ў.Х.Ражабовнинг “Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари” (Тошкент, 2009), А.А.Эргашевнинг “Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи” (Тошкент, 2012) мавзусидаги номзодлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилган.

Хуллас, машҳур олим Эрнст Бегматов илмий ва амалий фаолияти билан ономастика соҳасига асос солибгина қолмай, унинг топонимика тармоғининг илмий тақомилига ҳам муносиб улуш қўшган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.83-84.
2. Надеждин Н.И. Опыт исторической географии русского мира. Библиотека для чтения. – 1837. – т. 22, от. 3. – С. 28.
3. Бегматов Э.А. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 56 б.
4. Бегматов Э. Қадимий даврлар даракчиси // Совет мактаби, 1967. – №8 – Б. 44-48.
5. Бегматов Э. Шоир маҳорати // Ўзбекистон маданияти, 1967, 9 август, 3-б.
6. Бегматов Э. Она юртнинг олтин калити // Қишлоқ ҳақиқати, 1990, 26 январь, 4-б.
7. Бегматов Э. Истиқлол ўлкасининг топонимик сиёсати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. – № 3. – Б.3-9; ь – №4 – Б.7-9.
8. Бегматов Э. Давлатимизнинг топонимик сиёсати ҳақида // Ўзбек филологияси ва журналистикасининг долзарб муаммолари. – Самарқанд, 1997. – Б.53-55.
9. Бегматов Э. Истиқлол ўлкаси топонимик сиёсатининг илмий принциплари // Филология масалалари, 2004. – №4. – Б.30-33.
10. Бегматов Э. Топонимическая политика независимого Узбекистана // Шестая Международная конференция по вопросам языка и развития. – Ташкент, 2003. – С.28.
11. Бегматов Э. Бегматов Э. Муносиблик мезони // Миллий тикланиш, 1996, 10 сентябрь, 3-б.
12. Бегматов Э. Номбозлик нимани англатар эди // Миллий тикланиш, 1996, 17 сентябрь, 3-б.
13. Бегматов Э. Энди адашмайлик // Тошкент ҳақиқати, 1996, 25 сентябрь, 4-б.
14. Бегматов Э. Нодир сандиқ // Миллий тикланиш, 1996, 12 ноябрь, 2-б.
15. Бегматов Э. Тирикларга ном қўйиш мумкинми? // Хуррият, 1997, 15 январь, 3-б.
16. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент: Маънавият, 1998.
17. Бегматов Э. Халқ тили ва маънавиятининг улуғ мероси // Жой номлари – халқ тили ва маънавиятининг нодир мероси мавзуидаги илмий-амалий конференция материаллари. – Навоий, 1998. – Б. 6-11.

18. Бегматов Э., Солиев Ф. Вилоят, туман ва шаҳар топонимия комиссияларининг ишини ўрганиш бўйича саволнома. – Навоий, 1997. (ҳамкор: Ф.Солиев).

19. Бегматов Э., Солиев Ф. Жой номларини тўплаш бўйича саволнома. – Навоий, 1997.

20. Бегматов Э. Истиқлол ўлкасининг топонимик сиёсати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. - № 3 – № 4. – Б.7-9.

21. Бегматов Э., Авлоқулов Я. Ономастик кўлам тушунчаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. – №.4 – Б.17-21.

22. Бегматов Э., Авлоқулов Я. Ўзбек тили ономастикасининг макроқўлами // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. – №.5 – Б.33-39.

23. Бегматов Э., Авлоқулов Я. Ўзбек тили ономастикасининг микроқўлами // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008. – №.1 – Б. 6-15.

24. Авлоқулов Я. Ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... диссер. – Тошкент, 2012.

ERNST BEGMATOVNING LEKSIK QATLAMLANISH MUAMMOSIGA DOIR QARASHLARI

Odilov Yorqinjon Rahmonaliyevich,

О‘зФА О‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Maqola E.Begmatovning hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlanishi muammosiga yondashuvlari tahliliga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: *hozirgi o‘zbek adabiy tili, leksik qatlam, o‘z qatlam, o‘zlashma qatlam, til lug‘at tarkibi, umumturkiy so‘zlar, turkiy so‘zlar, o‘zbekcha so‘zlar, o‘zlashma so‘zlar.*

Tilning lug‘at tarkibi ijtimoiy sezgir, ta’sirchan va harakatchan qatlamligi yaxshi ma’lum. Ijtimoiy-iqtisodiy yangirish-u yo‘qotishlarning leksikada tez aks etishi ham sir emas. Lisoniy jarayonlardagi leksik-semantik o‘zgarishlarni o‘z vaqtida sezish, so‘zning ich-u tashini tashxislash hamda uzoq-yaqin tarixini tekshirish uchun esa tilshunosdan til sezgisi bilan birga mas’uliyat ham talab etiladi. E.Begmatov o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlanishi muammosini o‘rganishni zimmasiga olar ekan, buni yuksak lisoniy did va mas’uliyat bilan bajardi – qariyb 14 bosma taboqli “Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari” [1, 240] monografiyasini yozdi. Quyida ushbu tadqiqotning o‘zak nuqtalariga to‘xtalinadi.

“Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari” monografiyasi chop qilinguncha milliy tilimizning leksik qatlamlari muayyan darajada o‘rganilgan edi. E.Begmatov, avvalo, mavjud tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish, lozim bo‘lganda umumlashtirish yo‘lidan bordi, qolaversa, o‘zbek adabiy tilining lug‘at tarkibi, uning tarixiy-etimologik lug‘aviy qatlamlari, bunday qatlamlarning shakllanish, rivojlanish bosqichlari va boyish yo‘llarini yaxlit lisoniy jarayon sifatida ko‘rdi hamda bugun ham ilmiy qimmatini yo‘qotmagan xulosalarga keldi.

Tilning lug‘at tarkibida murakkab ichki qonuniyatlar amal qilganligi sababli E.Begmatov leksik qatlamlarni o‘rganishga shunchaki kirishmadi, balki ishni avvalboshdayoq metodologik va terminologik aniqlashtirishdan boshladi. Bu haqda olimning o‘zi *tub* so‘zi bilan bog‘liq atamalar haqida shunday yozgan edi: “O. Madrahimov *tub* so‘zi o‘rnida *asli* so‘zini qo‘llaydi: *asli o‘zbekcha so‘zlar, asli o‘zbekcha leksik qatlam, asli turkiy o‘zakka aloqador so‘zlar, asli o‘zbek o‘zagiga aloqador bo‘lgan so‘zlar, asli turkiy (o‘zbekcha) so‘zlar, asl o‘zbekcha so‘zlar* kabi. Shuningdek, avtor (O. Madrahimov deyilmoqchi) *umumturkiy leksik qatlam, umumturkiy tillarga xos leksik qatlam, urug‘dosh tillar uchun umumiy bo‘lgan o‘zbekcha qatlam, umumiy leksik qatlam* terminlaridan foydalanadi. Ammo bu terminlarni qo‘llashda izchillik yo‘q” [1,51-52]. Hatto *qatlam, lug‘aviy qatlam* atamalarini qo‘llashda izchillik yetishmasligini aytadi va bunda *lug‘aviy qatlam* atamasini maqbul hisoblaydi. Bizningcha ham, *qatlam* termini birmuncha umumiy, chunki tilda noleksik qatlamlar ham bor, *lug‘aviy qatlam* atamasi esa lingvistik tushunchani aniq ifoda qiladi.

Monografiyada tadqiq metodologiyasi sifatida sistemalilik tamoyili tanlanadi, lisoniy qonuniyatlarning sistemaliligi esa tilning ichki taraqqiyotiga, tashqi omillar ta’sirida yuzaga chiquvchi muayyan kuchlarga tayanishini ko‘rsatiladi. Bunda rus tilshunosi M. Fominaning fikrini rivojlantirib, leksikadagi so‘zlararo sistemali aloqa leksik ma’noning borliq va unga aloqador tushunchaga munosabati kuchi, so‘zlarning yasala olish kuchi, so‘zlarning shaklan so‘z turkumiga birlashish kuchi, so‘zlarning o‘zaro bir semantik munosabatda birlashish (yoki zidlanish) kuchi, so‘zlarning uslub talabi bilan yangi guruhlariga kira olish kuchiga ko‘ra tavsiflanishi lozimligi bildiriladi. Til leksikasining sistemaliligi 11 jihatdan, ya’ni shakliy, yasali, ma’noviy, leksik-morfologik, onomasiologik-nominatsion, funksional-chastotali, funksional-stilistik, tarixiy-etimologik, sotsial-differensial, tarixiy-funksional tuzilishiga ko‘ra o‘rganilishi mumkinligi e’tirof etiladi va bunga shu monografiya doirasida erishiladi [1, 25-31].

Shu jihatdan olimning onomasiologik tavsif haqidagi quyidagi fikri muhim: “Onomasiologik tasnif soʻzlarni nomlik, atamalilik xususiyatlariga koʻra tasniflashdir... Onomasiologik tasnifda predmet yoki hodisaning nega shunday atalganligi, buning sababi yoki belgisi asos qilib olinadi va shu asosda soʻzlar maʼlum guruhlariga ajratiladi. Chunonchi, bunda oʻxshatish prinsipi (*ayiqtovon, baqabosh, arratumshuq*), materialiga asoslanib nomlash prinsipi (*anjirqoqi, shirqovoq, yogʻochmola*), predmet yoki qurolning funksiyasiga asoslanish prinsipi (*patakbigiz, toʻyqozon, burgadori*) va boshqa shunga oʻxshash yetakchi prinsiplar asos qilib olinadi”[1, 26]. E. Begmatovning tushunchani atashga doir bu kabi qarashlari keyingi tadqiqotlarda, masalan, Sh.Norbayeva tomonidan “Xorazm shevalari leksikasining onomasiologik tadqiqi”da (Xorazm, 2024) muvaffaqiyatli tatbiq qilindi.

Ayni paytda, monografiyada tushunchani nomlash mexanizmidan kelib chiqib onomasiologik tasniflashning murakkabliklari ham tushuntirilgan. Yaʼni: “narsa va predmetning dastlab nega bunday soʻz bilan atalganini aniqlash doim ham mumkin boʻlmaydi. Masalan, *men, sen, u* olmoshlari yoki *ota, ona* soʻzlarining nega mana shu tovush shakllari bilan aloqadorligini belgilash mushkuldir. Bunga sabab real borliqdagi narsa-hodisalarning qadimda qanday prinsiplarga koʻra u yoki bu tarzda nomlangani, buning onomasiologik asoslari amalda unutilib ketgan yoki tamoman qorongʻilashganidir” [1, 26].

E.Begmatovning oʻzi qayd qilganidek, til lugʻat tarkibining shakllanish qonuniyatlarini ochish dolzarb va murakkab, koʻp jihatli masalalardan biridir, chunki bunda lugʻaviy qatlamning shakllanish muammosini oʻrganish uchun bu qatlamlarning yuzaga kelishidagi ijtimoiy-tarixiy asoslarni, lisoniy jarayonlarni aniqlashtirish taqozo etiladi. Olimning bu lisoniy oʻzgarishlarni jamiyatga bogʻlab oʻrganishi, til rivojidagi tarixiy jarayonlar, ijtimoiy muhit, tilning tarqalish doirasi, darajasi va tillararo aloqalardan izlashi bugun *lingvistik antropotsentrizm* atamasi ostida umumlashtirilayotgan tadqiqotlarga moya boʻlgan deyishga imkon beradi. Shu joyda olimning quyidagi fikri diqqatga sazovor: “Oʻz qatlam til leksik sistemasining negizini, uning milliy oʻziga xosligi va mustaqilligini belgilovchi asosiy omildir” [1, 4].

Tilning lugʻat tarkibi haqida koʻplab ishlar qilingan boʻlsa ham, ularning aksariyati oʻzlashma qatlam birliklariga bagʻishlangan edi. E. Begmatov oʻz qatlamni qoʻshgan holda yaxlit tadqiqot yaratdi, hozirgi oʻzbek adabiy tili leksik qatlamlarining 6 koʻrinishini farqladi: 1) oʻzbek adabiy tili leksikasi; 2) oʻzbek shaevalari leksikasi; 3) oʻzbek tilining

professional leksikasi; 4) o'zbek tilining ijtimoiy-kommunikativ guruhlar leksikasi; 5) o'zbek folklori leksikasi; 6) adabiy til frazeologiyasi. Bu bilan cheklanmay, o'zbek tili leksik qatlamlarini keng va tor qo'llanishiga ko'ra ham o'rgandi. Xususan, keng iste'mol so'zlarining 26 turini ko'rsatib berdi. Olim keng iste'mol so'zlari haqida fikr yuritarkan, har doim tilning asosiy, davriy o'zgarishlari ta'sir etmaydigan so'zlari bo'lishi (masalan, *non*, *suv*, *yer*, *havo*, *arzon*, *qimmat*, *kelmoq*, *ketmoq* kabilar), bunday so'zlar barqaror leksik fond hisoblanishi haqidagi xulosalar chiqardi [1, 11-13].

Monografiyaning o'zak nuqtasi, shubhasiz, o'zbek tili lug'at tarkibining qatlamlarga ajratilishidir. Olim dastlab hozirgi adabiy til leksikasini tarixiy va genetik jihatdan o'z va o'zlashma qatlamlarga ajratadi, shunday o'rinlarda F.Kamol, S.Usmonov, Y.Pinxasov, Sh.Shoabdurahmonov, O.Madrahimov, A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, G.Muhammadjonovalarning qarashlarini tahlilga tortdi. Xususan, F.Kamolning turkiy qatlamning uch manbayi haqidagi talqinlariga to'xtalib, F. Kamol tomonidan o'zbek tilidagi qadim umumturkiy, turkiy va sof o'zbekcha so'zlarni *manba* deb atalishiga qo'shilmaydi, balki ularni *turkiy so'zlarning tipi* deb to'g'ri ko'rsatdi [1,50]. Sh.Shoabdurahmonovning o'z va o'zlashma qatlamda doir qarashlarini tahlil qilar ekan, o'zbek tilshunosligida birinchi marta o'z va o'zlashma qatlam, umumturkiy qatlam, o'zbekcha so'zlar qatlami chegaralanganligi va aniqlashtirilganligini rost e'tirof etdi [1, 51].

E.Begmatov shu va yana boshqa adabiyotlar tahlili asosida quyidagi asosli xulosalarga keldi: 1. O'zbek tilining leksik qatlamlari ikki tarkibiy qismdan iborat: o'z qatlam va o'zlashma qatlam. 2. O'z qatlamga o'zbek tilida azaldan mavjud va genetik jihatdan bu tilning o'ziniki bo'lgan tub (asl) turkiy so'zlar va o'zbek tilining o'zida yasalgan so'zlar kiradi. 3. Tub turkiy so'zlarning aksariyati qardosh turkiy tillar leksikasi uchun mushtarakdir, shu bois o'z qatlamdagi bunday turkiy so'zlar *umumturkiy so'zlar*, *umumturkiy leksika*, *umumturkiy qatlam*, *umumturkiy so'zlar qatlami* kabi terminlar bilan yuritiladi. 4. O'zbek tili leksikasida umumturkiy so'zlar bilan bir qatorda o'zbek tilining o'zi uchun xos bo'lgan va bu tilning o'zida hosil qilingan so'zlar ham mavjud. Bu tip so'zlar *o'zbekcha so'zlar* deyiladi. O'zbekcha so'zlar tub turkiy va umumturkiy so'zlardan, shuningdek, o'zlashgan qatlamga kiruvchi leksemalardan farq qiladi" [1,53].

E.Begmatov o'zbek tili leksikasini tarixiy-etimologik jihatdan o'z va o'zlashgan qatlamini aniqlashni asosiy vazifa qilib oldi. O'zbek tili leksikasining o'z qatlamini genetik nuqtayi nazardan turkiy til so'zlari, demakki, o'zbek tilining o'z so'zlari tashkil qilishi, o'zlashma qatlamni boshqa noqarindosh tillardan kirgan so'zlar tashkil etishi, shu bilan birga,

siyräg (siyraq), taylag (tayloq), tang (tanglay), tömuu (tumov), elchin (elchi), ert (erta), xox (ko'k), xunjit (kunjut) kabi mo'g'ul va o'zbek tillarida bir xil yoki yaqin ma'nolarda ishlatiladigan so'zlar borki, bular "turk-mo'g'ul leksik parallellari" qatlami deb oladi. Shunday asoslarga ko'ra, o'zbek tili leksikasida *o'z qatlam, o'zlashma qatlam* va *turk-mo'g'ul leksik parallellari qatlami* [1,55] ajratiladi.

Monografiyada o'zbek tilining o'z qatlami: 1) tub turkiy so'zlar; 2) tub turkiy so'zlardan yasalgan o'zbekcha so'zlar; 3) chet til elementi negizida o'zbek tilining o'zida o'zbekcha affikslar qo'shib yasalgan so'zlar; 4) o'zbekcha so'zlarga chet tillardan o'zlashgan qo'shimchalar qo'shish orqali hosil qilingan o'zbekcha so'zlar; 5) tub turkiy so'zlarni qo'shish orqali yasalgan qo'shma so'zlar; 6) tub turkiy so'z va o'zlashgan so'zni qo'shish usulida yasalgan qo'shma so'zlar; 7) ikki o'zlashma so'zni qo'shish orqali o'zbek tilida yasalgan qo'shma so'zlarga [1,97-102]. ajratib tahlil qilingan. Ayniqsa, o'z qatlam so'zlarining yasalish tiplari yanada aniqlashtirilgan.

E.Begmatov o'zbek tilining o'zlashma qatlamini o'rganishda ham o'ziga xos yo'l tutgan, ya'ni tashqi manbaning o'zbek tiliga ta'sirini o'zbek tiliga chet tildan kirgan so'zlarni qabul qilish va chet tilga oid so'zlarni o'zbek tiliga kalkalash natijasida yuzaga kelishi tarzida o'rganganki, bu olimning til lug'at tarkibini aniq tasavvur qila olish malakasini namoyon etadi. O'zlashtirish jarayonining tarixiy-xronologik tartibiga ko'ra o'zbek tilining qadimiy eroniycha, sug'dcha, fors-tojikcha, arabcha, mo'g'ulcha, ruscha-internatsional [1,103-115] o'zlashma qatlamlari aniqlanganki, bundan olimning lingvistik adabiyotlar bilan birga etnografik tadqiqotlarni ham jiddiy o'rganganligi seziladi. Ayniqsa, O'rta Osiyo va Movarounnahr hududida yashagan turkiy va turkiy bo'lmagan xalqlar tillarining o'zbek tilining shakllanishidagi ishtiroki haqidagi tahlillari tarixiy-etnografik manbalar bilan asoslanadiki, bu ishning ilmiy qimmatini oshirgan.

E.Begmatov ilmiy faoliyatida til me'yori masalasi hamisha muhim bo'lgan. Uning A.Mamatov bilan hammualliflikda yozgan 3 qismli "Adabiy norma nazariyasi"ga dastlabki shtrixlar "Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari" monografiyasida tortilgan. Monografiyada umumiy (yoki umumtil) va xususiy normalar haqida nazariy baquvvat fikrlar bor. Masalan: "Bir davr tili boshqa davr tilidan normasiga ko'ra farqlanadi. Til rivojining muayyan davri uchun xos bo'lgan leksik, grammatik vositalar o'sha davr tilining davriy normalaridir" [1,9]; "Umumtil lug'aviy normasi o'zbek tilida umuman qo'llangan va qo'llanayotgan so'zlarni nazarda tutadi. Bunda so'zning adabiy tilga, dialektlarga yoki boshqa tip sotsial jargonlarga xosligi hisobga olinmaydi, balki hozirgi zamon o'zbek tilida qo'llanishi asosiy

mezon qilib olinadi. Xususiylugʻaviy norma esa adabiy tilga xos leksikani hamda dialekt va shevalarga xos lugʻaviy boyliklarni hisobga oladi”; “Oʻzbek tili xususiyl normalarining lugʻaviy boyligi oʻzbek tili lugʻat sostavining umumiy lugʻaviy boyligini tashkil etadi” [1,10].kabilar.

E.Begmatov til lugʻat tarkibi va norma muammosiga toʻxtalar ekan, tadqiqotdan tadqiqotga koʻchib yuradigan xomroq gaplarga munosabat bildirib oʻtadi. Masalan: “Oʻzbek milliy tili lugʻat sostavining sovet davrida mislsiz rivoji va boyishi, tilning boshqa tarmoqlari, sistemalaridagi mana shunday oʻsish jarayonlari oʻzbek tilining yangi imkoniyatlarini yuzaga keltirdi. Asta-sekin oʻzbek tilining uzusi paydo boʻldi. Yangi uzus oʻzbek adabiy tiliga bu tilning ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy-estetik talablari darajasida ish koʻrishga imkon beradi. Oʻzbek tili uzusining leksika sektori funksional-estetik, emotsional-ekspressiv imkoniyat va vositalarga ega. Ammo oʻzbek tili lugʻat sostavidagi oʻzgarishlar qanchalik koʻp boʻlmasin, sovet davrida bu tilning tamoman yangi leksik-semantik sistemasi, mutlaqo yangi normalari yuzaga keldi deyish uchun asos yoʻq” [1,22].

Xullas, “Hozirgi oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari” monografiyasi milliy adabiy tilimizning leksik qatlamlanishi muammosi chuqur oʻrganilgan tadqiqotdir. Uning ilmiy qimmati hamkasblarining eʼtirofidan tashqari, olimni shaxsan bilgan-bilmagan tadqiqotchilarning ayni monografiyaga koʻp murojaat qilishi, salmoqli iqtiboslar olishidan ham seziladi. Ayniqsa, oʻtgan asrning 90-yillaridan keyin oʻzbek tili leksikasini mavzuiy hamda leksik-semantik guruhlariga ajratib oʻrganishda monografiyadagi xulosalardan faol foydalanilgan. Oʻzbek olimining ushbu tadqiqoti turkologiyaning yutugʻi deyishga arzigulik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 200 б.

AJAB SAODAT ERUR CHIQA YAXSHILIQ BILA OT

Husanov Nishonboy Abdusattorovich,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat oʻzbek tili va
adabiyoti universiteti professori,
filologiya fanlari doktori.

Annotatsiya. Maqolada E.Begmatovning oʻzbek nomshunosligi, xususan antroponimiya yoʻnalishidagi faoliyati ochib berilgan. Olimning oʻzbek ismlari tarixi, ularning manbalari va tuzilishi, ismlar uchun asos

bo'lgan etnografik, mifologik, totemistik va animistik, axloqiy-estetik motivlar, ismlarning ma'nosi va imlosi bo'yicha amalga oshirgan ishlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *o'zbek, ism, lug'at, ma'no, imlo, manba, etnografik ma'no, ismlar ma'nosi, o'zbek antroponimiyasi, ilmiy tadqiqot.*

Abstract. The article reveals the work of E. Begmatov in the field of Uzbek onomastics, in particular, anthroponymy. The scientist's work on the history of Uzbek names, their sources and structure, the ethnographic, mythological, totemistic and animistic, moral-aesthetic motives that served as the basis for names, the meaning and spelling of names is analyzed.

Keywords: *Uzbek, name, dictionary, meaning, spelling, source, ethnographic meaning, meaning of names, Uzbek anthroponymy, scientific research.*

Jahonda juda ko'p elat, millat, xalqlar yashaydi va ularning o'ziga xos tarixiy-madaniy milliy birliklari mavjud. Ismlar xalqning milliy-madaniy xususiyatlari va qadriyatlarini o'zida aks ettiruvchi til birligi bo'lgani, milliy-madaniy an'analar va ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan bog'liq ravishda yuzaga kelgani, rivojlangani uchun ularning ma'no xususiyatlari barchani qiziqtiradi.

Buyuk mutaffakir Alisher Navoiy "Hayrat ul abror" dostonini oltinchi maqolatida: "Adab da'bidakim, kichiklarga mujibi saodatmandlig' va ulug'larg'a boisi sar balandliq durur", – deb yozadi hamda ismni ahamiyatini shunday ta'riflaydi:

*Birisi qo'ymoqlik erur yaxshi ot
Kim desalar etmagay andin uyot.
Ismda ko'p keldi tafovut padid,
Birisi Husayn o'ldi, birisi Yazid [1].*

Navoiy yaxshi ot – ism qo'yish muhimligini, ism haqida islomda – hadislarida bu masalaga alohida e'tibor berilganligini, Husayn va Yazid ismlari yaxshilik hamda yomonlik timsoliga – ma'no anglatuvchiga aylanganligini ta'kidlaydi.

"Yaxshi ot" qo'yish muhim masala, ammo o'zining ismiga mos bo'lish va yaxshi ot qoldirish undanda ahamiyatlilikini Hazrat "Sa'd" deb ataluvchi muammoda mahorat bilan aks ettirgan:

*Bu gulshan ichraki yo'qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshiliq bila ot [2.21].*

Navoyining mahorati shundaki, saodat soʻzidagi “saʼd” va “ot”larni ajratib ajoyib muammo yaratgan hamda bu dunyoda mangu -boqiy qoladigan hech narsa yoʻq, faqat yaxshi ot – ism chiqarish mumkin, bu esa *baxt* degan fikrni ifodalagan.

Navoiy bobomiz taʼriflagan “yaxshi ot” va *baxtga* sazovor boʻlgan ustozimiz Ernst Azimovich Begmatov tilshunoslikning turli yoʻnalishlarida salmoqli ishlarni amalga oshigan boʻlsalar-da, ismlarga – antroponimlarga bagʻishlangan faoliyatlariga eʼtibor qaratmoqchiman

E.Begmatov 1961-yili Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutiga ishga kelgandan to umrining oxiriga qadar bu dargohda faoliyat koʻrsatdi hamda oʻzbek antroponimlarining xususiyatlariga oid ishlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

Maqolalar. Ustoz ilk maqolalaridan boshlab antroponimlarning turlari: ismlar, laqablar, taxalluslar, familiyalar, otaislmlarning lugʻaviy-maʼnoviy, etnografik-motivativ, imloviy, grammatik va nominativ xususiyatlariga eʼtibor qaratdi. “Kishi nomlarining maʼnosiga doir”, “Ism va familiyalar imlosiga doir” (1962), “Uyingizda farzand tugʻildi” (1964), “Antropoleksemalar haqida”, “Onomastik soʻz yasah masalalariga doir”, “Kishi nomlari haqida”, “Kishi nomlarining otlashish yoʻli bilan yuzaga kelishi”, “Oʻzbek antroponimikasining leksik-semantik xususiyatlari”, “Nomlar va odamlar”, “Ismingizning maʼnosi” (1965). Bu maqolalar turli nashlarga (ilmiy jurnal, ilmiy toʻplam, ilmiy ommabop jurnal, gazeta) moʻljallab yozilgan boʻlsa-da, antroponim, ism, nom soʻzlaridan foydalanilgan. Maʼlumki antroponim lotincha, ism arabcha, nom esa hindi-evropa tillariga mansub soʻz hisoblanadi. E.Begmatov oʻzbek tilidagi antroponimlar boʻyicha turli manbalardan materiallarni toʻpladi, ismlarning tarixi, etnografik, qoʻyilish, tuzilish va maʼno xususiyatlariga oid tadqiqini umumlashtirib 1965-yilda “Oʻzbek tili antroponimikasi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyani himoya qiladi. Ustoz butun umri davomida antroponimlarning nazariy va amaliy muammolari bilan muntazam shugʻullandi, koʻplab maqolalar eʼlon qildi.

Risolalar va monografiyalar. E.Begmatovning 1966-yilda chop etilgan “Nomlar va odamlar” risolasi ismlarning etnografik, qoʻyilish, maʼno xususiyatlariga bagʻishlangan muhim asardir [3]. Risolada chaqaloqni nomlashdagi anʼanalar, ismlar uchun asos boʻlgan etnografik, mifologik, totemistik va animistik, axloqiy-estetik motivlar keng yoritilgan. Olim 1968-yilda oʻzbek ismlarining semantikasi va etimologiyasiga bagʻishlangan “Ismingizning maʼnosi nima” hamkorlikdagi risolani chop ettirdi [4].

E.Begmatov ismlarining ma'no xususiyatlariga doir izlanishlarini davom ettirdi va "Ism chiroyi" risolasini e'lon qilddi [5]. E.Begmatovning ismlarga oid uzoq yillik kuzatishlari "Ismlarning sirli olami" [6] da yaqqol namoyon bo'lgan. Bu risolada ism qo'yishdagi o'ziga xos xususiyatlar, qiziqarli ma'lumotlar aks etgan. Ko'pchilik chiroyli, jarangdor, ma'noli ismlarni yaxshi biladi va farzandlariga shunday ismlarni qo'yadi. Ammo tilda xunuk ismlar ham talaygina. Olim balo-qazodan himoyalovchi, asrovchi, yomon ko'zdan saqllovchi, yovuz ruhlarni chalg'ituvchi ismlar, xususan xunuk ismlarni qo'yishdan maqsad yovuz kuchlarni chalg'itish, adashtirish hamda ko'z tegishidan, yomon ko'zdan (nazarlardan) asrash ekanligi, qo'yiladigan ism orqali orzu Allohga yetib borishi, "o'g'il" so'zining qudrati, sehrli, magik ta'siriga ishonish, shu ishonch tufayli o'zbek tilida "o'g'il" va uning shevaga oid ko'rinishi bo'lgan "ul" so'zidan yoki uning qo'shilmasi yordamida yasalgan 100 dan ortiq ismlar haqida ma'lumotlar beradi [6.113]. Bolaga marhum qarindoshning ismi qo'yish amal qilish lozim bo'lgan milliy-madaniy udum ekanligi, chaqaloq bardoshli, sog'lom bo'lib, uzoq yashasin degan istak bilan o'simliklar nomini farzandlariga ism sifatida qo'yishganiga aytib, quyidagi ismlarni misollar keltiradi: *Yavshon // Yovshon, Yovshonboy, Yovshonkeldi, Yantoqboy; Sazoq, Sazoqboy, Burchoq, No'xat, No'xatoy, Zaranggul, Zarangqiz, Chilon, Chilonboy, Shamshod, Shamshodoy, Zaytun, Zaytuna, Zaytungul* [6.73].

E.Begmatov o'zbek antroponimiyasi bo'yicha olib borgan ilmiy ishlari va kuzatishlaridan kelib chiqib 2013-yilda "O'zbek tili antroponimikasi" nomli ilmiy monografiyasini chop ettirdi [7]. Monografiyada antroponimlarning xususiyatlari, lisoniy tuzilishi, etnografik-motivativ ma'nolari, ismlarnig lug'aviy asoslari, o'zbek antroponimiyasining o'ziga xos tomonlari, ularining paydo bo'lishi, rivoji, ismlarning nominatsion xususiyatlari, ism berishning motivativ asoslari ochib berilgan. Monografiyada turkiy tillar antroponimiyasi tarixi uchga; islom dini qabul qilingungacha bo'lgan qadimiy davr, islom dini qabul qilingandan XX asrgacha bo'lgan davr, XX asr davrlariga ajratilgan hamda antroponimlarni davrlashtirishda davrga xos tarixiy-ijtimoiy sharoitni va ism berish motivlarini hisobga olib belgilashi lozimligi ko'rsatilgan. E.Begmatov bolaga ism qo'yishdagi motivlar haqida quyidagicha yozadi: "Nominativ, ya'ni shaxsni nomlash, atash talabi; milliy etnografik an'ana va udumlar, ishonch, tasavvurlar; estetik motivlar. Bolaga chiroyli ism tanlash, ya'ni ismni go'zallik jihatidan baholash; axloqiy-tarbiyaviy motivlar, ya'ni bolaga u kelajakda axloqiy jihatdan yetuk, komil inson bo'lishini istash

tushunchasini ifoda etuvchi ism berish; diniy motivlar. Ushbu motiv ma'lum tarixiy sharoit tufayli o'zgarib turgan bo'lsa-da, uning asosiy mazmuni – diniy e'tiqod motivi bolaga ism tanlashda yetakchi tasavvurlardan biri bo'lgan. Masalan, turkiy xalqlarning islom diniga o'tishi uning antroponimiya tizimiga katta ta'sir ko'rsatgani bunga dalil bo'la oladi" [7.108].

3. Lug'atlar. Lug'at tuzishning ahamiyati va mashaqqati haqida so'z ketganda taniqli fransuz olimi Saligerning fikrini keltirish lozim: *"Kimki zo'r jazoga mahkum ersa, Shuning ucnun cheksa qayg'u, g'am, Temirchi bo'l dema, qiynab sen uni, Ko'mir qazdirmayu, ishlatma konda, Jazo berma, lug'at tuzdirgil unga, Buningdek mushkil ish yo'q hech jahonda"*.

E.Begmatov yaratgan lug'atlar Salegeri fikrlarining nihoyatda haqqoniyligini ko'rsatuvchi manbadir. Lug'at tuzuvchi mustahkam nazariy bilimga ega bo'lishi hamda og'ir, mashaqqatli amaliy ishga chidashi kerak. Ustozning bu yo'nalishda – antroponim lug'atlar bo'yicha ishlarini ikkiga ajratish mumkin: imlo (to'g'ri yozish) lug'atlari va ismlarning ma'no (etnografik)siga oid lug'atlar.

E.Begmatov o'zbek antroponimlarining yozilishidagi xatolarni tuzatishga, bartaraf etishga amaliy yordan sifatida 1970-yilda "Kishi nomlari imlosi"ni chop ettirdi [8]. Bu asarning ahamiyati shundaki, nazariy masalalar – o'zbek ismlardagi imloviy xatolar va ularning yuzaga kelish sabablari ilk bor "Kishi nomlarining imlo qoidalari" yoritilgandan so'ng tavsiya sifatida "O'zbek ismlarining qisqacha imlo lug'ati" berilgan. Olimning bu kitobi ism va familyalarni to'g'ri, bir xilda yozishdagi ilmiy-amaliy muammoni hal qilishga munosib hissa bo'lib qo'shildi.

Sho'ro davrida tug'ilganlik haqidagi guvohnoma, passport va boshqa hujjatlar rus tili imlosiga va talaffuziga asosan yozilgani uchun ism, familyarni yozishda ko'plab xatolar yuzaga kelardi. O'zbek ismlarining rus tilida to'g'ri yozish masalasiga e'tibor qaratgan E.Begmatov 1972-yilda "Ozbek ismlari imlosi" kitobini chop ettirdi [9]. Kitobda avval nazariy muammo – atoqli otlar, ismlarning tiplari, o'zbek ismlairni rus tiliga transkripsiya va transliteratsiya qilish usullari, o'zbekcha unli va undosh tovushlarni rus tilida berish masalalari chuqur tahlil qilingandan [3.87] so'ng 12000 (o'n ikki ming) ismni qamrab olgan "O'zbekcha ismlarning o'zbekcha-ruscha so'zligi" berilgan.

"Davlat tili haqida"gi Qonunning 25-moddasidan kelib chiqib E.Begmatov 1991-yilda "O'zbek ismlari" kitobini chop ettirdi [10]. Kitob o'zbekcha ismlarni to'g'ri yozishga mo'ljallangan: nazariy masalalar; o'zbekcha ismlar imlosiga oid meyorlar, davlat tili va ism-familyani tanlash

huquqi tahlili hamda amaliy ma'lumotnoma –“Erkaklar ismi” [19-126] va “Ayollar ismi” [127-188] imloviy lug‘atdan iborat.

Ma'lumki, ko'pchilik ismlarining ma'nosi masalasiga e'tibor qaratmaydi, chunki ular apellyativ so'zdan yasalsa-da, umumlashtirilgan tushunchani anglatmaydi. Ammo ismlar tilda qo'llaniladi va o'ziga xos ma'noni – etnografik ma'noni ifodalaydi. Etnografik ma'no ismning paydo bo'lishi, qo'yilishi uchun asos bo'lgan udumlar, urf-odatlar, voqealar hamda odamlarning istak, tilak va ozsularidir. Ismlar bo'yicha ko'p yillik kuzatishlar va ilmiy tajribaga ega Ernst Begmatov muhim va mashaqqatli bu vazifani a'lo darajada uddaladi. Ustoz 1998-yilda “O'zbek ismlari ma'nosi” lug'atini chop ettirdi [11]. Lug'atda 14600ga yaqin o'zbek ismlari bir joyga to'planilgan va ularning etnografik ma'nosi izohlagan. Lug'at nafaqat ijtimoiy fanlar uchun, balki barcha odamlar farzandiga ism tanlashda va uni ma'nosini anglashda muhim manbadir. “O'zbek ismlari ma'nosi” lug'atining qayta nashrlari uning kerakli va muhim kitobligini isbotlaydi [12]. Lug'atda ba'zi ismlarga izoh berishda ensiklopedik talqin usulidan ham foydalanilgan: *Hadicha* (ar.) - chala tug'ilgan. Muhammad(sav)ning birinchi xotini (taxm. 555//556- 620//621) ning ismi, Fotimaning onasi (566 s). Bir qator tilshunoslar hammuallifligida chop etilgan “O'zbek ismlarining izohli imlo lug'ati” [13] ning Kirish qismida *Xadicha* ismi haqida “...arab tilida Xadicha ismi “chala tug'ilgan” ma'nosini anglatadi, lekin ushbu ism o'zbek tilida pretsedent nom bo'lib, Payg'ambarimizning sevimli ayoli ma'nosida qo'llanadi hamda nomlash motivatsiyasida tilimizda uning keyingi ma'nosi ustuvorlik qiladi” [13.11]. Bu ism lug'atda shunday izohlangan: *Xadicha* – Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning sevimli ayoliga ixlos qilib qo'yilgan ism. Har ikki lug'atdagi izohlarning qiyosi shuni ko'rsatadiki, E.Begmatovning izohi mukammal va ensiklopedik, keyingi lug'atda esa qisqa etnografik izoh berilgan.

Mustaqillikdan keyin farzandni nomlashda Asmo ul husna, payg'ambarlar, diniy ulamolar va avliyolar, tarixda o'tgan buyuk va mashhur shaxslar ismlaridan keng foydalanilmoqda.

Ustoz Ernst Azimovich Begmatovning o'zbek antroponimlariga bag'ishlagan ilmiy tadqiqotlari, lugatlari asrlar osha o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yettinchi tom. Hayratul-abror. – Toshkent: Fan, 1991. – 389 b.

2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. To'rtinchi tom. Navodir ush-shabob. – Toshkent: Fan, 1989. – 445b.

3. Begmatov E. Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan, 1966. – 52 b.
4. Meenajiyev Ya., Atyamatov X., Abduraxmonov D., Begmatov E. Ismingizning manosi nima? – Toshkent: Fan, 1968. – 100 b.
5. Begmatov E. Ism chiroyi. – Toshkent: Fan, 1993. – 152 b.
6. Begmatov E. Ismlarning sirli olami. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014. – 176 b.
7. Begmatov E. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
8. Begmatov E. Kishi nomlari imlosi. Toshkent: Fan, 1970. – 116 b.
9. Begmatov E. O‘zbek ismlari imlosi. – Toshkent: Fan, 1970. – 384 b.
10. Begmatov E. O‘zbek ismlari. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1991. – 384 b.
11. Begmatov E. O‘zbek ismlari ma’nosi. 14600 ism izohi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 1998. – 604 b.
12. O‘zbek ismlari. 14600 ism izohi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2007. – 610 b.
13. O‘zbek ismlarining izohli imlo lug‘ati. Tuzuvchilar: M.Saparniyazova, D.Lutfullayeva, M.Sabirova, F.Manukyan, X.Qodirova, N.Jo‘rayeva, A.Ahmedova, Sh.Soatova. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 560 b.

ULKAN SALOHIYAT SOHIBI

Umurqulov Bekpo‘lat,

Termiz davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Ernst Begmatov o‘zbek ismlari, qisman toponimlarning tarixi, nomlanish asoslari, o‘ziga xos xususiyatlari haqida tadqiqot olib borgan ilk o‘zbek tilshunoslaridandir. Olimning onomastika sohasida olib borgan tadqiqotlari ushbu yo‘nalishning nazariy muammolariga bag‘ishlangan bo‘lib, E.Begmatov tadqiqotlarida o‘zbek onomastikasi sohasi ilmiy asoslangan, o‘zbek onomastikasi sohasini o‘rganishning, nazariy asoslari ko‘rsatib berilgan. Bu olimning o‘zbek onomastikasiga asos solganligini ko‘rsatadi. E.Begmatov tomonidan 320 dan ortiq ilmiy ishlar yozilib nashr etilgan bo‘lsa, shulardan 180 tasi onomastika masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlardir.

E.Begmatov ko‘p tarmoqli va salohiyatli o‘zbek tilshunosi. U onomastikadan tashqari nutq madaniyati, o‘zbek alifbosi va imlosi, adabiy til, adabiy norma, o‘zbek lug‘atchiligi va nihoyat leksikologiya sohasida ham ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borgan bo‘lib, ushbu sohalarning rivojiga

ham olimning katta hissasi bor. E.Begmatov tilning lugʻaviy tarkibini tadqiq qilish boʻyicha ustoz Faxri Kamol izidan borib, oʻzbek tili leksikasini har tomonlama izohlab bergan olimdir. Uning “Hozirgi oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari” (1965) nomli tadqiqoti oʻzbek tili leksikasi haqida atroflicha maʼlumot beradigan asardir.

Oʻzbek adabiy tili lugʻat tarkibining shakllanib, rivojlanib borishi qonuniyatlarini ochish oʻzbek tili leksikologiyasining dolzarb masalalaridan biridir. Hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasining lugʻaviy qatlamlarini, ularning boyib, rivojlanib borishidagi jarayonlarni tekshirish tilshunoslikning hali kam oʻrganilgan mavzularidan hisoblanadi. Ilm-fan, texnika tez surʼatlar bilan rivojlanayotgan hozirgi kunda til lugʻat tarkibining rivojlanib borishi qonuniyatlarini, tilning leksik sistemasi va grammatik qurilishida turli davrlarda sodir boʻlgan oʻzgarishlarni kuzatish, adabiy tilning normalarini belgilash uchun ham muhim material beradi. Kitobda leksikologiyaning koʻpgina umumnazariy masalalari: tilning lugʻat tarkibi, uni oʻrganishning aspekt va metodlari, oʻzbek tili leksik qatlamlarining tarkibi, oʻzbek tili lugʻat tarkibining shakllanib, rivojlanishi va boyib borishi kabi qator masalalar oʻzining tasnifi va tahlilini topgan.

Tadqiqot til lugʻat tarkibini tadqiq qilish metodlari va lugʻaviy qatlamlar masalalari, oʻzbek adabiy tili leksikasi oʻz qatlamining shakllanish manbalari, oʻzbek adabiy tilidagi oʻz qatlam leksikasining tematik guruhlari, oʻzbek tili leksikasining sovet davridagi rivoji kabi toʻrt katta qismlardan iborat. Koʻrinib turibdiki, bu tadqiqot shu paytgacha oʻzbek tilida nashr qilingan leksikologiyaga taalluqli ishlardan oʻz kompozitsiyasi, muhim mavzularni qamrab olganligi jihatidan keskin farq qilgan.

Ishning birinchi qismida oʻzbek tili lugʻat tarkibining tarkibi, uning harakatda va doimiy oʻsishda ekanligi xususida fikr yuritilib, oʻzbek tili lugʻat tarkibini tashkil qiluvchi leksik komponentlar koʻplab guruhlariga boʻlingan holda tahlil qilingan. Shu bilan birgalikda tilning lugʻat tarkibi koʻp qirrali, koʻp sonli lugʻaviy birliklarning uyushmasi ekanligi ham qayd etilgan. Darhaqiqat, tadqiqotda taʼkidlab oʻtilganidek, tilning lugʻat tarkibi va uning boyliklarini faqat unga kiruvchi soʻzlarning miqdori belgilay olmaydi. Chunki lugʻaviy tarkib tez oʻzgaruvchan boʻlib, turli davrlarda bu miqdor oʻzgarib turadi. Shu boisdan ham amalda qoʻllanilayotgan til materiallarigina asos qilib olinishi lozim, yaʼni til lugʻat tarkibining qay darajada ekanligi amalda boʻlgan til orqaligina namoyon boʻladi. Bu holat shu xildagi tadqiqotlarda tadqiqotchidan masalaga oʻta ziyraklik bilan yondashish masʼuliyatini yuklaydi. Shu maʼnoda oʻzbek tili lugʻat tarkibining harakati, undagi siljish va rivojlanishning lingvistik va

nolingvistik faktorlari ushbu tadqiqotda hozirgi, amaldagi o'zbek tili materiallari asosida chuqur kuzatish va boy faktik materiallar to'plab, xulosalar chiqarish asosida vujudga kelganligi yorqin ko'rinadi. Ishning bu qismida til lug'at tarkibini o'rganishining aspekt va metodlari xususida ham so'z yuritilgan. Binobarin, tilning lug'at tarkiyuini tekshirish uchun, avvalo, uni o'rganishinig ilmiy aspektlari va metodlarini aniqlash lozim. Shu jihatdan tadqiqotning bu qismi o'ziga xos nazariy ahamiyatga molikdir. Tadqiqotchi til lug'at tarkibidagi so'zlarning nutq jarayonida bir-biri bilan aloqadorligi tilining ichki va tashqi faktorlari ta'sirida yuzaga keluvchi ma'lum qonuniyatlarga asoslanishini ta'kidlab, lug'aviy birliklarni ma'lum prinsiplar va yetakchi belgilariga ko'ra guruhlariga bo'lib o'rganish usulini ma'qullaydi. Bunday usul uchun mezon sifatida tildagi so'zlar turli guruhlariga bo'lingan va muallif har bir guruhning o'ziga xos xususiyatlariga alohida-alohida to'xtalgan. Tadqiqotning ikkinchi qismi mohiyatan asarning asosini tashkil qilgan. Bu qismda o'zbek tili leksik qatlamlarining tarkibi tahlil qilinadi.

Ma'lumki, til lug'at tarkibining boyib, rivojlanib borishi tarixiy-taraqqiyot bilan bog'liq bo'lganidek, til lug'at tarkibidagi so'zlar genetik jihatdan turli manbalarga ham taalluqli bo'ladi. Shu boisdan, til leksikasidagi so'zlarni genetik prinsipga amal qilgan holda o'rganish, so'zlarning kelib chiqishi, ularning ma'no xususiyatlari, etimologiyasini o'rganish bilan bir qatorda til lug'at tarkibining boyib boorish omillari va manbalarini aniqlashga ham imkon beradi. Muallif masalaga xuddi shu prinsip asosida yondashib, o'zbek tili lug'at tarkibini ikki tarkibiy qismdan: o'z qatlam va o'zlashma qatlam so'zlardan tashkil topganligini faktik materiallar asosida qiziqarli yoritib bergan. O'zbek tilshunosligida o'z qatlam va o'zlashma qatlam terminlarini qo'llash borasida ko'zga ko'ringan tilshunoslarning fikrlari keltirilib (48-53), bu terminlarning qo'llanilishi nazariy va tanqidiy jihatdan tahlil qilingan holda ma'lum xulosalarga kelingan. Shu qismda o'zbek tilidagi turkiy so'zlar struktura jihatidan ham tahlil qilingan. O'z qatlam leksikasi faqat genetik jihatdan turkiy bo'lgan so'zlardan iborat emasligi, balki o'zbek tiliga boshqa tillardan kirgan so'zlarga o'zbekcha qo'shimcha qo'shish natijasida ham o'z qatlam leksikasining boyib borishidagi 7 xil ko'rinish tadqiqotchi tomonidan alohida ta'kidlab o'tilgan (57). O'z qatlam leksikasi ishda tub turkiy so'zlar, umumturkiy so'zlar, o'zbekcha so'zlar kabi qatlamlarga bo'linib tekshirilgan. Tub turkiy so'zlarning mushtarakligi mavjud materiallar asosida tahlil qilingan. Ishda o'zbekcha so'z terminini "tub turkiy so'z, turkiy so'z" ma'nosida befarq qo'llash hollari mavjudligi tanqid qilinib,

o'zlashma so'z va o'z qatlam hodisalarining ham teng emasligi, «o'z qatlam» tushunchasi o'zbekcha so'zlarga nisbatan keng ekanligi chuqur tahlillar asosida isbotlangan.

O'zlashma qatlam uch lug'aviy bazaga tayanilgan holda o'rganilgan a) o'z baza; b) o'zga baza; v) kalkalash bazasi. Bu o'rinda o'zbek tilining boshqa tillar bilan aloqasi masalasi ham o'z ifodasini topgan. O'zbek tilining urug' va qabila tili, xalq tili, milliy va sotsial millat tili davrlarida boshqa tillar bilan bo'lgan aloqalaridan tortib, hozirgi kunda bo'layotgan lingvistik aloqa aralashuvlar, so'z o'zlashtirish masalalari yuzasidan ham juda o'rinli fikr-mulohazalar bayon etilgan.

O'zbek tili tarkibidagi o'zlashma so'zlar: fors-tojikcha qatlam, arabcha-leksik qatlam, ruscha-internatsional qatlamlarga bo'linib, ularning o'zlashtirilish usullari, umumtil o'zlashmalari, uslubiy o'zlashmalar, o'zlashma ma'nolar kabi muhim masalalar xususida ham qimmatli fikrlar bildirilgan.

“O'zbek adabiy tilidagi o'z qatlam leksikasining tematik guruhleri” qismida «tematik guruhlar» tushunchasi haqida ma'lumot berilgan. Tadqiqotchi chuqur kuzatishlar va boy materiallar asosida o'zbek tilidagi o'z qatlam leksikasiga oid so'zlarni 28 tematik guruhlariga bo'lib ko'rsatgan.

Monografiyaning so'nggi qismi “O'zbek adabiy tili o'z qatlam leksikasining sovet davridagi rivoji” deb nomlangan. Til lug'at tarkibining muayyan davrlarda o'zgarib borishi, dastlab, tilning fonetik, leksik, morfologik xususiyatlari orqali yaqqol ko'rinadi.

Hayotda yuz berayotgan o'zgarish va yangiliklari, eng avvalo, tilning leksik tarkibi o'zida mujassamlashtirib oladi. Shu boisdan ham sovet davrida o'zbek tili fonetik, leksik, morfologik xususiyatlariga ko'ra mislsiz darajada rivojlanib, boyib borganligi tadqiqotning muhim obyektlaridan biri bo'lganligi bejiz emas.

Muallif til leksikasidagi o'zgarishlar turli usullarda amalga oshishi mumkinligini aytib, ma'lum sohalarga oid leksik qatlamlarning funksional xususiyatini statistik yo'l bilan aniqlash va olingan ma'lumotlarni qiyoslash asosida xulosaga kelish usuli asosida o'rganishning metodikasi va ilmiy muolajalari yetarli aniq emasligini o'rinli ta'kidlagan. Kitobda bu usulning afzalliklari qayd qilingan holda, hisoblash uchun olinayotgan materialning hajmi, shu material tanlanayotganligining asoslanmasligi xususida ham o'rinli e'tiroz bildiriladi. Tadqiqotda o'zbek adabiy tili o'z qatlam leksikasining sovet davrida boyib borishidagi ikki yo'l alohida ko'rsatib o'tilgan. Bular:

Traditsion turkiy (o'zbekcha) so'zlar bazasida rivojlanish.

O'zlashma qatlam bazasida rivojlanishdir. Traditsion turkiy so'zlar bazasida rivojlanishning uch usuli: a) affiksatsiya usuli; b) sintaktik usul; v) leksik-semantik usul qayd etilib, bulardan ikki usul bilan yasalgan so'zlar faktik materiallar asosida qiziqarli yoritiladi. Monografiyada ba'zi bir masalalar alohida tahlil qilinishi lozim bo'lgan o'rinlar ham mavjud. Bular ishdagi juz'iy kamchiliklardir, xolos.

Xulosa qilib aytish mumkinki, ushbu tadqiqot o'zbek adabiy tili lug'aviy qatlamlarini tadqiq qilishga, o'zbek tili o'z qatlam leksikasining paydo bo'lish va rivojlanishini o'rganishga bag'ishlangan mukammal tadqiqotlardan biridir. U leksikologiya ilmining kam o'rganilgan va munozarali sohasiga bag'ishlanganligi, bu muhim masalaning oydinlashishiga imkoniyat yaratganligi bilan e'tiborga loyiq.

ЭРНСТ БЕГМАТОВНИНГ ЎЗБЕК ИМЛОСИГА ДОИР ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

Улуқов Носиржон,

Наманган давлат университети профессори,
филология фанлари доктори

Солихўжаева Ҳавасхон,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Аннотация. Мақолада Эрнст Бегматовнинг ўзбек алифбоси ва имлосининг яратиш, меъёрлаштириш, такомиллаштириш, тизимлаштириш борасидаги илмий ҳамда амалий фаолияти ёритилган.

Калит сўзлар: ёзув, алифбо, имло, имло принциплари, имло қоидалари, бош ҳарфлар имлоси, бўгин кўчириш, имло лугати.

Шўролар даврида жорий қилинган ва рус графикасига асосланган ўзбек алифбосидаги нуқсонлар Э.Бегматов диққатини у “Ўрта ва олий мактаб” (ҳозирги “Ўқитувчи”) нашриётида ишлаб юрган кезлардаёқ (1960-1961йиллар) маълум бўлган эди. Рус графикаси – кирилл алифбосига маълум ўзгартишлар киритиб, такомиллаштириш лозимлиги кўпчилик зиёлиларга ҳам маълум эди. Аммо бу алифбога ўзгартириш киритиш у пайтда рус тилига, рус графикаси асос бўлган алифбога қарши туриш деб баҳоланарди. Шунга қарамасдан, матбуотда ўзбек алифбосига ўзгартириш киритиш, уни ўзбек тилининг хусусиятларига мослаш тўғрисида ёзилган мақолалар матбуотда эълон қилиниб турди. Бу ҳаракатдан ЎзФА Тил ва адабиёт

институтининг бир гуруҳ тилшунослари ҳам четда турмади. Булар орасида Э.Бегматов ҳам бор эди⁸.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва порлоқ келажак сари қадам ташлаши ўзбек тили ва тилшунослиги олдига ҳам янги ва улкан вазифаларни қўйди. Кўпчилик олимлар каби Э.Бегматовни ҳам истиқлол янги илмий ечимларга ундади ва илҳомлантирди. У Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонунни амалга ошириш бўйича Республика комиссияси таркибидаги топонимия комиссияси раисининг муовини (1991 йилдан), Ўзбекистон Республикасидаги топонимик объектларга машҳур кишиларнинг номини бериш масалаларини мувофиқлаштирувчи Республика комиссиясининг аъзоси (1994 йилдан), Ўзбек орфографиясининг янги қоидаларини ишлаб чиқишни амалга оширувчи ишчи гуруҳи раисининг муовини (1993 йилдан), Ўзбекистон Олий Кенгаши миллатлараро муносабатлар, тил ваа байналмилал тарбия масалалари қўмитасидаги ўзбек ёзуви муаммоларини ўрганиш бўйича ишчи гуруҳининг масъул котиби (1992 йилдан), Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш бўйича Тошкент шаҳар комиссияси раисининг муовини (1993 йилдан), Тошкент шаҳар ҳокимияти қошидаги Топонимия комиссиясининг аъзоси (1994 йилдан) сифатида давлат тили ҳақидаги Қонунни амалга ошириш, лотин ёзуви асосидаги янги алифбога ўтиш, ўзбек тилининг янги имло қоидаларини яратиш, республика ҳудудидаги жой номларини тартибга солишнинг илмий тамойиллари ва тавсияларини ишлаб чиқиш ишларида фаол иштирок этган.

Олимнинг 1989-1990 йиллардан кейинги илмий фаолияти ўзбек тилшунослигининг истиқлол давридаги вазифалари билан чамбарчас боғланган ҳолда кечди. У бир қатор мақолаларида “Давлат тили ҳақида”ги Қонуннинг мазмун ва моҳиятини тушунтириш ҳамда бундан келиб чиқадиган вазифаларни боғлашга интилганини кўрамиз⁹. У ўзининг бу даврда ёзган бир қатор мақолаларини лотин

⁸ Ҳожиёв А., Бегматов Э., Дониёров Р. Ўзбек алифбосини такомиллаштирайлик // Тошкент оқшоми, 1967, 13 июль, 2-б.; Мамамов Н., Ҳожиёв А., Бегматов Э., Дониёров Р. Маданий тараққиётимиз йўлида // Ўзбекистон маданияти, 1967, 26 август, 4-б.

⁹ Бегматов Э. Давлат тили: масъулият ва бурч // Ўқитувчилар газетаси, 1990, 17 ноябрь, 2-бет; Ўша муаллиф. Давлат тили қонуни асосида // Ленин байроғи, 1990, 16 май, 4-бет; Ўша муаллиф. Тилимизнинг конституциявий ҳуқуқлари // Нутқ маданияти масалалари. – Тошкент, 1993. – Б.50-52. (ҳамкорликда) ва б.

ёзувига ўтишнинг аҳамияти, янги ўзбек алифбосининг афзаллик томонларини кўрсатишга бағишлади¹⁰.

Ўзбек тилининг лотин алифбосига асосланиб бир қатор имло луғатлари тузилди, бироқ мукаммал ва йирик имло луғати яратилган эмасди. Бу мураккаб вазифани Э.Бегматов ва А.Мадвалиевлар мукаммал равишда адо этишди¹¹. Луғатда 85000 сўз берилган бўлиб, ҳозирча кирилл ва лотин алифбосида тузилган энг йирик имло луғатдир.

Э.Бегматовнинг ўзбек тили имлоси муаммоларига қўл уриши ўзбек исм, фамилиялари имлосидаги хатоликларни тузатишга интилишидан бошланди. Олим ўзбек исмларининг лисоний хусусиятларини ўрганишга бағишланган номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилгач, ўзбек антропонимларининг амалий томонларига қўл урди ва “Киши номлари имлоси” номли ишини ёзди. Бу иш Э.Бегматовнинг ўзбек тилшунослигида яратилган илк ва йирик тадқиқоти эди. Унда ўзбек тили исмлари имлосида юз бераётган нуқсонларни туғдираётган омиллар, хатоликларнинг типлари, кўринишлари, уларни юзага келтираётган лаҳжавий сабаблар асослаб берилган. Китобнинг асосий мундарижасини “Киши номларининг имло қоидалари ташкил қилади”. Ушбу қоида 45 модда ва эслатмалардан иборат бўлиб, ўзбек исмлари, фамилия ва отаисмлари, лақаб ва тахаллуслар ёзилиши қоидалаштирилган¹². Китоб охирига ўзбек исмларининг қисқача луғати ҳамда ўзбек тилида фамилия ва отасимларнинг пайдо бўлиши тарихи ҳамда ҳозирги ҳолати ҳақида маълумотлар илова қилинган. Ушбу китобнинг эълон қилиниши ўзбек исмлари имлосидаги нуқсонларнинг қисман бўлса ҳам камайишига ёрдам берганлиги шубҳасиздир.

Э.Бегматовнинг “**Ўзбек исмлари**” асарини фикр юритилган тадқиқотнинг қонуний давоми дейиш мумкин. Ўз ичига 13 000дан ортиқ ўзбек исмларини қамраб олган бу ишнинг “Ўзбекча исмлар

¹⁰ **Бегматов Э.** Тилимиз жозибасининг тилсими // Халқ сўзи, 1993, 28 июль, 4-бет (ҳамкор); Ўша муаллиф. Истиқлол алифбоси // Қишлоқ ҳақиқати, 1994, 11 февраль, 4-бет; Ўша муаллиф. Янги алифбо ҳаёт талаби // Миллий тикланиш, 1998, 10 ноябрь, 2-бет (ҳамкорликда); Ўша муаллиф. Истиқлол алифбоси // Халқ сўзи, 2003 йил, 18 январь, 4-бет; Ўша муаллиф. Лотин алифбосига нега ўтаяпмиз // Ўзбекистон автотранспорти, 1996. – № 4. – Б.15-17.

¹¹ **Begmatov E., Madvaliyev A.** O‘zbek tilining imlo lugati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 526 b.

¹² **Бегматов Э.** Киши номлари имлоси. – Тошкент: Фан, 1970. – Б.5-46.

имлосига оид қайдлар” номли кириш қисмида исмларнинг ўзига хос ёзилиш хусусиятлари 7 бандда асослаб берилган¹³.

Китоб муаллифи фикрича “Исмлар имлосидаги хато ёзилишларни қуйидаги сабабларга боғлаб изоҳлаш мумкин:

Исм таркибидаги товушларнинг талаффузда ўзгариши билан.

Киши номларининг шаклан қисқариши, торайиши қонунияти билан.

Маҳаллий, шевавий исмларни ёзиш муаммоси билан.

Исмларга қўшиладиган баъзи унсурларнинг имлоси билан.

Фамилия, отаисмни ясовчи қўшимчаларнинг хусусияти билан”¹⁴. Қайд қилинган нуқсонлар китобда бирма-бир изоҳлаб берилган.

Тадқиқотнинг асосий қисмини ўз ичига 13000 дан ортиқ исмни қамраган имло луғати ташкил қилади.

1979 йилда Э.Бегматов ва Н.Исматуллаевларнинг **“Ўзбек имлоси”** номли рисоласи нашр қилинди. Ушбу рисоланинг қиммати шундаки, ўзбек имлосининг илмий тамойиллари тўлиқ келтирилган ва бу тамойиллар конкрет далиллар асосида изоҳланган. Муаллифларнинг ёзишича, ўзбек адабий тили имлоси: 1) фонетик принцип; 2) морфологик принцип; 3) тарихий-традицион принцип; 4) дифференциал принцип; 5) этимологик ёки график принципларга таянади. Рисолада мана шу тамойиллар батафсил таҳлил қилинган¹⁵.

1966 йилда ЎзФА Тил ва адабиёт институти нутқ маданияти бўлими ташкил этилди. Бўлим ходимлари беш йил давомида **“Ўзбек тилининг имло луғати”** мавзуси устида иш олиб боришди. Аммо луғат ишлари тамоман охирига етмасдан ушбу ишнинг ташаббускори С.Иброҳимов бевақт вафот этди. Имло луғатини тузиб тугаллаш ва нашр эттириш бўлимнинг янги сайланган мудирини Э.Бегматов зиммасига тушди. 1975 йили ўз ичига 65000 сўзни қамраган **“Ўзбек тилининг имло луғати”** нашр этилди¹⁶.

Унга қадар ўзбек тилшунослигида ўзбек тилининг бир қатор имло луғатлари тузилгани маълум. Тузилган янги имло луғати улардан маълум уч томони билан фарқланарди:

Луғат ҳажман салмоқли бўлиб, 65000 сўзни ўз ичига олган. Бунчалик кўп лексемаларнинг луғатга киритилиши уларнинг ёзили-

¹³ Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. – Б.14-15.

¹⁴ Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. – Б.15.

¹⁵ Бегматов Э., Исматуллаев Н. Ўзбек имлоси. – Тошкент: Фан, 1979. – Б.7-31.

¹⁶ Иброҳимов С., Бегматов Э., Аҳмедов А. Ўзбек тилининг имло луғати. – Тошкент: Фан, 1975. – 617 б.

шига хос хусусиятларни мураккаблаштирар, буни ҳал қилиш талаб қилинарни. (Унгача имлоси қийин, мунозарали лексемаларни луғатга киритмаслик одат тусига айланган эди).

Янги луғатда ўзбек тилининг жорий имло қоидаларига амал қилинса-да, ёзув амалиётида юзага келган янги ўзгаришлар ҳам ҳисобга олинган. Шу туфайли жорий имло қоидаларида ажратиб ёзиш қоидалаштирилган лексемалар бу луғатда қўшиб ёзилган: *музёрар*, *юзқўрар* (*маросим*), *сувост*, *суиқасд*, *суиқасдчи*, *кулранг*, *нилранг* ва б.

Лексемаларнинг сўз бирикмаси, изофали бирикмалар таркибида келган ҳолларда улар ажратиб ёзилиши таъкидланган: *амиркон маҳси*, *амиркон пахта*, *амиркон гўза*; *балойи азим*, *балойи қазо*, *бозори нон* ва б. Аммо луғат баъзи нуқсонлардан холи эмасди, бир қатор сўзларнинг имлоси мунозаралигича қолган: **сўз боши**, **аммо булоқбоши** ва бошқалар.

Ушбу луғат нашр қилингандан кейин деярли 50 йил давомида ўз вазифасини уддалаб келаётгани (у асосида бир қатор кичик ҳажмли луғатлар тузилган) диққатга моликдир ва унинг юзага чиқишида Э.Бегматов меҳнати таҳсинга лойиқдир.

1956 йили қабул қилинган имло қоидасига маълум ўзгартиришлар киритиш, уни такомиллаштириш, имло амалиёти талаб қилаётган эҳтиёжларни ҳисобга олиш лозимлиги йилдан-йилга кучая борди. Матбуотда бу юзасидан мақолалар босилиб турди. Бу ўзбек тили тараққиётининг ўзбек имлоси амалиётининг табиий эҳтиёжи эди. Мана шуларни ҳисобга олиб жамоавий муаллифлар Ш.Шоабдурахмонов, А.Ҳожиев, Э.Бегматов, К.Назаровлар “Ўзбек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидалари”ни тузишди ва у 1981 йил август ойида “Ўқитувчилар газетаси”да эълон қилинди¹⁷. Лойиҳанинг “Орфографик қоидалар” бўлими Ш.Шоабдурахмонов, А.Ҳожиев, Э.Бегматовлар томонидан, пунктуация қоидалари К.Назаров томонидан тузилган эди.

Э.Бегматов қоиданинг “Бош ҳарфлар имлоси”, “Кўчириш қоидалари” бўлимларини тузди.

Лойиҳанинг “Орфографик қоидалар” бўлими 111 параграфдан иборат бўлиб, ўшандан 29 таси бош ҳарф имлосига, 20 таси “Бўғин кўчириш қоидалари”га бағишланган эди.

Фикр юритилаётган лойиҳа деярли 7 йил давомида жамоатчилик томонидан муҳокама қилинди, таклиф ва истаклар билдирилган

¹⁷ Ўзбек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидалари (лойиҳа) // Ўқитувчилар газетаси, 1981 йил, 8 август.

мақолалар 1988 йилда матбуотда эълон қилинди. Лойиҳанинг муаллифлар томонидан қайта ишланган варианты 1988 йил 30 январда “Ўқитувчилар газетаси”да эълон қилинди¹⁸.

Э.Бегматов бош ҳарф имлоси ва бўғин кўчириш қоидаларига киритилган ўзгаришлар, бунинг илмий асоси, амалий аҳамияти ҳақида мақола эълон қилди¹⁹. Аммо ушбу имло қоидалари амалга татбиқ қилинмасдан муҳокама қилинганича қолиб кетди. Ўзбекистон истиқлолга эришгач, мазкур қоидалар 1994 йилда лотин ёзувига асосланган ўзбек ёзувининг имло қоидалари лойиҳаси учун асос бўлди²⁰ ва бу имло қоидалари ҳукумат томонидан тасдиқланди. Ушбу имло қоидаларининг яратилишида Ш.Шоабдурахмонов, А.Ҳожиев, Ш.Раҳматуллаев билан биргаликда профессор Эрнст Бегматовнинг муносиб ҳиссаси бор.

Эрнст Бегматов ва Абдуваҳоб Мадвалиевлар томонидан юқорида қайд этилган 1975 йилги луғат нашридан 38 йилдан сўнг 2013 йилда 85 000 дан ортиқ сўздан иборат лотин алифбосига асосланган ўзбек ёзувининг янги имло луғати нашр этилди.²¹ Кейинчалик бу луғат 2023 йилда нашр этилган мукаммал кенг ҳажмли имло луғати учун асос бўлди.²²

Э.Бегматовнинг “Ўзбек исмлари маъноси” номли луғатида ўзбек исмлари ёзилиши кирилл ва лотин ёзувида ёнма-ён қайд қилингани ўзбек исмларининг ҳам кирилл, ҳам лотин алифбосидаги имловий шаклини ҳал қилиб берган десак муболаға бўлмайди.²³

Э.Бегматов ўзбек имлосининг зукко билимдонларидан бири сифатида бошқа бир қатор мақолалар ҳам эълон қилган бўлиб, уларда

¹⁸ Ўзбек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидалари // Ўқитувчилар газетаси, 1988 йил, 30 январь.

¹⁹ **Бегматов Э.** Имломизнинг такомил учун // Ўқитувчилар газетаси, 1982 йил, 5 июль, 4-бет; Ўша муаллиф. Имломиз такомил учун // Ўқитувчилар газетаси 1983, 30 март, 3-4-бетлар.

²⁰ Қаранг: Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари (лойиҳа) – Халқ сўзи, 1994 йил, 7 июль, 1-4-бетлар; Маърифат, 1994, 6 июль, 2-4-бетлар; Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари // Маърифат, 1995, 6 сентябрь, 2-3-бетлар; Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

²¹ Begmatov E., Madvaliyev A. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 528 b.

²² Begmatov E., Madvaliyev A., Odilov Y. O‘zbek tilining katta imlo lug‘ati. – Toshkent: Kafolat print company, 2023. – 648 b.

²³ **Бегматов Э.** Ўзбек исмлари изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. 608 б.

Ўзбек имлосининг долзарб муаммолари²⁴ ўртага қўйилган. Умид қиламизки, келгусида бу мақолалар йирик тадқиқотларга илмий туртки беради, имломиз такомилига хизмат қилади, олимнинг имлога доир илмий фаолияти монографик тадқиқ этилади.

УСТОЗНИ ЁД ЭТИБ

Султон Нормаматов,

Тошкент давлат университети профессори,
филология фанлари доктори

Инсон умрини довлонлардан ошиб ўтадиган йўлга қиёс қилиш мумкин. Худди довлонлардаги каби умр йўлларида ҳам пасту баландликлар мавжуд. Бу довлон оша инсон босиб ўтган йўлининг қайсидир манзилларидан қоникса, қайсиларидандир афсусланади. Ҳозирда ҳаёт бўлганларида 90 ёшни қарши олишлари мумкин бўлган устозимиз – Филология фанлари доктори, профессор Эрнст Бегматовнинг ана шундай довлонлардан ошиб ўтган ҳаёт йўли мазмунли, ибратли, унтилмас ёрқин саҳифаларга бой бўлган десак айна ҳақиқатни айтган бўламиз. Бироқ бу сўзлар, менинг назаримда, у кишининг ўзига хос инсоний сиймосини таърифлашга камлик қилади. Зеро, қадрдон дўстлари, ҳамкасблари, шогирдлари, яқинлари яқдиллик билан эътироф этганларидек, Эрнст Бегматов домла ҳаётлари давомида шахси бутун, иймон-эътиқоди мустаҳкам, табиатан дилбар инсон бўлиб яшаганликлари билан кўпчилик меҳрини қозонган. Устоз серқирра илмий-ижодий фаолияти, етук инсоний фазилатлари туфайли ўз ҳаёт йўлларини ҳар жиҳатдан мазмунли ва ва ибратли бўлишига эриша олган бахтли тақдир эгаси эдилар.

Албатта, бундай муваффақият замирида у кишининг меҳнатсеварлиги, фидойилиги, ирода ва қатъиятлилиги, самимият ва камтаринлиги каби олижаноб фазилатлари мужассамлашган эди. Мен устозни таниш бахтига талабалик йилларимда, аниқроғи, 1997-2003

²⁴ **Бегматов Э.** Ёзув маданиятимиз тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974. – № 4. – Б. 4-8. (ҳамкор С.Иброҳимов); Ўша муаллиф. Проблемы дальнейшей квалификации орфографических норм сов. Узб. лит-го языка // Языкознание тезисы докладов и сообщений III Всесоюзной тюркологической конференции (соавтор. А.Ходжиев). – Ташкент: Фан, 1980. – С.167-168. Ўша муаллиф. Тилшунослигимизнинг амалий вазифалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984. – №3. – Б.3-7; Ўша муаллиф. Исм шариф қандай ёзилади? // Ўзбек адабиёти ва санъати, 1990, 20 апрель, 5-бет; Ўша муаллиф. Холисхон ҳақми? // Тошкент оқшоми, 1990 йил, 29 июнь, 3-бет; Ўша муаллиф. Топонимлар имлоси муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996. – № 6. – Б. 6-9.

йилларда Гулистон давлат университетида “Ҳозирги ўзбек адабий тили”, “Ўзбек тили нормалари тараққиёти”, “Социолингвистика”, “Адабий норма назарияси” каби фанлардан ўқув машғулотларини олиб борган пайтларида мушарраф бўлганман. Бунда барча шогирларга ҳам насиб қилмайдиган бир жиҳатни фахр, ғурур билан алоҳида таъкидлашни истардимки, бу инсон билан “устоз-шогирдлик” муносабатимиз айнан мана шу йилларда, менинг талабалик йилларимдан бошланган эди. Бакалавриат диплом ишини ҳам (2000 йилда), магистрлик диссертациясини ҳам (2003 йилда), номзодлик диссертация ишини ҳам (2011 йилда) устоз илмий раҳбарликларида айнан бир мавзудаги илмий муаммонинг мантиқий кетма-кетлигида ҳимоя қилган эдим.

Бу ўринда умрлари давомида бутун қалб-қўри ва кўз нуруни, катта тажриба ва билим салоҳиятини тилшунослик илмига, ёшларга таълим беришдек эзгу ишларга бағишлаган устознинг бир шогирд сифатида кишиларни ҳайратга соладиган нодир инсоний фазилатларини таъкидлашни лозим деб биламан.

Аввало, устоз ўзбек тилшунослигининг забардаст устунларидан, дарғаларидан бири бўлганликларини Республикамиз, қолаверса, хорижлик илм аҳллари ҳақли эътироф этишади. 1961 йилдан то умрларининг сўнгигача ЎзРФА Тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим, катта илмий ходим, бўлим мудир, етакчи илмий ходим, бош илмий ходим, директорнинг илмий ишлар бўйича ўринбосари лавозимларида сидқидилдан меҳнат фаолиятларини олиб бориб, жамоада юкасақ обрў эътиборга эга бўлган инсон эдилар. Илм йўллари ҳам кенг кўламли, серқирра эди. Жумладан, умрлари давомида ўзбек тилшунослигининг лексикология, терминология, лексикография, антропонимика, топонимика, нутқ маданияти, алифбо ва имло, адабий тил ва адабий меъёр, услубшунослик каби соҳаларида 50 га яқин фундаментал тадқиқотлар яратдилар ва бу йўналишлар бўйича 30 га яқин илмий-педагогик кадрлар тайёрладилар. Бу илмий изланишларининг натижаси ўлароқ қатор монография ва рисоалар, ўқув қўлланма ва дарсликлар, номзодлик ва докторлик диссертациялари, илмий салмоғи юқори бўлган мақолалар ўзбек тилшунослиги тарихига ёрқин саҳифа бўлиб қўшилди. Бу билан устозни ҳаётлари давомида масъулият ва изчиллик билан илмий изланиш олиб борган ва юксак натижаларни қўлга киритган, ўзбек тилшунослиги ривожини учун муносиб ҳисса қўшган, кўпқиррали забардаст тилшунос эканликларини қайд этиш ўринли бўлади.

Иккинчидан, устоз касб маҳоратини мукаммал эгаллаган ва ўта масъулиятли шахс эдилар. Ўзларигаки талабчан, ўзгаларга ҳам, аниқроғи, шогирларига ҳам ўта талабчанлик қилардилар. Устознинг бундай масъулиятлилиқ фазилатларини ёзган илмий асарларида ҳам, маърузарида ҳам, қолаверса, илмий раҳбарлик қилган шогирдлари салмоғида ҳам ёрқин кўриш мумкин эди. Илмий-назарий фикрларида ҳар бир сўз, ҳар бир жумла, ҳар бир фикр чуқур ўйланган ҳолда, ўзига хос мантиққа амал қилингани ҳолда содда ва равон услубда берилар эди. Шунинг учун ҳам, у кишининг илмий асарлари осон ўқилиши, изоҳсиз тушунилиши, хулосаланган илмий янгиликларга бойлиги билан мароқли эди.

Учинчидан, устоз кучли ирода соҳиби эдилар. Болалик, ўспиринлик, йигитлик давлари ҳақида ўзлари айтиб берган маълумотлардан тушунилишича, у киши болалигидан иродаси мустаҳкам бўлиб улғайган. Отасидан эрта айрилган, оила масъулиятини эртароқ ўз зиммаларига олган. Ўрта мактабда ўқитувчиликдан фолдиятини бошлаган оддийгина қишлоқ йигитининг тиришқоқлиги, изланувчанлиги, илм йўлидаги заҳматлардан чўчимаслиги билан нафақат Республикамизда, балки чет элларда ҳам “исмлар билан тиллашадиган олим” даражасига ўсиб боришида домладаги биз таъкидлаётган кучли ироданинг ўрни беқиёс бўлган. Қолаверса, фарзандидан, турмуш ўртоғидан, келинидан эрта айрилишдек машаққатли ҳаёт синовларида ҳам бу мустаҳкам ирода у кишининг кейинги ҳаётларида, ижодларида, доимо олдинга интилиб яшашида ҳамроҳ бўлди десак тўғри бўлади. Шу боис бўлса керак, домла ҳаёт қийинчиликларини тотган, оғир-босиқ, ҳар нарсадан таъсирланавермайдиган одам эдилар.

Тўртинчидан, профессор Эрнст Бегматов илмда юксак чўққиларни забт этган тилшунос олим бўлиши билан бирга, ҳаётда иймон-этиқодли, миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқ киши эдилар. Ўтганларнинг руҳини шод этиш, ҳаётда шукроналик билан яшаш, бемор ва муҳтожларнинг ҳолидан хабар олиш, қариндош-уруғ ва ҳамкасблари, сафдошлари ва яқинларига эзгулик улашиш, умуман олганда, яхшилиқ соғиниб яшаш устоз иймон этиқодининг асосини ташкил этарди. Зеро, феъл-атворига кўра оғир, вазмин, камгап бўлиб кўринган устознинг қалби эзгулик ва яхшилиқ туйғулари билан тўла эди.

Бешинчидан, устоздаги бағрикенглик, одамийлик ҳам ўз ўрни ва мақомига эга эди. Энг аввало, у киши қай даврада бўлиши, кимлар

билан ҳамсухбат бўлишидан қатъий назар жуда камтарин, ҳаммага баробар оддий инсон эдилар. Айниқса, биз шогирдларга бўлган муносабати отанинг болага ёинки аканинг укага муносабати каби эди. Одамларга тўғри, самимий инсоний муносабатда бўлишлик домланинг бош шиори эди. Умуман олганда, профессор Эрнст Бегматов нафақат илмий, илмий-педагогик, маънавий-маърифий фаолияти билан, балки олимлик ва одамийлик фазилатлари билан ҳам чин маънодаги УСТОЗ мақомига эга эдилар.

Устозимизнинг машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтганлиги, бой маънавий олами, шахсияти, орифлик даражасига етишган илмий салоҳияти, юксак инсоний фазилатлари ҳақида кўп гапириш мумкин. У кишининг сермазмун ҳаёти биз шогирдлар учун доимо ибрат намунаси бўлиб қолади. Кўплаб шогирдларининг самимий ва меҳрибон устози, забардаст олим профессор Эрнст Бегматовнинг ёрқин хотираси ҳамкасблари, шогирдлари ва яқинлари қалбида абадий сақланиб қолади.

Илоҳим, УСТОЗнинг руҳлари шод, охиратлари обод бўлсин!

ДАРВЕШТАБИАТ ОЛИМ

Очилов Эргаш,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтининг профессори,
филология фанлари номзоди

Маълумки, дарвеш сўзи мажозий маънода дунёга парво қилмайдиган, одамлар билан иши бўлмаган; содда, ажойиб, анойи маъноларида ҳам қўлланади. Ўз ишига қаттиқ берилиб, бошқа нарса билан иши йўқ кимсага нисбатан ҳам дарвеш дейилади.

– Олим дегани дарвештабиат бўлиши керак, – дерди Эрнст Бегматов. – Ақли-ҳуши жойида одам қанақасига олим бўлсин!

Бу энди олимлик дарди билан оғриган, илмдан бошқа нарсани ўйламайдиган чинакам тадқиқотчи маъносида.

Шоирлик ҳавасидаги бир йигит Шайхзодага бир даста машқларини кўтариб келиб:

– Ижод одами сал анақа... бўлиши керак эканми? – деб сўраганида, шеърлари бир пулга қимматлигига ишора қилиб:

– Хотиржам бўлинг – сиз соппа-соғсиз! – деган экан.

Мен билган Бегматов домла илмдан бошқа нарсани ўйламайдиган, илмдан бошқа нарсани эътироф этмайдиган мана шундай фидойи тилшунос олим, ўзига хос қайсар тил мутахассиси эди. Илм манфаатлари кесишган нуқтада у ҳаётий муаммоларни тан олмасди.

Ўзининг таъбири билан айтганда, баъзи бир ҳасадгўйларнинг қутқуси билан Тил ва адабиёт институтидан кеткизмоқчи бўлишганида у:

– Мен илм учун туғилганман. Мақсадим – илм қилиш. Шунинг учун энг кичик лавозимда қолиб бўлса ҳам, шу илмий-тадқиқот даргоҳида ишламоқчиман! – деб қаттиқ турган экан.

Уйқу жой танламаслиги мумкин, лекин илму ижод жой танлайди: ким уйида яхши ишлайди, ким ишхонада. Атайлик, Иброҳим Ҳаққул уйида ишлар, институтга эса мажлис ва тадбирлар муносабати билан ёки кўнгил чигилини ёзиш учунгина келар эди (Камина ҳам шу тоифага кираман). Эрнст Бегматов эса ишхонага ётоқ ташлаган эди. Эрталаб ишга келаётганида йўл бўйидаги ошхонадан уч дона перашка олиб келарди-да, чой дамлаб, хонасида еб-ичиб, ишлаб ўтираверарди.

Байрамлар арафасида шогирдлари совға-салом кўтариб қутлагани келишса, уларни уйига олиб кетмай, шу ернинг ўзида дастурхон ёзиб, Тўра Мирзаев, Абдуваҳоб Мадвалиев, Маматқул Жўраев ва камина каби дилтортар дўсту улфатларини чақириб сийларди. Ҳар замонда ўзи ҳам эриб турарди. Бу серфайз давраларда илму ижод билан боғлиқ сермазмун гурунглари бўлар эди (Афсуски, бу ердаги теша тегмаган гапларни ёзиб қўймаган эканман).

Эрнст Бегматов билан салкам чорак аср бирга ишладик. Кўп давраларда бирга ўтириб турдик. Гоҳ ўзи ҳузуримга кириб, гоҳ мени ўз олдига чақириб гурунглашишни хуш кўрарди. Мана шу ўзаро суҳбатлардаги эсимда қолган баъзи воқеа ва ҳангомаларни заҳматкаш ва дарвештабиат олим таваллудининг 90 йиллиги муносабати билан муҳтарам ҳамкасблар эҳтиборига ҳавола қилишни лозим топдим.

Кенглик

Эрнст Бегматов айтади:

– Жамият нуқул яхши одамлардан иборат бўлмаганидек, институт ҳам фақат истеъдодли олимлардан ташкил топмайди. Битта зўр олимга ўн та чаласавод тўғри келиши табиий ҳол. Шунинг учун бунақа нарсаларга кенг қараш керак.

Домланинг ўзи ҳар хил майда-чуйдаларга эътибор бермайди. Фақат ўзининг иши билан машғул. Вақтини ҳам ортиқча сарфламайди.

Атрофдаги нарсаларга бепарво: ўзини гўё кўзи кўр, қулоғи кардай тутади.

Шунинг учун ҳам илмий ишлари салмоқли.

Устознинг шу хусусиятини ўзлаштириш керак.

Бўзчи белбоққа ёлчимас

Эрнст Бегматов бир умр ўзбек исмлари билан шуғулланиб, қалин-қалин китоблар чиқарган. Етмиш йиллик юбилейида шунга ишора қилиб, Сиддиқжон Мўминов деган шогирди ҳазиллашиб бир байт ўқиди:

Бўзчи белбоққа ёлчимас деганлари бежиз эмас,

Эрнст дегани, ҳар ҳолда, ўзбекча исм эмас.

Ҳа, отасининг замона зайли билан қўйган номини деб, Эрнст Бегматов бир умр хижолат бўлиб яшади.

Дарвеш олим

Институтдаги бир гуруҳ ҳасадгўй ва ифвогарлар бирин-кетин докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган Тўра Мирзаев билан Эрнст Бегматовларнинг устидан СССР ВАКига шикоят хати йўллашади. Шундан уларнинг диссертацияси тасдиғи жуда чўзилиб кетади.

– Диссертация билан ҳужжатларни Москвага юборганмиз. Тасдиғини кутиб менинг юрагим така-пука. Тўра бўлса парво ҳам қилмайди, – деб ҳикоя қилган эди Эрнст ака. – “Ўтмай қолса нима қиламиз-а?” – десам: “Қайтса яна битта докторлик диссертацияси ёзамиз-да!” – дейди бепарво қўл силтаб.

– Ўзига ишонган одам шундай бўлади-да, – дедим.

Етуклик ёши

Эрнст Бегматовнинг етмиш йиллигига бағишланган тантанали мажлисда Тўра Мирзаев минбардан туриб шундай деди:

– Олим етмиш ёшда ақлан тўлишади. Фикрлари қаймоқ боғлайди. Баъзи ишларга ярамаса ҳам, лекин илмга кўп нарса беради.

От тепкисини от кўтаради

Тўра Мирзаев билан Эрнст Бегматовлар тенгдош дўстлар ва улфатлар эди. Тўра ака Эрнст ака билан қалтис ҳазиллашар,

туркистонлик эканлигига ишора қилиб, “Эрнст қазоқ” дер, лекин у киши сира хафа бўлмас эди.

От тепкисини от кўтаради деганлари шу-да.

Одамлар гапираверади

– Бир йилдан буён “Тил сиёсатининг посбони” деган мақола ёзишни ўйлайман-у, одамларнинг гап-сўзидан қўрқиб ёзмайпман-да, – деди Эрнст Бегматов.

– Одамларнинг гап-сўзидан қўрққан киши умуман қаламини қантариб қўйиши керак, – дедим домлага. – Улар ёзсангиз – ёзганингиз учун, ёзмасангиз – ёзмаганингиз учун гап-сўз қилишади. Шунинг учун уларнинг гап-сўзига қулоқни кар қилинг-да, ёзаверинг!..

Андиша

– Ёшлиқда бўлар-бўлмас нарсаларни ёзиб ташлайверган эканмиз – энди уялиб юрибмиз, – деди Эрнст Бегматов.

– Домла, ўшалар ҳам бир тажриба бўлган-ку, – дедим.

– Тўғри...

Дунёнинг ишлари

Эрнст Бегматов Собиржон Иброҳимов ҳақида нақ ўттиз саҳифалик мақола ёзиб, олимнинг ҳаёти ва ижодига ижобий баҳо берган, эзгу фазилатларини улуғлаган. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг 2006 йилдаги 1-сонига бериб юбордим. Мақолани ўқиганлар шундай улкан бир тилшунос, ажойиб инсон ўтган экан-да, деб ўйлаши шубҳасиз. Чунки мақола шу руҳда ёзилган.

Аслида эса...

– Собиржон Иброҳимов аслида стихияли равишда илмга кириб қолган бир олим эди, – дейди Эрнст Бегматовнинг ўзи. – Менга қарши курашган, ҳатто Фахри Камолнинг думи сифатида институтдан ҳайдатмоқчи бўлган.

– Олий таълимга ўтмайсизми? – деб таклиф қилган Тил ва адабиёт институтининг ўша пайтдаги директори Марат Нурмуҳамедов унинг қутқуси билан.

– Йўқ, мен лаборант бўлсам ҳам шу ерда қоламан деганман. Руҳи шод бўлсин деб ёздим-да шу мақолани...

Ҳозир ҳар кўришганда Марат Нурмуҳамедов мендан “Ўзбек исмлари” китобини сўрайди. Сира бергим келмайди. Ахир, ўшанда

институтдан ҳайдалганимда шу китоб ёзилмасди-да, – деди алам билан кулиб домла.

Илм

– Олим ҳеч ким тушунмайдиган нарсани ёзиши керак – илм ўзи шу, – дейди Эрнст Бегматов. – Биз ҳамма тушунадиган қилиб ёзамиз деб, илмнинг савиясини тушириб юбордик.

Устознинг бу фикри таниқли турк ҳажвчиси Азиз Несиннинг: “Олимлик нима? Беш оғизда айтиш мумкин бўлган гапни беш юз бетга чўзиш ва ҳеч ким тушунмайдин бир тилда ёзиш”, – деган киноясини эсга тушириб юборди.

Бир диссертация муҳокамасида олимлардан бири:

– Мен ишнинг фалон-фалон жойларини тушунмадим, – деб эътироз билдирди.

Шунда мен айтдим:

– Диссертация сизнинг савиянгизга тушиши керакми ё сиз унинг савиясига кўтарилишингизми?

Бир гапдан қолиш

– Эркин Жалол коридорда сени бўралаб сўкапти деган хабар олиб келишди, – дейди Эрнст Бегматов. – Майли, сўкаверсин дедим. Сўкиш ҳам бир гап-да. Биз тилчилар уни вульгаризм деймиз. Чиқсам ўзимни шарманда қилардим.

Эртасига ўзи салом бериб, узр сўради.

Абдуқодир Ҳайитметов эса соддалик қилган – Эркиннинг сўкаётганини кўриб, хонасидан югуриб чиққан. У эса оғзига келганини қайтармаган. Ҳамма томошабин. Орада Ҳайитметовнинг шарманда бўлгани қолди.

Буни қарангки, Эркин Жалол докторлик диссертациясини ҳимоя қилганида Абдуқодир Ҳайитметов унга оппонент бўлди.

Дунёнинг ўйинларини тушунмай кетаман чоғи.

Имтиёз

Ичкилик кўпайиб кетгач, Эрнст Бегматов баҳона топди:

– Мен – пенсионерман, демак, эллик фоиз ичаман.

Топонимлар

Ўзбекистон ҳудудида арабча топонимлар йўқ ҳисоби. Ажабки, туркийлари ҳам кам – асосан, форсча.

Топонимларни ким номлаган бўлса, жой ўшаники, – дейди Эрнст Бегматов.

Ҳар варағи ҳисобли

Эрнст Бегматовнинг “Ўзбек исмлари” китоби жуда қиммат нархда чиққан эди. Одамлар харид қилолмай, дўконнинг ўзида варақлаб кўриб, ўзларига керакли исмни танлашар экан. Буни билиб қолган дўкончилар варақлаб кўргани учун ҳам харидордан ўн сўмдан оладиган бўлишибди.

Кузатиш

Етмиш етти яшар Эрнст Бегматов аёлларни нозик кузатар экан.

– Дунё аёлларнинг қўлига ўтаяпти, – дейди.

Яна айтадики:

– Эркакларда пул йўқ, шунинг учун аёллар пули борга кетяпти.

Бу ҳам хиёнатнинг кўплигига бир сабаб.

Бекор ўтган вақтлар

– Қизларни музқаймоқ билан сийлайман деб бир кунлаб вақтимиз кетган.

Пивоҳўрлик қиламан деб бир кунлаб вақтимиз кетган.

Майли, шуям бир давр экан-да.

Шуям керак экан-да, – деган эди бирда Эрнст ака.

Бефарқлик

– Институтнинг келажаги нима бўлади? – деб Эрнст Бегматов илмий ишлар бўйича директор ўринбосари Абдуваҳоб Мадвалиевдан сўраса:

– Сиз билан биз нафақадаги одамлармиз-ку, – дебди.

Рисоладаги одам

– Сен қанақасига олимсан?! – дебди Эрнст Бегматов бир танишига. – Соппа-соғ бўлсанг, яхши яшасанг, маишатни жойига қўйсанг.

Ҳақиқий олимга нимадир етишмайди...

Сал дарвештабиат бўладими-ей...

Рисоладаги одамнинг нимаси олим?

Қулоғи оғир

Эрнст Бегматовни фақат эшитиш керак, гапириб овора бўлманг – барибир эшитмайди. Чунки охирги йилларда қулоғи бир қадар оғирлашиб қолган эди. Лекин қизиги: ўзига тегишли гапларни шивирлаб айтсангиз ҳам эшитар эди.

Чойхўр

Эрнст Бегматов айтарди:

Овқат ҳазмини қийинлаштиради деб, келиним овқатланганимдан кейин ярим соатча чой ичгани қўймайди.

Мен эса чой ичмай туrolмайман.

Эрмак

Эрнст Бегматов айтади:

– Қачон институт илмий котибининг олдига бирор юмуш билан кирсам, компьютерга тикилиб ўтиради – бечорани ишдан қўймай деб чиқиб кетаман.

Бир куни бу кимса мунча берилиб нима иш қилар экан-а деб қизиқиб столни айланиб ўтиб қарасам, бировнинг овозини ҳам, шарпасини ҳам эшитмай компьютерда берилиб карта ўйнапти.

Исм

– Набирамга Эрнст Бегматовнинг “Ўзбек исмлари” китобида йўқ исмни қўйдим – Тамима, – дейди Суйима Ғаниева.

Бири кам дунё

Саксон ҳам қалтис ёшга ўхшайди – кўпчилик бу ёшга етолмай кетди.

– Саксонга ҳамма ҳам етмайди – кўпчилик бир кам саксонда кетади, – дейдилар отам.

Ҳақиқатан ҳам, Абдуқодир Ҳайитметов, Эрнст Бегматовлар бир кам саксонда кетишди.

Иккаласи ҳам саксон йиллик юбилейига қизгин тайёргарликни бошлаб юборган эди.

Бири кам дунё деганлари шу бўлса керак-да.

Салмоқли таъзиянома

Абдуваҳоб Мадвалиев Эрнст Бегматовга таъзиянома ёзаман деб, илмий тадқиқот ёзибди.

– Домланинг юбилейи эмас, таъзияси эди-ку, – дедим шунга ҳазиллашиб.

ШОГИРДЛИГИМ – БАХТИМ МЕНИНГ, ФАХРИМ МЕНИНГ

Жабборов Хўжамурод Жабборович,

Қарши давлат университети
Ўзбек тилшунослиги кафедраси
профессори, филология
фанлари доктори

Муҳтарам ўқувчим: сизнинг ҳаётингизга тақдирингизга яхши инсонлар ва илмий раҳбар бўлган олимлар қандай таъсир этиши ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Мазкур мақолада устоз ва шогирдлик муносабатлари ҳақида сўз юритишга ҳаракат қиламан. Шу сабабли ҳам мақолани “Шогирдлигим бахтим менинг ва фахрим менинг” деб номлашга жазм этдим. Чунки яхши устоз қўлига тушсанг доимо фахрланиб юрасан киши. Мен ҳам ана шундай инсонлардан бириман.

Номзодлик ва докторлик диссертацияларимга илмий раҳбарлик ва маслаҳатчилик қилган самимий ва холис инсон, филология фанлари доктори, профессор Эрнст Азимович Бегматов таваллудининг 90 йиллигини кенг нишонлаш мақсадида Наманган давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти билан ҳамкорликда 2026-йил 5-июнь кунлари ўтказилаётган “Ўзбек тилшунослиги ривож ва тақомилида Эрнест Бегматов илмий меросининг ўрни” мавзусида Республика илмий-назарий ўтказилиши тўғрисидаги хабарномани ўқиб бўлганимдан кейин шу ҳақда кўп ўйладим. Хулоса шу бўлдики, – улар сизнинг тақдирингизга, албатта, таъсир ўтказади... Ҳақиқий устоз сизнинг бахтингиз ва фахрингиз ҳисобланади.

Ана шундай бағридарё, илмидарё инсонлардан бири устозим Эрнст Азимович Бегматовдир. Жалолиддин Румий айтганларидек, **“Тушса сенга бир худо ёрнинг кўзи, Ёр бўлур сенга худойимнинг ўзи”** Маъноси: Агар сен бир яхши инсонинг назарига тушсанг, билгилки, сенга худойимнинг ўзи ёр бўлур.

Устоз Эрнст Азимович каби инсонларнинг назарига тушиш, сизга устоз бўлиши шогирднинг бахтидир. Ҳақиқий устозлар сизда озгина илм учқунини сездими сизни илм йўлига киришга чорлайди ва

беминнат маслаҳатларини ҳеч қачон аямайди. Буни мен кўп бора жонли гувоҳи бўлганман. Эрнст Азимович билан учрашувим ва танишувимнинг ўзи менга тақдирнинг инъомидир. Мен шундай киши билан танишганимдан расмий шогирди бўлганимдан, менинг номзодлик ва докторлик ишимга раҳбарлик ва маслаҳатчилик қилганидан ўзимни доимо у кишининг шогирдиман деб мағрурланиб юрганимдан Яратганга доимо шукур қиламан.

Келинг, унда у киши билан илк бор қандай танишганимни сўзлаб берай. 1988 йилнинг октябрь ойлари эди. Мен ўшанда яқиндагина Қарши давлат институтининг ўзбек тилшунослиги кафедрасига ўқитувчи сифатида ишга қабул қилинган пайтларим. Кафедрамиз мудир, раҳматли устозим жойлари жаннатда бўлсин, профессор Тўра Нафасов Тошкентда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва Адабиёт институтида икки тиллилик масаласида илмий-анжуман уюштирилаётганлигини, кафедрадан профессор-ўқитувчилар таклиф этилгани ҳақидаги хабарни айтиб қолди.

Ўзбекистонлар Фанлар академияси Тил ва Адабиёт институтида уюштирилган конференцияга профессор Тўра Нафасов, филология фанлари номзодлари Қўйли Хуррамов, Қурбон Сулаймонов, мен ва немис тили кафедрасидан филология фанлари номзоди Комилжон Марқаев, Бухоро давлат университетида Хамид Ғуломов, профессор Эргаш Қиличев ва бошқа тилшунослар қатнашган эдик...

Конференцияда иштирок этиш учун Москвадан собиқ СССР Фанлар академиясининг Туркология ва Монголистика лабораторияси бўлими мудир академик Эдгем Раҳимович Тенишев, Қозоғистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси профессор Кенесбай Мусаев, филология фанлари докторлари, профессорлар Николай Александрович Баскаков, Галина Дмитриевна Благова ва бошқа олимлар келишганди.

... Илмий-назарий анжуманда кўплаб олимлар икки тиллилик масаласини қизғин муҳокама қилишиб, хулосада ўзбек тилининг давлат тили сифатида қабул қилиш лозимлиги ҳақида ўз фикр ва мулоҳазаларини билдиргандилар. Лекин баъзи олимлар рус тилини ҳам давлат тили сифатида қабул қилиш фикрида эдилар...

Профессор Тўра Нафасов конференция бошланиши олдида мени Эрнст Бегматов билан таништирди. – Бу йигит ва Комил Марқаев деган йигитни сизга шогирдликка олиб келдим конференциядан кейин гаплашиб олармиз, – деди. Конференциядан сўнг домланинг уйларига бордик. У ерда домла бир қоғозда ёзилган диссертациялар

мавзуларини ўқиб берди. К.Марқаевга “Ўзбек этнонимларининг лингвистик хусусиятлари” мавзусини тавсия этишди. Менга эса “Бобурнома ономастикаси” мавзусини тавсия этди. Мен эса ирригация институтини битирганлигим учун “Ўзбек тилининг суғориш лексикаси” мавзусини танлаганим, бу бўйича материаллар йиғиб қўйганимни айтдим. Шунда домла маъқуллаб, майли шу мавзуда ишланг, – деб айтди. Шу-шу бўлди-ю Мен Эрнст Бегматовга шогирд бўлдим...

Ҳа, шу йилларда Эрст Азимовични нафақат Ўзбекистонда, балки мамлакатимиздан ташқарисида, яъни Туркия, Қозоғистон, Озарбойжон, Қирғизистон, Туркменистон, Россия, Америка, Германия, Япония ва бошқа мамлакатлардаги тилшунос-туркологлар йирик тилшунос олим, ғамхўр мураббий ва устоз ҳамда фаол жамоатчи сифатида яхши билишини, самимийлиги, ҳозиржавоблилиги, меҳрибон ва меҳмондўстлиги, айниқса, илм йўлига бошқариш ва чорлаш устознинг ўзига хос характерли жиҳатлари эканлигини англадим.

Э. Бегматов томонидан яратилган ва нашр этилган китоблар бугун ўзбек тилшунослари ва адабиётшунослари, ёш тадқиқотчиларнинг китоб жавонидан жой олишга улгурган. Мен ҳам институтга келганимда у кишининг чоп эттирган мақолалари ва китобларини ўқиб, шу киши билан танишиш истаги пайдо бўлган эди. Албатта яхши ният ўз ижобатини топаркан. Буни ҳаётим мисолида яққол кўрдим.

Менинг фикримча, илмда устоз-у шогирд, қадрдонларча илмий ҳамкорлик қилиш учун узоқ йиллар шарт эмас, инсон руҳан, маънан, илман яқин бўлса етарли. Э. Бегматов билан танишганимдан буён у кишининг инсоний фазилатлари ҳақида билганларим ва ўрганганларим, аниқроғи хулосаларим қуйидагича:

Биринчидан, Эрнст Азимович Бегматов ўзининг айтишича, 1936 йил 7 июнда Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманида ўқитувчи-зиёлилар оиласида туғилган. 1941 йили уруш бошлангач, ота юрти Чимкент вилояти Туркистон туманидаги Қарноқ қишлоғига кўчиб боришган. Ёшлик йиллари шу қишлоқда ўтган.

Иккинчидан, Устоз 1965 йилда номзодлик, 1989 йилда докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. 1990 йилда профессор, 1990 йилдан ЎзФА Тилшунослик институти директорининг илмий ишлар бўйича, ўринбосари, 1993-1994 йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тилшунослик институти қошидаги докторлик диссертацияларини ҳимоя қилишга ихтисослашган кенгаш раиси ва аъзоси ҳамда моҳир педагог.

Учинчидан, Э. Бегматов 300 дан ортиқ илмий назарий, услубий, публицистик мақолалар, ўнлаб китоб, монография, дарсликлар муаллифи ҳамда 20 дан ортиқ шогирдларнинг илмий раҳбари, йигирмадан ортиқ номзодлик ва докторлик диссертацияларнинг оппоненти бўлган.

Тўртинчидан, устозимиз ҳамиша илм йўлида истеъдодларни бошини силайдиган ва уларни илмга даъват этувчи, руҳлантирадиган бағрикенг инсон. Яна бири, бизнинг давримизда ноёб саналган феномен – майда гаплардан устун шахс эди.

Бешинчидан, Э.Бегматов миллий тилимиз софлиги, тараққийси, ижтимоий қўлланиш кўламини кенгайтириш учун курашувчи, Давлат тили ҳақидаги қонун талабларини амалга оширишдаги сусткашлик ва бепарволикдан истироб чекадиган шахс. Олимни суҳбатлари ҳамиша миллий тилнинг бугунги ҳолати, тил мувозанати, тилнинг ижтимоий функцияси, луғат бойлиги, жадиждар 1919 йилда бошлаган “Чиғатой гурунги” нинг хайрли ишини, яъни яратилган-у кам ўрганилган тил гавҳарлари – сўзларни келиб чиқиши, объектларнинг қандай номланиши, киши исmlарини тўплаб китоб ҳолига келтириб, халқимизга туҳфа қилган олим эди.

Олтинчидан, Э.Бегматовнинг гўзал фазилатларидан яна бири – тиниб –тинчимаслиги, ўта заҳматкаш ва зукколиги, у киши қанчалик синчков ва заҳматкаш олим бўлса ҳам, шунчалик камтар, хокисор, одамларга ғамхўр, ҳамкасblлари ва шогирдлари орасида катта ҳурмат ва иззатга сазовор инсон эдилар.

Еттинчидан, Эрнст Азимович устозимиз илмни кўнгил хотиржамлиги, тараққийёт пойдевори, оила саодати, миллат учун нажот йўли деб биладиган табаррук шахс эди. Унинг кўп давраларда, илмий анжуманларда такрорлашни севадиган сўз ва ҳикматлари бор эди: ***Ҳеч бир замонда илмли ва илмсиз тенг бўлмаган, илмли миллат ҳар бир халқнинг обрўси, иззати ва шарафидир... “Ки ҳар ишники қилмиш одамизод, Тафаккур бирла билмиш одамизод”*** (Ҳазрат Алишер Навоий). ***Ҳар бир одам буюкдир, фақат ўз ўрнида бўлса, Илм истарсен, кибр тўнини еч, камтаринлик жамосин кий, эрта-ю кеч.***

Қисқаси, устоз ҳақида сўз айтишнинг масъулияти оғир. Айниқса, дақиқ тилшунос, олис ва поёнсиз илм чўққиларига шогирдларини чорловчи, нотиқлик ва етуклик илмининг фидойиси ҳақида. Эрнст Бегматов – ўзбек тилшунослигининг етук билимдони, ўзбек тилининг жонкуяри ва тарғиботчиси эди. Шу маънода устоз она тилимизнинг бугун ва эртаси ҳамда ижтимоий мавқеи, луғавий бойлиги ва бугунги

кундаги долзарб муаммоларини жиддий тадқиқ қилиш, тилшунослигимизнинг ономастика, нутқ маданияти, луғатшунослик ва имло масалаларини илмий-назарий, фалсафий муаммоларини ечиш, борлиқни кўриш, тушуниш, талқин этиш, онг, тафаккур тил муносабатларини янада чуқур ўрганишда тинмай илмий изланишлар олиб борган олийжаноб инсон эди.

OTAMDEK MEHRIBON USTOZ EDI

Kenjayeva Sabohat,

Qarshi davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), shogirdi

Men 1994-1999-yillarda Qarshi davlat universitetida talaba bo'lganman. Talabalik paytlarimda professor Ernst Begmatov haqida ustozlarim Ergash Shodmonov, Nurqul Mirzayev, To'ra Nafasov, Xo'jamurod Jabborov, E.Jabborov va boshqalardan ijobiy fikrlar eshitgan, olimning kitoblarini o'qigan bo'lsam-da, u kishi bilan ilk bor yuzma-yuz ko'rishishimiz men kelin bo'lib tushgan oila, professor To'ra Nafasov xonadonida ro'y bergandi.

Kunlarning birida aniqrog'i, 2001-yili aspiranturaga kirgan yilim dadajonim (qaynotam To'ra Nafasov) bir guruh domlalarni hovlimizga boshlab keldilar. "Dasturxon tuzatinglar, mehmonlar kelishdi" dedilar. Bizlar mehmonlarni salomlashib kutib oldik. Men esa uyimizda o'zbek tilshunosligining taniqli vakili professor Ernst Begmatov bilan yuzma-yuz ko'rishganim va hayratlanganim hanuz yodimda.

O'sha yili (2001-yil) men endi ilmiy ish qilish uchun mavzu tanlash va ilmiy rahbar topish o'yida yurardim. Qaynotamni tavsiyasi bilan Ernst Begmatovga shogird bo'ldim. Dadajonim meni ustozimga "aspirant" deb tanishtirarkan, hazil aralash "shogirdingiz" dedilar. Ustozim "Shundaymi?" dedilar. Dadajonim kulimsirab "Ha" deb ishora qildilar va "Temirni qizig'ida bosish kerak" deb menga "qog'oz va qalam" olib kelish ishorasini berdilar, tezlikda kutubxonadan oq qog'oz va ruchka olib chiqib, qo'llariga uzatdim. Ustozim shu yerning o'zida menga "O'zbek tili antroponimlarining nominatsion-motivatsion asoslari va tavsifi" mavzusida "Rozilik xati" yozib berganlar. Bu rozilik xati hanuz men uchun qadrlı, uni o'z kutubxonamda saqlayman. Keyinchalik ustozim bilan ish jarayonida ota-boladek bo'lib ketdik.

Ustoz Ernst Begmatovni O'zbekiston Fanlar Akademiyasi O'zbek tili va adabiyoti ilmiy tekshirish institutiga birinchi marta 2002-yili may oylarida qidirib borganimda meni ochiq chehra va xushmuomalalik bilan qabul qilib, kutib turish ishorasini qildilar. O'zlari bosh ko'tarmay yozishda davom etardi. Yozishdan to'xtagandan so'ng sog'lig'im, uydagilarni holahvolini so'rab, ilmiy ishim haqida fikrlashib oldik...

O'sha paytlari ustozni izlab Qashqadaryo, Surxondaryo, Navoiy, Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo va boshqa viloyatlardan ko'plab tadqiqotchilar, hamkasblar, shogirdlar, uzoq yaqindan kelgan ilm kishilari kelishganini ko'p bora guvohi bo'lganman.

Shu tariqa men ham O'zbekiston Fanlar Akademiyasi O'zbek tili va adabiyoti ilmiy tekshirish instituti xodimlarini, olimlarni yaqindan taniy boshladim. Institutda yuksak salohiyatli olimlar jamoasi yig'ilgani, u yerda o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligi yo'nalishida qizg'in ilmiy ishlar, katta loyihalar olib borilayotganligini ko'rganman.

Men ustozim Ernst Begmatov bilan bir safda ilmiy faoliyat olib borayotgan akademik A.Hojiyev, professorlar T.Mirzayev, B.Nazarov, N.Mahmudov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, Y.Berdaq, H.Shamsiddinov, A.Mamatov, M.Jo'rayev, E.Umarov, D.Xudoyberganova kabi tilshunos va adabiyotshunos olimlar bilan tanishib, ulardan ko'p narsalarni o'rgandim. Til va adabiyot institutida ilmiy muhit juda yaxshi edi. Maslahat so'rab, ishi yuzasidan yordam so'rab keluvchilarga hech bir olim eshigini yopmasdi, imkoni boricha yordam qo'lini uzatishardi, yosh olim va olimalar ustozlarning ko'magidan xursand bo'lib ketishardi.

Men bir necha yillar davomida o'z tadqiqot ishim bo'yicha Ernst Begmatovning shogirdi sifatida yonlarida yurib shunga guvoh bo'lganmanki, ustoz nihoyatda xokisor va kamtar, samimiy, o'ziga ishongan, muomala madaniyati yuksak, oilaparvar va bag'rikeng, shogirdlarini o'z farzandidek ko'radigan haqiqiy inson va ilimli olim edilar.

Ustoz E.Begmatov butun umri davomida katta ilm yo'lini bosib o'tdi. Talabalik yillarining dastlabki yillaridayoq ilmiy maqolalari bilan Samarqand davlat universitetidagi ustozlarining e'tiborini qozongan. 1965-yil nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilib, 1966 yilda "Nomlar va odamlar" nomli birinchi risolasi "Fan" nashriyotida chop qilingan. Olimdagi iqtidor va qiziqish uni o'zbek tilshunosligining onomastika va antroponimika ilmiy yo'nalishiga olib kirdi. U kishining rahbarligida S.Ashirboyev, Q.Xurramov, B.Umurqulov, S.Nayimov, Sh.Kazakov, G'.Sattorov, X.Xolmo'minov, Sh.Yoqubov, Y.Xo'jalepesova, X.Jabborov, N.Uluqov, O.Mo'minova, J.Xolmurodova, M.Turdibekov, O'.Oripov,

A.Abduaidov, A.Arslonov, Z.Xolmetova, R.Nuriddinova, K.Marqayev, R.Xudoyberganov, B.Suyunov, D.Hasanova, S.Kenjayeve, S.Normamatov, O'.Islomov, A.Shafqarov, Y.Avloqulov kabi shogirdlari fan doktorlari va nomzodlari ilmiy darajasiga erishdi. Bunda E.Begmatovning xizmatlari beqiyos.

Ernst Begmatovning tilshunoslik faniga qo'shgan ulkan hissalaridan biri bu nutq madaniyati sohasi sanaladi. Ustoz 1970-yillardan boshlab, "Nutq madaniyati va adabiy norma", "Notiqlik mahorati", "Notiqning nodir boyligi", "Adabiy norma va nutq madaniyati", "Nutq gavhari", "Nutq madaniyati va stilistika asoslari", "O'zbek nutqi madaniyati ocherklari", "O'zbek nutqi madaniyati asoslari", "Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari", "Adabiy norma nazariyasi" kabi ilmiy kitoblarini nashr ettirdi...

1965-yilda himoya qilingan "O'zbek tili antroponimikasi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiya ishi esa yillar davomida manbalarning to'planishi, ko'payishi, qayta qayta murojaat qilinishi natijasida 1998-yilda "O'zbek ismlari" 14600 ismlar izohi nomi bilan nashr etilishiga olib keldi hamda bu ustozga O'zbekiston va qo'shni respublikalarda ham mashhurlik olib keldi.

Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti ilmiy tekshirish instituti jamoasi tomonidan "O'zbek tilining izohli lug'ati" loyihasini ishlash jarayonida ustozimiz 1-jildni ishlaganlari hamon ko'z o'ngimda. Lug'at tayyorlanishi juda qiyin ekanligini o'shanda bilganman. Ustozning har bir so'z ustida sinchiklab, diqqat bilan ishlashi menga ham sabr qanoatni o'rgatgan va shu lug'atni ishlashda men ham o'z hissamni qo'shganimdan (ustozim menga "bexato yozasan" deb qo'lyozmalarni kompyuterda terishga berardilar) faxrlanaman.

Shu yerda Farg'onalik shoir, filologiya fanlari doktori, professor Siddiq Mo'minning quyidagi satrlariga Ernst nomini qo'shib, ya'ni ozgina o'zgartirgan holda quyida misralarni diqqatingizga havola qilgim keldi:

O'zbek odatlari o'ziga xosdir –
Tarbiya oldinda turar ta'limdan.
Axloq-odobi ham o'ziga mosdir –
Shogird oldin aytmas so'z muallimdan.
Men Ernst domladan tortinar edim,
Bosardi Ustozning sir – salobati.
Mehrim bildirolmay ko'p bor pand yedim,
Ba'zan halal berdi o'zbek odati.

Bobokalonimiz Alisher Navoiy hazratlari ustoz-shogird munosabatlari haqida shunday deganlar:

**Shogird agar shayxul-islom, agar qozidur,
Agar ustoz andin rozidur, Tangri rozidur.**

Bugun biz kabi shogirdlarning el orasida obro‘ topib yurganimizning sababchisi ham – bu, ustozlardir! Ustozlardir! Ustozlardir!

Xulosa o‘rnida aytish joizki, 1300 yilda tug‘ilgan buyuk va ulug‘ bobokalonimiz Shayx Azizuddin Nasafiy odamiylikning to‘rt sifoti alomoti xususida fikr yuritib quyidagicha yozgandi: “Odamiylik alomati to‘rt sifot, ya’ni YAXSHI SO‘Z, YAXSHI ISH, YAXSHI XULQ, YAXSHI MA’RIFATdir”. Mening ustozimda shu to‘rt sifotning barchasi mujassam va muhtaram edi.

Ey Tangrim! Ustozimni yaxshilar bilan birga jannatga kiritganing rost bo‘lsin! Ustozimning oxirlari obod bo‘lsin. Otamdek ko‘rgan insonim xotirasi doimo qalbimda.

MILLIY NOMSHUNOSLIKNING FUNDAMENTAL MANBASI

Primov Azamat,
Urganch davlat universiteti
o‘zbek tilshunosligi kafedrasini mudiri
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Maqolada filologiya fanlari doktori, professor Ernst Azimovich Begmatovning 2013-yilda “Fan” nashriyotida chop etilgan “O‘zbek tili antroponimikasi” monografiyasining o‘zbek nomshunosligi fanidagi fundamental o‘rni ilmiy-tahliliy nuqtayi nazardan yoritilgan. Asardagi onomastik ko‘lam nazariyasi, turkiy antroponimiyani davrlashtirish tamoyillari, antroponimik birliklarning kompleks tasnifi hamda etnolingvistik va sotsiolingvistik tahlili tadqiq qilingan. Monografiyaning tadqiqotchilar uchun metodologik tayanch manba sifatidagi ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *antroponimika, onomastika, onomastik ko‘lam, makroko‘lam, mikroko‘lam, antroponim, ism, laqab, taxallus, etnolingvistika, milliy mentalitet.*

O‘zbek tilshunosligida XX asrning 60-yillaridan boshlab tilning atoqli otlar tizimini maxsus o‘rganishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan onomastika yo‘nalishi mustaqil soha sifatida shakllana boshladi. Ushbu jarayonda Ernest Azimovich Begmatov nomi alohida o‘rin tutadi: u 1965-yilda “Антропонимика узбекского языка” mavzusida nomzodlik

dissertatsiyasini himoya qilib, o‘zbek tilshunosligida shaxs atoqli otlarini ilk bor monografik tarzda tadqiq etgan olim sifatida tan olindi.²⁵ Shundan keyin E.Begmatovning “Kishi ismlari imlosi” (1970), “O‘zbek ismlari imlosi” (1972), “O‘zbek ismlari” (1991) kabi qator tadqiqotlari ushbu sohaning ilmiy-amaliy poydevorini mustahkamlashga xizmat qildi.²⁶ Biroq o‘zbek antroponimikasi oldida turgan ko‘plab nazariy va amaliy muammolar, antroponimlar semantikasi va motivatsiyasi, ularni tasnif qilishning ilmiy tamoyillari, antroponimiyani davrlashtirish, tarixiy yozma yodgorliklar tilidagi antroponimlarni o‘rganish, antroponimik birliklarni qardosh tillar bilan qiyosiy tadqiq etish kabilar umumlashtiruvchi tadqiqotda o‘z hal qilinishini kutardi. Mana shu bo‘shliqni to‘ldirish ehtiyoji va o‘zbek onomastikasining qariyb yarim asrlik rivoji bergan ilmiy tajribalari asosida 2013-yilda O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyotida E.A.Begmatovning “O‘zbek tili antroponimikasi” monografiyasi nashr etildi. Hajman 264 sahifani tashkil etuvchi mazkur asar o‘zbek nomshunosligi tarixida shu vaqtga qadar yaratilgan eng yirik va eng keng qamrovli tadqiqot sifatida milliy onomastika ilmi uchun fundamental ahamiyatga molik manbaga aylandi. Muallifning o‘zi so‘zboshida ta’kidlaganidek, “o‘zbek antroponimikasi bo‘yicha qilingan tadqiqotlar, bu sohaning yutuqlari, muammo va vazifalarini umumlashtiruvchi” keng qamrovli tadqiqot yaratish zaruriyati ushbu monografiyaning maydonga kelishiga asos bo‘ldi²⁷. Mazkur maqolada ushbu asarning milliy nomshunoslik sohasi uchun chinakam fundamental manba ekanligini isbotlovchi nazariy-metodologik, qamrov, etnolingvistik va istiqbolli ilmiy jihatlarini tahlilga tortmoqchimiz.

“O‘zbek tili antroponimikasi”ning ilmiy salmog‘ini belgilovchi birinchi va asosiy omil uning mustahkam nazariy-metodologik bazasidir. Monografiyaning dastlabki bobi antroponimik birliklarni izohlashdan oldin onomastika sohasi va onomastik birliklar tushunchasi, turkiy tillar antroponimiyasining o‘rganilish tarixi, o‘zbek antroponimiyasi tadqiqi kabi umumiy masalalarni qamrab oladi. Bu yondashuvning o‘zi ilmiy tafakkur izchilligini ko‘rsatadi: muallif xususiy masalaga o‘tishdan oldin sohaning umumnazariy doirasini belgilab oladi.

²⁵**Begmatov E.** Antroponimika uzbekskogo yazyka: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Tashkent: Fan, 1965.

²⁶**Begmatov E.** Kishi ismlari imlosi. – Toshkent: Fan, 1970; O‘sha muallif. O‘zbek ismlari imlosi. – Toshkent: Fan, 1972; O‘sha muallif. O‘zbek ismlari. – Toshkent: O‘zME, 1991.

²⁷**Begmatov E.A.** O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B.3.

Asarning eng o'ziga xos nazariy yutuqlaridan biri *onomastik ko'lam* tushunchasiga berilgan original talqin va uning ichki tabaqalanishini ishlab chiqishdir. E.Begmatov A.V.Superanskayaning umumiy ononomastik nazariyasiga tayangan holda, *tilning ononomastik ko'lami* tushunchasini o'zbek tili materiallari asosida sezilarli darajada chuqurlashtiradi. U bu kategoriyaning ko'pqirrali lisoniy hodisa sifatida talqin qilib, uni uch ierarxik darajaga ajratadi²⁸: birinchi – *superko'lam* (tildagi barcha atoqli otlar majmuyi); ikkinchi – *makroko'lam* (yirik tip atoqli otlar guruhi – antroponimiya, toponimiya, zoonimiya kabi); uchinchi – *mikroko'lam* (makroko'lam tarkibidagi mayda guruhlar) va kichikroq ko'lamchalar.

Mazkur tasniflash doirasida muallif o'zbek tili onomastik *superko'lam*ga kiruvchi 22 ta makroko'lamni aniqlaydi: *antroponimiya*, *toponimiya*, *zoonimiya*, *kosmonimiya*, *teonimiya*, *fitonimiya*, *xrononim*, *anemoonim*, *xrematonim*, *politoonim*, *ergonim*, *faleronim*, *dignitonim*, *ideonim*, *poreyonim*, *mifoonimiya*, *stratonim*, *gameronim* va boshqalar²⁹. Bunday batafsil ierarxialashtirish oldingi tadqiqotlarda uchramaydigan yangilik bo'lib, o'zbek nomshunosligi uchun strukturaviy-tipologik xarita vazifasini bajaradi. Bu nazariy tuzilma kitob nashr qilinishidan bir necha yil oldin mualliflar tomonidan alohida maqolalarda rivojlantirilgan edi³⁰ va o'zbek onomastikasining keyingi tadqiqotlari uchun yagona kategoriyaviy apparat bo'lib xizmat qildi.

Nazariy poydevorning yana bir muhim qismi turkiy antroponimiyani davrlashtirish muammosiga oid mulohazalardir. E.Begmatov V.A.Gordlevskiy, A.Idrisov, T.Januzaqov, G.F.Sattarov, O.T.Sayimbetov va boshqa olimlar taklif qilgan davrlashtirish sxemalarini chuqur tanqidiy tahlil qiladi. U mavjud tasniflarning kamchiliklarini tarixiy va genetik omillarning aralashtirilishi, antroponimik qatlam tushunchasining noto'g'ri qo'llanilishi, sotsial-tarixiy mezonlarning izchil hisobga olinmasligini aniq dalillar bilan ko'rsatib beradi va o'z tasnifini taklif qiladi: 1) islom dini qabul qilingunga qadar bo'lgan qadimiy davrlar; 2) islom qabul qilingandan XX asrgacha bo'lgan davr; 3) XX asr davri³¹. Bu tasnifning afzalligi shundaki, u tarixiy-ijtimoiy mezonni asosiy omil sifatida qabul qilgan holda, antroponimiyaga ta'sir etuvchi ichki lisoniy o'zgarishlarni ham nazardan qochirmaydi.

²⁸Begmatov E.A. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 34.

²⁹O'sha asar. – B. 41-43.

³⁰Begmatov E., Avloqulov Y. O'zbek onomastikasining makroko'lami // O'zbek tili va adabiyoti. – 2007. – №5. – B. 33-39.

³¹Begmatov E.A. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 143-147.

Monografiyaning fundamental xarakterini belgilovchi ikkinchi asosiy omil uning qamrovi kengligi va kompleks yondashuvdir. Asarda antroponimika insonni nomlash bilan bog‘liq barcha lisoniy birliklar – *ism, laqab, taxallus, familiya, otaism, andronim, ginekonim, patronim, matronim, eloonim, genonim* kabilar yagona tizim sifatida tadqiq qilingan. Asar tuzilishi ham mana shu kompleks yondashuvni o‘zida aks ettiradi: u to‘rt asosiy bobdan iborat bo‘lib, har bir bob antroponimika tizimining muayyan qirrasini chuqur ochib beradi.

Birinchi bob antroponimik birliklar va onomastika sohasi haqidagi umumnazariy masalalarga, ikkinchi bob o‘zbek antroponimlarining lug‘aviy va ma‘naviy xususiyatlariga, uchinchi bob o‘zbek antroponimiyasining lug‘aviy qatlamlariga, to‘rtinchi bob esa antroponimlarning grammatik tuzilishi va yasaliş xususiyatlariga bag‘ishlangan. Mazkur tuzilma antroponimni genetik manbayi, semantik mohiyati, ijtimoiy vazifasi va strukturaviy tabiati birligida qarashga imkon beradi.

Asarning uchinchi bobida o‘zbek antroponimiyasidagi qadimiy turkiy ismlar qatlami, fors-tojik ismlari qatlami va arab ismlari qatlami kabi uchta yirik lug‘aviy qatlamga ajratib tahlil qilingan³². Muallif “O‘zbek ismlari ma‘nosi” lug‘ati materiallariga tayanib, statistik ko‘rsatkichlar keltiradi: lug‘atdan 2400 ismga “o‘zbekcha”, 1717 ismga “fors-tojikcha”, 3070 ismga “arabcha” belgisi qo‘yilgani aniqlangan. Bunday miqdoriy yondashuv tadqiqotning empirik bazasini juda mustahkamlaydi va xulosalarni konkret lisoniy materialga tayan tiradi.

To‘rtinchi bobda antroponimlarning grammatik tuzilishi va yasaliş xususiyatlarini o‘rganib, antroponimik aniqlagichlar va biologik jins tushunchasining ifodalanishi, qo‘shma ismlarni hosil qiluvchi universal komponentlar, fonetik-orfoepik, leksik-semantik va morfologik usullar, substantivatsiya hamda adverbializatsiya jarayonlarini batafsil ochib beradi.³³ Muallif birgina fe‘ldan yasalgan yoki tarkibida fe‘l mavjud bo‘lgan 530 dan ortiq o‘zbek ismini tahlil etgani tadqiqotning aniq lisoniy materialga tayanganligining yaqqol ko‘rsatkichidir.

Monografiyaning fundamentalligini belgilovchi uchinchi omil uning sof lisoniy tahlildan ancha keng doirada amalga oshirilgan etnolingvistik va sotsiolingvistik yondashuvidir. E.Begmatov antroponimni o‘zbek xalqining qadimiy madaniy-ma‘naviy hamda lisoniy qadriyatlaridan biri deb tushunadi.

³²O‘sha asar. – B. 175-216.

³³O‘sha asar. – B. 217-259.

Asarning ikkinchi bobida bola tugʻilishi bilan bogʻliq ruhiy-maʼnaviy holatlar, ism tanlash motivlari, oilada ismlar uyqashligi, antroponimlarning axloqiy-tarbiyaviy motivlari kabi masalalar batafsil tahlil qilingan.³⁴ Muallif oʻzbek antroponimiyasidagi ism berish motivlarini bir necha asosiy guruhga ajratadi: farzand kutish va orzu-armon motivlari, jismoniy va maʼnaviy fazilatlar tilash motivlari, diniy motivlar, estetik motivlar va boshqalar. Faqat axloqiy-tarbiyaviy motivli ismlarning oʻzi 400 ga yaqinligi aniqlangani xalqimizning bola tarbiyasiga qanchalik chuqur eʼtibor berganini koʻrsatadi.

Asarda diniy motivlar bilan bogʻliq antroponimlarga alohida eʼtibor berilgan. *Tangriberdi, Xudoyberdi, Xizr, Pirbobo* kabi nomlarda qadimiy diniy tasavvurlar; *Abdulla, Muhammad, Fotima, Oysha* kabi nomlarda islom diniga oid tushunchalar; *Boʻribay, Boʻritosh, Bayboʻri* kabilarda totemistik eʼtiqodlar; *Toymas, Qaytmas* kabilarda esa soʻzning sehrli kuchiga ishonish kabilar oʻzbek xalqining koʻp asrlik diniy-mafkuraviy evolyutsiyasini antroponimlar prizmasi orqali namoyon etadi. Tadqiqotning bu jihatini uni tarixchilar, etnograflar, dinshunoslar va madaniyatshunoslar uchun ham muhim manbaga aylantiradi.

Ism berish odatlarining ijtimoiy-tarixiy sharoit oʻzgarishi bilan transformatsiyaga uchrashi, XX asrning 20–30-yillaridan rasmiy ravishda qabul qildirilgan ruscha familiya va otaismmlarining oʻzbek antroponimik tizimiga taʼsiri, mustaqillik davrida milliy antroponimik anʼanalarning tiklanishi kabi masalalarda namoyon boʻladi. Bu jihatdan asar tilning ijtimoiy-tarixiy hayot bilan uzviy bogʻliqligini koʻrsatuvchi misol vazifasini bajaradi. Muallifning oʻzi taʼkidlaganidek, antroponimika terminlarining izohli lugʻati yaratish³⁵ va oʻzbek onomastikasining bibliografik koʻrsatkichini tuzish³⁶ orqali nafaqat ilmiy, balki amaliy-leksikografik vazifalar ham bajarilgan.

“Oʻzbek tili antroponimikasi” monografiyasining fundamental ahamiyatini belgilovchi yana bir muhim jihat uning kelajak tadqiqotlar uchun metodologik tayanch manba sifatidagi roliidir. Bugungi kunda oʻzbek nomshunosligi sohasida faoliyat olib borayotgan yosh tadqiqotchilar, magistrant va doktorantlar uchun ushbu asar bir necha jihatdan zaruriy qoʻllanma vazifasini bajaradi.

Birinchidan, monografiyada ishlab chiqilgan kategoriyaviy apparat ononomastik koʻlam, makrokoʻlam, mikrokoʻlam, transononimizatsiya,

³⁴Oʻsha asar. – B. 148-174.

³⁵Begmatov E., Uluqov N. Oʻzbek onomastikasi terminlarining izohli lugʻati. – Namangan, 2006.

³⁶Begmatov E., Uluqov N. Oʻzbek onomastikasi. Bibliografik koʻrsatkich. – Namangan, 2008.

antroponimik aniqlagich, antroponimik uyqash qatorlar kabi tushunchalar yangi tadqiqotlar uchun yagona, izchil terminologik baza taqdim etadi. Tadqiqotchi bu kategoriyalarni qayta ixtiro qilish bilan vaqt sarflamasdan, tayyor metodologik vositalardan foydalanib, o'z xususiy ilmiy masalasiga e'tibor qaratish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ikkinchidan, asarda to'plangan o'zbek ismlari, ularning lug'aviy asoslari, motivatsion motivlari, grammatik tuzilishi, mintaqaviy tarqalishi haqidagi ma'lumotlar yosh olimlar uchun keng qamrovli empirik bazaga aylanadi. Konkret antroponimik birliklar tahlil qilinayotgan har qanday tadqiqotda mazkur monografiya birlamchi murojaat manbayi sifatida ko'zga ko'rinadi.

Uchinchidan, muallifning "Devonu lug'otit turk", "Boburnoma", va boshqa mumtoz adabiyot namunalari materiallariga muntazam ravishda murojaati diaxronik tadqiqotlar uchun ham metodologik asos vazifasini bajaradi. Bu yondashuv tarixiy antroponimiya, qiyosiy turkiy antroponimika, o'zbek antroponimiyasining areal tadqiqi kabi yo'nalishlarning rivojiga keng yo'l ochadi.

To'rtinchidan, antroponimlarning lug'aviy-imloviy lug'atlarini tuzishning leksikografik tamoyillari, hududiy antroponimik tadqiqotlar, antroponimik motivlarning psixolingvistik tahlili, zamonaviy onomastik jarayonlar kabi asarda ochiq qoldirilgan ilmiy masalalar kelajak avlod tadqiqotchilari uchun aniq belgilangan ilmiy istiqbolni belgilab beradi. Shu nuqtayi nazardan E.Begmatovning monografiyasi o'tgan davr tadqiqotlarini umumlashtirgan hamda kelajak avlod uchun ilmiy yo'l xaritasini ham chizib bergan asar deyish mumkin.

E.A.Begmatovning "O'zbek tili antroponimikasi" monografiyasini o'zbek nomshunosligi tarixida tutgan o'rini tahlil etish quyidagi yakuniy mulohazalarga olib keladi. Birinchidan, asar o'zbek antroponimika sohasida qariyb yarim asrlik tadqiqotlar jarayoni mahsuli sifatida sohaning umumiy nazariy-metodologik bazasini shakllantirgan poydevoriy manbadir. Ikkinchidan, monografiyada ishlab chiqilgan onomastik ko'lam nazariyasi va turkiy antroponimiyani davrlashtirish tamoyillari o'zbek onomastikasining keyingi rivoji uchun yagona kategoriyaviy apparat bo'lib xizmat qilmoqda. Uchinchidan, ism, laqab, taxallus, familiya va otasmlarning bir tizim sifatida tadqiq qilinishi sohaning ilmiy chegaralarini sezilarli darajada kengaytirgan. To'rtinchidan, etnolingvistik va sotsiolingvistik tahlilning chuqurligi sababli tilshunoslardan tashqari, tarixchilar, etnograflar, madaniyatshunoslar va dinshunoslar uchun ham qimmatli manbaga aylangan. Beshinchidan, monografiya tadqiqotchilar

uchun terminologik-metodologik tayanch, ham boy empirik manba, ham aniq belgilangan ilmiy istiqbol xaritasi vazifasini bajarmoqda.

Umuman, marhum ustozimiz, zamonaviy o'zbek onomastikasining asoschisi E.A.Begmatovning "O'zbek tili antroponimikasi" asari milliy nomshunoslik fani taraqqiyotining belgilab bergan, undagi muammolarni aniq ko'rsatib beradigan qomusiy asardir. Olimning 90 yilligi munosabati bilan o'tkazilayotgan ushbu anjuman doirasida mazkur asarning o'zbek tilshunosligida tutgan tarixiy o'rnini chuqurroq anglash va undagi g'oyalarni keyingi tadqiqotlarda rivojlantirish Ustoz xotirasiga eng munosib hurmat, qolaversa o'zbek nomshunoslik ilmi taraqqiyoti uchun ham zaruriy vazifadir.

O'ZBEK NUTQ MADANIYATI ILMIY MAKTABINING SHAKLLANISHIDA ERNST BEGMATOV ILMIY MEROSINING O'RNI VA AHAMIYATI

Islamov O'tkurjon Hosiljonovich

Ijtimoiy va siyosiy fanlar instituti professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilshunosligida nutq madaniyati ilmiy maktabining shakllanish jarayonida professor Ernst Begmatov ilmiy merosining o'рни va ahamiyati tahlil qilinadi. E.Begmatovning nutq madaniyatini nazariy jihatdan asoslash, uning predmeti, vazifalari hamda adabiy til me'yorlari bilan bog'liqligini aniqlashdagi xizmatlari alohida e'tirof etiladi. Maqolada nutq madaniyatining tarixiy ildizlari, shakllanish bosqichlari, shuningdek, o'zbek nutq madaniyati ilmiy maktabining shakllanishida boshqa tilshunos olimlarning hissasi ham yoritilib, mazkur ilmiy yo'nalishning bugungi kundagi rivojlanish istiqbollari baholanadi.

Kalit so'zlar: *nutq madaniyati, o'zbek tilshunosligi, ilmiy maktab, adabiy til, nutq odobi, til madaniyati, nutq madaniyati, notiqlik san'ati.*

Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida milliy til va nutq madaniyati masalalari har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek tili nafaqat muloqot vositasi, balki milliy o'zlik, ma'naviyat va madaniyatning muhim ifodasi sifatida jamiyat taraqqiyotida alohida o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan nutq madaniyatini rivojlantirish, uni ilmiy asosda o'rganish va takomillashtirish tilshunoslik fanining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

XX asrning 50-70-yillaridan boshlab nutq madaniyati muammolari ilmiy jihatdan tizimli tarzda o'rganila boshlandi. Bu davrda nutq madaniyati kurslari joriy etildi, ilmiy tadqiqotlar olib borildi va maxsus ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi. Mazkur ilmiy maktabning shakllanishida ko'plab olimlar qatorida professor Ernst Begmatovning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. U nutq madaniyati muammosining paydo bo'lishi, uning nazariy asoslari, til madaniyati va nutq madaniyati tushunchalarining farqlanishi kabi masalalarni chuqur tahlil qilib berdi. Olim nutq madaniyatini mustaqil ilmiy soha sifatida shakllantirish zarurligini asoslab, uning predmetini kengaytirdi va ilmiy tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy poydevor yaratdi. Bu esa nafaqat tarixiy-ilmiy jihatdan muhim, balki bugungi kunda nutq madaniyatini rivojlantirish va ta'lim jarayonida samarali qo'llash uchun ham zarur ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Shu o'rinda asrimiz boshlarida nutq madaniyati masalalariga murojaat qilinmaganmi, degan savol paydo bo'ladi. E.Begmatov bu borada quyidagi mulohazani o'rta tashlagan: "Qolaversa, 20-30-yillarda til qurilishi, til siyosati degan nomlar bilan yuritilgan barcha millat va xalq tillari rivojiga bevosita tatbiq etilgan ulkan tadbir va choralarning o'sha vaqtda til madaniyati, endilikda nutq madaniyati deb yuritilayotgan muammoga qanchalik aloqadorligini belgilash g'oyat muhimdir. Til qurilishi nomi bilan yuritilgan ulkan lingvistik va ijtimoiy-madaniy tadbirlar o'z ichiga o'sha davr tillari rivoji uchun eng zaruriy, hayotiy masalalarni qamragan edi. Chunonchi, yangi adabiy til uchun dialektal bazani belgilash, yozuvi yo'q tillar uchun alfavit yaratish, ba'zi noqulay alifbolarni boshqa ilg'orroq hisoblangan alfavit bilan almashtirish, adabiy tilning imloviy prinsiplarini ishlash, imlodagi kamchiliklarni tugatish, adabiy tilning morfologik va lug'aviy normasidagi ikkilanish va beqarorliklarni ilmiy asosda bartaraf etish, juda ko'p xalqlarning hali deyarli qo'l urilmagan adabiy tillarini o'rganish va ularning grammatikasini yaratish, millatlarning o'z ona tillarida o'quv-o'qituv ishlarini olib borishlarida bor imkoniyatlarni kuchaytirish, milliy adabiy tillarning o'z ilmiy atamalarini yaratish, milliy tillardagi tarixiy-madaniy yodgorliklarni o'rganish, ularning yangi yozuvlarini tuzish va boshqalar. Tilga olingan bu masalalarning barchasi milliy adabiy tillarning shakllanishi va rivoji uchun xizmat qiladi. Bunday shakllanish va rivojlanish natijasida tilning adabiy normalarining (orfografik, orfoepik, fonetik, morfologik, leksik, sintaktik, stilistik normalarining) turg'unlashuvi o'suvini ko'rsatadi. Masalaga mana shu tomondan yondashilsa yuqorida sanab o'tilgan masala, tadbir va choralarning nutq madaniyati muammosining tarkibiy qismi ekanligi ravshan bo'lib qoladi" [4]. Biz ushbu

fikrga qo'shilgan holda shuni ta'kidlamoqchimizki, mazkur davrda o'zbek nutq madaniyati bilan bog'liq masalalar asosan o'zbek tilining adabiy til normalarini shakllantirish va milliy alifboni yaratish bilan bog'liq tarzda kechdi [12]. Nutq madaniyati masalalarini ilmiy asoslarda tadqiq qilish esa adabiy tilning shakllanishi va rivoji bilan bog'liqdir. Ammo adabiy tilning ilk va keyingi rivojlanish bosqichlarida ham nutq madaniyati talablarini tadqiq etish birdan yuzaga kelgan emas.

Shu o'rinda E.Begmatovning "Nutq madaniyati problemasining paydo bo'lishi va asoslanishi" nomli maqolasi [4] xususida alohida fikr bildirishni lozim topdik. Mazkur maqola o'sha davr (1960–1970-yillar) dagi nutq madaniyati muammolari haqida atroflicha ma'lumot berishi bilan ajralib turadi. E.Begmatov nutq madaniyatini ilmiy muammo sifatida o'rganish ko'plab olimlar tomonidan e'tirof etilgan bo'lsa-da, haligacha bunga shubha bilan qarovchi shaxslar borligini ta'kidlaydi va buning sababi nutq madaniyati nazariyasining tilshunosligimizda yetarlicha yoritilmaganida, deb ko'rsatadi. Olim nutq madaniyati sohasiga ishonchsizlik bilan qarashga mazkur fanning tilshunoslikning boshqa bo'limlari bilan chalkashtirilayotgan i, ushbu muammo faqat nutqdagi xatoliklarga qarshi kurashuvchi soha sifatida jo'n talqin qilinayotganligi ham sabab bo'layotganini haqli ravishda ko'rsatib beradi va nutq madaniyati fandagi o'z mavqeini to'la egallashi uchun u nazariy jihatdan chuqur asoslanishi lozim, degan xulosaga keladi [4]. E.Begmatov ushbu maqolasida yana bir muhim masala – til madaniyati va nutq madaniyati tushunchalarini farqlash masalasi xususida ham to'xtalgan. Uning fikriga ko'ra, bu ikki hodisa mohiyat e'tibori va paydo bo'lish davriga ko'ra teng emas [4]. Olimning mazkur fikri uning, shuningdek, o'zbek tilshunoslarining keyingi asarlarida yanada rivojlantirildi.

Olimning muhim qarashlaridan yana biri shundan iboratki, u o'zbek tili nutq madaniyati uchun qayg'urish muammosini "allaqachon kun tartibida bo'lgan masala"deb, hisoblaydi. Bunda E.Begmatov o'tgan asrning 20–30-yillaridagi o'zbek adabiy tilini shakllantirish uchun bo'lgan harakatlarni nazarda tutadi. "Ammo, – deb yozadi maqola muallifi, – bu problemani keng ko'lamda amaliy va tashkiliy jihatdan alohida lingvistik sohaning tadqiqot obyekti sifatida o'rganishga kirishish davri endigina boshlanmoqda" [4]. Olim shunga ko'ra nutq madaniyati muammosining o'rganilishini ikki aspektga ajratgan: o'zbek adabiy tilining me'yorlarini yanada silliqlash, turg'unlashtirish bilan bog'liq nutq madaniyati muammolari va o'zbek adabiy tilidan to'g'ri va oqilona foydalanuvchi til sohiblari nutqiy faoliyati bilan bog'liq nutq madaniyati muammolari [4].

Ko‘rinadiki, E.Begmatov mazkur maqolasida nutq madaniyatiga doir dolzarb masalalarni yoritgan va ushbu soha taraqqiyotini ta‘min etadigan fikrlarni ilgari surgan. Nutq madaniyatiga doir izlanishlar olib borgan olimlarning mazkur maqolaga ko‘plab murojaat qilishlari uning o‘sha davr tilshunosligida muhim o‘rin tutganligidan dalolat beradi.

1966-1975-yillar orasida nutq madaniyatini egallashni targ‘ib qilishga qaratilgan bir qator ilmiy-ommabop risolalar yozildi. Bu risolalarning mualliflari S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.Ahmedov, S.Akobirov, B.Umurqulov, H.Jalilov, S.Inomxo‘jayev, L.Xo‘jayeva, O‘.Usmonova va boshqalardir.

Nutq madaniyati dasturi E.Begmatov va Y.Tojiyevlar tomonidan ham tuzilgan bo‘lib, unda *nutq madaniyati* tushunchasi quyidagicha izohlangan: *“Adabiy til milliy tilning boshqa ko‘rinishlaridan ongli ishlanganligi, silliqlanganligi, sayqallanganligi, me‘yorlashtirilganligi bilan farqlanadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining madaniylik darajasi ancha yuksak hamda nutqiy odob doirasi ancha kengdir. Hamma gap ushbu madaniy tilning boy va keng imkoniyatlaridan kundalik so‘zlashuv jarayonida to‘g‘ri, maqsadga muvofiq hamda samarali foydalana olishdadir. Tilshunoslikning mana shu muammo bilan shug‘ullanuvchi sohasi nutq madaniyati deb yuritiladi”* [6].

Dasturda nutq madaniyati va notiqlikning o‘zaro munosabati va farqlari aytilgan bo‘lib, bu ikki sohaning paydo bo‘lishi va rivojlanish tarixi, nutq madaniyati tushunchasi, nutq madaniyatining asosi o‘zbek adabiy tili ekanligi qayd qilingan. Mualliflar tomonidan nutqning to‘g‘riligi, aniqligi, tozaligi, boyligi, ifodaliligi, tushunarligi qisqaligi, maqsadga muvofiqligi, mantiqiyliqi, obrazlilik, ta‘sirchanligi nutq madaniyatini egallash yo‘llari va usullari ko‘rsatilgan [6].

Samarqandlik tilshunoslar R.Qo‘ng‘urov, S.Karimov va T.Qurbonovlar ham ikki qismdan iborat “Nutq madaniyati” risolasini yozishdi [12].

Adabiy talaffuz va uning nutqda tutgan o‘rni E.Begmatovning “Adabiy talaffuz madaniyati” nomli risolasida ham tahlil qilingan. Unda shunday fikrlar bor: “Nutq madaniyatining talablaridan biri adabiy tilda to‘g‘ri va namunali gapirish va yozish bo‘lib, kishi umummadaniyatining tarkibiy qismidir. Ba‘zi tadqiqotchilarning til madaniyati adabiy talaffuz normalarini saqlash va so‘zlarni to‘g‘ri ayta olish madaniyatidan iborat, deb tushunishlarida ham jon bor. Nutq madaniyati hodisasi adabiy tilning og‘zaki va yozma shakllari uchun barobar taalluqlidir. Og‘zaki nutq adabiy normalari xuddi yozma nutq normalari kabi adabiy tilning rivoji hamda kamolotidan dalolat beradi” [1].

E.Begmatov “Notiqning nodir boyligi” risolasida yozishicha, “Adabiy til barcha uchun umumiy kommunikativ qurol bo‘lib, bu hol uning umumxalqiyligini ko‘rsatadi. Adabiy til bu tilda gaplashuvchi barcha uchun majburiy, ya’ni umummajburiy tildir” [2].

Muallif o‘z fikrini “Nutq gavhari” risolasida tilni “javohirlar sandig‘i”, deb davom ettiradi. Risolada Alisher Navoiyning fikrlariga suyanagan holda, so‘zni nutq gavhari, deb ataydi va tilning lug‘aviy boyligini tashkil etuvchi umumiste’mol so‘zlar, ilmiy terminologiya, ekzotizmlar, vulgarizmlar, varvarizmlar va atoqli otlar haqida qisqacha ma’lumot bergan [3].

O‘zRFA Til va adabiyot instituti jamoaviy mualliflarining “Adabiy norma va nutq madaniyati” ishida nutq madaniyati sohasining va umuman, madaniy nutqning asosiy mezonini bo‘lmish adabiy me’yor haqida keng fikr yuritilgan. Ishning asosiy qismida nutq me’yori – norma haqida umumiy ma’lumot berilgan bo‘lib, unda ushbu tushuncha shunday izohlanadi: “Norma terminini tushuntirishlikda ko‘pincha ikki ma’no ko‘zda tutiladi: Birinchidan, tildagi umum tomonidan qabul qilingan va mustahkamlangan qo‘llanishlar yig‘indisi norma deb yuritiladi, ikkinchidan, norma deb, grammatikalarda, lug‘atlar, ma’lumotnomalarda tavsiya qilingan, yetakchi yozuvchi va shoirlar asarlaridan keltirilgan nufuzli faktlar bilan isbot qilingan va mustahkamlangan qoidalar tushuniladi” [5]. Ushbu ishda qayd qilinishicha, uslubiy xatolar quyidagi holatlarda yuzaga keladi:

- badiiy adabiyot tilida so‘zlarning bog‘lanish tartibini buzish;
- kerakli so‘zni tushirib qoldirish;
- ko‘pso‘zlilik, so‘zni ortiqcha qo‘llash;
- sinonimlardan noto‘g‘ri foydalanish;
- antonimlardan noto‘g‘ri foydalanish;
- ko‘p ma’noli so‘zlar va omonimlarni noto‘g‘ri qo‘llash;
- paronimlarni o‘zaro farqlay olmaslik;
- uslubiy bo‘yoqdor so‘zlarni to‘g‘ri qo‘llay olmaslik;
- dialektizmlardan o‘rinsiz foydalanish;
- professional nutqqa (kasb-hunarga) oid so‘z va terminlarni o‘rinsiz ishlatish;
- jargonlarni nutqqa o‘rinsiz kiritish;
- o‘zlashmagan so‘zlarni ishlatish;
- tinish belgilarini noto‘g‘ri qo‘llash;
- eskirgan so‘zlarni qo‘llash [5].

Bu davrda oliy ta’lim tizimi uchun mo‘ljallangan nutq madaniyatiga oid darsliklar, qo‘llanmalar ham yaratildi. Chunonchi, E.Begmatov, M.Tursunpo‘latovlarning “O‘zbek nutq madaniyati asoslari” [7],

R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Y.Tojiyevlarning "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" [12], T.Qudratovning "Nutq madaniyati asoslari" [11], A.Oripovanning "Notiqlik nutqining lisoniy-uslubiy vositalari" [15] va boshqalar.

T.Qudratovning "Nutq madaniyati asoslari" o'quv qo'llanmasida yozilishicha, "Alisher Navoiy turkiy tilda go'zal nutq tuzishning bayroqdoridir" [11]. Shu sababli, "Navoiydan so'ng o'zbek adabiyotida ma'lum mavqeni egallagan shoirlar nutq tuzishning Navoiycha yo'lini tutdilar" [11].

Mustaqillik yillarida yaratilgan N.Mahmudov [14], E.Qilichev va B.Qilichev [14], R.Rasulov, N.Husanov, Q.Mo'ydinov, R.Jumaniyozov [9], R.Rasulov, Q.Mo'ydinov [16], S.Karimov, X.Mamatov, I.Bo'riyev [10] va Y.Tojiyev [17] tomonidan tuzilgan risolalar ham diqqatga molikdir.

E.Begmatov va M.Tursunpo'latovlar hamkorligida yozilgan "O'zbek nutqi madaniyati asoslari" kitobi (1991-yil) "Nutq madaniyati asoslari" kursining obyekti, maqsad va vazifalari, boshqa fanlar bilan munosabati, notiqlik san'atiga aloqasi, nutq sifatlari kabi masalalarni yoritishga bag'ishlanganligi bilan muhimdir.

Olimning A.Boboyeva, M.Asomiddinova, M.Umurqulov bilan hamkorlikda nashr etgan "O'zbek nutqi madaniyati ocherklari" kitobi, asosan, kursni tilshunoslikning bir sohasi ekanligini asoslash, uning uslublari (nutq uslublari) bilan munosabatini belgilash, publitsistik, rasmiy, so'zlashuv uslubi xususiyatlarini ochib berishga bag'ishlangan.

Xuddi shu kabi E.Begmatov, R.Qo'ng'urov va Y.Tojiyevlar tomonidan 1992-yilda nashr etilgan "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" qo'llanmasi ham nutq madaniyatining real hodisa ekanligi, nutq madaniyati nutqiy faoliyat ekanligi, adabiy tilning nutq madaniyatining asosi bo'lishi, nutq sifatlari, nutq uslublari, tilning tasviriy vositalari, nutqiy malakani shakllantirishning yo'llari kabi masalalarga bag'ishlangandir. E.Begmatov o'zbek nutq madaniyatiga aloqador deyarli barcha masalalar bo'yicha o'z qarashlarini bayon etgan. Muammolarning yechimini topgan. Bu borada eng ko'p tadqiqotlar olib borgan, shogirdlar tayyorlash bilan soha shakllanishini ta'minlashga erishgan. Olim bular bilan o'zbek nutq madaniyati ilmiy maktabining tamal toshini yaratishda alohida xizmatlari bor shaxsdir. Uning tadqiqotlari keyingi davrda yaratilgan barcha kitoblar, tadqiqotlar uchun manba bo'lib xizmat qildi va xizmat qilyapti. Olimning bu boradagi olib borgan ishlari alohida tadqiqot mavzusi bo'lishi mumkin. Chunki haqiqatdan ham, ayniqsa, O'zbek nutq madaniyati ilmiy maktabining tashkilotchilari sifatida qayd etish lozim bo'lgan professor

S.Ibrohimov, professor E.Begmatov va professor N.Mahmudovlarning o'zbek tilshunosligida nutq madaniyati sohasi bo'yicha tadqiqotlar ko'lami juda kengaydi. Yana faktlarga murojaat qilamiz.

Professor E.Begmatovning mas'ul muharrirligida A.E.Mamatov 1990-yili "Nutq madaniyati va til me'yori bo'yicha bibliografik ko'rsatkich" tuzadi ("Библиографический указатель работ по культуре речи и языковой норме". – Ташкент, 1990. 1-, 2-т) Ushbu bibliografik ko'rsatkichlarda nutq madaniyati sohasiga aloqador, u bilan bog'lik bo'lgan ellik ikkita muammo (birinchi qismda 22 ta, ikkinchi qismda 30 ta) doirasida 1990-yilga qadar bo'lgan davrda yaratilgan, ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalar, risolalar, monografiya va dissertatsiyalar, tezislar haqida ma'lumot berilgan.

Birinchi kitobda 1920-yildan 1989-yilgacha bo'lgan davrlar rus tilida va milliy tillarda turli nashrlarda chop etilgan 22 ta muammoga bag'ishlangan 2230 ta tadqiqot ishi qayd etiladi. Qayd etilgan ishlarning 200 dan ortig'i o'zbek tilshunoslariga tegishli. Ikkinchi kitobda ham, asosan, xuddi shu davrda nashr etilgan va "Nutq madaniyati sohasining, ayniqsa, umumnazariy masalalarini yoritishga bag'ishlangan (30 ta masala) 2448 ta tadqiqot qayd etilgan bo'lib, ularning 300 dan ortig'i o'zbek tilshunoslari tomonidan yozilgan (har ikki kitobning tiraji 500 tadandir) Ko'rinadiki, o'zbek tilshunosligida nutq madaniyati masalalariga oid ishlar ko'lami juda ortgan. Elliginchi yillardan keyin 500 dan ortiq ilmiy tadqiqot ishlari nashr etilgan, dissertatsiyalar yoqlangan. Bu ishlarning hammasi S.Ibrohimov va E.Begmatovlar yetakchilik qilgan, boshqargan "O'zbek nutqi madaniyati" ilmiy maktabining mahsuli bo'lgan.

Bu davrda R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Y.Tojiyev, N.Mahmudov, S.Karimov va boshqalar tomonidan Oliy ta'lim uchun, kasb-hunar kolleji va akademik litseylar uchun alohida-alohida dasturlar tuzildi. Dastlab R.Qo'ng'urov E.Begmatov va Y.Tojiyevlar tomonidan "O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari" qo'llanmasi nashr etildi (1992-yil) Bu kursni o'qitish bo'yicha o'zbek tilidagi birinchi qo'llanma edi. 1997-yili professor Y.Tojiyev va boshqalar hamkorligida alohida "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" qo'llanmasi ham yaratildi. Keyinroq shu mualliflar tomonidan "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari amaliyoti" nomli qo'llanma chop etildi (2009-yil).

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, 1990-yillardan boshlab o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi va O'zbekiston mustaqillikka erishishi natijasida nutq madaniyati masalalariga e'tibor yanada kuchaydi. O'zbekiston Milliy universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti tarkibida

O'zbek nutq madaniyati kafedrasining tashkil etilishi, "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" yo'nalishining ochilishi, oliy ta'lim muassasalarida mazkur fan bo'yicha nazariy va amaliy mashg'ulotlarning yo'lga qo'yilishi bu sohaning ta'lim tizimidagi mavqeini mustahkamladi. Bu jarayonda E.Begmatov ilmiy merosi nazariy asos, metodik yo'nalish va amaliy tajriba manbai sifatida katta ahamiyat kasb etdi.

Demak, o'zbek nutq madaniyati ilmiy maktabining shakllanishida Ernst Begmatovning ilmiy merosi alohida o'rin tutadi. Uning tadqiqotlari nutq madaniyatini nazariy jihatdan asoslash, adabiy til me'yorlari bilan bog'lash, nutq sifatlarini aniqlash, notiqlik va uslubiyat bilan munosabatini belgilash hamda ta'lim jarayoniga tatbiq etishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Адабий талаффуз маданияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1982.
2. Бегматов Э. Нотиқнинг нодир бойлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 1980.
3. Бегматов Э. Нутқ гавҳари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1984. – Б. 14-38.
4. Бегматов Э. Нутқ маданияти проблемасининг пайдо бўлиши ва асосланиши // Нутқ маданиятига оид масалалар. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 166-167.
5. Бегматов Э., Бобоева А., Асомуддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 8.
6. Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва стилистика асослари. Программа. – Тошкент, 1987. – Б. 3.
7. Бегматов Э., Турсунпўлатов М. Ўзбек нутқ маданияти асослари. – Тошкент, Ўқитувчи, 1991. – Б. 173.
8. Жамолхонов Ҳ., Сапаев Қ. Имло муаммолари. – Тошкент, 2007. – 192б.
9. Жуманиёзов Р. Нутқий маҳорат. – Тошкент: Адолат, 2005.
10. Каримов С., Маматов Х., Бўриев И. Юристнинг нутқ маданияти. – Тошкент: Зарқалам, 2004.
11. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 160.
12. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 160.
13. Қўнғуров Р., Каримов С.А., Қурбонов Т.И. Нутқ маданияти асослари. – Самарқанд, 1985. I қисм. – Б. 48;

14. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. 2007. – Б. 188.

15. Орипова А. Нотиқлик нутқининг лисоний-услубий воситалари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2001.

16. Расулов Р., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти (ўқув-методик қўлланма). – Тошкент: ТошДПУ, 2004.

17. Тожиев Ё. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари: – Тошкент, 2010.

ERNST AZIMOVICH BEGMATOVNING ILMIY MEROSI, INSONIY FAZILATLARI VA USTOZLIK SIYMOSI

Turdibekov Mo‘min To‘rayevich,
Renessans ta’lim universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Har bir millatning ilmiy-madaniy tarixida shunday shaxslar bo‘ladiki, ularning faoliyati nafaqat alohida bir sohaga, balki butun bir milliy ilmiy tafakkurga muhim hissa qo‘shadi. Bu insonlar o‘z hayotlarini ilmga baxshida etib, o‘zlaridan keyin nafaqat kitoblar va maqolalar, balki shogirdlar, ilmiy maktablar va yangi yo‘lnashlar qoldiradilar. Filologiya fanlari doktori, professor Ernst Azimovich Begmatov ana shunday ulug‘ siymolardan biri edi. Ustoz hayot bo‘lganlarda to‘qson yoshni qarshi olgan bo‘lar edilar. O‘zbek tilshunosligi XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida jiddiy ilmiy o‘rish va rivojlanish jarayonini boshdan kechirdi. Bu jarayonda onomastika – ya’ni nomshunoslik mustaqil fan sifatida o‘z o‘rnini topdi. Ushbu yo‘nalishning shakllanishida Ernst Begmatovning ilmiy izlanishlari hal qiluvchi rol o‘ynadi. Ustoz o‘zbek antroponimikasini mustaqil ilmiy yo‘lnash darajasiga ko‘targan, bu sohada nazariy asoslar yaratgan va kelajak avlod tadqiqotchilar uchun mustahkam poydevor qurgan olim sifatida o‘zbek ilmi tarixiga muhrlanib qoldi. Ustozning ilmiy faoliyati 54 yildan ortiq davom etdi, bu davr mobaynida ustoz ko‘pchilikni ilmga yetakladi, o‘z ilmiy yo‘nalishini shakllantirdi. O‘nlab darsliklar, monografiyalar, yuzlab ilmiy maqolalar va amaliy qo‘llanmalar yaratdi.

Ustoz bilan 1994-yilda tanishganman. Bu tanishuv keyinchalik ustoz bilan umrlarining oxirigacha ustoz-shogird, hatto eng yaqin insonlar bo‘lib ketishimizga omil bo‘ldi. Ustozdan nafaqat ilm sirlarini, balki umr saboqlarini ham o‘rganganman. Ustozimizning ilm-fanga qo‘shgan eng ulkan va beqiyos hissalaridan biri – o‘zbek antroponimikasiga ilmiy asos

solganidir. Antroponimika tilshunoslikning shaxs nomlarini, insonlarga qo'yiladigan ismlarni o'rganadigan maxsus sohasidir. Bu soha, garchi nomlar azal-azaldan odamlar hayotida mavjud bo'lsa-da, o'zbek tilshunosligida ilmiy jihatdan o'rganilmagan edi. Ernst Begmatov birinchilardan bo'lib o'zbek shaxs nomlariga ilmiy nuqtai nazardan yondashib, ularni tizimli o'rganishga kirishdi. U nomlarni tasodifiy yoki alohida-alohida holda emas, balki bir butun tizim sifatida ko'rdi va tahlil qildi. Bu yondashuv o'zbek antroponimikasida inqilob ahamiyatiga ega bo'ldi. Ustozimiz o'zbek shaxs nomlarini bir necha muhim jihat asosida o'rgangan. Birinchidan, tarixiy kelib chiqishi – har bir ismning qayerdan kelganligi, qaysi xalq yoki madaniyat ta'sirida yuzaga kelganligi. Ikkinchidan, semantik xususiyatlari – ismning ma'nosi, u ifodalagan tushuncha yoki g'oya. Uchinchidan, etimologiyasi – ismning kelib chiqishi, anglatgan ma'nosini tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilish. To'rtinchidan, ijtimoiy funksiyasi – ismning jamiyatdagi o'rni, u qanday sharoitlarda qo'yilganligi va qanday ijtimoiy funktsiya bajarishi. Bu to'rt jihatli tahlil metodologiyasi o'zbek antroponimikasida ilk bor ustozimiz tomonidan tizimli tarzda qo'llanilib, sohada yangi metodologik asos bo'lib xizmat qila boshladi. Keyingi tadqiqotchilar ushbu metodologiyadan keng foydalandilar va bu yondashuv o'zbek nomshunosligida asosli, sinovdan o'tgan va namuna hisoblangan metod sifatida o'rin oldi. Ustozning nomlarni tasnif qilish tizimi ham alohida ahamiyatga ega. U o'zbek shaxs nomlarini kelib chiqishiga ko'ra asosiy guruhlariga ajratdi. Turkiy nomlar – o'zbek xalqining azaliy nomlar qatlamini tashkil etadi. Masalan, Otabek, Temurbek, Qutlug' kabi nomlar xalqning qadimiy turkiy tafakkurini, urf-odatlarini va qadriyatlarini aks ettiradi.

Arabcha nomlar guruhi – bu islom dinining o'zbek xalqi hayotiga kirib kelishi bilan bog'liq nomlar qatlamidir. Abdulla, Muhammad, Hasan kabi nomlar asrlar davomida o'zbek muhitida o'z o'rnini topgan va endi xalq mentaliteti bilan uzviy bog'liq holga kelgan. Forsiy nomlar guruhi esa – Jamshid, Rustam, Farhod kabi – ikki xalq o'rtasidagi madaniy, adabiy va tarixiy aloqalarning tili bo'lgan nomlarni o'z ichiga oladi. Diniy nomlar guruhi – Imom, Qurbon, Qodir kabi din va ma'naviy hayotning o'zbek oilalari uchun qanchalik muhim ekanligini ko'rsatuvchi yana bir qatlamni ifodalaydi. Bu tasnifning har bir guruhi o'z ichida ham yana qo'shimcha kichik toifalarga bo'linadi va har bir ism o'zining alohida tarixiy-lingvistik kontekstida tahlil qilinadi. Shuni ta'kidlash lozimki, bu tasnif boshqa xalqlar tilshunosligidan ko'r-ko'lrona ko'chirilgan emas, balki o'zbek nomlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan. Buning

o‘zi ustozning milliy ilmiy tafakkuri va ijodiy yondashuvidan dalolat beradi. Ustoz o‘zbek xalqining o‘ziga xos nomlar tizimini, uning tarixiy va madaniy xususiyatlarini chuqur his qilgan holda bu metodologiyani yaratdi. O‘zbek antroponimikasida ilmiy asos solish ishi faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy jihatdan ham ulkan ahamiyat kasb etdi. Bu fan tufayli o‘zbek oilalari farzandlariga ism qo‘yishda ilmiy asoslangan ma‘lumotlarga tayana oladi; davlat muassasalari, birinchi navbatda fuqarolik holati dalolatnomalari yozuvi organlari (FHDYO) uchun kafolatlangan ilmiy manba paydo bo‘ldi; Ismshunoslik bo‘yicha keyingi avlod tadqiqotchilar uchun mustahkam ilmiy poydevor yaratildi. Ernst Begmatovning ilmiy merosi ichida alohida o‘rin tutadigan asar – o‘zbek ismlarining izohli lug‘atidir. Bu lug‘at haqida so‘z ketganda, uning miqyosi va amaliy ahamiyati hamma narsani o‘zida aks ettiradi: unda 14 600 ta ism to‘plangan va har birining izohi, ya‘ni ma‘nosi, kelib chiqishi, qo‘llanilish xususiyatlari batafsil yoritilgan. 14 600 ta ismni to‘plash va ularning har birini izohlash – bu g‘ayriodatiy ulkan mehnat talab qiladigan ilmiy ishdir. Faqat bu raqamning o‘zi – o‘n to‘lxt ming olti yuz birlik – uning ko‘lamini tasavvur qilish uchun yetarlidir. Bu ish uchun ustozimiz yillar davomida arxivlar, tarixiy manbalar, adabiy asarlar, xalq og‘zaki ijodi namunalari, turli hududlarning nom an‘analarini o‘rganishi, tibbiyot, ta‘lim, din va davlat muassasalarining ma‘lumotlarini tahlil qilishi kerak bo‘lgan. Har bir ismning izohida uning fonetik ko‘rinishi, grammatik tuzilishi, ma‘nosining tavsifi, kelib chiqish tili yoki madaniyati, tarixiy qo‘llanilishi haqida ma‘lumot berilgan. Bunday tizimli va to‘lliqlik ma‘lumot berish o‘zbek leksikografiyasida yangi darajani belgiladi va bu asar o‘zbek ismshunosligining asosiy manbai sifatida tan olindi. Izohli lug‘atning amaliy ahamiyati beqiyosdir. Bugungi kunda FHDYO – fuqarolik holati dalolatnomalari yozuvi organlari – o‘zbek oilalari farzandlariga ism qo‘yishda maslahat berishda, ismlarning to‘g‘ri yozilishini tekshirishda aynan ustoz tomonidan yaratilgan ushbu lug‘atdan foydalanadi. Nafaqat rasmiy idoralar, balki oddiy o‘zbek oilalari ham farzandlariga ism tanlashda ushbu lug‘atdan foydalanadilar. Shu o‘rinda bir voqeani qayd etib ketishni joiz deb bildim. Bir kuni Toshkentning gavjum joylaridan birida turnaqator navbatga ko‘zim tushdi. Navbatga sabab bo‘lgan hodisa tafsilotini bilishga bo‘lgan qiziqish meni o‘sha tomon etakladi. Bu navbatning sababini bilish menda ustozimizga bo‘lgan hurmatni yanada oshirdi. Chunki navbatga sabab bo‘lgan vaziyat ustozimiz tomonidan yozilgan “O‘zbek ismlarining izohli lug‘ati” ekan. Bir ishbilarmon inson ustozimizning kitoblaridan insonlarga o‘z ismlarining ma‘nosini o‘qib berish evaziga ikki ming so‘mdan pul olayotgan ekan. Bu haqiqatning o‘zi lug‘atning qanchalik

hayotga singib ketganini ko'rsatadi. Kitob nafaqat ilmiy muassasalar javonlarida emas, balki oddiy xonadonlarda ham o'z o'rnini egallagan – ota-onalar yangi tug'ilgan farzandiga ism tanlashda uni varaqlab, ma'nosini o'qib, muhokama qilib, qaror qabul qilmoqdalar. Bu lug'atning ahamiyatini yana bir jihatdan ham baholash mumkin: u avlodlar o'rtasidagi madaniy bog'liqlikni mustahkamlaydi. Ota-bobolardan o'tib kelgan nomlarning ma'nosi, ularning tarixiy ildizlari haqidagi bilim ushbu lug'at orqali yangi avlodlarga yetib boradi. Shunday qilib, ustozimiz yaratgan asar nafaqat lingvistik, balki madaniy va ma'naviy ahamiyat kasb etadi. Ilmiy nuqtai nazardan esa bu lug'at o'zbek leksikografiyasining noyob namunasi sifatida o'ziga xos o'rin egallaydi. Chunki u o'zbek tili lug'atchiligida o'z turi bo'yicha birinchi va to'liqligi jihatidan betakror asardir. Ustozgacha o'zbek nomlarini bu qadar keng qamrovli, tizimli va izohli tarzda yoritgan hech qanday asar mavjud emas edi. Begmatov o'zbek antroponimikasida faqat yangi ma'lumotlar to'plamadi – ustoz ushbu sohaning ilmiy metodologiyasini ham ishlab chiqdi. Bu metodologiya keyingi avlod tilshunoslari uchun yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qildi va o'zbek nomshunosligining ilmiy poydevorini belgiladi.

Ustozning yondashuvida nomlar bir necha qirrali tizimli tahlil obyekti sifatida ko'riladi. Har qanday ism, ustozning nazaricha, faqat tovushlar va harflar majmuasi emas – u tarixning bir parchasi, madaniyatning bir unsuri, jamiyatning o'ziga xos belgisidir. Shu tushuncha asosida ustoz o'zbek ismlarini bir vaqtda lingvistik, tarixiy, etnografik va ijtimoiy nuqtai nazardan o'rgandi. Ismlarning tarixiy kelib chiqishini o'rganish ustoz metodologiyasining markaziy o'rnini egallaydi. Ustoz har bir ismni tarixiy-qiyosiy metod asosida tahlil qilib, uning turkiy, arab, fors yoki boshqa madaniy doiraga mansubligi yoki aralash xarakter kasb etishini aniqlay oldi. Bu yondashuv o'zbek xalqining tarixiy taqdirini – turli madaniy ta'sir tufayli o'rin almashib, o'ziga xos nom an'anasini shakllantirishini yaqqol ko'rsatdi. Nomlarning semantik xususiyatlarini o'rganish esa olimning metodologiyasidagi ikkinchi muhim jihati hisoblanadi. Har bir ismning ma'nosini, u ifodalaydigan tushunchani aniqlash – bu lingvistik jihat bo'lsa-da, bir vaqtda madaniy va psixologik jihatni ham o'z ichiga oladi. Masalan, Qutlug' ismining tahlili faqat bu so'zning turkiy tillardagi ma'nosini emas, balki o'sha davrdagi o'zbek xalqining baxt, omad va yaxshi taqdirga bo'lgan munosabatini ham ochib beradi. Etimologik tahlil metodining qo'llanilishi ustozning nomlarni chuqurroq o'rganishiga imkon berdi. So'zlarning ildizlarini, ularning o'zak shakllarini, tarixiy o'zgarishlarini kuzatish orqali ustoz ko'plab ismlarning kelib chiqishini aniqlay oldi. Bu natijalar ba'zan

an'anaviy tasavvurlardan farq qiladi va olimlik jasoratini talab qilgan. Nomlarning ijtimoiy funksiyasini o'rganish esa metodologiyaning to'rtinchi ustuni bo'lib, u ismlarning jamiyatdagi o'rini, ularni qo'yish an'analari va qoidalarini, ularning jamiyatdagi munosabatlarga ta'sirini o'rganishni o'z ichiga oladi. Masalan, diniy ismlar islomiy muhitda qanday ijtimoiy vazifani bajaradi, qaysi davrda va qaysi ijtimoiy qatlamda ko'proq tarqalgan bu savollarga ustoz o'z tadqiqotlarida javob berdi. Bu to'rt ustunga tayanuvchi metodologiya o'zbek antroponimikasida tizimli va izchil tadqiqotlarni olib borish imkonini berdi. Keyingi avlod tadqiqotchilar bu metodologiyani o'z ishlarida qo'llab, uni yanada rivojlantirdilar va sohani yangi kashfiyotlar bilan boyitdilar. Aynan shu jihat ustozni metodolog olim sifatida alohida ajratib turadi.

Ustozimizning ilmiy faoliyatlari antroponimika bilan cheklanib qolmagan. Ustoz joy nomlarini o'rganadigan fan toponimika sohasida ham samarali va muhim ilmiy izlanishlar olib bordi. Toponimika geografik nomlar shaharlar, qishloqlar, tog'lar, daryolar, vodiylar, ko'llar, cho'llar va boshqa geografik obyektlar nomlarini o'rganadigan fan sohasi sifatida tilshunoslik, tarix, etnografiya va geografiya fanlarining kesishgan nuqtasida joylashgan. O'zbekiston qadimiy va boy tarixga ega o'lka sifatida o'zining geografik nomlar fondida katta bir xazinani saqlab kelmoqda. Bu nomlar turli tarixiy davrlarda, turli xalqlar ta'sirida shakllanib, o'z ichida yashirin tarixiy ma'lumotlar, afsona va rivoyatlar, ko'chmanchi va o'troq xalqlarning o'zaro munosabatlari izlarini saqlab qolgan. Ustozimiz aynan shu xazinani ilmiy jihatdan o'rganishga alohida e'tibor qaratdi. Ustozimiz geografik nomlarning kelib chiqishini, tarixiy ildizlarini va semantik xususiyatlarini tahlil qildi. Bu jarayonda ustoz bir tomondan tilshunoslik metodlaridan, ikkinchi tomondan tarixiy va arxeologik ma'lumotlardan foydalangan. Joy nomlarining etimologiyasi ko'pincha tilning qadimiy qatlamlarini, allaqachon yo'qolib ketgan so'zlarni va tushunchalarni saqlab qolgan bo'ladi bu jihat toponimik tadqiqotlarini ayniqsa qimmatli qiladi. Etnonimlar xalq va qabila nomlarini o'rganish ustozning yana bir muhim ilmiy yo'lnashi edi. O'zbek xalqi tarixida ko'plab urug' va qabilalar mavjud bo'lib, ularning nomlari etnonimlar o'zbek xalqining etnogenezi, ya'ni xalq sifatida shakllanish jarayonini o'rganishda qimmatli manba hisoblanadi. Bu nomlar ko'pincha qishloq nomlari, oilaviy laqablar va boshqa antroponimlar bilan uzviy bog'liqdir. Toponimika va etnonimika tadqiqotlari ustozning o'zbek onomastikasini yaxlit bir fan sifatida o'rganish konsepsiyasini to'ldirdi. Ustoz shaxs nomlari, joy nomlari va xalq nomlari o'rtasidagi o'zaro bog'liq va ta'sirni ko'rsatib, bu uch soha bir butun nom sistemasining

turli qirralari ekanligini isbotladi. Bu yondashuv o'zbek onomastikasiga yangi yo'nalish paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Toponimika va etnonimika sohasidagi tadqiqotlar, shuningdek, tarix va etnografiya fanlari bilan hamkorlikni kuchaytirdi. Bu tadqiqotlar tufayli tarixchilar va etnograflar ham o'z ishlarida yangi manbalarga ega bo'ldilar; lingvistik ma'lumotlar tarixiy tadqiqotlarga, tarixiy ma'lumotlar esa lingvistik tadqiqotlarga yordam berdi.

Haqiqiy olimning buyukligi nafaqat o'zi yaratgan asarlar bilan, balki u tarbiyalagan shogirdlar, u qoldirgan ilmiy maktab bilan ham o'lchanadi. Bu mezon bilan o'lchasak, ustozimiz ikki baravar ulug'vor ko'rinadi: ustoz bir vaqtning o'zida ham buyuk olim, ham buyuk ustoz bo'ldi. Begmatov o'zining boy ilmiy tajribasi, keng bilimi va metodologik yondashuvlari asosida o'zbek onomastikasida kuchli va yaxlit ilmiy maktab yaratdi. Bu maktab shunchaki birgalikda ishlash emas bu umumiy ilmiy tafakkur, metodologik an'ana, izlanish ruhi va ilmiy muloqot madaniyatidan iborat bo'lgan yaxlit bir muhit edi.

Ustozimizning ilmiy rahbarligida ko'plab yosh tadqiqotchilar o'zbek nomshunosligining turli yo'lnashlari bo'yicha ilmiy ishlar olib bordi. Ular nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilishdi va ustoz rahbarligida o'zbek onomastikasining yangi qirralarini ochdilar. Har bir shogirdi o'z dissertatsiyasini yozar ekan, ustoz unga nafaqat ilmiy yo'l ko'rsatdi, balki izlanishning mohiyati, ilmiy halollik va fanra sadoqat ruhini ham singdirdi.

Ustozning shogirdlari bugungi kunda o'zbek tilshunosligi va onomastikasining turli sohalarida respublikamizning barcha oliy o'quv yurtlarida faoliyat olib bormoqdalar. Shuningdek, ilmiy muassasalarda tadqiqot ishlarini davom ettirib, ustozimiz qo'ygan ilmiy an'analarni yangi darajalarga ko'tarib bormoqdalar. Bu ilmiy maktabning haqiqiy hayotiyliги va kuchi.

Buyuk olimlarning ko'pchiligi qanchalik yirik asarlar yozmasin, o'z shogirdlari va hamkasblari qalbida avvalo insoniy fazilatlari bilan iz qoldiradi. Ustozimiz Ernst Begmatov ham bundan mustasno emas. Ustozimiz ilmiy ulug'vorlik bilan insoniy kamtarinlikni uyg'unlashtira olgan noyob inson edilar. Ustozimizda ko'pchilikda bo'lmaydigan (ayniqsa yoshi ulg'aygach) bolalarcha beg'uborlik va samimiylik umrlarini oxirigacha davom etgan edi. Buni men ko'p bora guvoh'i bo'lganman. Kamtarinlik ustozimizning tabiatining ajralmas qismi edi. Boshqalarning muvaffaqiyatidan quvona bilish bu kamdan-kam insonlarga berilgan fazilatdir. Ustoz Begmatov aynan shunday edi: shogirdi muvaffaqiyatli

himoya qilsa, hamkasbi yangi darslik yoki o'quv qo'llanma nashr etsa, yosh tadqiqotchi qandaydir muhim kashfiyot qilsa ustozimiz shu muvaffaqiyatdan chinakam quvonardi. Bu quvonch samimiy va yurakdan edi. Qayg'uli kunlarda hamdard bo'la olish esa insondagi chuqur insoniylikning belgisidir. Ustoz faqat quvonchda emas, qayg'uda ham yaqinlarining, shogirdlarining yonida turardilar. Shogirdi muammoga duch kelsa, hamkasbi og'ir davrni boshidan kechirayotgan bo'lsa ustoz doimo hamdard bo'lib, yordam qilishga harakat qilardilar. Bu insoniy yaqinlik ustozimizning atrofidagi barcha uchun beqiyos qadrlangan fazilat bo'lib qoldi.

Ustozning ilmiy maslahatlari har doim aniq, amaliy va shogirdning holati va darajasiga mos bo'lardi. Ustozimiz murakkab narsalarni oddiy tilda tushuntira olardi, qiyin metodologik masalalarni shogirdiga tushunilishi mumkin bo'lgan misolar orqali ochib berardilar.

Ustozimizning ilmiy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini to'la saqlab qolmoqda hatto ulug'vorlashmoqda desak ham mubolag'a bo'lmaydi. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi rivojlanishining yangi bosqichida onomastika fani yana bir bor yangilanish va kengayish jarayonini boshdan kechirayotgan bir paytda ustoz yaratgan asoslar yangi tadqiqotlar uchun tayanch nuqta bo'lib xizmat qilmoqda. Birinchidan, ustozning metodologiyasi o'zbek nomshunosligining zamonaviy tadqiqotlarida ham qo'llanilib kelmoqda. Nomlarni tarixiy, semantik, etimologik va ijtimoiy nuqtai nazardan bir vaqtning o'zida o'rganish yondashuvi bugungi tilshunoslar uchun ham eng samarali metodologik tamoyil bo'lib qolmoqda.

Ikkinchidan, 14 600 ta ismni o'z ichiga olgan izohli lug'at bugungi kunda ham o'z o'rnini saqlab qolmoqda. FHDYO xodimlariga va oddiy oilalarga ism tanlashda, ismlarning ma'nosini bilishda bu lug'atdan muhimroq va to'lliqroq manba topilmaydi. Globalizatsiya sharoitida O'zbekistonda yangi ismlar paydo bo'lishi va an'anaviy ismlar o'z o'rnini qisman yo'qotishi xavfi tug'ilayotgan bir paytda ustozimizning lug'atlari o'zbek nom an'anasini asrash va davom ettirish uchun eng muhim manba bo'lib qolmoqda.

Uchinchidan, olimning ilmiy maktabi bugungi kunda ham faol. Ustozning shogirdlari va shogirdlarining shogirdlari o'zbek onomastikasini rivojlantirib, yangi tadqiqotlar olib borib, ustoz qo'ygan poydevor ustiga yangi «qavatlar» qurib bormoqdalar. Bu ilmiy maktabning hayotiyligi ustozning meros qoldirish qobilyatini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, o'zbek xalqi mustaqillik yillarida milliy o'zlikni anglash, milliy qadriyatlarni tiklash jarayonida nomlar masalasi yanada katta ahamiyat kasb etdi. Bu jarayonda ustozimizning tadqiqotlari va lug'ati milliy nom an'anasini ilmiy asosda tushunish va rivojlantirish uchun muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Beshinchidan, o'zbek onomastikasi xalqaro ilmiy muloqotda o'z o'rniga ega bo'lishi uchun ham ustozimizning ishlari katta ahamiyat kasb etdi. Ustoz qo'ygan ilmiy asoslar tufayli o'zbek nomshunosligini xalqaro miqyosda taqdim etish, boshqa xalqlar onomastikasi bilan qiyosiy tadqiqotlar olib borish imkoniyati paydo bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, Ernst Begmatovning ilmiy merosi bu bir insonning emas, balki bir milliy ilmiy yo'lnashning merosi. Ustoz yaratgan asarlar, ustoz qo'llagan metodologiya, tarbiyalagan shogirdlar va qoldirgan ilmiy an'analar o'zbek tilshunosligini boyitib, uni kelajak avlodlarga topshirish uchun mustahkam ko'priklar vazifasini o'tamoqda.

O'ZBEK TILI ANTROPONIMLARINING KASHSHOF TADQIQOTCHISI

Xudoyberganov Ravshan,
Urganch innovatsiya universiteti
bo'lim boshlig'i, f.f.n.

Annotatsiya. Maqolada professor E.Begmatovning o'zbek antroponimikasi yuzasidan olib borilgan ayrim ilmiy-tadqiqot ishlari xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, onomastika, antroponim, lug'aviy ismlar, dialectal nomlar, mintaqaviy antroponimya.*

Аннотация. В статье рассматриваются проведенные некоторые научно-исследовательские работы и их результаты профессора Е.Бегматова по узбекской антропонимии.

Ключевые слова: *лингвистика, ономастика, антропоним, словарные названия, диалектные названия, региональная антропонимия.*

Abstract. This article examines some of the research conducted by Professor E. Begmatov on Uzbek anthroponymy and its results.

Keywords: *linguistics, onomastics, anthroponym, dictionary names, dialectal names, regional anthroponymy.*

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, tilshunoslik fanining yangi yo‘nalishlari paydo bo‘la boshladi. Chunki o‘sha davrlarga kelib, tilshunoslikning ko‘pgina dolzarb masalalari yuzasidan olimlar bosh qotira boshlashdi. Hattoki, ular o‘rtasida jiddiygina bahslar ham boshlandi. Muammoning asosiy sabablaridan biri – tilda atoqli otlar birlamchimi yoki turdosh otlar? Mana shuki muammolar borgan sayin oshib bordi. Deylik, bir guruh tilshunoslar turdosh otlar birlamchi deb talqin qilsalar, ayrimlari atoqli otlar birlamchi degan tushunchalarni ilgari surdilar. Chunki o‘sha davrlarda tilshunoslikdagi fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis kabi bo‘limlari yetarli darajada ilmiy-tadqiqot mavzulariga aylanib bo‘lgan edi. Ana shunday bir davrlarda tilshunoslikka yangi bir bo‘lim, yangi fan sifatida kirib keldi. Bu tilshunoslikning nisbatan yosh bo‘lgan, tildagi atoqli otlarni o‘rganuvchi onomastika fanidir. Ana shu davrdan boshlab, mamlakat olimlari tomonidan onomastika va uning tarkibiy qismlari o‘rganila boshlandi. Ayniqsa, onomastikaning tarkibiy qismlari bo‘lgan antroponimika va toponimikani limiy jihatdan tadqiq qilish avj oldi. O‘zbek antroponimikasining o‘rganilishiga birinchilardan bo‘lib tamal toshini qo‘ygan olim, filologiya fanlari doktori, professor Ernst Begmatovdir.

Olim mazkur sohani sinchiklab tadqiq qilar ekan, dastlab rus tilshunoslari A.Bondaletov, V.A.Nikonov, A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya va boshqa qator olimlarning ushbu sohadagi ishlarini tahlilga tortadi, ularning onomastika, toponimika, antroponimika va boshqalar yuzasidan bildirgan nazariy fikrlarga yuzlanadi hamda ularga o‘zining munosabatini bildiradi.³⁷ Yuqoridagi olimlarning nazariyalariga tayangan holda “tildagi atoqli otlarni, ularning paydo bo‘lishi, motivativ asoslari, semantikasi, lisoniy strukturasi tilshunoslikning onomastika bo‘limi tadqiq qiladi,³⁸ deya ta’kidlaydi.

Olim shundan so‘ng o‘zining tadqiqotlarini onomastikaning yirik bo‘limlaridan biri o‘zbek tili antroponimikasini o‘rgana boshlaydi. XX asrning 60-yillarigacha bolaga ism qo‘yishga bag‘ishlangan ayrim ilmiy-ommabob maqolalarni inobatga olmaganda boshqa jiddiy maqolalar shu paytgacha nashr qilinmagan edi³⁹. Uning ilmiy maqolalarining birinchisi 1962-yilda chop etilgan bo‘lib, u kishi nomlarning ma’nolariga bag‘ishlanadi va unda ismlarning ma’nolari, ismlar ma’nosini tushunish va talqin qilish hamda nomlanish motivlari muammolari yuzasidan ishonchli

³⁷ **Begmatov E.** O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent, 2013. – B. 7-24.

³⁸ **Begmatov E.** O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent, 2013. – B. 9.

³⁹ **Begmatov E.** Ismingizning ma’nosini bilasizmi? //O‘qituvchilar gazetasi. – 1965.

ilmiy asoslaydi.⁴⁰ E.Begmatovning mazkur sohada ilmiy izlanishlari 1965-yilga kelib, monografik plandagi dastlabki yirik ilmiy tadqiqoti yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.⁴¹ U o'zining mazkur tadqiqotida o'zbek tili antroponimlarining tarixiy-etnografik va ularning lisoniy xususiyatlarini kenk ko'lamda tadqiq qiladi.

XX asr 90-yillarining ikkinchi yarmida ustoz bilan bo'lgan suhbatda shunday degan edilar: "Ukam, ilmiy ish qilish ososn emas, uning uchun qanchadan-qancha ilmiy adabiyotlar bilan tanishish, ularni tahlil qilish, mavzuga doir faktik materiallar to'plash va keyinchalik ularni ilmiy nuqtai nazardan ishonchli dalillash, bularning barchasi qanchadan-qancha zahmat, mehnatni talab qiladi, sen o'zingning ishingning ichiga kirmaguncha uni tasavvur ham qilolmaysan, mening mazkur sohadagi qariyb 10 yillik ilmiy izlanishlarim natijasida ming betdan oshgan nomzodlik dissertatsiyam maydonga kelgan va men uni muvaffaqiyatli himoya qilganman hamda undan hozir ham rohatlanaman". Chunki ushbu dissertatsion ishda antroponimik birlik sanalgan ismlar, otaismalar, familiyalar, laqablar va taxalluslar kabilar tadqiq qilingan hamda ular ham nazariy, ham amaliy jihatdan ilmiy asoslangan,⁴² shuningdek ushbu ishda ismlarning ma'no strukturalari, ismning unga asos bo'lgan so'z (apellyativ)dan funksional hamda semantik jihatdan farqi, ismlarga xos bo'lgan antropoleksemalar, nomlarning tuzilish qolibi va boshqa qator masalalar o'sha davrlarda aytilgan ilk mulohazalar edi hamda o'sha antroponimika bo'yicha yaratilgan nazariya hanuzgacha manba vazifasini o'tamoqda.

Olimning o'sha davrlardagi yana bir asari diqqatga molikki, u "Nomlar va odamlar"⁴³ deb atalib, nomlar bilan birgalikda taxalluslarga doir qimmatli ma'lumotlar, ilmiy izohlar keltirilib, mazkur asar ham bugungi kungacha o'zining qimmatini yo'qotmadi.

Shungacha va shundan so'ng ham E.Begmatov turkiy xalqlar onomastikasi, antroponimikasi bilan shug'ullangan olimlar: G.F.Sattarov, Sh.Japarov, T.Januzaqov, K.Esbayeva, A.M.Gurbanov, A.M.Pashayev, H.Eliyev, M.N.Chobanov, A.Idrisov kabi olimlarning limiy mushohadalarini sinkovlik bilan kuzatdi, ularning yutuq va kamchiliklarini limiy-tanqidiy tahlilga tortdi.

⁴⁰ **Begmatov E.** Kishi nomlarning ma'nolariga doir //O'zbek tili va adabiyoti masalalari. – 1962. – 6-son. – B. 50-54.

⁴¹ **Бегматов Э.** Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965.

⁴² **Бегматов Э.** Антропонимика узбекского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965.

⁴³ **Begmatov E.** Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan, 1966.

E.Begmatov XX asrning 70-yillaridan boshlab, o'zining bor ilmini ismlarning imlo masalalariga qaratadi va ularni yuzuga keltiruvchi sabab va omillarni aniq qilib asoslab beradi va muallifning qator asarlari kitobxonlar hamda ilmiy jamoatchikka havola qilinadi.⁴⁴ U ismlardagi imlo masalalarini o'rganar ekan, ularning fonetik variantlar, imloviy variantlar, lug'aviy-lag'javiy variantlar, dialektal variantlar, erkalash kichraytirish variantlari va sintaktik variantlar, ismlarning rushcha yozilishi bilan bog'liq variantlar kabi muammolar mavjudligini o'sha davrlardayoq qayd etib o'tgan. Bundan tashqari, olim ismlarning mintaqaviy xususiyatlari, tarixiy antroponimlar, tarixiy asarlardagi antroponimlar, badiiy asarlar va xalq og'zaki ijodi, ya'ni dostonlardagi antroponimlar, nomlarning badiiy-uslubiy xususiyatlari kabi muammolarni ham o'sha davrlardagi o'z tadqiqotchilarini kutayotgan muammolar sifatida qayd etgani va tarixiy antroponimlar,⁴⁵ mintaqaviy antroponimiyaga xos xususiyatlar,⁴⁶ o'zbek antroponimiyasi tizimida variantdorlik masalalari,⁴⁷ o'zbek laqablari,⁴⁸ o'zbek ismlari lug'atini tuzish⁴⁹ kabi ishlar bugungi kunga kelib, qisman bo'lsa-da, o'z yechimini topganini ta'kidlash joiz.

Shuningdek, professor E.Begmatovning qalamiga mansub tadqiqotlarda antroponimlarning lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari, atoqli otlar ma'nosiga doir masalalar, antroponimlarning o'ziga xos xususiyatlari, antroponimlar va toponimlarning mushtarakligi, antroponimlarning ekstralingvistik xususiyatlari va ularning axloqiy-tarbiyaviy motivlari, antroponimlarning lug'aviy qatlamlari hamda ularning grammatik tuzilishi va yasaliş xususiyatlari, antroponimik indikatorlar hamda biyologik jins tushunchasining ifodalanishi, qo'shma ismlar, chiroyli ismlar, xunuk ismlar masalasi kabi xususiyatlar aniq ilmiy dalillangan.

E.Begmatov serqirra olim sifatida o'zbek onomastikasi, jumladan, o'zbek antroponimikasidan tashqari, onomosiologiya, leksikologiya, nutq madaniyati, sotsiolingvistika, etnolingvistika, o'zbek leksikografiyasi va boshqa qator sohalarda ham zukkolik bilan qalam tebratgan.

⁴⁴ **Begmatov E.** Kishi nomlari imlosi. – Toshkent: Fan, 1970.; O'zbek ismlari imlosi. – Toshkent: Fan, 1972.; O'zbek ismlari. – Toshkent: Fan, 1972.

⁴⁵ **Husanov N.** XV asr yozma yodgorliklaridagi antroponimlarning leksik-semantik xususiyatlari: Filol. fanl. dokt. dissert. avtoref. – Toshkent, 2000.

⁴⁶ **S.Rahimov.** Xorazm mintaqaviy antroponimiyasi: Filol. fan. nom. diss. avtoref. – Toshkent, 1998.

⁴⁷ **R.Y.Xudoyberganov.** O'zbek antroponimiyasi tizimining variantdorligi: Filol. fan. nom. diss. – Toshkent, 2008.

⁴⁸ **M.Rashidova.** O'zbek tilidagi laqablarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari. – Toshkent, 2008.; **X.Qodirova.** O'zbek tili laqablarining funksional-semantik xususiyatlari, – Urganch, 2023.

⁴⁹ **Begmatov E.A.** O'zbek ismlari lug'ati. – Toshkent, 1997 (1-nashr), 2007 (2-nashr).

Olim o'zining tadqiqotlarining barchasida o'zbek onomastikasi, jumladan, o'zbek antroponimikasi oldida turgan muammolar va ularning yechimi, erishilgan yutuqlar yuzasidan umumlashtirilgan yagona asarlar yaratish bo'yicha kuyunib gapirib kelardilar va umrining oxirgi kunlaridan oldinroq "O'zbek tili antroponimikasi, (2013)" "Ism chiroyi (2013)" nomli asarlarini nashr qildirdilar, ammo "O'zbek onomastikasi" nomli asarimni boshladim, shuni ham oxiriga yetkazsam, yaxshi bo'lardi, derdilar, biroq uni uddasidan chiqqa olmadilar. Ustoz har doim yetishtirgan shogirdlari yuzasidan faxr-iftixor va g'urur bilan gapirardilar. U kishining mazkur sohadagi yutuqlari, erishgan natijalari, o'zbek onomastikasi, jumladan, o'zbek antroponimikasining kashshof tadqiqotchisi sifatida butun o'zbek xalqining ma'naviy-ilmiy boyligi ko'rinishida uzoq yillar xizmat qiladi.

Ustozning oxiratlari obod bo'lsin!

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ МАТЕРИАЛА СОБСТВЕННЫХ ИМЁН УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Авлакулов Яшнар,

к.ф.н., доц.,

Узбекский государственный университет

мировых языков

Annotatsiya. Maqolada tildagi onomastik birliklarning, xususan, o'zbek tili onomastik ko'lamining o'rganilishi, bu borada erishilgan yutuqlar, yechimini kutayotgan muammolar haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, o'zbek tili onomastik birliklarining ba'zi leksik va grammatik xususiyatlariga oid tushunchalarning ta'rifi, ularning turli tadqiqotchilar tomonidan tasniflari taqdim etilgan, noqardosh tillardagi bu birliklar haqida ma'lumot berilib, ulardagi o'xshash va farqli jihatlarga to'xtalib, atoqli otlarning imlosi masalalariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: *onomastik birlik, onomastik ko'lam, antroponimika, toponim, makrotoponim, mikrotoponim, etnonim, zoonim, teonim, fitonim, ideonim, dokumentonim.*

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы изучения ономастических единиц, в частности, ономастическое пространство узбекского языка, достигнутые в этой сфере достижения, также проблемы, ожидающие своего решения. Также дается определение понятий, касающихся некоторых лексических и грамматических признаков ономастических единиц, представлены их классификации,

осуществленные разными исследователями, даны сведения об этих единицах в неродственных языках, их сходствах и различиях, внимание уделено на вопросы правописания имен собственных.

Ключевые слова: *ономастические единицы, ономастическое пространство, антропонимика, топоним, макротопоним, микротопоним, этноним, зооним, теоним, фитоним, идеоним, документоним.*

Abstract. This article considers the issues of studying onomastic units, in particular, the onomastic scope of the Uzbek language, achievements in this area, as well as related issues awaiting solution. It also defines the concepts related to some lexical and grammatical features of onomastic units, presents their classifications carried out by different researchers, provides information about these units in unrelated languages, their similarities and differences, attention is paid to the spelling of proper names.

Keywords: *onomastic units, onomastic scope, anthroponimics, toponym, macrotoponym, microtoponym, ethnonym, zoonym, theonym, fithonym, ideonym, documentonym.*

Лингвистическое изучение материала узбекской ономастики берёт начало с 60-годов прошлого столетия. До этого статьи, посвящённые данной теме, имели научно-публицистический характер.

В 1965 году Э. Бегматов защитил докторскую диссертацию на тему «Антропонимика узбекского языка». За ним последовали работы Т.Нафасова, С.Караева, З.Дусимова, Л.Каримовой, Н.Ахуновой, Т.Рахматовой, С.Наимовой, посвящённые топонимике узбекского языка.

Х.Хасанов опубликовал несколько книг по изучению проблем истории и транскрипции узбекских топонимов.

Следующий этап характеризуется усиленным вниманием изучению топонимии узбекского языка в лингвистическом аспекте, ведётся интенсивная работа по сбору и исследованию антропонимов, макро- и микротопонимов территории ряда районов и областей республики, городов Ташкента и Маргилана.

В результате этих кропотливых работ появился на свет ряд крупных исследований по антропонимике и топонимике.

В библиографический указатель «Узбекская ономастика», составленный Э.Бегматовым и Н.Улуговым включены 1254 названий работ по топонимике, 413 работ по антропонимике. Из этого следует,

что наиболее изученными направлениями узбекской ономастики являются топонимика и антропонимика. Другие типы имён собственных исследованы частично, эпизодически или же не изучены совсем. К последним относятся зоонимы, теонимы, мифонимы, идеонимы, библионимы, фитонимы, гидронимы, сплеонимы и др. Нельзя представить ономастическое пространство узбекского языка без участия этих имён. Под термином ономастическое пространство следует понимать совокупность всех типов собственных имён определённого языка⁵⁰.

Материалы вышеуказанных типов имён узбекского языка до сих пор теоретически не исследованы, что в свою очередь сужает наше представление о лексическом богатстве и разнообразии типов имён, полной ономастической системе узбекского языка. Учитывая данное обстоятельство, автор данной статьи решил собрать и исследовать материалы ономастического пространства узбекского языка, уделяя при этом особое внимание изучению малоизученных типов собственных имён.

При изучении отдельных типов собственных имён возникал ряд трудностей и спорных моментов.

Во-первых, имена собственные выражают индивидуальное значение, одно конкретное понятие. В связи с этим, содержанием собственных имён является понятие с максимальным значением, а функцией – максимальная номинативность.⁵¹ По словам Н.Я.Подольской, основная функция собственных имён заключается в номинация.⁵² Как пишет А.В.Суперанская, имя собственное связано с одним конкретным предметом и ассоциируется с понятием отдельного объекта⁵³. Следовательно, таким способом имена собственные классифицируют и нейтрализуют предметы и явления, превращают названия определённых отдельно взятых предметов в названия объектов. Например, слово *река* является общим названием множества рек, а гидроним *Амударья* – одной реки.

⁵⁰ **Топоров В. Н.** Из области теоретической топонимики // Вопросы языкознания. – М; 1969, № 6. С. 3-4; **Суперанская А.В.** Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973, С. 141; Она же. Аpellатив-онома // Имя нарицательное и собственное. – М.: Наука, 1975, С. 5; **Бондалетов В.Д.** Русская ономастика – М.: Просвещение, 1983. С. 31-32.

⁵¹ **Реформатский А.А.** Указ. Работа. – С.10.

⁵² **Подольская Н.В.** Какую информацию несёт топоним // Принципы топонимики – М.: Наука, 1964, С. 88-99.

⁵³ **Суперанская А.В.** Терминология и ономастика // Вопросы разработки научно-технической терминологии. – Рига, 1973. С. 324.

Если придерживаться этой точки зрения при изучении некоторых типов имён, то выясняется, что последние не всегда отвечают этим требованиям. Примером могут служить этнонимы – названия родов и племён, народностей и нации. Их принадлежность к типам собственных имён является весьма сомнительным. Этнонимы – названия определённых групп людей, входящих в один род или племя. Например, антропоним *Турсун* – имя одной индивидуальной личности, а этнонимы *қипчоқ* или *мангит* – названия определённых групп людей, объединяющихся одной социальной принадлежностью. Поэтому, А. В. Суперанская права, когда пишет о сомнительности отнесения этнонимов, фитонимов, и некоторых типов имён к именам собственным, поскольку они обозначают людей и другие объекты групповым способом. Этнонимы – это «групповое обозначение» личностей, а не каждой личности в отдельности.⁵⁴

Несмотря на это, нет единого мнения среди исследователей по поводу определения места этнонимов в системе имён собственных.

Известный ономаст Н.А.Никонов считал этнонимы именами собственными и во всех своих научных трудах придерживался именно этой позиции.⁵⁵ В. Э. Бондалетов считал спорным вопросом отнесение этнонимов в состав собственных имён.⁵⁶ До него подобное предположение было выражено и А.А.Реформатским.⁵⁷ А.А.Белуцкий считает, что этнонимы занимают промежуточную позицию между именами собственными и именами нарицательными.⁵⁸ Известный узбекский ономаст Э.А.Бегматов в целях определения места этнонимов в системе ономастики языка, исследовал их по 32 критериям, которым должны соответствовать имена собственные. В результате было установлено, что этнонимы по 18 критериям соответствуют требованиям имен собственных, по 18 – не отвечают им совсем, а по 5 критериям занимают промежуточную позицию.⁵⁹

Э.А. Бегматов приходит к выводу, что:

⁵⁴ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С.138.

⁵⁵ Никонов В.А. Этнонимы // Сб. «Этнонимы». – М.: Наука, 1970. – С. 12.

⁵⁶ Бондалетов В. Э. Русская ономастика. – М.: Наука, 1983. – С. 9.

⁵⁷ Реформатский А.А. Топонимика как лингвистический факт // Топонимика и транскрипция. – М.: Наука, 1964. – С. 24-25.

⁵⁸ Белейкий А.А. Лексикология и теория языкознания. (Ономастика). – Киев, 1971. – С. 19.

⁵⁹ Бегматов Э. Этнонимларнинг тил ономастик тизимига муносабати // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Урганч, 2007. – №2. – Б. 17.

1. Этнонимы являются лексическими единицами, занимающими переходную позицию между именами нарицательными и именами собственными;

2. С точки зрения номинации, этнонимы обозначают не конкретное, обособленное лицо, а группу лиц и служат для различения людей, объединённых в одну группу от другой подобной ей группы.

3. Лексическое значение этнонимов является многогранным и энциклопедическим.

4. В связи с тем, что этнонимы являются названиями, занимающими промежуточное положение между нарицательными именами и именами собственными, они пишутся иногда с прописной, а иногда с маленькой буквой. А это в свою очередь приводит к тому, что некоторые исследователи считают этнонимы именами собственными, а некоторые именами нарицательными⁶⁰. Подобное колебание можно заметить и в названиях бахчевых растений, видов деревьев и их плодов:

«Сояки» – сояки, «Нимранг» – нимранг, «Буваки» – буваки, «Бобиби» – бобиби – (сорты винограда).

Амири – амири, Бўрикалла – бўрикалла – сорта винограда.

Наряду с этим, существуют специальные названия деревьев, растений и плодов, которые пишутся с большой буквой: «Қизил шарқ» (Красный восток), «Тошкалла» (сорт пшеницы и ячменя), «Сариқ гўзал» – желтая красавица (сорт груши), «Баҳор» – Весна (сорт вишни), «Антиқа» – Необыкновенный (сорт грецкого ореха), Ойдин – полнолуние, Ҳосилдор – Урожайный (сорт яблок и груш). Эти названия можно включить в состав собственных имён.

Как известно, большинство подлинных имён собственных по грамматической структуре являются односоставными или двусоставными словами. К примеру, Малика, Тухва (личные имена), Қарши, Урганч, Бухоро (города) – односоставные слова, Гулсевар, Тошпўлат (личные имена), Қашқадарё, Мирзачўл (топонимы), Қорадарё, Иккиқудуқ (гидронимы), Қоратог, Боботог, Қирққиз (оронимы) – двусоставные имена собственные. Приведённые имена собственные согласно требованиям краткости, лаконичности и по своей структуре являются лексемами. Однако среди названий исследуемых групп слов встречаются и такие примеры, которые не соответствуют вышеуказанным требованиям: «Венская конвенция о

⁶⁰ Бегматов Э. Ўша мақола, 57-б..

правах человека» – документоним, «День работников прессы и средств массовой информации», «День наставников и преподавателей» – названия праздников. Подобные примеры часто встречаются среди названий научных трудов, художественной литературы. Возникает вопрос: отвечают ли эти названия по своей внешней форме требованиям собственных имён? Если ответ отрицателен, куда же их следует отнести? Может это – текстовые единицы?

Известно, что целый ряд названий пишутся в текстах в кавычках. В свою очередь, кавычки выполняют несколько функций: синтаксическую, стилистическую, в переводах обозначает опущенное слово из текста, в ссылках чужая мысль заключается в кавычки. Возникает вопрос: какую функцию выполняют кавычки при употреблении некоторых типов имён? Как принято, в кавычках пишутся названия плодов или ягод – «Хисрав кишмиши» - кишмиш Хосрова, «Кулжа» (сорт винограда), «Меҳмоний», «Тилла олма» (сорт яблок), «Сариқ луччак», «Оқ шафтоли» (сорт персиков), «Оқтут», «Сариқ гилос», «Қора гилос» (сорт вишни), «Манкет» (тутовник); названия орденов, медалей, нагрудных знаков и других государственных поощрений – орден «Мустақиллик» (Независимость), медаль «Жасорат» (Храбрость), нагрудный знак «Ўзбекистон белгиси» (Знак Узбекистана); названия торговых, финансовых, общественно-бытовых предприятий и организаций. В эту группу можно отнести библионимы – наименования художественной и научной литературы, названия произведений искусства (музыки, живописи, скульптуры), документонимы – названия указов, постановлений, нормативных актов, а также названия народных праздников, почётных дней, названия продуктов средств массовой информации.

Указанные типы названий характеризуются двумя особенностями: они пишутся с заглавной буквой, что сближает их с именами собственными; во-вторых, они берутся в кавычки. Как известно, общепринятые типы собственных имён в нейтральном функционировании всегда пишутся с заглавной буквой: *Нуриниса*, *Ботир* (личные имена), *Ширинбулоқ*, *Қорасув* (названия родников), *Қорабайир* (кличка лошади), *Зухра*, *Саратон* (ктеонимы), *Букентов*, *Молгузар*, *Оқтов* (оронимы) и т.п.

Заглавная буква в подлинных ономах различает их в текстах, рекламных надписей от нарицательных имён. Они не заключаются в

кавычки. Однако если эти имена выполняют вторичную номинативную функцию, то в этом случае они пишутся в кавычках: Ташкент город → «Ташкент» - название ресторана, Бабур – личное имя → «Парк Бабура» - название парка, Туркистон – название территории → «Туркистон» - наименование газеты, Бухара - город → «Бухарский торговый ряд» (название картины).

Интересно, какую функцию выполняют кавычки в системе ономастики: они просто выделяют названия или же указывают на то, что это имя собственное какого-либо объекта? Ведь эти задачи, как правило, выполняет заглавная буква.

При исследовании малоизученных типов собственных имён возникает ряд трудностей, которые мешают определить место и статус этих имён в системе узбекской ономастики, требующей дальнейших исследований.

Использованная литература:

1. Бегматов Э. Улугов Н. Ўзбек ономастикаси (Библиографик кўрсаткич) – Тошкент, 2008.
2. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Наука, 1983.
3. Караев С. Топонимия Узбекистана: социолингвистический аспект. Ташкент: Фан, 1991.
4. Никонов А. Этнонимы/ Этнонимы. – М.: Наука, 1970.
5. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 187 с.
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 141.

SHAXS NOMLARINING LINGVOMADANIY VA AKSIOLOGIK TALQINI

Sodiqova Sabohat Ilhom qizi,
Xalqaro Nordik universiteti
katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada E.Begmatovning antroponimika va shaxs nominatsiyasiga oid ilmiy qarashlari tahlil qilinadi. O'zbek ismlarining lingvomadaniy, ijtimoiy hamda qadriyatli xususiyatlarini o'rganishdagi ilmiy qarashlar yoritib beriladi. Shuningdek, maqolada shaxs nomlarida milliy qadriyatlar, mentalitet va madaniy tafakkurning ifodalanishi masalalari zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan talqin etiladi.

Kalit soʻzlar: *ismlar, antroponimika, shaxs nominatsiyasi, milliy qadriyat, aksiologik xususiyat, lingvomadaniy, mentalitet.*

Ernst Begmatovning oʻzbek tilshunosligi rivojiga qoʻshgan hissasi ulkan. Olimning onomastika sohasidagi ilk tadqiqotlari nomzodlik dissertatsiyasi koʻrinishida 1965-yilda fanga kirib kelgan boʻlsa, keyinchalik uning bu sohadagi qator izlanishlari maqola, risola va kitoblar koʻrinishida tilshunoslikka oid qimmatli manbalar qatoridan joy oldi. E.Begmatov kishi nomlarining maʼnolarini aniqlash, imlosini tartibga solish kabi qator masalalar ustida samarali mehnat qilgan. “Kishi nomlarining maʼnolari”, “Antropoleksemalar haqida”, “Nomlar va odamlar”, “Oʻzbek antroponimikasining leksik-semantik xususiyatlari” kabi maqola va tezislar olimning qarashlarini aks etgan ilmiy tadqiqotlar mahsuli hisoblanadi.

Oʻzbek tilshunosligida nominatsiya masalalari, onomastika yoʻnalishidagi tadqiqotlar XX asrning 60-70-yillaridan rivojlana boshladi. Bu rivojlanishning ildizlarini Ernst Begmatov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda koʻrish mumkin. Olimning ilmiy faoliyati, ayniqsa, antroponimika, yaʼni shaxs ismlarini oʻrganish bilan bogʻliq ilmiy izlanish natijalari oʻzbek antroponimikasining asosini tashkil etdi. E.Begmatov oʻzbek tilida mavjud boʻlgan ismlarning shakllanishi, ularning semantikasi, ijtimoiy tabiati, milliy-madaniy xususiyatlarini ilmiy asosda chuqur tadqiq etgan olim sifatida eʼtirof etiladi.

Bugungi globallashuv va madaniy transformatsiyalar davrida shaxs nomlarini nafaqat til birligi yoki shunchaki shaxsni atab keluvchi yorliq, balki milliy qadriyatni, oʻziga xos xususiyatlarni ifodalovchi birlik, ijtimoiy ong mahsuli sifatida tadqiq etish dolzarb masalaga aylanmoqda. Shu jihatdan Ernst Begmatovning ilmiy qarashlari zamonaviy lingvomadaniyatshunoslik va aksiologik tilshunoslik uchun ham nazariy asos boʻlib xizmat qiladi. Mazkur maqolada Ernst Begmatovning ilmiy merosida shaxs nominatsiyasining lingvomadaniy va aksiologik talqinini amalga oshirish va uning oʻzbek tilshunosligi rivojidagi oʻrnini aniqlash maqsad qilingan.

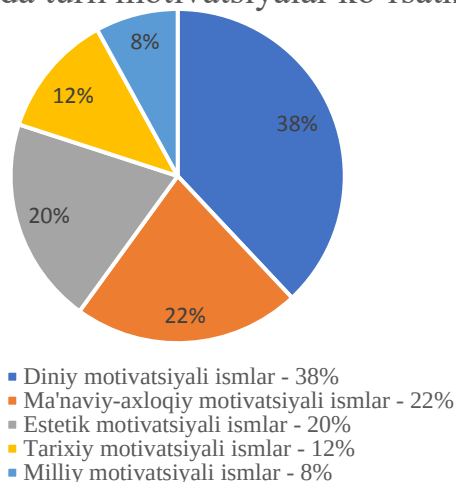
Oʻzbek tilshunosligida antroponimika masalalari oʻtgan asrning ikkinchi yarmidan atroflicha oʻrganila boshlandi. Bu jarayonda Ernst Begmatovning xizmatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Olim oʻz tadqiqotlarida oʻzbek ismlarining tarixiy shakllanishi, semantik tuzilishi, ism shakllanganda unga taʼsir etuvchi ijtimoiy omillarni chuqur tahlil qilgan. Uning tadqiqotlarida shaxs nomlari oddiy nominativ birlik emas, balki xalqning madaniyati, dunyoqarashi, ijtimoiy hayot tarzini aks ettiruvchi til

hodisasi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli, olimning ilmiy qarashlari antroponimik tadqiqotlar uchun yangi bosqichni boshlab berganini ta'kidlash mumkin. Shaxs nomlarining xalq qadriyatlari bilan bog'lab o'rganilishi tilshunos olimning nazariy qarashlari bugungi kunda o'z dolzarbligini saqlab qolgani va zamonaviy tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'la olishini ko'rsatadi.

Olimning ta'kidlashicha “bolani nomlash odatlari va kishi nomlarining paydo bo'lishi, rivoji dastlab xalqning iqtisodiy-xo'jalik sharoiti, shunga bog'liq holda madaniy turmushi, jumladan, diniy va estetik qarashlari, shuningdek, geografik muhiti bilan yaqindan bog'liq hodisadir”. [1] O'zbek antroponimiyasi xalqning ko'p asrlik madaniy tajribasi, urf-odatlar va milliy tafakkuri bilan bog'liq holda o'rganilishi lozim bo'lgan lingvomadaniy obyektidir. Har bir ism ma'lum bir tarixiy davr, ijtimoiy muhit, xalqning ma'naviy dunyo qarashi mahsuli hisoblanadi. Shu sababli shaxs nomlari oddiy nominativ birlik emas, balki xalqning mentaliteti va madaniy xotirasini saqlovchi birliklardir.

O'zbek xalqida ism qo'yishga azaldan muhim an'analardan biri sifatida qaralgan. Farzand uchun tanlangan ismda ota-onaning orzu-intilishlari, ezgu niyatlari, farzandidan kutgan umidlar, diniy qarashlari hamda estetik didi aks etgan. E.Begmatov bu jarayonni “nomlash motivatsiyasi” tushunchasi orqali izohlaydi. Uning fikricha, ismning shakllanishida bir necha omillar – diniy e'tiqod, tarixiy xotira, tabiat hodisalari, oilaviy qadriyatlar, ijtimoiy muhit, xalqning xo'jalik turmush tarsi muhim ahamiyat kasb etadi. Olimning qarashlariga asoslanib, o'zbek ismlarida diniy, tarixiy, milliy, estetik va ma'naviy motivatsiya alohida o'rin egallaydi degan xulosaga kelish mumkin. Ernst Begmatovning “O'zbek ismlari lug'ati” kitobi asosida olib borilgan statistik tahlil shuni ko'rsatadiki, olim lug'atda 14 mingga yaqin ismlarni izohlari bilan alifbo tartibida tadqim etgan. Lug'atda ismlar biror bir tamoyil asosida guruhlanmagan bo'lsa-da, tahlil natijasida ularning katta qismi diniy, tarixiy, milliy, estetik va ma'naviy omillarga asoslangani ma'lum bo'ldi (1-rasm).

1-rasm. Ismlarda turli motivatsiyalar ko'rsatkichi

“O‘zbek ismlari lug‘ati” kitobida izohlanishiga ko‘ra diniy motivatsiyali ismlarga Alloh sifatlari, payg‘ambarlar, sahobalar, diniy tushunchalar bilan bog‘liq nomlar kiradi. *Abdulloh, Muhammad* (shuningdek, bu ism bilan birga berilgan har qanday qo‘shma ismlar), *Umar, Usmon, Oysha, Xadicha* va hokazo kabi ismlar shular jumlasidandir. Ma‘naviy-axloqiy xususiyatga ega ismlar ham o‘zbek antroponimikonining salmoqli qismini tashkil etadi. Ezgulik, sabr, shukr, kamolot, odob singari ijobiy fazilatlarni o‘zida aks ettiruvchi *Komil, Solih, Shokir, Fayz, Fazilat, Sabriya* ismlari aynan ma‘naviy-axloqiy xislatlarni aks ettiruvchi nominativ birliklar qatoriga kiradi. Nafosat, go‘zallik, nur, gul, oy bilan bog‘liq *Gulrux, Oygul, Shahlo, Zinnur* ismlari bilan birga shaxsga yuksak baho berishni anglatuvchi *Zumrad, Kumush, Gavhar* kabi ismlar estetik motivatsiyali antroponimlar guruhini shakllantiradi. Tarixiy motivatsiyali ismlar o‘z ma‘nosiga ega bo‘lishiga qaramay, aksar holatlarda ularning ma‘nosi emas, aynan shu ismda yashab o‘tgan taniqli tarixiy shaxsga, yoki mashhur adabiy qahramonlarga, xalq og‘zaki ijodi qahramonlariga o‘xshasin degan niyatda tanlanishi bunday antroponimlarni bir guruhga jamlash uchun asos bo‘ladi. *Temur, Ulug‘bek, Bobur, Shoxrux, Mironshox, Saltanat, Mehriniso, Nodira, Alpomish, Barchinoy, Laylo, Farhod, Rustam* kabi ismlar ana shunday tarixiy motivatsiyali ismlarga misol bo‘la oladi. Yana bir guruh antroponimlar milliy-an‘anaviy motivatsiyali ismlar guruhi sifatida tahlil qilinib, ular xalqimizning turli davrlardagi ijtimoiy hayoti, turkiy mentalitet, urf-odat, an‘analar, tabiat, atrof-muhit bilan bog‘liq xalqona tasavvurlar ta‘sirida shakllangan. Bunday ismlarning ko‘pchiligi nafaqat o‘zbek tili, balki, boshqa qardosh turkiy tillarda ham keng qo‘llanilishi milliy-an‘analar bir-biriga uzviy bog‘liqligi nominativ birliklarda ham aks etishini ko‘rsatadi.

Yomg'ir, Oftobxon, Quyoshbek, Hayotjon, Oybek, Navro'z, Bahora, Hayitgul, Teshavoy, Bolta, Qilichbek, Qorako'z va ko'plab shu kabi ismlar aynan milliy motivatsiyali antroponimlar guruhini tashkil etadi.

Olim Ernst Begmatovning nazariy qarashlari asosida shaxs nomlarini motivatsion jihatdan tahlil qilish tilshunoslik uchun bir necha ilmiy natijalarni beradi. Bunday natijalar nazariy tilshunoslikda mavjud gipotezalarni ilmiy asoslashga xizmat qilsa, amaliy tilshunoslikda til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashga yordam beradi. Ayniqsa, turli motivatsiyalarga asoslangan ismlarning miqdoriy nisbatini o'rganish orqali xalqning qadriyatlar tizimini, madaniy tafakkuri va ijtimoiy ongidagi ustuvor yo'nalishlarni aniqlash mumkin. Masalan, o'zbek antroponimikonining katta qismini diniy motivatsiyali ismlar tashkil etishi o'zbek xalqining diniy-madaniy o'ziga xoslik kuchli ekanini ko'rsatsa, estetik motivatsiyali ismlar ham talaygina ekanligi nomlash an'analariida go'zallik, nafosat, ezgulik kabi qadriyatlar ustuvorlik qilishini asoslaydi. Tahlillar natijasida umumlashtirish mumkinki, shaxs nomlari xalqning qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim til birliklari hisoblanib, lingvomadaniy birlik sifatida ham alohida talqin qilinishi mumkin. Ular o'zida xalqning hayot tarzini, ijtimoiy tafakkurini, qadriyatlarini aks ettiradi. Ammo shuni ham ta'kidlash joizki, qadriyatlar davrlar o'zgarishi bilan almashinib borganidek, xalq orasida faol ishlatiladigan shaxsni atab keluvchi birliklar ham o'zgarib boradi. Masalan, o'zbek nomlash an'analariida farzand uzoq kutilgan bo'lsa unga *Olloberdi, Tilovberdi, Umid, Shodiboy, Dilshod* kabi shodlik ma'nosini beruvchi ismlar XX asrning oxirlariga qadar urfda bo'lgan. Ammo, mustaqillik yillarida bunday ismlardan foydalanish tobora kamayib, ularning *Sevinch, Shodiyona, Quvonchbek* kabi yangiroq shakllari paydo bo'la boshladi. Ernst Begmatovning onomastic tadqiqotlarida ham o'zbek antroponimiyasining tarixiy taraqqiyoti ilmiy asosda yoritilgan bo'lib, olim turli davrlarda ism tanlash mezonlari ham o'zgarib borishini qayd etgan. Masalan, sovet ittifoqi davrida mafkuraviy xarakterdagi ismlar paydo bo'lgan bo'lsa, mustaqillikdan keying davrda milliy va diniy nomlarga murojaat kuchaydi. Bu holat nomlash amaliyotining jamiyatdagi siyosiy, madaniy va mafkuraviy jarayonlar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Bugungi globallashuv sharoitida ham olim Ernst Begmatovning ilmiy qarashlari o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Aksincha, zamonaviy o'zbek jamiyatida milliy o'ziga xoslikni saqlash, ma'naviy qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirish, avloddan avlodga yetkazish, tilning milliy xususiyatlarini asrab-avaylashda olimning ilmiy merosi muhim nazariy manba bo'lib

xizmat qilmoqda. Ayniqsa, xorijiy ism modellari kirib kelayotgan bir paytda milliy antroponimik an'analarni o'rganish va targ'ib qilish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Bundan tashqari, E.Begmatovning antroponimika sohasidagi ilmiy qarashlari amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, o'zbek ismlarining elektron bazalarini yaratish, lingvistik korpuslarini shakllantirish, avtomatik ism identifikatsiyasi tizimlarini ishlab chiqishda, shuningdek, kompyuter lingvistikasida ismlarning semantik tasniflash jarayonlarini ishlab chiqishda olimning ilmiy xulosalaridan foydalanish mumkin. Bu esa uning ilmiy merosi faqat nazariy emas, balki zamonaviy amaliy tilshunoslik uchun ham muhim manba ekanini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E. O'zbek ismlari ma'nosi. – Toshkent, 2007. – 608 b.
2. Begmatov E. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
3. Begmatov E. O'zbek ismlari. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1991. – 208 b.
4. Begmatov E. Nomlar va odamlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1966.
5. Begmatov E. Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. – Namangan, 2006.
6. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965.

ERNST BEGMATOVNING ANTROPONIMLAR YASALISHIGA DOIR TALQIN VA ILMIY QARASHLARI

Sativoldiyeva Dildora Sadridin qizi,

Namangan davlat pedagogika

instituti doktoranti,

filologiya fanlari bo'yicha

falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada o'zbek antroponimikasining asoschisi Ernst Begmatovning antroponimlar yasalishi, struktur-semantik tabiati, derivatsion va motivatsion xususiyatlari haqidagi ilmiy qarashlari tahlil qilinadi. Olimning qo'shma ismlar, qo'sh ismlar, antroponimik formantlar, universal komponentlar va polindromik nomlar haqidagi nazariyalari lingvoonomastik nuqtai nazardan yoritiladi. Tadqiqot natijasida Ernst Begmatov konsepsiyasining o'zbek antroponimiyasi taraqqiyotidagi ilmiy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: *antroponimika, antroponim, derivatsiya, motivatsiya, qoʻshma ism, qoʻsh ism, antroponimik formant, universal komponent, polindromik nom.*

Oʻzbek tilshunosligida onomastika, xususan, antroponimika alohida ilmiy yoʻnalish sifatida shakllanishida Ernst Begmatovning xizmatlari beqiyosdir. Olim antroponimlarni faqat nominativ birlik sifatida emas, balki murakkab derivatsion-motivatsion tizim sifatida oʻrgandi. Antroponimlarning shakllanishi, ularning grammatik qurilishi, semantik motivatsiyasi, struktur modellari hamda funksional xususiyatlarini tadqiq etishda olim yangi ilmiy qarashlarni ilgari surdi.

Ernst Begmatov apellyativ leksikaning antroponim sifatida yasallishini toʻrtta asosiy usul asosida izohlaydi:

fonetik-orfoepik usul;

leksik-semantik usul;

affiksatsiya usuli;

sintaktik (kompozitsion) usul.⁶¹

Mazkur tasnif oʻzbek tilida antroponimlar yasallishiga doir mukammal tasniflardan biri hisoblanadi.

E.Begmatov fonetik usulni, avvalo, ismlarning qisqarishi va erkalash shakllari bilan bogʻlaydi. Olim bu hodisani “nutqiy iqtisod qonuniyati” bilan izohlaydi. Masalan, *Toʻxtasin* → *Toʻxtash*, *Sarviniso* → *Sarvish*, *Muhammad* → *Mamat*, *Mama*, *Ma*, *Dilbar* → *Dilash*. Bu hodisada tovush tushishi, assimilatsiya, qisqarish, tovush ortishi kabi fonetik jarayonlar yuz beradi. Olimning muhim ilmiy xulosasi shuki, qisqargan shakllar mustaqil antroponim sifatida ham yashay boshlaydi: *Nuri* ← *Nuriniso*; *Mengish* ← *Mengliniso*; *Mamash* ← *Muhammادتurdi*.

Ismlarni qisqartirish hodisasi juda qadimiy lingvistik jarayon hisoblanadi. Gʻ.Abdurahmonov Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarida “Sulaymon” ismining “Soʻli” shaklida qoʻllanganini qayd etadi.⁶² I.Ilminskiy esa bu holatni ism egasiga hurmat va erkalash bilan bogʻlaydi.⁶³

F.Abdullayev ismlar qisqarishini fonetik oʻzgarishlar natijasi sifatida izohlasa, B.Oʻrinboyev uni vokativ kategoriya va unlilarning emfatik

⁶¹ **Бегматов Э.** Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 218.

⁶² **Абдурахмонов Ф.** Ўзбек тили фонетикаси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. 1963. – №2. – Б. 26.

⁶³ **Ильминский И. И.** Материалы к изучению киргизского наречия // Учёные записки Казанского государственного университета. – Казань, 1960. – Кн. 3. – С. 125.

choʻzilishi bilan bogʻlaydi. Masalan, “*Inobat*” ismining “*Umu*” shaklida qoʻllanishi kabi.⁶⁴

Ismlar qisqarishi sodda va qoʻshma ismlarga xos boʻlib, natijada ismning bir yoki ikki boʻgʻini saqlanadi. Bu jarayonda tovush tushishi, almashishi, singishi yoki ortishi kabi fonetik hodisalar yuz beradi. Mazkur fonetik xususiyatlar F.Abdullayev tomonidan batafsil tahlil qilingan.⁶⁵

Qisqartirish koʻproq ogʻzaki nutq va soʻzlashuv uslubiga xos boʻlib, erkalash, yaqinlik va kichraytirish maʼnolarini ifodalaydi. Bir ism turli hudud yoki shaxs nutqida turlicha qisqarishi mumkin: *Muhammad* → *Mamad, Mamat, Mama, Ma; Dilbar* → *Dilish, Dilash*.

Ismlar qisqarishida maxsus qoʻshimchalar faol ishtirok etadi: -m/-im: *Ollobergan* → *Ollam, Bekmurod* → *Begim*; -i: *Nazira* → *Nazi, Xolmurod* → *Holli*; -q/-iq/-aq: *Matyoqub* → *Mataq, Safarali* → *Safaq*; -sh / -ish: *Bobomurod* → *Bobosh, Turdiniso* → *Turdish*; -ay: *Botirali* → *Botay, Gulniso* → *Gulay*; -n: *Sotiboldi* → *Sotin, Sayfiddin* → *Sayfin*.

Baʼzi qisqargan shakllar asl ismidan ancha uzoqlashadi va faqat muayyan nutqiy vaziyatda tushunarli boʻladi. Masalan, *Shavkat* ismi erkalash orqali *Shavash, Chavash, Chavish* shakllarini oladi. Shuning uchun bunday shakllar koʻproq situativ va norasmiy xarakterga ega hisoblanadi.

Ernst Begmatov antroponimlarning eng mahsuldor yasaliş usullaridan biri sifatida leksik-semantik usulni koʻrsatadi. Bu usulda tayyor apellyativ birlik ism vazifasiga oʻtadi. Apellyativlar atoqli ot yasash uchun lisoniy baza boʻladi. Leksik-semantik usulda ism vazifasiga koʻchayotgan apellyativ quyidagi shakllarda boʻlishi mumkin:

Sodda tub soʻz shaklida: *Oʻtkir* (keskir; mohir, aqlli, zakovatli bola), *Gʻolib* (yengilmas, muzaffar, yenguvchi bola), *Xirom* (goʻzal va nozik qadam tashlovchi; chiroyli yuruvchi), *Suluv* (chiroyli, goʻzal, koʻhlik qiz), *Uzoq* (umri uzoq, davomli boʻlsin), *Hur* (jannat qizi; chiroyli qiz yoki ozod, erkin; baxtli, baxtiyor) kabi.

Sodda yasama soʻz shaklida: *Baxtli* (saodatli, iqbolli, qutli qiz), *Nozli* (nozli, karashmali, goʻzal, latif, jozibali qiz), *Oyli* (oyli kechada, oydinda tugʻilgan qiz), *Erkli* (erki oʻzi bilan boʻlgan hur, ozod qiz) kabi.

Qoʻshma soʻz shaklida: *Gulnoz, Oʻrinbosar, Mirmuhammad* kabi.

Soʻz birikmasi shaklida: *Sotiboldi* kabi.

⁶⁴ **Уринбоев Б.** Категория вокативности в современном узбекском языке: Автореф дис... канд. филол. наук. Самарканд, 1964. – С 9.

⁶⁵ **Абдуллаев Ф. А.** Киши отларининг қисқариш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1960. – №3. – Б. 34-39.

Professor A.G‘ulomning fikricha, onomastikada otlashishga faqat bir usul – leksik substantivatsiya xosdir⁶⁶.

E.Begmatov sifatlar, olmoshlar, son, fe‘lning vazifaviy shakllari, ravish, ba‘zi modal va undov so‘zlar otlashish yo‘li bilan antroponim vazifasiga ko‘chishini yozadi.

Olimning fikricha, “Otlashgan so‘z turkumlari tilda uzoq vaqt atoqli ot – antroponim sifatida yashab qoladi. Bu ularning nominativ-funksional hamda onomastik birlik sifatidagi xususiyatini mustahkamlaydi. Bu xususiyat otlashgan leksemalarda antroponimik formantlarni qabul qilib, qo‘shma ism tarkibida esa qo‘shimcha komponentlarga ega bo‘lgach, yanada turg‘unlashadi.

Leksema va so‘z shakllar, so‘zning nutqiy shakllarini ism vazifasiga o‘tishi – otlashish jarayonini oddiygina jarayon deb qarash kerak emas.

Otlashgan so‘z antroponim vazifasiga o‘tar ekan, ot turkumining grammatik xususiyatlariga bo‘ysunadi, endi u muayyan joyni ataydi, ifodalaydi, kelishik, egalik va ko‘plik qo‘shimchalarini qabul qiladi

E.Begmatov qayd etganidek, “Haqiqatan ham otlashgan so‘z avvalgi o‘zi mansub so‘z turkumiga xos xususiyatlarni yo‘qotadi va otga xos semantik hamda morfologik xususiyatlarga ega bo‘ladi.⁶⁷ Masalan, lola [f.] – *loladoshlar oilasiga mansub, yirik, chiroyli gulli ko‘p yillik o‘simlik; manzarali ekma gul va uning qizil, sariq yoki targ‘il guli*⁶⁸, navbahor [f.] – *erta bahor, ilk bahor, bahorning boshi* (O‘zbek tilining izohli lug‘ati,6), asal [a.] – *o‘simliklar gulidagi shira (nektar)ning ishchi asalarilar organizimidagi qayta ishlanishidan hosil bo‘ladigan shirin, suyuq oziq mahsuloti* (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 106), Intizor [a.] – *ko‘rishga muhtoj, yo‘liga muntazir* (O‘zbek tilining izohli lug‘ati,218), Muhtaram [a.] – *hurmat va ehtiromga sazovor, hurmat, qadr qilinuvchi; hurmatli* (O‘zbek tilining izohli lug‘ati,666) kabi apellyativlar atoqli otga ko‘chgach, antroponimga aylangach, ularda quyidagi grafik, semantik va morfologik hamda sintaktik o‘zgarishlar kuzatiladi:

1. Atoqli ot, shaxs nomini anglatadi: *Lola* [f.] – loladek yashnagan, go‘zal qiz yoki lolalar ochilgan paytda tug‘ilgan qiz.⁶⁹ *Navbahor* [f.] – ko‘klam boshida tug‘ilgan qiz yoki hayoti ilk bahordek yashnoq va obod bo‘lsin (Ўзбек исмлари изоҳи, 276). *Asal* [a.] – bol, shirin, ya’ni yoqimtoy

⁶⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан, 1957. – Б. 293-295

⁶⁷ **Бегматов Э.** Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 222-225.

⁶⁸ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 506 (keyingi O‘rinlarda havolalar O‘zbek tilining izohli lug‘ati va sahifasi bilan kO‘rsatiladi).

⁶⁹ **Бегматов Э.** Ўзбек исмлари изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – B. 195 (keyingi O‘rinlarda havolalar Ўзбек исмлари изоҳи va sahifasi bilan kO‘rsatiladi).

va baland martabali qiz (Ўзбек исмлари изоҳи, 36). *Intizor* [a.] – intiq bo'lib, orziqib kutilgan (Ўзбек исмлари изоҳи, 167), *Muhtaram* [a.] – hurmatli, qadrli, yuksak e'zozga sazovor (Ўзбек исмлари изоҳи, 275).

2. Bosh harf bilan yoziladi.

3. Otga xos egalik, kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi.

4. Otga xos sintaktik vazifalarda qo'llanadi.

Ernst Begmatov affiksatsiya usulini antroponimlarning faol yasash usullaridan biri sifatida talqin qiladi. Bunday ismlar nominatsiya jarayonida maxsus yaratiladi va ko'pincha tilda oddiy leksik birlik sifatida uchramaydi. Shu sababli ular onomastik tizimning mustaqil yasama birliklari hisoblanadi.

Affikslar yordamida hosil qilingan ismlar turli semantik va madaniy motivlarga asoslanadi. Masalan: -chi qo'shimchasi: *To'ychi, Tinch, Yomg'irchi*; -li / -lik: *To'yli, Norli, Moyli, Zorliq*; -cha: *Oycha, Nurcha, Qurboncha, Boycha*; -gon / -kan / -gan: *O'skan, Topgan, Turg'on*; -mish: *To'xtamish, To'lamish*; -don: *Uldon, Obodon*; ayollar ismlarida -a, -iya qo'shimchalari: *Anora, Kamola, Husniya, Oliya*.

Mazkur ismlar nafaqat grammatik shakli, balki semantik mazmuni bilan ham antroponimik xususiyat kasb etadi. Masalan, *Shoshiya* – “Shoshda tug'ilgan qiz”, *To'yindi* – “farzand yetarli bo'ldi”, *Qurboncha* – “qurbon oyida tug'ilgan qiz”, *To'ychi* esa “to'y kuni tug'ilgan bola” ma'nolarini anglatadi.

Olim muhim nazariy qarashlaridan biri shuki, shaxs nomini yasovchi affikslar oddiy so'z yasovchi qo'shimchalardan semantik jihatdan farq qiladi. Chunki ular nomga milliylik, emotsionallik, genderlik, ijtimoiylik ma'nolarini yuklaydi.

Olim qo'shma antroponimlarni ham maxsus tadqiq qiladi. Bunday nomlar ikki yoki undan ortiq komponent asosida hosil bo'ladi: *Tursunali, Safarboy, G'ulchehra, Oyjamol, Nurmuhammad, Tursunmurod*.

Ernst Begmatov kompozitsion usulni o'zbek antroponimiyasining tarixiy etnografik xususiyati bilan bog'laydi. Ayniqsa: diniy komponentlar, ijtimoiy unvonlar, qarindoshlik nomlari, ezgu tilak bildiruvchi birliklar qo'shma antroponimlar tarkibida faol qatnashishini ta'kidlaydi.

O'zbek antroponimiyasi tizimida qo'shma ismlar alohida o'rin egallaydi. Qo'shma antroponimlar tashqi shakliga ko'ra yaxlit leksik birlik sifatida namoyon bo'lsa-da, ularni tashkil etuvchi komponentlar o'rtasidagi semantik va sintaktik munosabatlar turlicha bo'ladi. Shu sababli o'zbek tilidagi qo'shma ismlar ikki asosiy turga ajratiladi:

I. Tobe munosabatli qo'shma ismlar

II. Teng munosabatli (qo'sh motivli) qo'shma ismlar

Bu tasnif antroponimlarning ichki grammatik tuzilishini, motivatsion asosini hamda tarixiy shakllanish jarayonini ochib beradi.

Tobe munosabatli qo'shma ismlarda komponentlardan biri ikkinchisiga semantik jihatdan bo'ysunadi. Bunday ismlar dastlab sintaktik birikma sifatida shakllanib, keyinchalik fonetik va semantik jihatdan birikib, yagona leksemaga aylangan. Masalan: Manguberdi, O'rinbosar, Toshturg'un, Bu ismlarda dastlabki sintaktik aloqa sezilsa-da, bugungi kunda ular yaxlit antroponhka sifatida qabul qilinadi.

1. Aniqllovchi + aniqlanmish modeli. Bu turdagi ismlarda birinchi komponent ikkinchi komponentni aniqlaydi. Masalan, Xudoynazar, Oychiroy, Gulchechak. Bu ismlarda go'zallik, nur, tabiat, diniy e'tiqod, estetik tasavvur ifodalanadi. Masalan, Oynur – "oydek nur", Norgul – "anor guliga o'xshash"

2. Sifatlovchi + sifatlanmish modeli. Bu turda birinchi komponent sifat ma'nosini bildiradi. Masalan: Atirgul, Sohibjamol, Ulug'murod. Bunda Tozagul → "toza gul", Sohibjamol → "jamol egasi". Bu modelda sifat semasi markaziy o'rin egallaydi

3. Izofali qo'shma ismlar. Izofa Sharq tillari, ayniqsa arab va fors-tojik tillari ta'sirida yuzaga kelgan grammatik modeldir. Ba'zi ismlarda tarixiy izofa elementi fonetik qisqarish natijasida tushib qolgan: Sohibjamol ← *Sohib-i jamol*, Gulandom ← *Gul-i andom*, Nurislom ← *Nur-i islom*. Bu holat o'zbek tilining fonetik moslashuv jarayoni bilan bog'liq.

4. Ega + kesim modeli. Bu modeldagi ismlar gap strukturasi eslatadi. Masalan, Azizberdi, Esonkeldi, Haqberdi. Haqberd → "Xudo berdi", Esonkeldi → "eson-omon keldi". Bu turdagi ismlar diniy va pragmatik motivatsiyaga ega.

5. To'ldiruvchi + kesim modeli. Izbosdi, Olloshukur, Yo'lbosar. Yo'lbosar → "yo'lni bosuvchi", Uyto'l → "uyni to'ldirsin". Bu model harakat va istak semantikasiga asoslanadi.

6. Hol + kesim modeli: Po'lattursun, Bektursun, Omonturdi. Po'lattursun → "po'latdek mustahkam bo'lsin", Omonturdi → "omon yashasin". Bu turdagi ismlar tilak va himoya semasini ifodalaydi.

II. Teng munosabatli qo'shma ismlar

Ernst Begmatov o'zbek antroponimiyasida qo'sh va qo'shma ismlarning yasaliş xususiyatlarini chuqur tadqiq qilgan olimlardan biridir. U o'z ilmiy qarashlarida antroponimlarni xalqning tarixiy tafakkuri, diniy e'tiqodi, urf-odati va milliy dunyoqarashini aks ettiruvchi murakkab lisoniy birlik sifatida baholaydi. Olimning fikricha, o'zbek ismlar tizimi ichki

derivatsion imkoniyatlari, universal komponentlari hamda sintaktik modellari orqali boyib boradi.

Olim qo'sh va qo'shma ismlarni bir-biridan farqlaydi. Qo'shma ismlarda komponentlar o'rtasida grammatik va semantik aloqa mavjud bo'ladi. Ya'ni bir komponent ikkinchisiga tobe holda kelib, yaxlit ma'no hosil qiladi. Masalan, *Xushkeldi*, *Oqbilak*, *Qorasoch*, *Yo'lbosar* kabi ismlarda komponentlar o'zaro ma'noviy va sintaktik jihatdan bog'langan. *Xushkeldi* ismida bolaning dunyoga kelgani bilan bog'liq quvonch ma'nosi, *Oqbilak* ismida esa "oq" belgisi "bilak" tushunchasini aniqlab keladi. Shu sababli qo'shma ismlar *aniqlovchi–aniqlanmish*, *ega–kesim*, *hol–kesim* kabi sintaktik modellar asosida shakllanadi.

Qo'sh ismlarda esa komponentlar orasida grammatik va semantik bog'lanish bo'lmaydi. Ular formal jihatdan yonma-yon joylashgan bo'lsa-da, har bir komponent mustaqil motiv va ma'noni ifodalaydi. Masalan, *Oytosh*, *Dadaqo'zi*, *Toshkarim*, *Tursunali*, *Sherqo'zi* kabi ismlarda "oy"ning "tosh"ga yoki "sher"ning "qo'zi"ga ma'noviy aloqasi mavjud emas. Shunga qaramasdan, ular yaxlit antroponimni hosil qiladi. Ernst Begmatov bunday nomlarni ikki motivli nomlar deb baholaydi. Masalan, *Toshmuhammad* ismida "tosh" qadimiy turkiy e'tiqod va mustahkamlik timsolini, "Muhammad" esa islomiy diniy tushunchani anglatadi. Demak, bitta ismda ikki xil diniy va madaniy qatlam mujassamlashgan bo'ladi.

Olim qo'sh ismlarning paydo bo'lishini qadimgi turkiy e'tiqodlar bilan islomiy qarashlarning uyg'unlashuvi natijasi sifatida izohlaydi. Bu borada uning qarashlari M.Moroshkin fikrlari bilan hamohangdir. Moroshkin rus antroponimiyasida ham xristianlik va majusiylik asosida yuzaga kelgan qo'sh nomlar mavjudligini qayd etgan.⁷⁰ Ernst Begmatov esa bu hodisani *Tursunali*, *Oymuhammad*, *Toshkarim* kabi o'zbek ismlari misolida dalillaydi.

Bu modellarda komponentlar o'zaro semantik va grammatik jihatdan bog'langan bo'ladi. Qo'sh ismlarda esa bunday sintaktik aloqa kuzatilmaydi. Olim o'z tadqiqotlarida universal komponentlar nazariyasini ham ilgari suradi. Universal komponentlar deb ko'plab qo'shma ismlar tarkibida takror qo'llanadigan va yangi nomlar yasashda faol ishtirok etadigan leksemalarga aytiladi. Masalan, *Ali*, *Muhammad*, *Nur*, *Gul*, *Tosh*, *Murod* kabi komponentlar yuzlab ismlar tarkibida qatnashadi: *Alibek*, *Alisher*, *Aliyor*, *Nurmuhammad*, *Toshmurod*, *Gulbahor*, *Murodali* va boshqalar. Olimning ta'kidlashicha, yangi ismlar har safar yangi leksemalar

⁷⁰ Морозкин М. Я. О личных именах у русских славян // Известия Императорского Археологического общества. – СПб., 1863. – С. 531.

orqali emas, balki mavjud universal komponentlarning o'zaro kombinatsiyasi asosida ham hosil bo'ladi.

Ernst Begmatov qo'shma ismlar tarkibidagi komponentlarning takrorlanishini vertikal va gorizontal holatlarga ajratadi. Vertikal takrorlanishda bitta komponent ko'plab ismlar tarkibida qayta qo'llanadi: Alibek, Alisher, Aliyor, Muhammadali kabi. Gorizontal takrorlanishda esa komponent ham birinchi, ham ikkinchi qismda kelishi mumkin: Murodali – Bobomurod, Toshmurod – Oqtosh kabi. Bu hodisa antroponimik tizimning ichki kombinatsion imkoniyatlari nihoyatda keng ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, olim antroponimik derivatsiyada antropoformantlarning muhim rol o'ynashini qayd etadi. Erkaklar ismida *-boy, -bek, -qul, -to'ra*; ayollar ismida esa *-oy, -gul, -bibi, -bonu* kabi formantlar faol qo'llanadi: Tursunboy, Odilbek, Oygul, Bibiniso singari. Ushbu formantlar yangi ism yasash bilan birga, ismning jinsiy mansubligini ham ifodalaydi.

Olim ayrim qo'shma ismlarda komponentlarning o'rin almashishi orqali yangi antroponim hosil bo'lishini ham ko'rsatadi. Masalan, *Alisher – Sherali, Alibek – Bekali, Muhammadyor – Yormuhammad, Rahimberdi – Berdirahim* kabi. Onomastikada bunday nomlar polindromik qo'shma ismlar deb yuritiladi. Bu holat komponentlarning funksional universalligini va onomastik tizimning mahsuldorligini ko'rsatadi.

Ernst Begmatov o'zbek antroponimiyasining struktur-semantik va derivatsion tabiatini tizimli ravishda o'rgangan holda, qo'sh va qo'shma ismlarning farqli jihatlari, sintaktik yasash modellari, universal komponentlar, antropoformantlar hamda polindromik nomlarning ilmiy asoslarini ishlab chiqdi. Uning tadqiqotlari o'zbek onomastikasi va antroponimika nazariyasining rivojida muhim ilmiy manba hisoblanadi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дмитриев Н.К. О категории грамматического рода в азербайджанском языке // Известия педагогических наук РСФСР. – Вып. 40. – М., 1952.

2. Владимирцов Б. Следы грамматического рода в монгольском языке // Доклады Российской Академии наук. – Л., 1935.

3. Кононов А.К. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.: Наука, 1962.

4. Ильминский И. И. Материалы к изучению киргизского наречия // Учёные записки Казанского государственного университета. – Казань, 1960. – Кн. 3.

5. Уринбоев Б. Категория вокативности в современном узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1964.

6. Абдуллаев Ф. А. Киши отларининг қисқариш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1960. – №3.
7. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили фонетикаси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. 1963. – №2.
8. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан, 1957.
9. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.
10. Бегматов Э. Ўзбек исмлари изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.

ERNST BEGMATOV VA O‘ZBEK ONOMASTIKASI RIVOJI

Maqsudova Feruza Jo‘ravoy qizi,

Andijon davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Ernst Begmatovning onomastika sohasidagi ilmiy faoliyati: o‘zbek antroponimikasining nazariy asoslarini yaratish, ismlarning semantik va etimologik xususiyatlarini o‘rganish hamda atoqli otlarni lingvistik jihatdan tahlil qilish borasida ilmiy faoliyat xususida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *onomastika, o‘zbek tilshunosligi, atoqli otlar, ismlar, antroponimika, ism.*

O‘zbek tilshunosligi tarixida ilm-fan rivojiga katta hissa qo‘shgan olimlar orasida Ernst Begmatov alohida o‘rin egallaydi. U o‘zbek onomastikasi, xususan antroponimika sohasi taraqqiyotiga ulkan xizmat qilgan yetuk tilshunos olimlardan biridir. Olimning ilmiy izlanishlari o‘zbek tilining leksikologiyasi, nutq madaniyati, uslubshunoslik va nomshunoslik yo‘nalishlarini yangi bosqichga olib chiqdi. Ayniqsa, inson ismlarining ma’nosi, kelib chiqishi, yozilishi va milliy qadriyatlar bilan bog‘liq jihatlarini ilmiy asosda o‘rganishi bilan u o‘zbek tilshunosligida mustahkam ilmiy maktab yaratdi.

Ernst Begmatov 1936-yilda Namangan viloyatida tavallud topgan. Uning bolalik va o‘smirlik yillari Janubiy Qozog‘istonda o‘tgan. Yoshligidan til, adabiyot va xalq og‘zaki ijodiga qiziqqan olim keyinchalik bu qiziqishini ilmiy faoliyat bilan bog‘ladi. U 1959-yilda Navoiy nomidagi Samarqand davlat universitetining filologiya fakultetini tamomladi.

Shundan so‘ng ilmiy izlanishlarga kirishib, Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutida faoliyat yurita boshladi.

Olim 1965-yilda “O‘zbek tili antroponimikasi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Ushbu tadqiqot o‘zbek tilida inson nomlarini ilmiy jihatdan tizimli o‘rganishga bag‘ishlangan dastlabki yirik ishlardan biri hisoblanadi. Keyinchalik u “Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tili leksikasining o‘z qatlami” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilib, filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga sazovor bo‘ldi.

Ernst Begmatovning ilmiy faoliyatida onomastika alohida o‘rin tutadi. Onomastika – atoqli otlarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasi bo‘lib, olim aynan shu yo‘nalishda samarali tadqiqotlar olib bordi. U o‘zbek antroponimikasining asoschilaridan biri sifatida taniladi. Olim minglab o‘zbek ismlarini to‘plab, ularning etimologiyasi, semantikasi va tarixiy ildizlarini tadqiq etdi. Uning izlanishlari natijasida o‘zbek ismlarining ma‘nosi, ularning xalq tafakkuri va milliy qadriyatlar bilan bog‘liqligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Olimning ta‘kidlashicha, o‘zbek tilshunosligida onomastik tadqiqotlarga XX asrning 1960-yillaridan boshlab alohida e‘tibor qaratila boshlandi. Bu davrda o‘zbek tilshunosligida atoqli otlar maxsus tadqiqot obyekti sifatida o‘rganila boshladi. Ernst Begmatov o‘zbek antroponimiyasini, T.Nafasov toponimiyani, S.Qorayev esa tarixiy nomlarni tadqiq qilish bilan shug‘ullanganligi qayd etiladi.⁷¹

Tilshunos olimning “Nomlar va odamlar”, “Kishi nomlari imlosi”, “O‘zbek ismlari imlosi”, “Ismingizning ma‘nosi nima?”, “Ism chiroyi”, “O‘zbek ismlari” kabi asarlari keng kitobxonlar ommasini va ilmiy jamoatchilik tomonidan yuqori baholangan. Ayniqsa, “O‘zbek ismlari” kitobi o‘zbek nomshunosligining yirik yutuqlaridan biri sifatida e‘tirof etiladi. Ushbu kitobda minglab ismlarning ma‘nosi, kelib chiqishi va qo‘llanish xususiyatlari izohlangan. Ernst Begmatovning “O‘zbek tili antroponimikasi” nomli monografiyasi o‘zbek onomastikasining muhim ilmiy manbalaridan biri hisoblanadi. Asarda o‘zbek ismlarining lingvistik, etnolingvistik, sotsiolingvistik hamda nominativ-motiv xususiyatlari keng yoritilgan. Monografiyada antroponimlarning tarixiy taraqqiyoti, ma‘noviy tuzilishi, grammatik xususiyatlari hamda yasash usullari atroflicha tahlil qilingan. Olim antroponimlarni o‘rganishda nazariy va amaliy masalalarni birgalikda yoritishga harakat qilgan. Asarda o‘zbek onomastikasining kelajakdagi vazifalari ham ko‘rsatib o‘tilgan. Jumladan, tarixiy antroponimlarni tadqiq qilish, ismlar semantikasini chuqur o‘rganish hamda

⁷¹ **Begmatov E.** O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 4.

antroponimik lugʻatlar yaratish zarurligi qayd etilgan.⁷² Asarning eng muhim jihatlaridan biri shundaki, unda antroponimlarga faqat til birligi sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida ham yondashilgan. Olim kishi ismlarining xalq hayoti bilan uzviy bogʻliqligini koʻrsatadi. Chunki har bir ism muayyan davrning dunyoqarashi, urf-odati, eʼtiqodi va maʼnaviy qadriyatlarini oʻzida aks ettiradi. Masalan, oʻzbek xalqida farzandga ism qoʻyishda ota-onaning ezgu niyatlari, orzu-umidlari va diniy qarashlari muhim oʻrin tutgan. Shu sababli “Baxtiyor”, “Umid”, “Sodiq”, “Bahodir”, “Dilafroz”, “Goʻzal” kabi ismlar xalqning maʼnaviy-estetik qarashlarini ifodalaydi. Olim bunday ismlarning motivatsion asoslarini ilmiy jihatdan tahlil qiladi. Monografiyada antroponimlarning semantik va grammatik xususiyatlari ham chuqur tadqiq etilgan. Ernst Begmatov oʻzbek ismlarining sodda, qoʻshma, juft, qisqartma shakllarini ilmiy jihatdan tasniflaydi. Shuningdek, ismlarning yasashida ishtirok etuvchi qoʻshimchalar, komponentlar va grammatik birliklar haqida batafsil maʼlumot beradi. Bundan tashqari, asarda antroponimlarning etimologik manbalari ham keng yoritilgan. Muallif oʻzbek tilidagi ismlarning qadimgi turkiy, arabcha, fors-tojikcha, moʻgʻulcha, yahudiycha kabi manbalarga mansubligini koʻrsatadi. Bu esa oʻzbek xalqining tarixiy-madaniy aloqalari va til taraqqiyotini oʻrganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Monografiyada antroponimlarning sotsiolingvistik xususiyatlari ham alohida tadqiq qilingan. Olimning fikricha, jamiyatdagi siyosiy, diniy va madaniy oʻzgarishlar kishi ismlariga ham taʼsir koʻrsatadi. Ayrim davrlarda diniy ismlar keng qoʻllangan boʻlsa, boshqa davrlarda zamonaviy yoki mafkuraviy xarakterdagi ismlar ommalashgan. Bu esa antroponimlarning jamiyat bilan uzviy bogʻliq hodisa ekanini koʻrsatadi. Qolaversa, asarda oʻzbek antroponimikasining kelajakdagi vazifalari ham koʻrsatib oʻtilgan. Muallif tarixiy antroponimlarni tadqiq qilish, antroponimik lugʻatlar yaratish, ismlar semantikasini yanada chuqur oʻrganish zarurligini alohida taʼkidlaydi.⁷³ Bu fikrlar keyingi tadqiqotchilar uchun muhim ilmiy yoʻnalish boʻlib xizmat qilmoqda. Zero, “Oʻzbek tili antroponimikasi” asari oʻzbek tilshunosligi tarixida muhim ilmiy maktab yaratgan tadqiqotlardan biridir. Ushbu monografiya keyingi yillarda antroponimika, toponimika va etnonimika sohalarida olib borilgan ilmiy izlanishlar uchun mustahkam nazariy asos boʻlib xizmat qildi. Demak, Ernst Begmatovning “Oʻzbek tili antroponimikasi” asari oʻzbek onomastikasining eng muhim ilmiy manbalaridan biri hisoblanadi. Asarda oʻzbek kishi nomlarining lingvistik,

⁷² **Begmatov E.** Oʻzbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 5.

⁷³ **Begmatov E.** Oʻzbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 5.

tarixiy, etnografik va sotsiolingvistik xususiyatlari mukammal yoritilgan. Ushbu ilmiy meros bugungi kunda ham filologiya, tarix, etnografiya va madaniyatshunoslik sohalari uchun muhim nazariy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Olim o'z ilmiy faoliyatida ismning inson hayotidagi o'rni va ma'naviy ahamiyatiga ham alohida to'xtalgan. Uning fikricha, ism insonning ma'naviy qiyofasini ifodalovchi muhim vosita hisoblanadi. Shuning uchun farzandga ism tanlashda mazmun, talaffuz va milliy qadriyatlar uyg'unligiga e'tibor berish lozim. Bu qarashlar olimning ma'naviy-ma'rifiy qarashlari bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ernst Begmatovning ana shu qarashlari asosida yaratilgan "O'zbek ismlari ma'nosi" kitobi o'zbek antroponimikasiga oid eng yirik lug'atlardan biri hisoblanadi. Ushbu lug'atda 14 ming 600 ga yaqin o'zbek ismlari jamlanganligi qayd etilgan.⁷⁴ Ushbu asar nafaqat ismlar lug'ati, balki o'zbek xalqining ma'naviy dunyosi, milliy qadriyatlari, tarixiy tafakkuri va etnografik qarashlarini aks ettiruvchi muhim ilmiy merosdir. Mazkur lug'atning asosiy maqsadi o'zbek ismlarining ma'nolarini ilmiy asosda izohlash va ota-onalarga farzand uchun munosib ism tanlashda yordam berishdan iborat ekanligi ta'kidlab o'tilgan. Olim o'z tadqiqotlarida atoqli otlarning ma'nosi mavjud emas degan qarashlarni rad etib, har bir ism muayyan etnografik va ma'naviy mazmunga ega ekanini ta'kidlaydi. Asarning yana bir muhim tomoni shundaki, unda ismlar semantik jihatdan chuqur tahlil qilingan. Masalan, ezgulik, baxt, go'zallik, kuch-qudrat, poklik va sadoqat kabi tushunchalar bilan bog'liq ismlar alohida ma'naviy mazmunga ega ekani ko'rsatib berilgan. Bu esa o'zbek xalqining farzandga ism qo'yishda katta ma'naviy mas'uliyat bilan yondashganini anglatadi. Ernst Begmatov ushbu asar orqali o'zbek tilidagi ismlar tizimini tartibga solishga ham katta hissa qo'shgan. Kitobda ismlarning kirill va lotin yozuvidagi shakllari berilgani uning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. Natijada ushbu lug'at nafaqat ilmiy manba, balki kundalik hayotda ham muhim qo'llanma vazifasini bajaradi. Ushbu kitob o'zbek xalqining milliy o'zligi, ma'naviy qadriyatlari va tarixiy tafakkurini aks ettiruvchi noyob ilmiy manba hisoblanadi. Ernst Begmatovning ushbu asari nafaqat tilshunoslar, balki tarixchilar, etnograflar, pedagoglar va keng kitobxonlar ommasi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda ham ushbu lug'at o'zbek antroponimikasini o'rganishda asosiy ilmiy manbalardan biri sifatida qadrlanmoqda.

⁷⁴ **Begmatov E.** O'zbek ismlari ma'nosi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. – B. 4.

Ernst Begmatov nafaqat nomshunoslik, balki nutq madaniyati masalalarini ham chuqur tadqiq qilgan olimdir. U adabiy til me'yorlarini shakllantirish, to'g'ri va ravon nutqni targ'ib etish masalalariga katta e'tibor qaratgan. Olimning "Adabiy norma va nutq madaniyati", "O'zbek nutq madaniyati ocherklari", "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" kabi asarlari bugungi kunda ham tilshunoslik va pedagogika yo'nalishida muhim qo'llanma sifatida foydalanib kelinmoqda. Jumladan, olimning ilmiy merosi o'zbek tilshunosligining keyingi taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etdi. Uning tadqiqotlari asosida o'zbek onomastikasi bo'yicha yangi ilmiy izlanishlar yuzaga keldi. Bugungi kunda ham olimning asarlari filologiya fakultetlari talabalari, tadqiqotchilar va tilshunoslar uchun muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz kerakki, Ernst Begmatov o'zbek tilshunosligining rivojiga beqiyos hissa qo'shgan yirik olimdir. Uning onomastika, leksikologiya va nutq madaniyati sohalaridagi ilmiy ishlari milliy tilshunoslik taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Olimning boy ilmiy merosi kelajak avlod uchun ham qimmatli manba bo'lib qoladi.

O'QUVCHILAR NUTQ MADANIYATINI YUKSALTIRISHDA ERNST BEGMATOVNING ILMIY MEROSIDAN FOYDALANISH

Ne'matjonova Dildora,

Namangan davlat pedagogika instituti

1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada filologiya fanlari doktori, professor Ernst Begmatovning o'zbek nutq madaniyati borasidagi ilmiy-nazariy qarashlarini umumiy o'rta ta'lim maktablari ona tili va adabiyot darslarida qo'llash masalasi yoritilgan. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda olim ishlab chiqqan "nutq me'yorlari" tizimidan foydalanishning samarali usullari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *Ernst Begmatov asarlari, nutq me'yorlar, integratsiya, og'zaki va yozma nutq, etik me'yorlar, lisoniy me'yorlar, metodika.*

Bugungi axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda tilning sofliğini saqlash va yosh avlodning nutq madaniyatini yuksaltirish eng dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli muloqot muhitida o'zbek tili

Nutqda me'yor buzilishi, shevaga xos birliklar, jargonlar va chet tillar ta'sirida paydo bo'lgan so'zlar ko'payib bormoqda. Ushbu muammolarni

bartaraf etishda o'zbek nutq madaniyati nazariyasining asoschisi, professor Ernst Begmatovning ilmiy merosi ulkan metodologik manba bo'lib xizmat qiladi. Olim o'zining "Nutq madaniyati asoslari" asarida nutqning nafaqat lisoniy (grammatik, fonetik), balki ijtimoiy-etik tomonlariga ham alohida urg'u bergan edi. E.Begmatovning fikricha, nutq madaniyati – bu tildan shunchaki foydalanish emas, balki til birliklarining eng maqbulini, vaziyatga eng mosini tanlash mahoratidir. Hozirgi kunda yoshlar nutqida kuzatilayotgan asosiy muammolar – fikrning mantiqsizligi, so'z boyligining qashshoqligi va muloqot odobining oqsashi – aynan E.Begmatov ilgari surgan "nutqiy me'yor" tushunchasining maktab yoshidanoq tizimli o'rgatilmaganligi bilan bog'liqdir.

Ushbu maqolada olimning ilmiy qarashlarini o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishga qaratilgan amaliy metodikalar bilan bog'lash, ta'lim jarayonida vizual va interaktiv vositalardan foydalanish masalalari tahlil qilinadi.

Nutq me'yorlari va ularning maktab ta'limidagi o'rni. Nutq me'yorlari til madaniyatining asosini tashkil etadi va o'quvchilarning og'zaki hamda yozma nutqini to'g'ri, aniq va ta'sirchan shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida, xususan 6-7-sinflarda nutq me'yorlarini o'rgatish o'quvchilarning fikrlash doirasi, muloqot madaniyati va mustaqil nutq tuzish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Nutq me'yorlari quyidagi asosiy turlarga ajratiladi:

1. Lisoniy me'yorlar. Lisoniy me'yorlar til tizimi bilan bog'liq bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Fonetik me'yorlar – tovushlarning to'g'ri talaffuzi;

Leksik me'yorlar – so'zlarning o'rinli va ma'nosiga mos qo'llanilishi;

Grammatik me'yorlar – so'z va gaplarning to'g'ri tuzilishi.

2. Nutqiy me'yorlar. Nutqiy me'yorlar nutqning sifat jihatlarini belgilaydi: sofligi, aniqligi, mantiqiyliigi va jo'yaliligini belgilaydi.

3. Etik me'yorlar. Etik me'yorlar muloqot jarayonidagi odob-axloq qoidalarini o'z ichiga oladi. Ular nutq madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, o'quvchilarda to'g'ri murojaat qilish, suhbatdoshga hurmat bilan munosabatda bo'lish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Maktab amaliyotida qo'llaniladigan innovatsion metodlar. Mazkur nazariy qarashlarni amaliyotga tatbiq etishda interfaol va innovatsion metodlardan foydalanish yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

"Nutqiy xatolar laboratoriyasi" (muammoli ta'lim metodi) Bu metodda o'quvchilarga nutq me'yorlari buzilgan matnlar yoki audio materiallar taqdim etiladi. O'quvchilar matndagi:

– shevaga xos birliklar,
parazit soʻzlar,
paronimlar (masalan: *shoh–shox, asr–asr*)
ustida tahlil olib boradilar. Bu usul nutq sofligini anglash va xatolarni mustaqil tuzatish koʻnikmasini rivojlantiradi.

2. “Vaziyatli muloqot” (keys-stadi metodi). Turli ijtimoiy vaziyatlar (ustoz-shogird, xaridor-sotuvchi va boshqalar) sahnalashtiriladi. Oʻquvchilar real hayotga yaqin sharoitda:

- murojaat shakllarini,
- nutqiy odob qoidalarini;
- amalda qoʻllashni oʻrganadilar.

3. “Zinama-zina” metodi (nutq boyligini rivojlantirish)

Bu metodda oʻquvchilarga bir tushuncha berilib, uning sinonimik qatori bosqichma-bosqich kengaytiriladi. Masalan, *chiroyli* → *goʻzal* → *latofatli* → *betakror*. Natijada, oʻquvchilarning lugʻat boyligi oshadi va nutqi yanada taʼsirchan boʻladi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlangan davrda yoshlar nutq madaniyatini yuksaltirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Nutqda meʼyor buzilishi, shevaga xos birliklar, jargonlar hamda chet tillar taʼsirida yuzaga kelayotgan kalkalar tilning sofligiga salbiy taʼsir koʻrsatmoqda. Bu muammolarni bartaraf etishda professor Ernst Begmatovning ilmiy qarashlari muhim nazariy va amaliy asos boʻlib xizmat qiladi. Olim ilgari surgan nutqiy, lisoniy va etik meʼyorlar tizimini maktab taʼlimiga izchil joriy etish orqali oʻquvchilarda toʻgʻri, ravon va madaniyatli nutq koʻnikmalarini shakllantirish mumkin. Shuningdek, taʼlim jarayonida interaktiv va innovatsion metodlardan foydalanish oʻquvchilarning nutqiy faolligini oshiradi, mustaqil fikrlashini rivojlantiradi hamda til birliklaridan oʻrinli foydalanish malakasini mustahkamlaydi. Natijada, nutq madaniyati yuksak, fikrini aniq va taʼsirchan ifoda eta oladigan barkamol avlodni tarbiyalashga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qoʻngʻurov R, Begmatov E, Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1992.

2. <https://api.ziynet.uz>.

Zamonaviy tilshunoslikning ilmiy va amaliy masalalari

TAGMA'NO TERMINI: MOHIYAT VA TADQIQOTLAR

Hakimov Muhammad,

Farg'ona davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Tilda har bir unurning o'z vazifasi, ma'no doirasi va boshqa unsurlar bilan bog'lanish qonuniyatlari mavjud. Bu qonuniyatlar matnda muallifning ma'lum bir maqsadi asosida leksik-semantik vositalar, sintaktik-stilistik butunliklar orqali namoyon bo'ladi. Badiiy matnlarda borliqdagi voqea-hodisalarga bo'lgan muallifning xususiy munosabati ba'zan ochiq aytilmay, yashirin tarzda, ya'ni tagma'no ko'rinishida ifoda etiladi. Matnning semantik strukturasi tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan tagma'no ruscha ilmiy adabiyotlarda "podtekst" termini bilan yuritiladi. Bu termin o'zbek tilida "matn ichidagi matn" degan ma'noni anglatadi. O'zbek tilshunosligida "tagma'no" termini⁷⁵ M.Hakimov fikriga ko'ra, "nutq ishtirokchilari tomonidan ochiq ifoda etib bo'lmaydigan matn ostidagi ichki yashirin fikr"; propozitsiya vositasida oshkora qilinadigan hukm ichidagi hukm"⁷⁶ deb izohlanadi. Rus tilshunosligida esa "podtekst" nomi bilan yuritilgan hodisaga nisbatan maxsus terminologik lug'atlar⁷⁷da izoh ko'zga tashlanmaydi. Mana shu faktning o'zi tagma'no hodisasi hali batafsil yoritilmagan muammo sifatida dolzarblik kasb etishini ko'rsatadi. Tagma'no (podtekst) termini rus tilshunosligida pragmalingsvistika sohasi bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari⁷⁸da uchraydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, tagma'no hodisasini ifodalovchi bu termin dastlab adabiyotshunoslik sohasidagi ishlarda qo'llangan bo'lib, keyinchalik bu hodisaning lingvistik xususiyatlarini aniqlashga ehtiyoj paydo bo'lganidan so'ng o'zbek tilshunosligida ham pragmalingsvistika sohasidagi izlanishlarda qo'llana boshladi. Bu hodisa o'zbek tilshunosligida amalga oshirilgan pragmalingsvistik izlanishlarda "tagma'no"⁷⁹ so'zi bilan yuritila boshlandi. Demak, pragmalingsvistikaga taalluqli bo'lgan mazkur termin va

⁷⁵ Termin birinchi bor M.Hakimov tomonidan qo'llangan.

⁷⁶ **Xudoyberganova D.** Antroposentrik tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Tubo nashr, 2022 – B. 90.

⁷⁷ **Ахманова О.С.** Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов.энциклопедия, 1969. – 608 с; Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов.энциклопедия, 1990. – 685 с.

⁷⁸ **Вахтель Н.М.** Прагмалингвистика в таблицах и схемах. – Воронеж, 2006; **Гурочкина А.Г.** Прагматический аспект теории коммуникации. – Санкт-Петербург, 2000; **Маслова Ю.А.** Введение в прагмалингвистику. – М., 2010; **Матвеева Г.Г.** Основы прагмалингвистики. – М.: Инфра-М, 2022.

⁷⁹ **Ҳакимов М.** Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2001.

hodisa birgina tilshunoslik fanining obykti bo'lib qolmasdan, uni adabiyotshunoslik sohasining tadqiqot obykti sifatida o'rganish ancha ilgari boshlangan. Shuning uchun ham tagma'no hodisasini ifodalashga xizmat qiladigan bu so'z har ikki sohaning terminologik apparati sifatida qo'llanadi. Shunday bo'lsa-da, bu termin va u ifodalagan tushunchalar mohiyati bilan bog'liq ko'plab muammolar mavjud bo'lib, hodisaga xos xususiyatlar hali to'la ma'noda o'rganib bo'linganicha yo'q. Agar tagma'no hodisasi tilshunoslik nuqtayi nazaridan aynan pragmalingsvistikaning tadqiqot obykti deb qaralsa, avvalo, bu termin ifodalagan tushuncha qo'llanish o'rinlarini sinchiklab o'rganish va tahlil qilish zarur. Tagma'no termini va u ifodalagan tushuncha mohiyatini to'g'ri va mukammal anglash maqsadida adabiyotshunoslikka oid maxsus terminologik lug'atlarga ham murojaat qilamiz. Jumladan, 2008-yilda jamoaviy mualliflar tomonidan nashr qilingan "Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий" nomli maxsus lug'atda bu terminni rus, ingliz, nemis, fransuz, italyan, polyak tillaridagi shakllari jadval tarzida beriladi. Unga ko'ra bu so'z rus tilida "podtekst", polyak tilida ham "podtekst", ingliz tilida "implied meaning", nemis tilida "subtext", fransuz tilida "non-dit", italyan tilida "senso nascocto" tarzida qo'llanishi ta'kidlanadi⁸⁰. Biz tagma'no atamasini yuqoridagi tillarda qanday ma'noda qo'llanganini tarjima usuli bilan quyidagi tartibda izohlashga harakat qildik. Rus tilidagi "podtekst" atamasi hamda polyak tilidagi "podtekst" varianti "matn ichidagi matn", ingliz tilidagi "implied meaning" varianti "nazarda tutilgan fikr", nemis tilidagi "subtext" shakli "matn orasidagi fikr", fransuz tilidagi "non-dit" varianti "aytilmagan fikr", italyan tilidagi "senso nascocto" shakli esa "yashirin fikr", degan ma'nolarda qo'llanishini kuzatdik. D.Xudoyberganova esa o'zining sohaga oid terminologik lug'atida bu hodisaga nisbatan "hukm ichidagi hukm" atamasini qo'llaydi. Tagma'no hodisasiga nisbatan bunday nom ma'lum ma'noda to'g'riga o'xshaydi. Ya'ni fikr ichidagi fikr yoki verbal ifodalanmagan fikr mazmunida hukm so'zi mantiqan asoslidek ko'rinadi. Biroq pragmalingsvistikaga oid adabiyotlarda bu hodisa ancha oldin tagma'no termini bilan nomlandi va, bizning nazarimizda, ilmiy jamoatchilik tomonidan bu termin qabul qilindi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, badiiy matn va uning tarkibiy qismi hisoblangan tagma'no hodisasi haqidagi qarashlar asosida tilshunoslikda germeneytikaga asoslangan nazariya shakllandi. Bu nazariyaga ko'ra badiiy matnning mazmuniy yaxlitligi butunlikning elementlari va ularning o'zaro

⁸⁰ Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий// <https://studylib.ru/doc/2228662/poe-tika.-slovar.-aktual.-nyh-terminov-i-ponyatij.-2008> (murojaat sanasi: 15.06.2023).

munosabatida ko'zga tashlanadi. Butunlik uning qismlari orqali yuzaga keladi. Qismlarning o'zaro munosabati mazmuniy yaxlitlikni hosil qiladi. Shu asosda badiiy matn muallifi fikrlari o'zida adresat, tinglovchi, kitobxon kabi funksiyalarni bajaruvchi subyektlar tomonidan idrok qilinadi. Bu esa matndagi fikrlarni anglashga yordam beradi. Bunda ijodkorning kommunikativ maqsadini anglash uchun tagma'no bilan ishlash metodikasi yuzaga keladi. Muallif nima demoqchiligini anglash, fikrlarini ilg'ab olish, assotsiatsiya qilish, muallif nazarda tutgan tagma'noni tushunish kabi masalalar hermenevtika nazariyasiga oid maxsus metodologiyani tashkil qiladi. Hermenevtika nazariyasining mohiyati tadqiqotlarning uslubiy-metodologik jihatida bilan bog'lanadi. Ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda tadqiqot materiallariga hermenevtika g'oyalari va metodikasi asosida yondashuv o'zida umumiylik va xususiylikni namoyon etuvchi butunlik va uning qismlari o'rtasidagi munosabatni izohlash bilan amalga oshiriladi. Qismlar izohi orqali butunlikka xos xususiyatlar aniqlanadi. Matn mazmunining tarkibiy qismi hisoblangan fikrlar ifodasiga hermenevtik yondashuv muallif intensiyasini aniqlashga ko'mak beradi. Matn izohi va uning semantik-pragmatik talqinida hermenevtika nazariyasi yetakchilik qilib, u matn mazmuni, to'g'rirog'i va aniqrog'i, propozitsiya ortiga yashirilgan fikrlar bilan ishlash metodikasining shakllanishiga xizmat qiladi. Bu esa fikrlash, muallif aytmoqchi bo'lgan fikrni anglash, tushunish, matn mazmuniga tegishli bo'lgan implikativ strukturani dekodlash, muallif nazarda tutgan tagma'no assotsiatsiyasi imkoniyatlarini kengaytiradi.

Hermenevtika nazariyasi tilshunoslikning o'ziga xos yo'nalishi sifatida o'tgan asrning 80-90-yillarida maydonga keldi. "Hermenevtika" termini "tug'ilish", "vujudga kelish" tushunchalari bilan bog'liq bo'lib, u aynan so'zlashuvchilar tasavvurida jamlangan ma'lumotlar asosida fikrning paydo bo'lish mexanizmlarini o'rganuvchi yo'nalishdir. Tilshunoslikning bu yo'nalishi badiiy matn muallifi yoki o'zaro muloqotga kirishuvchi kommunikatsiya ishtirokchilari tafakkurida shakllanayotgan fikrlar va uni ifoda shakllarini o'rganuvchi yangi sohadir. Matn mazmuni va muallif tafakkuridagi fikrlarning o'zaro munosabati tadqiqiga yo'naltirilgan sohalardan biri, bu, hermenevtikadir. Matn mazmuni fikrlar ifodasi bilan shakllanar ekan, muallif fikrlarini ajratish va idrok qilish, ularni guruhlarga ajratish hamda muallif intensiyasiga asoslangan fikrlarni anglash orqali tushunish jarayonini o'rganish o'z-o'zidan hermenevtika bilan bog'lanadi. Matnning mazmuniy tarkibiy qismlari qatorida tagma'no orqali ifodalangan fikrlar tadqiqiga hermenevtik usul bilan yondashuv doirasidagi tadqiqotlar anchaginadir. Bu borada qator tadqiqotlar yaratilgan bo'lib, badiiy matnni

mazmunliy yaxlit butunlik, alohida mazmunliy struktura sifatida tadqiq etish, tagma'noni matnning tarkibiy qismi sifatida o'ziga xos maxsus belgilarini o'rganish davom etmoqda. Biroq bu sohadagi aksariyat izlanishlarda badiiy asarning mazmunliy asosi, mazmunliy strukturaning qaysi elementlar hisobiga shakllanishi, ularning mohiyati ijodkor tafakkurining mahsuli ekanligi, borliq voqealarini ijodkor poetik tafakkurida badiiylik kasb etishi, fikrlarning lisoniy ifodasida badiiylik konseptining roli to'g'risida fikrlar bildirilmaydi. Badiiy matn mazmunliy strukturasida fikrning paydo bo'lish o'rne, fikrlar maydoni haqidagi tushunchalar izohlanmaydi. Boshqa matnlardan farqli ravishda badiiy matnlarda fikrlarning poetik ifodasi tahlilga tortilmaydi. Badiiy matn mazmunliy strukturasini tashkil qiluvchi fikrlarning ifoda vositalari hamda ularning mazmunliy sathdagi o'rne to'g'risida so'z yuritilmaydi. Shu bois bugun tagma'no nazariyasiga oid ko'plab masalalar matn tilshunosligining dolzarb muammolari sifatida e'tirof etilmoqda. Matn bilan bog'liq turlicha tushunchalar, fikrlar, qarashlar negizida qator munozarali masalalar tadqiqotchilar diqqatini o'ziga tortmoqda. Ana shunday munozaraga sabab bo'layotgan masalalardan biri matnning mazmunliy sathidir. Matnning shakliy va mazmunliy tarkibi o'ziga xos kategorial xususiyatlarga ega bo'lib, ularni alohida hodisalar sifatida hamda o'zaro bir-birini to'ldiruvchi komponentlar sifatida o'rganish tilshunoslikning yangi yo'nalishlari uchun ko'plab ilmiy-nazariy bo'shliqlarni to'ldirishga yordam beradi. Tagma'no matnning mazmunliy sathiga xos birlik bo'lib, bu hodisa tilshunoslikda hali to'liq o'rganilgan emas. Hatto dunyo tilshunosligida ham tagma'no masalalari mukammal tadqiq qilinmaganligi sababli bu hodisa yuzasidan turlicha qarashlar mavjud. Tilshunoslikda bu masalaga oid har xil qarashlarning mavjudligi mazkur hodisani turlicha talqin qilish bilan bog'liqdir. Bu esa tagma'no tavsifiga oid har xil izoh, fikr, mulohaza va ta'riflarni tizimlashtirish, tartibga solish, mavjud qarashlarni sohaga oid tushuncha va terminlar bilan umumlashtirish ehtiyojini yuzaga keltiradi. Bu borada, ayniqsa, tagma'no va uning matnning immanent xususiyatlarini belgilashdagi o'rne muhimdir. Matnning immanent xususiyatlarini o'zida aks ettiruvchi birliklarning integral va differensial jihatlari, matn semantik strukturasiga oid birliklarning definitiv belgilari haqidagi turlicha qarashlar sohaning muhim obyekti deb qaralmoqda. Biroq bu masalalar bo'yicha fikr va qarashlarning har xilligi hodisa mohiyatini to'g'ri tushunmaslik, uni turlicha talqin qilish asosida yuz bermoqda. Bu hodisani dastlab tilshunoslikning qaysi yo'nalishiga oidligini belgilash muhimdir. Badiiy matnga taalluqli mazmunliy implikativ struktura muammolarini antroposentrik tamoyillar

nuqtayi nazaridan izohlash hodisa mohiyatini to'g'ri anglashga yordam beradi.

Muallif fikrlarini oshkora va yashirin vositalar bilan ifodalash matn mazmuniy yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladi. Tagma'no matnning yashirin ifoda shakllariga mansub hodisa sifatida e'tirof etiladi. U badiiy matnning muhim va asosiy mazmuniy komponentlaridan biri sifatida kommunikantlarning o'zaro muloqotida namoyon bo'luvchi umumiy mazmunning tarkibiy qismidir. Rus tilshunoslaridan L.A.Golyakova tagma'no hodisasi bilan bog'liq fikrlar izohida boshqa olimlardan farqli ravishda hodisaga "...badiiy asar semantik strukturasining muhim komponenti"⁸¹ deb qaraydi. Tagma'no ham poetik ifoda shakli sifatida muallifning o'ziga xos individual-uslubiy mahoratini ko'rsatuvchi hodisadir. Badiiy matn va uning mazmuniy tuzilishi bilan bog'liq tadqiqotlarda tagma'no hodisasi muallifning individual xususiyatlari bilan bog'liq hodisa ekanligi ta'kidlanadi. Badiiy ijod namunasi bo'lgan har qanday matnning mazmuniy yaxlitligi, estetik ta'sirchanligi, g'oyaviy jihatdan o'tkirligi, stilistik o'ziga xosligi uning mazmuniy mundarijasida namoyon bo'ladi.

Badiiy matnga xos bo'lgan bunday immanent xususiyatlar faqat antroposentrik tamoyillar asosidagina o'rganiladi. Badiiy matn va uning mazmuniy birliklari sanalgan eksplitsit va implitsit ifoda shakllari poetikasi shoir va yozuvchining individual uslubini belgilovchi asosiy omillar sanaladi. Har qanday badiiy matn, unda ifodalangan muallif fikrlariga xos badiiylik kategoriyalari hamda ularning lisoniy-badiiy ifodasi matn mazmunini tashkil qiluvchi tagma'no va unga yondosh hodisalar poetikasi tahlilida ko'zga tashlanadi. Tagma'no poetikasi tahlilida dastlab unga yondosh hodisalar ajratiladi, ularning matn mazmuniy strukturasidagi uslubiy-funksional xususiyatlari differensiatsiyalanadi. Matnning implikativ strukturasiga oid umumiy xususiyatlar integrallashtiriladi. Tagma'no poetikasi tahlilida lisoniy vositalarning poetik va estetik funksiyalari aniqlanadi. Matnning quyi mazmuniy sathiga tegishli bo'lgan tagma'no hodisasini ifodalashga xizmat qiluvchi barcha darajadagi lisoniy vositalar hamda ularning kombinatsiyasi, estetik funktsiya ifodalash imkoniyatlari tahlilga tortiladi, tagma'no tarkibiga kiruvchi fikrlarning ta'sir etish darajasi muallifning individual-stilistik mahorati bilan bog'liqligi ilmiy asoslab beriladi.

⁸¹ Голякова Л. А. Онтология подтекста и его объективация в художественном произведении: Дисс. ... д-ра филол. наук. – Пермь, 2006. – С. 8.

Bizningcha, tagma'no hodisasiga matn lingvistikasi, pragmatikasi hamda kognitologiya sohalari muammosi sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. Aynan mana shu nuqtayi nazardan matn mazmuniy sathida tagma'noning ishtirok etishi, u matnning hamma funksional uslub turlarida ham ifodalanishi haqida to'xtalish zarur. Bundan tashqari tagma'no qanday ifoda vositalari va usullari bilan namoyon bo'lishi ham muhimdir. Tagma'no matn mazmuniy sathining boshqa birlik va komponentlaridan qaysi xususiyatlari bilan farqlanishini ko'rsatish kerak. Har qanday matnning mazmuniy strukturasi ishtirok etuvchi tagma'noning eksplitsitlashish va implitsitlashishiga oid fikrlarni izchillashtirish zarur.

Matn mazmuniy sathiga oid yuqori va quyi sath birliklarini farqlash, tagma'no va unga turdosh hodisalarning umumiy va farqli belgilarini ko'rsatish sohaga oid nazariyalarning paydo bo'lishiga asos bo'ladi. Shuning uchun ham tilshunoslikda matnning sistem-struktur va antroposentrik tadqiqiga oid muammolarni o'rganishga bo'lgan qiziqishlar kundan kunga ortib bormoqda. Xususan, ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, "...tagma'no matnning immanent xususiyatlarini o'zida aks ettira olishi, matnning funksional-uslubiy turlarida tagma'noning mavjudligi, tagma'no matnning janr xususiyatlarini belgilashdagi ishtiroki, matn hosil qiluvchi lokal va temporal xususiyatlari, matnning qaysidir muallifga tegishliligi, matnda voqealar tasvirining temporal asoslari, matn yaratilgan davr va muhit, matnning tipologik tarkibi, tagma'no hosil qilishning universal belgilari"⁸² kabi masalalar matn tilshunosligi va pragmalingsvistika sohasining munozaraga sabab bo'layotgan muammolari sanaladi.

Ma'lumki, tagma'no masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlar tufayli tilshunoslikda sohaga oid fikr va qarashlar paydo bo'la boshladi. Bu muammo matnning mazmuniy sathiga tegishli hodisa bo'lganligi uchun ham u ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik yo'nalishlarida o'rganildi. Tagma'no tadqiqiga ikki soha nuqtayi nazaridan yondashuv bir jihatdan bu muammoning lingvopoetik xususiyatlarini aniqlashga xizmat qilsa, ikkinchi jihatga ko'ra mazkur hodisa mohiyati antroposentrik tamoyillar asosida pragmalingsvistika, psixolingsvistika, matn tilshunosligi, kognitiv lingvistik kabi tilshunoslikning yangi yo'nalishlariga ilmiy va nazariy manba sifatida xizmat qila boshladi. Shu ma'noda tagma'no masalalariga adabiyotshunoslik va tilshunoslik fanlari ilmiy paradigmalarining obykti sifatida qarash ustuvorlik qila boshladi.

⁸² Лелис Е.И. Подтекст как лингвоэстетическая категория в прозе А.П.Чехова. – Ижевск: Удмуртский университет, 2013. – С. 40.

Mumtoz adabiyot namunalarida ham, ayniqsa, masal janrida “matn ichidagi matn” atamasi tez-tez ko‘zga tashlanib turadi. Bunday tipdagi matnlar tarkibida alohida mazmun bilan beriluvchi hikoyalar muallifning maqsadini yuzaga chiqaruvchi matn sifatida qo‘llanadi. Aslida masal janri tarkibiga kiruvchi har bir hikoyalar nazarda tutilgan g‘oyani ochish uchun xizmat qiladi, matnning umumiy mazmunini mukammallashtiradi. Muallif o‘zi aytmoqchi bo‘lgan fikrlarni masal qahramonlari nutqi orqali ifoda etadi. Bu qahramonlar majoziy ma‘nodagi qahramonlar bo‘lib, ular aslida jamiyatda mavjud bo‘lgan shaxslarning prototiplaridir. Muallif jamiyatdagi illat sababchilarini oshkora tasvirlashdan qochib, voqealar tasvirini ramziylashtiradi. Bu asar mazmunining implitsitlashishidan dalolat beradi. Masal janriga oid hikoyalarda umumiy mavzuni ochishga xizmat qiluvchi alohida hikoyalar tagma‘no vazifasini bajaradi. Bunday tipdagi matnlar ko‘pincha janr xususiyatlari asosida shakllantiriladi. Bular adabiyotshunoslik fanining tadqiqot obyekti sifatida sohaga oid adabiyotlarda matnning janr xususiyatlarini belgilovchi qoliplovchi poetik paradigmalari deb e‘tirof etiladi.

Aksariyat ilmiy adabiyotlar⁸³da ham tagma‘no masalalari har ikki sohaning tadqiqot obyekti sifatida qaralishi kuzatiladi. Buni biz badiiy matn tabiatini yaxlit estetik hodisa sifatida tahlil qilinganida ko‘ramiz. Bu jihatdan ham poetika, ham lingvistika fanlari kesimida tadqiqot olib borgan olimlar qarashlarida badiiy matnning tabiati, mazmuniy struktur tuzilishi, badiiy matn tarkibidagi har bir elementda estetik ifoda mavjudligi, badiiy matn tarkibiy qismlarining har birida yangi badiiy voqelikning vujudga kelishi ko‘zga tashlanadi. Badiiy matndagi fikrlar ifodasida yangi badiiy tafakkur, yangi poetik olam va fikrlarning rang-barang tasviri ustuvorlik qiladi. Tasvir esa lisoniy vositalar bilan beriladi. Fikrlarni lisoniy vositalar bilan ifodalanishida ikkita mazmuniy sath namoyon bo‘ladi. Badiiy asar mazmuniy strukturasi o‘ld mualliflar pozitsiyasi fikrlarning oshkora va yashirin ifodasida ko‘zga tashlanadi. Muallifning poetik tafakkuri va olami lisoniy vositalar ifodasida ham shaklda, ham mazmunda moddiylashadi. Shakl ustuvor bo‘lgan joyda fikrlar eksplitsit ifoda qiymatiga ega bo‘ladi. Matnning mazmun ustuvor bo‘lgan tarkibiy qismlarida fikrlar implitsitlashadi. Implitsit struktur ifodalar qiymati ularning ifoda vositasiga

⁸³ Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя. – Л.: Худож. лит., 1974. – 285 с; Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – 360 с; Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959. – 492 с, Филологические исследования: лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1990. – 451 с, О языке художественной литературы. – М.: Высш. шк., 1991. – 447 с, Об изучении языка литературных произведений // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. – М., 1997. – С. 178-201.

ko'ra ham farqlanadi. Adabiyotshunoslikka daxldor deb qaraladigan matnning semantik strukturasini mazmun jihatdan rang-barang qilishga xizmat qiluvchi badiiy usul va priyomlar uslub va ifoda shakliga ko'chganida lingvistika siklidagi ilmiy paradigmalarga aylanadi. Bu borada V.V.Vinogradovning fikrlari qimmatlidir. U badiiy matn to'g'risida so'z yuritib, matnning semantik imkoniyatlari kengligi, unda muallif fikrlarini ifodalash uchun imkoniyat yuqori ekanligini bir necha marta ta'kidlaydi: "Badiiy asar shakli yangi fikrlarni ifodalash uchun muhim, badiiy matnning semantik tuzilishi fikrlar ifodasi uchun qulay"⁸⁴ bo'lgan o'ziga xos uslubiy strukturadir. Demak, yozuvchilarning badiiy tafakkuri, poetik olami asar mazmuniga asoslangan g'oyani ifodalashga xizmat qiladi. Badiiy matn poetik tafakkur mahsuli bo'lgan fikrlarni ifodalash uchun qulaydir, faqat, badiiy bo'yoqqa ega bo'lgan fikrlarning ifoda shakli ham o'z o'rnida qo'llansagina, muallif maqsadini ifodalashga va nazarda tutilgan g'oyani yoritishga xizmat qiladi. Bu, albatta, badiiy asar muallifining estetik tafakkuri, poetik mahorati va tajribasiga bog'liqdir. Fikrlar ifodasi esa lingvopoetik va lingvokognitiv modellar asosiga quriladi. Badiiy matn tarkibidagi elementlarning har biri poetik yukni elkasiga oladi, poetik yuk esa matnda estetik funktsiya bajaradi. Matn mazmuniy tarkibini bir qismi bo'lgan tagma'no hodisasi ham implitsit ifoda sifatida muallifning estetik munosabatini ifodalashga xizmat qiladi.

JANUBIY QORAQALPOG'ISTON TOPOTIZIMIDAGI TURKIY ETNOTOPONIMLAR

Yuldashev Doniyor Taxirovich,
Urganch davlat universiteti
professori, filol.fan.dokt.(DSc)

Annotatsiya. Maqolada Janubiy Qoraqalpog'istondagi turkiy apellyativli etnotoponimlarning lisoniy va tarixiy-etimologik tahlili amalga oshirilgan. Jumladan, *Bayot, Juvandir, Avshar, Bijanat, Imir, Turkmanlik, Tuyachi* va *Qulanli* kabi joy nomlarining kelib chiqishi, ularning etnik asoslari hamda Mahmud Koshg'ariy, Rashiduddin, Abulg'ozir Bahodirxon kabi olimlarning asarlaridagi talqinlari qiyosiy o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *Janubiy Qoraqalpog'iston, apellyativ, qishloq nomi, etnonim, toponim, antroponim, turkman, o'g'uz, qipchoq, Beruniy.*

⁸⁴ **Виноградов В.В.** О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 81, 244-245.

Аннотация. В данной статье представлен лингвистический и историко-этимологический анализ этнотопонимов с тюркскими апеллятивами в Южном Каракалпакстане. В частности, сравнительно изучается происхождение таких топонимов, как *Байот, Джувандир, Авшар, Биджанат, Имир, Туркманлик, Туячи* и *Куланли*, их этнические корни и интерпретации в работах таких ученых, как Махмуд Кашгари, Рашидуддин и Абулгози Баходирхан.

Ключевые слова: Южный Каракалпакстан, апеллятив, название села, этноним, топоним, антропоним, туркмены, огузы, кыпчаки, Беруни.

Janubiy Qoraqalpog'iston toponimlari tizimidagi turkiy apellyativli toponimlarning bir qancha ko'rinishlari mavjud. Ular orasida turkiy etnonim asosida yuzaga kelgan toponimlar juda salmoqli hisoblanadi. Jumladan, ushbu hududdagi *Bayat* (Beruniy), *Juvandyr* (Beruniy, To'rtko'l), *Avshar* (Beruniy), *Bijānək* (Beruniy), *Iymur* (*Eymur*) (Beruniy, Ellikqal'a), *Arallar* (Beruniy), *Acha* // *Achalı* (Beruniy, Mang'it), *Aqbash* (Beruniy), *Aqmang'ıt* (Beruniy), *Djallıqlı mang'ıt* (Beruniy), *Bag'analı* (Ellikqal'a), *Beshaman* / *Beshyaman* (Beruniy), *Bürgə*, *Bürgəvul* (To'rtko'l), *Og'lan*, *Og'lonqıyat*, *Qıyat* (Beruniy), *Dərmən* (Mang'it, Beruniy), *Djalayır* (Beruniy), *Kəritavul* (Beruniy), *Kөгөзəkli* (Beruniy), *Kəlchi*, *Kəlchavıl* (Beruniy, Ellikqal'a), *Qanjyg'ali* (Mang'it, Beruniy), *Qanxorlar* (To'rtko'l), *Qırchaq* (Amudaryo), *Qaraqulan*, *Qulan*, *Qulanlı* (Beruniy, To'rtko'l), *Qanglı* (Beruniy), *Qarılpaqeli* (Ellikqal'a), *Qaramazı* (Beruniy), *Qırqqız*, *Qırqqızabat* (Ellikqal'a, Beruniy), *Qıtay* (Beruniy), *Mang'ıt*, *Tamg'alı mang'ıt* (Beruniy), *Machayavul* (Beruniy), *Nəymən* (Beruniy), *Nog'ay* (Beruniy), *Nəkililə* (To'rtko'l), *Saray*, *Sarayavul* (Beruniy, Mang'it), *Tüyəchi*, *Düyəchi* (Beruniy), *Uyg'ur* (Beruniy), *Challaravul*, *Əmətchal* (Beruniy, Mang'it), *Chuvılğ'an*, *Chuvlan Kərit*, *Chovalanchı* (Beruniy), *O'naltı yaman* (Beruniy), *Qulanlı* (To'rtko'l) kabi toponimlarni bimalol etnotoponimlar sifatida izohlash mumkin. Quyida shulardan uchtasining tarixiy-etimologik tavsifiga e'tibor qaratsak:

Bayat (Beruniy) – qishloq nomi, M.Koshg'ariy yigirma ikki urug'i orasida to'qqizinchisi *baġat* deb tilga olar ekan [5,89], bu so'z arg'u tilida "Xudo, Tangri" degan ma'noni anglatishini ham qayd qiladi [5,186]. A.N.Samoylovich totemik ma'nodagi bu so'z qabila nomi bo'lib xizmat qilgan bo'lsa kerak deb hisoblaydi [10,31-32]. Uning fikricha, bu so'z *bayan* "boy" so'zining ko'plik formasi bo'lib, -t affiksi orqali hosil qilingandir.

Ba'zi manbalarda *Bayat* antroponimik nom bo'lib, Kunxanning ikkinchi o'g'lining ismidir. Bu so'z "baxtli va rahmdil" degan ma'noni bildiradi [9,88]. Bu nom bilan ataluvchi hududlar Ozarbayjonning bir qancha joylarida, Turkmaniston, Eron, Ozarbayjon va Iroq respublikasi, shuningdek, Turkiyada ham mavjud.

Juvandyr (Beruniy, To'rtko'l). M.Koshg'ariy o'g'uzlarning yigirmanchi urug'i *juvaldar* (juvaldor, jovuldar) ekanini qayd etadi [5,90]. Rashidaddin bu nomni kishi ismi sifatida qayd etadi. Ko'kxonning uchinchi o'g'li Javuldur deb yuritilishini aytadi [9, 89]. Bu so'z "halol, adolatli" degan ma'noga ega. Ma'lumki, *Javuldur* etnonimini hozirgi *Chavdur* // *Choudyr* bilan aloqador sanaladi. *Javuldur* va *Chovdur* bir nomning ikki varianti sanaladi. Ayrim yozma manbalarda, jumladan, "Firdavs-ul iqbol" asarida ham turkmanlarning bir urug'i *Chaudur* sifatida tilga olinadi [11,79]. Bu etnonim Ozarbayjonda ham toponim sifatida uchraydi. Qizig'i shundaki, bu nom Ozarbayjanda ham *Chovdar* formasiga ega.

Avshar (Beruniy). Bu nomni Mahmud Koshg'ariy o'g'uz qabilalarining oltinchisi sifatida *afshar* shaklida tilga oladi [5,89]. Rashidaddin Yulduzxonning birinchi o'g'lining ismi sifatida qayd etadi [9,88]. Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi tarokima" asarida ham *avshar* etnonimi qayd etilgan [4,53]. Afshar etnonimining tarqalish areali ancha keng. Mazkur komponent Ozarbayjon va Armaniston, Eron toponimiyalar tizimida juda qadimdan mavjud ekanligi ma'lum. Afsharlar o'g'uz ko'chmanchi qabilalari tarkibiga kirib, IX-XI asrlarda Orol va Kaspiy bo'ylarida hayot kechirgan.

Bijənək (Beruniy). Bu nom Beruniy tumanidagi ovullardan biri. M.Koshg'ariy o'g'uzlarning o'n to'qqizinchi urug'i *bājənək* (*bajanak*) deb qayd qiladi [5,90]. Rashidaddin bu nomni *Bədjənə* shaklida qo'llaydi va bu Ko'kxonning ikkinchi o'g'lining ismidir deb yozadi. So'zning ma'nosini esa "ezgu ishlar sohibi" deb izohlaydi [9,89]. Abulg'oz Bahodirxon esa bu nomni *bechene* "bajo keltirukchi" deb tilga oladi. Darhaqiqat, Orol bo'yi va Janubiy rus cho'llari xalqlari haqida yozilgan barcha tarixiy va geografik asarlarda pechenglar faqat shu nom bilan tilga olinadi. Qiyos qiling: sharqiy slavyanchada *pechenezi*, *pechenegy*; arab manbalarida *baḥḥanak*, fors tilidagi tarixiy asarlarda *baḥḥanak*, *biḥḥanak*; venger tilida *besenuo*, *bissen*, *picenati*, *bessi*, *bysseni*, *wisseni*; pol'yak manbalarida *piecinigi*, *pieczyngi*, *pincenasiti*; nemis tilida *Pezineigi*, *Pezenegi*, *Pedenei*, *Petinei*; qadimgi yahudiy manbalarida *patsinak*, *putsigax*, *partsinak*; tyurk. *beḥḥenak*, *bājənək* kabi [6,92].

Imir (*Eymur*) (Beruniy, Ellikqal'a). Bu nom Janubiy Qoraqalpog'iston hududida uchraydigan o'g'uz etnonimlaridan yana biridir. Mahmud Koshg'ariy o'g'uzlarning o'n birinchi urug'i *ajmÿr* ekanligini aytadi. Rashidaddin Takxonning ikkinchi o'g'lining ismi Iymur bo'lib, bu so'z "behad karam va boylik sohibi" degan ma'noni ifodalashini yozadi [9,89]. Abulg'ozī bu etnonimni *Imir* sifatida tilga oladi va uni "behad boy" deb izohlaydi. Ayrim tadqiqotchilar *Eymur* etnonimini turkmanlarning *Imreli* urug'i bilan aloqador deb hisoblaydilar [2,49].

Türkmänlik (To'rtko'l, Beruniy) etnotoponimiga asos bo'lgan turkman etnonimi xususida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan [1,28-29]. Biz bu o'rinda etnonimning ikkinchi komponenti qadimgi "man" qismi etnonim tarkibida o'zining genetikasi qadimgi eroniy tillarga borib taqaluvchi "fikr", "o'y", "tafakkur" ma'nosini anglatgan so'z [8,560] bo'lganligini taxmin qilamiz. Aftidan bu nom etnik birlikka qarindosh bo'lmagan boshqa xalqlar, xususan, qadimgi eroniylar tomonidan berilgan bo'lishi mumkin. Hozirgi fors tilida bu etnonim *türkaman* yoki *türkamon* [8,367] shaklida ishlatilishi ham shunga dalolat qiladi.

Ig'dыр, Iydirlik, Duschy (To'rtko'l, Beruniy) joy nomlari ham turkman urug'lari bilan aloqador etnotoponimlar sanaladi.

Tüyәchi (To'rtko'l, Beruniy) – o'zbek xalq tarkibiga kiruvchi urug'lardan birining nomi [7,33]. Ushbu etnonim hududdagi *Tüyәchilär* toponimiga asos bo'lgan. Etnonimning apellyativi bo'lgan *tüyә* so'zi turli turkiy tillarda mavjud. Jumladan, ozarbayjon tilida *dәvә*, qirg'iz tә, tatarchada *dөyә*, qozoq tilida *tüyә*, qoraqalpoq va no'g'oy tillarida *tüyө*, turkman tilida *düyә* kabi shakllarga ega. Zoonimiga shaxsning kasb-korini ifodalovchi *-chi* formanti qo'shilgan.

Qulanlı (To'rtko'l) toponimi. Bu nomni ikki xil izohlash mumkin:

1) *qulan* o'zbek urug'laridan biri [3,11] sifatida qayd qilingan. Aynan shu etnonim formantli toponimiga o'tgan bo'lishi mumkin;

2) *qulan* hayvon nomi – zoonim bo'lib, keyinchalik *-li* formanti qo'shib, *Qulanlı* toponimiga aylangan bo'lishi mumkin. Demak, etimon *qulan* zoonimidir.

Janubiy Qoraqalpog'iston topotizimi tarkibida turkiy (aynan o'g'uz va qipchoq) qabilalari asosida shakllangan etnotoponimlar juda salmoqli o'rin tutadi. Bu esa mintaqaning uzoq davrlardan buyon turkiy etnoslar shakllanishi va migratsiyasida faol markaz bo'lganidan dalolat beradi. O'rganilgan etnotoponimlarning ko'pchiligi (*Bayot, Avshar, Juvandir, Imir*) o'g'uz qabilalari va ularning afsonaviy asoschilari (*Kunxon, Ko'kxon, Yulduzxon* o'g'illari) ismlari bilan bevosita bog'liq. Toponimlarning asosini

tashkil etuvchi etnonimlar apellyativlari turli ma'nolarni anglatadi. Masalan, *Juvandyr* "halol, adolatli", *Bijənək* "ezgu ishlar sohibi", *Bayat*, *Imur* "boy", "behad karam sohibi" kabilar. Ayrimlari bevosita chorvachilik bilan bog'liq *Tuyəchi* hamda *Qulanly* zoonimi asosidagi nomlar. Shuningdek, ushbu maqola yuqoridagi hudud etnotoponimlarning areal jihatidan juda keng ekanligini, aynan bir xil nomlarning Kavkazdan tortib Yaqin Sharqqacha bo'lgan hududlarda uchrashini tasdiqlaydi. Bu turkiy xalqlarning tarixiy tarqalish geografiasini tushunishda muhim lisoniy dalil bo'lib xizmat qiladi. Ayrim etnotoponimlar shakllanishida onomastik transonimizatsiya hodisasi kuzatiladi, ya'ni ayrim o'rinlarda shaxs ismi (antroponim) avval urug' nomiga (etnonim), so'ngra esa ma'lum bir hudud nomiga (toponim) aylanish jarayoni kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев Ф., Сафаров М. Ўзбек ва туркман тилларидаги лексик параллеликлар (Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси ва туркман тили материаллари асосида). // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. – №1.
2. Гусайинзаде А. Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР // Советская тюркология, 1977. – №4.
3. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1972.
4. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази хана Хивинского. – М-Л., 1958.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Биринчи том. – Тошкент: Фан, 1960.
6. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус, 1976.
7. Отажонova А. Хоразм этнотопонимлари. – Тошкент: Фан, 1997.
8. Персидско-русский словарь. Том 1. – М.: Русский язык. 1983.
9. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн.1. Перевод с персидского Л.А.Хетогурова. – М., 1952.
10. Самойлович А.Н. Богатый и бедный в тюркских языках. // Известия АН СССР отд. общ. наук. – М., 1936. – №4.
11. Шермуҳаммад мироб ал-мутахаллис би-л-Мунис ва Муҳаммад Ризо мироб ал-мутахаллис би-л-Огаҳий. Фирдавсу-л-иқбол. Юрий Бригелнинг саъй ва эҳтимоми била таҳрир-у табъ қилинди. – Лейдин, 1988.

TOG‘AY MUROD ASARLARIDAGI HARAKAT-HOLATGA TAQLID SO‘ZLAR TAHLILI

Abdiyev Murodqosim,

SamDU professori, filologiya fanlari doktori

Nuraliyev G‘.Q.,

SamDU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada Tog‘ay Murod asarlaridagi harakat-holatga taqlid so‘zlar, jumladan, jonli va jonsiz predmetlar holati tasvirini ifodalovchi hamda yorug‘lik bilan bog‘liq taqlid so‘zlar tahlil qilingan.

Kalit so‘z: *taqlid so‘z, harakat-holat, jonli predmet, jonsiz predmet, yorug‘lik, matn, paradigma, leksik qatlam.*

Ma‘lumki, o‘zbek tilshunosligida taqlid so‘zlar masalasi A.G‘ulomov, S.Mutallibov, R.Qo‘ng‘urovlar tomonidan o‘rganilgan. Harakat-holatga taqlid so‘zlar ham taqlid so‘zlarning o‘ziga xos qismi bo‘lib, ular grammatik, stilistik, shakl jihatidan tovushlarga taqlid so‘zlarga yaqin tomonlari mavjud bo‘lsa-da tovushlarga taqlid so‘zlar eshitish bilan bog‘liq hodisalarni ifodalasa, harakat-holatga taqlid so‘zlar ko‘proq ko‘rish bilan bog‘liq hodisalarni ifodalaydi.

Harakat tushunchasi tovushga taqlid so‘zlar uchun ham holatga taqlid so‘zlar uchun ham umumiylik kasb etadi. Tovushga taqlid so‘zlar harakat natijasida hosil bo‘lgan tovushlarning nomi bo‘lsa, harakatga taqlid so‘zlar shu harakatning o‘zini nomi sifatida yuzaga kelishi bilan zidlanadi. Predmetlarning tovushlari moddiyatida ham harakat zohir bo‘ladi. Biror bir harakat asosida tovushga taqlid so‘zlar eshitish orqali, holatga taqlid so‘zlar ko‘rish orqali hosil bo‘lishi bilan ham farqlanadi. Ichki sezgilar orqali yuzaga keladigan metaforik xarakterga ega bo‘lgan taqlid so‘zlarni ham shu guruh tarkibiga kiritsak bo‘ladi. Qisqacha aytganda, harakat-holatga taqlid so‘zlar predmetlarning harakati, holati, tashqi ko‘rinishining tasvirli ifodasi sifatida vujudga kelib, asosan, stilistik maqsadlar uchun qo‘llanuvchi so‘zlardir. Harakat-holatga taqlid so‘zlar kishi, narsa va hodisalarning harakati yoki holatlarini bizning ko‘z o‘ngimizda to‘laroq, haqqoniylikka yaqinroq aks ettiradi. Kundalik hayotda harakat va holat shakllari qanchalik ko‘p bo‘lsa, til ularni ifodalovchi so‘zlarga ham shuncha boy bo‘ladi. Harakat-holatga taqlid so‘zlarni dastlab quyidagi guruhga bo‘lamiz:

- harakat bilan bog‘liq taqlid so‘zlar;
- holat bilan bog‘liq taqlid so‘zlar;
- yorug‘lik bilan bog‘liq taqlid so‘zlar.

Bu guruhlar ham o'z ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib, adib asarlarida qanday predmetlarning harakati asosida hosil bo'lishi, nimalarning holatiga taqlidligi va yorug'liklarning manbasi asosida ichki bo'linishlarga ega, buni quyida ko'rib chiqamiz. Harakat bilan bog'liq taqlid so'zlar kishilar, hayvonlar, qushlar, har xil hashorotlar va tabiiy yoki fizik kuchlar harakati natijasida yuzaga keladi. Jonsiz predmetlarni siljishi, qimirlashi kabi holatlar ham mavjud bo'lib, bu harakat zahirida yuqorida nomlari sanalgan omillar bo'lishi mumkin. Shu bilan bir qatorda har xil mexanizmlar ham borki ular ma'lum harakat bajarishadi. Shunday harakatlarni jonli va asliga yaqin tarzda lisoniy ifodalash uchun ham tilda o'z ahamiyatiga ega bo'lgan taqlid so'zlar vujudga keladi. Adib asarlari matnida qo'llanilgan harakat bilan bog'liq taqlid so'zlar guruhini qanday predmetlarning harakati asosida hosil bo'lganligi jihatidan quydagicha tasniflash mumkin:

- 1) kishilar harakati natijasida yuzaga kelgan taqlid so'zlar;
- 2) hayvonlar, qushlar, har xil hashorotlar harakati natijasida yuzaga kelgan taqlid so'zlar;
- 3) tabiiy yoki fizik kuchlar harakati natijasida yuzaga kelgan taqlid so'zlar.

Harakat bilan bog'liq bo'lgan harakat-holatga taqlid so'zlarning semantik guruhlarini narsa va predmetlarning xil xususiyatlaridan kelib chiqib ko'plab mayda guruhlariga bo'lish mumkin. Mayda guruhlariga bo'lish ishimizda chalkashliklarni keltirib chiqarmasligi uchun ham umumlashtirgan holda yuqoridagi kabi guruhlash to'g'ri bo'ladi bizningcha. Adib asarlari xususiyatidan kelib chiqib, shuni aytish mumkinki, predmetlarning turidan qat'iy nazar ko'pchilik harakat bilan bog'liq bo'lgan taqlid so'zlar bir-biriga yaqin harakatlar uchun umumiy nom vazifasini bajarib kelishi mumkin: *Unisidan iyagimga yedim. Bir aylanib tushdim. Osmon gir-gir aylandi. Osmon qop-qora bo'ldi.* [OKO – 283].

Ushbu gapda aylanma harakat xarakteriga ega bo'lgan harakatlarning barchasiga gir-gir shaklidagi harakat natijasida yuzaga kelgan taqlid so'z ishlatilgan bo'lib, bu aylanish harakati predmeti turlichadir. Bunday mulohazalarni zir-zir yoki pir-pir kabi harakatga taqlid so'zlar misolida ham ko'rish mumkin. Demak, taqlid so'zlarni ikki aspektda kuzatish mumkin. Taqlid so'zlarni hosil bo'lishida moddiy material vazifasini bajargan predmetlarni xil-xususiyatlariga asosan va taqlid so'zlarni hosil bo'lishida tovush xususiyatlari hamda harakat va holat birliklariga asosan. Bunda tovushga taqlid so'zning qaysi predmetning tovushiga asosan hosil bo'lganligi emas, tovushning baland-pasligi, davomiyligi kabi xususiyatlari,

harakatga taqlid soʻzni hosil boʻlishida asos boʻlgan harakat bajaruvchisining turi emas, harakatning belgisi jihatidan va holatga taqlid soʻzlarning hosil boʻlishida qanday predmetning holati emas, xil-xususiyati jihatidan tahlil etilishi mumkin. Oʻzbek tilidagi taqlid soʻzlar paradigmasini yuqoridagi mulohaza asosida tahlil etish, bunday soʻzlarning tilimiz leksik qatlamidagi oʻrnini toʻgʻri va aniq belgilashimiz uchun muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Kishilar harakati natijasi yuzaga kelgan taqlid soʻzlar ham adib asarlaridabir guruhni tashkil etib, ular asosan kishilar yurish, chopish, oʻrnidan turish kabi harakatlarining qay tarzda kechganligini bildiradi: *Qiz qoshimda toychoqdek **lik-lik** etdi. Qiz peshtaxta chertib-chertib oʻynadi.* [OQD – 165]

Adib asarlari matnida taqlid soʻzlarga juda keng oʻrin beriladi. Soʻz takrorlari va butun boshli gap takrorlari, asosan taqlid soʻzlar ishtirokida amalga oshirilgan boʻlib, bunday soʻzlarning borliqdagi tovush, harakat-holatlarni asliga yaqin va jonli tasvirlash imkoniyatlaridan samarali foydalanilgandir:

Otamiz qizil miltiq tigʻida ketadi.

*Men otamiz ketidan chopaman. **Pildir-pildir** chopaman.* [OQD – 64].

Kishilar harakatiga taqlid soʻzlarni tashkil etuvchi struktural komponentlari takroriy va sodda boʻlishi mumkin: *Bir boysunlik uloqqa yana chilvir soldi. **Lip** etib yonidan bordim, uloq butidan ushladim. Uloqdan qoʻlimni olmadim.* [OKO -187]

Kishilar harakatiga taqlid soʻzlar kishilar harakatlarining tez yoki sekinlik, qisqa yoki davomiylik semalarini oʻzida mujassam etadi. Bu xususiyatlari bilan taqlid soʻzlarni sof stilistik hodisa deyish mumkin. Kishilar harakati natijasida yuzaga kelgan taqlid soʻzlarni adabiyotimizning boshqa durdonalarida ham uchratish mumkin: *Saltanat uning tegrasida **gir-gir** aylangan boʻlsa, u ikki keksa xotin oʻz yoshlariga yarasha **pirpirashgan** emasmi* (Choʻlpon. Kecha va kunduz, 98

Ushbu gap tarkibidagi harakatga taqlid soʻzlarning baʼzilar tovushga taqlid soʻzlar bilan bir xildek taassurot uygʻotadi: *Oqpodsho bobomiz uyini-da bosadi. Momomiz bilagidan olib otadi. Momomiz **jalp** etib tashqari tushadi* [OQD-33] kabi. Bunday holatlarni R.Qoʻngʻrov: “Tasviriylar soʻzlarning semantikasini aniqlashda koʻp oʻrinlarda kontekst hal qiluvchi rol oʻynaydi. Bir tovush kompleksining oʻzi turli oʻrinda turli maʼno anglatishi mumkin. Yaʼni bir tasviriylar soʻz maʼlum oʻrinda tovushga taqlid bildirsa, boshqa oʻrinda narsa va hodisalarning harakat, holat obrazini

ifodalaydi. Bu ma'no esa kontekstda oydinlashadi"-deya ta'kidlaydi⁸⁵. Bunday taqlid so'zlarni omonimik xarakterga ega bo'lgan taqlid so'zlar deyish mumkin. Harakat bilan bog'liq taqlid so'zlar orasida odamning yurishi va boshqa harakatlari bilan aloqador bo'lgan taqlid so'zlar anchagina bo'lib, ular odamning shunday harakatlarini ifodalovchi fe'llarga qo'shimcha ma'no yuklash, aniqlik kiritish va obrazli tasvirlash kabi qo'shimcha ma'nolar yuklaydi. Masalan tilimizda *yurmoq* fe'li bilan birga qo'llaniladigan bir qancha taqlid so'zlar mavjud: *liking-liking, qilping-qilping, pildir-pildir, taytang-taytang, lapang-lapang, dik-dik, diking-diking, qilp-qilp* kabilarni keltirish mumkin.

1) Hayvonlar, qushlar, har xil hashorotlar harakati natijasida yuzaga kelgan taqlid so'zlar ham o'z semantikasi bilan mazkur jonzotlarning turi va xil-xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi: *Qo'zi tag'in ushlatmadi. Dirik etib qochib ketdi.* [OYO – 83]

Hayvonlar, qushlar, har xil hashorotlar harakati natijasi yuzaga kelgan taqlid so'zlar yuqoridagi misollarimizda keltirilganidek, sodda, takroriy va ko'p takror ko'rinishida qo'llanilgan bo'lib, harakatning sekin-astalik va davomiylik kabi ma'nolarni ifodalab kelgandir.

2) Tabiiy yoki fizik kuchlar harakati natijasida yuzaga kelgan harakatga taqlid so'zlar guruhiga har xil mexanizmlar va jonli predmetlarning ishtirokisiz hosil bo'lgan jonsiz predmetlarning harakati natijasida yuzaga kelgan taqlid so'zlarni ham kiritish mumkin. Tilmizda mazkur harakatlarning, asosan, tovush tomoniga e'tibor qaratiladi va aksariyat holatlarda bunday harakatlar natijasida tovushga taqlid so'zlar hosil bo'ladi. Adib asarlari matnida sanoqli o'rinlardagina tabiiy va fizik kuchlar harakati natijasida yuzaga kelgan taqlid so'zlar uchraydi: *Aytaylik, boy bo'lsangiz – samolyotda yurzasiz. Kambag'al bo'lsangiz –liqir-liqir poyezdda yurasiz.* [BDO'B – 436]

Ushbu gapdagi liqir-liqir harakatga taqlid so'zi tilimizda harakatning sekinligini bildirib, asosan harakatlanuvchi mashinalarning sekinroq harakatiga nisbatan ishlatiladi. Adib asarlari xususiyatidan kelib chiqib bu turkum taqlid so'zlar juda kam qo'llangan deyish mumkin.

Holat bilan bog'liq taqlid so'zlar. Holat bilan bog'liq taqlid so'zlar ham alohida bir guruhni tashkil etib, ular asosan predmetlarning tinch holatini tasvirlash, asliga yaqin lissoniy ma'lumotni yetkazish maqsadida hosil bo'ladi. Adib asarlarida qo'llanilgan holat bilan bog'liq taqlid so'zlarni dastlab ikki guruhga bo'lib tahlil etamiz:

⁸⁵Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Тошкент: Фан, 1966. – Б.74.

- 1) jonli predmetlar holati tasvirini ifodalovchi taqlid soʻzlar;
- 2) jonsiz predmetlar holati tasvirini ifodalovchi taqlid soʻzlar.

Holat bilan bogʻliq taqlid soʻzlar guruhiga yorugʻlik, inson ichki kechinmalari tasvirini ifodalovchi (metaforik) xususiyatga ega boʻlgan taqlid soʻzlarni ham kiritish mumkin. Ishimiz obyekti boʻlgan Togʻay Murod asarlarida qoʻllanilgan taqlid soʻzlar xususiyatlaridan kelib chiqib, yorugʻlik tasviriga bogʻliq va metaforik xususiyatga ega boʻlgan taqlid soʻzlarni alohida guruhlar sifatida olib oʻrganildi.

Jonli predmetlar holati tasvirini ifodalovchi taqlid soʻzlar. Jonli predmetlar holati tasvirini ifodalovchi holatga taqlid soʻzlarni ham bir necha guruhlariga boʻlib oʻrganish mumkin. Adib asarlari matnida qoʻllanilgan holatga taqlid soʻzlarning leksik maydoni asosida kishilar holatiga taqlid soʻzlar hamda hayvonlar, qushlar va hashorotlar holatiga taqlid soʻzlar kabi ikki guruhga boʻlib tahlil etsak toʻgʻri boʻladi.

Kishilar holatiga taqlid soʻzlar kishilarning tashqi koʻrinishi, faoliyati yoki holatlari tasvirini asliga yaqin, obrazli tasvirlash natijasida yuzaga keladi. Bu turkum taqlid soʻzlarning hosil boʻlishi moddiyatida insonning oʻzi yoki inson va biror predmet ishtiroki asos boʻlishi mumkin: *Butun bet-boshim **bij-bij** ajin boʻldi. Butun bet-boshim **gʻuj-gʻuj** ajin boʻldi.* [OQD – 119]

Kishilarning ruhiy holatlarini va ogʻriqlarini tasvirlab koʻrsatish uchun ham bir qator holatga taqlid soʻzlar ishlatiladi. Bunday taqlid soʻzlar metaforik taqlid soʻzlar bilan bir xil vazifa bajarib, kishilarning ruhiy holatlarini koʻrsatish uchun koʻrinish va yuz ifodalarida boʻladigan oʻzgarishlarni hamda his etiladigan ogʻriqlarini darajalab koʻrsatish kabi semantik maʼnolarni umumlashtiradi:

Ivan Ivanovich qalam uchi bilan qoʻlim yuzi yaramni bosdi. Bosib-bosib

*turdi! Yaramdan bilq-bilq yiring toshdi! Yaram **loʻq-loʻq** ogʻridi! Yaram **zirq-zirq** ogʻridi! Men apil-tanil yaramni tortib oldim.* [OQD – 305]

Badiiy asarlar matnida voqelikni jonli va obrazli tarzda tasvirlashga qancha ehtiyoj boʻlsa, taqlid soʻzlardan foydalanishga ham shuncha koʻp ehtiyoj seziladi. Adib asarlarida ham taqlid soʻzlar, xususan, kishilar holatiga taqlid soʻzlar koʻplab uchraydi. Qalt-qalt, tik-tik, pir-pir kabi taqlid soʻzlar adibning barcha asarlarida uchraydi va bir necha marotaba qoʻllaniladi. Birgina “Otamdan qolgan dalalar” romanida adib qalt-qalt taqlid soʻzini 9 marotaba ishlatadi.

Hayvonlar, qushlar va hashorotlar holatiga taqlid soʻzlar ham holatga taqlid soʻzlarning bir guruhini tashkil etadi. Holatga taqlid soʻzlar koʻpincha

bir xil holatlar uchun predmetlarning turidan qat'iy nazar bir xil holatga taqlid soʻzlar qoʻllaniladi. Masalan, gʻuj-gʻuj taqlid soʻzi barcha predmetlar uchun koʻplikni, bir joyda toʻplanganlik semalarini bildiradi: *Bir vaqtlar ana shu dalam gʻuj-gʻuj qamishzor edi.* [OQD - 108].

Predmetlarning son jihatidan nisbatan yana-da koʻplik, ortiqroqlik semasini bildirish uchun esa, gʻij-gʻij holatga taqlid soʻzi qoʻllaniladi: *Ziyodni ust-boshi gʻij-gʻij... bit boʻladi! Tikishlaridan bit uradi! Yirtiqlaridan bit uradi!* [OQD – 103]. Hayvonlar, qushlar va hashorotlar holatiga taqlid soʻzlarga adib asarlari matnida qoʻllanilgan quyidagi misollarni ham keltirishimiz mumkin: *Tarlon old oyoqlarini koʻtarib-koʻtarib falakka sapchidi. Gʻarq terga botdi.* [OKO – 249]

Ushbu dalillardagi taqlid soʻzlar oʻzi tasvirlayotgan moddiy asosning xususiyatiga kelib chiqib, sodda, takror kabi shakllarga ega boʻlishi mumkin.

Jonsiz predmetlar holati tasvirini ifodalovchi taqlid soʻzlar. Jonsiz predmetlar xil-xususiyyat jihatidan koʻp boʻlganligi uchun mayda guruhlariga boʻlmasdan bir guruh sifatida tahlil etish maʼqul. Zero, yuqorida aytib oʻtganimizdek, koʻplab bir biriga yaqin holatlar uchun bir taqlid soʻzning ishlatilishi kuzatiladi. Barcha oʻsuvchi predmetlar uchun gur-gur, suyuq predmetlarning qaynashi yoki toshishi uchun bilq-bilq taqlid soʻzi qoʻllanilsa, liq-liq toʻlganlik, joy qolmaganlik semasini bildiradi va koʻpincha shu soʻzlar bilan birga qoʻllaniladi: *Chilla quyosh gʻoʻza uchidan tortdi. Gʻoʻza gur-gur oʻsdi.* [OQD – 185]

Ushbulardan jonsiz predmetlar holati bilan bogʻliq taqlid soʻzlar, umuman, harakat-holatga taqlid soʻzlar tovushga taqlid soʻzlar kabi faqat eshitilgan tovushni nomlanishi, tilda lisoniy shakllanishi emas. Bunday soʻzlarda maʼlum atash maʼnosi boʻlib, koʻproq tasvirlash semasi ustunlik qiladi va mustaqil soʻzlarga yaqinlashish seziladi.

Yorugʻlik bilan bogʻliq taqlid soʻzlar. Adib asarlari matnida qoʻllanilgan yorugʻlik bilan bogʻliq taqlid soʻzlarni xususiyati va semantikasidan kelib chiqib, ikki guruhga boʻlib tahlil etamiz:

- 1) toʻgʻridan-toʻgʻri yorugʻlikka taqlid;
- 2) vositali (maʼlum predmetga aks etuvchi) yorugʻlikka taqlid.

Yorugʻlik bilan bogʻliq taqlid soʻzlarning metaforik maʼnolarga ega boʻlganlari ham koʻp boʻlib, adib asarlarida faol qoʻllanilgan. Yuqorida metaforik xususiyatlarga ega boʻlgan taqlid soʻzlarga umumiy holda batafsil toʻxtalganligimiz uchun bu yerda yorugʻlik bilan bogʻliq taqlid soʻzlarning bir guruhi sifatida ajratmadik. Umumiy aytganda, yorugʻlikka taqlid soʻz metaforik xususiyat kasb etganda insonlarning ichki kechinmalari, sezgilari

tasvirini ifodalab, asosan, mavhum tushunchalarni ifodalab keladi. Bunday soʻzlarni tovushga taqlid soʻzlar kabi eshitilgan tovushlarga taqlid sifatida ham, harakat-holat taqlidini ifodalagan soʻzlar kabi koʻrish ham mumkin emas boʻlsa-da, kishida maʼlum taassurot uygʻotadi: *Boʻri polvon yalt etib shoʻrchiliklar toʻdasiga qaradi*. [YMY – 45].

1) toʻgʻridan-toʻgʻri yorugʻlikka taqlid soʻzlar oʻzi yorugʻlik tarqatuvchi predmetlar: osmon jismlari, tabiat hodisalari va elektr jihozlari kabilarning chiqaradigan yorugʻliklari uzoq-yaqinligi, yorqin-xiraligi va davomli-qisqaligi kabi semantik xususiyatlarini jonli tasvirlash orqali maʼlum axborotni tasirli va obrazli yetkazish kabi lisoniy maqsadlarda yuzaga keladi: *Yilting-yilting chirogʻim, yiltillaydi chirogʻim, gavhardan koʻp qadri, qadrdonim chirogʻim* [OYO – 71].

Vositali yorugʻlikka taqlid soʻzlar yorugʻlikni aynan oʻzi boʻlmasdan maʼlum predmetlarda akslanishini tasviri sifatida hosil boʻladi: *Qizlar qoshida koʻk-koʻk oʻsma boʻladi. Qizlar yuzida yalt-yalt moy boʻladi. Qizlar libosida boʻy-boʻy atir boʻladi*. [OQD – 102]

Yuqorida keltirilgan misolda yorugʻlikni maʼlum predmetlarda aks etishi bilan birga belgining darajalanish semantikasi ham anglashilari. Yilt-yilt bilan yalt-yalt yorugʻlik belgising kam-koʻpligi bilan zidlanadi. Jaraq-jaraq tovushga taqlid soʻzlarga yaqinroq boʻlsa yaraq-yaraq faqat yorugʻlikka taqlid sifatida hosil boʻlishi bilan ham farqlanadi.

Umuman, taqlid soʻzlarning hosil boʻlishi va qoʻllanilishida nutq egasining lisoniy maqsadi hal qiluvchi hisoblanadi. Shuningdek, bunday soʻzlarning hosil boʻlishida moddiy asos vazifasini oʻtovchi tovush va harakat-hoʻlatlarning qay darajada hamda qay tarzda kechishi ham muhim ahamiyatga egadir. Taqlid soʻzlarning semantik guruhlariga ajratishni ikki aspektda amalga oshirish mumkin:

taqlid soʻzlarni hosil boʻlishida moddiy material vazifasini bajargan predmetlarni xil-xususiyatlariga asosan;

taqlid soʻzlarni hosil boʻlishida tovush xususiyatlari hamda harakat va holatlarning umumiyligiga asosan.

Xullas, taqlid soʻzlarni hosil boʻlishida moddiy material vazifasini bajargan predmetlarni xil-xususiyatlariga asosan semantik guruhlariga ajratish deganda oʻzbek tilshunosligida taqlid soʻzlarni ananaviy guruhlariga ajratish tushunilsa, taqlid soʻzlarni hosil boʻlishida tovush xususiyatlari hamda harakat va holatlarning umumiyligiga asosan deyilanda esa, tovushning qanday predmetning tovush ekanligidan qatʼiy nazar maʼlum tovushning baland-pasligi, davomiyligi kabi xususiyatlari, harakatga taqlid soʻzni hosil boʻlishida asos boʻlgan harakat bajaruvchisining turi emas,

harakatning tezlik-sekinlik, qisqa-davomlilik kabi belgilari jihatidan va holatga taqlid soʻzlarning hosil boʻlishida qanday predmetning holati ekanligi emas, koʻp-kamlik, uzoq-yaqinligi, yorqin-xiraligi va davomli-qisqaligi kabi xil-xususiylatlari jihatidan tahlil etilishi mumkin. Oʻzbek tilidagi taqlid soʻzlar paradigmasini yuqoridagi mulohaza asosida tahlil etish, bunday soʻzlarning tilimiz leksik qatlamidagi oʻrni toʻgʻri va aniq belgilashimiz uchun muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Тошкент: Фан, 1966. – Б.74.
2. Abdulla Qodiriy. Oʻtkan kunlar. – Тошкент: Sharq, 2012. – 383 b.
3. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент: Шарқ, 1994. – 269 б.
4. Чўлпон. Кеча ва кундуз. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – 331 б.

FONOLOGIK QAYTA ISHLASHNING LINGVISTIK ASOSLARI

Akbarova Zuhra,

Fargʻona davlat universiteti
professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada agglutinatив tillarda, xususan oʻzbek tilida fonologik qayta ishlash jarayonlarini baholash muammolari tahlil qilinadi. Ingliz tiliga asoslangan diagnostik metodikalarning (ayniqsa CTOPP modeli⁸⁶) oʻzbek tiliga toʻgʻridan toʻgʻri mos kelmasligi agglutinatив struktura, boʻgʻin tizimi va morfologik murakkablik bilan izohlanadi. Tadqiqotda fonologik ong, fonologik xotira va tez nomlash komponentlarini oʻzbek tili fonetik-morfologik tizimiga moslashtirish zarurati asoslanadi. Shuningdek, qiyosiy lingvistik adaptatsiya modeli taklif etiladi.

Kalit soʻzlar: *fonologik qayta ishlash, agglutinatив tillar, oʻzbek tili, disleksiya, CTOPP, neyropsixolingvistika.*

Soʻnggi yillarda neyropsixolingvistika va eksperimental lingvistika doirasida oʻqish buzilishlari, ayniqsa disleksiya bilan bogʻliq tadqiqotlarga qiziqish ortib bormoqda. Disleksiyaning aniqlashda fonologik qayta ishlashni baholash asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Fonologik qayta ishlash va

⁸⁶ **Wagner R.K., Torgesen J.K., Rashotte C.A.** Comprehensive Test of Phonological Processing (CTOPP). Texas: Pro-Ed, 1999.

uning neyrolingvistik asoslari nutqni idrok etish, fonemalarni farqlash, ularni qisqa muddatli xotirada saqlash hamda o'qish va yozish jarayonida qayta kodlash mexanizmlarining miya faoliyati bilan uzviy bog'liqligini ifodalaydi. Ushbu jarayonlarning samarali ishlashi chap yarim shardagi temporo-parietal va fronto-temporal⁸⁷ neyron tarmoqlarning uyg'un faoliyatiga tayanadi. Shu sababli fonologik qayta ishlashdagi buzilishlar nafaqat nutqiy faoliyatning, balki o'qish, yozish va tilni o'zlashtirish jarayonlarining ham izdan chiqishiga olib keladi. Mazkur holat fonologik qayta ishlashni lingvodiagnostik va neyrolingvistik jihatdan kompleks o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Fonologik qayta ishlash insonning nutq tovushlarini qabul qilish, segmentatsiya qilish, saqlash va qayta ishlab chiqish qobiliyatini anglatadi. Ushbu jarayon quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

- fonologik ong;
- fonologik xotira;
- tez avtomatik nomlash (Rapid Automated Naming⁸⁸).

Fonologik qayta ishlashning neyron asoslari chap yarimshardagi temporo-parietal va frontal hududlar bilan bog'liq. Tadqiqotlarga ko'ra, aynan shu tizimdagi funksional buzilishlar disleksiya rivojlanishiga olib keladi. Fonologik qayta ishlash modelini quyidagicha ifodalash mumkin: Fonologik qayta ishlash – fonematik xabardorlik + fonologik ishchi xotira + tezkor avtomatik nomlash.

Mazkur model fonologik qayta ishlashning kognitiv-lingvistik mexanizmlarini ifodalaydi hamda o'qish va yozish ko'nikmalarining shakllanishida muhim nazariy asos hisoblanadi. Fonologik qayta ishlash psixolingvistik nuqtayi nazardan tilning ichki tovush tizimi bilan bog'liq bo'lib, u til birliklarini ongda qayta kodlash va semantik tizim bilan integratsiya qilish imkonini beradi. Neyrolingvistik jihatdan esa u chap yarimsharning temporo-parietal va frontal sohalari bilan bog'liq.

Temporo-parietal zona fonemalarni ajratish va ularni fonologik birlik sifatida kodlash vazifasini bajarsa, frontal korteks, xususan Broka sohasi, artikulyatsion rejalashtirish va ichki takrorlash jarayonlarini ta'minlaydi. Shuningdek, ishchi xotira tizimi, ayniqsa Alan Baddeley tomonidan ishlab chiqilgan modeldagi fonologik loop komponenti, nutqiy ma'lumotlarni vaqtincha saqlashda markaziy rol o'ynaydi. Xalqaro tajribada keng

⁸⁷ **Hickok G., Poeppel D.** The cortical organization of speech processing. *Nature Reviews Neuroscience*, 2007.

⁸⁸ **Wagner R.K., Torgesen J.K., Rashotte C.A.** Comprehensive Test of Phonological Processing (CTOPP). Texas: Pro-Ed, 1999.

qo'llaniladigan metodikalardan biri CTOPP⁸⁹ hisoblanadi. Biroq bu metodika ingliz tilining fonetik va morfologik tizimi asosida ishlab chiqilgan. Bugun tilshunoslikda ingliz va boshqa tillarda yaratilgan diagnostik vositalarning agglutinatив tillarga moslashuviga murakkab ilmiy muammo sifatida qaralmoqda. Uta Frith va Ziegler–Goswami nazariyalariga ko'ra, turli tillarda o'qish birligi har xil bo'ladi.⁹⁰

Agglutinatив tillarda morfologik strukturaning murakkabligi fonologik segmentatsiya mexanizmlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Luria nazariyasiga ko'ra, nutqni qayta ishlash bir nechta miya bloklarining integratsiyasi asosida amalga oshadi. O'zbek tilidagi uzun affiksli strukturalar segmentatsiya jarayonida qo'shimcha analiz bosqichlarini talab qiladi. O'zbek tilida affikslarning ketma-ket qo'llanishi ishchi xotira tizimiga qo'shimcha yuklama beradi. Baddeley modeliga ko'ra, fonologik loop cheklangan sig'imga ega bo'lib, bu holat fonologik qayta ishlash tezligiga bevosita ta'sir qiladi.

Fonologik qayta ishlash chap yarimshardagi temporo-parietal hududlar bilan bog'liq. Dehaene tadqiqotlari ushbu hudud fonologik dekodlash jarayonining asosiy markazi ekanligini ko'rsatadi. Disleksiya holatlarida esa ushbu tarmoqlarda funksional faollik pasayadi. Shaywitz tadqiqotlariga ko'ra, kompensator o'ng yarimshar faolligi to'liq samarali natija bermaydi. Tilning grafema-fonema tizimidagi shaffoflik darajasi ham o'qish strategiyalariga ta'sir ko'rsatadi. Ram Frost nazariyasiga ko'ra, shaffof tillarda fonologik dekodlash tezroq shakllanadi.

Fonologik qayta ishlash klinik diagnostika, psixolingvistika, neyropsixologiya va kognitiv fanlar kesishmasida shakllanadigan murakkab tizim hisoblanadi. Agglutinatив tillarda esa morfologik struktura bu tizimning ishlash mexanizmini sezilarli darajada o'zgartiradi. Shu bois diagnostik metodikalarni til xususiyatlariga moslashtirish zarur.

O'zbek tili shaffof ortografiyaga ega bo'lib, bu fonologik strategiyaning ustunligini ta'minlaydi, biroq morfologik murakkablik bu jarayonni modulyatsiya qiladi.

⁸⁹ **Wagner R.K., Torgesen J.K., Rashotte C.A.** Comprehensive Test of Phonological Processing (CTOPP). Texas: Pro-Ed, 1999.

⁹⁰ **Hickok G., Poeppel D.** The cortical organization of speech processing. Nature Reviews Neuroscience, 2007.

KO'NGILOCHAR YIG'INLARDAGI NUTQNING O'ZIGA XOSLIKLARI

Bobojonov Farhod Qurbonboyevich

QQDU o'zbek tilshunosligi kafedrası
professori, filol. fan. dokt. (DSc)

Annotatsiya. Maqolada maishiy muloqotlar, ko'ngilochar yig'inlar, to'y tadbirlari va bayram-bazmlardagi nutq aktlarining o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z yuritilgan. Yubileylar, to'y-tantanalar va bayram bazmlarida norasmiy nutq poygasi avjiga chiqadi, har bir notiq o'zidan oldingi notiqdan chiroyliroq tarzda tabrik va tilaklar bildirishga harakat qiladi.

Ko'ngilochar tadbirlarga nutqiy etiket qoidalariga doir tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: *muloqot, nutq akti, nutqiy etiket, norasmiy nutq, norasmiy tadbir, nutq poygasi, tabriklar, tilaklar, qadah so'zlari.*

Аннотация. В этой статье рассматриваются особенности речевых актов в домашних беседах, на развлекательных мероприятиях, свадьбах и торжествах. На юбилеях, свадьбах и других торжествах неформальное соревнование в речи достигает своего пика, когда каждый выступающий пытается выразить поздравления и пожелания красивее, чем предыдущий. Для этого рекомендуются определенные правила этикета речи. В этой статье даются рекомендации о том, на что следует обращать внимание при выступлении на развлекательных мероприятиях.

Ключевые слова: *общение, речевой акт, этикет речи, неформальная речь, неформальное мероприятие, конкурс ораторского искусства, поздравления, пожелания, тосты.*

Muloqot jarayonida nutq nafaqat kommunikativ, balki pragmatik vazifalar bajarishi bilan muhim ahamiyat kasb ertadi. Nutqdan ko'zlangan maqsad va uni amalga oshirishga bo'lgan harakat nutq aktida namoyon bo'ladi. Nutqiy aktlar lingvistik pragmatika tarmog'ining markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, mazkur terminni 1962-yilda ingliz tilshunosi J.L.Ostin ilmiy muomalaga kiritgan. Olim so'zlash faqat faktlarni bildiruvchi akt emas, balki u orqali turli ijtimoiy va kommunikativ harakatlar ham amalga oshirilishini tushuntirgan [1]. Ostin tadqiqotlari

davomchisi J.R. Serl tomonidan mazkur qarashlar rivojlantirilib, turli nutqiy aktlar turlari va ularning xususiyatlari aniqlangan [2].

Odamlar soʻzlash orqali nafaqat maʼlumot yetkazadi, balki iltimos qiladi, salom beradi, ogohlantiradi, maslahat beradi, shikoyat qiladi yoki biror narsaga majbur qiladi. Bu holat nutqiy aktda namoyon boʻlad [3]. Nutq akti – bu soʻzlovchining muayyan maqsad (buyruq, vaʼda, iltimos, axborot berish) bilan til vositalaridan foydalanib, amalga oshiradigan maqsadli harakatidir. U tilshunoslikning pragmatika yoʻnalishida oʻrganilib, shunchaki gapirish emas, balki gap orqali aniq natijaga erishishni anglatadi [4]. Yaʼni, nutqiy vaziyat taqozosiga koʻra adresantning adresatga axborot uzatish bilan birga qandaydir maylini ham ifodalashi nutq aktida reallashadi. J.Ostin nazariyasi boʻyicha nutq aktining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

Lokutiv akt: gapning shunchaki aytilishi, maʼlumot berilishi (soʻz va strukturaning oʻzi).

Illokutiv akt: soʻzlovchining gap orqali maqsad qilgan harakati (buyruq berish, vaʼda qilish, ogohlantirish).

Perlokutiv akt: gapning tinglovchiga taʼsiri va undan kutilgan natija (masalan, “xona issiq” deyilganda oynaning ochilishi) [1].

Nutq akti soʻzlovchining til vositalari yordamida amalga oshiradigan maqsadli harakati boʻlib, maqsadning amalga oshishini notiqning mahoratiga bogʻliqdir. Demak, muloqot insonlar orasida axborot almashish, taʼsit oʻtkazish va oʻzaro tushunish vazifalarini bajarib keladi. Norasmiy tadbirlar va koʻngilochar bazmlarda notiqlar nutqi asosan taʼsir oʻtkazishga, tadbir ishtirokchilarini hayratlantirish, zavqlantirish va kayfiyatini koʻtarishga yoʻnaltiriladi.

Koʻngilochar yigʻinlar, bazmlar, toʻylar, tugʻilgan kunlar, yubileylar, ziyofatlar va boshqa norasmiy tadbirlarda koʻpincha notiqlik poygasi avjiga chiqadi. Rasmiy doiralardan farqli ravishda, bunday tadbirlarda tilak va tabriklar qiziqarli va kulgili boʻlishidan tashqari, zukkolikka va topqirlikka asoslangan boʻlishi kerak. Sizning bunday tadbirlardagi muvaffaqiyatli chiqishlaringiz, albatta, doʻstlaringiz, jamoadoshlaringiz yoki qoʻni-qoʻshnilaringiz tomonidan eʼtirof etiladi va ularning sizga boʻlgan munosabatiga taʼsir qiladi.

Xoʻsh, norasmiy chiqishlarda nimalarga eʼtibor berish kerak? Qanday talablar asosida qurilgan nutq eʼtiborli va taʼsirli boʻladi? Bu xususda baʼzi milohazalarimizni bayon qilamiz.

1. Tadbir sababchisini nutq mavzusining markaziga olish. Koʻpincha norasmiy tadbirlar muayyan shaxsning shaxsiy bayrami

hisoblanadi. Jumladan to‘ylar, yubileylar, tug‘ilgan kunlar va boshqalarda tadbir egasini e’tibor markaziga olgan holda nutqni boshlash tavsiya etiladi: *Bugungi tadbirimiz qahramoni, qalbi pok inson, ajoyib do‘st, o‘z kasbining mohir ustasi ... bo‘ladilar.*

2. Maqtash mumkin bo‘lgan jihatlarni topish va ularni ozroq bo‘rttirish. Har qanday insonning e’tirofga molik jihatlari bo‘lishi tayin. Kimningdir tashqi ko‘rinishi, kimningdir xulq-atvori, kimlarningdir daraja va unvonlari, mansbiyu-martabasi bo‘lishi mumkin. Muhimi, bu jihatni to‘g‘ri topish chiroyli e’tirof etishdir. Bu borada Eynshteyn va Chaplin suhbatida haqidagi latifa yorqin misol bo‘la oladi: *Eynshteyn: “Do‘stim Charli, siz nihoyatda buyuk insonsiz. Chunki sizning harakatlaringizni dunyodagi deyarli barcha insonlar tushunadi, tan beradi va qoyil qoladi”. Chaplin: “Azizim, Albert! Siz mendan ham buyuksiz. Chunki siz yaratgan nazariyani dunyoda deyarli hech kim tushunmaydi, lekin hamma qoyil qolib tan beradi”.*

3. Jumlar tuzganda qofiyadosh so‘zlardan, she’riy parchalardan, maqol va rivoyatlardan unumli foydalanish. Qofiyadosh so‘zlar shirinlikdek quloqqa yoqimli eshitilsa, she’r, maqol va rivoyatlar fikrni quvvatlash va tasdiqlashga xizmat qiladi. *Qizlarning erkasi, davramiz malikasi... Do‘st bilan obod uying, gar bo‘lsa u vayrona ham.... deganlaridek...; Yulduz emas oy ekansiz, go‘zallikka boy ekansiz!*

4. Zukkolik bilan topilgan o‘xshatishlarni hazil va kulgiga yo‘g‘irish. Kimnidir e’tirof etishda, uning xislatlarini qiyoslash yoki biror bir jihatlar bilab bog‘lab tasvirlash nutqning ta’sirchanligini yanada oshiradi. Tug‘ilgan kunlardagi tabriklar so‘zlardan misollar keltirib o‘tamiz: *Do‘stim, sening qovg‘a burji ostida tug‘ilganingni hammamiz yaxshi bilamiz. Burjlar to‘g‘risida o‘qiganimda, geniylarning 80 foizi qovg‘alar ekanligini bilib oldim, to‘g‘ri bemalol faxrlanishing mumkin. Biroq uning davomini ham bilib qo‘yganing yaxshi - jinnixonadagilarning ham asosiy kismini qovg‘alar tashkil etar ekan;* Ikkinchi misol: *26 aprel tarixda hech unitilmas kun. 1966 yil shu kuni Toshkentda dahshatli zilzila bo‘lgan, 1986 yil shu kuni Chernobil AESda mudhish portlash yuz bergan va 1970 yil shu kuni do‘stim sen tug‘ilgansan;* Albatta tabrik egasi ham zukko va hazilni tushunadigan kishi bo‘lgandagina o‘xshatishingiz muvaffaqiyatli chiqadi. Darvoqe, begonalarga, orangiz yaqin bo‘lmagan va hazilni tushunmaydigan insonlarga bu uslubni qo‘llash tavsiya etilmaydi. Chunki bunday usul begonalar bilan turli xil tushunmovchiliklar yoki dilxiraliklarga sabab bo‘lishi mumkin.

5. Tadbir qahramoni bilan nutq egasi orasida mantiqli va yumorga moyil bog‘lanish topish. Notiq tadbir qahramonini qutlar ekan o‘zini ham e’tirof etib o‘tsa notqlik poygasida oldinlab ketadi. Ayniqsa yubileylarda tajribali notqlar bu usuldan samarali foydalanishadi. *Buyuklarning ko‘pchiligi qovg‘a bo‘lishadi: Navoiy, Bobur, I.Karimov, shuningdek, siz va men; Bilsang, uchta buyuk bir ismli inson bor: Bularning biri A.Navoiyning Farhodi, qolgan ikkisiga kelsak: biri sensan, biri men; Do‘stim, sizdek buyuk inson bilan adash bo‘lganimdan g‘oyat baxtliman. Adashdi, deb o‘ylamang. Chunki Xursand so‘zi bilan Quvondiq so‘zi bir xil ma’no anglatadi.*

6. Boshqalar qo‘llagan shablonlarni kulgili-tanqidiy qayta baholash. Tajribali notqlar improvizatsiya qilib, o‘z nutqini o‘zidan oldingi notqlarning e’tiroflari bilan bog‘lashga va ulardan ustunlikka ega bo‘lishga intilishadi. Tug‘ilgan kun tabrigidan: *Kimdir do‘stimizga 20 marta 20 yosh tiladi, hisoblab ko‘rsam 400 bo‘larkan. Odamga 80-90 yosh yetarli. Undan nariyog‘i azob-ku! Bunday tilakning qarg‘ishdan farqi bo‘lmasa kerak.* Mazkur usuldan foydalanganda ohangga alohida e’tibor qaratish kerak. Yumoristik intonatsiya bo‘lmasa, nutq muvaffaqiyatsiz chiqishi mumkin.

7. Davrada hech kim aytmagan fikrlarni va tilaklarni bildirish. Tajribali notqlar boshqalardan alohida ajralib turishi uchun hech kim e’tibor bermagan jihatlarni nutqida yoritishga harakat qilishadi. Masalan, do‘stlar nutqidan: *men do‘stlarni hozir ikkiga bo‘laman – sinalganlar va sinalmaganlar;* Yana bir misol: *odamning baxtliligini uchta mezon bor: birinchisi – o‘tmishdan chiroyli xotira, ikkinchisi – kelajakdan umid, uchinchisi – bugungi kundan shukronalik.*

8. Chiroyli yakun. Tabriklar asosan quyidagi shablonlar bilan yakunlanadi: *doimo baxtli bo‘lishsin; yana bir bor tabriklayman; ustozning yo‘lini berishini tilab qolaman* kabi. Yakuniy fikrlarning ohang bilan hamohangligi ta’sirchanlikda muhim o‘rin tutadi.

Ko‘ngilochar tadbirlardagi muvaffaqiyatli nutqlar har qanday shaxsni ko‘pchilik tomonidan e’tirof etilishiga sababchi bo‘ladi. Zero, notqlik san’ati, psixologiya va muloqot mahorati bo‘yicha ko‘plab treninglar hamda kitoblar muallifidir Feliks Georgiyevich Kirsanov (Skilef) aytganidek, “Chiroyli gapirish pul, hokimiyat va mashhurlikdan qimmatroqdir. Chunki ularning barchasiga, ko‘pincha, chiroyli gapirish bilan erishiladi” [5].

Foydalanilgan adabiyotlar:

Austin J.L. (1962). How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press.

Searle J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of

Language. – Cambridge: Cambridge University Press.

Yuldosheva M. Pragmalingvistik terminlarning izohli lug‘ati. Uslubiy qo‘llanma. – Namangan, 2025.

<https://www.google.com>.

<https://ru.citaty.net/avtory/skilef/>

NEUROPSYCHOLINGUISTIC DIAGNOSTIC MODEL OF DYSLEXIA: CRITERIA AND INTERPRETATION RULES (BASED ON THE UZBEK LANGUAGE)

Adamboyeva Nafisa Qodirberganovna,

Associate Professor at Fergana State

University, Doctor of Philosophy (PhD)

in Philological Sciences.

jasdilnurbek@gmail.com

+998941045053

Abstract. This article discusses the neuropsycholinguistic diagnostic model of dyslexia based on the Uzbek language. The study highlights the importance of early identification of reading difficulties and analyzes phonological, lexical-semantic, and grammatical mechanisms related to dyslexia. Special attention is given to the “DonoQiz-Uz” national diagnostic test developed according to the linguistic features of the Uzbek language. The article emphasizes that nationally adapted neuropsycholinguistic diagnostic tools are essential for the effective detection and prevention of dyslexia.

Key words: *Dyslexia, neuropsycholinguistics, phonological processing, reading difficulties, Uzbek language, diagnostic model, speech-cognitive processes, DonoQiz-Uz test, early screening.*

Today, the early identification of reading-related difficulties in school-aged children is regarded as one of the important directions of world neuropsycholinguistics. In particular, identifying dyslexia at its initial stages plays a significant role in preventing academic difficulties that may arise later. According to modern scientific perspectives, dyslexia is interpreted not merely as a problem associated with reading techniques, but as a neurocognitive condition related to impairments in phonological processing, phonological decoding, phonological memory, and speech-cognitive integration mechanisms. This approach demonstrates the necessity of considering dyslexia not only as a pedagogical issue, but also as an

interconnected disorder of speech and cognitive processes. In particular, difficulties in processing phonological information may directly affect the automatization of the reading process.⁹¹ Researchers emphasize that the core of dyslexia lies precisely in weaknesses in phonological processing, and this condition negatively influences reading fluency. Therefore, the early identification of phonological processing mechanisms is considered one of the principal neuropsycholinguistic criteria in diagnosing dyslexia.⁹² Specifically, from a neuropsycholinguistic perspective, diagnostic tests serve as an important source of information about how language functions, speech activity, reading, writing, and comprehension abilities are formed and manifested in the brain of children.

According to neuropsycholinguistic approaches, Russian scholars A. Luria and Y. Khomskaya⁹³ argue that “human speech activity is carried out through neuropsychological mechanisms. The frontal, temporal, and parietal regions of the brain play a significant role in phonemic hearing, grammatical processing, and semantic comprehension processes.” Therefore, in our opinion, when developing neuropsycholinguistic diagnostic tests, it is necessary to take into account not only linguistic but also neuropsychological mechanisms. This enables the assessment of children’s processes of speech perception, processing, semantic analysis, and expressive verbal production through diagnostic testing. Furthermore, Irina Zhinkina and Leonid Karasik demonstrated in their studies that special linguistic tests are highly important in assessing lexical, phonetic, and syntactic skills of primary school students, and that such tests help identify not only language competence but also the state of cognitive processes⁹⁴. Consequently, through such tests it becomes possible to evaluate not only linguistic knowledge but also speech-cognitive processes.

According to the classification proposed by Z. Mahkamova⁹⁵, when developing diagnostic tests in the Uzbek language, it is essential to consider

⁹¹ **Ramus F., Rosen S., Dakin S. C., Day B. L., Castellote J. M., White S., Frith U.** Theories of Developmental Dyslexia: Insights from a Multiple Case Study of Dyslexic Adults // *Brain*. – 2003. – Vol. 126, №4. – P. 841-865.

⁹² **Ramus F., Szenkovits G.** What phonological deficit? // *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*. – 2008. – Vol. 61, №1. – P. 129-141.

⁹³ **Лурья А.Р.** Основы нейропсихологии. – М.: МГУ. 1973. – 376 с.; Хомская Е.Д. Нейропсихология. – СПб.: Питер, 2007. – 496 с.

⁹⁴ **Жинкин Н.И.** Язык – речь – творчество. Избранные труды. – М.: Наука, 1998. – С.158; Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Волгоград. гос. пед.ун-т; Н.-И. Лаб. Аксиол. Лингвистика. – Волгоград: Перемена, 2002. – 476 с.

⁹⁵ **Маҳкамова З.Ш.** Ўқувчиларнинг тил билимларини баҳолашда тест технологияларининг ўрни // ТДПУ илмий журналы, 2021. – № 2. – Б.45-50.

the agglutinative nature of the language, namely the role of affixes in meaning formation. This allows lexical and syntactic units in test materials to be applied in accordance with the natural laws of the language. In our view, the highly developed morphological system, the predominance of affixation instead of inflection, and the expression of meaning through word formation and syntactic relations require that test questions be designed not superficially, but in a manner encompassing cognitive and linguistic processes. From this perspective, taking into account the above-mentioned neuropsycholinguistic criteria in developing diagnostic tests is of great importance. This is because phonemic hearing, lexical-semantic processing, understanding of grammatical structures, and multimodal speech integration processes constitute the main cognitive mechanisms of reading activity. In particular, insufficient development of these components may lead to dyslexia and reading difficulties. Therefore, modern neuropsycholinguistic research places special emphasis on creating diagnostic tools adapted to the characteristics of national languages.

In recent years, the need to study dyslexia and reading difficulties based on the specific features of the Uzbek language has also been increasing in Uzbekistan. From this perspective, the Uzbek scholar Z. Sobirova developed the “*DonoQiz-Uz*” national neuropsycholinguistic test, which is described as a national diagnostic tool intended for the early screening of reading difficulties and speech disorders in primary school students.⁹⁶ The linguistic foundations of the “*DonoQiz-Uz*” national neuropsycholinguistic diagnostic test are based on assessing children’s processes of perceiving, processing, and expressing speech information. The test structure includes the following language levels:

1. *Phonetic-phonemic perception* – assessed through tests related to the child’s ability to distinguish sounds, pronounce them correctly, and understand spoken language.
2. *Lexical-semantic system* – test tasks associated with vocabulary, correct word selection, and identifying semantic relationships between words. Grammatical competence – tasks evaluating the ability to understand sentence structure, the connections between sentence components, and morphological changes.
3. *Syntactic structure* – the child’s ability to construct short and long sentences, use conjunctions, and produce expressive speech is examined.

⁹⁶**Sobirova Z.M.** Neyropsixolingvistika: nazariy asoslari hamda amaliy tatbiqi: filologiya fanlari doktori (DSc) diss. – Farg‘ona davlat universiteti. – Farg‘ona, 2024. – B.174.

The primary advantage of the “*DonoQiz-Uz*” test is that it was developed with consideration of the agglutinative nature of the Uzbek language, syllabic reading mechanisms, phonetic-phonological system, and national psycholinguistic parameters. Through this test, it becomes possible to identify at an early stage students’ predisposition to dyslexia, difficulties in phonological processing, cognitive slowness in reading, problems with semantic comprehension, and impairments related to phonological memory.

In her studies, Z. Sobirova emphasizes that the reading process in the Uzbek language is closely connected with phonetic and syllabic mechanisms. According to the researcher, the direct application of foreign tests is insufficient for identifying reading difficulties in Uzbek because the phonological and morphological structure of the Uzbek language differs significantly from those of other languages⁹⁷. Therefore, the “*DonoQiz-Uz*” test has particular scientific significance as one of the first neuropsycholinguistic screening tools developed on the basis of national linguistic characteristics.

However, the diagnosis of dyslexia is not a single-stage process. After general risk factors are identified during the early screening stage, it becomes necessary to proceed to a more in-depth diagnostic stage. At this stage, determining which type of dyslexia predominates and identifying which neuropsycholinguistic mechanism is more severely impaired are of important scientific and practical significance. The study shows that dyslexia diagnosis should be based on linguistic, cognitive, and neuropsychological mechanisms. The “*DonoQiz-Uz*” diagnostic test is important for identifying reading difficulties in Uzbek-speaking children at an early stage. Nationally adapted neuropsycholinguistic approaches can improve the prevention and correction of dyslexia in primary education.

ANTROPONIMLARNING AYRIM AN’ANAVIY VA HUDUDIIY TAFOVUTLARI HAQIDA

Xakimov K.M.,

Jizzax davlat pedagogika universiteti professori,
geografiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ishi Jizzax viloyati Forish tumani Andagin qishlog‘ida to‘plangan antrponimik ma’lumotlar asosida tayyorlandi. Unda dala ma’lumotlari yordamida antroponimlarning

⁹⁷That source.

an'anaviy va transformatsion jarayonlari, hududiy va farqlovchi xususiyatlari hamda lisoniy-kommunikativ vazifalari bir qishloq antroponimlari misolida tahlil qilingan. Shunindek, mahalliy xalqning antroponimlar bilan bog'liq bo'lgan urf-odatlar va marosimlari shaxsiy kuzatuvlar yordamida qisman o'rganilgan. Barcha turdagi toponimlar kabi antroponimlarga ham, hududiylik xos va ularda ma'lum hududda yashovchi xalqlarning falsafiy, ruhiy tushunchalari, milliy urf-odatlar, kishilik jamiyatidagi ijtimoiy-siyosiy, xo'jalik, madaniy va ma'naviy qadriyatlari hamda ezgu niyatlari va orzu-armonlari o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: *antroponim, etimologiya, hududiylik, urf-odat, udum va marosimlar, hududiy xususiyatlari.*

Аннотация. Данная исследовательская работа подготовлена на основе данных, собранных в селе Андагин Форишского района Джизакской области. В ней, используя полевые данные, на примере антропонимов одного села был проведен анализ традиционных и трансформационных процессов, территориальных и отличительных особенностей, а также лингвистических и коммуникативных функций антропонимов. Кроме того, частично изучены обычаи и ритуалы местного населения, связанные с антропонимами, на основе личных наблюдений. Как и все виды топонимов, антропонимы также имеют территориальные особенности и отражают национальные обычаи, социально-политические, экономические, культурные и духовные ценности людей, проживающих на определенной территории, а также благородные намерения и мечты.

Ключевые слова: *антропоним, этимология, обычаи и ритуалы, территориальные особенности.*

Abstract. This research work was prepared based on data collected in the village of Andagin, Forish district, Jizzakh region. In it, using field data, the traditional and transformational processes, territorial and distinctive features, and linguistic and communicative functions of anthroponyms were analyzed using the example of anthroponyms of one village. In addition, the customs and rituals of the local people associated with anthroponyms were partially studied using personal observations. Like all types of toponyms, anthroponyms are also territorial and reflect the philosophical, spiritual concepts, national customs, socio-political, economic, cultural and spiritual values of the people living in a certain territory, as well as noble intentions and dreams.

Key words: *anthroponym, etymology, territoriality, customs, customs and rituals, territorial features.*

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra antroponim atamasi 1887-yili portugaliyalik filolog olim Xose Leit Vaskonselva tomonidan fanga kiritilgan. Fanda kishilarni ismi, taxallusi, laqabi, nisbasi antroponim (yunoncha, anthropos – «odam», onima – «nom»), ularning kelib chiqishi, hududiy tarqalishi, amalda qo'llanishi hamda mavjud antroponimik tizimlarni o'rganuvchi soha esa antroponimika deyiladi. Antroponimlar – toponimlarning bir turi bo'lib, filologiya, tarix, geografiya va etnografiya kabi fanlarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyodagi har bir xalq o'ziga xos antroponimik tizimga ega. Barcha turdagi geografik nomlar kabi antroponimlarga ham, hududiylik xos va har bir mintaqaga antroponimlarining o'ziga xos farqlovchi xususiyatlari mavjud.

Mutaxassislarning yozishicha, antroponimlar semantikasi boshqa so'zlarning ma'nosiga qaraganda til tuzilishiga kamroq bog'liq bo'ladi. Masalan, ko'pchilik xalqlarda erkaklar ismi kuch, jasorat, hokimiyatni, ayollar ismi esa go'zallik, iffat, muloyimlikni ifodalaydi. Kishi ismlaridagi tafovutlar esa tillardagi farqlar bilan emas, balki aniq tarixiy sabablar bilan bog'liq. Taniqli rus toponimisti V.A.Nikonov yozganidek, "Antroponimikaning birinchi va asosiy qonuni, bu tarixiylikdir". Binobarin, antroponimlarda ma'lum hududda yashovchi xalqlarning falsafiy, ruhiy tushunchalari, milliy urf-odatlar, kishilik jamiyatidagi ijtimoiy-siyosiy, xo'jalik, madaniy va ma'naviy qadriyatlari hamda ezgu niyatlari va orzu-armonlari o'z aksini topgan.

Shuni ham e'tibordan soqit qilmaslik kerakki, hozirgi globallashuv davrida asta-sekin unitilayotgan, tarixga aylanib borayotgan nomlarni, jumladan, antroponimlarni imkon qadar tezroq to'plash, tasniflash, kelib chiqish sabablarini aniqlash va izohlash, ularni lug'atini tuzish soha mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi. Bu holat esa tadqiqot obyektining dolzarbligini belgilaydi.

Antroponimlarni lisoniy jihatdan tadqiq qilishda E.Begmatov, O.G'afurov, G'.Sattorov, I.Rahimov, A.Omonturdiev kabi olimlar katta hissa qo'shganlar. Xususan, yarim asrdan ko'proq vaqt davomida, o'zbek antroponimlarini fundamental ravishda tadqiq qilgan prof. E.Begmatovning xizmatlari tahsinga sazovor. Ta'kidlash joizki, hozirga qadar mintaqalar kesimida antroponimlarni yuzaga kelish tarixi, etnografiyasi, geografik tarqalishi, farqlovchi xususiyatlari, hududiy tafovutlari ilmiy jihatdan kam o'rganilgan. Shu sababdan, mintaqalar (viloyatlar, tumanlar) miqyosida

antroponimlarni yig'ish, tizimlash va ularning hududiy tafovutlarini o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqot ishining asosiy maqsadi o'rganilayotgan hududda tadqiqot ishi uchun zarur bo'ladigan dala ma'lumotlarini to'plash, tahlil qilish va ilmiy manbalarga tayangan holda, antroponimlarning o'ziga xos jihatlarini Forish tumani Andagin qishlog'idagi bir oila misolida imkon qadar tadqiq va tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot obyekti bo'lgan qishloq tuman markazi Bog'don shaharchasidan 45 km., viloyat markazi Jizzax shahridan shimoli-g'arbda, 120 km uzoqlikda, Nurota tog' tizmasining shimoliy etagidagi tog' darasida joylashgan.

Antroponimlar ham boshqa toponimlar singari muayyan tarixiy davr mahsuli, ota-bobolardan qolgan qimmatbaho ma'naviy yodgorlik, xalq ijodining bebaho namunasi, shu sababdan ularni o'rganish, muhofaza qilish, asrash, tiklash nihoyatda nozik va dolzarb masala hisoblanadi. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, har qanday antroponim zamirida ota-onalarning biror maqsad, orzu-umidlari, farzandining sog'lig'i, kelajagi, istiqbolini ko'zlagan ezgu niyatlar yotadi. Mana shu niyatlar bolaga ism tanlash va berish uchun asos (motiv) vazifasini o'taydi. Demak, antroponimlarni paydo bo'lishida estetik va etik tamoyillar bilan birga, kishilarni orzu-istaklari, tasavvur va dunyoqarashlari, milliy xususiyatlari muhim rol o'ynaydi.

E'tibor berib qaralsa, antroponimlarda xalqning bosib o'tgan yo'li, falsafiy, diniy, axloqiy, tarbiyaviy, estetik qarashlari, e'tiqodlari, urf-odatlarini o'z ifodasini topgan. Shuning uchun, har bir nom muayyan sabablar bilan paydo bo'lib, o'zining tarixi, hududiy tarqalishi, biror asos va ma'no-mazmuniga ega. O'tmishda mahalliy xalq bolaga ism qo'yishda nafaqat uni ismi, bolasini boshqalardan farqlashi uchun xizmat qiladi, balki, taqdiri va kelajagiga ham ta'sir ko'rsatadi deb ishongan.

Binobarin, har bir mintaqada o'ziga xos milliy xususiyatlar, ya'ni turli xalqona udumlar, etnik rasm-rusumlar bajarilgan. Masalan, Markaziy Osiyoda jumladan, hozirgi O'zbekiston hududida islomni tarqalishi, mahalliy xalqlar orasida diniy tushunchalar bilan bog'liq bo'lgan antroponimlar sonini ko'paytirgan. Eng muhimi, mahalliy xalq bolani nomlashda islomni bu yo'ldagi ko'rsatmalariga qat'iy amal qilgan. Chunki payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) farzandga ma'nosiz va nafratli hamda ortiqcha maqto'vni eslatadigan ism qo'yishni makruh amal deb bilganlar.

Quyidagi hadisda janob Rasululloh (s.a.v.) ning inson ismi nafosatiga munosabatlari ravshan ifodalangan: "Agar menga biror xabarchi yuborsalaring, o'zi ko'rkam va ismi ham chiroyli kishini yuboringlar". Shu

sababdan, Qur'oni karimda tilga olingan Allohning go'zal ismlarini o'z farzandlariga qo'yish mahalliy xalqlar orasida keng rasm bo'lgan. Ko'rinadiki, islom dini shaxsning nomi kishining hayoti va taqdirida muhim rol o'ynaydi, yaxshi ism omad, aksincha, yomon va nomaqbul ism baxtsizlik keltiradi deb hisoblaydi.

Mintaqada islom dinini keng tarqalishi mahalliy xalqning bolaga ism berish odatlariga kuchli ta'sir qilgan bo'lsa ham, ammo islomgacha bo'lgan nomlar batamom iste'moldan chiqib ketmadi, ularning muayyan qismi hozirgacha saqlanib qolgan. Hattoki, oxirgi vaqtlarda bolalarga islomgacha bo'lgan qadimiy ismlarni qo'yish yana an'anaga aylanib bormoqda. Masalan, so'nggi yillarda Rustam, So'hrob, Bahrom, Manuchehr, Farzona, Tahmina kabi ismlar ancha ko'payib qoldi.

Mazkur tadqiqot ishida antroponimlar Forish tumani Andagin qishlog'idagi bir oila misolida tahlil qilindi. Andagin qishlog'i Jizzax viloyat markizidan shimoli-g'arbda 120 km uzoqlikda, Nurota tizmasining shimoliy etagidagi tog' darasida joylashgan. Mutaxassislar Nurota tog'larining shimoliy qismida yashaydigan aholining etnik tarkibi ancha murakkabligi bois, kam o'rganilganligini alohida ta'kidlashgan.

O'tgan asrning 60-70-yillarida rus etnologi B.Karmisheva, tojik arxeologi A.Muxtorov, geograf M.Nurnazarov kabi olimlar etnografik ekspeditsiyalar tarkibida bu joylarga kelib, tubjoy aholining turli qatlamlarini qisman bo'lsa ham o'rganishgan.

Qishloq antroponimlari bilan yaqindan tanishsangiz, ulardagi ba'zi bir o'ziga xos jihatlari kishi diqqatini o'ziga jalb qiladi. Masalan, qishloq ahli ajdodlari juda qadimdan amal qilib kelgan qoidaga ko'ra bir avlodga mansub qarindoshlarning hayot bo'lgan bolalariga bir xil ism qo'yishmagan. Bu holatni ikkita sabab bilan izohlash mumkin. Birinchidan, bir avlod farzandlari orasida bir xil ismlar bo'lsa, ularni farqlash qiyinlashadi. Ikkinchidan, hayot bo'lgan qarindosh ismini boshqa bir yaqin qarindoshga qo'yish mumkin emas, degan udumga qat'iy amal qilishgan. Shu sababdan, mahalliy xalq orasida faqat olamdan o'tgan, marhum otabobosi va ona-buvisi, yoki yaqin qarindoshlari ismini bolasiga qo'yish urf bo'lgan.

1960-yili sobiq SSSR Fanlar akademiyasining etnografiya instituti tomonidan O'rta Osiyoga tashkil etilgan ekspeditsiya tarkibida kelgan, B.X.Karmisheva mahalliy aholini etnografik jihatdan qisman o'rgangan. Etnograf olimaning yozishicha, mazkur udum zamirida, birinchidan, o'tmish ajdodlarini eslash, unitib yubormaslik, unga nisbatan hurmatini

anglatsa, ikkinchidan, bolasiga ismi berilgan marhum ajdodning ruhi, arvohi chaqaloqni balo-qazolardan asraydi, degan ishonch yotadi.

Gap shundaki, hozirgacha tubjoy aholining ba'zi bir oilalarida shaxsiy ismlarning o'rniga ko'pincha oiladagi qon-qarindoshlik munosabatlarini bildiradigan so'zlar qo'llaniladi. Bu holatni diqqatga sazovor joyi shuki, kundalik muomalada foydalanidigan qon-qarindoshlikni belgilaydigan so'zlar har doim ham haqiqiy ma'no kasb etmaydi. Masalan, Andagin qishlog'idagi Bobo-maxsum (arabcha, maxsum – «shariat ahkomlariga to'la rioya qiladigan shaxs») degan kishining asl ismi Abdurahim bo'lgan. Bobo deb atalishining sababi shundaki, uning otasi Abdulhay, farzandi tug'ilgan vaqtda o'g'liga o'zining marhum otasi Abdurahimni ismini qo'ygan. Natijada, asli ismi Abdurahim bo'lsa ham, otasi uni erkalatib sizlab "dadajon" deb murojaat qilgan, oilani boshqa a'zolari, jumladan onasi va boshqa farzandlari uni "bobojon" deb sizlab chaqirishgan. Xuddi shunday qo'ni-qo'shnilar, qarindosh-urug'lar uchun ham, bolaga Bobo yoki Bobojon deb murojaat qilishgan. Keyinchalik pasport olayotganda vaqtda ham, ismi Bobo yoki Bobojon deb yozilib, faqat eng yaqinlari uning asl ismi Abdurahim ekanligini bilishgan.

Mahalliy xalqning olamdan o'tgan yaqin qon-qarindoshlarini nomini yangi tug'ilgan chaqaloqqa berish odati borligini bilmagan odam uchun, bu hol ancha g'alati tuyulishi mumkin. Diqqatni jalb qiladigan holatlarning yana biri shuki, bobo deb chaqirayotgan odamlarga u umuman qarindosh bo'lmasligi ham mumkin. Yana bir e'tiborli tomoni shuki, keyinchalik bu an'ana Bobo-maxsum oilasida davom etgan. Ajdodlardan qolgan udumga sodiq qolgan oila boshlig'i o'z farzandlariga Xadicha, Robiya, Abdulhay deb ism qo'ygan. Oiladagi katta farzand Xadichani otasi va barcha oila a'zolari «bibijon» deb chaqirishadi, sababi qizi tug'ilganda otasi unga onamni ismlari o'chmasin deb marhum onasini ismini bergan.

Tug'ilish guvohnomasida Robiya deb qayd etilgan, yana bir oila a'zosini barcha "momojon" deb chaqirishadi, chunki u bu nomni tug'ilishidan ancha oldin vafot etgan ona tamonidagi momosidan meros qilib olgan. Uning haqiqiy ismi Robiya bo'lsa ham hech kim uni bu nom bilan chaqirmaydi. Qon-qarindoshlikni bildiradigan ona va momo so'zlari bunday hollarda kishining shaxsiy ismiga aylangan.

Oiladagi er-xotin olamdan o'tgan onalarini ismlarini farzandlariga berib ularni hurmatini joyiga qo'yish va unitib yubormaslikni maqsad qilib olishgan. Olamdan o'tgan birinchi avlod vakillari Xadicha va Robiya opa-singil bo'lishgan, ular turli joylarga turmushga chiqib, keyincha qarindoshlik rishtasi uzilib qolmasin deb, o'zaro quda bo'lishgan. Ikkinchi

avlod vakillari bo'lib tug'ilgan Xadicha va Robiya yana opa-singil hisoblanadi.

Ushbu oilada Abulhay ismli o'g'il bola ham bor. U tug'ilganlik to'g'risidagi hujjatda Abulhay bo'lgani bilan, oilada otasidan tashqari hamma uni "bobojon" deb chaqirishadi. Abulhay o'z ismini ota tamonidagi bobosidan meros qilib olganligi uchun u otasiga "dadajon", ya'ni ota, qolgan barcha oila a'zolariga "bobojon"dir. Mahalliy xalqning bunday urf-odati borligini bilmagan kishi uchun bir oilada ham otasi ham o'g'lini bobojon deb atalishi g'ayri tabiiydek tuyuladi. Shunday qilib, Abdurahim (Bobojon), Abulhay (Bobojon), hamda Xadicha (Bibijon), Robiya (Momojon) kabi ismlar bu oilada ikki marotabadan, ya'ni ikki avlodda takrorlangan.

Aslida, bunday haqiqiy nomlarni «yashirishda» hech qanday sir yo'q. O'tmishda ajdodlarimiz vafot etgan yaqin qon-qarindoshlarining ismlarini farzandlariga berib nafaqat ularda ota-bobolarini siymosini ko'rgan, balki shulardek yaxshi insonlar bo'lishini ham orzu qilishgan. Olamdan o'tgan yaqin qarindoshlarini ismini keyingi avlod vakillariga berish nafaqat ularni eslash, hurmatini joyiga qo'yish, o'tganlarni ruhini shod qilish, balki ruhni abadiy ekanligiga ham ishoradir. Taniqli nomshunos olim E.Begmatovning yozishicha, ushbu e'tiqod va ishonch zahirida ism qandaydir mo'jizaviy kuchga, sehriga ega, degan tushuncha yotadi.

Antroponimlarning ayrim an'anaviy va hududiy tafovutlarini mavjud huquqiy-me'yoriy hujjatlar, nomshunos olimlarning asarlari hamda ilmiy manbalar yordamida tahlil qilindi va quyidagi xulosalarni bayon qilishga asos bo'ldi:

- "bobo", "momo", "dada", "ona" kabi yaqin qon-qarindoshlik terminlari kishi ismiga aylanib ilgari rasmiy hujjatlarda qayd qilingan bo'lsa, hozirda yangi tug'ilgan chaqaloqqa olamdan o'tgan yaqin qarindoshi nomi berilgan taqdirda ham, rasmiy hujjatlarda meros qilib olgan nomni asli yozilmoqda;

- hozirda olamdan o'tgan eng yaqin qon-qarindoshlarning nomini berish udumi ancha kamaydi va faqat oila ichida bunday nomlar qo'llanilmoqda, qolgan joylarda ko'pchilik ulari asl ismini olib chaqirishadi. Demak, ma'lum ma'noda bu an'ana asta-sekin yuqolib bormoqda;

- antroponimik tizimlarni an'anaviy va hududiy tafovutlarini ilmiy jihatdan o'rganish mahalliy xalqning kelib chiqish tarixi, etnografiyasi, tarqalish areali, migratsiyasi kabi masalalarini oydinlashtirishga yordam beradi;

Tadqiqot ishidagi ayrim fikr va mulohazalar bahstlab, munozarali yoki, o'rnatilgan qarashlarga zid bo'lib tuyulishi mumkin. Ammo, ma'lumki

munozarali nuqtai nazar ko‘pincha sohadagi ayrim muammolarni hal qilishda ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 264 б.

Бегматов Э.А. Исmlарнинг сирли олами. – Тошкент: O‘zbekiston, 2014. – 175 б.

Бегматов Э.А. Ўзбек исmlари изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – 608 б.

Бекмуродов Н. Чиройли исmlар тўплами. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.

Гафуров А. Имя и история. – М.: Наука, 1987.

Б.Кармышева Б.Х., Пещерева Е.М. Материалы этнографического обследования таджиков Нуратинского хребта. – М.: Журнал Советская этнография, 1964. – № 4. – С.15.

Никонов В.А. География фамилий. 3-е изд. – М., 2007.

Нурназаров М.Н. Точикони Фориш. – Гулистон, 2000. – 243 б.

Ҳақимов Қ.М. Нурота тизмаси шимолий қисмида яшовчи баъзи халқларнинг этногеографик хусусиятлари. // Ўз.ГЖА. – Тошкент, 2008. – 30-жилд. – Б. 93-95.

Ҳақимов Қ.М. Жиззах вилояти топонимлари. – Жиззах, 2014. – 204 б.

Касымов М. Говоры таджиков Фариша. АҚД. – Душанбе, 1966.

Шевяков А.И. О коренном населении Нуратинских гор и прилегающих районов (Материалы полевых исследований 1988-1999 г.г.). // Восток. – Тошкент, 2000. – № 3.

Hakimov Q.M. Forish tojiklari: hududiy joylashuvi va ayrim etnogeografik xususiyatlari. SamDU ilmiy axborotnomasi. – № 5. – 2020. – В. 145-150

Qodirova X. O‘zbek tilida evfemizm va disfemizm. – Toshkent, 2022. – 118 b.

Sultonova Sh., Sodiqova S. Ismlarning qo‘llanilish dinamikasi sotsiomadaniy muammo sifatida // Farg‘ona davlat universiteti axborotnomasi. – 2024. – №. 4. – В. 81-83.

TERMINOLOGIK TIZIM XUSUSIYATLARI VA MOHIYATI

Jamoliddinova Dilnoza Mirxojiddinovna,
QDU professori, f.f.d(DSc)

Annotatsiya. Maqolada terminlar muammosi, terminlarning o'rganilishi sistem-struktur tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Bu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlarda asosiy e'tibor lisoniy hodisalar o'rtasidagi munosabat turlarini belgilash va shu asosda har bir lisoniy hodisa ortida yashiringan mohiyatni ko'rsatishga qaratilganligi ilmiy jihatdan asoslangan. Tilshunoslikning turli zamonaviy yo'nalishlarining rivojlanishi terminologik tizimning kengayishiga olib kelishi maqola doirasida yoritilgan.

Kalit so'zlar: *terminlar, sistem tilshunoslik, lug'aviy birliklar, mazmuniy uyalar, paradigmatic, sintagmatic, lisoniy hodisa, lingvistik birlik.*

XX asr dunyo tilshunosligining eng katta yutug'i tilni tizim sifatida o'rganishni boshlab berganligida edi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida shakllangan, "xususiyliklardan umumiyliklarga" tamoyiliga amal qiluvchi sistem-struktur tilshunoslik tilga xos xususiyliklarni, alohidaliklarni ajratish, ularni bir-biriga qiyoslash va eng umumiy belgilarni aniqlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Bu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlarda asosiy e'tibor lisoniy hodisalar o'rtasidagi munosabat turlarini belgilash va shu asosda har bir lisoniy hodisa ortida yashiringan mohiyatni ko'rsatishga qaratildi. Jumladan, F.de Sossyur tilshunoslar diqqatini lisoniy birliklar orasidagi munosabatni ochishga qaratib, munosabatning paradigmatic va sintagmatic turlari mavjudligini ko'rsatdi". [1.1]

Ma'lumki, lug'aviy birliklarni umumiy ma'nolari asosida paradigmatic qatorlarga birlashtirish, ularning mazmuniy uyalarini hosil qilish masalasiga dastlab sharq tilshunosligida jiddiy e'tibor qaratilgan. Keyinchalik XIX asrda lingvistik birliklarni mazmuniy guruhlariga birlashtirish yoki butunni ma'lum mazmuniy guruhlariga ajratish g'oyasi Yevropada ham avj oldi. Shunga ko'ra bu nazariya Yevropa tilshunosligi va, ayniqsa, F.de Sossyur qarashlari bilan uzviy bog'lanib qoldi.

F.de Sossyur tilning sistema ekanligini asoslar ekan, quyidagilarni qayd etdi: "Aslida, olam yaxlit bir sistemadan iborat. U beaded narsa-hodisalar, voqealar va shaxslarning muayyan maydonlar ichida zamona zayli bilan harakatlanishi, voqe bo'lishi asosiga qurilgan. Ular bir-birini taqozo qilgan

holda bir-birisiz yashay olmaydi. Osmon quyoshsiz, oysiz; quyosh va oy yersiz, yer insonsiz, inson esa tilsiz, zabonsiz yashay olmaydi. Ularning har biri ulkan sistema ichida harakatlanuvchi o'ziga xos supermakrosistemalar sanaladi. Shuning uchun til *sistemalar sistemasi* sifatida talqin qilinadi".[2.2]

Bugungi kunda lingvistik terminologiya ichki va tashqi omillar ta'sirida boyib bormoqda. Tilshunoslikning turli zamonaviy yo'nalishlarining rivojlanishi terminologik tizimning kengayishiga olib keldi. Natijada til sathlarini dinamik aspektda o'rganishga ehtiyoj paydo bo'lmoqda. SHunga qaramay, terminologlarning ta'kidiga ko'ra lingvistikaning metatil sohasining tadqiqiga qaraganda aniq fanlar terminologiyasi bo'yicha qilingan ishlar kamida ikki baravar ko'pdir.

Terminologik tizim ma'lum tartibga ega. Terminologik tizimni tartibga solish quyidagi vazifalarni bajarishni taqozo qiladi:

- “1) nutqda terminlarni ishlatishning real holatini o'rganish;
- 2) tilda yangi hosil bo'lgan terminlarni aniqlash, ularni tartibga tushirish va terminologik lug'atlarga kiritish;
- 3) milliy terminlarni ikki yoki ko'p tilli terminologik lug'atlarga kiritish.

Terminologik tizimda ilmiy terminlar asosiy o'rinni egallaydi. Ilmiy terminologiya ham ichki bo'linishga ega:

- 1) aniq tushunchalarni anglatuvchi terminlar mikrotizimi (o'simliklar, hayvonlar nomlarini anglatuvchi terminlar);
- 2) mavhum tushunchalarni anglatuvchi terminlar mikrotizimi (huquqiy, iqtisodiy, sotsial-siyosiy, pedagogik yo'nalishlarda qo'llanuvchi terminlar).

Terminlar tilning umumiy leksik fondidan o'rin oluvchi alohida tizimni tashkil qiladi. Terminlar til tizimi mikroelementi ekan, tizim shu kabi mikroelementlar yig'indisidan iborat butunlik hisoblanadi. Butunlik ichida esa mikroelementlar shartlangan munosabatda bo'ladi. Ye.A.Kulikovaning ta'kidlashicha, tizimlilik terminologik leksikaning asosiy belgisidir".[3.3]

Terminlar ma'lum fan, texnika yoki kasbga xos tushunchalarni ifodalash uchun maxsuslashtirilgan, foydalanish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan birliklardir. Ko'pchilik olimlar terminlarga xos quyidagi belgilarni ajratishadi:

- “1) differentsiyaning mavjudligi;
- 3) podsistemada, ya'ni ma'lum fan, kasb doirasida monosemalikka intilish tendentsiyasi;
- 4) ekspressiyaning yo'qligi;
- 5) uslubiy betarafligi”.

M.Alieva ham “O‘zbek milliy gazlama dizaynerligi termin-larining semantik-grammatik tadqiqi” nomli tadqiqot ishida yuqorida berilgan xulosani tasdiqlaydi: “Termin tilning umumiy leksik sistemasiga konkret terminologik sistema (terminologiya) orqali kiradi. Termin maydon birligi bo‘lib, u – ma’lum fan, texnika yoki kasbga xos tushunchalarni ifodalash uchun maxsuslashtirilgan, foydalanish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so‘z yoki birikma. Lingvistik termin maydonida terminning o‘ziga xos xususiyati sifatida ko‘pchilik olimlar tomonidan quyidagi belgilar ajratiladi:

- 1) sistemaviylik; differentsiyaning mavjudligi;
- 3) o‘zining terminologik maydoni, ya’ni ma’lum fan, kasb doirasida monosemiklikka intilish tendentsiyasi;
- 4) ekspressiyaning yo‘qligi;
- 5) uslubiy betarafligi.

Terminning bu xususiyatlari faqat terminologik maydon ichidagina amal qiladi. Terminologik maydondan tashqari yuqoridagi xususiyatini yo‘qotadi”. [4.4]

Terminlarga nazar tashlansa, yuqoridagi sanalgan xususiyatlardan monosemantiklik va uslubiy betaraflilik belgilarining lingvistik terminlar uchun markaziy (barqaror) belgi emasligi ko‘zga ko‘rinadi. Chunki ayrim lingvistik terminlar polisemantik xususiyatga ega. Masalan, *toponimika* termini quyidagi ma’nolarda qo‘llaniladi: 1) “leksikologiyaning geografik nomlarini o‘rganuvchi bo‘limi”, 2) “ma’lum bir territoriyadagi geografik nomlar majmui”. [5.5]

Lingvistik terminologiya (lot. terminus “chegara”, logos “ta’limot”) tilshunoslik fani doirasida maxsus lingvistik tushunchalarni ifodalash uchun qo‘llaniluvchi so‘z va birikmalar majmuidir. Lingvistik terminlar *lingvistik metatilni* hosil qiladi. Til ob’ekti va metatil o‘zaro munosabatda, ular tashqi tomondan bir-biriga to‘la mos keladi, ya’ni tashqi tomondan bir tilning o‘zidir. Ayni paytda tildagi so‘zlar metatilda maxsuslashtirilganligi, metatildagi ayrim so‘zlarning til – obyektida umuman qo‘llanilmasligi ham kuzatiladi. Shu sababdan terminlarni ilmiy o‘rganish nafaqat terminshunoslarni, balki kompyuter lingvistlarini ham qiziqtirib kelmoqda.

Turli yo‘nalishdagi ilmiy maktablarning faoliyati natijasida zamonaviy lingvistikaning asosiy terminologik korpusi shakllanib boradi. Terminlarning asosiy qismi yo metatildan olingan yoki erkin yaratilgan. Inson kognitiv faoliyatining rivojlanishi, qadimgi tushunchalarni qayta ko‘rib chiqish, mental faoliyatlarning integratsiyasi va detalizatsiyasi, xususiylik, konkretlik va abstraktilikning bir-biriga bog‘liqligi hamda bir-

biriga o'tishi; denotatga nisbatan munosabatning ifodalanishi kabilar til leksik tarkibining dinamik rivojlanishiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Ma'lumki, tilning boshqa sohalariga nisbatan terminologiyada me'yorlashtirish masalasi muhim o'rin tutadi. Terminologik me'yor professional (kasb-hunar) me'yorga to'g'ri kelishi kerak. Bu mutanosiblik termini adabiy til me'yorlariga to'g'ri keladigan leksik birlik sifatida qabul qilishda ham, ishlatilishi ma'lum chegaralangan funktsional paradigma diapazonida harakat qilishda ham asos bo'lib xizmat qiladi.

Tilshunoslikda *terminosistema* atamasi keng qo'llaniladi. Bu atamaning keng va tor tushunilishi kuzatiladi. Keng ma'noda *terminosistema* har qanday terminlarning yig'indisi sifatida tushunilsa, tor ma'noda korrektsiyadan o'tgan, tanlangan terminlar majmuini anglatadi. Bizningcha, *terminosistema* atamasini keng ma'noda tushunmoq kerak, chunki bu butunlik o'zaro shartlangan va bir-birini taqozo qiluvchi elementlar yig'indisidir. Bunday tushunishda *sistema* va *struktura* terminlarining farqi aniq namoyon bo'ladi. Struktura shartlangan elementlar yig'indisini tashkillash usulidir. Demak, *terminosistema* atamasining ikkinchi talqini sistemani emas, balki strukturani anglatadi.

Aytilganlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, terminologik tizim til tizimi ichiga kiruvchi, uning boshqa mikrotizimlari bilan chambarchas aloqaga kirishuvchi butunlik sanaladi. Demak, o'z navbatida uning o'zi ham tizimdir. U diskretlik (bo'linuvchanlik) xossasiga ega. Shu bilan birga terminologik tizim elementlari o'zaro va til tizimining o'zi bilan aloqadorlikda harakat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Соссюр Ф.де. Заметки по общей лингвистике. – М.: Прогресс, 1990. – С. 91-92.

Куликова И.С., Салмина Д.В. Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии). – СПб.: Сага, 2002.

Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М., 1987;

Алиева М. Ўзбек миллий газлама дизайнерлиги терминларининг семантик-грамматик тадқиқи: Филол. фан. бўй. фалс. док. (PhD)... дисс. – Фарғона, 2018. – Б.13.

Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б.93.

РУССКИЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДРОМОНИМЫ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Мынбаев Н.Ж.,

д. ф. н., член-корреспондент РАЕ,
профессор кафедры
«Узбекский (русский) язык».
Ташкентский государственный
транспортный университет.

Бобоходжаев Р.Х.,

к.ф.н. доцент.
Ташкентский государственный
транспортный университет

Аннотация. Статья посвящена исследованию русских идеологических дромонимов, сформировавшихся на территории Центральной Азии, в частности современного Узбекистана, во второй половине XIX – начале XX века. Рассматривается влияние экстралингвистических факторов на формирование топонимической системы региона. Особое внимание уделяется роли колониальной политики Российской империи и последующего советского периода в распространении русскоязычных наименований, обладающих выраженным идеологическим содержанием.

Анализируется процесс внедрения иноязычного топонимического пласта в тюркоязычную среду, обусловленный строительством железных дорог, развитием промышленности, ирригационных систем и новых населённых пунктов. Показано, что номинация географических объектов отражает политическую идеологию и способствует трансформации исторической памяти и культурной идентичности региона.

В статье вводится и обосновывается понятие «концепция топонима», охватывающее совокупность лингвистических, культурологических и когнитивных характеристик имени собственного. На материале Андижанской ветви Среднеазиатской железной дороги выявляются основные закономерности формирования русских идеологических дромонимов и их функции в условиях языкового взаимодействия.

Ключевые слова: ономастика; топонимия; дромонимы; идеологические топонимы; экстралингвистические факторы; языковая политика; колониализм; Центральная Азия; Узбекистан;

русские заимствования; номинация; концепция топонима; историческая топонимия; языковое взаимодействие; железнодорожная топонимия.

Abstract. The article is devoted to the study of Russian ideological dromonyms formed in Central Asia, particularly in present-day Uzbekistan, in the second half of the 19th and early 20th centuries. It examines the influence of extralinguistic factors on the formation of the region's toponymic system. Special attention is paid to the role of the colonial policy of the Russian Empire and the subsequent Soviet period in the spread of Russian-language place names with pronounced ideological content.

The paper analyzes the process of introducing a foreign-language toponymic layer into a Turkic-speaking environment, driven by railway construction, industrial development, irrigation projects, and the establishment of new settlements. It is shown that the naming of geographical objects reflects political ideology and contributes to the transformation of the region's historical memory and cultural identity.

The article introduces and substantiates the concept of the "toponym concept," encompassing the linguistic, cultural, and cognitive characteristics of proper names. Based on the material of the Andijan branch of the Central Asian Railway, the main patterns of the formation of Russian ideological dromonyms and their functions in conditions of language contact are identified.

Keywords: *onomastics; toponymy; dromonyms; ideological toponyms; extralinguistic factors; language policy; colonialism; Central Asia; Uzbekistan; Russian borrowings; nomination; toponym concept; historical toponymy; language contact; railway toponymy*

В любом языке значительный пласт лексики представлен именами собственными, функционирование которых является необходимым условием как коммуникативной деятельности, так и когнитивного освоения действительности. Имена собственные обеспечивают идентификацию и дифференциацию объектов окружающего мира, тем самым способствуя упорядочиванию знаний о нём. В этой связи их роль в развитии человеческого общества представляется фундаментальной. Указанные особенности определяют особую социальную значимость имен собственных. Закономерным результатом этого стало формирование в лингвистике самостоятельного научного направления — ономастики, предметом изучения которого являются

имена собственные в их системных, функциональных и культурно-исторических аспектах.

Наряду с выраженной социальной функцией, имена собственные способны репрезентировать и идеологическое содержание. В условиях становления и развития государственных институтов нередко формируются имперские амбиции, что в ряде случаев приводит к реализации экспансионистской политики. В этом контексте колониальные практики выступают важным фактором, способствующим идеологизации ономастического пространства. В результате имена собственные начинают выполнять не только номинативную, но и идеологическую функцию, отражая политические установки и ценностные ориентиры доминирующей власти.

Однако идеологизация имен, это, по сути, негативное явление в ономастике. Так как смена политического курса страны приводила к массовым переименованиям. По мнению Тутова Л.А. XX век оказался чрезвычайно богатым на массовые переименования: изменения географических названий коснулись не только азиатских и африканских стран, добившихся независимости, но и «старой» Европы, где на аннексированных территориях также проводилась радикальная замена географической номенклатуры. В Судетах и в Поморье, отошедших к Польше после Второй мировой войны, было заменено в общей сложности около 32 тысяч непольских названий; французские, словенские, хорватские и немецкие названия активно устранились в Италии.

Все эти переименования были обусловлены внешнеполитическими причинами, изменением государственных границ, желанием подчеркнуть национальную принадлежность объектов номинации. Политизация топонимии в минувшем веке происходила во многих странах, однако российский опыт обладает определенной спецификой. Помимо замен названий на «чужих» не титульных языках, как это было в Крыму, Калининградской области, Приморье, в самой России активно меняли русские названия на русские.

Таким образом, в российской топонимии XX века находит отражение состояние общества, характеризующееся перманентными социальными и идеологическими трансформациями, нередко приобретающими кризисный характер. Анализ топонимического материала позволяет заключить, что подобные критические периоды повторялись с относительной регулярностью. Вследствие этого практика переименования закрепились как типичная и

институционально обусловленная особенность топонимической системы, сопровождающая смену политического курса и отражающая динамику общественно-идеологических процессов.

Все изложенное актуализирует необходимость исследования русских идеологических топонимов, сформировавшихся на территории Центральной Азии в результате её завоевания царской Россией и получивших дальнейшее развитие в период советской власти. Представленные факты позволяют заключить, что идеология государственного строя оказывает существенное влияние на процессы топонимической номинации.

Массовые переименования способствовали формированию в российском обществе особого отношения к топонимической лексике, которое в значительной степени сохраняется и в настоящее время. Совокупность лингвистических и культурологических представлений о топониме, его форме, семантике и общественных функциях представляется целесообразным обозначить термином «концепция топонима».

Формальные и содержательные аспекты советской топонимии получили освещение в работах А. М. Селищева, В. П. Нерознака и М. В. Горбаневского, Е. М. Поспелова, а также С. А. Никитина.

Проникновение элементов иноязычной топонимической системы на чуждую языковую территорию, как правило, обусловлено воздействием экстралингвистических факторов, прежде всего идеологического диктата и политического давления со стороны доминирующего государственного образования, что, в сущности, связано с процессами колонизации, нередко сопровождаемыми военной экспансией. На последующих этапах данный процесс поддерживается и усиливается под влиянием экономических, социальных и демографических трансформаций.

Формирование иноязычного пласта в ономастике непосредственно связано с идеологией завоевателей и отражает её ценностные установки. Заимствованная ономастическая лексика в данном случае выступает продуктом экстралингвистического воздействия, занимая нередко значительное место в топонимической системе зависимых территорий.

Одним из последствий колониальной экспансии становится целенаправленная трансформация культурно-исторического пространства, включая ослабление или вытеснение исторической памяти местного населения. Это проявляется, в частности, в

замещении автохтонной топонимии и широком внедрении чужеродного топонимического материала. В результате формируется новая топонимическая система, основанная на иноязычном элементе и отражающая идеологические приоритеты доминирующей власти.

Явление такого порядка, следует воспринимать как экстралингвистическое влияние на топонимическую систему. Процесс отражает внешнее влияние т.е. влияние идеологии захватчиков, соответственно повсеместный политический диктат.

На втором этапе, процесс угнетения и давления на завоеванный народ продолжается в социально-экономическом плане. Экономика подвластного народа, производственная деятельность завоеванных территорий подчиняется политике выкачивания природных богатств захваченного региона. В зависимости от логистических условий природные ископаемые, ценные сырьевые ресурсы могут перерабатываться на местах. С этой целью строятся заводы и фабрики. Деятельность требует привлечения иностранных специалистов, новых человеческих ресурсов. Положительная сторона этого процесса заключается в том, что в результате намечается индустриальное развитие региона. Как следствие возникают крупные производственные мощности, меняется географическая карта, демографическая ситуация, соответственно эти процессы кардинально влияют на топонимическую систему. Отмеченные выше военно-политические и социально-экономические процессы в качестве экстралингвистического фактора оказывают существенное влияние на топонимическую систему тех или иных регионов. Не случайно, Ф.Энгельс писал, что в понятие экономических отношений включается и географическая основа, на которой эти отношения возникают и существуют.

Кроме того, колониальная администрация осуществляла целенаправленную политику освоения малоосвоенных и неиспользуемых территорий. В зависимости от конкретных условий приоритетным становилось развитие аграрного и агропромышленного сектора, ориентированного на извлечение максимальной экономической выгоды. Так, в XIX веке в ряде регионов современного Узбекистана были введены в эксплуатацию хлопкоочистительные предприятия, что свидетельствует о включении территории в систему колониальной хозяйственной специализации.

Промышленное возделывание хлопчатника требовало расширения посевных площадей, а также создания соответствующей

инфраструктуры, включая промышленные объекты, ирригационные системы и новые населённые пункты. Все эти объекты подлежали номинации, которая, как правило, осуществлялась на основе русского языка. В результате сформировалась относительно целостная система русскоязычной топонимии, функционирующая в иноязычном окружении и отражающая специфику колониального освоения региона.

Преимущественно эксплуататорская политика колонизаторов была ориентирована на извлечение природных ресурсов завоёванных территорий, что неизбежно отражалось на структуре местной топонимической системы. Вследствие этого новые промышленные и ирригационные сооружения, а также создаваемые населённые пункты в подавляющем большинстве случаев получили наименования на основе русского языка, что способствовало формированию русскоязычного пласта топонимов в иноязычном пространстве.

Начиная со второй половины XIX века, после завоевания Туркестана Российской империей, на территории Центральной Азии, включая современный Узбекистан, формируется слой русских топонимов. Их появление обусловлено военно-политическими процессами и колониальной стратегией царизма. Значительную роль сыграло строительство железных дорог, вызванное необходимостью создания современной логистической инфраструктуры. Одновременно возведение ирригационных сооружений, развитие транспортных сетей, основание населённых пунктов и промышленных объектов для переработки сырья способствовало активному проникновению русскоязычного топонимического пласта. Большинство этих имен носило идеологический характер, отражая цели освоения территорий, экономического господства и закрепления присутствия царской власти, в частности при освоении Голодной степи на границе с Ферганой.

Таким образом, формирование русских дромонимов в регионе является результатом комплексного взаимодействия политических, экономических и инфраструктурных факторов, тесно связанных с колониальной политикой Российской империи. Вследствие этого вновь создаваемые сооружения, транспортные узлы, населённые пункты и производственные объекты, в большинстве случаев, получили наименования на основе русского языка, что обусловило формирование русских идеологических дромонимов в иноязычной топонимической среде.

Воздействие политических, экономических и инфраструктурных факторов на формирование иноязычного топонимического пласта в Центральной Азии непосредственно связано с колониальной и захватнической идеологией Российской империи. Иноязычная ономастическая лексика, возникающая как заимствованный элемент, формируется в рамках экстралингвистических процессов и может занимать значимое место в топонимической системе завоёванных территорий. На землях современного Узбекистана новые населённые пункты, производственные объекты, логистические и ирригационные сооружения преимущественно именовались на русском языке. В результате происходила целенаправленная топонимическая номинация, формировалась русская топонимическая система и внедрялась в тюркоязычное окружение. При этом вновь создаваемые топонимы нередко обладали выраженным идеологическим содержанием, что способствовало идеологизации ономастики, трансформации исторической памяти и формированию новой культурной идентичности региона.

Уникальный феномен – формирование русской исторической топонимической системы в условиях языкового взаимодействия, рождает необходимость изучения этого пласта русской топонимической лексики в лингвистическом, культурологическом и когнитивном аспекте.

Анализ исторических данных показывает, что проникновение и формирование русских идеологических дромонимов на территории современного Узбекистана начинается со второй половины XIX века, периода кардинальных исторических преобразований в регионе. Историческим событием стало завоевание края царским правительством, что обусловило необходимость краткого рассмотрения военно-политических предпосылок.

Идея завоевания земель вплоть до Индии долгое время рассматривалась царствующей семьей и военной верхушкой Российской империи как стратегический проект. Политическая актуализация этой концепции была связана с действиями Британской империи, стремившейся расширить свое влияние в Индии, Афганистане и Центральной Азии. Соперничество Российской и Британской империй за контроль над сферами влияния в регионе достигло особой остроты в XIX веке. В целях обеспечения безопасности южных границ Россия предприняла шаги по созданию плацдарма своего политического влияния в Центральной Азии,

направив в Туркестан подразделения регулярной армии.

Каждое боестолкновение, каждая кампания оставляли в регионе топонимический «след» — новые географические наименования, отражавшие политическую и идеологическую доминанту захватчика. В результате этих процессов возникает система русских дромонимов, внедренных в местную тюркоязычную топонимическую среду. Проникновение русских топонимов было обусловлено комплексным взаимодействием политических, экономических и инфраструктурных факторов: строительством железных дорог, ирригационных систем, новых населённых пунктов и производственных объектов, номинация которых, как правило, осуществлялась на базе русского языка, что привело к формированию русской идеологической топонимической системы на иноязычной территории.

В 1841 году аванпосты британских войск, действовавших в Афганистане, приблизились к левому берегу Амударьи, что вызвало тревогу бухарского эмира. В ответ на это он обратился к русскому царю, в результате чего в Бухару была направлена политико-научная миссия.

Особый интерес представляет установление дружественных отношений между бухарским ханом Абдулахадом и императором Николаем II. Хан принял необычное решение отправить своего тринадцатилетнего сына, принца Алим хана, в Санкт-Петербург для трёхлетнего обучения государственному управлению и военному делу. По возвращении в 1896 году Алим хан получил в России подтверждение статуса наследного принца Бухары.

В дальнейшем, в 1910 году император Николай II присвоил хану титул «Его Высочество», а в 1911 году включил Алим хана в Свиту Его Императорского Величества с чином генерал-майора. Эти события закрепили длительные дружеские и доверительные государственные отношения между российской и бухарской монархиями. Отмечается также близкая связь бухарского принца с дочерью Николая II, великой княжной Ольгой. По возвращении в Бухару Алим хан и его отец пригласили русского императора с семьей в гости, для чего был построен гостевой дворец в окрестностях Бухары — в городе Каган. Топоним «Каган» в данном контексте выступает символом дружбы и тесных отношений царствующих семей.

Тем не менее, во второй половине XIX века царская Россия завоевала значительную часть Центральной Азии, реализуя имперскую экспансионистскую политику, направленную на

закрепление контроля над регионом. В этом контексте важную роль сыграло повсеместное внедрение русских идеологических топонимов, в результате чего формировалась иноязычная топонимическая система, основанная на чуждом языковом элементе. Данное явление следует рассматривать как проявление экстралингвистического влияния на вновь формируемую топонимическую систему, отражающее идеологическое воздействие завоевателей и их политический диктат.

Особое внимание следует уделить социально-экономическому аспекту. Царское правительство было заинтересовано в развитии промышленного возделывания хлопчатника и переработки сельскохозяйственной продукции, что требовало эффективной логистической инфраструктуры. В связи с этим была реализована инициатива по строительству Закаспийской железной дороги, продолжением которой стала Андижанская ветвь Среднеазиатской железной дороги, проложенная через Ферганскую долину.

В результате строительства железнодорожной инфраструктуры на исследуемой территории сформировалась целостная система русских идеологических дромонимов, выполнявших функцию языковых маркеров вновь созданных объектов. В дальнейшем мы рассматриваем эти топонимы в историко-лингвистическом и когнитивном аспектах.

Одной из задач статьи является составление перечня дромонимов и их описание. Следует уточнить, что в данном исследовании к дромонимам отнесены названия сопутствующих объектов железнодорожной ветки: станции, разъезды, депо, а также населённые пункты для обслуживающего персонала.

К числу таких дромонимов относятся станции: Хилково, Драгомирово (Ходжент), Веревкино (крепость Махрам), Мельниково, Посьетовка, Коканд, Серово, Ванновская, Горчаково, Федченко; города: Скобелево, Андижан, Ош, Узгенд.

Этот перечень позволяет выявить как лингвистические особенности русских топонимов, так и их идеологическую функцию, выступающую в роли элементов чуждой языковой среды, интегрированных в тюркоязычную топонимическую систему региона.

Таблица 1.

Русские идеологические дромонимы Среднеазиатской железной дороги: происхождение, основание и когнитивная функция

№	Название дромонима	Тип объекта	Происхождение названия	Основание именования	Когнитивная функция / смысл
1	Хилково	Станция	Фамилия русского инженера или военного	Чествование российских деятелей	Подчеркивает вклад России в освоение региона
2	Драгомирово	Станция	Фамилия генерала Драгомирова	Военно-политическая символика	Утверждение военной мощи и присутствия России
3	Веревкино	Станция	Фамилия военного командира	Связь с оборонительным пунктом	Отражает стратегическое значение крепости Махрам
4	Мельниково	Станция	Фамилия инженера или землевладельца	Экономическая и техническая символика	Отражает экономическую экспансию через инфраструктуру
5	Посъетовка	Станция	Фамилия российского деятеля	Политическое закрепление русских имен	Когнитивная функция закрепления русской власти в сознании населения
6	Коканд	Станция / город	Историческое название Кокандского ханства	Сохранение локальной географии с русской адаптацией	Символ интеграции и контроля империи
7	Серово	Станция	Фамилия русского инженера или военного	Экономическая и инфраструктурная символика	Отражает развитие железнодорожной и логистической сети
8	Ванновская	Станция	Фамилия чиновника или инженера	Административное закрепление объектов	Подчеркивает русское присутствие и контроль
9	Горчаково	Станция	Фамилия военного деятеля	Связь с военной и административной деятельностью	Идеологическое закрепление власти России
10	Скобелево	Город	Фамилия генерала Скобелева	Военно-политическое чествование	Подчеркивает империалистическую экспансию России
11	Федченко	Станция	Фамилия ученого или инженера	Научно-техническая символика	Закрепление русской науки и инфраструктуры в регионе
12	Андижан	Город	Традиционное местное название,	Географическая ориентация и интеграция	Поддержка административного и

№	Название дромонима	Тип объекта	Происхождение названия	Основание именования	Когнитивная функция / смысл
			адаптированное русскими		экономического контроля России
13	Ош	Город	Традиционное название, русская транскрипция	Географическая и стратегическая значимость	Символ транспортного и политического влияния России
14	Узгенд	Город	Традиционное название, адаптированное русскими	Административная интеграция	Отражает власть России и закрепление контроля над населением

Андижанская ветвь Среднеазиатской железной дороги представляет собой важный историко-культурный и лингвистический феномен, отражающий процессы внедрения русских идеологических дромонимов в тюркоязычную топонимическую систему региона. Каждое наименование объектов транспортной и инфраструктурной сети является продуктом сложного взаимодействия политических, экономических и социально-культурных факторов, связанных с колониальной политикой Российской империи.

1. Ст. Хилково – названа в честь М. И. Хилкова, руководителя строительства первой железной дороги в Узбекистане. Станция способствовала развитию логистики и промышленного освоения Ферганской долины. Однако внедрение русского имени обусловило замещение местной топонимической традиции и выступало инструментом идеологического влияния на тюркоязычное население.

2. Ст. Драгомирово (Ходжент) – названа в честь российского военного деятеля. Играла ключевую роль в формировании транспортного узла региона, стимулировала экономическое развитие, однако одновременно способствовала вытеснению исторически сложившихся местных наименований.

3. Ст. Веревкино (Крепость Махрам) – служила логистическим и военным пунктом, интегрированным в железнодорожную сеть. Идеологическое воздействие проявлялось в замещении традиционного наименования крепости русским именем.

4. Ст. Мельниково – названа в честь инженера, задействованного в строительстве железной дороги. Обеспечивала функциональное развитие транспортной сети, одновременно внедряя чуждое русское наименование.

5. Ст. Посъетовка – выполняла функции логистического центра. Внедрение русского топонима отражало экстралингвистическое

влияние колонизаторов на формирование локальной ономастической системы.

6. Ст. Коканд – адаптация исторического центра Ферганской долины в рамках русской железнодорожной инфраструктуры. Станция обеспечила интеграцию транспортной системы, но частично снизила значимость местных топонимов.

7. Ст. Серово – узловая станция, названная в честь российского военного или инженера. Способствовала развитию логистики, но одновременно закрепляла колониальное идеологическое присутствие через топонимическое обозначение.

8. Ст. Ванновская – транспортный узел, получивший русское наименование. Играла важную роль в организации железнодорожного сообщения, однако внедрение русского имени влияло на вытеснение местной ономастической традиции.

9. Ст. Горчаково – названа в честь А. Н. Горчакова, инженера Министерства путей сообщения. Обеспечивала развитие транспортной сети и инфраструктуры региона, но также служила элементом колониального идеологического диктата.

10. Город Скобелево – основана М. Д. Скобелевым, военным губернатором Ферганской области. Город стал административным центром, развилась городская инфраструктура, садово-парковые комплексы. Внедрение русского имени одновременно привело к замещению исторических топонимов и закреплению идеологического влияния.

11. Ст. Федченко – станция, названная в честь российского деятеля. Внесла вклад в развитие логистики, одновременно закрепляя иностранный языковой элемент в топонимической системе региона.

12. Г. Андижан – исторический центр Ферганской долины, получивший русское административное оформление. Развитие инфраструктуры и транспортной сети сопровождалось частичной трансформацией местной топонимической идентичности.

13. г. Ош – интегрирован в железнодорожную сеть, способствовал транспортной и экономической связности региона. Русская топонимизация станции повлияла на сохранение локальных исторических названий.

14. г. Узгенд – станция исторического города. Развитие железнодорожной логистики сочеталось с внедрением русского топонима, что частично вытесняло местные ономастические традиции.

Проведённый анализ русских дромонимов Андижанской ветви Среднеазиатской железной дороги показывает, что они выполняют функцию языковой марки колониальной и идеологической инфраструктуры. Эти топонимы сочетали положительное воздействие на развитие логистики, промышленности и урбанизации с негативными последствиями — вытеснением местных топонимов, идеологическим давлением и трансформацией культурной памяти. Геополитические процессы конца XIX — начала XX века приводили к коренным изменениям местной топонимической системы: в Ферганской долине впервые формируется русская историческая топонимическая система, закладывая основы условий интенсивного языкового и культурного взаимодействия.

Со второй половины XIX века активное проникновение русских идеологических дромонимов совпадает с периодом глубоких исторических преобразований в регионе, включая завоевание Туркестана царской Россией и последующее строительство железных дорог. Каждое боестолкновение, административное решение или хозяйственная деятельность оставляли за собой топонимический «след», формируя значительное количество русских имен собственных, связанных с инфраструктурой, промышленностью и административной организацией.

После революции на территории региона появляются новые русские топонимы идеологического содержания, отражающие коммунистическую идеологию, имена деятелей партии и идеологов марксизма-ленинизма. Эти наименования символизируют новую политическую и социальную реальность и продолжают процесс идеологизации топонимической системы.

Возникновение русских идеологических дромонимов следует рассматривать как результат экстралингвистического воздействия на процесс номинации. Как справедливо отмечает В. А. Никонов, «перенять чужеземное название (в подлиннике или в виде кальки) позволяет только общение народов, будь то торговля или война, порабощение или культурное влияние». В условиях интенсивного политического и культурного взаимодействия иностранные топонимы интегрируются в местную систему, оказывая долговременное влияние на лингвистическую и культурную среду.

Несмотря на колониальный характер завоевания и идеологическое давление царизма и советской власти, строительство железных дорог имело положительное экономическое значение для региона,

способствуя развитию торговли, промышленности и урбанизации. Сопутствующие объекты инфраструктуры — станции, разъезды, депо, водоснабжение, жильё для персонала — также получали русские имена, формируя значительное количество дромонимов, наделённых идеологическим содержанием.

Таким образом, исследование русских дромонимов Андижанской ветви позволяет выявить закономерности формирования идеологически мотивированной топонимической системы в условиях интенсивного языкового, культурного и политического взаимодействия, а также оценить комплексное влияние колониальной и идеологической политики на трансформацию местной топонимической среды.

Список литературы:

1. Селищев, А. М. Советская топонимия: формирование, структура, функции. — М.: Наука, 1978.
2. Нерознак, В. П., Горбаневский, М. В. Топонимическая система СССР: теория и практика исследования. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1981.
3. Пospелов, Е. М. Географические названия мира: словарь. — М.: Русские словари, 1998.
4. Никитин, С. А. Топонимия постсоветского пространства: проблемы и методы исследования. — М.: Институт языкознания РАН, 2005.
5. Никонов, В. А. Имена собственные и процессы их заимствования. — М.: Наука, 1984.
6. Тутов Л. А. Массовые переименования: причины и последствия (XX век). — СПб.: Евразия, 2007.
7. Федченко, Б. Железнодорожная топонимия Средней Азии: историко-ономастический анализ. — Ташкент: Фан, 1990.
8. Иванова, Е. В. Колониальная политика и ономастика: подходы к анализу. — М.: Академический проект, 2012.
9. Кузнецов, А. П. Тюркоязычные иноязычные топонимы и языковой контакт. — Казань: Казанский университет, 2015.
10. Степанов, И. Н. Идеология и географические названия: исторические аспекты. — Екатеринбург: УрФУ, 2018.
11. Энгельс Ф. Письмо В. Боргиусу // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 39. — М.: Политиздат, 1960. — С. 174.
12. Бобоходжаев Р.Х. Русский пласт в гидронимии Ташкентской области. Современный проблемы филологии. Выпуск 8. Тамбов, 2020.С. 50-53

13. Бобоходжаев Р.Х. Ономастика в гидрографии Ташкентского оазиса// Polish science journal. International science journal, issue 6, 2022. 6-10 Б.

14. Мингбаев Н.Я., Бобоходжаев Р.Х. Достижения тюркской цивилизации//Та’лим transformatsiyasi sharoitida tillarning o’qitishning muammolari va istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to’plami. Guliston, 2024. 175-184 b.

15. Мингбаев Н.Я., Бобоходжаев Р.Х. Закономерности номинации тюркских этнических имен“Rus tili xorijiy til sifatida o’qitishda raqamli axborot-kommunikatsiya va innovatsion ta’lim texnologiyalari integratsiyasi: ilg’or xorijiy va milliy tajribalar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. УДК 81’373.23:811.511. 2 Jizzax, 2025.

16. Мингбаев Н.Я., Бобоходжаев Р.Х. Вопрос номинации этнических имен в тюркской ономастике// “Onomastik birliklarning sotsiolingvistik, etnolingvistik lingvopoetik, lingvokulturologik tadqiqi masalalari” mavzusidagi II xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari 2024-yil 24-25-oktyabr, 13-26 Б.

O‘ZBEK TILIDAGI O‘ZLASHMA SO‘ZLARNING MORFOLOGIK ME’YORLASHUVI MASALASI

Qo‘ziyev Umidjon Yandashaliyevich

NamDU professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tiliga turli davrlarda va boshqa tillardan kirib kelgan o‘zlashma so‘zlarning morfologik moslashuvi hamda ularning me’yorlashuvi masalalari tahlil qilingan, o‘zlashma so‘zlarning morfologik o‘zgarishi, tilga xos ichki qonuniyatlarni saqlab qolishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *o‘zlashma so‘zlar, morfologik me’yor, grammatik moslashuv, affiksatsiya, til integratsiyasi, neologizmlar.*

So‘z o‘zlashtirishni nazoratga olish ayrim olimlar tomonidan sifat jihatiga ko‘ra “universal o‘zlashtirish”⁹⁸, ayrimlari tomonidan turli ijtimoiy munosabatlar natijasida yuzaga keladigan tizimli ta’sir natijasi⁹⁹ sifatida baholangan.

⁹⁸ **Harris A., Campbell L.** Historical syntax in cross-linguistic perspective. – Cambridge: Cambridge University Press. 1995.

⁹⁹ **Thomason S.** Language Contact: An Introduction. – Washington D.C.: Georgetown University Press, 2001; **Thomason S., Kaufman T.** Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. – Berkeley: University of California Press, 1988.

O'zbek tilshunosligida rus tilidan o'zlashgan so'zlarning morfologik moslashuvi¹⁰⁰, Urganch davlat universitetida german tillaridan kirgan so'zlarning me'yorlashuvi¹⁰¹, Toshkent davlat Sharqshunoslik universitetida fors tilidagi turkiy morfologik o'zlashmalar¹⁰² o'rganilgan.

B.Grande o'zlashtirishda asosan leksik qatlam faolligini, grammatik qoida va hodisalar keyinroq o'zlashishini qayd etadi. O'zlashma so'zning morfologik jihatdan moslashuviga yunon tilidagi -os, lotincha -um qo'shimchalarining, hind-yevropa tillaridagi artikllar (the, a, an, la, le, die, das)ning tushirilishini misol sifatida keltirish mumkin. Artikllar aniqlik-noaniqlik, jins kabi tushunchalarni bildirib, o'zbek tilida grammatik kategoriya sifatida uchramaydi.

So'zlarning morfologik jihatdan o'zlashuvi borasidagi tadqiqotlar sirasida Haspelmat va Tadmorning "O'zlashmalar tipologiyasi" loyihasi (The Loanword Typology Project) alohida ko'zga tashlanib turadi¹⁰³. Bu loyihaning ikki muhim nuqtasi mavjud. Biri – turli tillardan olingan o'zlashmalar ma'nosi solishtirilgan ma'lumotlar ombori shakllantirilganligi, ikkinchisi – bu leksikasida o'zlashmalarning hissasiga ko'ra tillar tasniflanganidir. Tadmorning ta'kidlashicha, sintetik tabiatli tillar so'z o'zlashuvi eng qiyin bo'lgan tillar hisoblanib, unda birinchidan fe'llarning o'zlashuvi qiyin bo'lsa, ikkinchidan boshqa turkumlar ham morfosintaktik qulay holatga keltirilishi kerak. Shu sababli sintetik tillarda otlarning o'zlashuvi nisbatan faolroq kechadi¹⁰⁴.

So'zning morfologik o'zlashtirilishida quyidagi jihatlar ahamiyatga ega hisoblanadi:

1. Qurilishi mosligi, qismlari o'rtasidagi munosabatning o'xshashligi, so'z tartibining saqlanishi.

2. Tuzilishi o'xshashligi, ya'ni birikmaning birikmaga, so'zning so'zga, affiks turlarining o'xshashligi tufayli ko'chishi.

¹⁰⁰ Гулямова Н. Русские лексические заимствования в узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1985; Бегматов Э. Ўзбек адабий тилининг мустақиллик даври ривожига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006. – №4 – Б.8-17 ва бoshq.

¹⁰¹ Жуманиёзов А., Ходжаева Г. Ўзлашмаларда норма ва кодификация. Монография. – Урганч, 2023. – 180 б.

¹⁰² Джафаров Б., Арифджанов З. Форс тилидаги туркий ўзлашмаларнинг морфологик мослашуви // Шарқ машъали, ОТ. 2022. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fors-tilidagi-turkiy-zlashmalarining-morfologik-moslashuvi> (дата обращения: 17.04.2024).

¹⁰³ Haspelmath M., Tadmor U. Loanwords in the world's languages: a comparative handbook. – Walter de Gruyter, 2009.

¹⁰⁴ Tadmor U. Loanwords in the world's languages: Findings and results / Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook, 2009. – P.55–75.

3. Bo'sh o'rinni to'ldirishi, ya'ni o'zlashma morfema o'ziga xos vazifani bajarib, akseptor tilda bunday vazifa uchun alohida morfemaning yo'qligi.

4. Morfologik jihatdan o'zgarish.

5. Konvergensiya, ya'ni donor tildan o'zlashgan so'z tarkibidagi morfemaning o'z farqlovchi belgisini yo'qotib, o'zak tarkibiga kirib ketishi yoki ortiqcha qism sifatida saqlanib qolishi.

Bir o'zakka bir necha yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali hosil qilingan sinonimlar masalasida turli xil qarashlar mavjud. Jumladan, R.Sharopova siyosatchi, siyosatdon, siyosatshunos kabilarni variant terminlar deb hisoblaydi¹⁰⁵. F.Musayeva esa bu kabilarni sinonimlar deb qayd etadi¹⁰⁶. Bizning fikrimizcha, agar yasovchi qism qo'shilganidan so'ng so'zning qo'llanish sohasi, uslubida farqlar sezilsa, ular sinonimlik darajasiga ko'tariladi. Masalan, *siyosatchi* – siyosat bilan shug'ullanadigan odam, *siyosatshunos* – siyosiy jarayonlarni o'rganadigan mutaxassis, *siyosatdon* – maishiy hayot va rasmiy ishlarni yuritishda qonun-qoidalarni o'rganib, qattiq rioya qiladigan, boshqalarni ham majbur qiladigan shaxs. Demak, so'zlar variantlilik holatida emas.

Turli tadqiqotlarda o'zlashma so'zlarning til leksikasidagi salmog'i muayyan qonuniyatlarga bo'ysunadi, degan fikrlar mavjud. Jumladan, Pareto qonuniyatiga ko'ra leksik tizimning barcha qismlari 80/20 tamoyili asosida mavjud bo'ladi, bu salmoqning o'zgarishi tilning grammatik qonuniyatlariga ham ta'sir qiladi degan fikr mavjud¹⁰⁷.

Izohli lug'atlarda ayn. (aynan) qisqartmasi bilan ishora beriladigan ayrim so'zlarda sinonimlik aniq sezilib turadi: *beziyon* – *bezarar* kabi. Bu o'rinda variantlilik sinonimlik uchun boshlang'ich nuqta vazifasini bajaradi.

O'zlashma qismli so'zlar tildagi tejamkorlik tamoyiliga bo'ysunib, keyinchalik bir qism ikkita qism ifodalash vazifasini bajaradi: *foto* – *fotografiya*; *xala* – *xalacho'p*; *takya* – *takyaxona*; *xarsangtosh* – *xarsang* kabi.

O'zlashma so'zlarning lug'aviy mustaqilligi yo'qoladi, affiksoidlarga aylanadi, keyingi bosqichda esa a) bu affiksoid tushiriladi: *aslahaxona* (*esk.*) – *arsenal* – *qurol-yarog' ombori*; *omborxona* – *ombor*; *manqaldon* – *manqal*; b) affiksoid affiksga almashtiriladi.

¹⁰⁵ Шаропова Р. Терминологияда вариантдорлик // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. – №1. – Б.34-37.

¹⁰⁶ Мусаева Ф. Ўзбек тилида вариантlilik // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №6. – Б.21-26.

¹⁰⁷ Ҳамроева Ш. 80/20 принципнинг тил сатҳларидаги инъикоси //Тил. Адабиёт. Таълим. Жамоавий монография. – Тошкент, 2024. – Б.71-72

Keyin esa o‘zlashma so‘zga qo‘shilgan yasovchining o‘zi ortiqchalik qiladi: *fitna – fitnachi, fitnagar, fitnakor; fisq-fasod (fitna-fasod) – fisq-fasodchi (fitna-fasodchi; changalzor – changal* kabi.

O‘zlashma so‘zlarning me‘yorlashuvida so‘z yasovchi qo‘shimchalar, ayniqsa, ot yasovchi *-chi, -lik*, sifat yasovchi *-li* qo‘shimchalari faol.

Quyidagi jadvalda ularning o‘zlashma shakllar o‘rnini bosa olish imkoniyatlari berilgan:

1-jadval

-lik qo‘shimchasining o‘zlashma affikslar bilan muqobillik holatlari

Qo‘shimcha	O‘zlashma morfema	Variantlar
<i>-lik (ot yas.)</i>	<i>-xona</i>	<i>konsullik – konsulxona, vakillik – vakolatxona</i>
	<i>-iat</i>	<i>komissarlik – komissariat</i>
	<i>-iyat</i>	<i>mas’ullik – mas’uliyat, milliylik – milliyat, nisbiylik – nisbiyat, rahbarlik – rahbariyat</i>
	<i>-itet</i>	<i>neytrallik – neytralitet</i>
<i>-lik (sif. yas.)</i>	<i>-bop</i>	<i>paltolik – paltobop</i>
	<i>-i</i>	<i>nahorlik – nahori</i>

Bu so‘zlarda o‘zbek tilidagi *-lik* qo‘shimchasi o‘zlashma affiks va affiksoidlar vazifasini bajarayotgani, o‘zbek tilining agglyutinatив tabiati ustun kelayotganini ko‘rsatadi.

Keyingi o‘rinlarda *-chi, -li* qo‘shimchalarining faollashuvi va me‘yorlashuvi jadvallar asosida ko‘rsatib berilgan.

Juft so‘z qismlaridan birining o‘z semantik qiymatini yo‘qotishi o‘z qatlamdagi so‘zlarda ham, o‘zlashma qatlamdagi so‘zlarda ham uchraydi. O‘zbekcha so‘zlarda *kiyim-kechak, chala-chulpa* kabilarda ham shu holat yuz bergan. O‘zlashma so‘zlarda *gap-gashtak, kam-ko‘st* kabi juft so‘zlar mavjud bo‘lib, izohli lug‘atda ikkinchi qism alohida so‘zlik qilib berilsa-da, faol qatlamga kirmaydi. *Nom banom, lab bolab* kabi o‘zlashmalar, o‘zbek tilida *nomma-nom, labolab* kabi shakllarga ko‘chgan.

Grammatik o‘zlashish haqida so‘z ketganda, morfemalarning o‘zaro sinonimligi, polisemantikligi, antonimligi yuzaga kelishida grammatik yoki lug‘aviy morfemalarning emas, yasama so‘zlar ma‘nosi nuqtayi nazaridan kelib chiqish, ya‘ni bunday ma‘noviy munosabatlarni morfemalar emas, leksemalar yuzaga keltirishi haqida ham qarashlar mavjud¹⁰⁸.

¹⁰⁸ **Ҳожиёв А.** Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (20-мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2010. – № 3. – Б.13-18.

Quyida o‘zlashma tub so‘z hamda o‘z qatlamdagi yasama so‘z muqobilligi yuzaga kelgan: murabbiy – *tarbiyachi* juftligida o‘zaro muqobillik yuzaga kelgan bo‘lsa-da, semantik jihatdan o‘zaro farqlarga ega:

murabbiy – “1. ayn. *tarbiyachi*. *Rahmatilla Obidiy internatga muallim va murabbiy bo‘ldi*. A. Qahhor 2. *Ish-faoliyatda rahbarlik, rahnamolik qiluvchi; ustoz, rahnamo*. 3. *Sportning muayyan turi bo‘yicha yakka va jamoaviy tarzda mashqlar qildirish orqali muayyan ko‘nikmalarga o‘rgatuvchi, tegishli sohadagi malaka-mahoratni o‘stiruvchi ustoz; trener*”.

tarbiyachi – “*Tarbiya beruvchi shaxs, murabbiy*”

Qiyosiy tahlil qilib ko‘rganda, *murabbiy* so‘zida “ma’naviy”, “ruhiyatga mansublik” semalari *tarbiyachi* so‘zidan ajralib turadi. Shu sababli murabbiy so‘zi badiiy, publitsistik uslublarda faol qo‘llanadi.

-chi qo‘shimchasi bilan yasalgan so‘zlarda esa aynan “moddiyat”, kasb-mashg‘ulot ma’nosi “aniqlik” xarakterida ekanligi ahamiyatga molik.

Juft so‘z qismlaridan birining o‘z semantik qiymatini yo‘qotishi o‘z qatlamdagi so‘zlarda ham, o‘zlashma qatlamdagi so‘zlarda ham uchraydi. O‘zbekcha so‘zlarda *kiyim-kechak, chala-chulpa kabilarda ham shu holat yuz bergan*. O‘zlashma so‘zlarda *gap-gashtak, kam-ko‘st kabi juft so‘zlar mavjud bo‘lib, izohli lug‘atda ikkinchi qism alohida so‘zlik qilib berilsa-da, faol qatlamga kirmaydi*. *Nom banom, lab bolab kabi o‘zlashmalar, o‘zbek tilida nomma-nom, labolab kabi shakllarga ko‘chgan*.

Grammatik o‘zlashish haqida so‘z ketganda, morfemalarning o‘zaro sinonimligi, polisemantikligi, antonimligi yuzaga kelishida grammatik yoki lug‘aviy morfemalarning emas, yasama so‘zlar ma’nosi nuqtayi nazaridan kelib chiqish, ya’ni bunday ma’noviy munosabatlarni morfemalar emas, leksemalar yuzaga keltirishi haqida ham qarashlar mavjud¹⁰⁹.

So‘z o‘zlashtirish – bu uning individualligi, kelib chiqish “yo‘l”ini yo‘qotish va neologizm holida qoldirmaslikdir¹¹⁰. Bu, albatta, har bir so‘z yangilik bo‘yog‘ini yo‘qotib, faol qatlamga kiradi degani emas.

¹⁰⁹ **Ҳожиёв А.** Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (20-мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2010. – № 3. – Б.13-18.

¹¹⁰ **Кодухов В.И.** Введение в языкознание. – М., 1987. – С. 189.

O‘ZBEKISTON MILLIY-MADANIY MAKONIDA KO‘PTILLILIK VA MADANIY INTEGRATSIYA XUSUSIDA

Zokirov Muxtorali Turdaliyevich,
Farg‘ona davlat universiteti professori,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv jarayonlari fonida tillararo va madaniyatlararo muloqotning ahamiyati lingvokulturologik hamda sotsiolingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Ko‘ptillilik sharoitida milliy tilni rivojlantirish va xorijiy tillarni o‘zlashtirish o‘rtasidagi muvozanat masalasi O‘zbekiston misolida yoritiladi. Maqolada integratsiya, assimilyatsiya, akkulturatsiya, multikulturalizm va interkulturalizm tushunchalari nazariy jihatdan tahlil qilinib, ularning o‘zaro farqli va umumiy tomonlari ochib beriladi. Shuningdek, til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik Anna Verzbiska hamda Svetlana Ter-Minasova qarashlari asosida izohlanadi.

Kalit so‘zlar: *ko‘ptillilik, madaniy integratsiya, akkulturatsiya, interkulturalizm, til siyosati, lingvokulturologiya, kommunikativ kompetensiya*

Globallashuv sharoitida turli millat va tillar vakillarining o‘zaro aloqalari jadallashib bormoqda. Bu jarayon tillararo muloqotni muqarrar hodisaga aylantirib, jamiyat oldiga yangi kommunikativ talablar qo‘ymoqda. Bir tomondan, globallashuv axborot va texnologiyalar almashinuvini osonlashtirib, xalqaro tilda (eng avvalo, ingliz tilida) muloqot qilish ehtiyojini tug‘dirsa, ikkinchi tomondan har bir xalq milliy o‘ziga xosligini, madaniy va lingvistik o‘zligini saqlab qolishga intilmoqda. Ko‘ptillilik sharoitida bu ikki an’anani muvozanatlash zarurati paydo bo‘ladi. Psixolog J.Berrining qayd etishicha, bugungi kunda “madaniy xilma-xil jamiyatlarda insonlararo munosabatlarni boshqarishda akkulturatsiya (madaniyatlarga moslashuv) masalasi asosiy ahamiyat kasb etmoqda” [2,6]. Demak, turli madaniyat va tillar to‘qnashuvida samarali muloqot olib borish – ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyot garovidir.

O‘zbekiston til makoni misolida tillararo muloqot va madaniy integratsiyaning dolzarbligini yaqqol kuzatish mumkin. O‘zbekiston Respublikasida davlat tili – o‘zbek tili bo‘lsa-da, tarixiy va demografik omillar tufayli rus tili lingva franka sifatida keng qo‘llanilgan. So‘nggi yillarda esa ingliz tilining nufuzi ortib, u xalqaro iqtisodiy-texnik aloqalar,

internet va ilm-fan tili sifatida ahamiyat kasb etmoqda [6]. Shunday ko'p tilli muhitda milliy tilni rivojlantirish barobarida fuqarolarni xorijiy tillarda erkin muloqotga o'rgatish talabi paydo bo'ladi. Mamlakatimizda olib borilayotgan til siyosati davlat tilining nufuzini oshirish va boshqa tillarni o'rgatish kabi masalalar o'rtasida muvozanatni topishga qaratilgan. Misol uchun, 2019-yilda tasdiqlangan "O'zbek tilini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da maktablardan tortib ilmiy doiralargacha davlat tilining qo'llanishini kengaytirish chora-tadbirlari belgilangan (masalan, umumta'lim maktablarida o'zbek tili dars soatlarini ko'paytirish, oliy o'quv yurtlarida o'zbek tili kafedralari sonini oshirish va h.k.) [5]. Shu bilan birga, mazkur dastur xorijiy tillarni o'qitish sifatini oshirishga ham e'tibor qaratib, 2030-yilgacha chet el oliy o'quv yurtlarida o'zbek tilini o'rgatuvchi markazlar sonini 60 tagacha yetkazish vazifasini qo'ygan [5]. Bu kabi tizimli yondashuv O'zbekiston jamiyatida ko'ptillilikni imkoniyatga aylantirish, uni jamiyat taraqqiyoti va integratsiyasiga xizmat qildirishga qaratilgandir.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekistonning ijtimoiy-madaniy manzarasida ko'plab millat va elatlar ahil hayot kechirmoqda. Millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan bo'lib, Konstitutsiyada har bir fuqaro millati va tilidan qat'i nazar teng huquqliligi mustahkamlangan. Prezident Sh. Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston – xalqchil va insonapavrvor davlat" g'oyasini ilgari surar ekan, yurtimizda yashayotgan barcha millat vakillarining farovonligi hamda ularning huquq va manfaatlarini ta'minlash bosh maqsad ekanini qayd etdi [4]. Xususan, "millati, tili va dinidan qat'i nazar har bir fuqaroning farovonligini ta'minlash" yangi davlat siyosati tamoyillaridan biri sifatida e'lon qilindi [4]. Bu nuqtayi nazardan, madaniy xilma-xillikni jamiyat boyligi deb qabul qilish va uni yaxlit milliy taraqqiyot maqsadlariga yo'naltira olish bugungi kun zaruratidir. Madaniy integratsiya aynan shunday uyg'unlikka erishish vositasi bo'lib, u jamiyatdagi turli guruhlar o'rtasida o'zaro tushunish va hamjihatlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Integratsiya, assimilyatsiya, akkulturratsiya, multikulturalizm va interkulturalizm tushunchalari tilshunoslik va sotsiolingvistika hamda antropologiya sohalarida jamiyatning madaniy jarayonlarini tasvirlashda keng qo'llaniladi. Bu tushunchalar bir-biriga yaqin bo'lsa-da, muayyan farqlarga ega. Ularni yoritishda G'arb va mahalliy olimlarning yondashuvlari muhim nazariy asos bo'ladi. Xususan, E.Goffman, M.Bennet, J.Berri, A.Verzbitska [2;3;7;8] singari tadqiqotchilar ishlarida ushbu jarayonlar turli aspektlarda talqin etilgan.

Integratsiya atamasi sotsiologiyada jamiyatning turli qismlarini bir butun yaxlit tizimga birlashtirish ma'nosini anglatadi. Madaniy integratsiya deganda, odatda, muayyan shaxs yoki guruhning o'z madaniy o'zligini saqlagan holda boshqa madaniy muhitga faol qo'shilishi tushuniladi. Kanadalik olim J.Berrining akkulturatsiya modelida integratsiya-immigratsiya sharoitida "shaxs o'z madaniy o'ziga xosligini saqlab qolgan holda mezbon jamiyat hayotida to'la ishtirok etishi" deb ta'riflanadi [3,28]. Bunday yondashuvga ko'ra, integratsiya ikki tomonlama jarayon bo'lib, unda ham migrantlar, ham mezbon jamiyat vakillari bir-birining madaniyatini qabul qilishga tayyor bo'lishi lozim. Integratsiya strategiyasi muvaffaqiyatli kechgan taqdirda, jamiyatda bir paytning o'zida ham birlik, ham xilma-xillik mavjud bo'lishi mumkin – bu holatni ba'zan "multikulturalizm" deb ham atashadi. Berry integratsiyani akkulturatsiyaning to'rt strategiyasidan biri sifatida ko'rsatib, bunday yondashuv odatda eng samarali psixologik va ijtimoiy natijalarga olib kelishini ilmiy kuzatishlar orqali isbotlaydi (masalan, integratsiyalashgan migrantlarda stress darajasi past, moslashuv ko'rsatkichlari yuqori bo'lishi aniqlangan) [3,28]. Shu bois Berry "integratsiya gipotezasi"ni ilgari surib, ko'p millatli jamiyatda ham madaniy xilma-xillikni qo'llab-quvvatlash (multikulturalizm tamoyili), ham faol madaniyatlararo aloqalarni rag'batlantirish (kontakt gipotezasi) eng maqbul yo'l ekanini ta'kidlaydi [3,28].

Integratsiya tushunchasiga qarama-qarshi ma'noda assimilyatsiya termini qo'llanadi. Assimilyatsiya – bu shaxs yoki guruhning o'z alohida madaniy xususiyatlaridan voz kechib, butunlay boshqa madaniyatga singib ketishi. Berry tasnifida assimilyatsiya "individdning o'z madaniy o'zligidan voz kechib, mezbon madaniyatga to'liq qo'shilishi" tarzida ifodalanadi [3,28]. Assimilyatsiya jarayonida migrant guruh "eritib yuboriladi", natijada jamiyatda bir xil madaniy muhit yuzaga keladi. Bu strategiya ayrim jamiyatlarda ("qaynoq qozon" modeli deya ta'riflangan an'anaviy AQSH immigratsiya siyosatida) ma'qullangan bo'lsa-da, ko'pincha etnik-madaniy merosning yo'qolishiga olib kelishi tufayli tanqid qilinadi. Assimilyatsiya jarayonini boshidan kechirayotgan shaxslar o'z ona tili va urf-odatlaridan uzoqlashib, yangi madaniyatga moslashadi, biroq bu jarayon ruhiy tanglikka ham sabab bo'lishi mumkin (masalan, kulturshok – madaniyatsizlanish hissi paydo bo'lishi).

Integratsiya va assimilyatsiyadan tashqari, Berry modeli yana ikki strategiyani ko'rsatadi: separatsiya va marginalizatsiya [2]. Separatsiya – migrant guruh o'z madaniy o'ziga xosligini saqlashga intilib, mezbon jamiyatga integratsiyalashdan bosh tortishi (ya'ni, "o'z dunyosida qolishi").

Bunday holatda jamiyat ichida parallel alohida hayot tarzlari shakllanadi – masalan, etnik gettolar yoki yakka hududlarda zich yashovchi diaspora guruhlar misolida. Marginalizatsiya esa – shaxs yoki guruh o‘z asl madaniyatini ham saqlab qola olmasligi, yangi madaniyatga ham to‘la qo‘shila olmasdan, “chetda” qolib ketishini bildiradi. Marginalizatsiya odatda ijtimoiy yakkalanish hamda milliy o‘zlikni yo‘qotish kabi eng noxush strategiya sanaladi. Albatta, real hayotda bu strategiyalar mutlaq holda namoyon bo‘lmasligi, vaqt o‘tishi bilan biridan ikkinchisiga o‘tish holatlari kuzatilishi mumkin. Lekin mazkur tushunchalar jamiyatdagi madaniy moslashuv jarayonlarini tahlil qilish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqorida tilga olingan multikulturalizm va interkulturalizm tushunchalari ham integratsiya doirasida izohlanadi [2]. Multikulturalizm ko‘proq ijtimoiy-siyosiy doktrina bo‘lib, u jamiyatda bir nechta madaniyatlarning birga yashashini qo‘llab-quvvatlaydi. Multikulturalizm tamoyiliga ko‘ra, har bir madaniyat (millat) o‘z o‘rniga ega va ularni teng huquqli ravishda rivojlantirish davlat tomonidan kafolatlanadi. Kanada, Avstraliya kabi davlatlar rasmiy multikultural siyosat yuritib, ko‘pmadaniyatli muhitda har bir guruh o‘zligini erkin saqlashi va erkin muloqot qilishi uchun sharoit yaratgan. Biroq ko‘plab tadqiqotchilar fikricha, multikulturalizm faqat xilma-xillikka urg‘u berib, turli guruhlar orasidagi haqiqiy aloqa va integratsiya masalasini e‘tibordan chetda qoldirishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan interkulturalizm g‘oyasi ilgari suriladi. Interkulturalizm ham jamiyatda madaniy xilma-xillik mavjudligini tan oladi, lekin asosiy urg‘uni bu xilma-xillik subyektlari o‘rtasidagi muloqot, hamkorlik va o‘zaro anglashuvga qaratadi. Ya’ni, interkulturalizm shunchaki “birga yashash” emas, balki “birgalikda ishlash” tamoyilini ilgari suradi. Bu yondashuv Yevropa davlatlarida (masalan, Fransiya, Daniyada) so‘nggi yillarda ommalashib, immigrantlarni jamiyat ishlariga faol jalb qilish, fuqarolik birlikni mustahkamlash kabi choralarni o‘z ichiga oladi.

Endi mazkur nazariy tushunchalarni til nazariyasi va madaniyat nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqamiz. Til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni tadqiq etgan olimlardan biri – Anna Verzbiska. U o‘zining “madaniy semantika” konsepsiyasi va “madaniy skriptlar” nazariyasi orqali har bir til o‘zida unga xos dunyoqarashni, xalqning noyob tajribasini aks ettirishini ta’kidlaydi. A.Verzbiskaning fikriga ko‘ra, “har bir til o‘z sohiblari uchun o‘ziga xos olam manzarasini belgilaydi va har bir tilda dunyoni tushunishning o‘ziga xos usuli mujassamdir” [7,5-6]. Turli tillarda mavjud ekvivalent bo‘lmagan so‘zlar (realiyalar, madaniy atamalar, hissiy ifodalar)

o'sha xalqning o'zigagina xos qadriyatlarini, tushuncha doirasini ko'rsatadi. Shunday ekan, tillararo muloqotda faqat lug'aviy ma'nolarni emas, balki mazmun ortidagi madaniy kontekstni ham anglab yetish zarur bo'ladi. Verzbicka ta'kidlagan "madaniy skriptlar" aynan ana shu til vositasida avloddan-avlodga o'tib keladigan madaniy me'yorlar tizimidir. Bu nazariy yondashuv lingvistik integratsiyaning muhim jihatini – til kompetensiyasi bilan birga madaniyat kompetensiyasini egallash lozimligini – ilmiy asoslab beradi.

Til va madaniyatning uzviy bog'liqligi masalasida rus olimasi S.G.Ter-Minasova fikrlari ham diqqatga sazovordir. U "til – madaniyat ko'zgusi" ekanini qayd etib, til vositasida xalqning dunyoqarashi, tafakkuri va qadriyatlari namoyon bo'lishini ko'rsatadi [9,24]. Ter-Minasova "*Til va madaniyat – bir tanganing ikki tomoni: til madaniyatni aks ettirsa, madaniyat til orqali yashaydi*" degan mazmunda xulosa qiladi. Uning "Язык и межкультурная коммуникация" asarida aytilishicha, chet tilini o'rganish jarayoni aslida boshqa bir madaniyatni o'rganish bilan tengdir, shu bois tilshunoslikda interkulturuallik tamoyili – bu tilni o'rganishni shu til sohiblarining madaniyati bilan integratsiyalashgan holda olib borishdir [9, 37].

Xulosa qilib aytganda, globallashuv sharoitida tillararo va madaniyatlararo aloqalar jamiyat taraqqiyotining muhim omiliga aylanmoqda. O'zbekiston misolida ko'rinib turibdiki, ko'ptillilik nafaqat kommunikativ zarurat, balki ijtimoiy va madaniy boylik sifatida namoyon bo'ladi. Davlat til siyosatining muvozanatli olib borilishi, ya'ni o'zbek tilining nufuzini mustahkamlash bilan birga boshqa tillarni o'rganishga sharoit yaratish, jamiyatda barqarorlik va integratsiyani ta'minlaydi.

Shuningdek, til va madaniyatning uzviy bog'liqligi har qanday kommunikatsiyada hisobga olinishi zarur. Tilni o'rganish faqat grammatik tizimni egallash emas, balki shu til sohiblarining madaniy qadriyatlarini anglashni ham talab qiladi. Natijada, lingvokulturologik kompetensiyaga ega bo'lgan shaxs global jamiyatda samarali muloqot qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Altintop A.K., Istif-inci E. Acculturation Strategies of Uzbek Labour Migrants in Istanbul/ 11th International Symposium of Public Administration. Fırat University on 29 September 2017.
2. Berry J.W. Acculturation: Living successfully in two cultures // International Journal of Intercultural Relations. 2005. Vol. 29(6).
3. Berry J.W. Immigration, Acculturation, and Adaptation // Applied Psychology: An International Review. 1997. Vol. 46(1).

4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasi // Xalq so'zi gazetasi, 2022-yil 25-yanvar.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (2020-yil 21-oktabr) "2020–2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". Rasmiy hujjat matni, 2020.

6. Zubaydova N., Nematova D. Ingliz tilining xalqaro til sifatidagi rolining ahamiyati va uning istiqbollari // Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. – 2024. – № 27, 2-jild.

7. Верзбицка А. Язык. Культура. Познание (перевод с англ). – М.: Русские словари, 1996.

8. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Пер. с англ. и вступ. статья А. Д. Ковалева. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000.

9. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. Учебное пособие. – М.: Слово/Slovo, 2000.

TILNING TA'SIR ETISH FUNKSIYASI VA MANIPULYATIV NUTQ STRATEGIYALARI

Xojaliyev Ismoil Tojiboyevich,
filologiya fanlari nomzodi, professor

Annotatsiya. Maqolada tinglovchini manipulyatsiya qilish borasida fikr yuritilgan. Manipulyativ ta'sir mexanizmlari, nutqiy strategiya va taktikalari tadqiq etilgan, o'zbek tili ifoda imkoniyatlari doirasida manipulyatsiya vositalari misollar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: *manipulyatsiya, lingvistik vosita, nutqiy ta'sir, pragmatika, kognitiv model, presuppozitsiya, implikatura.*

Inson nutqiy faoliyati davomida tilning axborot uzatish, ta'sir etish funksiyasidan foydalanadi. Axborot uzatish tilning kommunikativ funksiyasining namoyon bo'lishi bo'lsa, ta'sir etish uning emotiv funksiyasining namoyon bo'lishidir. Til o'zi "psixik "material". Bu – so'z, morfema va fonemalarning xotiradagi obrazi bo'lib, bu obrazlardan tashkil topgan til potensial imkoniyat" dir [1,140]. Ayni vaqtda til "moddiy material. Bu – nutq yaratish chog'ida belgili tovush qobig'iga ega bo'lgan

real talaffuz qilinayotgan soʻzlar, morfemalar (allamorflar) va tovushlar (fonemalarning variantlari – allamorflar) dan iborat” [1,140].

Tilning bu ikki koʻrinishi asosida nutq yuzaga keladi. Ana shu asosida til oʻzining ikki funksiyasini amalga oshiradi. Nutqiy jarayonda uning har ikki funksiyasidan biri ustuvorlik qiladi. Axborot uzatish vazifasi ustuvor boʻlganda, tilning kommunikativ vazifasi birinchi planga chiqsa, taʼsir etish funksiyasi ustuvor boʻlganda uning manipulyativ funksiyasi namoyon boʻladi. Keyingi yillarda tilning taʼsir etish funksiyasidan foydalanish kengayib bormoqda. Chunki globallashuv jarayonida tinglovchining (oʻquvchining) ongi, eʼtiqodi, tafakkur tarzi, dunyoqarashi, emotsional holatiga taʼsir etishning turli vositalaridan foydalanish keng tarmoq yoymoqda. Bu oʻz navbatida insonlarning qaror qabul qilish jarayoniga bevosita yoki bilvosita taʼsir koʻrsatishning turli usullarini yuzaga keltirmoqda. Bu jarayonning eng taʼsirchan shakllaridan biri manipulyativ nutq boʻlib, u tinglovchilarga taʼsir oʻtkazish, ularni boshqarish quroliga aylanib bormoqda. Chunki manipulyatsiya, avvalo, ongni “oʻzgartirish”, voqelikni qayta talqin qilish, tinglovchiga muayyan fikrni qabul qildirish yoki muayyan xulq-atvorni singdirishga yoʻnaltirilgan maxsus nutqiy-strategik faoliyat sifatida namoyon boʻlyapti. Maʼlumki, manipulyativ taʼsir til vositalarisiz amalga oshmaydi, zero har qanday taʼsir avvalo lingvistik vositalar orqali amalga oshiriladi.

Manipulyatsiya – bu kommunikatorning tinglovchi ongiga birlamchi maqsadni yashirgan holda taʼsir koʻrsatishi boʻlib, u ratsional va emotsional omillar orqali amalga oshiriladi. Psixolingvistik yondashuvda manipulyatsiya kognitiv jarayonlarni boshqarishga qaratilgan nutqiy faoliyat sifatida talqin qilinadi.

Manipulyatsiya – bu manipulyatsiya obyekti taʼsirchanlik faktini sezmasligi kerak boʻlgan yashirin taʼsir shaklidir [2,14]. Shuningdek, “muvaffaqiyatga erishish uchun manipulyatsiya sezilmaydigan, yaʼni koʻzga tashlanmaydigan boʻlishi lozim. Manipulyatsiyaning muvaffaqiyati shunda kafolatlanadiki, manipulyatsiyaga uchragan shaxs sodir boʻlayotgan jarayonlarni tabiiy va muqarrar deb hisoblaydi. Qisqasi, manipulyatsiyaning amalga oshishi uchun sezilmaydigan soxta voqelik talab etiladi” [2,14].

Manipulyatsiya orqali insonlar oʻzlariga syezdirilmagan holda boshqariladi. Chunki “Manipulyatsiya – bu doʻst yoki sherikning xulqiga taʼsir oʻtkazish emas, balki hokimiyat texnologiyasining bir qismi hisoblanadi” [2,12].

Tilshunoslikda manipulyatsiya pragmatik taʼsirning murakkab koʻrinishi sifatida qabul qilinadi. U yashirin kommunikativ maqsadning

mavjudligi bilan ajralib turadi. Natijada bayon qilinayotgan ma'lumot maqsadli sohashtiriladi filtrlash yoki qayta ifodalash orqali tinglovchini boshqariladi. Buning uchun esa kognitiv stereotiplar qo'zg'atiladi. Bu orqali emotsional fon yaratiladi va u orqali ratsional fikrlashning susaytirishga erishiladi.

Buni amalga oshirishda lingvistik va ekstralingvistik vositalar asosiy quroli bo'lib xizmat qiladi. Ular orqali tinglovchida kerakli talqin, emotsional munosabat yoki aksiologik pozitsiya yuzaga keltiriladi.

Tinglovchiga ta'sir o'tkazishda evfemizmlardan ustalik bilan foydalanish talab etiladi. Chunki evfemizmlar narsa-hodisani ancha yumshoq formada, qo'pol, beadab so'z va iboralar, tabu o'rnida qo'pol botmaydigan so'z, iboralarni [3,109] qo'llash orqali haqiqatni yumshatib, tinglovchida ijobiy taassurot uyg'otish uchun xizmat qiladi.

Lingvistik maniulyatsiyada disfemizmlar ham muhim o'rin tutadi. Undan maqsadli ravishda yomon fikr uyg'otish uchun foydalaniladi. Chunki "Disfemizm (defemizm, kakofemizm) – pragmatik maqsadlarda nutqda biror predmet yoki hodisani tabiiy, neytral holda ifodalovchi atamani unga nisbatan qo'pol, vulgar, familiar ma'no kasb etuvchi birlik bilan almashtirish" dir. [4,96] Disfemizmlar tinglovchida xavotir uyg'otish yoki negativ emotsional fon yaratish uchun qo'llanadi.

Manipulyativ nutqda presuppozitsiya ham muhim o'rin tutadi. Chunki "u hukmning semantik komponentini, ya'ni hukm to'g'ri bo'lishi uchun avvaldan haqiqat deb qabul qilinishi lozim bo'lgan mazmunni anglatadi" [4,276]. O'z o'rnida u kognitiv jarayonlar bilan bog'liq bo'lgani uchun tinglovchi ongida muayyan fakti noto'g'ri shaklda namoyon bo'lishiga zamin hozirlaydi va yolg'on axborotni haqiqatdek qabul qilish uchun imkoniyat yaratadi.

Manipulyativ nutqda implikaturalar ham muhim o'rin egallaydi. Chunki ular orqali ichki, ko'zga tashlanmaydigan, ochiq ifodalanmagan (ma'no yoki ma'lumot)larga ishora qilinadi. Bu esa tinglovchida berilayotgan ma'lumotda o'ziga hos ichki fikr uyg'onadi. Natijada implikaturalar orqali tinglovchida muayyan xulosa o'ziga xos tarzda shakllanadi.

Manipulyativ nutqda amfiboliya ma'no noaniqligini yuzaga keltirish va shu orqali strategiyani belgilashda o'ziga xos o'rin tutadi. Chunki u lisoniy belgini asimmetrik dualizm orqali ifodalaydi. Chunki "Amfiboliya ifodadagi noaniqlik bo'lib, bir vaqtning o'zida ikki xil talqin qilish imkonini beradigan til hodisasi. Og'zaki nutqda amfiboliya, asosan, gapning

morfologik bo‘linishi bilan bog‘liq holda yuzaga chiqadi” [5,11]. Nutqdagi noaniq ifodalar so‘zlovchiga (manipulyatorga) manevr imkoni beradi.

Nutq mazmunidagi qo‘shhukmlilik tinglovchini bunday ifodalarni tafsilotsiz, ayrica holda qabul qilishiga olib keladi va ma‘noni o‘zi to‘ldirishga majbur bo‘ladi, bu esa manipulyator uchun qulay kommunikativ sharoit yaratib beradi.

Nutqiy manipulyatsiyada pragmatik vositalar ham muhim o‘rin egallaydi. Chunki tinglovchini manipulatsiya qilish nutq aktlari va illokutiv kuchni boshqarish orqali amalga oshadi. Bunda, ayniqsa, illokutiv kuchni oshirish yoki yashirish keng qo‘llanadi. Bunda qat’iy hukmga asoslangan “Halokatning oldini olish uchun endi harakat qilish vaqti keldi”, kabi nutqiy qoliplar, maslahat ko‘rinishidagi “Agar shunday qilsangiz, albatta yutasiz” kabi jumlar tinglovchini amfiboliya orqali yuzaga kelgan ifodadagi noaniqlikni maqsadli ishora orqali o‘z fikrini singdirishga yo‘naltiradi. Bunday konstruksiyalar buyruq sifatida qabul qilinsa-da, gapning tashqi formasi muloyim yoki tavsiyaviy tusda bo‘lgani uchun sezilmaydi.

Bunday nutqiy vositalar orqali tinglovchidan nomaqbul faktlar yashiriladi va o‘z navbatida uni ikkinchi darajali fikrga yo‘naltiriladi. Nutqni ta’sirchan chiqishi uchun sukut va pauzadan manipulyativ taktika sifatida foydalanishg mumkin. To‘xtam orqali tinglovchini ishora qilingan hukmga, xulosaga yo‘naltiriladi.

Agar nutq davomida tasdiq, inkor ma‘nosidagi modal so‘zlardan o‘rinli foydalanilsa, nutqning manipulyativ kuchi yanada oshadi.

Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, tinglovchini manipulyatsiya qilishning lingvistik vositalari ko‘p qirrali, murakkab kognitiv-pragmatik jarayonlarga asoslangan tizimdir. Semantik noaniqlik, presuppozitsiya, implikatura, evfemizm, disfemizmlar, amfiboliya, modallik vositalari kabi birliklar manipulyatorning ta’sir o‘tkazishdagi asosiy qurol bo‘lib xizmat qiladi.

Manipulyativ nutqning kuchli ta’siri shundaki, u tinglovchining ongli nazorat mexanizmlarini kamaytirib, emotsional va kognitiv stereotiplarga tayanib ishlashga yo‘naltiradi. Uning lingvistik mexanizmini ilmiy o‘rganish axborot uzatish, ijtimoiy kommunikatsiyaning samaradorligini oshirish, psixologik himoya mexanizmlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972.
2. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: ЭКСМО–Пресс, 2002.

3. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати, – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.

4. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010.

5. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е. – М.: Просвещение, 1976.

IBRAT ASARLARIDAGI LAQABLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Iskandarova Sharifa Madaliyevna,

Farg‘ona davlat universiteti professori,

filologiya fanlari doktori,

Axmadaliyeva Odina Solijon qizi,

Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada laqablarning o‘rganilishi, ularning xususiyatlari haqida to‘xtalib o‘tilgan. Jahon tilshunosligida laqablar bo‘yicha ish olib borgan tilshunos olimlarning ishiga havola berilgan. O‘zbek tilshunosligida laqablarning o‘rganilishi haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Laqablarning tasnifi hamda ularning taxallus bilan farqlari berilgan. Misollar “Tarixi Farg‘ona” asaridan tanlab olingan.

Kalit so‘zlar: *onomastika, antroponimiya, taxallus, laqab, nickname, atag‘.*

Jahon tilshunosligida onomastikaning eng faol qo‘llanilayotgan sohasi antroponimiya sanaladi. Antroponimiya – kishilarning atoqli nomlari, ya‘ni ismlari, familiyalari, ota ismlari, taxallus va laqablarini o‘rganish bilan xarakterlanadi. Tilshunoslikda ismlardan keyingi o‘rinda turuvchi laqablarning lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganish, bugungi kun til tizimidagi laqablarni diaxron va sinxron tarzda tahlil etish, ularning o‘tmishdagi ko‘rinishlarini lingvistik aspektda o‘rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Dunyo tilshunosligida laqablar yuzasidan bir qancha ishlar yaratilgan. Rus tilshunosligida A.M.Selishev,¹¹¹ V.K.Chichagov,¹¹²

¹¹¹ **Селишев А.М.** Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Ученые записки МГУ. Вмп.128. Кн.первая. – 1948. С.136-141.

¹¹² **Чичагов В. К.** Из истории русских личных имен и фамилий. – М.: Учпедгиз, 1959.

V.A.Gordlevskiy,¹¹³ N.A.Rodina¹¹⁴ kabi olimlarning laqablar yuzasidan bir qancha ishlari mavjud. O‘zbek tilshunosligida E.Begmatov “O‘zbek tili antroponimikasi”¹¹⁵ monografiyasida laqablarga katta o‘rin ajratgan. A.Ishayevning “Mang‘it shevasiga oid kuzatishlar”¹¹⁶ nomli maqolasi ham laqablar tahliliga bag‘ishlangan. Laqablar bugungi kunda ham faol tarzda tahlil etilmoqda. Jumladan, X.Qodirovaning “Xorazm shevalaridagi laqablarning struktur-semantik va funksional xususiyatlari”¹¹⁷ mavzusidagi dissertatsiyasi Xorazm shevasida faol qo‘llanilayotgan laqablarning tahliliga bag‘ishlangan. Shuningdek, Z.Husanovanning “Laqablarning lingvomadaniy xususiyatlari va ularning o‘zbek tili antroponimiyasidagi o‘rni” nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek tili tizimidagi laqablar o‘rganilgan.¹¹⁸

Laqab – arabcha, ikkinchi nom, taxallus. Biror xususiyatiga ko‘ra kishiga hazil qilib yoki mazxaralab berilgan qo‘shimcha nom, shuningdek ma‘lum maqsadda o‘zgartirib olingan nom (O‘TIL, 492). Laqablarni o‘rganish uzoq tarixga ega. Qadimgi tilshunos olim Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarida 40 dan ortiq laqab, taxallus, unvon borligi aniqlangan. Aynan shu asarda kelgan “atag‘” – nom, laqab ma‘nosini beradi.¹¹⁹ Yirik onomast olim E.Begmatov laqabga quyidagicha ta‘rif beradi: Laqab – shaxsning tashqi ko‘rinishi yoki xarakteridagi ma‘lum belgi yoki xususiyatiga ko‘ra, uning ijtimoiy ahvoli yoki nasl-nasabiga ko‘ra nomlanishdir. Laqablar ham atoqli otdir.¹²⁰ Shunda ismlar antroponimlarning asosiy birligi, familiya, laqab, taxallus esa unga “qo‘shimcha nominativ kategoriya” deya nomlangan.¹²¹ Negaki, shaxsni atashning asosiy birligi ismdir, boshqa birliklar bo‘lsa ismni to‘ldirish

¹¹³ **Гордлевский В.А.** Кличнойономастикеуосманцев/ / Древности восточные. – М., 1913. Т. IV. С.153-161.

¹¹⁴ **Родина Н.А.** Современные детские и молодежные прозвища: структурно-семантический и функционально динамический аспекты. Автореф. дисс. канд. филол, наук. – Смоленск, 2014.

¹¹⁵ **Begmatov E.** O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 262 b.

¹¹⁶ **Ишаев А.** Мангит шевасига оид кузатишлар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалаларн. 2. – Тошкент: Фан, 1961. Б. 229-234.

¹¹⁷ **Qodirova X.** Xorazm shevalaridagi laqablarning struktur-semantik va funkisonal xususiyatlari: Filol.fan.nomz. ...diss, avtoref. Urganch, 2023. – B. 22.

¹¹⁸ **Husanova Z.** Laqablarning lingvomadaniy xususiyatlari va ularning O‘zbek tili antroponimik tizimidagi O‘rni: Filol.fan.nomz. ... diss. avtoref. – Samarqand 2024. B. 26.

¹¹⁹ **Husanova Z.** Laqablarning lingvomadaniy xususiyatlari va ularning O‘zbek tili antroponimik tizimidagi O‘rni: Filol.fan.nomz. ...diss. avtoref. – Samarqand, 2024. – B.11.

¹²⁰ **Begmatov E.** O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B.49.

¹²¹ **Бегматов Э.** Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент: Фан, 1965.

funksiyasini bajaradi. Laqablarni tasnif qilishda dastavval ikki katta guruh: asliy va nisbiy laqablar kabi guruhga ajratadi. Laqab ingliz tilida “nickname” deyiladi. Tarjimada “taxallus” sifatida beriladi. Avvalo, taxallus va laqabni farqlash maqsadga muvofiq. Taxallus – arabcha, o‘zini o‘zi qutqarish, xalos bo‘lish (O‘TIL,15). Biror shoir, yozuvchi yoki boshqa shaxslarning o‘zi uchun tanlagan ikkinchi nomi. Masalan, Julqunboy, Dumbulboy singari. Laqab shaxsning o‘zi tomonidan emas, boshqa shaxslar tomonidan berilgan nomdir. Ko‘pincha xalq orasida laqablarga nisbatan salbiy qarash mavjud. Lekin laqablar hamisha shaxning kamchiliklarini emas, ijobiy sifatlarini ham ko‘rsatishi mumkin. “Oq kema” asaridagi Mo‘min cholga odamlar tomonidan uning harakteri, ishchanligi, mehnatkashligi sabab “chaqqon” laqabi berilgan.

Is’hoqxon Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asari tarkibidagi laqablar ham alohida ahamiyatga ega. Asar tarkibida shaxsning harakteri, kasb-kori, diniy bilimga egaligi motiv bo‘lgan laqablar ko‘plab uchraydi. *Mushoiri ilyah Muhammad Alixon Xo‘qand ila Buxoro o‘rtasida Lashg‘ar nomi qal’a xususida Buxoro amiri Nasrulloh bahodir ila burudat tushgan edi* (T.A. 101). Bahodir – ijobiy ottenkaga ega. Jasur, mard, qo‘rqamas so‘zlari bilan sinonim tarzda ishlatiladi. Bahodir laqabi shaxsning harakteri asos bo‘lgan tasnifga kiradi. Yana shu kabi guruhga kiradigan laqablardan jannatmakon, zolimxon, vallomiy kabilarni keltirish mumkin. *Bu Olimxonning laqabi Zolimxon edi.*(T.A. 93). *Bu kishini Borbo‘ta vallomiy der ekanlar. Vallomiy “valiyi ummiy” dan bo‘lur, ya’ni podshohi omi (ya’ni butun omma humdori) degan so‘z, sardiya ma’noda “sohibi himmat” fahm qilurlar.*(T.A. 93). *“Alhamdulillah, man tarki mustahab qilmagnman umrumda! – deb asos toshni o‘zi qo‘yganda, ulamoyi asr ittifoq ilan “jannatmakon” laqabini bergan ekan. Umarxonning laqabi jannatmakon edi.*(T.A.96). *Sheralixon Xo‘qandga xon bo‘ldi. Buxoro amirini bu qatli nohaq qilgani uchun bahodirlikdan xo‘qandiylar laqabini Botur qassob atadilar.*(T.A.105). *Munda eski sipohlardan bir necha adadlari ancha-muncha etushub, Muhammad Muso bezanjir degan kishi bosh bo‘lub, nodon kishilar har yerdan o‘q chiqarub, To‘raqo‘rg‘onni ham ikki kun otuv qildilar.*

Shuningdek, shaxsning jismoniy tashqi ko‘rinishidagi kamchiliklari motiv bo‘lgan laqablar ham uchraydi. *Bu asnoda Musulmonquli cho‘loq qipchoq, qirg‘iz ilan Sheralixonni xon qilgan edi.* “Tarixi Farg‘ona” asari o‘tmish voqealarini aks ettirganligi sababli, unda uchraydigan leksemalar ham tarixiy hisoblanadi. Shaxsning kasb – kori bilan bog‘liq laqablar ham asarda yetakchi o‘rinda turadi. *Anda mulla Olimqul saraskar bo‘lub, tajdidi*

unvon berilib, **amirlashkar laqab** bo‘lub, mundin so‘ng Olimqul ismi matruk qoldi, amirlashkar bo‘ldi. (T.A.118).

Kishining qaysi millat, urug‘ga tegishli ekanligini ko‘rsatadigan laqablarga asarda uchraydigan **Davlat tojik, Boyzoq biylarni** keltirish mumkin. “...Qazoqiyadan Boyzoq biyni choqirdi” (T.A.119). “Davlat tojik degan kishini Turkistong‘a hokim qilib yubordi”. (T.A.118)

Xulosa qiladigan bo‘lsak, laqablar o‘zbek xalqi til konseptida yuqori o‘rinni egallagan onomastik birliklardir. Norasmiy aloqa vositasi hisoblangan bu kabi birliklar til lug‘at boyligining o‘ziga xos bo‘lagi hisoblanadi. Tarixiy asarlar tarkibida qo‘llanilgan laqablar deyarli bugungi kundagi laqablar mushtaraklik kasb etadi. Negaki, bu holat qaysi davr manbasi bo‘lmasin o‘zbeklarda laqab berish qonuniyatlari umumiylikni ko‘rsatadi

PSIXOLINGVISTIKADA ASSOTSIATIV FUNKSIYA

Mamajonov Muhammadjon Yusubjonovich,

Farg‘ona davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada assotsiativ munosabatlar jarayonida bir stimul birlik vositasida kommunikatsiyaning qarshi tarafidagi shaxs ongida yuzaga keladigan reaksiya, uning mazmuniy va psixolingvistik xususiyatlari, shuningdek, stimul va reaksiya o‘rtasidagi semantik hamda kognitiv bog‘liqlik masalalari haqida fikr yuritiladi. Jumladan, stimulning tinglovchi yoki suhbatdosh tafakkurida qanday assotsiativ birliklarni faollashtirishi, ushbu jarayonda individual tajriba, madaniy muhit va til omillarining ta‘siri ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *assotsiatsiya, psixolingvistika, til birliklari, semantika, leksika, stilistika, stimul so‘z, stimul vosita, logik-semantik.*

Tilshunoslikda assotsiatsiya hodisasi til birliklarining inson ongida o‘zaro bog‘lanishi va bir-birini eslatishi bilan bog‘liq psixolingvistik jarayonlardan biridir. Har bir so‘z yoki ibora inson xotirasida faqat alohida holda emas, balki boshqa tasvirlar va hissiyotlar bilan, chambarchas aloqada bo‘ladi. Shu sababli, tilni o‘rganishda assotsiativ munosabatlarni tahlil qilish nutqning xulosasi, ma‘no kengayishi ham hisoblanadi.

Assotsiatsiya til tizimida semantik, leksik va stilistik munosabatlarni yaxshilash hamda inson tafakkuri va til o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni namoyon etadi. Barcha so‘zlarning ma‘no maydoni, sinonimiya, antonimiya

va konnotativ ma'nolarni o'rganishda assotsiativ aloqalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon milliy tilshunoslik, balki psixologiya, kognitiv fanlar va madaniyatshunoslik bilan ham bevosita bog'liqdir.

Assotsiatsiya hodisasi, ayniqsa, kognitiv tilshunoslik muhim o'rin egallaydi, chunki u til va tafakkur o'zining bog'liqligini ochib beradi. Inson biror so'zni eshitganda yoki qo'llaganda, uning ongida shu so'z bilan bog'liq boshqa birliklar ham faollashadi. Masalan, "bahor" so'zi "yashillik", "gul", "yangilanish" kabi xususiyatlarni eslatishi mumkin.

Psixolingvistikada assotsiatsiya (lot. association – birlashtirmoq, qo'shmoq) [1,19] inson ongidagi biron ma'lumotning yuzaga chiqishida turtki bo'ladigan omil sifatida baholanadi. Tilning saqlab qolish vazifasi assotsiatsiya orqali nutqiy jarayonda zohir bo'lishida assosiativ munosabatning muhim ahamiyati mavjud. Umuman olganda, assotsiatsiya "til birliklarining formasi yoki logik-semantik belgisiga ko'ra o'zaro birlashuvdir"[2,19]. Insondagi besh sezgi turi ularning har biri assotsiativ funksiyaning bajaruvchisi sifatida nutqiy jarayonda ishtirok eta oladi. Hid, ta'm, belgi, rang, narsa, holat kabilarning o'zi ham assotsiativ ma'no(lar)ni yuzaga chiqara oladi. Ushbu maqola shu kabi unsurlar vositasida assotsiativ semalarni yuzaga chiqara olish vazifasining tahliliga oiddir.

"Darchadan kirgan shamol osma chiroqni lipillatdi, tebratdi. Dodxo pastga qaradi va suyunib ketganday:

Bo'yra, bo'yra ekan! – dedi va darchani yana zich yopib joyiga o'tirdi.

Bo'yra odatda tobutga solinadigan bo'lganidan, dodxoning ko'z o'ngida odamlarning yelkasida lapanglab ketayotgan tobutni keltirdi. Tobut esa yana go'ristonni eslatdi, go'riston haqida bolaligidan qulog'ida qolib ketgan vahimali gaplarni, hodisalarni jonlantirib yubordi".[3,3]

Abdulla Qahhorning "Dahshat" hikoyasidan olingan ushbu parchada assotsiativ funksiyani bo'yra tashimoqda, chunki uning derazaga kelib urilishi va dodxoning uni ko'rgach, xayolotidagi o'zgarishlarga birgina narsa (bo'yra) omil bo'lmoqda. Bo'yra tobutni, tobut go'ristonni, go'riston u haqidagi vahimali gaplarni, vahimali gaplar dodxo va xotini Nodirabegimning yoshligida eshitgan voqealarni jonlantirib, bir element unga bo'g'liq bir nechta elementni gavdalantirishga xizmat qilmoqda.

Shu kabi predmetning bo'lib o'tgan voqea-hodisalarni qayta tiklab, ularning o'zaro bog'lanib ketganligini Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romanida ham uchratish mumkin: "...Go'yo xayolini chulg'ab olgan mudhish jumboqqa Nizomiy Ganjaviydan javob topadiganday shosha-pisha kitobni ochib, birinchi misralariga ko'z yugurtirdi, yugurtirdi-yu, xuddi boshiga og'ri gurzi tushganday chayqalib ketdi. Ko'z oldi

qorong'ilashib, ko'k charm jildlik kitob, xuddi tushida ko'rgan oltin barkashday, qo'lidan sirpanib tushib, yirtiq varaqlari gilamga sochilib ketdi...

Yo Rab! Hozir kitobni ochganda daf'atan ko'zi tushgan ilk misralar ...tushida ko'rgan qonli kalladan ham dahshatli edi... "Padarkush...toj-u taxt ...olti oy..." [4,305]

Birgina "padarkush", "olti oy" kabi so'zlarning o'zi qahramon ruhiyatiga ta'sir o'tkazdi va shu vaqtgacha bo'lgan voqealarni qayta gavdalantirdi.

Assotsiatsiyada faqat oldingi bo'lib o'tgan voqea-hodisa gavdalantiradi, deyish xato fikr. Assotsiatsiyada bir stimul vositasida qarshi tarafdagi shaxsning reaksiyasi aks etishi kuzatiladi. Bu esa faqat voqea-hodisa bilan emas, stimulga oid ma'nodosh so'zlar, unga oid biror belgi, harakat, umuman, unga yondosh tushunchalar o'z aksini topishi mumkin. Shuni ham aytib o'tish joizki, stimul so'z kishining yoshi, jinsi, shaxsi, yashash muhiti, dunyoqarashiga ko'ra farqlanishi mumkin va hatto bu farqli jihat (ya'ni stimulga javob reaksiyasi) kishi kayfiyatiga qarab ham o'zgarishi mumkin. Shunga ko'ra "xalqlarning madaniy-tarixiy an'analari bilan bog'liq qiziqarli assotsiatsiyalarni kuzatish mumkin: *non* stimuliga ruslar *tuz*, o'zbeklar *choy*, fransuzlar *vino*, koreyslar *shirinlik*, deb reaksiya qilishadi". [5,70]

Yuqorida assotsiatsiyaning faqatgina voqea-hodisa gavdalantirish tarafini ko'rib chiqdik, xolos. Aslida, assotsiatsiya keng qamrovli bo'lib, uning funksiyasi ham tarmoqli hisoblanadi. Masalan, oddiygina bir rangni ko'rish bilan kimnidir eslash, birgina nom eslanishi bilan unga yondosh boshqa nomlar xayolga kelishi, gavdalanishi mumkin. Misol uchun, *koronavirus* nomini eslash bilan unga oid *shifokor*, *karantin*, *pandemiya*, *emlash* kabi unga oid so'zlar keladi. Assotsiatsiya ko'pincha hammaga ayon, hamma tushungan narsaga oid bo'lsa, uning assotsiativ eksperimentlik funksiyasi ham to'laqonli bo'ladi. Biroq yuqorida aytib o'tilgani kabi kishining ijtimoiy kelib chiqishi assotsiatsiyada turlilikni keltirib chiqaradi. Bu esa boshqa maqola mavzusi bo'lishi mumkin. Ushbu maqolada assotsiatsiyaning birgina jhati yoritildi, ammo uni bir maqola sig'dirish mushkul.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Куронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. — Тошкент: Академнашр, 2013.

Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1985. — Б. 146.

Qahhor, Abdulla. Dahshat. Hikoyalar to'plami. www.ziyouz.com kutubxonasi. – Toshkent, 2007. – B. 73.

Yoqubov O. Ulug'bek xazinasi. Roman. – Toshkent, 338 b.

Usmonova Sh. Psixolingvistika. Ma'ruzalar to'plami. – Toshkent, 2014.

O'ZBEK ANTROPONIMIYASIDA GENDER MARKERLANGAN AYOL ISMLARI VA PATRIARXAL IDEOLOGIYA

Sultonova Shoxista Muxammadjonovna,

Renessans universiteti professori,

filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Maqolada o'zbek antroponimiyasidagi gender markerlangan ayol ismlari va ularning patriarxal ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek antroponimiyasi boshqa turkiy xalqlar va rus xalqi amaliyoti bilan qiyosiy tahlil qilinib, mazkur hodisaning mintaqaviy madaniy xususiyat ekanligi asoslanadi. Maqolada zamonaviy jamiyatda gender qadriyatlarining o'zgarishi natijasida bunday ismlar qo'llanishining kamayib borayotgani ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: *antroponimiya, gender, ayol ismlari, patriarxal ideologiya, maskulinlashuv, sotsiolingvistika, gender identikligi*

An'anaviy jamiyatlarda til gender rollari va ijtimoiy xohishlarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Buning yorqin misollaridan biri antroponimiya – shaxs ismlari tizimi bo'lib, u orqali madaniy va ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar mustahkamlanadi [1]. O'zbek madaniyati tarixida dunyo xalqlarining aksariyati madaniyatidagi kabi asrlar davomida o'g'il farzand tug'ilishiga ustuvor ahamiyat berilgani kuzatilgan bo'lib, bu nafaqat oilalarning demografik strategiyalarida, balki qizlarga ism qo'yish amaliyotida ham o'z ifodasini topgan.

Bir necha qiz farzand ketma-ket tug'ilganda, ota-onalar ko'pincha qizlarga erkaklik ma'nosini ifoda etuvchi komponentlarga ega bo'lgan O'g'iloy, O'g'ilxon, O'g'lonoy, Ulbo'lsin kabi ismlarni berganlar. Bunday ismlar nafaqat o'g'il farzand tug'ilishini kutishni anglatgan, balki ramziy jihatdan qizlarga erkaklarga xos sifatlarni ham yuklagan. Bu esa ular muayyan ijtimoiy-erkaklik me'yorlariga mos bo'lishi kerakligi haqidagi tasavvurlarni shakllantirgan.

So‘nggi o‘n yilliklarda dinning jamiyatdagi ta’siri kuchayishi, qayta dolzarblashishi, ta’lim va ijtimoiy dasturlarning rivojlanishi natijasida O‘zbekistonda qiz farzand qadriga bo‘lgan munosabat asta-sekin o‘zgarib bormoqda [2]. Bu holat dunyoga kelgan qizlar ismlarini “erakaklashtirish” amaliyotining kamayishiga sabab bo‘lmoqda.

Ushbu amaliyotlarni o‘rganish tilning gender me’yorlarini ramziy jihatdan mustahkamlash vositasi sifatida qanday ishlashini ko‘rsatadi. Ism orqali bolada jinsi nuqtai nazaridan undan qanday sifatlar kutilishi haqida ichki tasavvur shakllanadi. Bunday ismlarning diskursiv tahlili tilning gender identikligini shakllantirishdagi ta’sir mexanizmlarini anglash imkonini beradi hamda rasmiy madaniy me’yorlar bilan patriarxal orzu-istaklar o‘rtasidagi ziddiyatni aks ettiradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – o‘zbek antroponimiyasidagi gender markerlangan ayol ismlari fenomenini tahlil qilish va ularning patriarxal ideologiyani shakllantirish hamda qo‘llab-quvvatlash vositasi sifatida qanday xizmat qilishini aniqlashdir.

Gender bilan belgilangan ismlarni tadqiq qilish gender nazariyasi, sotsiolingvistika va tanqidiy diskurs-tahlil yondashuvlarini birlashtirishni talab qiladi. Gender biologik determinanta emas, balki til, madaniyat va ijtimoiy amaliyotlar orqali shakllanuvchi ijtimoiy konstruksiya sifatida qaraladi (Butler, 1990) [6]. Bu nuqtayi nazardan ismlar gender orzu-istaklarni namoyish qiluvchi muhim vosita bo‘lib, inson tug‘ilgan paytdan boshlab unga nisbatan jamiyat kutadigan rollar va xulq-atvor chegaralarini belgilaydi.

Sotsiolingvistika nuqtayi nazaridan antroponimiya jamiyatning madaniy va ijtimoiy qadriyatlarini, jumladan an’anaviy jamiyatlarda o‘g‘il farzandga bo‘lgan ustuvor munosabatni aks ettiradi (Alford, 1988) [9]. Erkaklikni anglatuvchi semantik markerlarga ega bo‘lgan ismlar, hatto qizlarga berilganda ham, maskulin me’yorlarni ramziy jihatdan kuchaytirishi va qizlarda ushbu me’yorlarga mos kelish haqida ichki orzu-istaklarni shakllantirishi mumkin.

Per Burdyoning ramziy zo‘ravonlik nazariyasi (Bourdieu, 1991) [8] ismlarni nafaqat identifikasiya vositasi, balki madaniy bosim mexanizmi sifatida ham ko‘rib chiqish imkonini beradi. O‘zbek amaliyotida qizlarga erkaklik ma’nosiga ega bo‘lgan ismlar berilishi patriarxal ideologiyaning til orqali qayta ishlab chiqarilishini ko‘rsatadi. Bu holatda gender rollari bola ongiga hali ularni anglab yetmasidan ham avvalroq mustahkamlanadi.

Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlar bunday amaliyotlar vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib borishini ko‘rsatadi. Ijtimoiy muhitning o‘zgarishi,

ta'lim va diniy ma'rifatning kuchayishi, shuningdek ayollarning jamiyatdagi maqomi ortishi sharoitida "maskulinlashtirilgan" ismlar kamroq uchray boshladi [6].

Shunday qilib, tadqiqotning nazariy asosi uchta muhim jihatni birlashtiradi:

1. Genderning ijtimoiy konstruktsiya sifatida talqini va tilning identiklikka ta'siri (Butler).

2. Antroponimiyaning madaniy va ijtimoiy me'yorlarni aks ettirishi (Alford).

3. Til orqali amalga oshiriladigan ramziy zo'ravonlikning patriarxal kutilmalarni mustahkamlashi (Bourdieu).

Tahlil chuqurligini oshirish va umumiy madaniy tendensiyalarni aniqlash maqsadida boshqa turkiy va qo'shni xalqlardagi o'xshash amaliyotlar bilan qiyosiy tahlil o'tkazildi. Masalan:

qozoq va qirg'iz xalqlarida ba'zan qizlarga "o'g'il bola" ma'nosini anglatuvchi ismlar berilishi uchraydi;

turkman va tatar xalqlarida esa ayrim holatlarda qiz ismi ramziy jihatdan erkaklik sifatleri bilan bog'lanadi, bu esa erkaklarga xos kuch yoki chidamlilik haqidagi psixolingvistik istaklarni aks ettiradi.

Metodologik jihatdan tadqiqot semantik va komparativ tahlilga tayanadi. Ushbu yondashuv ism tili gender kutilmalari va ijtimoiy me'yorlarni qanday shakllantirishini aniqlashga qaratilgan. Qo'shimcha ravishda tarixiy dinamika ham hisobga olindi: o'zbek madaniyatida "maskulinlashtirilgan" ismlar asosan XX asr va XXI asr boshlarida keng tarqalgan bo'lib, hozirgi davrda bu holat kamayib bormoqda.

Bu yondashuv quyidagi imkoniyatlarni beradi:

gender identikligini shakllantiruvchi lingvistik mexanizmlarni aniqlash;

o'zbek xalqi va qo'shni etnik guruhlar o'rtasidagi madaniy amaliyotlarni taqqoslash;

antroponimiya va gender me'yorlari sohasidagi zamonaviy tendensiyalar hamda o'zgarishlarni baholash.

O'zbek antroponimiyasidagi gender markerlangan ayol ismlari tahlili tilning gender xususiyatlari va patriarxal me'yorlarni mustahkamlash vazifasini bajarishini ko'rsatadi. Erkaklik ma'nosini ifoda etuvchi komponentlarga ega bo'lgan ismlar nafaqat o'g'il farzand tug'ilishiga bo'lgan ustuvorlikni aks ettiradi, balki qizlarda kuch, chidamlilik va jasorat kabi ijtimoiy-maskulin sifatlar haqida ichki tasavvurlarni ham shakllantiradi.

Boshqa turkiy va qo'shni xalqlar amaliyoti bilan qiyosiy tahlil ushbu hodisa O'zbekistongagina xos emasligini ko'rsatadi. Qozoq va qirg'iz xalqlarida ham ketma-ket bir necha qiz tug'ilganda qizlarga erkaklik semantikasiga ega bo'lgan ismlar berish holatlari uchraydi. Turkman va tatar xalqlarida ham qizlarga ramziy ravishda erkaklik sifatlarini yuklovchi ismlar mavjud. Bu holat mazkur amaliyotni alohida o'zbek xususiyati emas, balki mintaqaga xos keng madaniy odat sifatida ko'rish imkonini beradi. Bu yerda til jins va gender rollarini ijtimoiy tartibga solish funksiyasini bajaradi.

Bunday ismlar yozma adabiyotga nisbatan ko'proq og'zaki madaniyat va kundalik antroponimik amaliyotda saqlangan bo'lib, ular patriarxal ijtimoiy ongning tildagi ifodasi sifatida ahamiyat kasb etadi.

O'zbek va rus lingvomadaniy an'analarida ayol ismlarida maskulin semantika elementlari uchrashi mumkin bo'lsa-da, ularning ijtimoiy vazifasi va madaniy ma'nosi sezilarli darajada farq qiladi. O'zbek antroponimiyasida maskulin ismlar ko'p hollarda o'g'il farzandga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj va patriarxal kutilmalar bilan bog'liq bo'lib, qiz bolaga ramziy tarzda "erkaklik qadri"ni yuklash vazifasini bajargan. Rus antroponimiyasida esa Aleksandra, Viktoriya yoki Valeriya kabi ayol ismlari kuch, g'alaba yoki himoya ma'nolarini ifoda etsa-da, ular odatda qiz bolani "o'g'il o'rnida" qabul qilish bilan emas, balki tarixiy, diniy yoki madaniy ideallar bilan bog'liq holda shakllangan. Shuning uchun o'zbek lingvomadaniyatidagi maskulinlashtirilgan ayol ismlari patriarxal gender istaklarining to'g'ridan-to'g'ri ifodasi sifatida namoyon bo'lsa, rus antroponimiyasida bunday semantika ko'proq ramziy kuch, jasorat yoki ijtimoiy faollik obrazlari bilan aloqadordir [4].

Muhim jihatlardan biri – vaqt o'tishi bilan kuzatilayotgan o'zgarishlardir. "Maskulinlashtirilgan" ismlar amaliyoti asosan XX asr va XXI asr boshlarida, o'g'il farzandga bo'lgan ehtiyoj kuchli bo'lgan davrda keng tarqalgan edi. Zamonaviy jamiyatda esa dinning ta'siri kuchayishi, ta'lim tizimining rivojlanishi va ayollarning ijtimoiy qadri ortishi bilan bunday ismlarning qo'llanish chastotasi kamaymoqda. Ota-onalar tobora ko'proq qizlarni ham to'laqonli farzand sifatida qabul qilmoqdalar va ularni ramziy jihatdan erkaklik sifatleri bilan ta'minlash ehtiyoji pasaymoqda.

Shunday qilib, ism qo'yish amaliyoti madaniy me'yorlar, ijtimoiy tuzilma va gender identikligining shakllanishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni namoyon etadi. Ism jinsni ramziy tartibga solish vositasi sifatida patriarxal istaklarni mustahkamlashi mumkin, biroq u ijtimoiy taraqqiyot va qadriyatlar transformasiyasi ta'sirida o'zgarishga ham

uchraydi. Qo'shni xalqlar bilan qiyosiy tahlil bu jarayon mintaqaviy xususiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Mazkur tadqiqotda o'zbek antroponimiyasidagi gender markerlangan ayol ismlarining patriarxal me'yorlarni shakllantirishdagi roli tahlilga tortildi. O'g'iloy, O'g'ilxon, O'g'lon, Ulbo'lsin kabi erkaklik ma'nosiga ega bo'lgan ismlar qizlarda maskulin sifatlarni ramziy jihatdan mustahkamlash vazifasini bajarishi va o'g'il farzandga bo'lgan tarixiy ustuvor munosabatni aks ettirishi ko'rsatib berildi.

Tadqiqot natijalari antroponimiya gender ideologiyasi va ijtimoiy me'yorlarni tahlil qilishda samarali vosita ekanligini ko'rsatadi. U madaniy amaliyotlar gender rollarini qanday mustahkamlashi yoki transformasiya qilishi mumkinligini ochib beradi. Ushbu ish sotsiolingvistika, gender lingvistikasi va til antropologiyasi sohalariga hissa qo'shib, turkiy va qo'shni jamiyatlarda til, madaniyat va gender identikligi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tushunish uchun qiyosiy va tarixiy kontekst taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев А. Ўзбек исмлари ва ижтимоий қадриятлар трансформацияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2021. – №3. 45-53-бетлар.
2. Никонов В. А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974.
3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973.
4. Успенский Б. А. Из истории русских канонических имен. – М.: Издательство МГУ, 1969
5. Турсунов У. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
6. Judith Butler. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. – New York: Routledge, 1990.
7. Kamp, M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. – Seattle: University of Washington Press, 2006.
8. Pierre Bourdieu. Language and Symbolic Power. – Cambridge: Harvard University Press, 1991.
9. Richard D. Alford. Naming and Identity: A Cross-Cultural Study of Personal Naming Practices. – New Haven: HRAF Press, 1988.

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONIDA “CHIN” TOPONIMINING BADIY TALQINLARI

Sulaymonov Mo‘minjon Yusubjonovich,

Namangan davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Xoldorova Gulnoza Husniddinovna,

Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Farhod va Shirin dostonida uchraydigan “Chin” toponimining badiiy va ramziy talqinlari tahlil qilinadi. Asarda “Chin” obrazi nafaqat geografik hudud nomi, balki go‘zallik, san‘at, nafosat va sirli olam timsoli sifatida ham namoyon bo‘lishi yoritiladi. Shuningdek, “Chin” toponimining poetik vazifasi, uning syujet va obrazlar tizimidagi o‘rni hamda Sharq adabiy-estetik tafakkuridagi an‘anaviy ma’nolari ilmiy asosda ochib beriladi. Dostonda “Chin” bilan bog‘liq tasvirlarning badiiy-estetik xususiyatlari hamda ularning qahramonlar ruhiyati va voqealar rivojida ahamiyati tahlil etiladi. Tadqiqot davomida mumtoz adabiyotdagi toponimik obrazlarning semantik va poetik imkoniyatlariga alohida e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: *Farhod va Shirin, Chin toponimi, badiiy talqin, poetik obraz, mumtoz adabiyot, ramziy ma‘no, Sharq estetikasi, toponimika.*

Alisher Navoiy asarlari turkiy xalqlar adabiyotida badiiy tafakkur, ramziylik va estetik mukammallikning betakror namoyishi hisoblanadi. Adib asarlarida turli mavzular talqiniga duch kelamiz. Shu sababdan Navoiy asarlarini adabiyotshunoslikda ham, tilshunoslikning istalgan sohasida ham tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish mumkin. Xususan, Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan toponimlar nafaqat geografik joy nomlarini anglatadi, balki ko‘p qatlamli semantik tizimni hosil qilishi bilan ham ahamiyatlidir.

Mazkur maqolada “Chin” toponimining “Farhod va Shirin” dostonidagi funksional-semantik xususiyatlarini aniq matn birliklari asosida tahlil qilamiz.

Geografik nomlar manzilgina emas, balki ko‘pdan-ko‘p axborot tarixiy, geografik, lingvistik ma‘lumot tashiydi. Har qanday geografik nom muayyan mazmunga ega, ma‘nosiz nom bo‘lmaydi¹²². Mazkur toponimning kelib chiqishi bilan aloqador ayrim manbalar tahliliga yuzlanamiz: Chin –

¹²² **Qorayev S.** Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006 . – B. 19.

qadimgi turkiy xalqlar yashagan joy nomi. “Ulug’”, “mustahkam” degan ma’noni bildiradi. ... Yevropaliklar Manjur imperiyasini Shin, China, Chayna, Xina deb talaffuz qilgan. Keyinchalik bu nom Xitoyga taalluqli bo’lib qolgan. Arab, forsiy, turkiy manba va adabiyotlarda XX asrning boshlariga qadar turkiy xalqlarning qadimiy maskanlari Chin va Mochin (Ulug’chin) deb tilga olinadi¹²³. (Ensiklopediya Abduxoliq Aytmetov)

Koshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” asarida: “Chin aslida uchga bo’linadi. Birinchisi Yuqori Chin bo’lib – buni Tabg’ach (Tavg’ach) deyдилar, ikkinchisi o’rta Chin bo’lib – buni Xitoy deyдилar, uchinchisi Quyi Chin bo’lib buni Barxan deyдилar. Lekin hozir Tabg’ach – Mochin, Xitoy – Chin, Barxan – Qashqar deb yuritiladi”, – deb yozilgan.¹²⁴ (Koshg’ariy)

Alisher Navoiy ensiklopediyasida mazkur toponim quyidagicha izohlangan: Chin – mumtoz adabiyotlarda qo’llanilgan Xito(y) yurtining nomi. Manbalarda qadimiy yigirmata turkiy qabiladan biri – xitoylar istiqomat qilgan joy. Biroq mazkur atama hozirgi davlat va xalq nomidan kelib chiqmagan. ... Chin Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida bosh qahramonning, ya’ni Farhodning vatani sifatida tasvirlangan. Dostonda Farhodning otasi Xoqon deb ataladi. Ma’lumki, “xoqon” turkiy hukmdorlariga nisbatan ishlatiladi. ... Bir o’rinda muallif Farhodning yurtiga nisbatan “Xo’tan mulki” iborasini ishlatadiki, bu ham yuqoridagi fikrimizni, ya’ni dostonidagi Chin mulki turkiylar yurti ekanligini, Farhod, Xoqon, Bahrom, Mulkoro singari qahramonlarning o’z turkiy xalqimizning vakillari ekanligini tasdiqlaydi.¹²⁵

Dostonda Chin toponimi ikki yuz martagacha qo’llangan bo’lib, quyidagi ma’nolarni anglatganini kuzatdik:

¹²³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ч ҳарфи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 105. (Мақола муаллифи: А.Атайев)

¹²⁴ Кошғарий. Девони луғотут турк. – Тошкент: 1960. – Б. 27.

¹²⁵ Alisher Navoiy ensiklopediyasi. IV jild. – Toshkent: 2024. – Б. 456.

Quyidagi baytlarda Alisher Navoiy Chin soʻzini goʻzallik mezonini sifatida yor tasviri bilan bogʻliq holatlarda qoʻllagan.

*Ul oqshomkim, yuzigʻa luʻbati Chin,
Eshib margʻula yoydi zulfi mushkin.
Yashundi mushk ichinda Chin gʻazoli,
Dema Chinkim, falak zarrin gʻazoli.*

Shuningdek “Chin” toponimining goʻzallik mezonini va ideal estetik makon sifatida ham tushunish mumkin. “Luʻbati Chin” – Chin goʻzallari timsoli boʻlib, Sharq adabiyotida u eng nozik, eng nafis goʻzallikni ifodalaydi.

Shoir mahbubani “Chin goʻzali”ga qiyoslaydi, lekin bu oddiy oʻxshatish emas. Chunki uning yuzi va sochi tasvirida Chin goʻzalligi ham yetarli emasligi seziladi. “Falak zarrin gʻazoli” deyish orqali Navoiy Chin tasviridan ham yuqori poetik darajaga oʻtadi. Baytdagi Chin soʻzi goʻzallikning boshlangʻich oʻlchovi, lekin yetarli boʻlmagan mezon, balki, undan yuqori idealga olib chiquvchi bosqich sifatida tushuniladi.

*Yasab kishvarni oyin birla barcho,
Bu oyin tuhfa Chin birla barcho.
Ki, Chin mulkida boʻlsa harne devor,
Yasalsun barcho oyin birla zebo.
Ne debo, barchasi sanginu dilkash,
Xito suratlari birla munaqqash.
Qilib bu navʻziynat birla oyin,
Tamomi Chin-ni suratxona Chin.*

Bu baytlarda “Chin” geografik hudud nomidan chiqib, madaniy-sivilizatsion modelga aylanadi. Chin bu yerda faqat mamlakat emas, balki sanʼat, bezak va tartibning eng yuqori namunasi sifatida tasvirlanadi.

Shoir davlatni Chin uslubida bezashni tasvirlaydi: har bir devor, har bir tuzilma nafis, naqshli va sanʼat bilan toʻla boʻlishi kerak. “Xito suratlari” esa bu estetikani yanada boyitadi.

Shu orqali “Chin” davlat madaniyati standarti, estetik mukammallik modeli, sanʼat va meʼmorchilik ramziga aylanadi. Natijada butun mamlakat “suratxona”ga, yaʼni goʻzallik galereyasiga oʻxshatiladi.

*Muz ayub yer yuzin oyna-oyna,
Gʻalat qildim, degil oyinai Chin.*

Bu baytda “Chin” yana bir yangi maʼnoda — eng tiniq va mukammal oynaning ramzi sifatida keladi. Sharq tasavvurida Chin oynasi eng sifatli, eng ravshan aks beruvchi oyna hisoblangan.

Shoir yer yuzini shunchalik go‘zal va yaltiroq tasvirlaydiki, uni oddiy oyna deb bo‘lmaydi. Hatto “g‘alat qildim” (xato qildim) deb, uni Chin oynasidan ham ustun qo‘yadi.

Bu yerda “Chin” mukammallik mezoni, lekin endi ortda qolgan standart, yangi tasvir esa undan ham yuqori darajada tasvirlangan.

“Farhod va Shirin” dostonida “Chin” toponimi murakkab badiiy birliklardan biri bo‘lib, u Sharq adabiy an‘analariga tayangan holda go‘zallik, uzoqlik, sirli makon va yuksak san‘at timsoli sifatida talqin qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, “Farhod va Shirin” dostonida “Chin” toponimi uch asosiy badiiy vazifani bajargan. Alisher Navoiy bu so‘z bilan aloqador holatlarda mahbuba tasviri, madaniyat va san‘at modeli hamda estetik ideal, ya‘ni mukammallik ramzi bilan aloqador sifatlarni mujassamlashtirgan. Shoirning mazkur toponimni qo‘llash uslubidagi eng muhim jihat shundaki, u “Chin”ni doimiy ravishda avval ideal sifatida oladi, so‘ng undan ham oshib o‘tadigan tasvirni berishga harakat qiladi. Bu holat albatta shoir asarlarining g‘oyaviy-badiiy, mavzuiy jihatlar bilan aloqador. Natijada “Chin” oddiy geografik nomdan chiqib, Sharq badiiy tafakkurida go‘zallik va mukammallik o‘lchoviga aylangan ramz bo‘lib xizmat qiladi. Mohir naqqosh va musavvirlar, hunarmandlar yurti hisoblangan va shu bilan bog‘liq ravishda o‘rta asr adabiyotida “Chin naqshi”, “naqqoshi Chin”, “surati Chin” singari ibora va tashbehlarning paydo bo‘lish asosi ham shu omil bilan aloqador. Shuningdek, Chin go‘zallari, ohusi, mushki bilan uzviy aloqador “lu‘bati Chin”, “buti Chin”, “ohuyi Chin” “mushki Chin”, “Chin g‘azoli” kabi ibora va tashbehlarning mumtoz adabiyotda keng qo‘llanganligi ham fikrimizni isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 8. – Тошкент: Фан, 1991. – 544 б.
2. Alisher Navoiy ensiklopediyasi. IV jild. – Toshkent: 2024. – 456 б.
3. Кошғарий. Девони луғотут турк. – Тошкент: 1960. – 177 б.
4. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006 . – 320 б.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ч ҳарфи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – 190 б.

NUTQ MADANIYATI TARAQQIYOTI

Babaxanova Dilarom Axmatxanovna,

Namangan davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Saidova Muhabbat Shukrullayevna,

Namangan davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Maqolada nutq madaniyati va notiqlik san'ati tarixida katta iz qoldirgan tilshunos olimlar, nutqiy muloqot masalalari, izlanuvchilar, sharqning buyuk mutafakkiri fikrlari, o'zbek tilshunosligidagi tadqiqotlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *nutq madaniyati, notiqlik san'ati tarixi, muloqot, izlanuvchi*

Kishilik jamiyatining biror bir davri, biror bir sohasi yo'qki, unda nutq, notiqlik san'atining o'rnini sezilmasa. Ayniqsa, inson qalbini egallash uchun kurash har qachongidan ham kuchaygan bugungi mafkuraviy kurashlar davrida bu ko'zga yaqqol ko'rinmas "jang"ning eng kuchli quroli bo'lgan so'zga, notiqlik san'atiga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Nutq madaniyati kishilardagi umummadaniyatning ajralmas, chambarchas bog'langan tarkibiy qismidir. Kishilarning nutqiy madaniyatga erishishi rivojlangan jamiyatning talab va ehtiyoj taqozosidir. Har bir zamonaviy kishidan nutq madaniyatini puxta bilishlik va doimo unga amal qilishlik mas'uliyati turadi. So'z – insonning buyuk quroli. U o'z o'rnida qo'llansa, qudratli kuchga aylanadi. Aytilayotgan har bir so'z zamirida so'zlovchining ruhiyati beixtiyor zohir bo'lib turadi. Zero, tilning go'zalligi, nutq ravonligi, uning aniqligi va mazmundorligi bilan belgilanadi. Shu boisdan nutq madaniyatining takomillashuvi va uning ravnaqi yo'lida avvalo har bir ziyoli o'rnak bo'lishi zarur. Notiqlik san'ati tarixi bilan tanishish va o'rganish har bir notiqqa o'tmishdagi eng yaxshi notiqning ish tajribasidan boxabar bo'lish barobarida o'zining notiqlik mahoratini takomillashtirishga katta yordam beradi. Har bir narsa-hodisaning o'z tarixi bo'lgani kabi notiqlik san'atining ham o'ziga xos boy tarixi mavjud. Bu san'at dastlab Misr, Assuriya, Vavilion va boshqa qadimiy davlatlarda paydo bo'lgan bo'lsa-da asosan, Gretsiyada rivojlandi, ravnaq topdi. Gretsiyada notiqlik san'atining o'sishiga sabab bo'lgan asosiy omil Afina va boshqa davlatlarni ham qamrab olgan sinfiy kurashning kuchayishidir. Siyosiy arboblarning o'z sinfiy manfaatlarini boshqa ijtimoiy guruhlar oldida himoya qilishga va ularga ta'sir etishga majbur bo'lganlar. Afinalik u yoki bu

shaxsning siyosiy taqdiri notqlik mahorati bilan bog'liq bo'lgan. Gretsiya – lo'nda, jozibador nutqning vatani. Greklar Meneley nutqi kabi qisqa – lakonizm usulidagi nutqni juda yaxshi tinglar va yoqtirar edilar. Qadimgi Gretsiyaning buyuk notiqlari bo'lgan Demosfen, Perikl, Lisiylar nomi hozir ham mashhur notiqlar sifatida eslanadi. Bir qancha jismoniy kamchiliklari ovozinig past va talaffuzining aniq emasligi, kiftining asabiy ravishda titrab turishini yengib, mashhur notiq bo'lib yetishgan Demosfen mashqlari notqlik tarixida katta iz qoldirgan. Gretsiya notqlik san'atining davomi sifatida yuzaga kelgan Rim notqlik san'ati vakillari bo'lgan aka-uka Tiberiy va Kay Grakx, Mark Antoniy, Mark Tulliy TSitseren kabi notiqlar nomi ham bugungacha yetib kelgan va katta ehtirom bilan eslanadi. Sitseren o'z saboqlarida “Insonni oliy darajaga ko'taruvchi ikki san'at bor: biri harbiy sarkardalik san'ati va ikkinchisi notqlik san'ati. Har qanday notiqning asosiy maqsadi– tinglovchining zavqini uyg'otib, o'ziga moyil qilishdan iborat. Kishi shoir bo'lib tug'iladi, ammo notiq bo'lib yetishadi” deb ta'kidlaydi. Sitseren o'z nutqiga juda katta tayyorgarlik ko'rgan. Shunday bir rivoyat bor: Sitseren bir kuni nutq so'zlashga tayyorlanib ulgura olmagan uchun nima qilishini bilmay turgan ekan. Xuddi shu paytda bir qul xizmatkori kelib, u nutq so'zlashi lozim bo'lgan majlis qoldirilganini xabar qilibdi. Sitseron quvonganidan o'sha qulni shu zahotiyoq ozod qilib yuborgan ekan! Yuqoridagilar ma'lum bo'lmoqdaki, odamlar inson ruhiyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan nutq madaniyati masalalari bilan juda qadimdan qiziqib keladilar. Qadimgi Gretsiya va Rimda nutq madaniyatining nazariy asoslari yaratildi. Bu davlatlarda Sitseron, Demosfen, Kvintilian, Aristotel kabi nazariyotchilar yetishib chiqdi. Eramizdan avvalgi 335-yilda Aristotelning “Ritorika”si yaratildi. O'sha davr sud notqligining namoyandasi Sitseronning “Notiq haqida”, “Notiq”, “Brut” asarlari hozir ham o'ziga xos qimmatga ega. Ularning bu nazariyalari keyinchalik Yevropada nutq madaniyatiga bag'ishlangan fanning maydonga kelishiga asos bo'ldi. Biroq nutq madaniyati muammolari bilan ilmiy asosda jiddiy shug'ullanish masalasi birinchi marta Praga lingvistik to'garagi vakillari tomonidan o'rta tashlandi. Ular 1929-yilda Pragada bo'lib o'tgan slavistlarning 1-se'zdi uchun tayyorlangan maxsus tezlari va keyingi asarlarida bu masalaga alohida to'xtalib o'tganlar.

Yuksak taraqqiy etgan Amerika, Angliya, Yaponiya, Germaniya va boshqa qator xorijiy davlatlarda tadqiqotchilar hozirgi paytda asosiy e'tiborlarini xuddi shu masalaga qaratmoqdalar. Bunga Madelin Berkli-Alen, R.Brikman, R.Kershner, V.Birkenbil, Ch.Likson, D.Karnegi, A.Piz, F.Nitsshe, L.N.Gumilyov kabilarning ishlarini misol qilib ko'rsatish

mumkin. G'arb mamlakatlarida nutqiy muloqot, uning sotsiolingvistik, psixolingvistik va pragmatik jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab maxsus jurnallar chiqib boshladi. So'nggi yillar AQSh olimlari nutqiy muloqot sohasida juda katta tadqiqotlarni olib borayotganlarini aytib o'tish kerak. AQShda muloqot va ritorika bilan mashg'ul ko'plab ilmiy jamiyatlar va assotsiatsiyalar tashkil topganini va ular o'z ilmiy izlanishlarini chop etib borayotganliklarini eslatish zarurdir.

Bu masalani tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida o'rganishga rus tilshunosligida 20-30-yillarda kirishildi. 1977-yilda Moskvada "Natsionalno-kulturnaya spetsifika rechevogo povedeniya" nomli, sal keyinroq "Natsionalno-kulturnaya spetsifika rechevogo obshcheniya narodov SSSR" nomi bilan mualliflar hamkorligidagi monografiyalarning chop etilganligi, shuningdek, A.A.Leontev, N.V.Ufimtseva, Y.A.Sorokin, L.V.Shcherba, V.V.Vinogradov, A.N.Gvozdev, A.I.Efimov, Y.M.Vereshchagin, V.G.Kostomarov, S.I.Ojegov, Y.F.Tarasov, A.M.Shaxnarovich, V.D.Bondaletov, V.M.Almatov, N.I.Formanovskaya, V.V.Kolesov, Y.D.Desheriyev, G.V.Kolshanskiy, G.A.Zolotova, Y.S.Kubryakova, V.V.Veselitskiy, M.I.Chijevskaya, B.N.Golovin, L.M.Ryazanova, V.P.Trofimenko va boshqalarning bu muammoga oid qator monografik tadqiqotlarining yuzaga kelganligi nutqiy faoliyat muammosini tobora dolzarb masalaga aylanib borayotganligidan dalolat beradi. Sharqda, jumladan, Movarounnahrda badiiy, ilmiy ijodning taraqqiyoti bilan, shuningdek, va'zxonlik, "Qur'on"ni targ'ib qilish, Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Abulqosim Zamaxshariy, Abu Yaqub Sakkokiy, Alisher Navoiy kabi buyuk allomalar tilga, lug'atga, grammatika va mantiqshunoslikka bag'ishlangan asarlar yozdilar yoki boshqa sohalarga doir asarlarida bu mavzuga aloqador fikrlar bildirdilar. Buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy o'zining "Geodeziya" asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi va tarmoqlanib ko'payishi haqida so'z yuritib, har bir fanning inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojlarning hosilasidir. Inson nutqi o'z tuzilishi, materialiga ko'ra, rostni ham, yolg'onni ham ifodalashi mumkin. Bu ko'plab munozaralarga sabab bo'ladi. Inson bu munozaralar jarayonida rostni yolg'ondan ajratadigan "mezon"ni yaratadi. Bu mantiq fani edi. Mantiqning qiyosi (sillogizmi) rostni yolg'ondan ajratish vositasi bo'lib qoldi. Inson nutqida shubhali o'rinlar sezilsa, ma'lum "mezon" yordamida ular tuzatiladi. Olim mantiqni o'rganmasdan, uni malomat qilganlarga hayron qoladi va ularga achinib: "Agar u dangasalikni tashlab,

oromga berilmasdan, gap bilan bog'lanib keladigan nahv (grammatika), aruz (she'r o'lchovi) va mantiq (logika)ni mutolaa qilganda edi, so'z, zotan, nazmga ajralishini bilgan bo'lardi", – deydi. Ko'rinadiki, Beruniy inson nutqini bir fan doirasida emas, balki bir necha fan (ya'ni grammatika, aruz va logika)lar qo'shiluvi nuqtasida tekshirish g'oyasini ilgari surgan.

Sharqning buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiyning to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosa chiqarish, mazmundor va go'zal nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati zo'rligi haqida shunday yozadi: "Qanday qilib ta'lim ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish masalasiga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga (substantsiya – narsalar) va aktsidentsiya (hodisalari)ga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman. Ikkinchi ilm grammatikadir. U jismlarga berilgan ism (nom)larni qanday tartibga solishni hamda substantsiya va aktsidentsiyaning joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli so'zlarni va nutqni qanday tuzishni o'rgatadi. Uchinchi ilm mantiqdir. Ma'lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o'rgatadi. Bu xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz. Hamda nima to'g'ri, nima yolg'on ekanligi haqida hukm chiqaramiz". Beruniy bilan zamondosh bo'lgan Abu Abdulloh al-Xorazmiy ham o'zining "Mafotih ul-ulum" ("Ilmlar kalitlari") asarida o'sha davr nutq adaniyatining ba'zi bir masalalari, devonxona ish qog'ozlari, ularning shakllari, ishlatiladigan istiloh (termin)lar haqida ma'lumot beradi. Qadimgi Sharq pedagogikasining durdona asarlaridan biri "Qobusnoma"da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar bayon qilingan bo'lib, ular hozir ham ahamiyatini yo'qotmagan. O'zbek mumtoz adabiy tilining homiysi, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy turkiy tilda go'zal nutq tezishning bayroqdori sifatida o'zining butun ijodi bilan o'zbek tili boyliklarini, uning latif va go'zal qirralarini kashf etdi. Keyingi asrlarda ijod qilgan Xorazmiy, Bobur, Munis, Mashrab, Uveysiy, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar o'g'li, Fitrat, Behbudiy, So'fizoda, Hamza va boshqa buyuk mutafakkirlar ham o'zbek muloqot xulqi haqida o'z fikrlarini turli janrlardagi asarlarida bayon etdilar.

O'zbek tilshunosligida bu masala bilan jiddiy shug'ullanish oldingi asrda boshlandi, deyish mumkin. Bu holni o'zbek tilshunos olimlari S.Ibrohimov, O.Usmonov, E.Begmatov va boshqalar 1969-yili Toshkentda nutqimiz rivoji masalalari mavzuida o'tkazilgan I Respublika konferentsiyasida qilgan ma'ruzalarida alohida ta'kidlaydilar. Jumladan, "...Masalaning bunday qo'yilishidan o'zbek tilshunosligida nutq

madaniyati muammosi, umuman, oʻrtaga qoʻyilmagan ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Nutq odobi deb yuritib kelingan qoidalarining oʻziyoq, bu masalaning koʻhna tarixga ega ekanligini koʻrsatadi. Qolaversa, 20-30-yillarda til qurilishi, til siyosati degan nomlar bilan yuritilgan barcha millat va xalq tillari rivojiga bevosita tatbiq etilgan ulkan tadbir va choralarning oʻsha vaqtda til madaniyati, endilikda nutq madaniyati deb yuritilayotgan muammoga qanchalik aloqadorligini belgilash gʻoyat muhimdir”, deb yozadi E.Begmatov. Afsuski, oʻzbek tili nutq madaniyatiga oid ishlarda uni nazariy jihatdan oʻrganish oʻrtaga jiddiy qoʻyilgan emas. Oʻzbek tilshunoslaridan S.Ibrohimov, E.Begmatov, L.Xoʻjayeva, I.Ibrohimov, B.Oʻrinboyev, S.Inomxoʻjayev, R.Qoʻngʻurov, S.Karimov, T.Qurbonov, A.Rustamov, A.Abdurahmonov, N.Mahmudov, T.Qudratov, Y.Tojiyev, N.Hasanova, H.Tojimatov, O.Yoʻldosheva, B.Rahmatullayeva, S.Moʻminov, Sh.Iskandarovalarning ishlarida nutq madaniyatiga oid bir qator nazariy fikrlar aytilgan. Nomlari taʼkidlab oʻtilgan mualliflarning ishlaridan maʼlum boʻladiki, oʻzbek tilshunosligida ham nutq madaniyati va uning nazariy masalalari boʻyicha anchagina izlanishlar olib borilgan. Biroq bu izlanishlarning aksariyati nutq madaniyatini sof lingvistik, uslubiy yoki pedagogik maqsadda yoritib berishga qaratilgan boʻlib, masalaga ijtimoiy-lisoniy aspektida yondashilmagan.

TEZKOR TARJIMA YOZUVI

Umirov Ixtiyor,

OʻzDJTU umumiy tilshunoslik kafedrası
dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Maqolada semantografik tarjimaning oʻziga xos xususiyatlari, yaʼni tarjima yozuvining umumiy asoslari, tasnifiy belgilari va tezkor tarjima yozuvining tarkibiy qismlari haqida gap boradi. Shuningdek, semantografiya atamasining muqobil variantlari haqida ham ilk bor fikr yuritilgan.

Kalit soʻzlar: *semantografiya, kursiv yozuv, Jeneva maktabi, semantogrammalar, mnemonik, fiksatsiya, motor, kognitiv, kursiv, bayonot, konsepsiya, nota, intellektual stress, visual maʼlumot, operatsion-assotsiativ xotira.*

Аннотация. В статье рассматриваются специфические особенности семантического перевода, то есть общие основы письменного перевода, классификационные признаки и компоненты

его письменности. В нем также впервые были рассмотрены альтернативы термину «семантография».

Ключевые слова: *семантография, скоропись, Женевская школа, семантограммы, мнемоника, фиксация, моторный, когнитивный, скоропись, высказывание, понятие, заметка, интеллектуальное напряжение, зрительная информация, оперативно-ассоциативная память.*

Abstract. The article discusses the specific features of semantic translation, that is, the general foundations of translation writing, classification signs and components of its writing. Also, for the first time, alternative versions of the term semantics are considered.

Keywords: *semantics, cursive writing, Geneva school, semantics, mnemonic, fixation, motor, cognitive, cursive, statement, concept, note, intellectual stress, visual information, operational-associative memory.*

Ma'lumki, madaniyatlararo muloqot masalalariga bo'lgan qiziqish hamda ketma-ket tarjima faoliyatiga bo'lgan katta e'tibor tarjimonlik sohasida ham jiddiy islohatlarni bo'lishligini talab etmoqda. Shundan kelib chiqib, "til o'rganish" va "tarjimaga o'qitish jarayoni"ni ham qayta ko'rib chiqishlik zarurdir. Bular o'z-o'zidan o'rganuvchidan professionallik imkoniyatini yanada oshirib tarjima muammolarini optimallashtirishga imkon beradigan tarjima mahoratini shakllanishiga yo'l ochadi.

Bilamizki, ketma-ket tarjima jarayoni sohadagi tarjima qobiliyatining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Bu har qanday uzunlikdagi nutqni yozib olish va uning mazmunni yo'qotmasdan takrorlashga imkon beruvchi maxsus yozuvga ega bo'lishdir. Ushbu yozuv semantografik yozuv bo'lib, u "ketma-ket tarjima qilishning ajoyib sirlari" dan biri sanaladi.

Ta'kidlash joizki, sohaga oid adabiyotlarda professional tarjima yozuvlarini anglatuvchi turli xil atamalarni ko'rish mumkin bo'ladi. Ular orasida "tarjima yozuvi" (E.N.Sladkovskaya, S.A.Burlyay), "qisqa yozuv" (V.N.Komissarov), "yozuv tizimi" (R.K.Minyar-Beloruchev, N.A.Kraevskaya) "kursiv" (R.K.Minyar-Beloruchev, E.V.Tsygankova), "universal tarjima kursi" (A.P.Chujakin), "tarjima notasi" (I.S.Alekseeva) kabilar.

Shuni alohida aytish lozimki, chet el adabiyotlarida atamalar birligi ilmiylikka, izchillikka va mantiqiylikka asoslanadi: ingliz tilida "notes taking" atamasi keng ma'noda "asosiy narsani eshitish yoki o'qishdan saqlash uchun yozuv" degan ma'noni anglatadi.

Bundan tashqari, fransuz tilidagi tarjima bilan big'liq ishlarda "la pri de notes" eshitgan narsani saqlash uchun qaydlash atamasi ko'pincha "en translation commentation consecutive" ("ketma-ket tarjima") qo'shilishi bilan birga keladi. R.K.Minyar-Beloruchev esa darsliklarda "tezkor yozuv" atamasini ishlatadi (frantsuz tilida "tezkor yozuv" – "écriture cursive, logographe").

Atamalardagi tafovutning bor yoki yo'qligini aniqlash uchun, uni turli tadqiqotchilarning fanga kiritgan tarjima notasi tushunchasi (eng neytral atama) bilan bog'lab o'rganish to'g'ri bo'ladi.

Tarjima yozuvi bilan bog'liq birinchi nazariy qoidalarni mashhur Jeneva maktabining vakili J.Gerbertning asarlarida topish mumkin. U ketma-ket tarjima texnikasidagi asosiy omilni ma'lum bir belgi bilan qayd qilishga chaqiradi, bu, albatta, tarjimonni unutmaslik imkoniyatini kafolatlaydi. Bundan tashqari, J.Gerbert ta'kidlaganidek, eslatmalar bayonotda yozilgan fikrlar sifatida ishlatilinishi kerak.

Sorbonna professori D.Seleskovich tarjima notasini majoziy ma'noda "xotira tugunlari" deb ataydi.¹²⁶ Boshqa tadqiqotchilar ham mnemonik funktsiyasi (biror-bir ma'lumotni tez va oson eslab qolish yo'li) haqida gapirishadi. Shunday qilib, S.A.Burlyayning fikriga ko'ra, yozuv "nafaqat jumlar bilan, balki bir necha daqiqa davom etadigan nutq segmentlari, ya'ni belgili qaydlar bilan ishlansa, bu o'z-o'zidan ketma-ket tarjimonning tezkor xotirasiga tushadigan ortiqcha yukni" olib tashlashga yordam beradi.¹²⁷

E.N.Sladkovskaya tarjima yozuvini faoliyatining sharti sifatida qaraydi: "Izchil tarjima(ya'ni semantografik yozuvga asoslangan tarjima) – bu og'zaki tarjima faoliyatining bir turi bo'lib, unda tarjimon maxsus yozuv yordamida ma'ruzachining uzoq muddatli bayonini qabul qiladi va tuzatadi, shundan so'ng u yozuv orqali tarjima qiladi".¹²⁸

Yozuvning birinchi batafsil ta'rifi R.K.Minyar-Beloruchevda ko'rish mumkin, unga ko'ra yozuv semantik qo'llab-quvvatlash nuqtalarining qog'ozga yozilganligi va unda mavjud bo'lgan har bir iborani keyinchalik takrorlash uchun asl xabarda ta'kidlanganligidir.¹²⁹ Ushbu ta'rif yozuv

¹²⁶ **Seleskovitch D.** Langage, langue et memoire. Etude de la prise de notes en interprétation consécutive. – P.: Minard, 1975.

¹²⁷ **Бурляй С.А.** Переводческая запись: Учебное пособие (для студентов IV курса переводческого факультета). – М., 2001.

¹²⁸ **Сладковская Е.Н.** Основные смысловые компоненты высказывания, переводческая трансформация и запись при последовательном переводе // Смысл текста как объект перевода: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им М. Тореца. – Вып. 278. – М., 1986. – С. 67-76.

¹²⁹ **Миньяр-Белоручев Р.К.** Общая теория перевода и устный перевод. – М., 1980.

mavzusini qat'iy cheklaydi: asl xabarning semantik qo'llab-quvvatlash nuqtalari; qayd etish maqsadi: bayonnomani takrorlash; ijro etish usuli: qog'ozga mustahkamlash; shuningdek, yozuv bilan birga keladigan ikkita jarayonni: avvalgisi - tanlov, keyingisi – ijroni hal qilib beradi. Keyinchalik muallifning ta'rifi bo'lgan ajratish va sozlash jarayonlarini, yozuv tizimini yordamchi xotira vositasi sifatida taqdim etilishini, shu qatorda tarjimon tomonidan ketma-ket tarjimada olingan ma'lumotlarni tanlash va yozib olish qoidalarini birlashtiradi.

Yozuv funktsiyalarining ta'rifi D.Seleskovichda kengroq beriladi. Uning so'zlariga ko'ra, "eslatmalar ikki tomonlama maqsadga ega: ular tahlil paytida bayonotning barcha tafsilotlarini jamlashga yordam beradi va ifoda paytida xotirani qayta faollashtiradi".¹³⁰ Faraz qilaylik, D.Seleskovich tarjimon yozuvlari haqida nafaqat xotiraning yordamchi vositasi sifatida gapiradi, balki, ehtimol "konsentratsiya" orqali u diqqatni jamlashni, idrokni to'plashni tushuntiradi hamda yozishni yanada murakkab psixologik rang berish jarayoni sifatida ifodalaydi.

E.N.Sladkovskayaning qayd etishicha, yozuv "har bir tarjimonga xos bo'lgan individual fiksatsiya(mustahkamlash) usullari bo'lishi bilan bir qatorda, insonni idrok etish va nutqni tahlil qilishning umumiy qonuniyatlarini aks ettiruvchi tizimdir".¹³¹

Shuni ta'kidlash kerakki, tarjima notasi tushunchasida turli mualliflar tomonidan berilgan izohlar bir-biriga juda yaqin. Ularning barchasi tezkor xotiraga tushadigan yukni yengillashtirish va u bilan bog'liq psixologik mexanizmlarni jamlash uchun tarjimon tomonidan uzoq vaqt davomida so'zlash holatida maxsus tashkil etilgan ma'lumotni qayd etishni anglatadi. Shu bilan birga, bir xil hodisani bildiradigan atamalarning aniq xilma-xilligi, bizning fikrimizcha, tushuntirishni talab qiladi, chunki ular har doim ham bir xil tartibdagi toifalarga tegishli emas. Shunday qilib, ro'yxatga olish tizimi yozuvning o'zi emas, balki "kursiv(maxsus yozuv)" atamasi ushbu hodisaning texnik tomonini ochib beradi.

Yuqorida aytilganlar bilan bog'liq holda, biz yangi atamani – tarjima semantografiyasini, uning fikriga ko'ra, yozib olishning barcha ko'rib chiqilgan funktsiyalari va jihatlarini o'z ichiga olgan holda joriy etish

¹³⁰ **Seleskovitch D.** Langage, langue et memoire. Etude de la prise de notes en interpretation consécutive. – P.: Minard, 1975.

¹³¹ **Сладковская Е.Н.** Основные смысловые компоненты высказывания, переводческая трансформация и запись при последовательном переводе // Смысл текста как объект перевода: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им М. Тореца. – Вып. 278. – М., 1986. – С. 67-76.

mumkin deb hisoblaymiz, chunki u mualliflik huquqi bilan himoyalangan va tarjima faoliyati uchun ilgari ishlatilmagan.

Ilk bor "semantografiya" atamasi (yunoncha semanto "belgi" va grafo – "xat" dan) Charlz Bliss tomonidan aytilgan bo'lib, u ixtiro qilgan yozuv universal ramzlar tizimiga taalluqli bo'lgan.

Ch.Bliss 1897-yilda Avstraliyada 20 tilda so'zlashiladigan mamlakatda tug'ilgan. U ma'lum bir sabablar bilan Xitoyda yashaydi, u o'sha yerda turli xil lahjalarda gapiradigan xitoyliklarni uchratadi va, qizig'i, Bliss ularni qanday qilib bir-birini oson tushunishlaridan hayron bo'ladi. Balkim, uning bu kuzatishlari ushbu o'rganilayotgan sohaga qiziqishini orttirgan bo'lishi mumkin.

Ikkinchi Jahon urushidan keyin Ch.Bliss Avstraliyaga ko'chib o'tadi va mashinasozlik zavodida ishlaydi. Bo'sh vaqtida u alifbo tartibida bo'lmagan yangi yozuvlar tizimini ishlab chiqdi, keyinchalik bu yozuv semantografiya deb nomlandi. Ch.Bliss yozuv tizimiga aloqador bo'lgan savdo, sanoat va fan sohalarida turli xil tushunchalarni o'zlashtirishga imkon beradigan 100 ta asosiy belgilarni o'ylab topdi.

1949-yilda Ch.Bliss ushbu tizim haqida kitob yozdi, ammo u faqat 1965-yilda nashr ettirishga muvaffaq bo'ldi. Unda aytilishicha, "300- yil oldin buyuk Leybnits bir kuni kimdir universal simvolizmni – barcha tillarda o'qilishi mumkin bo'lgan ($1 + 2 = 3$ kabi) oddiy simvollar tizimini ixtiro qilishni orzu qilgan. Ushbu tizim oddiy mantiq va semantikani ham o'z ichiga oladi ($1 + 2 = 4$ ni hech kim tan ololmasligiga o'xshash)". Ko'plab olimlarning e'tirofiga ko'ra, aynan Ch.Bliss bu ishni uddalay oldi.

Tarjima faoliyatida qo'llanilgan Ch.Bliss tomonidan kiritilgan "semantografiya" atamasidan foydalangan holda, birinchi navbatda, uning ma'nosini aniqlashga jiddiy e'tibor qaratmoqchimiz. Shunday qilib, tarjima semantografiyasi orqali biz tezkor tarjima jarayonida ma'lumotlarni tahlil qilish va qayd etishning analitik-sintetik jarayonini tushunamiz.

Bundan tashqari, biz ushbu konseptsyani eng umumiy qoida deb hisoblaymiz, jumladan fiksatsiya usullari, yozuvlar tizimi, fiksatsiya faoliyati va matn kabi fiksatsiya mahsulotlarini nazarda tutamiz. Fiksatsiya (mustahkamlash) usullarini biz ketma-ket tarjima qilish jarayonida tarjimon tomonidan qo'llaniladigan umumiy va individual texnika va usullar sifatida belgilaymiz. Ushbu usullar kirish ma'lumotlarini tez va aniq yozma ravishda yozib olishga qaratilganligi sababli, tezkor yozish va qisqa yozish tushunchalari bilan bog'liqligini ham aytib o'tishimiz lozim. Yozuv tizimi fiksatsiya paytida ishlatiladigan printsiplarni va belgilarni ham tavsiflaydi. Haqiqiy yozuv jarayoni tarjimonning kognitiv va "motor" faoliyati bilan

bog'liq. Ushbu faoliyatning bilvosita mahsuloti matn (yozuv) ko'rinishidagi yozuvdir va yakuniy natija tarjimonning harakat dasturi sifatida ishlaydigan va uning asosida yaratilgan izohidir. Shunda so'nggi bayonotimiz tarjima semantografiyasini tezkor tarjima jarayonining o'rta bosqichi deb aytishga imkon beradi.

Keyinchalik, tezkor tarjimaning paydo bo'lishi tarixi masalasini ko'rib chiqib, biz ushbu kontseptsyani turli mualliflar tomonidan ishlatiladigan boshqa atamalar bilan qiyoslaymiz va tanlovda kiritgan notaga rioya qilamiz.

Birinchidan, ma'lumotlarning yozma ravishda yozilishi xotira yukini kamaytiradi va izohlash jarayonida yuqori aqliy va intellektual stress tufayli yuzaga keladigan stressni kamaytiradi. Tarjima yozuvlaridan foydalanish tarjimonga og'zaki ravishda yuborilgan katta hajmli xabarning to'liq matnli tarjimasi holatida minimal yo'qotishlarni ta'minlaydi. Bundan tashqari, tarjima yozuvi o'ziga xos "qoralama" dir, uning asosida tarjimon o'zi tarjima qilgan barcha matnlarni qayta tiklab, ushbu tadbir doirasida yoki ushbu mavzu bo'yicha boshqa tadbirlarda shu yoki boshqa ma'ruzachi bilan ishlashga tayyorgarlik ko'risgi ham mumkin.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, ma'ruzachining nutqini yozma ravishda aniqlaydigan tarjimon faqat tarjima bilan bog'liq bo'lmagan tashqi, birinchi navbatda, vizual ma'lumotlardan tarjima yozuvlarini olib borish bilan cheklangan va u o'zi bilan ishlaydigan matn tarkibiga diqqatini jamlashni amalga oshiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo'lsak, bugungi kunda tarjima yozuvini yuritishga o'rgatish barcha filologik oliy o'quv yurtidagi tarjimonlarning kasbiy tayyorgarligi tizimida muhim o'rin tutadi. Har bir aniq universitetda tarjima notasini o'qitishga ajratilgan vaqt bir yoki bir nechta tarjima fanlari uchun o'quv rejasida belgilanadi va kurs dasturi o'quv dasturining o'zi bakalavr / mutaxassislar / magistrLAR tayyorlashning umumiy tizimiga to'g'ri keladi. Ammo, tarjimali kursor yozish mahoratini o'zlashtirishga bag'ishlangan vaqtni tanlashda quyidagi ikkita muhim jihatni hisobga olish kerak.

1. Tarjima jarayonida tarjimali kursor, ya'ni tezkor yozish mahoratini muvaffaqiyatli o'zlashtirishning asosiy sharti rivojlangan operatsion va assotsiativ xotira hisoblanadi. Shuning uchun, tarjimalar notasi bilan ishlashga avval mnemonika bo'yicha mashqlarni bajarish kerak, ya'ni xotirani rivojlantirishning turli strategiyalari va usullarini yodlash lozim. Bunday mashqlar tizimini, xususan, I.S.Alekseevaning darsliklaridan foydalanish taklif etiladi.

2. Tarjima yozuvini o'rganish bo'yicha muntazam mashg'ulotlar o'tkazish va u bilan bog'liq mashqlar qilinishi zarur. Ketma-ket tarjima qilishni o'rganishdan oldin talabadan talab qilinishi mumkin bo'lgan tarjima imkoniyatining o'zlashtirilganligi talab qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, tarjimonni tayyorlash tizimi shunday tuzilgan bo'lishi kerakki, u ongli ravishda mutaxassisning aniq rahbarligi va nazorati ostida faoliyat olib borishi lozim.

Shunday qilib, kursor yozuvini tarjima qilish mahorati tarjimonning professional vakolati tarkibida muhim o'rin tutadi. Tarjima kursiv yozishni o'rganish xotira va tafakkurning rivojlangan aqliy funktsiyalariga asoslangan bo'lishi kerak va to'g'ridan-to'g'ri tarjimaga tarjimonni tayyorlashdan oldin uning ushbu ilmdan xabardorligini o'rganish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аликина Е.В. Переводческая семантография. Запись при устном переводе [Текст]: практ. учеб. пособие: рек. УМО / Е. В. Аликина. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006.

2. Сачава О.С. Методические рекомендации по переводческой скорописи. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2010.

3. Ширяев А.Ф. Синхронный перевод: деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. – М.: Воениздат, 1979.

4. Чернов Г.В. Синхрон таржима назарияси ва амалиёти (рус тилидан Х.Ҳамидов таржима қилиб нашрга тайёрлаган) (o'quv qo'llanma). – Тошкент: ТошДШИ, 2019.

5. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. – М, 1980.

6. Seleskovitch D. Langage, langue et memoire. Etude de la prise de notes en interprétation consécutive. – P.: Minard, 1975.

7. Сладковская Е.Н. Основные смысловые компоненты высказывания, переводческая трансформация и запись при последовательном переводе // Смысл текста как объект перевода: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им М. Тореца. – Вып. 278. – М., 1986.

8. Бурляй С.А. Переводческая запись: Учебное пособие (для студентов IV курса переводческого факультета). – М., 2001.

ONOMASTIK BIRLIKLARGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Lafasov Urak,
O‘zDJTU dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikning *onomasiologiya* yoki *onomastika* sohasiga aloqador ilmiy mulohazalar bayon qilingan. Erist Begmatovning shu sohaga qo‘shgan ulkan xizmati e‘tirof etilgan. Nomshunoslikda insonga ism berishning laqab, ism, ota ismi, taxallus va familiya shaklida pog‘onalashib borgaligi alohida qayd etilgan. Muallif o‘z qarashlarini dalillash uchun misollarni islomiy rivoyatlar, Urxun-Enasoy bitiktoshlari, Nosiriddin Rabg‘uziy o‘zining “*Qissasi Rabg‘uziy*” kitobi, Mahmud Ko‘shgariy o‘zining “*Devonu lug‘atit turk*” asari va boshqa tarixiy manbalardan olgan.

Kalit so‘zlar: *onomastika, antroponim, ism, taxallus, nasab, toponim.*

Аннотация. В статье рассматриваются научные аспекты ономазиологии и ономастики как направлений современного языкознания. Особо подчеркивается вклад ученого-ономаста Э. Бегматова в развитие данной отрасли. Отмечается иерархически организованная система антропонимического именования, включающая прозвище, личное имя, отчество(патроним), псевдоним и фамилию. Для аргументации выдвигаемых положений автор привлекает материал из исламских преданий, Орхоно-Енисейских письменных памятников, произведения Насируддина Рабгузи “Киссаи Рабгузи”, труда Махмуда Кашгари “Диван лугат ат-турк”, а также других исторических источников.

Ключевые слова: *ономастика, антропоним, имя, псевдоним, патроним (отчество), топоним.*

Hozirgi zamon o‘zbek tilshunosligida 1960-yildan boshlab onomastik muammolarini o‘rganish boshlangan. Mazkur sohada juda ko‘p olimlar ilmiy ishlar olib borishgan, doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarini yoqlangan. Jumladan, *Ernst Begmatov* o‘zbek *antroponimlarini*, *Suyun Qoraev* esa *tarixiy nomlarni*, *To‘ra Nafasov* Qashqadaryo viloyati *toponimlarini*, *Nosirjon Uluqov* Namangan viloyati *toponimlarini* o‘rganishgan.

Tilshunoslikning *onomasiologiya* yoki *onomastika* atoqli otlarning maxsus tadqiqi bilan shug‘ullanadigan sohasi ekanligi hammaga ma‘lum. Antroponimlar (*shaxsning ismi, laqabi va taxallusi*) o‘zbek xalqining

qadimiy madaniy-ma'naviy hamda lisoniy qadriyatlaridan biridir. Bu boradagi qadimiy dalililar beqiyos darajada ko'p bo'lib, ularning ko'lamini V asrdan XXI asrgacha yaratilgan ilmiy va badiiy matnlarda ko'rish mumkin.

Nomshunos olim Erist Begmatov kishi nomlarining ma'nolarini aniqlash, imlosini tartibga solish kabi muhim muammolar ustida samarali mehnat qilgan sermahsul va zahmatrkash olim edilar. U kishi o'zbek onomastikasining antroponimik birliklarini ilk bor aniq izohlar bilan keng yoritib bergan tilshunoslardan hisoblanadi. Olim o'z asarida insonga ism berishning laqab, ism, ota ismi, taxallus va nasab//familiya shaklida pog'onalashib borgaligini alohida qayd etgan. Qadim tariximizga oid toshbitiklardagi dalililarga e'tibor beradigan bo'lsak, nomshunos olimning sinchkovligi taxsin o'qiymiz.

1. **Ism//nom** insonga yoshlik paytida turli orzu-havaslarni nazarda tutgan holda beriladigan atoqli ot. Ushbu sohaga tegishli qadimiy dalillarga murojaat qilamiz. Rivoyatlarga ko'ra nozirgi insonlar **Nuh** *alayhissalom*ning uch ul(o'g'li) **Som**, **Hom** va **Yofas**dan tarqalgan¹³². Nuh payg'ambarning avlodlaridan tarqalgan ellar Yer yuzida hayot kechira boshlaganlar.

2. **Laqab** shaxsga uning atrofida qilari tomonidan beriladigan, kishining sajiyasidagi yuqori darajadagi belgi-xususiyatlarni ifoda etuvchi shaxs ismi bilan qo'llanuvchi atoqli ot. Misol uchun *Nuh yalavajning* laqabi **Odami Soniy**¹³³//**Ikkinchi Odam** bo'lgan. Keyinchalik Yer sayyorasida insonlar soni ko'payib ketgandan so'ng, Nuh payg'ambar Yer yuzidagi hududlarni uch o'g'liga bo'lib bergan¹³⁴. Natijada ularning laqabi berilgan hudud bilan aloqadordir. Nuh yalavajning o'g'li *Somning* laqabi **Abul Ajam** bo'lgan. Shu bois uning farzandlariga tegish ellarga berilgan hudud *Ajam//Fors diyori* deb atalgan. Nuh yalavajning o'g'li *Homning* laqabi **Abul Hind** bo'lgan. Shu bois uning farzandlariga tegish ellarga berilgan hudud *Hind diyori* deb nomlangan. Nuh yalavajning o'g'li *Yofasning* laqablari **Abu-t Tur+uk** //Turk va **Tur** bo'lgan. Shu bois uning to'qqiz farzandiga aloqador ellarga berilgan hudud *Turon* diyori deb nomlangan. Turonning sarhadlari shimol muzliklari (*Zulmat*)gacha, janub quruqliklari Chin-Mochindan o'tib Qitayn (*Kun o'rtasi*)gacha, sharqqa Jabarqo//Yaponiyadan o'tib ummon (*Chiqish*)gacha, g'arbda Rum sarhadlaridan o'tib yer qirrasi (*Botish*)gacha cho'zilgan edi.

3. **Ota ismi** shaxs otasining nomidan keyin o'g'li, qizi so'zlarini keltirish bilan ifodalanadigan atoqli ot. Ushbu nomlash turkiy xalqlarda

¹³² Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – Б.31.

¹³³ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – Б.27.

¹³⁴ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – Б.31.

qadimdan mavjud bo'lgan. M.: *Yofas Nuh o'g'li, Mungul Qutluq o'g'li*. Keyinchalik mazkur nomlash musulmon dunyosida ilmiy til bo'lgan arab tili ta'siriga tushgan. M.: *Yofas ibn Nuh, Mungul ibn Qutlug'*. O'zbeklarda jadidlar turkiylarning qadim nomlanishini saqlashga harakat qilgan. M.: *Abdulhamid Sulaymon o'g'li, Abdulla Qodir o'g'li*. Sho'rolar davrida esa juda ko'pchilik xalqlar rus tilidagi nomlash qolipiga majburiy o'tkazilgan.

4. **Nasab//familiya** shaxsning ma'lum avlodga mansubligini ko'rsatadi- gan, avloddan avlodga meros o'tadigan rasmiy atoqli ot. Nasab nomi turkiylarda qaysi urug'ga mansuligi, qanday kasb yoki hunar bilan shug'ullanishi, ijtimoiy mavqeiga aloqadorlik asosida shakllanib borgan.

Turkiy tilshunoslikda mazkur yo'nalish alohida nomlanmagan bo'lsa ham, tarixiy til ilmida ushbu soha aloqador atoqli otlar doimo diqqat-e'tiborda bo'lgan. Urxun-Enasoy bitiktoshlarida ham ushbu birliklarning faol qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin. Bitiktoshlardagi atoqli otlarni ham yuqoridagi mezon asosida izohlash mumkin:

1) *ism//nom*. M.: **Qutluq** Eltarish xoqonning ismi, **Mungul Bilga** xoqonning ismi; 2) *laqab*. M.: **Eltarish** Qutluq xoqonning laqabi, **Bilga**¹³⁵ Mungul xoqonning laqabi; 3) *ota ismi*. M.: **Mungul Qutluq o'g'li**. Turkiy udumlar asosida turkiy ellarni xitoy zulmidan¹³⁶ ozodlikka olib chiqqan Qutluq xoqonga aloqador urug' nomi **qutchi** (*baxt beruvchi*)lar deb e'zozlangan¹³⁷.

Ulug' tarixnavis, nasriy uslub ustasi bo'lgan tilshunos Nosiriddin Rabg'uziy o'zining "Qissasi Rabg'uziy" asarida hukmdor To'qbo'g'abekni shunday ta'riflagan: "...yigitlar arig'i (*poki*), *ulug' otlig'*, **Qutluq//qutlug'** *zotlig'*, *ezgu xulqlig'*, *islom yorig'liq*, **Mungul//mug'ul** (*aslzoda*) *sanilig'*, *musulmon dinlig'*, *odamiylar inonchi*, *mo'minlar quvonchi*, *himmati adiz (yuksak)*, *aqli tegiz begimiz*¹³⁸. Buyuk muarrix ushbu izoh bilan Qadim tariximizdagi V asr bilan XIII asrni bog'lab, avlodlar o'rtasidagi ilmiy aloqani mustahkam bog'lab qo'ygan.

Urxun-Enasoy bitiktoshlarida quyidagi onomastik birliklarni ko'rishimiz mumkin: 1) **antroponimlar** – insonlarga qo'yilgan maxsus laqab va atoqli otlar. M: *Qutluq//Eltarish xoqon, Mungul//Bilga xoqon, Turuk//Turk Yofas o'g'li, Elbilga xotun, Chacha sangun//samuray*; 2) **teonimlar** – ilohiy kuchlarga qo'yilgan nomlar. M: *Tengri//Alloh*; 3)

¹³⁵ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – 121 б.

¹³⁶ Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. – Б.145.

¹³⁷ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б.166.

¹³⁸ Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б.6.

oykonimlar shahar, qishloq nomlari. M.: *Mag‘i qo‘rg‘on, Beshbaliq shahri*; 4) **potanonimlar** daryo nomlaridir. M.: *Inju O‘kuz//Cupdapë, Ani daryosi*; 5) **zoonimlar** – hayvonlarga qo‘yilgan maxsus laqab va atoqli otlar. M.: *Bashg‘u bo‘z, Oq ot*; 6) **limnonimlar** ko‘l va kechuv nomlaridir. M.: *Inigak ko‘l*; 7) **etnonimlar** – qabila, urug‘, aymoq qo‘yilgan maxsus nomlar. M.: *turuk//turk xalqi, sug‘daq//sug‘d xalqi*; 8) **oronimika** yer ustidagi past-balandlik (*relyef*) nomlari. M.: *Qara qumug‘//Qoraqum, Temir qapiq//darvoza*. Turkiy xalqlarda “**el**” termin asos bo‘lgan atoqli otlar juda faol qo‘llangan, hozir ham ishlatilmoqdadir. M.: *El+tarish, El+bilga, El+to‘g‘r+il, El+at, El+omon, El+nur, El+bek, El+shod, El+o‘g‘il, El+boshi*.

Turkiylarning dunyo ilmiy tamadduniga ulkan hissa bo‘lib qo‘shilgan Qoraxoniylar (qora//ulug‘) davriga nazar tashlaydigan bo‘lsak, onomastik birliklar doimiy e‘tiborda bo‘lganligiga guvoh bo‘lamiz. Buyuk tilshunos olim Mahmud Ko‘shgariy o‘zining “*Devonu lug‘atit turk*” asarida XI asr nomshunosligiga doir juda asosli dalillarni kelritgan va misollar bilan isbotlab bergan. Ulug‘ tilshunos bobomiz Mahmud Ko‘shgariy o‘zining izohli lug‘atida onomastikaga tegishli lug‘aviy birliklarni dalillab o‘tgan: 1) **potanonimika** daryo nomlari. M.: *Edil (Volga) daryosi*; 2) **antroponimlar** – insonlarga qo‘yilgan maxsus laqab va atoqli otlar. M.: *Alp Er To‘nga*; 3) **oykonimlar** shahar, qishloq nomlari. M.: *Atluq shahri, Qizil az qishlog‘i*; 4) **etnonimlar** – qabila, urug‘, aymoq qo‘yilgan maxsus nomlar. M.: *turk, tatar, qay, elka*; 5) **oronimika** yer ustidagi past-balandlik (*relyef*) nomlari. M.: *Ala yaylovi*; 6) **astronimika** – ayrim osmon jismlariga qo‘yilgan atoqli otlarni o‘rganadi. M.: *Qaraqush//Mushtariy*.

O‘zbek xalqining shakllanishi va hayoti bilan bog‘liq onomastik lug‘aviy birliklar sharhlash natijasi ohoriy ilmiy dalillarni yuzaga chiqardi. “**O‘kuz**” so‘zining ma‘nosi “*mard*”, “*bek*” esa “*boshliq*”dir. **O‘kuziya** (Botish//G‘arb qismi *Kaspiy* dengizi bilan chegaralangan O‘kuz va *Inju O‘kuz* daryolari oralig‘idagi hudud, ya‘ni Ikkidaryo o‘raligi)dir. Keyinchalik ushbu toponim Usbek//O‘zbek (1730), O‘zbekiston (1740) shaklida o‘zgarishga uchragan¹³⁹. Ushbu joyda yashagan **o‘kuzbek** (*qutji, qiyot, qo‘ngrat, nayman*)lar dunyo tamaddunini boshlab bergan qadimiy ellarga kiradi. Keyinchalik “*o‘kuzbek*” etnonim¹⁴⁰ining qisqarishidan “**o‘zbek**” termini shakllangan¹⁴¹. O‘zbek millatining shakllanishi moziyning qadim

¹³⁹ Шамсиддин Камолитдин. Две карте Средней Азии первой половины XVIII века. – Германия, Saarbrücken: Lap Lambert Academic publishing, 2012.

¹⁴⁰ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б.136.

¹⁴¹ Lafasov U.P. Hozirgi O‘zbek adabiy tili. – Toshkent: TDSHU, 2021. – B. 9.

sarhadlariga borib taqaladi va biz shunday ulug' millat vakili ekanligimizdan faxrlanishimiz kerak. **Amudaryo**ni turlar *O'kuz*, yabon (yunon)lar *Erkuz*, *Araks*, *Oks*, rimliklar *Okosos*, arablar *Jayxun*, yerli aholi *Balx*, *Amul*, *Amu* nomlari bilan atashgan¹⁴². Turlardan bo'lgan jahongir Iskandar Maqduniy harbiy yurishlarining ishtirokchisi Aristobul shunday yozgan edi: "*Men ko'rgan daryolarning eng kattasi Oks (Amudaryo) edi. Bu daryodan kemalar qatnab turardi, hind savdogarlari Girkan (Kaspiy) dengiziga shu daryo orqali kemalarda suzib borishgan*"¹⁴³. **Sirdaryo**ni yunonlar *Yaksart* (aslida *Beksak*), baqtiyliklar *Laksart* (aslida *Geksak*), munsaklar (skiflar) *Silis* va *Sir*, chinliklar *Chinchuxe* (*Toza gavhar*) yoki *Yaosha* deb nomlashgan. Beruniyning "*Mas'ud qonunlar*", forscha "*Hudud ul-olam*" kitoblarda Sirdaryoning *Xashart*, *Sayxun*, *Qanqar* nomlari uchraydi¹⁴⁴. Mazkur

Turlar va turkiylarning aslzodalari sanalgan *o'kuzbek//o'zbek*larga aloqador onomastik birliklar ham anchaginadir: 1) **toponim**. M: *O'kuzya*; 2) **pelagonim**. M.: *Elkun//Kaspiy* dengizi, *Arang//Xorazm//Orol* dengizi; 3) **potanonim**. M.: *O'kuz*, *Inju O'kuz*; 4) **antroponim**. M.: *O'zbekxon*, *O'zbek oyim*.

Xulosa sifatida shuni aytish joizki, onomastik birliklarni tadqiq qilish dunyo til ilmi uchun milliylik, urf-odat va etnografiya bilan aloqador yangidan yangi ilmiy dalillar beradi, deb hisoblaymiz.

O'ZBEK TILI USLUBLAR TIZIMINING SOTSIOLINGVISTIK VA QIYOSIY TAHLILI

Babaxanova Dilorom Axmatxanovna,
Namangan davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tili uslublar tizimining sotsiolingvistik va qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. So'zlashuv, rasmiy-idoraviy, ilmiy, publitsistik va badiiy nutq uslublarining o'xshash va farqli jihatlari yoritilgan va nutq uslublariga xos leksik-semantik va boshqa xususiyatlar tahlil qilingan. Kishilarning o'zaro aloqa-munosabat jarayonida tilning fonetik, leksik, frazeologik va grammatik vositalaridan tanlab foydalanishi ko'rsatilgan. Nutq uslublarining har biri tilning bir butun yaxlit tizim

¹⁴² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2000. – 1-том. – Б. 293.

¹⁴³ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957. Стр.79.

¹⁴⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2004. – 7-т. – Б. 640.

doirasida ish ko‘rishi va ifoda maqsadiga ko‘ra til vositalarining uyushishi, takrorlanishi bilan xarakterlanishi ochib berilgan. Nutq uslublari belgilashda so‘z, grammatik shakl va grammatik qurilishning uslubiy bo‘yog‘i jiddiy hisobga olinishi ta’kidlangan. Nutq uslublari umumxalq tili materiallari zaminida ajratilgan va shu nuqtai nazardan talqin qilingan.

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili uslublari tizimi, sotsiolingvistik va qiyosiy tahlil, nutq uslublari, badiiy so‘z, til, nutq, umumxalq tili, til vositalari, nutqqa munosabat, uslubiyat, nutqning barcha faoliyati, so‘zlashuv uslubi, rasmiy-idoraviy uslub, ilmiy uslub, publitsistik uslub, badiiy uslub, ekspressiya.*

Annotation. The sociolinguistic and comparative analysis of the style system of the Uzbek language is carried out in the article. Similar and different aspects of colloquial, official-departmental, scientific, journalistic and artistic speech styles are highlighted, and lexical-semantic and other features specific to speech styles are analyzed. It is shown that people selectively use phonetic, lexical, phraseological and grammatical tools of the language in the process of communication. It is revealed that each of the speech styles is characterized by the functioning of the language within the framework of a single integrated system and the organization and repetition of language tools according to the purpose of expression. It is emphasized that the stylistic color of the word, grammatical form and grammatical construction should be taken into account when determining speech styles. Speech styles are distinguished on the basis of the materials of the common language and interpreted from this point of view.

Keywords: *style system of the Uzbek language, sociolinguistic and comparative analysis, speech styles, artistic word, language, speech, universal language, language tools, attitude to speech, methodology, all activities of speech, speech style, official-departmental style, scientific style, journalistic style, artistic style, expression.*

Ma’lum bir sohaning ish yuritishida bir xil takroriylik, muntazamlilik bilan ajralib turishi va mana shu o‘ziga xoslik stil (uslub) nomi bilan yuritiladi. “Stil” so‘zi barcha sohada ishlatiladi. Masalan, Sharq uslubidagi bino, Sharq uslubidagi muzika, Yevropa uslubidagi kiyim va boshqalar.

“Nutq uslubi” tushunchasi ham ma’lum bir shaklning fikr almashuv jarayonida ko‘p yoki oz ishlatilishi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xoslikka aloqador.

Kishilar o‘zaro aloqa-munosabat jarayonida tilning fonetik, leksik, frazeologik va grammatik vositalaridan tanlab foydalanadilar. “... Maftun etishning asosiy vositasi sifatida yozuvchi birinchi o‘ringa uslubni qo‘yadi” [1,199]. Umumxalq tili vositalarining bunday tanlab ishlatilishi nutqning turlicha ko‘rinishlarining paydo bo‘lishiga olib keladiki, bu “nutq uslublari” deb yuritiladi.

Nutq uslublari leksik-grammatik jihatdan farqlanib turadi. Masalan, so‘zlashuv uslubida odatdagi tartib turlicha o‘zgarib tursa, terminlar, murakkab nutq uslublarning har biri tilning bir butun yaxlit tizimi doirasida ish ko‘radi va ifoda maqsadiga ko‘ra til vositalarining uyushishi, takrorlanishi bilan xarakterlanadi. Masalan, ot, kelishik, egalik, sifat, asliy, nisbiy, ega, kesim, ikkinchi darajali bo‘lak va hokazo terminlarning tilshunoslikka oid ilmiy ishlarda qo‘llanishi, uyushishi va takrorlanishi ilmiy uslubning o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Nutq uslublari belgilashda so‘z, grammatik shakl va grammatik qurilishning uslubiy bo‘yog‘i jiddiy hisobga olinadi. Masalan, kichraytirish-erkalash jilosini beruvchi grammatik kategoriyalar, shamol, kuldi, aytdi, gapirdi kabi so‘zlar so‘zlashuv uslubiga xos bo‘lsa; tabassum qildi, so‘zladi, sabo, boda kabilar badiiy nutqqa xos. Shuningdek, jilmaydi kabi so‘zlar ijobiy; tirjaydi, ishshaydi kabilar salbiy munosabat bildiradiki, nutq jarayonida bu xususiyatlar hisobga olinadi.

Albatta, so‘zning ijobiy yoki salbiy munosabat ifoda etishi hamisha nutq uslubini belgilashga asos bo‘la olmaydi. Biroq sinonimik qatorni hosil qiluvchi bunday so‘zlarning ko‘pchiligi so‘zlashuv va badiiy uslubda ishlatilishi, rasmiy-idoraviy va ilmiy uslubda esa sanoqli hollardagina saylab olinishi mumkinligi bilan xarakterlanadi.

Dialektizm, jargon, argo, varvar va vulgar so‘zlar badiiy uslubda obraz yaratish maqsadida ishlatiladi. Ular boshqa nutq uslubi uchun xarakterli emas. garchi sotsiolingvistika nuqtai nazaridan ayrim guruhlariga, shevaga xos so‘z va formalar tilning yashash formalaridan biri bo‘lsa-da, umumxalq tili doirasidan chetdadir.

Demak, nutq uslublari, umumxalq tili materiallari zaminida ajratiladi va shu nuqtai nazardan talqin qilinadi. Bu jihatdan terminlar o‘ziga xoslikni tashkil etadi: ular, asosan, ilm ahli nutqida ishlatiladi. Biroq ilm-fan muayyan millat, muayyan xalqning ma’naviy mulki, shu xalqning taraqqiyot darajasini ko‘rsatuvchi muhim belgi ekanidan, terminlarga umumxalq tili vositasi sifatida qoraladi.

Nutq uslublari davr o‘tishi bilan mukammallashadi, o‘zining barqaror vositalariga ega bo‘ladi, yangidan paydo bo‘ladi. Masalan, rasmiy-idoraviy,

badiiy uslub o'tgan asrning 50-yillaridan so'ng boyidi, publitsistik va ilmiy uslub esa yangidan paydo bo'ldi, bugungi kunda esa jamiyatdagi yangiliklar hisobiga har bir uslub yanada rivojlanmoqda.

Nutq uslublari yozma va og'zaki nutq shakllari bilan qat'iy bog'liq. Yozma nutq pishiq-puxta o'ylanganligi, har bir so'z, grammatik forma va qurilishning o'z o'rnida ishlatilishi, mantiqiy izchilligi, takrorlarning bo'lmasligi bilan og'zaki nutqdan farq qilib turadi.

Nutq uslublari qaysi shaklda va qaysi sohada bo'lmasin, milliy adabiy tilning qonun-qoidalariga rioya qiladi.

Nutq uslublari, asosan, beshta katta turga bo'linadi:

So'zlashuv uslubi.

Rasmiy-idoraviyuslub.

Ilmiy uslub.

Publitsistik uslub.

Badiiy uslub.

So'zlashuv uslubi deganda kishilarning kundalik faoliyatida o'zaro aloqasini ta'minlovchi og'zaki nutq tushuniladi [2.9]. Bu uslubda sheva elementlari, passiv lug'atga xos so'z va iboralar, boshqacha aytganda, adabiy til normalariga mos kelmaydigan fonetik, leksik, morfologik va sintaktik hodisalar erkin ishlatila beradi.

So'zlashuv uslubining o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, u fonetik, leksik-frazeologik, morfologik va sintaktik jihatdan boshqa nutq uslublariidan ajralib turadi: fonetik jihatdan tovush o'rni almashadi: yog'mir (yomg'ir), turpoq (tuproq); tovush tushadi: tasha (tashla), ke (kel), yudi (yuvdi); tovush ortadi: chechmoq (yechmoq), yilon (ilon), istakan (stakan); tovush almashadi: minan (bilan), sammi (senmi), mo'nchoq (munchoq); o'zak-affiks o'zgarishi ro'y beradi: opke (olib kel), qo'yvor (qo'yib yubor) kabi.

Leksik-frazeologik jihatdan kundalik hayot bilan bog'liq bo'lgan osh, non, tuz, yer, osmon, quyosh, bola, xotin, o'rtoq, ko'z, qo'l, oyoq, men, sen, u, biz, siz, bir, besh, olti, o'n, ishladi, o'qidi, yetdi, keldi, ketdi, tez, sekin, kabi, shuningdek, san'at, adabiyot, siyosatga doir so'zlardan tashqari, so'zlashuv uslubida farzand, jujuq, churvaqa, zormanda, arzanda, pismiqlik, shalparpishiq, xomkalla, akillamoq, bobillamoq, to'ng'illamoq, po'ng'illamoq kabi uslubiy bo'yoqli so'zlar ko'proq ishlatiladi.

So'zlashuv uslubiga xos yana bir xususiyat so'zni qisqartirish va ko'chma ma'noda qo'llashdir. Masalan, kilo (kilogramm), foto (fotografiya), metro (metropolitan), avtomat (avtomat telefon), tushlik (tushlik ovqat), futbolga bormoq (futbol o'yinini ko'rishga bormoq), ovqatga o'tiring (ovqat yegani o'tiring), paxtani bajardik (paxta rejasini bajardik) kabi. Iskovich,

tosh, (odam), chayon (gap bilan kishini xafa qiladigan), beliga tepmoq (xalaqit bermoq), loyini chiqarmoq (sirini fosh qilmoq, ishni chigallashtirmoq) kabilar ham, asosan, soʻzlashuv uslubiga xosdir.

Ayrim eskirgan patta, chipta, chek, pattachi, poʻrim, shayton arava, miri (bir pul, ikki pul) kabi soʻzlar ham soʻzlashuv uslubining leksik xususiyatlaridandir.

Soʻzlashuv uslubida nisbatan koʻproq ishlatiladigan morfologik formalar asosan, kichraytirish-erkalash oti, sifatlarning intensiv forma hosil qiluvchi affikslari va affiksoidlardir. Feʼllarning ayrim shakllarini “buzib” ishlatish – borib edi (boruvdi), boringizlar, kelingizlar kabi qoʻllanishlar ham soʻzlashuv uslubiga xosdir.

Soʻzlashuv uslubi, asosan, dialogik xarakterda boʻlganidan, imo-ishoralar, qoʻshimcha izohlar, takrorlar (soʻzda), qaytariqlardan; (gapda), qoʻl, bosh va gavda harakatlaridan fikr ifodalashda qoʻshimcha vosita sifatida foydalaniladi.

Bu nutqning dialog xarekterda boʻlishi nutq vaziyatiga koʻra koʻproq toʻliqsiz gaplardan foydalanishni taqazo etadi. Bundan tashqari, soʻzlashuv uslubida inversiya, sodda gaplar koʻchirma gapning avtor gapi oʻrtasida kelgan formalari, qoʻshma gapning “u aytdiki, bunday dedi” tipi ham koʻproq kuzatiladi.

Huquqiy va diplomatik hujjatlar, davlat qonunlari, idora-tashkilotlarning qaror, buyruqlari, ahdnoma, shartnomalar va kishilarning turli tashkilotlar bilan yozishmalaridagi oʻziga xos soʻz tanlash usul va fikr ifodalash vositalarida rasmiy-idoraviyuslubining xususiyatlari aks etadi. Rasmiy-idoraviy uslubi juda keng va xilma-xil boʻlsa-da, soʻz saylash va ifoda vositalarining yaxlitligi bilan umumiy tizimga birlashadi. Ushbu uslub keng maʼnoda barcha yozishmalarni oʻz ichiga oladi. [3,5]

Rasmiy-idoraviy uslubi uchun shtamp holiga kelib qolgan ibora-ifodalar xarakterlidir. Masalan, qaror, buyruq va farmonlarda gapning kesimi koʻpincha majhul nisbatdagi buyruq feʼli formasida boʻladi.

Bu uslubda har bir sohaning oʻz terminlari boʻladi. Umumxalq tilida shlatiladigan ayrim soʻzlar rasmiy-idoraviy uslubida terminga, faqatgina bir maʼno anglatuvchi (monosemantik) soʻzga aylanishi mumkin. Masalan mehnat qilish, dam olish, oʻqish kabi umumxalq tilida soʻzlashuv uslubida qoʻllanadigan soʻzlar “Oʻzbekiston fuqarolari mehnat qilish, oʻqish, dam olish huquqiga egadirlar”. Oʻzbekiston Konstitusiyasi, modda, deganda “jamiyat manfaatlari yoʻlida halol mehnat qilish, oʻqib ilmli boʻlish va 10-11 oy ishlagandan soʻng pul bilan taʼminlangan dam olish (mehnat taʼtili)” degan yagona tushunchani aks ettiradi.

Rasmiy-idoraviy uslubida ko'chma ma'noli, polisemantik, tantanali (badiiy) so'zlar ishlatilmaydi.

Aksincha, aniq ma'noli so'z va iboralar, murakkab gaplar, tarkibi qism va paragraflardan iborat bo'lib, yaxlit bir maqsadga xizmat qildirilgan periodlar ko'p kuzatiladi. Rasmiy-idoraviy uslubida ichki bo'linish (podstil) ning ham o'z termin va iboralari, sintaktik qurilishi bo'ladi. Masalan, sud ishlarida oliy sud, ochiq sud, yopiq sud, o'rtoqlik sudi, hakamlar sudi, aybdor, oqllovchi, qorallovchi, ijrochi kabi so'z-terminlar; diplomatik sohada dekleratsiya, ratifikatsiya, shartnoma, bitim, konsul, konsulxona, status, vizit, ultimatum kabi so'z-terminlar; rasmiy-idoraviy aloqalar shartnoma, akt, pudrat, shirkat, fermer, pudratchi, shtraf, to'lov, kredit, debitor qarz, haq kabi so'z-terminlar ishlatiladi.

Idoraviy yozishmalar: spravka, tilxat, chaqiriq xati, tushuntirish xati, taklifnoma, ishonch qog'ozi va boshqalarning ham standart formalari, shtamlari bo'lib, bular yozuvni osonlashtiradi. Masalan, spravkada "Berildi ushbuni ...ga shu haqdakim" deb boshlanuvchi hujjatlarning tayyor nusxalari ham bo'ladiki, kerak bo'lganda, u to'ldiriladi, xolos.

Ilmiy uslubda obyektiv olam voqea-hodisalarining ichki-tashqi xususiyatlarini ochib, biror xulosaga kelish va buni ta'riflash xarakterli. Ilmiy uslub uchun xos forma masalaning qo'yilishi, ahamiyati, ilmiy izlanishlar, uning natijalari va tegishli xulosa chiqarishdir. Har qanday ilmiy ish ana shu mushtaraklikni aks ettiradi.

Ilmiy uslub har bir sohaning terminlari ko'proq ishlatilishi, grammatik qurilishida mantiqiy bog'liqlik, izchillik, aniqlik, bo'laklar to'laligi bilan farqlanadi [4.4]. Umumxalq tilida-so'zlashuv uslubida qo'llanadigan bir qator so'zlar ilmiy uslubda termin sifatida xizmat qilishi mumkin. Masalan, tilshunoslikdagi ovoz, tovush, bo'g'iz, ot, son, gap, ega kabilar; biologiyada oq tuproq, qora to'proq, sariq tuproq, o'zak, tomir kabilar.

Ilmiy uslub tabiiy fanlarda formulalarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu formulalar ideomatik vazifa bajarib, fikr aniqligi, sodda ifoda uchun xizmat qiladi.

Ilmiy uslubda badiiy tasvir vositalari, tantanali leksika kabilardan, deyarli, foydalanilmaydi. Biroq ilmiy-ommabop asarlar ham mavjudki, bunda so'zlovchi (yozuvchi) sof ilmiy bayondan chekinadi, o'z fikr-mulohazalarini, ilmiy xulosalarining tushunarli bo'lishi uchun badiiy-publitsistik, shuningdek, so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan so'z, ibora va gaplardan foydalanishga harakat qiladi. Ilmiy-ommabop asarlar bunga yorqin misol bo'la oladi. Ijtimoiy-siyosiy hayot masalalarini yoritgan barcha asarlar publitsistik asarlar jumlasiga kiradi [5.11]. Bu janr o'zbek adabiy tili

sistemasida XX asr boshlarida paydo bo'ldi. "Turkiston viloyatining gazetasi" chiqa boshlashi, so'ng matbuot va nashriyot ishlarining kengayishi, Furqat, Ayniy, Sattorxon kabi demokrat shoirlarning ijodida targ'ibotning o'rin olishi publitsistikaning shakllanishiga turtki bo'ldi.

Vaqt o'tgan sayin bu janr yanada rivojlandi. Ayniqsa, keyingi davrda radio, matbuot televideniye va boshqalarning xalq hayotiga kirib borishi, ma'ruza, suhbatlarning o'tkazilib turilishi kabi omillar publitsistika taraqqiyotida muhim omil bo'ldi.

Publitsistik uslub yozma va og'zaki shaklga ega bo'lib, yozma shakli gazeta-jurnallarning bosh maqolalari, felyetonlar, pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, dekleratsiyalardan iborat, og'zaki shakli esa, notiqlik san'atidir. Og'zaki shaklga kundalik axborotlar, sharhlovchining chiqishlari ham kiradi.

Har ikki formada ham siyosiy faollik, hozirjavoblik, o'tkir va ta'sirchan nutq, mantiqiy salobat, targ'ibot-tashviqot kabi xususiyatlar mavjud bo'ladi.

Publitsistik uslubda avtorning voqelikka munosabati aniq sezilib turadi. Avtor hayotiy masalalarni chuqur mulohaza yuritib tahlil qiladi, isbotlaydi, asoslab tushuntirishga urinadi, tinglovchini ishontiruchi detal va faktlar keltirish bilan kishida tasvirlanayotgan voqelikka salbiy yoki ijobiy munosabat tug'diradi, unga ta'sir etadi. Shuning uchun ham bu uslubda tilning barcha vositalaridan foydalanish mumkin.

Badiiy uslub inson amaliy faoliyatining barcha sohasini qamrab olishi, umumga qaratilganligi, barcha kasbkor egasi uchun mo'ljallaganligi bilan boshqa nutq uslublaridan farqlanib turadi [6,10]. Badiiy uslubda hayot voqealari va kishilar to'g'risida oddiy axborotlar berilmaydi, aksincha, ular o'quvchi ko'z o'ngida, jonli tarzda, so'z bo'yoqlari yordamida barcha detal va xarakter-xususiyatlari xayol pardasi ortida gavdalandirilib, o'quvchida estetik zavq uyg'otiladi, salbiy yoki ijobiy shaxs, hodisalarga nisbatan jiddiy qarash, kurash tuyg'usi hosil etiladi, shuningdek, o'quvchi voqelik ichiga tortiladi va natijada yuksak badiiy zavq oladi.

Demak, badiiy uslubning vazifasi estetik zavq va voqelikka biror yo'sinda munosabat uyg'otishdir.

Badiiy uslub boshqa uslublar kabi o'z ichki bo'linishlariga (podstillariga) ega. Masalan, poetik uslub, masal uslubi, ertak uslubi kabilarga bo'linadiki, ularning har biri o'ziga xos tasvir vositalariga ega.

Badiiy uslubning vositasi ham tildir. Lekin bunda til aloqa vazifasini obraz, xarakter va nafis manzaralar yaratish orqali bajaradi, shu yo'l bilan uning ta'sir etish, harakatga keltirish vazifasi namoyon bo'ladi.

Badiiy uslubda soʻz, ibora va gaplar sayqal topadi, yangi-yangi otenka va mazmun kashf etadi. Masalan “Quyosh gʻuborsiz koʻkda taltayib porlaydi” (O.) gapida “taltayib”, “porlaydi”, “gʻuborsiz” soʻzlari alohida sayqal topgan, alohida jilo, alohida joziba kashf etgan. Gap esa bir butun holda aloqa vazifasi (Quyosh osmonga koʻtarilgan)dan tashqari estetik zavq, badiiy taassurot, koʻtarinki ruhiyat baxsh etishga xizmat qilgan. Bunday misollar yuksak mahorat bilan yaratilgan har qanday asardan ham istagancha topiladi.

Maʼlumki, obrazlilik har qanday sanʼat asarining bosh mezonidir. Badiiy obrazlilik soʻz (ibora, gap) ishlatish sanʼati va mahorati demakdir. Adabiyot shu xususiyati bilan sanʼatning boshqa turlaridan ajralib turadi. Shuning uchun ham “boʻsh asar”, “sayoz asar” deyilganda, birinchi navbatda, yozuvchining voqelikni soʻz boʻyoqlari orqali oʻz holicha, yaʼni, biqiq holda tasvirlay olmaganligi nazarda tutiladi.

Har bir yozuvchining oʻziga xos soʻz tanlash va ishlatish usuli boʻladi. A. Qahhor ijodi uchun xarakterli xususiyat soʻzni tejab-tergab ishlatishdir. Yozuvchi har bir soʻzga alohida vazifa yuklaydi.

Uygʻun ijodiga xos xususiyat: “oʻnlab misollar bir xil soʻzlar bilan boshlanadi va tugaydi” va hokazo.

Badiiy uslubga xos boʻlgan eng muhim xususiyat unda tantanali-emotsional soʻzlarning koʻp ishlatilishidir. Sabo, yel, chehra, tabassum, takalluf, muhabbat, muyassar, alvon, moviy, silsila kabilar shular jumlasidandir. Badiiy asar turli mavzularda boʻlishi va turli davrning xilma-xil faoliyatini aks ettirishi mumkin. Shunga koʻra, badiiy uslubda tilning leksik qatlamiga oid barcha soʻz, ibora va frazeologik birikmalardan erkin foydalaniladi. Masalan: tarixiy mavzuda yaratilgan asarlarda arxaizm, istorizmlar va oʻsha davr tiliga xos grammatik formalardan erkin foydalaniladi. Zamonaviy mavzuga oid asarlarda ular qoʻllanmaydi, aksincha, bugungi til leksik qatlamidan, shu jumladan, oʻrniga koʻra, dialektizm, jargon, argo va boshqalardan foydalaniladi. Bu bilan obraz yaratishda bevosita ifodaga-obrazning qaysi sheva yoki kasb-hunar vakili ekanini qoʻshimcha izohsiz tasvirlashga erishiladi [7,55].

Badiiy uslubda yozuvchining individual tasviri va ifoda vositalari sezilib turadi. Masalan, H. Olimjon asarlaridagi shoʻx va oʻynoqi ohang, Gʻ.Gʻulom ijodida masalaga tarixiy-falsafiy yondoshish, M. Shayxzoda ijodida ham falsafiy mushohada, Uygʻun ijodida peyzaj bilan bogʻliqlik, A.Qahhor ijodida siqiqlik, A. Qodiriy ijodida batafsil tafsilot, Erkin Vohidov ijodida mantiqiy-qiyosiy tasvir sezilib turadi.

Badiiy uslubda soʻz yaratish, soʻzni koʻchgan maʼnoda ishlatish, iboralarni qayta ishlash kabi jarayon kechadi. Bular yozuvchining mahoratiga, ijodiy qobiliyatining darajasiga bogʻliq. Bunda yozuvchi xalq jonli tilidan keng foydalanadi. A. Qahhor A.P. Chexovning «Chelovek v futlyare» asarini “Gʻilof bandasi” deb tarjima qilishi, Gʻ.Gʻulomning “Koʻkan oʻzi mening bilan koʻp ogʻayni” deb taʼriflashi, A.Oripovning “Qachon xalq boʻlasan, ey, olomon” deb murojaat etishi va boshqalar yuqorida nomi tilga olingan yozuvchi, shoirlarni xalq tili, xalq iboralarini naqadar chuqur bilishini koʻrsatadi.

Soʻz tanlash badiiy asarning janr xususiyatlariga ham bogʻliq. Masalan, arxaik soʻzlar baʼzan davr koloriti, shaxs xarakterini koʻrsatish uchun ishlatilsa, baʼzan kulgi-mazax uchun xizmat qiladi. Masalan, A.Qodiriyning romanlarida ishlatilgan arxaik soʻzlar davr koloritini koʻrsatishga, satirik asarlarida esa shaxslar ustidan kulishga, mazaxga xizmat qildirilgan.

Badiiy uslubda grammatik shakllardan ham obraz yaratish va kolorit berish maqsadlarida foydalaniladi. Masalan, Oybekning “Navoiy”, P.Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanlarida *-ur, -erdi, andoq, shulkim* kabi formalar ishlatilganini kuzatish mumkin.

Nutqning soʻzlashuv, rasmiy-idoraviy, ilmiy, publitsistik va badiiy uslublari mavjud boʻlib, ular oʻxshash va farqi jihatlariga ega, bu xususiyatlar matnda reallashadi. Nutqning vazifaviy uslublari, umumxalq tili materiallari zaminida ajratiladi va shu nuqtai nazardan talqin qilinadi. Jamiyatdagi yangiliklar uslublarning rivojlanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1969.
2. Oʻrinboyev B. Soʻzlashuv nutqi. – Toshkent: Fan, 1979.
3. Boboxonova D. Ofitsialno-delovoy stil uzbekskogo literaturnogo yazika, AKD. – Toshkent, 1987.
4. Mukarramov M. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining ilmiy stili. – Toshkent: Fan, 1984.
5. Abdusaidov A. Gazeta janrining til xususiyatlari. DDA, –Toshkent, 2005.
6. Doniyorov A. Badiiy nutq stilistikasidan materiallar. – Guliston, 1988.
7. Enazarov T. Oʻzbek nutqi madaniyati. – Toshkent, 2018.

O‘TUKAN UYG‘UR XOQONLIGI BITIGLARIDAGI ZONIM KOMPONENTLI ANTROPONIMLAR

(bars o‘rnagida)

Dustmurodov Ma’rufjon Mansur o‘g‘li,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent. TDSHU mustaqil tadqiqotchisi (DSc).

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘tukan Uyg‘ur xoqonligi bitigtoshlarida uchraydigan zoonim komponentli shaxs nomlari lingvistik va tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda qadimgi turkiy antroponimlarning tuzilishi, ularning ism va unvon sifatidagi funksional xususiyatlari hamda ijtimoiy-madaniy ahamiyati ta’kidlanib, *bars* komponentli nomlar misolida zoonimlarning shaxs identifikatsiyasidagi roli, semantik qatlamlari va etimologik talqinlari qiyosiy manbalar asosida yoritiladi.

Tayanch tushunchalar: *turk-runik yozuvi, O‘tukan Uyg‘ur Xoqonligi, antroponimlar, zooantroponimlar.*

Turkiy xalqlarning eng qadimgi bitigtoshlari – bu mazkur xalqlar tarixi, tili va madaniyatini o‘rganishda bebaho manba hisoblanadi. O‘rxun, Yenisey, Turfan, Oltoy va boshqa hududiy yodgorliklar bitiglarida asosan VI-IX asrlarga mansub bo‘lib, ular turkiy xalqlarning davlatchilik an‘analari, ma’naviy dunyoqarashi va ijtimoiy, harbiy hayoti haqida boy ma’lumot beradi. Bu yozma yodgorliklar nafaqat tarixiy hujjat sifatida, balki turkiy tilning ilk yozma namunasi sifatida ham katta ahamiyatga ega. Ular orqali turkiy tilning grammatik tuzilishi, so‘z boyligi va uslubiy xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, bitigtoshlar turkiy xalqlarning birlik, vatanparvarlik va erkinlik g‘oyalarini yorqin ifoda etgan ma’naviy-madaniy yodgorliklardir.

Qadimgi turkiy til, shu jumladan, xoqonlik bitigtoshlaridagi shaxs nomi – antroponim sifatida olinadigan birliklarning talay qismi unvon-lavozim nomlari sifatida qaraladi va shu yo‘sinda o‘rganilgan. Bu borada turkologiyada bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Xususan, ba’zi tadqiqotlarda *bärsil*, *barš / bars*, *baš qay*, *öz inänčü*, *ozmiš tägin* kabi birliklar sof ism holatida izohlangan bo‘lsa, ba’zilarida esa, shaxs identifikatsiyasiga ishora qiluvchi unvon o‘laroq ko‘rilgan. Biz quyida bevosita shaxs nomi, shuningdek, shaxs nomiga daxldor leskik birliklarni umumiy bir tematik guruhda tahlilga tortdik. Ularning yuqoridagi kabi xususiyatlarni tahlil davomidagi xulosalarimizda oydinlashtirib ketamiz.

Avvalo qadimgi turkiy xalqlarda shaxsga nom berish masalasi qanday edi? degan savolga to‘xtalib o‘tish joiz. Bu borada e’tibor qaratiladigan eng muhim jihat qadimgi turklar, xususan xoqonliklar davrida ham hozirgi kabi tabiatdagi jonli va jonsiz narsalarga xos nomlar sifatlash asosida insonlarga ko‘chirilgan va vaqt o‘tishi bilan berilgan shaxsiy nomlar, unvonlar va ular bilan bog‘liq urf-odatlar diniy yoki ijtimoiy jihatdan qadrlanib, marosimlar orqali berilgan nomlar sifatida muqaddaslik maqomini olgan. Bu ayniqsa, yuqori sinf kishilarining nomlarida kuchliroq aks etgan¹⁴⁵. Qayd etganimizdek, shaxsiy nomlar bilan unvonlar o‘rtasida aniq farqni belgilash ko‘pincha murakkab hisoblanadi. Xususan, qadimgi turkiy bitigtoshlardagi shaxsga doir nominativ birliklarda ayniqsa murakkab vazifa o‘laroq yuzaga chiqadi.

Bitigtoshlarga ko‘ra, marhumning nomini hech qachon zikr qilmaslik lozim edi, shu sababli qadimgi turkiy bitiklarda ular shaxsiy nomi bilan emas, balki unvoni orqali qayd etilgan¹⁴⁶. Bu holat, turkiy xoqonlarga tegishli Xitoy solnomalari va bitigtoshlardagi nomlarning o‘rtasida tafovut paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Inchunun, turk bitiglarida *Ältäriş* deb yozilgan nom, Xitoy tarixida esa *Gudlu (Qutluy)* sifatida qayd etilgan. Ma’lumki, *Ältäriş* nomi Qutlug‘ning taxtga chiqishidan so‘ng olgan legitim nomi bo‘lib, u bir turdagi unvon sifatida ishlatilgan va ushbu tafovut shaxslar turli davrlarda turli nomlar bilan atalganligini ko‘rsatadi¹⁴⁷. Lekin g‘ayriturkiy manabalardagi shaxsga oid bunday farqli nom (ism) va ot (unvon)lar bitigtoshlardagi bo‘shliqlarni to‘ldiradi. Kezi kelganda aytib o‘tish lozimki, mahalliy va xalqaro doirada qadimgi turkiy shaxs nomlari bilan bog‘liq bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan¹⁴⁸.

¹⁴⁵ **Bakır M.** Köktürk Harfli Yazıtlarda Görülen Kişi Adları ve Eski Türklerde Adlar Üzerine Bir Bakış. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. 2023 – S. 55-98.

¹⁴⁶ **Orkun H. N. İsmi Kudsiyeti.** Türk Yurdu, I, 1954 – S. 120.

¹⁴⁷ **O‘sha muallif.** Eski Türklerde İsmi Kudsiyeti. Çınaraltı, 1943 – S. 5.

¹⁴⁸ **Валиева М.З.** Историко-лингвистический анализ татарских женских личных имен: Дис. ...канд. филол. наук. – Казань, 2007. – 278 с. 2. **Галиуллина Г.Р.** Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте: Дис. ...д-ра филол. наук. – Казань, 2009. – 403 с. 3. **Гаджихмедов Н.Э.** Личные имена кумыков: Традиции имянаречения, происхождение, семантика и грамматика. – Махачкала, 2008. – 184 с. 4. **Голикова Т.А.** Модели имянаречения в традиционной алтайской культуре // Языковое бытие человека и этноса: Психолингвистический и когнитивный аспекты: Материалы Междунар. школы-семинара (5-е Березинские чтения). – М., 2009. – С. 73–79. 5. **Голикова Т.А.** Новый алтайский именник // Языковое бытие человека и этноса: Психолингвистический и когнитивный аспекты: Материалы Междунар. школы-семинара (6-е Березинские чтения). – М., 2010. – С. 42–50. 6. **Мусукаев Б.Х.** Балкарская ономастика в парадигме современной лингвистики: Дис. ...д-ра филол. наук. – Нальчик, 2007. – 338 с. 7. Опарина Е.О. Топонимия и антропонимия Сибири. (Сводный реферат) // Социальные и гуманитарные науки: Отечественная и зарубежная литература. Сер. 6: Языкознание. РЖ / РАН ИНИОН. – М., 2006. – № 3. – С. 167–175. 8.

Bitigtoshlardagi shaxsga doir ismlarni ko‘rib o‘tishdan avval qadimgi turklarda umuman “ot, ism, nom” ma’noasida qanday so‘z ishlatilganiga e’tibor qaratish o‘rinli bo‘ladi. Aytish kerakki, O‘rxun-Yenisey bitigtoshlarida shaxs yoki narsa nomi ma’nosida *at* (ot) leksemasi tilga olinadi: “*oylan atim* – o‘g‘il (yoshlik) ismim” (Y, 45.1); “*Kul tigin är at bolti* – inim Kul Tegin voyaga yetdi (erkaklik nomini oldi)” (KT, 31). Ushbu jumalardagi *at* (ot) “ism”, shuningdek, “unvon” ma’nosini ham ifodalab kelgan. Kul Tegin bitigtoshidagi xoqonlar tilidan bayon qilingan az yoki qirg‘iz xoqonini tayinlash voqeasida *at* ning bevosita “unvon” ma’nosida ishlatilgani ko‘zga tashlanadi: “*Bars bäg ärti, qayan at bunta biz bärтимiz* – Bars (ning unvoni) bek edi, xoqon unvonini bunda (unga) biz berdik” (KT, 20). Demak, qadimgi turkcha *at* ham “shaxs ismi” va “unvon” ma’nolarida parallel qo‘llanilgan. Bu an’ana keyingi davr turkiy sulolalarda ham davom etgan. Xususan, *at* so‘zi “Devonu lug‘otit-turk”da ham uchrab, “ot, ism; laqab, unvon” ma’nolarida izohlanadi: “*bäg anar at bärди* – bek unga unvon berdi” (DLT, I, 107). Mahmud Koshg‘ariy, shuningdek, qabilaning ulug‘i va boshlig‘ini ham *atli*y deb atalishini ta’kidlaydi (DLT, I, 107). Qolaversa, Yusuf Xos Hojib *at* va *ata*v so‘zlarini “ism, nom, unvon” ma’nolarida qo‘llaydi: “*Ata ornı atı oyulqa qalır* – Otaning o‘rni va unvoni o‘g‘ilga qoladi” (QBN, 20₁₂; QBN, 107), “*Qul atı anın boldı qulqa atay* – Qul unvoni – darajasi shuning uchun ham qulga laqab bo‘ldi” (QBK, 195₆).

Endi bevestia Uyg‘ur xoqonligiga oid bitigtoshlarida qo‘llangan shaxs nomlariga to‘xtalsak. Mazkur guruhga yodnomalardagi quyidagi leksik birliklarni kiritish mumkin: *at* – “nom; ism; unvon” – (QB I 2; QB II 12; Tar Sha 4; G‘ 1; J 4; QCh 4; XT VI 3; XT X 1); *aba baš* – Aba Bash (Tar Shi 3); *bärsil* – Bersil (Tar Sha 2; Tes Shi 4); *äbdi* – Ebdi (Tar Sha 2; Tes Shi 4); *aqunču* – Aqunchu (Tar Shi 1); *ärin* – Erin (Tar G‘ 7); *ärkin* – Erkin (Ar 1); unvon (Tar Shi 6; XT VII 3; VIII 2); *atačiq* – Atachiq (Tar G‘ 9); *bägčäkär čiqsi* – Begcheker Chiqsi (Tar Shi 2); *bars* – Bars (MCh Sha 7; Tar G‘ 1; XT VI 6); *baš qay* – Bash Qay (Tar Shi 3); *batar ärik / botur (?) irkin* – Batar Erkin/Botir Erkin (MCh Sha 1); *bökä tutum* – Bo‘ka Tutum (Tar II 1); *bölüg* – Bo‘lug (Tar G‘ 4); *bumin* – Bumin (Tar Sha 1); *buqa* – Buqa (QB II 12); *buquy* – Buqug‘ (Tar G‘ 8); *igdir bölük* – Igdir Bo‘luk (*Bo‘luk* shaxs nomi, *igdir* uning millati) (Tar J 3); *inančli*y – Inanchlig‘ (QB I 4); *isig yär qutluy* – Isig Yer Qutlug‘i (Tar Shi 3); *külüg onı* öz *inanču* – Kulug Ongi O‘z Inanchu (Tar G‘ 6); *öz bilgä büñi* – O‘z Bilga

Раемгужина З.М. Башкирский антропонимикон в свете языковой картины мира: (Аспекты формирования и особенности функционирования): Дис...д-ра филол. наук. – Уфа, 2009. – 307 с. 9. **Хазиева Г.С.** Историко-лингвистический анализ татарских мужских личных имен: Дис. ...канд. филол. наук. – Казань, 2007. – 215 с.

Bunyi (MCh G' 8); *öz inänčü* – O'z Inanchu (XT XIV 2); *ini öz inänčü* – Ini O'z Inanchu (XT XIV 2); *ozmiš tägin* – O'zmish Tegin (MCh Shi 9; Tar Sha 6, 9); *qadir* – Qadir (Tar Sha 2; Tes Shi 4); *qašar* – Qashar (Tar Sha 2; Tes Shi 4); *qan ar(t)uq?* – Qan Artuq (Tar Shi 1); *qari* – Qari (QT 11); *qašar* – Qashar (MCh Sha 8; Tes Shi, 4); *qayas atačuq* – Qag'as Atachuq (Tar Shi 2; G' 9); *qutluy alp* – Qutlug' Alp (XT XV); *qutluy čiqsi* – Qutlug' Chiqsi (Tar Shi 1); *ürün bäg* – Urung Bek (MCh Sha 10); *yätiz* – Yetiz (Tar Sha 2); *oyuz* – O'g'uz (Tar Sha 2); *ukunč* – Ukunch (QB II); *ürün bäg* – Urung Beg (ShU sh 10); *bäzgäk* – laqab (QCh 2). Ushbu shaxs nomlaridagi nominativ birliklar ba'zi tadqiqotlarda bevosita ism¹⁴⁹, ba'zilarida esa unvon sifatida qayd qilinadi. Shu o'rinda aytish mumkinki, ushbu nominativ birliklarning asosiy qismi unvon vazifasini ham ado etib, shaxslarning indentifikatsiyasini oydinlashtirishda ham muhim rol o'ynaydi.

Qadimgi turkiy antroponimikada nihoyatda ommabop antropokomponent bo'lgan¹⁵⁰ *bars* leksemasi nominativ birlik sifatida Taryat, Tesiyn, Shine Usu va Xoyto Tamir bitiglaridagi *bars*, *bärsil* kabi shaxs nomlari tarkibida qo'llangan. Tesiyn bitigidagi tasvirga ko'ra Ebdi, Barsil, Qadir va Qasarlilar boshchiligidagi qabilalar taslim bo'lib, uyg'urlarga qo'shilgani tasvirlanadi: “*äbdi: bäsir: qadir: qašar: anta barmiš: ol bodunim: känkäräsdä* – Ebdi, Barsil, Qadir (va) Qasar(lar) o'sha paytda qo'shilibdi, bu qabilalar Kengeresda” (Tes Shim 4). Xuddi shu shaxslar, shuningdek, Yatiz, O'g'uzlar Taryat bitigi sharqiy tomonining ikkinchi satrda ham eslanadi: “*bodunī aqīza barmiš : uçuz kölkä : atliyin tükä barmiš qadir qašar äbdi bäsir : yätiz : oyuz* – ... xalqni bosibdi, (ularni) Uchuz Ko'liga otlari bilan oqizibdi. Qadir, Qashar, Ebdi, Barsil, Yatiz, O'g'uz” (Tar Shar 2). Aytish mumkinki, ushbu shaxslarning alohida ta'kidlanishi bir tomondan ular bilan bog'liq jarayonlarning xoqonlik tarixida muhim o'rin egallashini anglatadi, ikkinchi tomondan esa mazkur ismlarning ham ancha faol bo'lganini ko'rsatadi. Darhaqiqat, ushbu parchalarda shaxs nomlarining o'qilishida biroz turlichalik mavjud: ya'ni, ikki parchada ham deyarli ayni ketma-ketlikda kelgan *äbdi: bäsir: qadir: qašar:* va *yätiz: oyuz* jami olti shaxsga tegishli alohida nomlarmi¹⁵¹ yoki uch shaxsga tegishli ikki komponentdan iborat birlik?. Ikkinchi fikrga ko'ra uni quyidagicha shaklda o'qish mumkin: Ebdi Barsil, Qadir Qashar va Yatiz O'g'uzlar. Bitigtoshdagi leksemalarning berilishida har bir so'zdan keyin ikki nuqta (:)ning

¹⁴⁹ Bakır M. Köktürk Harfli Yazıtlarda ... – S. 55-98.

¹⁵⁰ Махпиров В.У. Имена древних предков. – Алматы: Ин-т востоковедения МН-АН РК, 1997. – С. 186.

¹⁵¹ Bu uchun qarang: Uygur Kağanlığı Yazıtları. E Aydın. Konya, Kömen Yayınları, 2011.

ishlatilgani hisobga olinsa, ularni alohida antroponimlar deb talqin qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Shuningdek, Hoyto-Tamir V/1ga ko‘ra, Bars Apa Chor ismli bek yigirma ikki yoshida matnni qoyaga o‘yib yozdirganligini aytadi: “*bän b²ar²s ap<a> čor äki otuz yašima bitidim* – Men Bars Apa Chorman. (Men uni) yigirma ikki yoshimda yozdim” (XT_V 1). Hoyto-Tamir VI/6dagi satrda esa belgilarning zararlangani tufayli qatorni to‘liq anglab bo‘lmasa-da, **bars** shakli ajralib turadi va bu yerda ham **leksema** shaxs nomining tarkibiy qismi sifatida ko‘rinadi: “*tägin <...> bars <...> d²g²* – Shahzoda <...> Bars <...>” (XT VI 6). Leksema qadimgi turkiy tilga oid boshqa manbalarda (Begre (Y 11)/10; Altin-Ko‘l I (Y 28)/4), Elegest I (Y 10)/9) bevosita hayvon nomi sifatida qo‘llangan. Aytish lozimki, *bars* komponentli ismlar hozirgi qipchoq lahjalarida *Bars*, *Barsil*, *Aybaris*, *Ilbaris*, *Bibars* shakllarida qo‘llanadi. Bu qadimgi turkiy totemistik e‘tiqodlar hozirgi davrgacha uzluksiz tarzda yetib kelgan kam sonli misollardan biri hisoblanadi¹⁵². Keltirilgan dalillar shuni ko‘rsatadiki, *bars* komponenti qadimgi turkiy onomastik tizimda nafaqat zoonim sifatida, balki ijtimoiy maqom, nasab va ramziy kuch timsolini bildiruvchi barqaror nom elementi vazifasini bajargan. Hoyto-Tamir bitiglaridagi *Bars Apa Chor* misoli ushbu komponentning real tarixiy shaxs nomi tarkibida faol qo‘llanganini tasdiqlasa, boshqa bitiklarda uning hayvon nomi sifatida ishlatilishi semantik asosning totemistik tasavvurlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, leksema Taryat va Shine Usu bitigtoshlarida o‘n ikki hayvonli taqvim munosabati bilan yil nomi tarkibida tilga olinadi: “... *täz başinta : örügün ... (čit) anta yaratitdim : barš yilqa yılan yilqa : äki yil* – Tes (daryo) bo‘yida xoqonlik chodirini (u yerda o‘rnatilgan, lager to‘siqlari) qurdirdim. Bars yilida (750) (va) ilon yilida (753) ikki yil” (Tar_G 1); “*barš: yilqa: čik tapa: yoridim: äkinti ay tört: yägirmikä: kämdä* – qoplon yilida (750) Chik(lar)ga yurish qildim. Ikkinchi oyning o‘n to‘rtinchi kuni Kem (Yenisey) daryosida” (ShU_{Sh} 7). Keyingi turkiy sulolalarda ham *bars*ning muqaddas hayvon sifatidagi roli davom etib, shoxli bars tasviri rasmiy hokimiyat atributlari – muhrlar, tangalar, tosh tarozilar, shuningdek, oddiy bulg‘or sopol buyumlarida ham uchraydi va bu *bars* kultining keng tarqalganidan dalolat beradi¹⁵³.

¹⁵² Галиуллина Г.Р. Религиозные верования древних тюрков и их отражение в антропонимиконе. Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки. – Казань. 2008.

¹⁵³ Давлетшин Г.М. Традиционные верования населения Волжской Булгарии как система // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. – Т. 3. – М.: Инсан, 1997. – С. 217.

Mazkur leksemaning etimologiyasiga oid ilmiy qarashlar turli yoʻnalishlarda shakllangan boʻlib, masala hanuz munozarali hisoblanadi. Qadimgi turk-run bitigtoshlarida uchraydigan *bars* leksemasi koʻpchilik tadqiqotchilar tomonidan turkiy kelib chiqishga ega deb eʼtirof etiladi. Aksar umumiy qarashlarga koʻra, ushbu nom keyinchalik moʻgʻul tiliga oʻzlashgan boʻlishi mumkin¹⁵⁴. Bu fikr turkiy xalqlarning qadimiy madaniy va siyosiy ustunligi hamda terminologik taʼsiri bilan izohlanadi. G.Clauson esa moʻgʻulcha *barsa* (“yoʻlbars”) shaklini eroniy tillardan oʻzlashma sifatida talqin qiladi¹⁵⁵. Olimning fikricha, bu holat hayvonning Sibirning janubiy hududlarida tarixan yashamaganligi bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. G.Ramstedt mazkur soʻzning kelib chiqishini yunon tilidagi *pardos* (< παρδος) shakli bilan bogʻlaydi¹⁵⁶. Unga koʻra, atama qadimgi savdo va madaniy aloqalar orqali Markaziy Osiyo hududlariga yetib kelgan boʻlishi ehtimoldan xoli emas. Yana bir qarashga koʻra ushbu nomning izlari toponimik qatlamda ham saqlangan boʻlishi mumkinligini ilgari surilib, *Barsgʻan* (*Barsqan*) geografik nomi tarkibida bu etnonim yoki zoonimning qadimgi shakli aks etgan boʻlishi ehtimoli qayd etiladi¹⁵⁷. Shunday qilib, *bars* leksemasining etimologiyasi borasida turkiy asos, eroniy oʻzlashma, yunon manbasi hamda ichki morfologik derivatsiya kabi turli nazariyalar mavjud.

Oʻtukan Uygʻur xoqonligi bitigtoshlarida uchraydigan zoonim komponentli shaxs nomlari qadimgi turkiy antroponimik tizimning muhim qatlamini tashkil etadi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, bunday nomlar nafaqat shaxsni identifikatsiya qiluvchi nominativ birlik, balki ijtimoiy maqom, harbiy jasorat, urugʻ-qabila mansubligi va diniy-totemistik tasavvurlarni ham ifodalagan koʻp qatlamli semantik tuzilishga ega. Xususan, *bars* komponentli nomlar misolida zoonimlarning shaxs nomi, unvon va ramziy belgi sifatida parallel qoʻllanilgani koʻzga tashlanadi. Shuningdek, zoonim komponentli nomlarning keyingi turkiy davrlargacha saqlanib kelishi ularning barqaror madaniy-lingvistik anʼana mahsuli

¹⁵⁴ **Poppe N.** Orta Moʻgʻolcada Türkçe kelimeler (G. Karaağaç, Çev.). Türk Dünyası Araştırmaları, 1983 – S. 27, 258; Rybatzki V. Classification of Old Turkic loanwords... M. Ölmez, E. Aydın, P. Zieme & M. S. Kaçalin (Ed.), Ötükenʼden İstanbulʼa Türkçenin 1290. Yılı içinde (ss. 185-202). İstanbul Büyükşehir Belediyesi. 2011. S. – 192.

¹⁵⁵ **Clauson G.** The earliest Turkish loan words in Mongolian. Central Asiatic Journal, 4, 1959 – P. 183.; Oʻsha muallif. Turkish and Mongolian studies. The Royal Asiatic Society. 1962. P. – 232.; Oʻsha muallif. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford University Press. 1972 – P. 368.

¹⁵⁶ **Ramstedt G. J.** Kalmückisches Wörterbuch. Suomalais-Ugrilainen Seura. 1935. P. – 35.

¹⁵⁷ **Pulleyblank E. G.** Çinlilerin Türklere verdiği adlar (E. B. Özbilen, Çev.). Türk Dünyası Araştırmaları, 1999 – S. 121.

ekanini tasdiqlaydi. Umuman, mazkur qatlamni o'rganish qadimgi turkiy jamiyatning dunyoqarashi, nomlash tamoyillari va til tarixini chuqurroq anglashda muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi.

TILLAR QORISHUVIDA ETNIKLILIK

(Namangan qipchoq shevalari asosida)

Darvishov Ibrohim O'rmonovich,

Namangan davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Shevalarni o'rganish tilshunoslarga til yuragining qanday urishini o'z quloqlari bilan eshitishga imkon beradi (G.Ostgov, K.Brutman). Bu fikrni bildirgan olimlar juda ham haqlidirlar, chunki shevashunos bevosita xalq orasida yurib, u bilan birga nafas olib, o'z imkoniyati, iqtidori va kuch-qudratini ishga solib, xalq og'zidan shevaga xos so'zlarni yozib olib, unga sayqal berib, kelgusi avlodga qoldirishga harakat qiladi.¹⁵⁸

Namangan qipchoq shevalari arealidagi tub aholi sheva belgilariga ko'ra hozirgi o'zbeklarning qadimgi ikki yirik etnik guruhi qarluq va qipchoq lahjasiga mansub. Bundan tashqari, bu dealektal arealda tojik, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, rus, tatar kabi millatlarga mansub aholi vakillari ham istiqomat qiladi.

Namangan qipchoq shevalarining etnogenezisidagi ana shu jarayon turli qardosh va noqardosh til vakillarining bir-birlari bilan qadimdan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lganliklarining tarixiy, amaliy natijasidir.

Farg'ona vodiysi qadim-qadimdan madaniyat markazlaridan, barcha sohalarda sivilizatsiya o'choqlaridan bo'lgan.¹⁵⁹

Namangan qipchoq shevalari guruhi Namangan viloyatining barcha tumanlari tarkibida joylashgan yirik va kichik 788 ta shaharcha, qishloq va mahalla fuqarolar yig'inlarni⁴ o'z ichiga oladi. Namangan qipchoq shevalari

¹⁵⁸ **Бердиалиев А., Мадвалиев А., Раҳмонкулов А.** Таниқли шевашунос // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017. – №5.

¹⁵⁹ **Кошғарий Маҳмуд.** Девону луғат-ит турк. I том. – Тошкент, 1960-1963; Девону луғат-ит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967; **Гумилев. Л.Н.** Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007; **Абдуллаев У.** Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XI-XIX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005; **Асқаров А.А.** Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // ОН Узб., 1997. – №3; **Иногамов Ш.И.** Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 1955.

⁴ 2024-yil, 19-yanvar № 01/2-09-10/2-34-son O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotnomasi, O'zbekiston

areali maydon jihatdan viloyatning eng katta qismini egallagan. Dialektal arealdagi qarluq lahjali qishloqlarda aholining zichlik darajasi yuqori bo'lsa, qipchoq sheva arealidagi aholining zichlik ko'rsatkichi ularga nisbatan ancha past.

O'zbek millati o'z etnik tarkibining serqirra va murakkabligi bilan boshqa turkiy xalqlardan ajralib turadi. Bu hol o'zbek tilining ko'p shevali til bo'lishiga ham asos bo'lgan¹⁶⁰.

Hududda qadimdan turkiy urug'lardan qoraqalpoq, urganji, elatan, o'lmas, katta o'lmas, qiyot, qurama, saroy, qatag'on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka, beshsari, kenagas, to'da, qirchin, uyg'ur, kerayit kabilarning istiqomat qilgani qishloq nomlarida, ya'ni etnotoponimlardan ham yaqqol ko'rinib turadi.

Muayyan bir hududda kechayotgan etnoslararo til munosabatlarning rivojlanish darajasi va ko'lami ko'p jihatdan mazkur hudud aholisining, shubhasiz, etnik tarkibiga bog'liq bo'ladi. Turli etnik jamoalar orasidagi o'zaro etnik munosabatlar etnoslarning aralash yoki yonma yon yashaydigan hududlarda etnoslararo lisoniy jarayonlar qizg'in kechadi. Namangan qipchoq shevalari areali ham qadimdan aynan shunday etnomuloqot hududi hisoblanadi. Qadimdan Namangan qipchoq shevalari areali aholisining asosiy qismini o'zbeklar, tojiklar va qirg'izlar tashkil qilgan. Bundan tashqari, ushbu dialektal arealda tarixning turli bosqichlarida ko'chib kelib, o'rnatilib qolgan ko'plab turli etnos vakillarining¹⁶¹ avlodlari ham istiqomat qiladilar.

Xudoyberdi Donyorov haqqoniy ta'kidlanganidek: "o'zbek millatining son va tarkib jihatidan eng katta komponentini qipchoq – o'zbeklar tashkil etadi. Bu komponentning asosiy qismi tarixiy xronologik nuqtai nazardan o'zbek millatining tarkibiga eng keyin qo'shilgan, lekin ayni vaqtda butun millat a'zolarining yagona va umumiy nomi bo'lib qolgan "o'zbek" nomini ham shu komponent olib kelgan"¹⁶².

Sirdaryoning o'rta oqimida yashab turgan qoraqalpoqlarning katta bir guruhi XVIII asrda Farg'ona vodiysiga ko'chib o'tganligi xususida ilmiy

mahallalari uyushmasining Namangan viloyati boshqarmasining 2024-yil 18-martdagi 01-03/22-son ma'lumotnomasi.

¹⁶⁰ **Эргашев А.А.** Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи: Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2012; **Марқаев К.Ш.** Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи: Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2008.

¹⁶¹ **Абдуллаев У.** Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б.20-40.

¹⁶² **Донёров Х.** Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968; Абдиев М. Худойберди Донёров // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017. – № 4.

manbalarda qaydlar mavjud. Ko‘chib o‘tgan qoraqalpoqlarning aksariyati vodiyning Sirdaryo va Qoradaryo qirg‘oqlaridagi hududlariga joylashgan va Andijondan to Qo‘qongacha bo‘lgan hududlarda o‘troqlasha borib, o‘zlarining qator qishloqlarini barpo etgan¹⁶³.

S.S.Gubayeva ham Farg‘ona vodiysida joylashgan bir necha qoraqalpoq qishloqlarini ko‘rsatib o‘tadi. Xususan, Andijon viloyatida: Darlomon, Nayman, Qipchoq, Sohovat, Sherqo‘rg‘on, Do‘ngsaroy, Xo‘jaobod, Xavos, Bug‘azi (Bobog‘ozi); Namangan viloyatida: Gurteva, (Gurtepa), Beshkapa, Chordara, (Chordona), Qoraqalpoq; Farg‘ona viloyatida: Taqali, Qipchoq, Soybo‘yi, Qoraqalpoq, Qipchoq va boshqalar. Garchi, vodiylar qoraqalpoqlari Xorazm vohasida yashovchi qoraqalpoqlar kabi murakkab urug‘-qabilaviy tuzilishga ega bo‘lmasalar-da, har holda tadqiqotchilar vodiylar hududidagi qoraqalpoqlar ham bir necha urug‘lardan iborat ekanliklarini qayd etgan¹⁶⁴. Xususan, Farg‘ona qoraqalpoqlarini maxsus o‘rgangan L.S.Tolstova vodiylarida mang‘it, keneges, qipchoq, qo‘ng‘irot kabi qoraqalpoq urug‘lari yashaganliklari, ular o‘z o‘rnida bir qancha mayda qavmlarga bo‘linganliklarini ta’kidlaydi¹⁶⁵. Masalan, olim ta’kidlagan, shuyit, xitoy-qipchoq, momoxon, bessari, uyruchi, nayman, keneges, urug‘larining vakillari hozirda ham Namangan qipchoq shevalari arealida istiqomat qilib kelmoqda. Ularning qishloqlari ham o‘z urug‘lari nomi bilan ataladi.

U. Abdullayev 1909 yilda nashr etilgan “Farg‘ona viloyati aholi joylari ro‘yxati”da chuit (shuyit), uyurchi, ...kenegiz, nayman... kabi qoraqalpoq urug‘larining nomi bilan ataluvchi aholi manzilgohlari ko‘rsatib o‘tilganligini ta’kidlaydi¹⁶⁶.

Til etnosni belgilab turuvchi asosiy belgilardan hisoblanadi. Kishilarning asosiy aloqa vositasi sifatida ular o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni belgilovchi, ularni yuzaga chiqaruvchi hamda ana shu munosabatlar orqali rivojlanuvchi ijtimoiy tabiatga ega hodisadir.

¹⁶³ **Иногамов Ш.И.** Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР: Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Ташкент, 1955. – С-78; **Абдуллаев У.** Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б.47.

¹⁶⁴ **Губаева С.С.** Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале XX вв. – Тошкент: Фан, 1983. – 104 с.; Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX века // Этнокультурные процессы. – Тошкент, 1991. – С. 31-32.

¹⁶⁵ **Толстова Л.С.** Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – С.27-35.

¹⁶⁶ **Абдуллаев У.** Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б.67.

Namangan viloyati shevalari hududida ham qadimdan yashab kelgan turli etnoslarga mansub xalqlar haqidagi ma'lumotlardan dialektal arealning har bir guruh shoxobchalarida ana shu etnik guruhlarning til unsurlari, etnografik belgilari ko'zga tashlanadi¹⁶⁷.

Shuni takrorlashga to'g'ri keladiki, mazkur xalqlar, bir guruh sho'ro tarixchilari ta'kidlaganlaridek, faqat eron tillarida so'zlashuvchi xalqlardangina iborat bo'lmay, ularning katta bir guruhi turkiy tilning turli lahjalarida gaplashganlar. Aniqroq qilib aytganda, bu hududlarda antik va ilk o'rta asrlarda turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar ham yashab¹⁶⁸, ular mintaqada kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy, jumladan, etnolingvistik jarayonlarda faol ishtirok etganlar.

Namangan viloyati shevalari arealida ham etnoslararo til munosabatlari qadim davrlardanoq boshlangan va bu jarayon asosi quyidagi ikki yo'nalishda rivojlanib borgan: birinchi yo'nalishda tillararo qorishuv (metizatsiya) turkiy tilning turli lahjalarida so'zlashuvchi urug' va qabilalar ichida yuz bergan bo'lsa, ikkinchisida esa turkiy tilli xalqlar bilan turkiy bo'lmagan etnoslarning tillari o'rtasida chatishuv (gibridizatsiya) sodir bo'lgan.

Tarixdan ayonki, miloddan oldingi III asrda Sirdaryoning o'rta oqimida Qang' (Qanxa) davlati tashkil topgan edi. Bu davlat tarixda Kanguy nomi bilan ham ma'lum. Tadqiqotchilar ushbu davlat aholisini etnik jihatdan bir xil bo'lmaganligi, davlat hududida eron tilli xalqlar (xususan, so'g'diylar, assianlar, aslar) bilan birga turkiy tilda so'zlashuvchi etnoslar ham yashaganliklarini aytib o'tadilar¹⁶⁹. Yangi era arafasida ushbu davlat aholisi ikki tilda (eron va turkiy tillarda) so'zlashganlar. Keyinroq ushbu hududga ko'plab turkiy tilli etnoslarning ko'chib kelishi natijasida, bu yerda turkiy etnik qatlamning mavqei ortib borgan, oqibatda aholining turkiylashishi kuchaygan.

¹⁶⁷ **Асқаров А.А.** Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // ОН Узб., 1997. – №3; **Шониёзов К.** Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001; **Ишандадаев Д.** Наманган атроф тожик ва ўзбек шеваларида сўз яшашнинг айрим хусусиятлари (тожик ва ўзбек тиллари ўзаро таъсири масаласига доир): Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1967; **Спришевский В.И.** Чустское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 1963.

¹⁶⁸ **Абдуллаев У.** Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XI-XII аср бошлари). Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 264-285

¹⁶⁹ **Асқаров А.А.** Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // ОН Узб., 1997. – №3; **Шониёзов К.** Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001; **Ишандадаев Д.** Наманган атроф тожик ва ўзбек шеваларида сўз яшашнинг айрим хусусиятлари (тожик ва ўзбек тиллари ўзаро таъсири масаласига доир): Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 1967; **Спришевский В.И.** Чустское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 1963.

Turkiy va turkiy bo'lmagan etnoslar orasidagi til aloqalari ilk o'rta asrlarda ham kengayib bordi. Bu davrda mintaqaning bir qator hududlarida aholi turkiy va so'g'd tillarida so'zlagan. Chunonchi, Mahmud Koshg'ariy XI asrda Sharqiy Turkistonning janubidagi shaharlarda shuningdek, Chu va Talas vodiysidagi aholi turk va so'g'd tillarida gaplashganliklari, aholi ikki tilli bo'lganlari haqida xabar beradi. X-XI asrlarda Sharqiy Turkistondagi Balasog'un shahrida bir vaqtning o'zida aholi ham turkcha, ham so'g'dcha so'zlashganlar. Mahmud Koshg'ariy o'zining "Turkiy tillar devoni" asarida Balasog'undagi so'g'diylar haqida gapirib, "Buxoro va Samarqanddan ko'chib borgan so'g'doqlar Bolasog'unda joylashib qolgan va turkiylashib ketgan" deb yozgan edi¹⁷⁰.

Turli millatlarning birikuvidan tarkib tongan Namangan viloyati aholisi uchun azaldan ikki tillilik xos bo'lgan. XIX-XX asr boshlarida vodiylar hududida o'zbek-tojik, o'zbek-uyg'ur, o'zbek-qirg'iz va o'zbek-qoraqalpoq ikki tillilik holatlari kuzatiladi. Natijada yuqoridagi ikki tillilik hodisasi va ularning tarqalish ko'lamini hududda turlicha bo'lib, bu ijtimoiy hodisaning sodir bo'lishi etnik muhit bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

Namangan qipchoq shevalari o'zbek shevalarining katta bir bo'lagi hisoblanadi. Sheva vakillari bir hududda yashashlariga qaramasdan, har bir shoxobcha o'ziga xos fonetik, leksik va morfologik xususiyatlarga ega. Sheva areali umumo'zbek shevalarining fonetik, leksik, grammatik strukturasidagi umumiy o'xshashliklarga mos ko'rinishlarga ega bo'lsa-da, ulardan ayrim quyidagi fonetik-leksik xususiyatlari bilan farqlanadi:

Areal qipchoq lahjasiga mansub shevalar guruhida: a) "y"lovchilar: [yyr] yur, [yilon] ilon, [y'p] ip, [yumolc] dumalamoq, [shəyda] shu yerda; b) "j" lovchilar: [jyr] yur, [jəhə//jenga] yanga, [shyyt'p] shunday qilib, [j':pkett'i//j'g'bkett'] chiqib ketdi kabi.

Mazkur dialektal areal bog'liq va konvergent izoglossalardan tashkil topgan. Bog'liq izoglossalar bir genetik umumiylikka ega bo'lganligi uchun qipchoq shevalarda o'z o'rniga ega holda rivojlandi, fonetik-fonologik o'zgarishlari bilan qo'llanmoqda.

Konvergent izoglossalarning tipologik tahlilidan ma'lum bo'ladi-ki, Markaziy Farg'ona cho'llarini o'zlashtirish uchun ishchi-dehqonlarning ommaviy safarbarligi, texnika ishlarini jonlantirish maqsadida rusiyzabon va forsiyzabon aholining ko'chirib kelinishi, yirik shaharlar va qishloqlardan qarluq lahjasi vakillarining oilaviy kelishlari, aholi vakillarining bir joyga to'planishi gibridizatsiyani vujudga keltirdi. Bu

¹⁷⁰ Кошғарий Маҳмуд. Девону луғат-ит турк. I том. – Тошкент, 1960-1963; Девону луғат-ит турк. Индекс – луғат. – Тошкент: Фан, 1967.

jarayon Namangan qipchoq shevalarida dialektologik o'ziga xosliklarni yuzaga kelish sabablaridan biridir.

Darhaqiqat, bildiriladigan har qanday fikrning ashyoviy qobig'ini akustik birliklar – tovushlar tashkil etadi. So'z tarkibidagi tovush qobig'i hududiy, hatto individual – shaxsiy farqlar bilan idrok etiladi. Bu hol ayrim hududiy tillarning o'ziga xos jihatlarini ko'rsatishga xizmat qiladi. Namangan viloyati qipchoq shevalari dialektal areali o'ziga xos va umumo'zbek shevalari bilan o'xshash fonetik xususiyatlari bilan belgilanadi.

Namangan qipchoq shevalari lisoniy xususiyatlari o'zida xalqimizning va o'zi amalda qo'llanayotgan hudud ahlining tarixiy yo'li – ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, madaniy-ma'rifiy jihatlarining shakllanishi, boyishi va rivojlanish jarayonlari haqida ishonchli va boy ma'lumotlar bera oladi. Xalqning jonli tili – shevalarini o'rganish, bir tilning o'ziga xos boshqa tillarda uchramaydigan jihatlarini yoki ularni bir-biri bilan tutashtiruvchi nuqtalarini topish tilning ontologik tabiatini ochib berishga yordam beradi. Zotan, bugungi kunda Namangan viloyati shevalari dialektal arealda 3 million 66 ming bir yuz nafar aholi¹⁷¹ o'zining turli rang va jilosiga ega bo'lgan o'zbek tilining jonli tili – shevalarida o'zaro aloqa qilmoqdalar.

ETNOSOTSIAL TAFAKKUR VA UNING LISONIY IFODASI

Hasanova Dilfuza Odilovna,
Qo'qon davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Maqolada etnik madaniyatning asosida va uni belgilovchi va tavsiflovchi vosita sifatida til namoyon bo'ladi. Til – etnik faoliyat mahsuli, bir vaqtning o'zida, uning beminnat “xizmatkori”. Bu ikkiyoqlama munosabat tilning mavjudligi va qo'llanishi, etnosning lisoniy faoliyati kabilarda yaqqol va yorqin reallanishi ochib berilgan.

Kalit so'zi: *til, etnos, millat, xalq, madaniyat, borliq, qabila, inson, tafakkur, ifoda, mavjudot.*

Etnosotsial madaniyatni qadriyatlar ko'zgusida turlicha tasavvur qilish holati ko'p uchraydi. Haqiqatan ham etnik qadriyatlarni etnik

¹⁷¹ 2024-yil, 19-yanvar № 01/2-09-10/2-34-son O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotnomasi, O'zbekiston mahallalari uyushmasining Namangan viloyati boshqarmasining 2024-yil 18-martdagi 01-03/22-son ma'lumotnomasi.

madaniyatning shakli sifatida qarash juda muhim. Madaniyatshunos P.Sorokin e'tiroficha, qadriyat – bu “har qanday madaniyatning asosi va negizi”dir. Shu ma'noda keyingi vaqtlarda olimlar va siyosatshunoslar xalqlar orasidagi madaniy-tamadduniy farqlar qimmatining o'ziga xosligini bo'rttirish va qarama-qarshi qo'yish, bir etnomadaniyatni boshqasi bilan to'ldirish, boyitish yoki almashtirishga urinishlar millatlararo va davlatlararo nizolarning kuch olishiga sabab bo'layotganligi haqidagi xulosalar etnos, millat va xalqlararo totuvlikni ta'minlash amaliyotida metodologik ahamiyat kasb etmoqda.

Etnik madaniyatning asosida va uni belgilovchi va tavsiflovchi vosita sifatida til namoyon bo'ladi. Til – etnik faoliyat mahsuli, bir vaqtning o'zida, uning beminnat “xizmatkori”. Bu ikkiyoqlama munosabat tilning mavjudligi va qo'llanishi, etnosning lisoniy faoliyati kabilarda yaqqol va yorqin reallashadi.

Borliq hodisalarining asosiy xususiyati – ularning dialektik nuqtai nazardan serqirraligi. Inson borliq mavjudotlari “sarvari”, tabiat “gultoji” sifatida boshqa tirik jonzotlardan o'zining “homo sapiens”, “nomo loquens” ekanligi bilan yanada murakkablik kasb etib, bu murakkablik uning asosiy mavjudlik quroli bo'lgan tilida to'laligicha namoyon bo'ladi.

Etnos atamasi kishilarning ijtimoiy yaxlitligini ifodalaydi va u shu boisdan urug', qabila, elat, millat, xalqqa nisbatan ham qo'llanaveradi. E'tibor qiling: “ETNO... (yun. ethnos – qabila, elat, xalq) – o'zlashma qo'shma so'zlarning birinchi qismi; elat, xalq va ularga oidlik ma'nolarini bildiradi (mas, etnogenez, etnografiya)”. Etnolingvistika atamasi tarkibida etnos tushunchasi muayyan tilshunoslik nuqtai nazaridan “qabila”, “elat” ma'nolarini ifodalasa, umumiy tilshunoslik nuqtai nazaridan xususiy “milliy tilshunoslik” (o'zbek tilshunosligi, rus tilshunosligi) ma'nolarida istifoda etiladi. Chunki etnik birlik shakllanishining bosqichlari urug'dan boshlanib, xalq darajasigacha ko'tariladi. “Fanda etnik birlik bosqichining 3 turi mavjud: qabila, elat va millat. Ketma-ket almashib kelgan bu atamalar turli vaqtda vujudga kelgan bo'lib, ular o'z davriga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Kishilar birlashuvining tabiiy negizi — hudud umumiyliigi, shuningdek, ular tilining yaqinligi yoki umumiyliigi etnik birlikning vujudga kelishida asosiy shart hisoblanadi”.

Etnosning asosiy belgisi til umumiyliigi, tilning shakllanishi esa etnos taraqqiyotining quyi bosqichi bilan bog'liq, rivojlanishining keyingi davri etnosning keyingi shakllari bilan baravar kechadi.

Tilning ilk asosi etnik tafakkurning mahsuli bo'lganligi sababli unda ilk etnos merosi davr bilan uyg'unlashgan holda saqlanib qolaveradi.

Masalan, o'zbek etnik tafakkurining ilk davrlariga quyoshning yer atrofida aylanishi haqidagi xulosalar xos bo'lib, bugungi kunda garchi milliy tafakkur uchun yerning quyosh atrofida aylanishi ma'lum bo'lsa-da, "quyosh chiqdi", "quyosh botdi" qurilmalari bemalol ishlatilaveradi va bunda ilk etnik tafakkur asoslari saqlanib qolganligini ko'ramiz. Etnik tafakkurning qadimgi bosqichlariga xos holatlar, ayniqsa, etnik tabu hodisasida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Borliqning lisoniy tasvirida etnik tafakkur izlari turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. Buni baholashga etnik tafakkurning rivoji va hozirgi holatidan kelib chiqib munosabatda bo'lish muayyan xulosalarni berishga asos bo'la oladi. Etnos taraqqiyotining yuqori shakllaridan bo'lgan milliy tafakkur va uning ifodasi sifatidagi tilda qadimgi etnik tafakkur va uning lisoniy ifodasi izlari turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

qadimgi etnik mifologik tafakkur mahsuli va uning lisoniy ifodasi tafakkur an'anaviyligi asosida saqlanib qolganligi (yulduz uchishi, oy tutilishi, ruhning yashovchanligi, ajina, alvasti tushunchalari va ularga doir ifodalar);

tabuning yashovchanligi asosida mavjud bo'lgan qadimgi etnik tafakkur izlarining tafakkur va tilda saqlanib qolganligi (o'lim, kasallik, boylik, muvaffaqiyatsizlik, omadsizlik va bu kontseptlar ifodalari);

qadimgi tafakkur mahsuli va uning ifodasi tafakkur hamda tilda odatlanilganlik asosida saqlanib qolganligi (quyosh chiqishi, oy botishi bilan bog'liq holat va ularning ifodalari);

qadimgi tafakkur mahsulining zamonaviy tafakkur mahsuli bilan muvofiqligi asosida tafakkur va tilda o'zgarishsiz kelayotgan hodisalar.

Tilda etnik tafakkur namoyon bo'lishi va yashashi an'anaviy etimologik (antroponimik, etnonimik, etnotonimik va b.) va etnolingvistik tadqiqotlarda, talqinlarda asosiy maqsad qilib qo'yilmagan bo'lsa-da, talqinlarni to'ldiruvchi omillar sifatida ilmiy izlanishlardan o'rin olib keldi. Tilshunoslikning yangi paradigmasi, etnolingvistikaning muhim zamonaviy tarmog'i bo'lgan lingvokulturologik tadqiqotlarda bu masalalarning tadqiq predmetiga aylanayotganligi e'tiborga molik.

Tilning etnos (millat, xalq)ga va etnos (millat, xalq)ning tilga munosabati, boshqacha aytganda, tilning etnosdagi, etnosning tildagi o'rni va roli keng qamrovli hamda o'ta murakkab, uning talqini insonshunoslik fanlari kesimida qaraladi. Shu boisdan, bugungi kunda lingvistik talqinlarni boshqa fanlar ko'magisiz hal qilish qiyin. Bu esa tahlil jarayonining kompleksiv xarakter kasb etayotganligidan dalolat beradi.

Ma'lumki, alohida, uzilgan, sistemadan ajratilgan qadriyatlarni relevant va muayyan etnomadaniyatning belgilovchisi sifatida qarash yetarli emas. U etnomadaniyatning qiyosiy mohiyatini ochishga xizmat qiladi, biroq u yoki bu madaniyatni yaxlit idrok etish (ya'ni u ayni paytda etnoslararo munosabatlarni to'g'ri tushunish va boshqarishda muhim) uchun asos bo'la olmaydi. Bu esa har bir etnosning madaniy rivojlanishi ishonchli strategiyasi, etnoslararo munosabatlarning uzoq muddatli mo'ljalini ishlab chiqishda juda zarur.

Tilning lisoniy sistemasi va uning nutqiy qo'llanishida shaxsning sotsial xususiyatlarini ifodalash vositalari behad ko'p, bu vositalar har xil usul va omillar bilan belgilanadi. Shaxs sotsial belgilari til vositalari hamda ularning nutqiy qo'llanishi asosida ikki yo'sinda ifodalanadi:

- a) ochiq;
- b) yashirin.

Shaxs sotsial belgilari sotsiallikni ifodalovchi leksemalar va iboralar yordamida ochiq ifodalansa, matn va noverbal vositalar yordamida yashirin ifodalanishi mumkin. Shu bilan birga, sotsiallik semasiga betaraf munosabatdagi til ifodalari ularga ko'maklashuvchi boshqa lisoniy va nolisoniy omillar yordamida bilvosita yoki yashirin namoyon bo'lish hollari ham mavjud.

Shaxsning sotsial belgilarini til ifodalari yordamida aniqlash usul vosita va omillarni tizimlashtirish hamda ilmiy talqin qilish bugungi globallashuv sharoitida murakkabligi yanada yorqin namoyon bo'layotgan shaxsga baho berish, uning o'zi va o'zgalarga, atrof-muhitga munosabatini belgilash, jamiyatdagi o'rni va rolini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Etnomadaniy sistema tarkibida sotsiomadaniy omillar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- shaxsning lisoniy imkoniyati;
- milliy mansublik;
- ijtimoiy-madaniy mavqe;
- biologik-fiziologik belgilar;
- psixik tipi;
- ruhiy holat;
- tashqi ko'rinishi (kiyinishi, qiliqlari va h.).

Har xil sotsiumda bu belgilar bir xil qiymatga ega bo'lmaydi va shuning uchun ular nutqiy muloqotda turli darajada aks etadi, ammo bir butun holda etnomadaniy ahamiyatli belgilar majmuini tashkil qiladi.

Etnomadaniy sistemaning muhim jihat sotsial gen madaniyatidir. Sotsiogen madaniyat yoki genosotsium madaniyat har qanday

etnomadaniyatda biologik gen bilan bog'liq ravishda bo'linadi. Sotsiogen farqlar asosida biogen yotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sorokin P.A. Chelovek. Tsivilizatsiya. Obshchestvo. – M.: Politizdat, 1992. – C. 123.
2. Iskandarova Sh. O'zbek nutq odatining muloqot shakllari: Filol. fan. nomzodi ... dis. avtoref. – Samarqand, 1993.
3. Qurbonova M. O'zbek bolalar leksikasining sotsiopsixolingvistik tadqiqi: Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2009.
4. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: Filol. fan. doktori ...dis. – Toshkent, 2000.
5. Nurmuhamedova D. Sotsiolingvisticheskiy analiz zaimstvovannix slov, funktsioniruyushix v uzbekskom yazike (na material bitovix terminov): Avtoref. diss. ...kand. filol. nauk. – Tashkent, 1999.
6. Rasulov Q. O'zbek muloqot xulqining funktsional xoslanishi: Filol.fanlari nomz. ... diss. – Toshkent, 2008;
7. Sulaymonov M. O'zbek tilidagi dastxatlarning sotsiolingvistik xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2009.

GIDRONIMLAR – TILNING BEBAHO BOYLIGI SIFATIDA

Djurabayeva Zamira Axmedovna,

Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tili leksikasining eng boy va qadimiy qatlamlaridan biri bo'lgan suv bilan bog'liq nomlarning leksik-semantik guruhlari Qashqadaryo va Andijon viloyatlari gidronimlari misolida tahlilga tortildi.

Kalit so'zlar: *til, tilshunoslik, onomastika, onomastik ko'lam, ko'lamcha, toponim, antropogidronim, topogidronim, etnogidronim, fitogidronim, zoogidronim.*

O'zbek onomastikasi asoschisi, zukko olim, buyuk tilshunos E.A.Begmatovning nigohidan nomshunoslikning biron bir sohasi chetda qolgan emas. Ayniqsa, xalq hayotining katta bir qismini tashkil etuvchi va o'zbek tilining behabo boyligi analuvchi suv bilan bog'liq nomlar (gidronimlar) haqida olim boqiy satrlarni yozib qoldirgan edi. U gidronimlarni onomastik makroko'lamning bir turi sifatida baholab,

gidronimlar bir qancha mikroko‘lamlardan iborat ekanligini ko‘rsatib bergandi. Oradan yillar o‘tsa ham E.Begmatovning suv bilan bog‘liq nomlar haqidagi qarashlari o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Uning fikrlariga tayangan holda gidronimlar to‘g‘risida ba‘zi bir fikrlarimizni bayon etdik.

Dunyo aylanaveradi, zamonlar o‘zgaradi, joylar o‘z qiyofasini tubdan o‘zgartiradi, ammo ularning nomi mangu qoladi. V.A.Nikonovning ta’kidlashicha, zamonlar o‘tishi bilan shaharlar va davlatlar tanazzulga yuz tutishi, tillar va hatto, xalqlarning o‘zi ham manguga yo‘qolib ketishi mumkin, lekin ularga qo‘yilgan nomlarni aslo yo‘qotib bo‘lmaydi [1,15].

Bu borada yurtimizdagi joy nomlari o‘zgacha bir manzarani tashkil qiladi. O‘zbek tilining o‘ziga xos latofati, go‘zalligi, boyligi, shirasi shahar va qishloqlar, daryolar, buloqlar, tog‘lar, qirlar, bir so‘z bilan aytganda, joy nomlari – toponimlarda o‘zining yaqqol ifodasini topgan.

Ma’lumki, joy nomlarini bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan til birligiga toponim deyiladi. Toponim yunoncha *topos* – joy va *onoma* – nom so‘zlaridan olingan bo‘lib, leksikologiyaning joy nomlarini o‘rganuvchi bo‘limi, ma’lum bir hududdagi joy nomlari majmuasi ma’nolarini anglatadi [2,110].

Joy nomlari – keng tushuncha. U “yer yuzasining quruqlik qismida joylashgan tabiiy-jug‘rofiy va sun’iy (inson yaratgan) ob’yektlarning atoqli otlari: oykonim, oronim, speleonim, xoronim, urbanonim, drimonim, nekronim kabi 100 ga yaqin geografik obyektlarni, tilshunoslik nuqtai nazaridan yondashsak, onomastik ko‘lam va ko‘lamchalarni o‘z ichiga qamrab oladi” [3,76-77]. Shulardan biri suv bilan bog‘liq bo‘lgan nomlar – gidronimlar hisoblanadi.

Gidronim yunoncha *hydor* – suv, *onyma* – nom so‘zlaridan olingan bo‘lib, oqar va turg‘un suv hamda suv havzalari nomlari sanaladi [2,30].

Mavzu yuzasidan E.Begmatov, N.Uluqov, S.Qorayev, N.Hasanov, A.Muhammadjonov, T.Nafasov, N.Oxunov, A.Ergashev kabi olimlar tomonidan ilmiy ishlar e’lon qilingan. [qarang, 4].

Joyning tabiiy geografik sharoiti, aholining etnik tarkibi, kishilarning kasbi va mashg‘uloti, qazilma boyliklar, shu yerga asos solgan kishi nomlari, tarixiy shaxslar va ular faoliyati bilan bog‘liq voqealar toponimlarning vujudga kelishida asosiy lisoniy manba hisoblanadi [5,35]. Bu holat, ayniqsa, suv bilan bog‘liq nomlarda kuchli kuzatiladi. Bu kabi nomlarni istagancha topish mumkin. Vodiy viloyatlaridagi gidronimlar yuzasidan doktorlik ishini bajargan N.Uluqovning aytishicha, Farg‘ona vodiysida 6,5 ming gidronomik nom bor. Ishda ularning 36 ta turi farqlangan [6,4-19].

To'plagan materiallarimiz asosida ularni mikroko'lamchalarga ajratishga harakat qildik.

1. Buloq nomlari: Abdalbuloq, Ayirg'a, Arpabuloq, Beshbuloq, Bodaki, Bo'talabuloq, Gulbog', Gulbuloq, Gumbaz, Devonbuloq, Yonabu, Yong'oq, Jangalbuloq, Jiyda, Jiydali, Junivoybuloq, Zirkbuloq, Kamar, Ko'kcha, Qamashibuloq, Qashmuyar, Qizilbuloq, Qizilqo'ton, Qoqbuloq, Qoraqara, Qo'ng'izbuloq, Qo'riq, Qo'tirso'lak, Lo'libosti, Obichashma, Oqbuloq, Olabuloq, Polabuloq, Sabziq, Sassiqlihashma, Tovulchak, Tomchi, Toshbuloq, Xarkalla, Xo'janye'mati, So'rbuloq, So'rcha, Cho'yansoy va h.k.

2. Ariq nomlari: Ajirchasoy, Arabbandi, Gov, Darxon, Denov, Jaztyepa, Jar, Janbo'z, Ko'lob, Qamashi, Qorasuv, Qoratyepa, Qoracha, Qumariq, Loyqa, Mo'minobod, Oqariq, Po'lati, Savbog', Sariq, Xabar, Xonobod, Xo'jaariq, Yangikyent va h.k.

Andijondagi ariqlar haqida Zahiriddin Muhammad Bobur: *"To'qqiz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas"*– deb yozadi [7,58]. Andijonliklar mazkur 9 ta ariq nomini saqlab qolganlar: *Xakanariq, Burxonshayx, Jo'yibozor, Xo'tanariq, Bo'g'roxon arig'i, Oqravot, To'qmoq, Bobotavakkal, Dalvarzin.*

Bobur ariq o'rnida *tarnov* so'zini qo'llagan. *Tarnov* (forscha: suv oqadigan, o'tadigan quvur) yomg'ir, qor suvlari oqib tushishi uchun tom chetlariga o'rnatiladigan, yog'och yoki tunukadan quvur yoki ariqcha shaklida yasalgan moslama [8,165].

3. Soy nomlari: Abdi, Ajirchasoy, Almatsoy, Arabbandi, Baqati, Beshqo'ton, Beshsoy, Bulquloq, Bulutxona, Varanko'lsay, Voxinsay, Gandagerim, Gandasoy, G'elon, Govxona, Govxonasoy, Guldara, Gumushlik, Gurati, Gurunlak, Davronsoy, Dandonchakan, Darasoy, Dashtsoy, Dug'ob, Do'konxona, Yelsoy, Javaqli, Jar, Jarsoy, Jarshashir, Zarangzorsoy, Zoqchisoy, Ingichka, Ingichkasoy, Sichqonsoy, Yo'natsoy, Ichkalibuloq, Ichkilik, Kavraysoy, Kallasoy, Kindik, Kindiktyepa, Kon, Ko'kashsoy, Ko'kdaryo, Kunko'rmas, Kuyukdaryo, Qaynarbuloq, Qayrag'ochsoy, Qizilangur, Qizilgaza, Qizilko'l, Qizilsoy, Qishloqsuv, Qovluq, Qoplondara, Qora archa, Qora dahana, Qoranko'l, Qorako'lsay, Qorasuv, Qorachashma, Qorong'iliksoy, Qo'ybor, Qo'rnonak, Qo'rg'onaksoy, Qurko'l, Qursoy, Quruqlisoy, Quruqsoy, Qutchi, Qushliq, Qushtuvasoy, Quyuqchinor, Langar, Mamarli, Navdarz, Navchaqar, Obakihonaqo, Obishxondaryo, Oyoqchidaryo, Oqquldiqsoy, Oqota, Oqravot, Oqsoy, Oqsuv, Oqtosh, Olayluq, Omonchiqsoy, Otxona, Oftobro'ya, Oxirgiqishloqsoy, Oxirgisoy, Polvonsoy, Rahimsoy, Salimsoliq,

Sangpastsoy, Sanginak, Sarituz, Sarito‘qay, Sarich, Sarobi, Soyjilg‘ako‘l, Suvjar, Suvlisoy, Suvtushar, Takalik, Tarag‘aysoy, Temirsandiq, Tyemiro‘g‘li, Tirna, Tyerakli, Toldi, Tomchisoy, Toshbuloq, Toshqal‘a, To‘laqo‘lsoy, To‘lasoy, To‘tko‘l, To‘rtqo‘yliq, Uvildilik, Uyshinsoy, Ulug‘dala, Fayzullo, Xo‘jaqo‘rg‘on, Xo‘jaorolsoy, Chaqcha, Chappasuv, Chashmai kanda, Chashmai obizamzam, Chilhazor, Chimboy, Cho‘yanlisoy, Sharda, Shardaryo, Shirindaryo, Sho‘rdaryo, Sho‘rsoy, Egrisuv, Yaroqsoy va h.k.

4. Daryo nomlari: *G‘ulondaryo, G‘uzordaryo, Jinnidaryo, Katta O‘radaryo, Kichik O‘radaryo, Qashqadaryo, Qizildaryo, Qorasuv, Qumdaryo, Oqdaryo, Oqsuv, Tanhozdaryo, Yakkabog‘daryo va h.k.*

5. Kanal nomlari: *Beshariq, Bo‘ston, Darxon, Jeynov, Zarbuloq, Imomyoqub, Koson, Lagandi, Makrat, Mirishkor, Mudun, Navqot, Obinavvot, Paxtaobod, Pistaxon, Po‘lati, Rudaksoy, Sandal, Ushoqtyepa, Fazli, Xitoy, Chil, Qamrad, Qavchin, Qoributan, Qumdaryo, Halqabod va h.k.*

6. Kollektor nomlari: *Badaxshon, Dasht, Duyul, Jonboz, Juyruk, Zax, Loyqa, Uzunquduq, Tinibek, Xonobod, Shamolquduq, Sho‘rsoy, Sho‘rcha, Yangidaryo, Qalli, Qorabayir, Qorabog‘soy va h.k.*

7. Ko‘l nomlari: *Qorabuloq, Tortar, Tuyako‘l, Halimko‘l, Sho‘rko‘l va h.k.*

8. Suv ombori nomlari: *Berdi, Bozorko‘l, Karim, Kyelin, Langar, Latta, No‘g‘ayli, Pachkamar, Uvana, Xo‘ja, Chilgumbaz, Chimqo‘rg‘on, Shamshiqoq, Sho‘rabsoy, Yangiqo‘rg‘on, Qalqama, Qamashi, Qizilsuv, Hamro, Hisorak va h.k.*

9. Har bir hududning gidronimlarida o‘zgacha manzara kuzatiladi. Birgina Qashqadaryo viloyatida boshqa joylarda uchramaydigan **muzlik nomlari:** *O‘rtachilhazor, Chapchilhazor, Chilhazor* va h.k.; sardoba nomlari: *Yakka*; sharshara nomlari: *Suvtushar*; suv tashlamalari nomlari: *Jar, Sangak, Qirlisoy*; quduq nomlari: *Taqirqudug‘, Cho‘lyotoq, Alaqum, Po‘lat bobo, Shirinquduq, Mo‘minyotoq, Sho‘rko‘lyotoq, Qurbonboy, Beshquduq, Obbaquduq, Sutxona, Yutar, Berdiquduq, Avazcho‘l, Hachcha, Qo‘shjarli, Daraxtli, Kapali* va h.k.larning ham viloyat onomastik ko‘lamida mavjud bo‘lishini ta‘minlagan.

Toponimlarni tadqiq qilish amaliyotidan ayonki, ma‘lum bir hududning geografik nomlarini o‘rganayotganda, toponimlarni o‘rganish va tasniflashda sezilarli natijalarga erishish uchun ularning turli parametrlariga e‘tibor berish taklif qilinadi [9,18].

Suv nomlarinii o‘z ichida quyidagicha guruhlash mumkin.

Antropogidronimlar: *Almatsoy, Davronsoy, Rahimsoy, Salimsoliq, Fayzullo* (soy nomlari); *Imomyoqub* (kanal nomi); *Tinibek* (kollyektor nomi); *Berdi, Karim* (suv ombori nomlari); *Po'lat bobo, Mo'minyotoq, Qurbonboy, Berdiquduq, Avazcho'l*, (quduq nomlari) va hokazo. Bular shaxsning joy (obyekt) bilan aloqadorligi, bog'liqligi asosida yuzaga kelgan gidronimlar sanaladi [10, 29].

Etnogidronimlar: *Lo'libosti, Xo'janye'mati* (buloq nomlari); *Arabbandi, Uyshinsoy, Xo'jaqo'rg'on, Xo'jaorolsoy* (soy nomlari); *Darxon, Xitoy, Qavchin* (kanal nomlari); *No'g'ayli, Xo'ja* (suv ombori nomlari) va hokazo.

Etnotoponimlar xalq, millat, urug' nomlaridan va ular ishtirokida hosil b'lgan joy nomlaridir [11, 43]. Ular ichida etnogidronimlar muhim o'rin tutadi.

Fitogidronimlar: *Arpabuloq, Gulbog', Gulbuloq, Yong'oq, Jangalbuloq, Jiyda, Jiydali, Zirkbuloq* (buloq nomlari); *Guldara, Zarangzorsoy, Kavraysoy, Sarito'qay, Terakli, Toldi, Qayrag'ochsoy, Qoraarcha, Quyuqchinor* (soy nomlari); *Bo'ston, Pistaxon* (kanal nomlari) va hokazo. Fitogidronimlarda xalqning poetik tafakkuri zuhr bergani ko'zga tashlanadi. Pistaxon, Quyuqchinor gidronimlari fikrimizga dalil bo'la oladi.

Topogidronimlar: *Qamashibuloq, Qamashi, Yangikent* (ariq nomlari); *Varanko'lsoy, Voxinsoy, Qishloqsuv* (soy nomlari); *G'uzordaryo, Yakkabog'daryo* (daryo nomlari); *Navqot, Po'lati* (kanal nomlari); *Badaxshon* (kollektor nomi) va hokazo.

Zoogidronimlar: *Qo'ng'izbuloq, Gov, Govxona, Govxonasoy, Sichqonsoy, Qoplondara, Qo'ybor, Otxona, Takalik, Qorabayir, Tuyako'l* va hokazo.

Rang bilan bog'liq nomlar: *Ko'kcha, Qorabuloq, Qizilbuloq, Qizilqo'ton, Qoraqara, Oqbuloq, Olabuloq* (buloq nomlari); *Qorasuv, Qoratepa, Qoracha, Sariq*, (ariq nomlari); *Ko'kashsoy, Ko'kdaryo, Qizilangur, Qizilgaza, Qizilko'l, Qizilsoy, Qora archa, Qora dahana, Qoranko'l, Qorako'lsoy, Qorasuv, Qorachashma, Oqquldiqsoy, Oqota, Oqgravot, Oqsoy, Oqsuv, Oqtosh* (soy nomlari); *Qizildaryo, Qorasuv, Oqdaryo, Oqsuv*, (daryo nomlari); *Qorabayir, Qorabog'soy* (kollyektor nomlari); *Qorabuloq, Qizilsuv*, (suv ombori nomi) va hokazo. E'tibor berilsa, qora gidroelementi bilan buloq, ariq, soy, kollektor, suv ombori va h.k.lar hosil qilinyapti. Bu mazkur leksik birlikning gidronimlar yasashdagi faolligidan dalolat beradi.

Son bilan bog'liq nomlar: *Beshbuloq* (ariq nomi); *Beshqo'ton*, *Beshsoy*, *To'rtko'l*, *To'rtqo'yliq* (soy nomlari); *Beshariq* (kanal nomi); *Beshquduq* (quduq nom) va hokazo.

Sifat bilan bog'liq nomlar: *Bo'talabuloq*, *Qoqbuloq*, *Qo'tirso'lak*, *Polabuloq*, *Sassiqchashma*, *Sho'rbuloq*, *Sho'rcha*, (buloq nomlari); *Loyqa* (ariq nomi); *Qizilgaza*, *Qorong'iliksoy*, *Quruqlisoy*, *Quruqsoy*, *Quyuqchinor*, *Oxirgiqushloqsoy*, *Oxirgisoy*, *Sangpastsoy*, *Soyjilg'ako'l*, *To'laqo'lsoy*, *To'lasoy*, *Shirindaryo*, *Sho'rdaryo*, *Sho'rsoy*, *Egrisuv* (soy nomlari); *Jinnidaryo*, *Qashqadaryo* (daryo nomlari); *Uzunquduq*, *Shamolquduq*, *Sho'rsoy*, *Sho'rcha*, *Yangidaryo* (kollyektor nomlari); *Halimko'l*, *Sho'rko'l* (ko'l nomlari); *Latta*, *Sho'rabsoy* (suv ombori nomlari); *Yakka* (sardoba nomlari); *Taqirquduq*, *Shirinquduq*, *Sho'rko'lyotoq* (quduq nomlari) va hokazo.

Sifat bilan bog'liq nomlar ichida qoq so'zi e'tiborni tortadi. Andijon viloyatida yerga oid qoq so'zi qo'llanadi. Qashqadaryoda *Qoqbuloq* gidronimi mavjud.

Professor N.Uluqovning aytishicha: "Qoq – yog'in yoki ko'lmak suvlar to'plangan suvlik ma'nosini anglatadi" [6, 101]. Demak, *Qoqbuloq* yomg'ir va qor suvlaridan hosil bo'lgan buloq sanaladi.

Ob-havo bilan bog'liq nomlar: *Bodaki* (ariq nomi); *Yelsoy* (soy nomi); *Shamolquduq* (kollyektor nomi) va hokazo.

Chashma leksemasi ishtirokida yasalgan gidronimlar: *Obichashma*, *Sassiqchashma* (ariq nomlari); *Qorachashma*, *Chashmai kanda*, *Chashmai obizamzam* (soy nomlari) va hokazo. *Chashma* so'zi forsha *chashma* – buloq, manba so'zlaridan olingan bo'lib, "yer ostidan chiqayotgan suv manbai va uning suvi" ma'nosini bildiradi [12, 405].

Yuqoridagilar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, buloqlar, ariqlar, kanallar, ko'llar va h.k.lar nomini bildiruvchi gidronimlar o'zbek tilining boy onomastik qatlamini tashkil qiladi. Ularda shu yerda yashovchi xalqlarning dunyoqarashi, urf-odatlar, turmush tarzi o'zining yaqqol ifodasini topgan. Ularga xos lisoniy xususiyatlarni o'rganish, o'zbek xalqining dunyoqarashi, urf-odatlar, qadriyatlar haqida bizga qimmatli ma'lumotlarni berishi tabiiy.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nikonov V.A. Vvedeniye v toponimiku. – M.: Nauka, 1965. –179 s.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2002. – 168 b.

3. Begmatov E., Uluqov N. O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati. – Namangan, 2006. – 104 b.

4. Hasanov H. O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – Toshkent: Fan, 1965. – 80 b.; Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – 240 b.; Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi. Qashqadaryo viloyati qishloqlari nomining tadqiqi. – Toshkent: Muharrir, 2009. – 432 b.; Nafasov T., Tursunov Sh. Qarshi shahri mahalla va ko‘cha nomlari. – Toshkent, 2006; Nafasov T., Nafasova V. O‘zbek tili toponimlarining o‘quv izohli lug‘ati. (Maktab o‘quvchilari, kollej va litsey talabalari uchun). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 88 b.; Nafasov T. O‘zbekiston toponimlapining izohli lyg‘ati. – Toshkyent: O‘qituvchi, 1988. – 290 b. Oxynov N. Farg‘ona vodiysi antpopooykonimlapi // O‘zbek tili va adabiyoti, 1997. № 2. – B. 26-30; Ergashev A. Andijon viloyati etnotoponimlarining areal-onomastik tadqiqi: Filol.f.n. ... dis. avtoreferati. – Toshkent, 2012. – 135 b.

5. Turdibekov M. Shimoliy Tojikiston toponimlarining tarixiy-lingvistik xususiyatlari: Filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2022. – 256 b.

6. Uluqov N. O‘zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi.

7. Toshkent: Fan, 2008. – 192 b.

8. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Akademik nashr. – Toshkent: Fan, 1960. – 509 b.

9. Isaqov F. “Boburnoma” uchun qisqacha izohli lug‘at. – Andijon: “Andijon” nashriyot-matbaa OAJ, 2006. – 236 b.

10. Superanskaya A.V. Языковые i внеязыковые ассоциации собственных имен. – М., 1970. – С. 3–18.

11. Oxunov N. Farg‘ona vodiysi antropooykonimlari // O‘zbek tili va adabiyoti. 1997.– № 2. – B. 27-32.

12. Karimov S.A., Bo‘riyev S.N. O‘zbek toponimikasi taraqqiyot bosqichida. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 43.

13. Ўзбек тилининг изохли луг‘ати. 5 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – 608 б.

ISM-LAQABLAR XUSUSIDA

Ibragimova Zamira Yuldashevna,
Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada shevalarda qo'llaniladigan inson ismlarining laqabga aylanishi va laqablarning ism bilan kelishi, ism darajasiga chiqib faol bo'lishidan tashqari, ismlarning turli bog'liqlik va xosliklar asosida laqab bo'lib keladigan holatlarni kuzatish mumkin.

Kalit so'zlar: *shaxs ismlari, shaxs laqablari, qisqartma ism, faol laqablar, kasbiy laqablar, xarakter-xususiyatli laqablar.*

Annotation. In this article, in addition to the fact that human names used in dialects become nicknames and nicknames come with a name and become active at the level of a name, it is possible to observe cases where names become nicknames based on various connections and characteristics

Key words: *personal names, personal nicknames, short name, active nicknames, profession-related nicknames, characteristic nicknames.*

O'zbek xalqimizning bebaho ma'naviy boyligi milliy qadriyatlarimizni, milliy tafakkurini, turmush tarzini, urf-odatlarini haqida ma'lumot berib turadi. Xalqimizning asrlar davomida shakllangan chuqur ildizlari, turmush tarsi, urf-odatlarini bilan bog'liq so'z, atamalar, turli paremiologik birliklar adabiy tilimizga nisbatan dialektal birliklar sirasida saqlanib qolgan. Chunki biror xalqning turmushi, urf-odati, madaniyati, eng avvalo, tildagi so'zlarda, ma'lum bir hududda yashayotgan sheva, dialekt vakillarining nutqida o'z aksini topadi.[7:9] O'zbek tilshunosligida ilk bor taxalluslar va laqablar adabiyotshunoslik aspektida B.Qoriyev, R.Vohidovlar tomonidan o'rganilgan. Ushbu jihatdan o'zbek onomastikasida E.Begmatov, Y.Menajeyev, X.Azamatov, D.Abdurahmonov, F.Abdullayev, Sh.Nizamovalarning ilmiy ishlari tahsinga sazovordir. XX asrning 60-yillarida E.Begmatov o'zbek tilida kishi ismlari, familiyasi, laqabi, nasabi va taxalluslarini entolingvistik, lingvistik jihatdan ilk bor keng doirada tadqiq qilgan [1. 56]. Laqablar nazariy va amaliy jihatdan E.Begmatovning bir qator maqolalarida tadqiq qilinganligini nazarda tutib, ushbu maqolamizni Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagi uchraydigan, ammo o'zbek adabiy tilida uchramaydigan laqablarga to'xtalishni lozim topdik. Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida kishi ismlari bilan faol qo'llaniladigan laqablar ko'plab topiladi. O'g'uz va qipchoq lahjalariga mansub bo'lgan sheva vakillari bir-biri bilan muloqot jarayonida laqabini qo'shib murojaat qilish odat tusiga

kirib qolgan. Ushbu maqolamizda Xo'jayli, Amudaryo va Beruniy tumanlari misolida laqablarni o'rganishga harakat qildik. Zero, bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada, avvalo, o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiydir. [2,12]

Laqab termini o'tmishda "taxallus", "familiya" kabi ma'nolarni ham anglatgan. Shu sababli "O'zbek tilining izohli lug'ati" da quyidagicha izohlangan: *Laqab* (a). 1. *Biror xususiyatga ko'ra, kishiga hazil qilib yoki masxaralab berilgan qo'shimcha nom.* 2. esk. ayn. *taxallus.* 3. esk. ayn. *familiya.* 4. *Hayvonlarga qo'yilgan nom.* [3,492]

Ma'lumki, laqab shaxs hayotining turli davrlarida unga odamlar tomonidan odamning turli xususiyati va sifatiga ishora qilib, beriladigan so'zdir. M.N.Chabanov ism, familia, otasmini asosiy, laqab va taxallusini qo'shimcha nomlar kategoriyasiga kiritadi: "Laqab – bu norasmiy qo'shimcha nom bo'lib, jamiyatda bir kishini ikkinchisidan farqlashga xizmat qiladi". [4,51]

Laqablarning nutqda qo'llanilishi, funksional shakliy belgisiga ko'ra ikkiga ajratish mumkin: 1. Atoqli ot sifatida mustaqil qo'llanuvchi laqablar. 2. Shaxs ismi bilan birga keluvchi laqablar. Mustaqil qo'llanuvchi laqablar bosh harf bilan yoziladi va shaxsning ismi bilan parallel yashaydi.

A.G'afurovning yozishicha, o'tmishda kishilar ismni shaxsning joni bilan bog'liq deb hisoblashgan. Shu sababli ism orqali shaxsning taqdiri, hayotini belgilash o'zgartirish mumkin deb bilishgan. O'tmishda oddiy xalq o'rtasida taxallus bo'lmagan, ularning laqabi bo'lgan. Abdurayim polvon, Karim cho'pon, Madamin chatoq, Sulton kal, Jomart qassob, Rahim sudxor. Laqablar bir xil ismli kishilarni bir-biridan farqlash, ajratish vazifasini bajargan.

Yuqorida ta'kidlab keltirilgan misollar ushbu maqolamizni Qoraqalpog'iston Respublikasi o'zbek shevalarida qo'llanilayotgan laqablarning leksik, sematik, etimologik jihatini tahlil qilishga harakat qildik.

Varlama (Vorlomo) – O'zbek tilining izohli lug'atida *vorillab* so'zi berilgan. Ravon va tez (suvning oqishi haqida). Taqlidiy so'zdan fe'l so'z turkumi, undan sifat so'z turkumi yasalgan. Bu laqabda so'z ko'chishining harakat o'xshashligi asosida metafora yo'li bilan ma'no ko'chgan. Varlama - barcha yangiliklardan xabardor bo'lgan, to'y-tomoshalarda, bazm-jamshidalarda to'lib-toshib gurung berib, hammani og'ziga qaratadigan

odam. (Xo'jayli tumani Nayman OFY., Duysan varlama, Amudaryo tumani Qipchoq OFY., Ochil varlama)

Čānāč (Chanach) - quvonchdan o'ziga sig'may turgan odamga nisbatan qo'llanilgan. Xalq orasida shunday maqol ham bor: "Har qo'ltig'inda bir chanach". (Xo'jayli tumani Samanko'l OFY., Qanimjan chaqach, Amudaryo tumani Kuyukko'pir OFY., Shukurullo chanach)

Väjsäk (Vaysak) – hadeb vaysayveradigan, ko'p gapirishni yaxshi ko'radigan[4:436]. Ammo, bu laqab ko'p gapirgan uchun emas, balki ko'p ma'lumot bilgani, dostonlar aytgani uchun. Notiq, nutqi yaxshi bo'lgani uchun shunday laqab olgan. (Amudaryo tumani To'lqin OFY., Sobir vaysak)

Taš (Tosh) – yaxlit massa yoki bo'lak-bo'lak holda uchraydigan, suv kor qilmaydigan, qattiq, mo'rt tog' jinslarining umumiy nomi[5,159]. Amudaryo tumanida bunday laqabli odamga fikrida mustahkam turuvchi, o'z fikrida mustahkam qoluvchi. Fikrini hech kim o'zgartira olmagan odamga shunday laqab berilgan. Yana bir hududida bo'lsa ziqna, qitmir, chiqimga toshdek qattiq degan ma'noni bildirib, shunday odamga nisbatan ishlatiladi. (Xo'jayli tumani Samankol OFY., Karim tash, Yusup tash, Amudaryo tumani To'lqin OFY., Quronboy tosh, Amudaryo tumani Qitay OFY., Haytboy tosh).

Šajir (Shoir) – arabcha she'r to'quvchi, yozuvchi. 1. She'riy asarlar yozadigan kishi. 2. Baxshi yoki oqinlar ismiga hurmat yuzasidan qo'shib aytiladigan so'z. 3. Gapdon, so'zamol, hozirjavob odam haqida[5,591]. Bu odam she'r yozmagan, lekin so'zlagan paytda so'zlarni qofiyaga solib gapirgan. Odamlarning bergan savollariga qofiyaga solib javob qaytargan. (Amudaryo tumani Qipchoq OFY., Orzugul shoir)

Yjšyn (Uyshun) – odamlarni jamlab, ahil-inoq qilib boshqargan. Qarindosh-urug'ining og'zini biriktirib, bir ovul bo'lib yashagan va bugungi kunda komonimga ham aylangan. (Amudaryo tumani bilan Turkmaniston chegarasi Uyshun ovul., Rajab uyshun) kabi.

Qaqaj (Qaqay)-tikka qotib turmoq, tik holatda bo'lmoq[6: 270]. Ma'lumot beruvchining izohiga ko'ra: manman, o'ziga bino qo'ygan, hech narsani pisand qilmaydigan kabi ta'riflarni berdi. (Xo'jayli tumani Gujum aul, Sadulla qaqay, Amu. To'lqin OFY., Hasan qaqay).

Kärdi (Kardi) – ayn karillamoq. 2 ko'chma. ortiq darajada maqtanchoqlik qilmoq, ortiq darajada maqtanmoq, o'zini shunday holatda tutmoq [5,322]. Juda qo'pol odam bo'lgan. (Yo'ldosh kardi., Beruniy tumani)

Qajsar (Qaysar) – [arabcha-podshoh <lot. caesar< Caesar-Rim imperatori Gay Yuliy Sezar nomidan]1. Ot Rum podshosi; umuman,

podshoh, hoqon. Jahonning fотиhi Iskandar, Rum qaysari, qotil Chingiz. G'.G'. 2. Sft. Tutgan yerini kesadigan; o'jar, tixir, ters. 3. Ko'chma. Kishi idorasiga bo'sunmaydigan; o'jar, asov. Qaysar tabiat [6,218] Inson xarakteriga nisbatan, qilgan hatti-xarakatiga ko'ra qo'yilgan. O'zining bilganidan qolmaydigan, qilgan ishi xatо bo'lsa ham o'zinikini to'g'irleydigan odamga ushbu laqab qo'shib aytilgan. (Amu. To'lqin OFY., Yo'ldash qaysar).

Kolli (Ko'lli) – ushbu laqabning asosi ko'l leksemasi bo'lib, “quruqlikning suvga to'lgan (suv qoplagan), atrofi berk, chuqurlikdan iborat tabiiy suv havzasi” [453]. Bilamiz qishloqlarda uyining atrofida tomorqalar bo'ladi, ammo shu laqabni olgan odamning uyining oldida ko'li bo'lgan. Ya'ni bu uy boshqa uylardan ko'li bilan ajralib turgani uchun, ko'l leksikasi ismga qo'shib, laqabga aylanib ketgan. Bu laqab ism darajasiga chiqib, hatto xalq orasida ismning yo'qolish holatini ko'rishimiz mumkin. U odamning oshi katta bo'lib, odamalar uni Ko'lli bobo deb chaqirgan. Vaqt o'tib farzandlari ham *ko'lli* laqabini olgan. (Amu. To'lqin OFY. 2-mahalla., Zarif ko'lli).

Qoraqalpog'iston shevalarida ayrim shakllar borki, ularni ism yoki laqabga ajratish lozim bo'ladi. Bunga *Zappi* (Amudaryo., Zafar), *Rüppi* (Amudaryo., Rufat), *Motij* (Amudaryo., Mavluda), *Paquš* (Amudaryo., Fahriddin), *Säčij* (Beruniy., Sanjar), *Müzzī* (Amudaryo., Muzaffar), *Müqqi* (Amudaryo, Muqaddas), *Anta* (Beruniy, Anora), *Aküš* (Amudaryo., Asqar) kabilarni misol qilish mumkin. Ular laqab bo'lishi uchun shaxsning qaysidir jihatini ta'riflashi lozim edi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, laqablar yakka o'zi kelganida ism darajasiga chiqadi va mustaqil atoqli otga aylanadi. Shaxs ismi bilan kelganda esa, ism bilan birgalikda yagona atoqli otni tashkil qiladi. Laqablar struktur jihatdan bir va birdan ortiq asosdan iborat bo'ladi. Qoraqalpog'iston Respublikasida yashaydigan 4 ta turkiy xalq vakillarida uchraydigan o'g'uz va qipchoq lahjasiga mansub laqab mavjud ekanligi va ularning ijobiy va salbiy ma'noda qo'yilish tarixini isbotlashga harakat qildik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E. O'zbek antroponomikasi. – Toshkent: Fan, 1985. B. 56.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrda qabul qilgan “O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqegini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi farmoni. <https://lex.uz/docs/4561730>
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – B. 436.

4. Mahmudov N. Xudoybegenova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013. B. 302.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 4-jild – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jild – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
7. Nurjanov O.E. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari etnografizmlari. Monografiya. – Toshkent: "BOOKMANY PRINT", 2024. 152 b.

JOYLARNI SHAXS NOMLARI BILAN ATASH TARTIBI

Ergashev Abduhalim Abdujalilovich,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasi hududida joylarni nomlashda shaxs nomlaridan foydalanish tartibiga doir fikr va mulohazalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: *atroponimlar, toponim, shaxs nomlari, joy nomlari, oykonim.*

Аннотация. В данной статье представлены мнения и комментарии относительно использования личных имен при наименовании мест на территории Республики Узбекистан, порядка наименования мест на основе антропонимов.

Ключевые слова: *атропонимы, топонимы, личные имена, топонимы, ойконим.*

Til jamiyatning talab va ehtiyojlariga, tabiatda, atrof-muhitlarda yuz beradigan o'zgarishga qarab yangilanib, rivojlanib, boyib boradi. Bu jarayonning ba'zi xususiyatlari joy nomlari sohasida ham ko'rinadi. Har bir davrda vaqtlar o'tishi bilan tabiatda noma'lum va sirli bo'lib kelgan ba'zi fizikaviy-geografik obyektlar aniqlanadi yoki inson tomonidan yangi shaharlar, qishloqlar, ariqlar, kanallar barpo etiladi. Natijada, bularga nom berish lozim bo'lib qoladi. Shuningdek, ba'zan joylar, obyektlarning eski nomlariga kishilarning munosabati o'zgaradi. Natijada bunday nomlarni boshqasi bilan almashtirishga to'g'ri keladi.

Joylarni nomlash ishidagi eng murakkab muammolardan biri joylarni shaxslar nomi bilan atash masalasidir. Kishilar nomini joy nomlariga

ko'chirish tilda qadimdan mavjud bo'lgan hodisadir. Ammo bunda ma'lum asos va me'yorlarga amal qilingan.

Joylarni shaxslar nomi bilan atash, ayniqsa, sho'rolar davrida avjiga chiqqani ma'lum. Shu sababli eski tuzum davridagi toponimlarning aksariyatini shaxslar nomi tashkil qiladi. Chunki u davrlarda toponimlar ba'zi shaxslarni e'zozlash, ular nomini abadiylashtirishning keng tarqalgan usuliga aylangan edi.

Qanday shaxslar nomi abadiylashtirishga munosib, qaysi birlari nomunosib ekanini belgilash ancha murakkab masaladir. Buning talab va mezonlari hozirga qadar yetarli va izchil belgilangan emas. Shu sababli eski tuzum davrida shaxslar nomi har qanday joylarga va obyektlarga qo'yilaverar edi. Bunda qandaydir chegara bo'lgan emas. Sho'rolarcha nombozlikning bu tajribasi hozirda qoralanmoqda. Demak, qanday shaxs nomi, qanday ob'ektlarga berilishi mumkinligini izchil belgilash muhim masaladir.

Shaxs nomidan hosil qilingan toponimlarning ba'zi salbiy tomonlari ham bor. Chunki joyning ism va familiyadan iborat bo'lgan nomi chinakam toponimga aylanishi, toponimiya tizimiga shaklan moslashib, singib ketishi osonlikcha amalga oshmaydi. Bu hol tabiiy toponimiya tarkibida soxta, notabiiy xususiyatlarning yuzaga kelishiga sababchi bo'ladi.

Toponimik bisotida ba'zi noo'rin, nomunosib nomlarning paydo bo'lishiga sababchi bo'luvchi omillardan biri shaxs nomini shoshib, atroflicha o'ylab ko'rmasdan, davrning sinovi, xalqning xolisona bahosini kutmasdan "abadiylashtirishga" intilishdir. Shu sababli toponimik obyektlarning nomlarini tartibga solish Respublika komissiyasining "Tavsiyalarida quyidagicha haqli talab mavjud: Shaxs nomi uning vafotidan keyin kamida 5 yil o'tgach yoki shaxsning obro'-e'tibori kamida chorak asrlik muddatga bardosh bergandagina biror obyektga qo'yilishi mumkin".

Mana shu shart haqida turli mulohazalar bildirilmoqda. Bu muddatlar kimlargadir ma'qul, kimlargadir noma'qul tuyulmoqda. Balki qo'yilgan muddat ko'pdir yoki ozdir. Ammo, bizningcha, shaxs nomini shoshib abadiylashtirmaslik, bu masalada qandaydir muddatning o'tishi maqsadga muvofiqligi aniq. Shoshib qo'yilgan nom ko'p holda istiqbolsiz bo'lishini amaliyotning o'zi ko'rsatib turibdi.

Shaxslar nomi bilan bog'liq toponimlarning miqdoran ko'payib ketishi, ayniqsa, bir xil nomlarning takror uchrayverishi "abadiylashtirish"ning me'yoridan ortib ketishidir. Ayniqsa, buyuk ajdodlarimiz nomining munosib va nomunosib obyektlarga ko'plab takror holda qo'yilaverishini ma'qullab bo'lmaydi. Chunki, ulug' ajdodlar nomi ulkan, noyob

obyektlarga qo'yilgani ma'qul. Chunonchi, *Navoiy shahri*, *Navoiy ko'chasi*, *Navoiy muzeyi*, *Navoiy teatri*, *Navoiy bekati* (metroda), Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, Navoiy nomidagi Samarqand davlat universiteti mana shunday ob'ektlardir. Mana shulardan keyin kichik bir do'kon, jamoa xo'jaligi yoki firmani buyuk Navoiy nomi bilan atash o'rinlimi? Buyuk ajdodlar nomini e'zozlash ular nomidagi joylarning, obyektlarning miqdoran ko'pligida takror-takror uchramerishida emas, balki bu obyektlarning o'sha nomga munosibligidadir.

Shaxs nomlarining toponimga ko'chishida ma'lum aniqliklarni talab qiluvchi yana bir masala bor. Bu ham bo'lsa, umuman, "shaxs nomlarini qanday obyektlarga berish mumkin, buning biror chegaralovchi shartlari bormi?" deyilgan muammodir. Sho'rolar davrida shaxs nomi har qanday ob'ektlarga berilaverar edi. Shu sababli shaxs nomi ishg'ol qilmagan biror joy, o'rin, tabiiy-jug'rofiy obyekt yo'q edi. Bu hol joy nomlari tizimida bir xil takror nomlarning ko'payib ketishidek noto'g'ri, noxush hollarni tug'dirdi.

Endilikda bunday zararli usuldan voz kechildi. Viloyat, tuman, shahar, qishloq va boshqa xil aholi punktlariga shaxs nomlarini berishning taqiqlanishi buning yorqin misolidir. Mana shu ma'noda maktablarga, kasalxonalarga mayda savdo shoxobchalariga, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlariga shaxslar nomini berish shartmi deyilgan savol tug'iladi. Oliy o'quv yurtlariga shaxs nomini berish qo'shnomlilikni tug'diradi. Chunonchi, Andijon davlat universiteti, deyishning o'zi o'sha muassasaning atoqli otidir. Unga yana qo'shimcha qilib Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti deb atash qo'sh nomlanishni tug'dirmoqda, xolos. Oldinlari mana shunday qo'shnomlik ommaviy tus olgan edi. Bundan voz kechish hozirda ham qiyinchilik bilan amalga oshmoqda. Odatda joy yoki biror ob'ektning mavjud nomiga yana biror shaxs ismu familiyasini tirkash ob'ekt nomining shaklan uzun va noqulay bo'lishiga olib keladi. Bu hol aslida, umuman, atoqli otlar, jumladan toponimiya qonuniyatiga ziddir, Chunki toponimlar ham tilning lug'aviy birligi bo'lgan so'zlar kabi iloji boricha, lo'nda, shaklan qisqa bo'lmog'i kerak.

O'zbekiston Respublikasidagi toponimik obyektlarga nom berish masalalarini muvofiqlashtiruvchi Respublika komissiyasining 1996-yil may oyida qabul qilingan "Nizomi" da komissiya "... nomi berish tavsiya etilayotgan kishining mamlakat xalqi oldidagi ulkan xizmatlari, nomi qo'yilayotgan joyga va sohaga aloqasi, uni bunyod etish yoki

rivojlantirishga qo'shgan hissasini hisobga oladi deyilgan". Demak, nomi joyga beriladigan shaxsning: 1) mamlakat xalqi oldida ulkan xizmati bo'lishi lozim; 2) u nomi qo'yilayotgan joyga yoki sohaga aloqador, daxldor bo'lishi kerak; 3) o'sha joyni bunyod etish yoki o'sha sohani rivojlantirishga munosib hissa qo'shgan bo'lmog'i lozim. Joylarga nom berish-haqida gap ketganda "buyuk ajdodlarimiz" iborasi uchraydi. Bu ibora o'zbek xalqining uzoq va yaqin o'tmishda yashab o'tgan, tarix sinovlariga bardosh berib xalqning milliy faxri va g'ururiga aylangan ulug' farzandlarini anglatadi. Bular *Amir Temur, Ulug'bek, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy* kabi siymolardir. Bular qatoriga o'tmishda o'zbek xalqining ilmiy, madaniy-ma'naviy, diniy-falsafiy merosiga ulkan hissa qo'shgan yozuvchilar, allomalar, me'morlar, rassomlar, tarixnavislar, tilshunoslar, tabiblar, o'z o'lkasining ozodligi va mustaqilligi uchun kurashgan ulug' sarkardalar, qahramonlar kiradi.

Bundaylar aslida o'z nomini abadiylashtirishga muhtoj ham emas. Ular allaqachon ko'hna tarixning to'ridan, xalq qalbidan o'rin olgan. Hozirda biz joylarni ular nomi bilan atar ekanmiz, bu bilan xalqimizning o'z ulug' ajdodlariga yana bir bor ehtiromini, e'zozini izhor qilamiz. Demak, shaxs nomini abadiylashtirishning eng mo'tabar, eng ishonchli va adolatli, to'g'ri mezonini bu o'sha insonning tarix sinovidan, xalq nazaridan o'tishidir. Munosiblik mezonining eng to'g'ri va ulug' o'lchovi mana shunda.

Hozirda biz avvallar o'tgan ko'pgina atoqli zamondoshlarimizni e'zozlamodamiz. Ko'chalar, maydonlar, xo'jalik va tashkilotlarni, muassasalarni ular nomi bilan atamodamiz. Bunda biz ularning xalq orasida mashhurligini, e'zozini, jamiyat uchun qilgan mehnati, yaxshiliklarini hisobga olmodamiz. Afsuski, mashhurlik mezonini nihoyatda keng tushuncha bo'lib chiqdi. Bordi-yu, hozirga qadar nomi abadiylashtirilgan shaxslarga mana shu nuqtai nazardan bir razm solinsa, ular orasida umumjahon, umumbashariy mashhurlari, sobiq Ittifoq doirasidagi mashhurlari, O'zbekiston Respublikasi doirasida mashhurlari, qolaversa o'z viloyati, tumani yoki o'z qishlog'i doirasida, hatto, o'z mahallasi doirasidagina mashhurlari ham bor. "Mashhurlik" tushunchasi va uning doirasini mana shunday keng va torroq bir tarzda tushunmodamiz. Bu jiddiy o'ylab ko'rishga arzigulik masaladir.

Umuman, shaxslar nomini abadiylashtirishga bo'lgan talab, bunga munosiblik mezonlari yuksak bo'lmog'i kerak. Chunki shaxs nomining joy nomiga toponimga ko'chishi o'sha shaxs uchun ulug' e'zozdir. Bu xalqning, davlatning qolaversa, davrning e'zozidir. Shaxs nomi toponim vazifasiga o'tar ekan, bordi-yu, bu ish adolatli, munosib ravishda amalga oshirilgan

bo'lsa, u o'sha joy, hudud kabi mangulikka daxldordir.

Xullas, joylarni, geografik obyektlarni shaxs nomi bilan atashning ma'lum talab va mezonlari bo'lishi lozim.

Geografik-hududiy o'rinlarni, shuningdek, joy tushunchasi bilan bog'liq bo'lgan boshqa xil obyektlarni munosib kishilar (xalq e'zoziga sazovor blgan tarixiy shaxslar, davlat va jamoat arboblari, siyosiy arboblari, Vatan himoyachilari, mehnat qahramonlari, fan, madaniyat arboblari va boshqa xil xizmat ko'rsatgan odamlar) nomi bilan atashda quyidagilarni ko'zda tutish maqsadga muvofiqdir:

Joylarni nomlash bo'yicha qabul qilingan Qonun talablariga ko'ra viloyatlar, shaharlar, tumanlar, qishloqlar, ovullar, shaharchalarga odamlar nomini berishga qoida tariqasida yo'l qo'yilmaydi.

Tilga olingan ma'muriy-hududiy birliklar va geografik obyektlarni siyosiy voqea va hodisalar sharafiga nomlashga ham qoida tariqasida yo'l qo'yilmaydi.

Joy va geografik obyektlarga shaxslar nomi istisno tarzidagina beriladi.

Shaxs nomi joylarga uning vafotidan keyin kamida 5 yil o'tgach yoki shaxsning obro'-e'tibori kamida chorak asrlik muddatga bardosh bo'lmog'i lozim.

Joyni biror kishi nomi bilan atash tavsiya qilinar ekan, bu masala yetarli darajada asoslanmog'i kerak. Nomi berilayotgan shaxs o'z faoliyati, ishi, xizmatiga ko'ra o'sha joy bilan aloqadorlikka ega bo'lishi, bunday ulkan e'tibor va hurmatga munosib shaxs bo'lmog'i lozim.

Davlat ahamiyatiga ega bo'lmagan mayda obyektlar (firmalar, kichik xo'jaliklar, korxonalar, davlat va jamoa xo'jaligining bo'limlari, jamiyatlar, xususiy do'konlar va boshqalar.) buyuk ajdodlarimiz (allomalar, jahonga mashhur shaxslar) nomi bilan atalmasligi lozim.

Buyuk ajdodlarimiz nomini hadeb turln obyektlarga takror qo'yaverish, bu bilan ularning ezgu nomi va obro'-e'tiborini siyqalashtirish maqsadga muvofiq emas.

Mahalliy hokimiyat organlarining obyektlarga kishilar nomini berish haqidagi qarorlari dastlabki tarzda O'zbekiston Respublikasidagi toponimik obyektlarga nom berish masalalarini muvofiqlashtiruvchi Respublika komissiyasi bilan kelishilishi shart.

Xalq hurmatini qozongan mashhur shaxslarning nomi asosli va munosib deb topilgan hollarda quyidagi joy va geografik obyektlarga berilishi mumkin:

korxonalar, muassasalar, tashkilotlarga, ular tarkibidagi bo'limlar, shoxobchalarga;

ilm-fan, madaniyat va san'at dargohlariga (universitetlar, institutlar, ilmiy tadqiqot institutlari, birlashmalar, teatrlar, kinoteatrlar, tomosha zallari va boshqalar.);

istirohat bog'lari, xiyobonlar, bulvarlar, maydonlarga, fizkultura va sport inshootlariga;

mahallalar, ko'chalarga (shoh ko'chalar, tor ko'chalar, boshi berk ko'chalar) va boshqalar.

Viloyatlar, tumanlar, shaharlarga hamda oliy ta'lim muassasalari, umumta'lim maktablari, ilmiy-tekshirish institutlariga shaxslarning nomi berilmaydi.

Shaxsning hayoti chog'ida uning nomi biror joyga qo'yilmaydi.

Shaxsning nomi uning vafotidan kamida 5 yil o'tgach yoki avval vafot etgan shaxsning obro'-e'tibori kamida chorak asrlik muddatga bardosh bergandagina biror obyektga qo'yilishi mumkin.

Mamlakatimiz miqiyosida alohida xizmat ko'rsatgan, shuningdek, mustaqillikni mustahkamlash va uni himoya qilish yo'lida qahramonlik ko'rsatib qurbon bo'lgan shaxslar nomi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga muvofiq, istisno tariqasida abadiylashtiriladi.

Mayda, davlat ahamiyatiga ega bo'lmagan obyektlar (firma, xo'jaliklar, kichik korxonalar, jamiyatlar, hususiy ustaxonalar. do'konlar v.b.) buyuk ajdodlarimiz (tarixiy allomalar, mashhur kishilar) nomi bilan atalishiga yo'l qo'yilmaydi.

Mahalliy hokimiyat organlarining obyektlarga kishilar nomini berish haqidagi takliflari dastlabki tarzda O'zbekiston Respublikasidagi toponimik ob'ektlarga nom berish masalalarini muvofiqlashtiruvchi Respublika komissiyasi bilan kelishilishi shart.

Joyning avvaldan mavjud tarixiy nomini yetarli asoslarsiz o'zgartirilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Avvaldan mavjud joy nomini o'zgartirish zarur bo'lganda, birinchi navbatda, joyning o'tmishda mavjud bo'lgan tarixiy nomini tiklashga harakat qilish lozim.

Joy va obyektlarning tarixiy-milliy an'analarimizga, milliy tafakkur va ma'naviyatimizga yot bo'lgan nomlari yangilanishi shart.

Yangi tanlangan va qo'yilgan nom o'zbek tili toponimiya qoidalarini buzmasligi, unga zid kelmasligi, xalqimizning tarixiy, milliy an'alariga, umumdavlat manfaatlariga mos bo'lishi lozim,

Bir nomni bir necha obyektlarga takroran qo'yish, shuningdek, bir xil, shaklan o'xshash nomlarning ko'payib ketishiga yo'l qo'yimaslik kerak.

Berilayotgan nom shaklan qisqa talaffuzi qulay, o'zbek tilining imloviy normalari talablariga mos bo'lmog'i lozim.

Toponimik obyektlarning nomlari "Davlat tili haqida"gi hamda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlariga amal qilgan holda yozilishi shart.

Joylarga nom berishda mahalliychilik, tanish-bilishchilik, mansabini suiiste'mol qilish va boshqa buzilishlarga yo'l qo'yilmaydi.

Shu munosabat bilan bu borada olib borayotgan ilmiy tadqiqot ishimizga doir ayrim fikrlarimizni ham aytmoqchimiz. Ma'lumki, joylarga nom qo'yishda ko'pincha aloqadorlik (metonimiya) asosida nomlashga e'tibor qaratiladi, hamda bir necha tamoilaga asoslangan holda olib boriladi. Masalan: 1. Tarixiylik jihatiga, 2. Ijtimomy holatiga, 3. Hozirgi zamon nuqtai nazaridan kelib chiqib nomlashimiz mumkin.

Joy nomini yangi qo'yish yoki o'zgartirishdan oldin o'sha joyning tarixiy nomini tiklasa bo'ladimi, yo'qmi, agarda joy nomi tarixiy bo'lsa uning asossiz ravishda o'zgartirilishini oldini olish kerak. Qo'yilayotgan nomni ilmiy asoslagan holda, tarixiy-milliy an'analarimizga, ma'naviyatimizga yot bo'lgan tushunchalardan holi bo'lishini ta'minlashimiz kerak.

Ko'chalarga tarixiy yoki mashhur shaxs nomi berilishidan avval, o'sha shaxsni mazkur toponimik ob'ektga aloqadorlik tomonini hisobga olinishi kerak. Bundan tashqari hududning geografik jihatidan joylashuviga e'tibor qaratiladi. Nomlashda "ko'chish" qonuniyati ham bor, bunda mahalla hududidagi kanal, soy, daryo nomi joyga, joy nomi esa, aksincha, ularga o'tishi mumkin, *Soybo'yi*, *Daryobo'yi* kabi. Yana davom ettirsak mahalla hududidagi do'ng, tepalik yoki darabt va boshqa nomlash uchun asos bo'ladigan ob'ekt bilan bog'lab, *Yetti chinor*, *To'rttol* kabi nomlarni berish mumkin.

Shu bilan birga joyning tarixiy-qadimiy nomi, urug'-ellat, qabila va o'zbek urg'lari nomlari joy nomlariga qayta tiklansa. Bu bilan, har bir inson o'z tarixini, avlod-ajdodini o'zbek millatining qaysi urug'-elatidan ekanligini, shuningdek madaniyati va ma'naviyatini ham bilgan bo'lardi.

Shunday ekan, takliflar tavsiya qilinishidan oldin joylarda tarixchi, geograf va tilshunos mutaxassislar hamda aholining fikr mulohazalari ham o'rganilib, so'ngra takliflar taqdim etilsa, muddaodagi ish bo'lar edi. Joy nomlari orasida uzoq yillar davomida avloddan avlodga o'tib kelayotgan nomlar miqdori anchagina. Qishloq, ko'cha, mahallalarga nom qo'yish borasida ajdodlarimiz tutgan yo'ldan borsak xato qilmagan bo'lamiz. Kishilar o'z maskanlarini nomsiz qoldirmaydilar. Albatta, o'sha nomlar

Andijon, Shahrixon, Asaka, Xonobod singari joy nomlardek avloddan avlodga o'tib, xalqimizning ma'naviy merosiga aylanishi uchun Vazirlar mahkamasining yuqoridagi qaroriga asosan ish tutilsa, joylardagi toponimik komissiyalar bu ishga ma'suliyat bilan yondashsalar bu boradagi xalqimizning orzu-istaklari ham ro'yobga chiqqan bo'lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E. Joy nomlari-ma'naviyat ko'zgusi. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998. – 64 b.
2. Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. – Namangan, 2006. – 104 b.
3. Begmatov E., Do'smatov Z., Nafasov T., Qoraev S. O'zbek tilshunosligi: tadqiq yo'nalishi va usullari. – Xiva, 1991. – B. 11.
4. Do'simov Z., Tillaeva M. Joy nomlarining siri. – Xiva: Xorazm Ma'mun Akademiyasi, 2001. – 52 b.
5. Do'simov Z. Toponimlar nominatsiyasida nisbiylik tamoyillari. // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1984. – № 4. – B. 12-15.
6. Muhammadjonov A. Ayrim toponimlar semantikasi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2004. – № 2. – B. 39-42.
7. Nafasov T. O'zbek nomnomasi. – Qarshi: Nasaf, 1993. – 132 b.
8. Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1989. – 52 b.
9. Qoraev S. Toshkent toponimlari. – Toshkent: Fan, 1991. – 62 b.
10. Hasanov H. Geografik nomlar siri. – Toshkent: O'zbekiston, 1985. – 120 b.
11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 31 mayda qabul qilgan «O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy birliklar, aholi punktlari, tashkilotlar va boshqa toponimik ob'ektlarning nomlarini tartibga solish to'g'risida» gi 203-sonli qarori.

“NAHJ UL-FARODIS” TADQIQIDA ZAKI VALIDI TO‘GAN VA YANOSH EKMANNING ILMIY XIZMATLARI

Abduvaliyeva Dilnoza Akramovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti,
f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Nahj ul-farodis” yodgorligini o'rganishda Zaki Validi To'gan va Yanosh Ekman ilmiy yondashuvlari tahlil qilinadi. Asarning Xorazm yozma an'anasi hamda Xorazm – Oltin

Oʻrda til makonidagi oʻrni qiyosiy-tarixiy va matnshunoslik asosida yoritiladi. Natijada yodgorlik turkiy yozma merosning muhim lingvistik manbasi sifatida baholanadi.

Kalit soʻzlar: *nahj ul-farodis, tarixiy lingvistika, diskurs, konseptual model, matnshunoslik, til tizimi, madaniy kontekst.*

Turkiy xalqlar va ularning tillari tarixiy taraqqiyotida XIV asr muhim bosqichlardan biri sifatida eʼtirof etiladi. Mazkur davr ajdodlarimizning ilmiy, adabiyot hamda maʼnaviy-maʼrifiy hayotdagi sermahsul faoliyati bilan xarakterlanadi. Aynan shu davrda yaratilgan yozma yodgorliklar turkiy tillarning tarixiy rivojlanish jarayonini, ularning leksik tarkibi, fonetik tizimi va grammatik qurilishini tadqiq etishda asosiy manba vazifasini oʻtaydi. Shu bilan birga, XIV asr turkiy tillar taraqqiyoti nuqtayi nazaridan murakkab va koʻp jihatdan bahsli davr sifatida baholanadi. Buning asosiy sababi – eski turkiy til elementlari bilan hududiy lahjalarning faol oʻzaro taʼsirga kirishgani hamda bu jarayon yozma adabiy tilning shakllanishiga sezilarli darajada taʼsir koʻrsatganidadir.

Ushbu davr yozma merosi tarkibida Mahmud ibn Ali as-Saroyi qalamiga mansub “Nahj ul-farodis” (“Jannatlarning ochiq yoʻli”) asari [1] alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Maʼnaviy-axloqiy, ilmiy va badiiy unsurlarni oʻzida mujassam etgan mazkur asar, avvalo, oʻz davrining til xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim manba sifatida diqqatga sazovordir. Shuningdek, ushbu yodgorlik XIV asr manbalari orasida yetarli darajada oʻrganilmaganligi hamda keng ilmiy jamoatchilikka kam tanishligi bilan ham ajralib turadi.

Turkiy yozma meros tizimida muhim oʻrin egallagan “Nahj ul-farodis” yodgorligi oʻrta asrlar til, adabiyot va madaniy jarayonlarini oʻrganishda alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu asar nafaqat adabiy mazmuni bilan, balki oʻzida mujassam etgan murakkab til qatlamlari, yozma anʼana unsurlari hamda tarixiy-lisoniy xususiyatlari bilan ham diqqatga sazovordir. Shu bois, uni oʻrganish turkiy tillar tarixini, xususan Xorazm – Oltin Oʻrda davri yozma tilini anglashda muhim manba vazifasini bajaradi.

Mazkur yodgorlikning dastlabki ilmiy tadqiqi asosan XX asr doirasida amalga oshirilgan boʻlib, aynan shu davrda uning oʻrganilishiga doir turli metodologik yondashuvlar shakllandi; ular orasida Zaki Validi Toʻgan hamda Yanosh Ekman tomonidan ilgari surilgan konsepsiyalar alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Birinchi yondashuv yodgorlikni Xorazm yozma anʼanasi va tarixiy-madaniy muhit bilan bogʻliq holda talqin qilishga

asoslangan bo'lsa, ikkinchi yondashuv uni kengroq tarixiy-lingvistik tizim – Xorazm – Oltin O'rda til makoni doirasida baholashga yo'naltirilgan.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur ishning maqsadi "Nahj ul-farodis" yodgorligini o'rganishda ushbu ikki ilmiy yo'nalishning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilish, ularning nazariy va amaliy ahamiyatini aniqlash hamda yodgorlikning turkiy yozma meros tizimidagi o'rni qayta baholashdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, tavsifiy va matnshunoslik metodlaridan foydalanildi.

Xorazm hududida yuzaga kelgan turkiy yozma merosni ilmiy o'rganishda Zaki Validi To'gan (1890-1970) tomonidan taklif etilgan yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Olim mazkur yodgorliklarni alohida holda emas, balki uni shakllantirgan tarixiy, madaniy va adabiy muhit bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilish zarurligini asoslaydi. Shu jihatdan uning ishlari matnni faqat lingvistik obyekt sifatida, balki kompleks madaniy hodisa sifatida talqin qilishga yo'naltirilgan [5].

Mazkur yondashuvning muhim tomoni shundaki, unda til xususiyatlari qiyosiy-tarixiy metod asosida baholanadi hamda Xorazm yozma an'anasining ichki rivoj qonuniyatlari aniqlanadi. Natijada "Nahj ul-farodis" yodgorligini alohida asar sifatida emas, balki muayyan adabiy-madaniy makon mahsuli sifatida ko'rish zarurati yuzaga keladi. Bu esa tadqiqotning konseptual doirasini kengaytiradi.

"Nahj ul-farodis"ni Xorazm yozma merosi tarkibida baholashda qo'lyozma manbalar asosidagi tavsif va qiyosiy tahlillar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu borada Zaki Validi To'gan tomonidan olib borilgan izlanishlar muhim dalillarni taqdim etadi [4, 331-345]. U Xorazmni o'rta asr turkiy yozma madaniyatining yetakchi markazlaridan biri sifatida tavsiflab, ushbu hududda yaratilgan asarlarning til va uslub jihatidan umumiy xususiyatlarga ega ekanini ko'rsatadi [4, 333-336.].

Qo'lyozmalarning fonetik, morfologik va leksik belgilarini qiyosiy o'rganish orqali "Nahj ul-farodis"ning til tizimi boshqa yodgorliklar bilan bog'liqlikda tahlil qilinadi [4, 336-339]. Bu esa uning tarixiy-lisoniy o'rni aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, qo'lyozma nusxalari, ularning tarqalish hududi va saqlanishiga oid ma'lumotlar matnshunoslik nuqtayi nazaridan muhim manba vazifasini bajaradi.

"Nahj ul-farodis"ni kengroq tarixiy-lingvistik kontekstda talqin qilish Yanosh Eckman (1905-1971) tadqiqotlarida o'zining mukammal ifodasini topadi. Olim Xorazm turkchasini mustaqil adabiy qatlam sifatida asoslab, uning ko'p komponentli va aralash tabiatga ega ekanini ta'kidlaydi [2, 173–

210] Bu yondashuv yozma tilni tor hududiy hodisa sifatida emas, balki keng mintaqaviy madaniy makon mahsuli sifatida tushunishga imkon beradi.

Ekman tomonidan ishlab chiqilgan nazariy modelga ko'ra, Xorazm – Oltin O'rda turkchasi qadimgi turkiy yozma an'anaga tayangan holda turli dialektal qatlamlarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab tizimdir. Aynan shu tizim keyinchalik chig'atoy adabiy tilining shakllanishida vositachi bosqich vazifasini bajargan [3]. Bu fikr "Nahj ul-farodis"ni umumturkiy yozma jarayonning muhim bo'g'ini sifatida baholashga asos yaratadi.

"Nahj ul-farodis"ni ilmiy muhitga olib kirish va uning matnini rekonstruksiya qilish jarayonida Yanosh Ekmanning nashr faoliyati hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Faksimile shaklda chop etilgan qo'lyozma matni keyingi tadqiqotlar uchun asosiy manbaga aylandi. Bu nashrni oddiy chop etish jarayoni sifatida emas, balki bosqichma-bosqich amalga oshirilishi rejalashtirilgan ilmiy loyiha sifatida baholash mumkin [1].

Mazkur loyiha doirasida matnning o'qilishi, lingvistik tahlili va lug'aviy tavsifi ko'zda tutilgan bo'lib, bu yondashuv "Nahj ul-farodis"ni kompleks filologik tadqiq qilish imkonini beradi. Keyingi tadqiqotchilar aynan shu asosda ish olib borib, asarni o'rganish an'anasini davom ettirdilar.

"Nahj ul-farodis" yuzasidan ilgari surilgan qarashlar bir xil emas va ularning ayrimlari keyingi tadqiqotlar davomida qayta ko'rib chiqilgan. Xususan, asar tilini tor doirada talqin qilishga urinishlar yoki uni muayyan dialekt bilan bevosita tenglashtirishga oid fikrlar yetarli darajada asoslanmagan deb baholanadi. Bu esa ilmiy izlanishlarda kengroq, integrativ yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, oldingi lug'aviy va tavsifiy ishlarda uchraydigan kamchiliklar – to'liqlikning yetishmasligi, noto'g'ri tasnif yoki transkripsiya muammolari – "Nahj ul-farodis"ni yanada mukammal o'rganish ehtiyojini yuzaga keltiradi. Bu holat zamonaviy tadqiqotlarda tanqidiy tahlil metodining muhimligini tasdiqlaydi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, "Nahj ul-farodis" yodgorligini o'rganish ikki asosiy ilmiy yo'nalishga tayangan holda rivojlangan: birinchisi – uni Xorazm yozma an'anasi va tarixiy-madaniy muhit bilan bog'liq holda talqin qilish (Validi an'anasi); ikkinchisi – uni kengroq Xorazm – Oltin O'rda lingvistik tizimi doirasida nazariy jihatdan asoslash (Ekman konsepsiyasi).

Mazkur ikki yondashuvning uyg'unligi "Nahj ul-farodis"ni nafaqat diniy-adabiy asar, balki turkiy til tarixini yorituvchi asosiy manbalardan biri sifatida baholash imkonini beradi. Shu bois, zamonaviy tadqiqotlarda ushbu

yodgorlikni kompleks, ko'p qatlamli va tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda o'rganish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, "Nahj ul-farodis" yodgorligini ilmiy o'rganish jarayoni turli metodologik yondashuvlar asosida shakllangan bo'lib, ularning ichida Zaki Validi To'gan va Yanosh Ekman qarashlari yetakchi o'rin tutadi. Validi tomonidan asoslangan tarixiy-madaniy yondashuv "Nahj ul-farodis"ni Xorazm yozma an'anasi mahsuli sifatida talqin qilish imkonini bergan bo'lsa, Ekman tomonidan ishlab chiqilgan nazariy model ushbu yodgorlikni kengroq Xorazm – Oltin O'rda lingvistik tizimi doirasida izohlashga xizmat qiladi. Mazkur ikki konsepsiyaning uyg'un qo'llanishi "Nahj ul-farodis"ni nafaqat alohida adabiy yodgorlik, balki ko'p qatlamli til tizimini aks ettiruvchi muhim tarixiy manba sifatida baholash imkonini beradi. Ayniqsa, qo'lyozma manbalar asosida olib borilgan matnshunoslik ishlari, til xususiyatlarining qiyosiy tahlili hamda nazariy umumlashtirishlar yodgorlikning turkiy til tarixidagi o'rnini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar ayrim masalalarda yanada chuqurlashtirilishni talab etadi. Xususan, qo'lyozmalarni kompleks qiyosiy o'rganish, lingvistik qatlamlarni aniqlashtirish va zamonaviy metodlar asosida qayta tahlil qilish kelgusidagi izlanishlarning dolzarb yo'nalishlari sifatida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, "Nahj ul-farodis" yodgorligi turkiy yozma merosni o'rganishda fundamental manba bo'lib qolmoqda va uning har tomonlama tadqiqi ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eckmann J. (ön söz). Nehcü'l-Ferâdîs. I. Tıpkıbasım. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1956. – B. 458.
2. Eckmann J. Das Chwaresmtürkische // *Philologiae Turcicae Fundamenta*. – Wiesbaden, 1959. – Bd.I. – S.113-137. (Çev.: M. Akalın, *Harezmi Türkçesi // Tarihi Türk şiveleri*. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988. – S. 173-210.)
3. Eckmann J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar / Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
4. Velidi A.Z. Hvarazemda yazilmiş eski Türkçe eserler. *Türkiyat Mecmuası*, 2. – 1926. – B. 331-345.
5. Velidi A.Z. Harezmi Kültür Vesikalari, I. Kisim. Horezmce Tercümelî Mukaddimat al-Adab. – İstanbul, 1951. – 532 b.

ANTROPONIMIK MANZARADA ANIMISTIK TASAVVURLAR

Kenjayeva Sabohat Eshmamatovna,
Qarshi davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya. Maqolada animistik tasavvurlar natijasida paydo bo'lgan qadimgi turkiy til davriga oid ism va komponentlarning o'zbek antroponimlari tarkibida kelishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *antroponimiya, antroponimik tizim, animistik tasavvur, Tangri, Oy, ism, semiotik ma'no, e'tiqod.*

Qadimgi turklar antroponimik tizimida animistik tasavvurlarga asoslangan ismlar keng tarqalgan.

Animizm (lot. *anima, animus* – “jon, ruh”) – bu jonlar va ruhlarning mavjudligiga ishonishdir. Ibtidoiy inson butun atrof-muhitni jonli deb tasavvur qilgan¹⁷². *Daryo ham, tosh ham, o'simliklar ham, hayvonlar ham, quyosh, shamol, uy jihozlari, uyqu, kasallik, baxt yoki baxtsizlik, hayot va o'lim* – barchasi jon, iroda, insonga yordam berish yoki zarar yetkazish qobiliyatiga ega deb o'ylangan. Ibtidoiy tasavvurlarga ko'ra, ruhlar ko'rinmas narigi dunyoda yashaydi, biroq odamlar dunyosiga kirib turadi. Ularga sig'inish, turli sehr-amaliyotlar ruhlarni rozi qilish yoki aldash uchun xizmat qilgan. Qadimgi turkiy yodgorliklarda aks etgan diniy-mifologik tizimda *osmon, muqaddas yer, muqaddas suv va ajdodlar kulti* eng muhim o'rin tutadi¹⁷³.

Har qanday din tarkibida animistik unsurlar mavjud bo'lib, ular til birliklarida ham aks etgan. Ismlar – turkiy xalqlarning qadimgi hayot haqidagi tasavvurlarini, dunyoni anglash jarayonini, milliy madaniyat doirasidagi dunyoqarashini o'zida eng aniq saqlagan semiotik tizimdir. Ismlarda boshqa til birliklariga qaraganda o'tmish bosqichlarga oid ma'lumot ko'proq saqlangan. Ismlar ajdodlarning qadimgi diniy-madaniy qarashlarini keyingi avlodlarga uzatish vositasidir. Bugungi kunga qadar ajdodlarning mifologik qarashlari, sig'ingan obyektlari bilan bog'liq ma'lumotni saqlagan ko'plab ismlar yetib kelgan. Qadimgi turklar sig'ingan asosiy ilohlar qatorida Kosmos va Osmon muhim o'rin tutgan. Ularni oliy xudo – *Tangri* yaratgan deb ishonilgan. Islom qabul qilinmaguncha turkiy

¹⁷² Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы / Г.Ф Саттаров. – Казан: Казан уп-ты нэшр., 1990. – Б. 12

¹⁷³ Стеблева И.В. К реконструкции религиозно-мифологической системы / И.В. Стеблева. Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1972. – С.215

qabilalarda Tangri kultining oʻrni beqiyos boʻlgan. “Tangri – yakka oʻzi, baʼzan kichik ilohlar bilan birga – butun dunyodagi voqealarni boshqaradi, inson taqdirini belgilaydi, uning umrini belgilaydi”¹⁷⁴ deb hisoblangan. Tangri yashaydigan joy haqida koʻplab rivoyatlar saqlangan. Masalan, taxminan X asrga oid “Irq bitig” (“Fol kitobi”)da shunday satrlar bor: “*Er (yigit) emaklab boribdi, Tangriga yoʻliqibdi. Yigit baxt tila(b)di, (Tangri) baxt ber(ib)di...*”¹⁷⁵. Oʻrxun bitiklarida esa: “*Koʻk osmon tepada, qora yer ostida yaratilganda, ularning orasida odam farzandi yaratilgan*”¹⁷⁶ deb aytiladi.

Qadimgi turklar *moviy osmonni* va undagi *quyosh, yulduz, oyni* ilohiylashtirgan. Bu tasavvurlar oʻzbek ajdodlarining ismlarida ham aks etgan. Mifologik dunyo modeli “yuqori moviy olam” va “quyi yer olami” qarama-qarshiligiga asoslangan.

Tangri soʻzi erkaklik timsoli boʻlgani uchun bu komponent odatda oʻgʻil bolalarga qoʻyilgan: *Tangribergan, Tangriberdi, Tangriqul*¹⁷⁷ va boshqalar. Bu ismlardagi *berdi, bergan* (“*bergan, ato etgan*”) komponenti – *Tangrining* eng oliy iloh ekanligini koʻrsatadigan qadimgi anʼana boʻlib, inson hayoti *Tangri* tomonidan “*berilgan*” deb qaralgan. Turkiy xalqlarda shunga oʻxshash ismlar uchraydi: Oʻzbek tilida: *Tangriqul, Tangribergan*¹⁷⁸; Qozoq tilida: *Tañirbergen, Tañirberdi, Tañirkul*¹⁷⁹; Mamluklarda: *Tengri-Birmish, Tangri Berdi*¹⁸⁰.

Tangri kultining ildizlari juda qadimiy boʻlib, Markaziy Osiyo xalqlari antroponimlari tarkibida “*Tangri*” komponenti *Tangriberdiyev, Tangriberganov, Tangrixoʻjayev, Tangriqulov, Tangrimuhammadov* kabi nomlarda saqlanib qolgan. Ismlardagi *Tangri* komponenti XXI asr antroponimiyasida qoʻllanmayotgan boʻlsa-da (famiyalar tarkibida uchraydi), diniy-mifologik tasavvurlarga asoslangan xalq anʼanasi islom dini qabul qilingandan keyin ham davom etgani kuzatiladi. S.Kenjayeveva oʻz dissertatsiya ishida Alloh nomlari sinonimik variantlari sifatida *Haq, Xoliq, Rab, Subhon, Tangri, Yaratgan, Yazdon/Yozdon, Ezod/Izod, Parvardigor, Xudo/Xudoy, Oʻgʻon, Egam* kabi nomlarni sanab oʻtadi va bu qatorda Tangri

¹⁷⁴ Давлетшин Г. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа / Г. Давлетшин. – Казань: Татар, кн изд-во, 2004. – С.24

¹⁷⁵ <https://docs.yandex.uz/docs>.

¹⁷⁶ <https://adabiyot.islamonline.uz/uzbek/qadimiy/2503-qultegin-bitik.pdf>

¹⁷⁷ Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

¹⁷⁸ Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол.наук / Э. Бегматов. – Ташкент, 1965. – С.7.

¹⁷⁹ Кульдеева Г.И. Антропонимическая система современного казахского языка / Г.И. Кульдеева. – Казань: ДАС, 2001. – С.21

¹⁸⁰ Будаев Н. Личные имена мамлюков // Западные тюрки в странах Востока.

nomi qayd etilganini ko‘rishimiz mumkin¹⁸¹. Til tarixidan ma’lumki, antroponimlar ham til belgilarini tashuvchi hisoblanadi va o‘zbek tilidagi *Allaberdi//Olloberdi*, *Allabergan// Ollobergan*, *Allamurod//Ollomurod*, *Xudoyberdi*, *Olloqul*, *Olloshukur*, *Ollodo‘st*, *Rabbim*¹⁸² kabi erkak ismlari turkiy xalqlar ajdodlari tomonidan asos solingan an‘analarning davomidir.

Shunday qilib, *Tangrini* koinotning ko‘rinmas va hamma joyda mavjud bo‘lgan hukmdori sifatida tushunish va uning qudratiga ishonish turkiylar olamining antroponimik manzarasiga asos bo‘lgan. *Tangriga* e’tiqod qilish ajdodlarimizning ilk diniy-mifologik tasavvurlarini o‘zida mujassamlashtirgan xalq dunyoqarashi asosida vujudga kelgan. Tangrichilikning asosiy xususiyati insonning tevarak-atrofdagi tabiat bilan aloqasi, u bilan qo‘shilib ketishidir. Inson tabiatning ajralmas qismi sifatida qabul qilinadi, shunga qaramay, u butunlay tabiatga bog‘liq, tabiat hodisalari ham qo‘rquv, ham hayrat uyg‘otadi. Shu sababli qadimgi turklar tabiat hodisalarini ilohiylashtirganlar.

Fazo, Koinot bevosita *quyosh*, *oy*, *yulduzlar* kabi osmon jismlarini o‘z ichiga oladi. Ko‘pgina turkiy tillar antroponimik tizimida samo bilan bog‘liq animistik e’tiqodlarning qoldiqlari sifatida ko‘riladigan shaxsiy ismlar mavjud. Qadimgi turklarning tasavvuriga ko‘ra, hamma narsa Yerning yuqori qatlamlarida joylashgan bo‘lib, ilohiy ibtidoga ega edi hamda *Tangri* va *Osmon* sinonimlar sifatida qaralgan. Ajdodlarimiz tasavvuricha, *ko‘k*, *och ranglar* ham *Tangri* rangi hisoblangan.

Koinot va osmon tarkibiga *quyosh*, *oy*, *yulduzlar* kiradi. Qadimgi turklar uchun *osmon* – ilohiy qatlam bo‘lib, *Tangrining* o‘zi bilan bog‘langan. Shu bois *ko‘k* / *moviy* komponentli ismlar keng tarqalgan: *Ko‘ki*, *Ko‘kiboy*, *Ko‘kim*, *Ko‘kimboy*, *Ko‘kixon*, *Ko‘kli*, *Moviy*, *Moviya*¹⁸³ va boshqalar. *Moviy rang* *Tangrining* ramzi bo‘lgani uchun bu ismlar odatda o‘g‘il bolalarga qo‘yilgan.

Ayoz ismi – *ayas* (I) /*toza*, *musaffo* (*osmon haqida*)¹⁸⁴ ham osmonga sig‘inishni aks ettiradi. Ma’lumki, bu antroponim qadimgi turkiy tilda qo‘llangan va M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”¹⁸⁵ lug‘atida qayd etilgan. G.F.Blagovaning fikriga ko‘ra, bolaga bunday ism qo‘yishda

¹⁸¹ **Kenjayeva S.** O‘zbek tili antroponimlarining nominatsion-motivatsion asoslari va tavsifi: Filol. fanlari bo‘yicha falsafa dok. ... diss. – Qarshi, 2019. – B.90.

¹⁸² **Берматов Э.** Ўзбек исмлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

¹⁸³ **Берматов Э.** Ўзбек исмлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

¹⁸⁴ **Древнетюркский словарь.** – Ленинград: Наука, 1969. – С. 27.

¹⁸⁵ **Koshg‘ariy M.** “Devonu lug‘otit turk. I. 144.

“ochiq, yaqin osmon”, “chiroyli” metaforizatsiyasi sodir bo‘lgan¹⁸⁶. Professor E.Begmatovning “O‘zbek ismlari” nomli lug‘atida esa *Ayoz* ismi “achchiq sovuq, izg‘irinli kunda, ayozda tug‘ilgan bola” deb izoh berilgan¹⁸⁷. Buni *Ayoz* ismi ma’nosidan biroz chetlashish deb qabul qilish mumkin. Aslida *Ayoz* so‘zi haqiqatan ham izg‘irinli, ochiq havo, tiniq yulduzlar charaqlab turgan paytni ifodalash uchun qo‘llanadi. Ijobiy semantika tufayli, ushbu erkak ismi hozirgi kungacha yetib kelgan va o‘zbek tilining zamonaviy antroponimik tizimida amal qiladi.

Xalqning madaniy xotirasida *Oy* xudosa bo‘lgan e’tiqod saqlanib, avloddan-avlodga o‘tib kelgan bo‘lib, bu ham bevosita *Koinot* va *Osmon* bilan bog‘liqdir. *Oy* xalq tasavvurida, ikkiyoqlama xususiyatga ega. Agar *osmon* va *quyosh* kunning yorug‘ vaqti bilan bog‘lansa, *oy* tun va qorong‘ilik timsolidir. Qorong‘ilik bilan bog‘liq e’tiqodlar esa til belgilarida ko‘p saqlanib qolgan.

E’tiqodlarning ikkinchi jihati oyning poklik, go‘zallik ramzi ekanligiga asoslanadi. Dunyoning sodda manzarasida ham *Oy* sirli, odamlarga baxt-saodat, farovonlik keltiruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Aynan shu jihat ism qo‘yishning asosiy motividir. Tilning semiotik tizimida saqlangan ma’lumotlar oyning qiz yoki ayol bilan assotsiatsiya qilinishi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Ko‘plab qadimiy xalqlarda *oy* – ayol ilohasi bo‘lgan (*Ishtar*, *Xator*, *Anait*, *Artemida*). Shuning uchun *oy* komponentli ismlar ko‘pincha qizlarga qo‘yilgan. Oyning boshqa madaniyatlardagi semiotik ma’nosini ko‘rib chiqish “*oy*” belgisi binar tabiatga ega degan xulosaga kelish imkonini beradi. Keng ko‘lamli faktik materiallarni tahlil qilib, biz quyidagi xulosaga keldik: xalqning madaniy xotirasida *oy* o‘zining binarligini saqlab qolgan, bu turkiy tillar antroponimik tizimida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Antroponimiya madaniyat ko‘zgusi bo‘lib, u dunyoqarashning o‘ziga xos xususiyatlarini, xalqning ichki tuyg‘ularini aks ettiradi. Ism tanlashda u yoki bu sabablarga ko‘ra, xalq ongli yoki ongsiz ravishda asrlar qa’ridan boshlanib, zamonamizgacha saqlanib kelayotgan mezonlarga tayanadi. Qadimgi an’analarning hamma elementlari ham bizgacha yetib kelmagan. Xalq madaniy xotirasi o‘tmish madaniyatlarining elementlarini juda saralab, keyingi avlodlarga yetkazadi. Bu borada *Oy Tangri* bilan bog‘liq e’tiqodlar

¹⁸⁶ **Благова Г.Ф.** Антропонимическая система как проекция космологических и социальных представлений пратюрков / Г.Ф. Благова // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков Пратюрковский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – М., Наука. 2006. – С.669

¹⁸⁷ **Бегматов Э.** Ўзбек исмлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б.406.

ko‘proq talabga ega bo‘ldi. Qadimgi turkiylarning antroponimik tizimidan boshlab, milliy antroponimika taraqqiyotining keyingi bosqichlarida oy komponentli shaxs nomlarining qo‘llanish chastotasi yuqori bo‘lgan. Qadimgi turkiy antroponimikonda oy komponentli shaxs nomlarining amal qilishi haqida ko‘plab tadqiqotchilar, jumladan, E.A.Begmatov (1965), G.F.Sattarov (1965, 1990, 1998), T.X.Qosimova (1970), T.J.Jonuzoqov (1971), A.G.Shayxullayev (1983), G.I.Kuldeeva (2001) va boshqalar so‘z yuritishgan. Jumladan, E.Begmatovning “O‘zbek ismlari” lug‘atida oy+komponentli jami 253 ta: 45 ta erkak, 191 ta ayol, 17 ta har ikki jinsga qo‘yiladigan ismlar keltirilgan. G.F.Sattarovning “Tatar ismlari nimani so‘zlaydi?” lug‘atida esa oy komponentli 56 ta erkak va 44 ta ayol ismi qayd etilgan. M. Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” lug‘atida bu kabi ismlarning qayd etilishi ham mazkur komponentli antroponimlarning qadimiyligini ko‘rsatadi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda qayd etilgan atoqli otlar tadqiqotchisi V.U.Maxpirov XI asrga oid “Qutadg‘u Bilik” dostoni qahramoni Oyto‘ldi ism-sharifini tahlil qilib, unda xalqning islomgacha bo‘lgan an‘anasini aks ettiradi¹⁸⁸. Antroponimlar belgilar tizimi sifatida avloddan avlodga xalqning sodda dunyoqarashining asosini tashkil etgan bilim va mifologik e‘tiqodlarni yetkazish xususiyatlariga ko‘proq ega bo‘ladi.

Qadimgi kosmogonik e‘tiqodlarga asoslangan shaxsiy ismlar tarixiy sinovdan o‘tgan bo‘lib, ko‘plab tadqiqotchilar turkiy ismlarining aksariyatining islom qabul qilinishi bilan chekinganini tan olishadi, chunki yangi din yangi ismlar tizimini belgilagan. Shu bilan birga, chet tillardan kirib kelgan antroponimlar o‘zbek tilidagi qadimgi din an‘analarini saqlashga to‘sqinlik qilmagan. Oy komponenti bilan bog‘liq ismlar o‘zbek tilida hozirgacha faol qo‘llanishda. G‘.Sattarov ham o‘z kuzatishlarida oy komponentli ismlarni osmon jismlari nomidan yasalgan ismlar sirasiga qo‘shgan.¹⁸⁹ XX asrga kelib, oy komponentli antroponimlarning semantik hajmi sezilarli o‘zgarishga uchragan, ular ko‘proq ramziy ma’noga ega bo‘lgan, ammo xalq xotirasidagi diniy-mifologik an‘analar saqlangan.

Zamonaviy antroponimik manzarada ko‘plab oy komponentli ismlar mavjud: *Oysulton*, *Oysara*, *Oysanam*, *Oysifat*, *Oychechak*, *Oylar*, *Oyjahon*, *Oygul*, *Oybaland*, *Oysoat* va boshqalar. Ko‘pchilik yangi oy komponentli ismlar – o‘zbek tilida paydo bo‘lgan yangi shakllanishlardir. Tadqiqotlar va

¹⁸⁸ **Махпиров В.У.** Имена древних предков / В.У. Махпиров. – Алматы: Ин-т востоковедения МН-АН РК, 1997. – С. 168.

¹⁸⁹ **Саттаров Ғ.Ҳ.** Ўзбек исмлирининг туркий қатлами: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1990. – Б.12.

so'rovlar natijasida ularning asosiy ma'nosi – go'zallik, poklik va beg'uborlikni ifodalashi ma'lum bo'ldi.

O'ZGA GAPLAR TALQIN XUSUSIDA

Siddiqova Shoxida Isoqovna,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
dotsenti

Annotatsiya. Dunyo tilshunosligida lisoniy birliklarning grammatik tabiatini immanent holatda emas, balki bu birliklar qo'llangan nutqiy vaziyat, muayyan matn doirasida o'rganish orqali yangi xulosalarga kelish imkoniyati borligi tan olib bo'lindi. Shu ma'noda o'zga gap va uning turlarini ham muayyan matn doirasida tadqiq qilish, kommunikativ-pragmatik va lingvopoetik xususiyatlarini aniqlash, o'zga gaplarning lingvopoetik imkoniyatlarini ochib berish, ko'chirma gapli qo'shma gaplarning qo'shma gaplar tizimida tutgan o'rnini milliy tillar misolida belgilash tilshunoslikdagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Maqolada xuddi shu nuqtai nazardan o'zga gaplar xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *o'zga gap grammatikasi, lisoniy birliklarning grammatik tabiati, o'zga gap turlari, ko'chirma gap, o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap, o'zlashtirma gap.*

Jahon tilshunosligida o'zga gap grammatikasi (sintaksisi), o'zga gap turlaridan bo'lgan ko'chirma, o'zlashtirma va o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarning lingvistik tabiatiga bo'lgan qiziqish hech qachon so'nmagan. So'nggi paytlarda o'zga gap turlari bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar ko'payib bormoqda, uning matn tarkibida o'rinlashishi muammosi ko'p vaqtlardan beri tadqiqotchilarning diqqat markazidan tushmay keladi. Til tadqiqida matn va uning o'ziga xos o'zga gap turlarining tarkibiy tuzilishini antropotsentrik planda aniqlash, o'zga gaplarning pragmatik va lingvopoetik xususiyatlarini ochib berishga umumiy tilshunoslikda katta e'tibor berilmoqda.

So'zlovchi fikr ifodalash jarayonida birgina o'z nutqi, ya'ni hikoyachilik bilan chegaralanib qolmaydi. U o'z kommunikativ maqsadi, nutq jarayoni, suhbat mavzusi, mavjud badiiy yoki nobadiiy ifoda imkoniyatidan kelib chiqib, o'rni bilan boshqalarning gaplaridan ham foydalanadi. O'zga gap termini ostida tushuniluvchi boshqalarning gapi so'zlovchi yoki yozuvchi nutqiga kiritilgan yangi, semantik-struktur jihatdan shakllangan, stilistik yoki lingvopoetik qimmatga ega bo'lgan

nutqiy parchalardir. Tilimizda o‘zga gap ishtirokidagi qurilmalarning o‘ziga xosligi ularning tarkibi, tuzilishi, kommunikatsiya jarayonida qanday vazifani bajarish uchun xoslanganligi, lingvopoetik qimmati, hatto prosodiyasi nutqning shakliga ham bog‘liq. Og‘zaki va yozma nutqda so‘zlovchi va yozuvchining fikr ifodalash imkoniyatlari cheksiz. So‘zlovchi yoki yozuvchining kommunikativ maqsadi, nutqiy vaziyat, nolisoniy omillarga bog‘liq holda o‘zga nutqini berishning yo‘llari ham turlicha bo‘ladi. So‘zlovchining kommunikativ maqsadi qanday bo‘lishiga qarab gapning turli ko‘rinishlari yuzaga keladi.

O‘zga gap muammosi turli tilshunosliklarda turli vaqtlardan beri o‘rganib kelinadi.

Fitratning birinchi nashri 1924-yilda amalga oshirilgan “O‘zbek tili qoidolari to‘g‘rusida bir tajriba. Ikkinchi kitob: Nahv” kitobida tinish belgilari (“turish belgilari”)dan biri – qo‘shtirnoq (“tirnoqlar”)ni tushuntirar ekan, “Bir yozg‘uchi tomonidan muhim sanalsa, yozg‘uchi o‘z-o‘zlari orasida boshqa bir kishining so‘zlarini hikoya qilsa, anglashilishi yengil bo‘lmag‘an otlar, atamalar bo‘lsa, shular tirnoqlar ichra olinadir” degan qoida beradi.¹⁹⁰ Ko‘rinib turganiday, olim “yozg‘uchi o‘z-o‘zlari orasida boshqa bir kishining so‘zlarini hikoya qilsa” deganda, o‘zga gapni, xususan, uning ko‘chirma gap turini nazarda tutgan.

Turkiyshunoslikda o‘zga gap, xususan, ko‘chirma gaplar va ularning sintaktik tabiatini belgilash bo‘yicha ma‘lum bir ishlar amalga oshirilgan.¹⁹¹ O‘zga gap turlarini nomlash va ularning nutqning qaysi ko‘rinishlariga xosligini belgilash hamda ularda qo‘llaniluvchi fe‘llar to‘g‘risida turlicha yondashuvlar turkiy tillar bo‘yicha olib borilgan bu tadqiqotlarda ham ko‘zga tashlanadi.

O‘zbek tilshunosligida bu mavzuni maxsus ilmiy tadqiq etish o‘tgan asrning birinchi yarmida boshlangan bo‘lib, bu davrda yaratilgan ishlarda dastlab ko‘chirma gaplar va qo‘shma gaplar munosabatiga ko‘proq e‘tibor qaratilgan va o‘zga gaplarning ikki turi – ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplar mavjudligi qayd etilgan.¹⁹²

¹⁹⁰ **Фитрат А.** Танланган асарлар. IV жилд. –Тошкент: Маънавият, 2006. –Б.212.

¹⁹¹ **Курбатов А.Х.** Прямая, косвенная и несобственная прямая речь в татарском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Казань, 1954; **Мураталиев М.** Прямая и косвенная речь в киргизском языке. – Фрунзе, 1954; **Нурмахонова А.** Прямая и косвенная речь в современном каракалпакском литературном языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 1954 ва бошқ.

¹⁹² **Said N., Yoldoshev A.** Grammatika. 2-qism. –Toshkent: O‘zdavnashr, 1936; **Ғозиев Х.** Ўзбек тили грамматикаси. II бўлим. Синтаксис. – Тошкент, 1940; **Шарипов М.** Кўчирма ва ўзлаштирама гап. – Тошкент, 1955; **Назарова Х.** Эски ўзбек ёзма ёдгорликларида кўчирма гапларнинг қўлланиши. Тошкент, 1959.

O'zga gap va uning turlari haqidagi nisbatan batafsil ilmiy mulohazalardan biri prof. M. Asqarovaga tegishlidir. Uning prof. A. G'ulomov bilan hamkorlikda 1961-yilda nashr qilingan "Hozirgi zamon o'zbek tili" darsligida "Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar" sarlavhasi ostida shunday ma'lumotlar berilgan: "So'zlovchi hamma vaqt ham o'z fikrinigina bayon etib qolmaydi, u ba'zan o'zganing gapini ham o'z nutqi ichida ishlatadi... O'zganing gapi turli xilda keladi Bularning asosiy tiplari uch xil: 1) ko'chirma gap, 2) o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap, 3) o'zlashtirma gap".¹⁹³ Ammo bu darslikning qayta ishlangan va to'ldirilgan uchinchi nashrida esa negadir o'zga gapning asosiy tiplari sifatida faqat 1) ko'chirma va 2) o'zlashtirma gap qayd etilgan.¹⁹⁴

Shuningdek, mazkur tadqiqotchi talqinidagi "chog'ishtirma gap" haqidagi fikrlarga ham qo'shilib bo'lmaydi, bu tip o'zga gap ko'rinishi ko'proq o'zga gapni iqtiboslashtirish yoki iqtibosnamo tarzda matnga olib kirishga yaqin turadi. Masalan, quyidagi misollarda buni ko'rish mumkin: *Huv dono Yalangto'sh aytganidek, "Shu yo'ldan keldim, shu yo'ldan ketay!"* (Erkin A'zam. "Jannat o'zi qaydadir") *Havo mayin, muloyim, shoir aytganidek, "u endi yondirmas, yaltirar faqat"*. (Erkin A'zam. "Yozuvchi") *Qolaversa, ustozlarimizdan biri yozganidek, sevgi odamni go'zallashtirib yuboradi.* (Xurshid Do'stmuhammad. "Men – sensiz, sen – mensiz") *Eskilar aytganidek, olma bilan o'rik bo'larmidik.* (Sh.Xolmirzaev. "Arosat") Ayni paytda "chog'ishtirma gap" ifodasi ham ayni holat uchun munosib emas, chunki mazkur misollardan ham ko'rinib turganiday, o'zga gap va uni matnga olib kiruvchi konstruksiya o'rtasida chog'ishtirish emas, balki o'xshatish, muvofiqlik munosabati aniq ifodalangan. Shunga qaramasdan, olimning bu masalalar borasidagi dadil va original mulohazalari mazkur mavzuni izchil o'rganishning katta ahamiyatga molik ekanligidan dalolat beradi.

O'zga gap va uni matn tarkibida ifodalash muammosi dunyodagi turli tilshunosliklarda ko'p vaqtlardan beri tadqiqotchilarning diqqat markazidan tushmay keladi. Masalan, dunyo filologiyasida alohida o'ringa sohib M.M. Baxtinning bu boradagi fikrlariga tadqiqotchilar ko'p murojaat qiladilar. Uning 1929-yilda V.N. Voloshinov nomi ostida nashr qilingan kitobida o'zga gap va matn muammosi juda keng qamrovda yoritilgan. Atoqli olim shunday qayd etadi: "O'zga gap – bu nutq ichidagi nutq, jumla ichidagi

¹⁹³ **Ғуломов А., Асқарова М.** Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1961. – Б.258.

¹⁹⁴ **Ғуломов А., Асқарова М.** Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. 3-нашри –Тошкент: Ўқитувчи, 1987. –Б.240.

jumladir, ammo u ayni paytda nutq haqidagi nutq, jumla haqidagi jumla hamdir.” U o‘zga gapning ko‘chirma gap, o‘zlashtirma gap, o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gap kabi sintaktik shablonlari hamda ularning turli ko‘rinishlari mavjudligini ta’kidlar ekan, ularni o‘rganish benihoya samarador ekanligini aytadi.¹⁹⁵ M.M. Baxtin o‘zigacha bo‘lgan, avvalgi tadqiqotchilar o‘zga gapni o‘z gapdan tamoman ajratib olib o‘rganganliklarini, bu esa ularning asosiy xatosi ekanligini qayd etadi. Ta’kidlash lozimki, o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar matnning tuzilishi va ma’no butunligini saqlagan holda bo‘linishi mumkin bo‘lgan kompozitsion berk ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday holda murakkab sintaktik butunlik haqida gapirish mumkin, boshqa tomondan, o‘ziniki bo‘lmagan ko‘chirma gaplar bizni yuqoridagi atamani qo‘llamasligimizga sabab bo‘lgan matnning kompozitsion jihatdan yopiq bo‘lmagan ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi.¹⁹⁶

Tadqiqotchilar o‘zga gapning asosiy ko‘rinishlaridan bo‘lgan ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplar barcha vazifaviy uslublarda qo‘llanishini, ammo turli maqsadlarga xizmat qilishini qayd etadilar. Ular ayni paytda iqtiboslashtirish o‘zganing nutqini so‘zma-so‘z, aynan va manbasini aniq ko‘rsatgan holda ilmiy maqsad bilan muallif matniga olib kirish usuli sifatida bevosita ilmiy uslubda kuzatilishini alohida ta’kidlaydilar.¹⁹⁷

O‘z va o‘zga gapning bir-biriga “kirishuvi”ning turli ko‘rinishlari haqida mulohaza yuritar ekan, ayrim tadqiqotchilar iqtiboslashtirishning bu ko‘rinishlar doirasida ekanligini qayd etsalar-da, ular o‘rtasidagi farqlarni ham chetlab o‘tmaydilar, ular shunday ta’kidlaydilar: “Iqtiboslashtirish va o‘zga gapni ifodalashning boshqa usullari o‘rtasidagi chegarani hamisha ham aniq belgilashning imkoni bo‘lmasa-da, ular o‘rtasida muayyan farqlar mavjud. Bu farqlar grammatik, funksional, semantik va pragmatik jihatlariga daxldordir”.¹⁹⁸ Shuning uchun ham badiiy matnda o‘zga gapning ifodalanishi masalasi o‘rganilar ekan, iqtibos muammosiga bu o‘rinda batafsil to‘xtalmaslik maqsadga muvofiq bo‘ladi, bu masala alohida tadqiqot mavzusi bo‘la oladi.

¹⁹⁵ **Волошинов В.Н.** (М. М. Бахтин). Основные проблемы социологического метода в науке о языке. – М.: Лабиринт, 1993. – С.125, 123.

¹⁹⁶ **Siddiqova Sh.I.** KO‘chirma gap sintaksisi // Tafakkur ziyosi, 2021/4-son. – B.128.

¹⁹⁷ Қар.: **Барлас Л.Г.** Русский язык. Стилистика. – М.: Просвещение, 1978. – С.250; **Бабайцева В.В.** Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение, 1979. – С.247 – 248; **Москальская О.И.** Грамматика текста. – М.: Высшая школа, 1981. – С.127.

¹⁹⁸ **Чой Чжи Ен.** Способы передачи чужой речи и тип художественного повествования (на материале рассказа А.П.Чехова «Скрипка Ротшильда») /Язык, сознание, коммуникация. –М.: МАКС-Пресс, 2000. – Вып.14. – С.91.

TERMIN, ATAMA VA ISTILOH TUSHUNCHALARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Hojieva Munavvar Akramovna

Qo‘qon davlat universiteti

o‘qituvchisi

munavvar_qdpi@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada terminologik kompetentlik, termin, atama, istiloh tushunchalarining o‘xshash va farqli jihatlari haqida ma‘lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: *terminologik kompetentlik, termin, atama, istiloh, so‘z.*

Jahonda ilm-fan, texnika, madaniyat sohalari taraqqiyotining jadallashuvi va globallashtirish o‘qitishga kompetent yondashuvni talab etmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda ta‘limning barcha bosqichlarida o‘zbek tili va adabiyoti ta‘limini rivojlantirish, uni dunyo miqyosida targ‘ib qilishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish Harakatlar strategiyasida o‘qituvchi hamda murabbiylar oldiga “jismonan sog‘lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat‘iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish”[1] kabi muhim vazifalar belgilangan. Bu esa o‘zbek tili va adabiyoti fani o‘qituvchilaridan tilning barcha sohalari bo‘yicha yuksak bilim, malaka va ko‘nikmalari, shu jumladan, terminologik kompetentligi yetuk o‘quvchi va talabalarni tarbiyalashni taqozo etadi.

Bo‘lajak filolog mutaxassislarda kasbiy kompetentsiyaning yadrosi bo‘lgan terminologik kompetentsiyalarni rivojlantirish va takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Terminologiya barcha sohalar bilan chambarchas aloqador. Fanning biror tarmog‘i yo‘qki, unda maxsus so‘zlar, ya‘ni terminlar uchramasa.

“Termin” leksemasi lotincha “terminus” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “oxiri”, “chek”, “chegara”, “tugash” degan ma‘nolarni bildiradi [3, 203].

P.Nishonovning ta‘kidlashicha, termin – tuzilishiga ko‘ra, so‘z yoki so‘z birikmasi bo‘lib, semantikasi jihatdan maxsus soha doirasi bilan chegaralangan va shu sohaga oid tushunchani ifodalovchi leksik birlikdir. [4,17].

A.A.Reformatskiy ta'rificha, termin so'z hisoblanib, ular o'zining alohida va maxsus belgilari bilan chegaralanadi, terminlar fan, texnika, istisod, siyosat va diplomatiya sohalaridagi bir ma'noli, aniq so'zlardir [5, 110]. V.P.Danilenkning kuzatishicha, "Terminlar – lug'at tarkibining bir qismi hisoblanib, fan va sohalar predmetining aniqlovsichidir" [6, 15].

A.V.Superanskaya esa quyidagicha ta'riflaydi: "Termin – bu muayyan kasbiy professional faoliyatga qabul qilingan va alohida sohalarda, sharoitlarda ishlatiladigan maxsus so'zdir. Termin – bu professional bilimning muayyan sohasi tushunchalar tizimiga kiruvchi tushuncha bo'lib, u so'z bilan ifodalanadi. Termin – bu maxsus maqsadlar uchun mo'ljallangan tilning asosiy tushunchaviy elementidir. O'z terminologik maydoni ichida termin bir ma'noda qo'llaniladi. Turli maydonlarning bir xil aytiladigan terminlari –omonimlardir. O'zining to'g'ri tushunilishi uchun terminlar maxsus definitsiya (aniq ilmiy ta'rif)ni talab qiladi" [7, 246].

Professor S.Usmonovning tadqiqotlarida terminga quyidagicha ta'rif beriladi: termin " ... ham ishlab chiqarish qurollari sohasida, ham madaniyat va fan sohasidagi har qanday yangiliklar dastavval til birliklari, to'g'rirog'i, terminlar orqali o'z iodasini topadi. SHu ma'noda terminologiya (ma'lum tildagi terminlar majmui) zamona tarixining guvohi, ko'zgusidir" [8, 28].

Demak, termin mazmunan muayyan mantiqiy tushunchalar tizimidagi ma'lum bir birlik bilan shartsiz ravishda (majburan) nisbatlangan (qiyoslangan) so'z. Termin – tuzilishiga ko'ra, so'z yoki so'z birikmasi bo'lib, semantikasi jihatdan maxsus soha doira bilan chegaralangan va ushbu sohaga oid tushunchani ifodalovchi leksik birlikdir. Termin o'z lingvistik tabiatiga ko'ra, adabiy til lug'aviy tizimining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, boshqa toifadagi so'zlardan ilmiy, texnikaviy yoxud boshqa kasbiy tushunchalarni aniq, ixcham ifodalashi va axborotga boyligi bilan ajralib turadi.

"Atama" so'zi keng ma'noda qo'llanilib, geografik joy nomlariga, ob'ektlarga, atoqli nomlarga nisbatan qo'llaniladi.

"Istiloh" arabcha so'z bo'lib, o'zbekcha "atama" degan ma'noni bildiradi [9, 36]. Istiloh so'zi o'zbek tilida faol qo'llanilmaydi, adabiy til me'yoriga aylangan emas.

Keyingi paytlarda termin so'zi bilan bir qatorda "atama", "istiloh" so'zlari ham keng qo'llanilmoqda. O'zbekiston milliy entsiklopediyasida keltirilishicha: ... "termin" so'zi bilan bir qatorda ayni ma'noda "atama", "istiloh" so'zlari ham qo'llanilmoqda. Lekin ular "termin" so'zining to'liq ma'nosini ifoda eta olmaydi. "Atama" so'zi keng ma'noda qo'llanilib, geografik ob'ektlar, atoqli nomlarga nisbatan qo'llanilsa, "istiloh" so'zini

esa asosan tarixiy mavzulardagi matnlar (masalan, adabiyot tarixi, SHarq falsafasi va b.)da bemalol qo'llash mumkin [10, 323].

Professor S.Usmonovning fikriga ko'ra: "...atama so'zining ma'nosi termin so'zining ma'nosiga nisbatan keng bo'lib, u barcha narsalarning nomi sifatida tushuniladi, termin esa muayyan bir tor sohada qo'llanuvchi rasmiylashgan so'zdir. SHu ma'noda, termin tushunchasi "atama" tushunchasining ichiga kiruvchi ilmiy-lug'aviy birlikdir [11, 28].

O.Ahmedov "termin", "atama", "istiloh", "nomenklatura" tushunchalarini farqlab, shunday deydi: "Terminlar aslida leskik-semantik jihatdan umumadabiy qolipga ega bo'lib, ular umumxalq tiliga muayyan terminologik tizim orqali o'tadi. Zero, terminlar va umumiste'moldagi so'zlar bir-birini to'ldiradigan leksik birliklardir" [12, 21].

Akademik A.Hojiev termin so'zini atama so'zi bilan almashtirib qo'llashning noto'g'ri ekanligini ta'kidlaydi [13,22-25].

Demak, termin so'zini ilm-fanning biror sohasi yoki tarmog'ida qo'llanuvchi so'z yoki so'z birikmalariga nisbatan qo'llanilsa, atama so'zini esa insonlar tomonidan shartli ravishda qo'yilgan nomlarga, geografik joylarga, toponimlarga qo'llash o'rinli. Istiloh so'zini termin ma'nosida qo'llash noto'g'ri, chunki bu so'z ko'proq tarixiy tushunchalarni ifodalab, tarixiy mavzulardagi matnlarda ishlatiladi.

Termin chegaralangan leksik qatlamga mansub lug'aviy birlik hisoblanib, terminologik lug'atlar yaratishning asosiy manbaidir. Termin muayyan bir sohada qo'llanuvchi va ularni ishlatadigan shaxsgagina zarur bo'lgan, rasmiylashgan so'zdir.

Atama so'zi esa termin so'zining ma'nosiga nisbatan keng bo'lib, u barcha narsalarning nomi sifatida tushuniladi hamda atamadan keng omma ham ko'proq foydalanadi. Unda terminologiyaga umuman tegishli bo'lmagan toponimiya, antroponimiya, oykonimiya, ya'ni onomastikaga aloqador leksik birliklar ham tushuniladi.

Demak, termin mohiyat e'tibori bilan bir so'zdir, faqat so'zning alohida turi hisoblanadi. Termin – bu umumadabiy tilning maxsus, funtsional ko'rinishi, ya'ni ilm-fan tilidir.

Termin fan taraqqiyoti tufayli yuzaga keluvchi so'zlardir. Ular o'zicha paydo bo'lmaydi, balki terminlar o'ylab topiladi, ixtiro qilinadi, ijod natijasida paydo bo'ladi. Terminlar chegaralangan til bo'lib, biror ilmiy-texnikaviy soha doirasida qo'llanuvchi so'z hisoblanadi. Terminlardan soha vakillari unumli foydalanadi, omma esa foydalanmaydi.

Atama barcha narsalarning nomi sifatida tushuniladi hamda atamadan keng omma ham ko'proq foydalanadi. Unda terminologiyaga tegishli

bo'lmagan toponimiya, oykonimiya, antroponimiyaga aloqador so'zlar ham tushuniladi. Istiloh esa hozirgi kunda ommaga tushunali bo'lmagan so'zlardir. Termin, atama, istiloh so'zlarini o'z vazifasiga muvofiq qo'llash lozim.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, termin aniq bir ilm-fan sohasiga tegishli bo'lgan leksikadir. Terminlarni tartibga solish, terminlarni bir xillikka keltirish terminologiya fanining eng muhim vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 2017-yil 7-fevral.
2. Крысин.Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. – Москва: 1998. – С. 203.
3. Nishonov P. Frantsuz va o'zbek tillari yuridik terminologiyasining qiyosiy-tipologik tadqiqi. Nomz.disser...-Toshkent, 2009,17-b.
4. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // проблемы структурной лингвистики. – Москва, 1968. – С.110.
5. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – Москва, 1977. С.15.
6. Суперанская А.В. Общая терминология. – Москва: УРСС, 2003. – С.56.-246.
7. Usmonov S. Yuristning nutqi madaniyati. – Toshkent: 2007.- B. 28.
8. Habibjonov I. Adabiyot darsliklaridagi tushunilishi qiyin so'zlar lug'ati. – Toshkent: 2014. - B.36.
9. O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. – Toshkent: 2000. – B.323.
10. Usmonov S. Yuristning nutqi madaniyati. – Toshkent: 2007. – B. 28.
11. Ahmedov O. S. Ingliz va o'zbek tillarida soliq va bojxona terminlarining lingvistik tahlili va tarjima muammolari. Filol. fan.dok. ...diss. – Toshkent: 2016. – B.21.
12. Hojiyev A. Termin tanlash mezonlari. – Toshkent: 1996. – B. 22-25.

RUHIY HOLAT VA EMOTSIYA KATEGORIYALARINING LINGVISTIK VA PSIXOLINGVISTIK TALQINI

Ikromova Fazilatxon Vohidjon qizi,
Qo‘qon davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur tezisda ruhiy holat va emotsiya kategoriyalarining lingvistik hamda psixolingvistik mohiyati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *ruhiy holat, emotsiya, psixolingvistika, semantika, pragmatika, kognitivtilshunoslik, lingvokulturologiya.*

Zamonaviy tilshunoslikda inson omili markaziy o‘rinni egallab, tilni insont afakkuri va psixik faoliyati bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish tendensiyasi kuchaymoqda. Shu nuqtayi nazardan, ruhiy holat va emotsiya kategoriyalarini tadqiq etish psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya kabi yo‘nalishlarda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Lingvistik yondashuvda emotsiya til birliklari orqali ifodalanadigan semantic kategoriya sifatida qaraladi. Emotsiya kategoriyasi odatda qisqa muddatli, intensive va situativ xarakterga ega bo‘lgan hissiy reaksiyalarni anglatadi. U insonning tashqi yoki ichki ta’sirlarga bo‘lgan tezkor javobi sifatida yuzaga keladi. Masalan, qo‘rquv, quvonch, g‘azab, hayrat kabi emotsiyalar nutqda leksik (*xursand, qo‘rqdim*), sintaktik (*Voy!, Nahotki!*) va stilistik vositalar orqali ifodalanadi. Semantika nuqtayi nazaridan emotsiya til birliklarining emotsional-ekspressiv ma’nosi bilan bog‘liq bo‘lsa, Pragmatika doirasida u nutqning kommunikativ maqsadi va konteksti bilan uzviy aloqada talqin qilinadi.

Roman Jakobson til funksiyalari nazariyasida emotsional (ekspressiv) funksiyani ajratib ko‘rsatib, nutqda subyektiv munosabatning ifodalanishini asoslab bergan. Inson doimo kayfiyati qandayligini, xursandchiligini, g‘azabini, nafratini, xafaligini, umuman, o‘zining ruhiy holatini va ichki kechinmalarini boshqalarga bildirishga urinadi. Aynan tilning ekspressiv funksiyasi orqali so‘zlovchi o‘z ruhiy holatini boshqalarga ifoda eta oladi. Shuningdek, Geoffrey Leechpra gmatik yondashuvida emotsiya oddiy “hissiy holat” emas, balki **nutqning kommunikativ maqsadini amalga oshiruvchi muhim vosita** sifatida talqin etiladi. Leechga ko‘ra, nutq har doim ma’lum bir kommunikativ maqsadga ega bo‘ladi: axborot berish, ta’sir o‘tkazish, munosabat bildirish. Emotsiya esa aynan shu maqsadni kuchaytiradi yoki aniqlashtiradi. Ba’zi tadqiqotchilar (Ye.M. Volf, V.N.

Teliya, V.I. Shaxovskiy) emotivlik kategoriyasini soʻzlovchining suhbatdoshga yoki nutq predmetiga hissiy munosabati haqidagi maʼlumotni oʻz ichiga olgan leksik maʼnoning periferik qismi – konnotatsiya bilan aynanlashtirish sifatida, boshqalari esa ham konnotativ, ham denotativ maʼnolar orqali amalga oshiriladigan kengroq kategoriya sifatida qaraydilar. Emotivlik kategoriyasining mohiyatini ochib beruvchi tadqiqotlarni tartibga solishga urinish bilan birga, emotiv maʼno kategoriyasining oʻziga xosligini oʻrganish psixolingvistik vazifalardan biridir. Aksariyat tadqiqotchilar emotiv maʼno kategoriyasi semik strukturasida konnotativ va denotativ rangdagi emotivlik semasi mavjud boʻlgan, yaʼni boshlangʻich-denotativ emotiv, differensial emotiv va konnotativ emotiv maʼnolar ifodalangan maʼno sifatida taʼriflanadi, degan nuqtayi nazarni ilgari suradilar. Emotiv maʼnolarning turli darajadagi chuqurlik bilan namoyon boʻlishi va ularni turli jihatlarida konkretlashtirishi milliy xususiyatga ega boʻlib, emotiv maʼnosida namoyon boʻladi. Emotiologiya atamasini va uning konseptual asoslarini shakllantirgan rus tilshunosi V.I.Shaxovskiy fikricha, emotsiya til tizimida koʻp sathli hodisa sifatida namoyon boʻlib, u leksik, sintaktik va stilistik darajalarda ifodalanadi.

Tilshunoslar uchun ham, psixologlar uchun ham ayni bir hodisa – insonga xos nutqiy qobiliyatni tadqiq qilish zaruriy sanaladi. Insonning nutqiy qobiliyatini faqat psixologik yoki lingvistik jihatdan tadqiq etish bu noyob hodisani atroflicha oʻrganish imkoniyatlarini cheklaydi, shu sababdan ham hamkor soha – psixolingvistika vujudga keldi va insonning nutqiy qobiliyatini ham psixologik, ham lingvistik tarafdin tadqiq etish imkoniyatini yuzaga keltirdi.

Emotsiyalarni tasniflash muammos ipsixologiya va tilshunoslik fanlarida muhim oʻrin egallaydi. Insonning hissiy holatlari murakkab va koʻp qirrali boʻlgani sababli, ularni tizimli ravishda oʻrganish va guruhlariga ajratish ilmiy tadqiqotlarning asosiy yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, emotsiyalarning til orqali ifodalanishini tahlil qilishda ularning psixologik tasnifi muhim metodologik asos boʻlib xizmat qiladi.

Psixologiya sohasidagi yetakchi olimlar emotsiyalarni turli mezonlar asosida tasniflashga harakat qilganlar. Xususan, Paul Ekman tomonidan ishlab chiqilgan nazariyada emotsiyalar universal biologik asosga ega boʻlib, u asosiy (bazaviy) hissiyotlar mavjudligini aniqlagan. Emotsiyalarni differensial yondashuv asosida oʻrgangan Kerroll Izardesa asosiy emotsiyalarni yanada kengroq roʻyxatda taqdim etadi. Shuningdek, Robert Plutchik emotsiyalarni murakkab tizima sosida izohlab, ularning sakkiz asosiy turini ajratgan. U tomonidan taklif etilgan “emotsiyalar gʻildiragi”

modeli hissiyotlarning o‘zaro bog‘liqligi va intensivlik darajalarini ko‘rsatib beradi.

Emotsiyalarni tasniflashda psixologiya sohasidagi yetakchi olimlar o‘z tadqiqotlarida quyidagi hissiyot turlarini ajratishgan:

Paul Ekman	Kerroll Izard	Robert Plutchik “Emotsiyalarg‘ildiragi”
G‘azab- anger Jirkanish- disgust Qo‘rquv- fear Baxt- happiness Qayg‘u- sadness Hayrat-surprise	Quvonch- joy Qiziqish- interest Hayrat- surprise Qayg‘u- sadness G‘azab- anger Jirkanish- disgust Nafrat- contempt Qo‘rquv- fear Uyat- shame Ayb- guilt	Quvonch- joy Qayg‘u- sadness Ishonch- trust Qo‘rquv- fear G‘azab- anger Hayrat- surprise Jirkanish- disgust Kutish- anticipation

Qayd etish lozimki, hissiy nutq insonlarga xos ruhiy holatning ifodasi sanaladi. Chunki inson o‘z ruhiy holatidan kelib chiqib hissiy markerlangan leksikani tanlaydi, ma’lum ohang bilan nutq so‘zlaydi. Insonga xos hissiy nutq va jismoniy harakat va holatlar aksariyat hollarda ruhiy holat ifodasi sifatida xizmat qiladi.

Ruhiy holat esa emotsiyaga nisbatan kengroq tushuncha bo‘lib, u insonning barqarorroq psixologik holatini ifodalaydi. Ruhiiy holat uzoqroq davom etishi, chuqurroq ichki kechinmalarni qamrab olishi bilan ajralib turadi. Masalan, tushkunlik, xavotir, ruhiy bosim kabi holatlar ko‘pincha metaforik yoki frazeologik vositalar orqali ifodalanadi (*yuragi siqildi, ko‘ngli cho‘kdi*). Shu bois lingvistik tadqiqotlarda ushbu ikki kategoriya o‘zaro bog‘liq, ammo farqlanuvchi tushunchalar sifatida qaraladi.

Psixolingvistika ma’lum bir sharoitda ma’lum bir axborotni nutq birliklari vositasida tinglovchiga yetkazishni, bu nutq parchasida so‘zlovchi ruhiyatidagi o‘zgarishlarning aks etishini, uning tinglovchiga ta’siri masalalarini o‘rganadi. Nutqda axloq-odob, so‘zlashish rasm-rusumlari, nutqning muayyan ehtiyojlari, so‘zlovchi va tinglovchining yoshi, saviyasi, madaniylik darajasi kabilar o‘z aksini topadi va bularning barchasi psixolingvistikaning tadqiq manbayi hisoblanadi. Lev Vygotsky nazariyasiga ko‘ra, tafakkur va nutq o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, emotsiyalar ijtimoiy tajriba asosida shakllanadi. Shuningdek, Alexander Luria

tadqiqotlarida nutq faoliyatining neyropsixologik asoslari yoritilib, emotsional komponentlarning nutq jarayonidagi roli aniqlangan. Emotsiyalar inson ongida kognitiv modellarga asoslanib qayta ishlanadi va til orqali ifodalanadi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan emotsiyalar inson ongida konseptlar sifatida shakllanadi va til orqali verbalizatsiya qilinadi. Har bir til va madaniyatda emotsiyalarni ifodalash o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Lingvokulturologiya doirasida esa emotsiyalar milliy-madaniy qadriyatlar, urf-odatlar va ijtimoiy me'yorlar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Masalan, o'zbek tilida kamtarona emotsional ifoda ustun bo'lsa, ingliz tilida individualistik emotsional ifoda ko'proq namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Roman Jakobson Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М.: Прогресс, 1975. – С. 193–230.
2. Geoffrey Leech Лич Дж. Принципы прагматики. – М.: Прогресс, 1983. – 250 с.
3. Lev Vygotsky Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Педагогика, 1982. – 287 с.
4. V.I. Shakhovsky Шаховский В. И. Эмоции в языке и речи. – М.: ЛКИ, 2008.
5. Alexander Luria Лурия А. Р. Язык и сознание. – М.: МГУ, 1979. – 320 с.
6. Paul Ekman Ekman P. Emotions Revealed. – New York: Henry Holt, 2003.
7. Robert Plutchik Plutchik R. The Nature of Emotions. – American Scientist, 2001.
8. Carroll Izard Izard C. E. Human Emotions. – New York: Plenum Press, 1977.
9. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.

TOPONIMIK INDIKATORLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Islomova Dilorom,

NamDU katta o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Maqolada toponimik indikatorlarning funksional va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi, toponimik indikatorlarning semiotik,

axborot, differensiyatsiyalsh, derivatsion, konkretlashtiruvchi va darajalash funksiyalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *indikator, semiotik, axborot, differentsiatsiya, derivatsion, konkretlashtiruvchi, darajalash.*

Аннотация. В статье анализируются функционально-семантические особенности топонимических индикаторов, раскрываются такие их функции, как семиотическая, информационная, функция дифференциации, деривационная, конкретизирующая, иерархическая функции.

Ключевые слова: *индикатор, семиотическая, информационная, функция дифференциации, деривационная, конкретизирующая, иерархическая.*

Onomastikaning toponimiya makroko‘lami o‘ziga xos birlik va vositalarga ega. Toponimlarning tarkibiy tuzilishi *toponegiz, topoasos, topoformant, toponimik indikatorlardan* iborat bo‘ladi. Mazkur birliklar toponimik makroko‘lam birliklaridir. Toponimik indikatorlar muayyan tilning toponimik tizimining yasalish, tuzilish xususiyatlarini kuzatish, baholash imkonini beradi.

Toponimik indikatorlar tilning toponimik makroko‘lamida quyidagi lisoniy vazifalarni bajaradi:

1. Toponimik indikatorlar dastlab **semiotik (belgili) funksiya** bajaradi. Tarkibida qo‘llanayotgan toponim ifodalayotgan obyektning turini ifodalaydi. Masalan, *Ko‘ngil ko‘chasi, Bog‘ ko‘chasi, Ziyokor ko‘chasi, Axsikent mahallasi, Yangiobod mahallasi, Shahand qishlog‘i, Kumidon qishlog‘i, Oqtosh shaharchasi* (Nam. v. To‘raqo‘rg‘on t.) kabi. Mazkur toponimlar tarkibidagi *ko‘cha, mahalla, qishloq, shaharcha* toponimik indikatorlari nomlar ifodalayotgan obyektlarning turini, belgi-xususiyatlarini ifodalash bilan semiotik funksiya bajarmoqda.

2. Toponimik indikatorlar boshqa til birliklari kabi o‘z nomiga xos va mutanosib tarzda **indikator funksiyasini** bajaradi, o‘z ma‘no-mundariyasi bilan muayyan obyekt turi va uning atoqli maxsus nomiga ishora qiladi. Masalan, *Namangan viloyati, Namangan shahri, Obi hayot mahallasi, Ibrat ko‘chasi* manzili ifodasida qo‘llangan *viloyat, shahar, mahalla, ko‘cha* toponimik indikatorlari muayyan toponimik obyektga va uning nomiga ishora qilmoqda, ya‘ni indikatot vazifasini bajarmoqda.

3. Til birliklarining funksiyalari bir-biriga o‘zaro bog‘liq, bir vazifadan ikkinchi funksiyasi namoyon bo‘ladi, reallashadi, oydinlashadi. Toponimik

indikatorlar ham bundan mustasno emas, ularning boshqa vazifalari negizida **informatsion, axborot funksiyasi** ham namoyon bo'ladi. Aynan yuqorida keltirgan misollarimizdan obyektning turi, o'zaro aloqadorligi, ya'ni *viloyat, shahar, mahalla, ko'cha* tarzida ma'muriy-hududiy bo'linishi va nomlanishi haqidagi axborotlarni ifodalshi bilan informatsion, axborot funksiyasini bajaradi. Bugina emas, muayyan obyektning topografik joylashuvi haqidagi axborotlarni ham tashiydi.

4. Toponimik indikatorlar bir toponimning boshqa toponimik birlikdan farqlash bilan **differensiyatsiyalsh funksiyasini** bajaradi. Boshqacha aytganda, viloyatni tumandan, tumanni shahardan, shaharni mahalladan, mahallani ko'chadan ajratib turadi, ko'chalarni o'zaro *shohko'cha, berkko'cha* kabi turlarini tavsiflaydi. Bu aynan bir xil nomlangan obyektlarni ifodalovchi toponimlarda yorqin ko'rinadi. Masalan, *Namangan viloyati, Namangan tumani, Namangan shahri, Namangan ko'chasi, Namangan mehmonxonasi* kabi.

5. Apellyativlarni toponimlikka xoslashi, ot, sifat va fe'l so'z turkumlariga mansub lug'aviy birliklarga qo'shilib, qo'shma tarkibli toponimlar yasalishiga xizmat qilishi bilan **derivatsion (yasovchilik) funksiyasini** bajaradi. Masalan, *Nodim Namongoniy (atoqli ot) ko'chasi, Ibrat (atoqli ot) ko'chasi, G'uncha (turdosh ot) ko'chasi, Gulzor (turdosh ot) ko'chasi, Go'zal (sifat) dahasi, Shirin (sifat) ko'chasi* kabi.

6. Toponimik indikatorlar nom ifodalayotgan obyektning turini **aniqlashtiradi, konkretlashtiradi**. Masalan, *O'zbekiston Respublikasi, Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Tafakkur ko'chasi; Andijon viloyati, Andijon shahri, O'zbekiston shohko'chasi, Bobur bog'i* kabi.

7. Toponimik indikatorlar toponimlarning ma'muriy-hududiy, geografik jihatdan **darajalanishini** ifodalaydi. Ma'lumki, ma'muriy-hududiy jihatdan respublika viloyatlarga, viloyat tumanlarga, tumanlar shahar, shaharcha va qishloqlarga, ular esa mahallalarga, mahallalar ko'chalarga bo'linadi. Xuddi shu bo'linish tilda toponimik indikatorlar vositasida ifodalanadi.

O'zbekiston tarixiy va zamonaviy toponimiyasida *shahar, qishloq, deh, ovul, o'ba, daha, obod, saroy, chaqar, robot, rovot, duvol, qarshi, chim (chem), ko'cha, guzar, qal'a, mahalla, qo'rg'on, xona, qo'ton, darcha, darboza, chayla, kapa, minor, qo'ra, xonaki, bog', to'p (to'pi, to'pon), to'da, machit, yurt, qo'nish, qasaba, chorbog', yer, and, yo'l* kabi toponimik indikatorlar faol kuzatiladi.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Нафасов Т., Нафасова Ш., Нафасова В. Топонимик харита // Ўзбекистон география жамияти съезди материаллари. – Тошкент, 2006, 23-24 ноябрь. – Б.19-45.

Oronimlar va gidronimlar tarkibida oykonimik indikatorlari qayd qilinsa, bu nomlar azalda oykonim vazifasida yuzaga kelgan deb qarash va ular alohida toponimik tip sifatida belgilanishi lozim. *Oqsuv, Oqdaryo, Qorasuv, Qoradaryo, Qorabuloq* nomlari hozirgi O'zbekiston toponimiyasida ham gidronim, ham oykonim tipi hisoblanadi. Azalda gidronim bo'lgan, gidronimlik ularning birinchi vazifasi, shu vazifa uchun tilda yuzaga kelgan. So'ngra suv obyektlari bo'yidagi aholi maskanlari nomiga aylangan – transonimizatsiya yuz bergan. *Oqtepa, Qoratepa, Uchtepa, Kattatepa* kabi nomlar oronim bo'lib tilda voqelangan, davrlar o'tish bilan oykonimlar mikroko'lamiga o'tgan.²⁰⁰ Y. Ne'matova toponimik indikatorlar xususida fikr yuritir ekan, "Toponimik, xususan, oykonimik indikatorlar o'rtasidagi mantiqiy-lingvistik o'xshashlik va farqlar shuni ko'rsatadiki, barcha tillar toponimiyasi aynan bir xil toponimik tamoyil va qonuniyatlarga asoslanadi, faqat lisoniy ifodalanishi bilan farqlanadi" deb yozadi.²⁰¹

Boshqa tildan o'zlashgan indikatorlar, ularning variantligi, fonetik o'zgarishi toponim singari millatlararo aloqalarning tabiati, ularning chuqurligi va intensivligi haqida ma'lumotlarni saqlashi mumkin.

Y.O. Karpenko toponimik tizimda uch qator farqlarni aniqlaydi:

- 1) toponim va toponim emas (netoponim)lardan farqi;
- 2) bir sinf toponimlari bilan boshqa turkum toponimlarining farqi;
- 3) alohida toponimlarning bir-biridan farqi.

Bundan kelib chiqib, biz toponimik indikatorlarning qo'shimcha funksiyalarini belgilaymiz:

Toponim va nominativ so'zdan farqlash (ko'cha – Do'stlik ko'cha).

Bir sinf toponimlarini boshqa sinf toponimlaridan farqlash "*Do'stlik*" ko'chasi – "*Do'stlik*" shahri – "*Do'stlik*" bozori, Navoiy ko'chasi – Navoiy shahari kabi.

Alohida toponimlarning bir-biridan farqlash (Namangan viloyati – Namangan tumani) kabi.

Toponim tarixiy, etnografik va geografik ma'lumotlarni ifodalagani kabi uning tarkibidagi indikatorlar ham bu vazifani bajaradi.

²⁰⁰Нафасов Т., Нафасова Ш., Нафасова В. Топонимик харита // Ўзбекистон география жамияти съезди материаллари. – Тошкент, 2006, 23-24 ноябрь. – Б.16-45.

²⁰¹ Неъматова Ю.О. Структурно-типологическая классификация ойконимов (на примере ойконимов Наманганской области) // Язык, образование, перевод. – Тошкент, 2022. – № 3. Вып 2. – С. 18-28.

Indikatorlar toponimning ichki shaklini loyihalash uchun xizmat qiladi va shuning uchun ona tilida soʻzlashuvchilarning obyekt haqidagi oʻziga xos maʼnosining dalili sifatida ishlaydi.

Tildagi indikatorlarning sinonimlarini koʻpligi (mavjudligi) alohining geografik dunyoqarashi va bilimlaridan dalolat beradi.

Turli xalqlarning birga yashash va kechayotgan tarixiy jarayonlar natijasida rus toponimikasida geografik nomlarini qatlamlanishi shaklida, koʻpincha turli lisoniy kelib chiqishi koʻrinishida murakkab toponimik tizim shakllangan.

Rus toponimiyasida tarixiy-etimologik jihatdan turkiy toponimlar ham alohida oʻrin tutadi. Turkiy toponimlarning rus tilida paydo boʻlishi oʻrta asrlarda turkiy tilli qabilalar va xalqlarning yashashi hamda joylashishi bilan bogʻliq. Turkiy xalqlar, umumiy nuqtai nazarga koʻra, qadimgi davrlarda Oltoy hududida yashab, u yerdan gʻarbiy va janubi-gʻarbiy yoʻnalishda koʻchib oʻtgan.

Turkiy tillardan oʻzlashgan toponimlar rus tili toponimik makrokoʻlamining muhim qatlamini tashkil qiladi, oʻz navbatida, turkiy toponimlar slavyan tillari taʼsirida takomillashmoqda. Bunday oʻzaro taʼsir siyosiy, etnografik, madaniy omillarga bogʻliq.

Rossiyada turkiy tillarga mansub *buloq*, *koʻl*, *yurt*, *ovul*, *kent* (*kan*, *kant*) kabi oykonimik indikatorlar va formantlar faol kuzatiladi.

Rossiyaga tashrif buyuruvchi sayyohlar uchun <https://russia.tury.ru> saytida Rossiyadagi 161395 ta oykonim (aholi punkti nomlari) alifbo tartibida berilgan. Sayt maʼlumotlariga koʻra rus toponimiyasida turkiy tildagi *buloq* (yoki uning fonetik variantlari: *bulak*, *bulok*, *bulag*) indikatorini qoʻllangan 71 ta oykonim aniqlangan: (*деревня Булак* (Иркутская обл.), *деревня Булаково* (Ярославская обл.), *село Ключи-булак* (Иркутская обл.), *село Чернобулак* (Саратовская обл.), *поселок Кызылбулак* (Челябинская обл.), *поселок Карабулак* (Саратовская обл.), *село Шойбулак* (Марий Эл), *село Сухой Карабулак* (Саратовская обл.))²⁰² kabi.

Demak, indikatorlar ham topoasos, topoformantlar bilan birgalikda toponimlar tarkibida uning strukturaviy va semantik shakllanishida muhim lisoniy vazifalarni bajaradi. Toponimik indikatorlar toponimlarning tarkibiy qismi sifatida semiotik, indikator, informatsion, derivatsion, diffrensiyasiyalash va darajalash kabi onomastik vazifalarni bajaradi.

²⁰² <https://russia.tury.ru>

LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOTLARNING ANTROPOTSENTRIK PARADIGMADA TUTGAN O‘RNI

Abatov Doston Ro‘zimurod o‘g‘li

Qashqadaryo viloyati
pedagogik mahorat markazi
dotsenti, f.f.f.d (PhD).

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilning madaniyatda, madaniyatning esa tilda aks etishini ko‘rsatadigan lingvokulturologik birliklar tadqiqining antropotsentrik paradigmada tutgan o‘rni va tilni sohibi bilan o‘rganish asosida xalq tarixi, milliy qadriyatlari, leksik fondi hamda milliy madaniyatini chuqurroq o‘rganish va lingvokulturemalar mansub xalq haqida to‘g‘ri va ishonchli ma’lumotlarga ega bo‘lishimiz mumkinligi qayd etilgan.

Kalit so‘zlar: *til, madaniyat, lingvokulturologik yondashuv, antropotsentrik paradigma, lingvomadaniy birliklar, til sohibi, madaniy sema.*

So‘nggi yillarda tilshunoslikda lingvokulturologik yondashuv asosida olib borilayotgan tadqiqotlar yetakchi o‘rinni egallamoqda, chunki madaniyatning tilga yoki tilning madaniyatga ta’sirini o‘rganish har doim tadqiqotchilarning diqqat markazidagi mavzulardan biri hisoblangan.

Insoniyat turmush tarziga jadallik bilan singib borayotgan globallashuv jarayoni har bir sohaga bevosita yoki bilvosita o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. “Barcha fanlar markazida inson tafakkuriy olami, insoniy ruhiyat va aqliy faoliyat tamoyillarining, shu nuqtayi nazardan, yondashuvlarning ustuvorlik qila boshlaganligini bemalol va qo‘rqmay, milliy ilmiy jarayonlarimizning rivoji uchun tanlangan bexatar hamda tekis yo‘l deb hisoblasak, adashmagan bo‘lamiz” [1, 10].

Mustaqillikka erishgandan so‘ng xalqimizning o‘z yurti, madaniyati, tarixi, tili, asrlar davomida ajdodlardan avlodlarga o‘tib kelgan, biroq unutila boshlangan milliy qadriyatlari-yu an’analari, rasm-rusumlari, milliy o‘zligini anglashga qiziqishi ortdi, chunki inson borki, ajdodlarining kimligini, nasl-nasabini, kindik qoni tomgan Vatanining tarixini bilishni xohlaydi. Shu bois ham “tilshunoslikning boshqa fan sohalari bilan tutashuv nuqtalarida, aniqrog‘i, inson bilan uning hayot tarzi va faoliyati, ruhiyati, tafakkuri bilan bog‘liq o‘rinlarida yangi fan tarmoqlari vujudga kela boshladiki, bugunning tadqiqotlarida til inson ruhiyati va tafakkurining

ko'zgusi, olamning o'ziga xos manzarasining ifodachisi sifatida to'g'ri talqin qilinmoqda" [2, 48].

Bugunga kelib lingvokulturologiyaga yangi fan tarmog'i sifatida e'tibor qaratilayotgan bo'lsa-da, tilning madaniyat bilan bog'liqligi xususida ancha avval ham fikrlar bildirilgan. Xususan, V.Gumbolt til va madaniyat bir-biriga mushtarak hodisa ekanligini ta'kidlaydi. "Har bir til yaxlitligicha insoniyat ruhini ifoda etadi, ammo har bir tilda ma'lum millat gapirgani va ularning har biri ma'lum xususiyatga ega bo'lgani bois, bu ruh faqat bir tomonlama namoyon bo'ladi" [3, 364].

Rus olimi T.R.Radbil esa lingvokulturologiyani tilshunoslikning yangi yo'nalishi sifatida emas, balki "yaxshigina unutilgan eski qarash" deb e'tirof etadi.

V.Gumbolt hozirgi lingvomadaniyatshunoslikning ikkita asosiy g'oyasini belgilab beradi:

1. Har qanday milliy til, milliy madaniyat va jamiyat taraqqiyoti mahsulidir.

2. Til milliy madaniyat, olamning milliy manzarasi va ma'lum millatga mansub shaxs xulq-atvorini belgilaydi [4, 45].

E.Sepir til va jamiyat terminlariga quyidagicha ta'rif beradi: "Madaniyat muayyan jamiyat nima qilishi va nimani o'ylashi deb ta'riflash mumkin, til esa jamiyatning qay tarzda fikrlashidir" [5, 27].

V.V.Vorobyovning lingvokulturologiya sohasiga oid tadqiqotlarida uning umumtamonidan qabul qilingan tavsiflari kuzatilib, lingvokulturologiya til va madaniyatning o'zaro ta'siri hamda aloqasini o'rganuvchi soha ekanligi borasidagi xulosalar qayd etiladi [6, 36]. S.A.Kosharnaya esa yanada aniqlashtirib va maxsuslashtirib, xalq moddiy va ma'naviy madaniyati elementlarining milliy til orqali ifodalanishi va qayta anglanishini o'rganuvchi fan ekanligini o'rinli asoslab beradi [7, 24].

F.Musayeva ta'kidlashicha, "lingvomadaniyatshunoslikda madaniyat idrok etilgan olamni aks ettirish usuli sifatida talqin etiladi, milliy idrok millat ongida milliy-mental konseptlar shaklida saqlanadi. Lingvomadaniyatshunoslikning vazifasi milliy-madaniy mentallikni ifoda etuvchi til birliklarining madaniy mazmunini ochib berish, milliy tildagi madaniy stereotiplarni aniqlash va ular vositasida shu xalq madaniyatining qadriyatlar tizimi, umuman, idrok intizomini yoritishdir" [8, 9].

Shu tariqa, lingvomadaniyatshunoslik kompleksli ilmiy yo'nalish bo'lib, til va madaniyat o'zaro aloqasi va o'zaro ta'sirini bevosita faoliyatda o'rganadi, bu jarayonni lisoniy va nolisoniy (madaniy) mazmun yaxlitligidagi birliklar majmuyi sifatida talqin etadi va bunda sistem

yondashuvlarni qo'llab, hozirgi kundagi ustuvor jihatlar va madaniyat me'yorlari (qoida va umuminsoniy qadriyatlar tizimi)ga e'tibor qaratadi [6,36-37].

N.F.Alefrenko yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda zamonaviy lingvokulturologiya o'rganadigan muammolar sifatida quyidagilarni sanab o'tadi:

1) madaniyat obyektlarining tilda talqin etilish usullari hamda vositalari;

2) muayyan xalq mentalitetining tilda ifodalanish xossalari;

3) madaniyatning qadriyat va mazmunga oid kategoriyalari til birliklari semantikasida aks etishining qonuniyatlari [9, 29].

S.Ikromovanning tadqiqotida o'zbek tilida makon kategoriyasini aks ettiruvchi lisoniy birliklar, jumladan frazeologik birliklar va maqollar tasniflanib, tahlilga tortilgan [10, 44].

D.Ashurov "Alpomish" dostonining lingvokulturologik xususiyatlari tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsiyasida o'zbek tilshunosligidagi antropotsentrik tadqiqotlarni quyidagi yo'nalishlarga ajratib tahlil qilgan:

1. Xalq og'zaki ijodi bilan bog'liq tadqiqotlar.

2. Tarjima nazariyasi bilan bog'liq tadqiqotlar.

3. Leksikografik yo'nalishdagi tadqiqotlar [1, 22-23].

Y.Shirinovanning "Lingvistik tadqiqotlarda antropotsentrizm" nomli maqolasida tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishiga til faktlarini tekshirishning V.A.Zveginsev tomonidan "statik til" va "dinamik til" tarzida belgilab olinuvchi ikki aspektini ajratib olishi zarurati turtki bo'lganligi qayd etiladi [11, 104-107]. Shuningdek, maqolada lingvistik metodologiyaning antropotsentrik tamoyil bilan boyigani, til hodisalari til egalari bilan uzviy munosabatda o'rganilayotganligi ta'kidlanadi.

Tilni uning sohibi bilan o'rganishni targ'ib qiluvchi antropotsentrik tilshunoslikda tildagi har bir so'z, har bir termin hamda ibora o'zi mansub xalqning tarixi, madaniy qadriyatlari haqida qimmatli ma'lumotni saqlab qolgan bo'ladi. Ayniqsa, keyingi yillarda insoniyat bilan tengdosh bo'lgan folklor asarlarining lingvokulturologik aspektda tadqiq qilinishi til va madaniyat mushtarakligini o'rganishning yangi qirralarini kashf qilmoqda.

Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslangan holda Qashqadaryo xalq dostonlarida qo'llangan lingvokulturologik birliklarni quyidagicha tasniflash mumkin.

Marosim bilan bog'liq	So'z bilan bog'liq	Tasavvur bilan bog'liq	Madaniy kodlar bilan bog'liq	Nomlash bilan bog'liq
<i>Etnografizmlar.</i>	<i>Milliy realiya, frazeologik birlik, paremiologik birlik, o'lan, olqish, qarg'ish, duo, murojaat, nutqiy etiket.</i>	<i>Mifologema, metafora, o'xshatish, presedent birlik, arxetip.</i>	<i>Lakuna, vaqtga doir kod, zoomorf kod, predmetli kod, biomorf kod va b.</i>	<i>Antroponim, toponim, zoonim, mifonim, astronim, oronim, oykonim va b.</i>

Umuman olganda, o'zbek tilshunosligida antropotsentrik yondashuvga asoslangan tadqiqotlar nazariy asoslarga ega, shu bois ham xalq tarixi va madaniyati haqida qimmatli ma'lumotlarni o'zida saqlagan falklor asarlari tarkibidagi lingvokulturologik birliklarni tadqiq qilish tilshunoslik, tarix va madaniyatshunoslik uchun misli kutilmagan yangiliklarni taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ашуров Д. “Алпомиш” достонининг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Наманган, 2021. – 155 б.

2. Бахранова Д. Антропозооморфизмларнинг семантик ва лингвокультурологик хусусиятлари (ўзбек ва испан тиллари материалида): Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – 48 б.

3. Гумбольдт Вильгельм. Опыт анализа мексиканского языка / Язык и философия культуры. – М., 1985. – С. 364.

4. Шаклеин В.М. Лингвокультурология. Традиции и инновации. – М.: Флинта, 2012. – С. 45.

5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993 / Фойдаланилган манба: Эвсюкова Т.В., Бутенко Э.Ю. Лингвокультурология: учебник. 4-е изд. – Москва: Флинта: Наука, 2016. – С. 27.

6. Воробьёв В.В. Лингвокультурология: Теория и методы. – М.: РУДН, 2008. – С. 36.

7. Кошарная С.А. Миф и язык: Опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2002. – С. 24.

8. Musayeva F. O‘zbek xalq so‘zlari. – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2022. 392 b.

9. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: Ценностно-смысловое пространство языка: учебное. 5-э-изд. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2016. – Б. 29.

10. Икромов С.О. Оламнинг лисоний манзарасида макон категорияси ва миллий ўзига хослик: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – 44 б.

11. Ширинова Й. Лингвистик тадқиқотларда антропоцентризм // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 6. – Б. 104-107.

QO‘QON XONLIGI ANTROPONIMIYASIGA XOS UYQASH ISMLAR XUSUSIDA

Xalilova Nilufarxon Bahromovna,

Qo‘qon universiteti dotsenti v.b.,
f.f.b.f.d.(PhD)

Annotatsiya. Maqolada Qo‘qon xonligi davriga oid tarixiy manbalar asosida o‘zbek antroponimiyasida uchraydigan uyqash ismlar hodisasi tahlil qilinadi. Uyqash ismlarning shakllanish omillari, ularning lingvokulturologik va sotsiolingvistik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, bir oiladagi yoki qarindoshlar o‘rtasidagi ismlar uyg‘unligi, ijtimoiy tabaqa va unvon bildiruvchi komponentlar (xo‘ja, sayyid, to‘ra, xon, oyim, biy va boshqalar) asosida yuzaga kelgan antroponimik birliklar misollar orqali izohlanadi. Tadqiqotda Qo‘qon xonligi davridagi uyqash ismlar tizimining o‘ziga xosligi va zamonaviy holatdan farqli jihatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *uyqash ismlar, antroponimiya, Qo‘qon xonligi, onomastika, antroponimik seriya, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, ism qo‘yish an‘analari, tarixiy manbalar, indikator birliklar, unvonli ismlar.*

Qo‘qon xonligiga xos tarixiy manbalar antroponimiyasida o‘zbek lingvomadaniyatiga xos uyqash ismlar guruhi ham kuzatiladi.

Kishilarga nom berishda uyqash ismlar tanlash udumi barcha turkiy tillarda uchraydi. O‘zbek xalqida bola tug‘ilgach, unga munosib ism tanlash

uchun uning bobo-buvisi, ota-onasi, o'g'il bo'lsa, akasi, qiz bo'lsa, opasining ismlari e'tiborga olinadi, ya'ni yangi mehmonga oila a'zolarining ismiga hamohang, mos ism qo'yiladi. E.Begmatov bunday ismlarga nisbatan "uyqash ismlar" terminini qo'llaydi. Ismlarning uyqashligi deganda qo'shimchalari (old qo'shimcha va suffikslari) yoki qandaydir segmentlari mos keluvchi yoki oddiy qilib aytganda, bir-biriga ohangdosh, qofiyadosh ma'lum ismlar guruhi tushuniladi.

Z.G.Uraksin, Sh.M.Sa'diyevning tadqiqotlarida ismlarning uyqashligi masalasiga doir o'rinlar bor.²⁰³

O'zbek tili onomastikasida uyqash ismlarni birinchi bor maxsus o'rgangan L.I.Royzenzon va A.I.Isayevlar o'z tadqiqotlarida uyqash ismlar qatorini "antroponimik seriya" deb atashgan. Bunday ismlar, odatda, bir oila farzandlari: aka-ukalar, opa-singillarga qo'yiladi. Shuningdek, bobo, ota, amaki va tog'alarning ismini asos qilib o'g'illarga, onaning, xola, buvi yoki ammaning ismini asos qilib qizlarga qo'yiladi. Shuningdek, akaniki ukalarga, opaniki singillarga uyqashlik uchun tayanch ism vazifasini bajaradi. Natijada *G'anisher – Alisher* yoki *Aziz – Laziz*, *Bekzod – Sherzod – Shahzod* kabi ohangdosh ismlarning bir oila vakillariga yoki yaqin qarindoshlarga qo'yilganligi kuzatiladi.

Opa-singil, qarindosh qizlarning ismlari sirasida *Shahnoza – Gulnoza – Dilnoza*; *Gulsanam – Shohsanam – Oysanam* kabi uyqash ismlar guruhi uchraydi.

Qo'qon xonligiga xos manbalarda ham uyqash ismlar guruhi uchraydi. Masalan, xonlik asoschisi bo'lmish Shohruxbiyning o'g'illari, ya'ni *Abdurahimbiy*, *Abdulkarimbiy* ismlarining uyqashligini *abdu* va *biy*, Xudoyorxonning qizlari *Ozodaxon*, *Mohzodaxon*, *Shahzodaxon* ismlarining uyqashligi *-zoda* antroponimik indikatori vositasida yuzaga kelgan.

Oyjonoyim – Qo'qon xoni Abdurahimbiy va Oychuchuk oyimning qizi. *Homilaning vaqti-soati yetib, Rahimxon vafotidan so'ng go'zal yuzli bir qiz yo'qlik qo'ynidan borliq maydoniga keldi. Unga Oyjon oyim deb ism qo'ydilar.* (Muntaxab., 232) Oyjon (o'z.-ft.) – oydek suluv va jondek aziz, qadrli qiz degani bo'lib, uning ismi onasining ismi – Oychuchukoyimga uyqash qilib qo'yilganligi yorqin kuzatiladi. Oy komponentining har ikkala ismda takrorlanishi ismlarning uyqashligini ta'minlagan: *Anda xonni uchinchi o'g'li Sayyid Umarbekni tog'asi To'rajonto'ra ibn Sayyid*

²⁰³ Ураксин З.Г. Основные критерии выбора имен у башкир // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем М., 1970. – С. 183; Саъдиев Ш. М. Основные правила выбора имен для новорождённых // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. С. 188.

G'ozixonto'ra hokim bo'lub, biror ming lashkari Farg'ona ila mazkur qayin og'asi turur edi. (Ibr.xavoqin, 334)

Muhammadsobir miroxur// Sobir miroxur – Murodxon davrida (1844) yashagan amaldor. Bu mavzeda mufsidlarning ig'vo va tuhmatlari bilan Muhammadniyoz hudaychining ukasi, Muhammadsobir miroxurni va boshqa gunohsiz odamlarni qatl qildilar. (Ibr.xavoqin, 176) Mazkur satrlardan ma'lum bo'lishicha, miroxurning ismi – Muhammadsobir uning akasi Muhammadniyoz ismiga monand qo'yilgan.

Bu davrda ham eng tipik va mahsuldor holat aka yoki opaning ismiga o'xshatib ukalarga, singillarga ism qo'yishdir. Masalan, aka ismi bilan ukalar ismining uyqashligi: *Yunusxo'ja, Yusufxo'ja – Xonxo'ja (Xonxoja ibn Yusuf Alixo'ja) – Namangan va To'raqo'rg'onda sakkiz yil, Xo'jandda uch yil hokimlik qilgan, Erdonaxonning jiyani (singlisining o'g'li), Qo'qon xoni Olimxonning amiri lashkarining o'g'illarining ismi: Xonxo'janing o'g'illari Yusufalixo'ja va Yunusalixo'jalarga tegishli eski sipohdan sakkiz ming kishini lashkarning o'ng qanotiga, ... (Ibr.xavoqin, 381)*

Qo'qon xonligi antronimiyasiga xos ismlar uyqashligi zamonaviy holatdan ancha farqlanadi. Bu quyidagilarda ko'rinadi:

I. Ismlar uyqashligi ismlar tarkibida faol qo'llangan ijtimoiy tabaqa va guruhga mansublikni ifodalovchi so'zlar, terminlar asosida ham yuzaga kelgan:

1. Xo'ja tarkibli uyqash ismlar: *Yunusxo'ja, Yunusxo'janing o'g'illari bo'lgan Sultonxo'ja, Homidxo'ja – Undan ikki o'g'il: Sultonxo'ja va Homidxo'ja qolgan. Sultonxo'jasi otasi o'rniga hukumat baxtiga yetdi. (Ibr.xavoqin, 387) Xonxo'ja va uning o'g'illari – Xonxo'jadan bir xishtin madrasa Xo'qandda yodgor qolgan. U hozir ham bor. Unda ilm toliblari ilm olish bilan mashg'ul. Xotini uning hayotligida vafot etgan edi. Uchta humoyun yuzli o'g'il qoldi. Podshohxo'ja nomi bilan mashhur Yusufalixo'ja, Umaralixo'ja va Yunusalixo'ja. (Ibr.xavoqin, 383-384) Sulaymonxoja shayxulislom ibn eshon Zokirxo'ja shayxulislom kabi.*

2. Said tarkibli uyqash ismlar: *Farg'ona mamlakatida qo'zg'algan bir necha kunlik fitna va buzg'unchilik hamda podshoh said amir Olim Muhammad Bahodirxonning yog'iy bo'lgan amirlar isyoni... (Muntaxab., 303) To'rajonto'ra ibn Sayyid G'ozixonto'ra – Xudoyorxonning uchinchi o'g'li Sayyid Umarbekning tog'asi, Shahzoda Akbaralibek va shahzoda Sayyid Mavlonbek shahzoda Sayyid Sulton Murodbekning o'g'illari edilar. (T.jahonnamoyi, 424) Amir Sayyid Shermuhammad Ali Bahodirxon va uning saltanat taxtiga chiqib o'tirgani hamda shahar qal'asini qurdirgani zikri. (T.jahonnamoyi, 20) Amiri kabir sayyid Malla Bahodirxon O'ratepa*

fathidan so'ng yo'nalish jilovini Xo'jand sari tortib, muzaffar va mansur kelib tushgan edi. (T.jahonnamoyi, 258) Sayyid Muhammad Xudoyorxon ibn Sheralixon, sayyid Muhammad Nasriddinxon Xudoyorxon o'g'li.

3. To'ra tarkibli uyqash ismlar: Buzurgxon to'ra ibn Jahongirxon to'ra ibn Solihxon to'ra ibn Sayyid Offoqxo'ja o'g'li (1824-1877) – Julusning to'qqizinchi yili Buzurgxon to'ra ibn Jahongirxon bir necha ming xo'qandlik va qoshg'arlik bilan Xo'qanddan qochib Koshg'arga kirib bordi. (Ibr.xavoqin, 125) Yana buki, bizlarg'a tariqi mehmonliq birla kelgandur, deb xazinadan ko'p aqchalarni yuklab, yosh bolalarini ahli ayollarini olib, oldidagi mu'tamad odamlari, ya'ni Otabek noib, Mullo Ma'ruf dodxoh, Koson hokimi xonni jiyani Sayyid Akramxon to'ra ibn Sobirxon to'ra, Bachcha bahodir ponsad, Usmon Alibek ponsad ibn Niyozali qo'shbegi va g'ayrahum, mahramu yasovul, peshxizmatlari qariyb biror ming odam ila Xo'qanddan chiqub, qal'ai Mahram ravona bo'ldilar". (Ibr.xavoqin, 334) Anda xonni uchinchi o'g'li Sayyid Umarbekni tog'asi To'rajonto'ra ibn Sayyid G'ozixonto'ra hokim bo'lub, biror ming lashkari Farg'ona ila mazkur qayin og'asi turur edi. (Ibr.xavoqin, 334) Buxoro amirzodasi amir Shohmurod o'g'li, amir Haydarning ukasi Is'hoqbek degan, Sultonxon to'ra Ahroriy va Mahmudxon to'ra Ahroriy, Ma'sumxonto'ra Maxdumi A'zamiy – amir al-musliminning singlisi Oftobning eri, Xo'ja kalon Maxzumi A'zamiy, Eshonxon to'raxon to'ra, Jahongirxon to'ra Sayyidofoqiy. Taxtga o'tirishining o'n birinchi yili o'z birodari Olimxon qizini Mahmudxon to'ra Ahroriyning o'g'li Sayyidxon to'raga nikohlab berishdi. (Ibr.xavoqin, 118) Bular barchalari amir al-musliminning hammajlisi edilar. (Ibr.xavoqin, 119) ... oxirida Kenasarixon ilan oning birodarlari Navro'zboyto'ra va Erjonto'ra va bulardin boshqa ko'p qozoqiyalarning kattalari qirg'izlarga asirga tushub o'lgan... (T.Turkiston, 135)

II. Oliy tabaqaga mansublikni ifodalovchi mansab, unvon nomlari asosida yuzaga kelgan:

1. Xon indikatorli uyqash ismlar: Olimxon, Umarxon, Muhammadalixon, Sulton Mahmudxon, Muhammadaminxon, Otaliqxon, Sheralixon, Mallaxon, Xudoyorxon kabi.

2. Oyim indikatorli uyqash ismlar: Mohlaroyim, Oychuchukoyim (Qo'qon xoni Sheralixonning qizlari, arxiv manbalarda Norchuchukoyim, Oftoboyim ismli qizlari ham borligi aytilgan)²⁰⁴. Sheralixon qirg'iziya ulug'larining qizlaridan ikki nafarini o'z nikohiga olib, qirq besh yil shu

²⁰⁴ **Наливкин В.П.** Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1885. – С. 146; **Набиев Р.** Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана). – Ташкент: Фан, 1973. – С. 86; **Юсупов Ш.** Худойрхон ва Фурқат. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 70.

mavzeda (Talosda) yashadi. Uning birinchi xotinidan Mallabek, So‘fibek va Mohlaroyim olamga kelib, ikkinchi mankuhasidan Abdurahmonbekkim, o‘zbeklar uni Sarimsoqbek deb ataganlar, Xudoyorbek hamda Sulton Murodbek bilan Oychuchukoyim deganlar borliq maydoniga qadam qo‘ygan edilar. (Ibr.xavoqin, 457, Anjum., 302)

So‘naoyim, Hokimoyim/Jarqinoyim, ya‘ni Yorqinoyim (Sheralixonning xotinlari), Oftob // Oytoboyim, Oychuchukoyim – Narboturning qizlari, Qo‘qon xonlari Olimxon va Umarxonlarning singillari. *Oltinchi yili Oftoboyim, Muhammadalixonning ammasi ham bu olamni tark etdi. (Ibr.xavoqin, 124) Qo‘y yili, taxtga chiqishning ikkinchi yili Umarxonning singlisi va Muhammadalixonning ammasi Oychuchukoyimning o‘g‘li Is‘hoq to‘rani To‘raqo‘rg‘onga voliy va hokim etdilar. (Ibr.xavoqin, 124) Ag‘ochaoyim // Og‘achaoyim, Bibishoyim, Mingoyim, Fotimaoyim, Zebunnisooyim, Kenagas oyim (Oychuchuk oyim bint Ibrohim otaliq), Mohlaroyim, ya‘ni Nodira – (Mohlaroyim bint Rahmonquli ibn Rajabbek ibn Fozilbiy otaliq ibn Hoji Sulton, 1792-1842), Sharafnisooym – Qo‘qon xoni Abdurahimbiyning xotini. Ularning qizlarining ismlari onasining ismiga uyqash qilib qo‘yilganligi ma‘lum: Undan bir o‘g‘il Erdonabek va uchta qiz Oyjonoyim, Xurshidoyim va Zebunnisooyim qoldi. (Anjum., 103), Shamsunnisooyim – Qo‘qon xoni Shohruxbiy ibn Ashurmuhammadxonning uchinchi o‘g‘li Shodibekning xotini. Sulaymonxonning onasi. Bir xotini bo‘lgan, o‘g‘lining onasi Shamsunnisooyim. (Anjum., 117) Kenagas oyim (Oychuchuk oyim bint Ibrohim otaliq) – Qo‘qon xoni Abdurahimbiyning xotini, shahrisabzlik Ibrohim kenagasning qizi. Kenagas oyim: “Ey farzand, otang va onang o‘limining sababchilari kimligini bilasanmi?” – deb so‘radi ming alam va dard ichida. (Muntaxab., 240) Unga bag‘ishlab yozilgan badiiy asar ham bor.*²⁰⁵

3. *Biy indikatorli uyqash laqablar.* Xondan oldin -biy qo‘shilgan hukmdorlar ismiga, 1805-yil, Olimxon o‘zini xon deb e‘lon qilib, boshlab bergan -xon (indikatorini) qo‘shishni: *Shaxmastbiy* (“Chamashbiy” shaklida talaffuz qilinadi), *Shohruxbiy, Rustambiy, Hojibiy, Ashurbiy, Shohruxbiy* (1709-yilda Qo‘qon xonligiga asos solgan Shohruxbiy ibn Ashurmuhammadbiy): *Chamashbiy bo‘y yetib uylangach, undan tug‘ilgan o‘g‘ilga “Shohruxbiy” deb ot qo‘ydilar. Shohruxbiydan “Rustambiy” ismli o‘g‘il dunyoga keldi. Rustambiydan “Hojibiy” otlig‘ o‘g‘il vujud olamida jamol ko‘rsatdi. Hojibiyning o‘g‘il zurriyoti “Ashurbiy” deb nom oldi.*

²⁰⁵ **Равшанов П.** Малика Кенагас ойим Ойчучук ёҳуд Шаҳрисабз ва Қўқон шоҳона насаб қиссаси / Поён Равшанов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – 544 б.

*Ashurbiy belidan esa “Shohruxbiy” dunyoga keldi*²⁰⁶. Shuningdek, *Abdurahimbiy, Abdulkarimbiy, Shodibiy: Va Shohrux otaliq uch nafar aziz farzandning otasi edi: Rahimxon, Abdulkarimbiy va Shodibiy.* (Muntaxab., 228) *Erdonabiy, Norbo‘tabiy.* Norbo‘tabiyning kanizlardan bo‘lgan o‘g‘illari: *Rustambiy, Fozilbiy, Yodgorbiy: To‘rtinchisi Rustambiy, beshinchisi Fozilbiy, oltinchisi Yodgorbiy. Bu uchala amirzodaning onasi kanizlardan sanaladi.*²⁰⁷

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilining tarixiy antroponimiyasi boy, qadimiy, yashovchan hamda turg‘un onomastik makroko‘lamlardan biridir. Tarixiy ism, laqab, taxallus kabi birliklar o‘zbek xalqining ijtimoiy-siyosiy, milliy-madaniy hayoti va falsafiy, diniy tafakkuri mahsulidir. Tarixiy ism, laqab va taxalluslar davrga milliy, madaniy, ijtimoiy-siyosiy, diniy, an‘anaviy omillar negizida yuzaga kelgan bo‘lib, sotsiolingvistik va lingvokulturologik mohiyatga ega. O‘zbek tili tarixiy antroponimiyasi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, milliy-madaniy kabi nolisoniy hamda lisoniy omillar ta‘sirida rivojlanib, takomillashib, sayqallanib borgan. Tarixiy antroponimlar nominativ, farqlash, indikator, mafkuraviy, genderologik, milliy-madaniy, kommunikativ funksiyalarni bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – 608 б.
2. Бегматов Э. Номлар ва одамлар. – Тошкент: Фан, 1966. – 56 б.
3. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 263 б.
4. Ҳусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. – Тошкент: Навроз, 2014. – Б. 21.
5. Ибратул-хавоқин – Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Ибратул-хавоқин. – Тошкент: Турон замин зиё, 2014. – 417 б.
6. Муҳаммадҳакимхон тўра. Мунтахаб ат-таворих. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 272 б.
7. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. – Тошкент: Маънавият, 1999.
8. Мирзо Олим Маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 154 б.

²⁰⁶ Ибратул хавоқин/Ниёз Муҳаммад Хўқандий; (Таърихи Шаҳрухий): Худоёрхон авлодлари тарихи/ Шоҳрухбек Умаров. – Тошкент: Турон замин зиё, 2014. – Б. 39.

²⁰⁷ **Муҳаммадҳакимхон тўра.** Мунтахаб ат-таворих. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 270.

9. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Тарихи Фарғона. – Тошкент: Маънавият, 2005.

CHET TILI DARSLARIDA SAMARADORLIKNI OSHIRISHDA RASMLAR BILAN ISHLASHNING AHAMIYATI

Matyaqubova Ozoda Masharipovna,

Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Rajabova Shahodat Po'lat qizi,

Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Maqolada chet tili darslarida rasmlardan foydalanishning ahamiyati va samaradorligi tahlil qilinadi. Rasmlar yordamida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, nutqini rivojlantirish hamda dars jarayoniga qiziqishini kuchaytirish imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, rasmlar asosida qo'llaniladigan interaktiv metodlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: vizual vositalar, rasm, interaktiv metod, chet tili, nutq rivoji.

Bugungi kunda chet tilini o'qitish jarayoni an'anaviy usullar bilan cheklanib qolmay, zamonaviy va interaktiv yondashuvlarni talab etmoqda. Zamonaviy ta'lim jarayonida nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalarga aylantirishda mashq va topshiriqlarning o'rni beqiyosdir. O'quvchilarning darsga qiziqishini oshirish, ularni faol ishtirok etishga undash va bilimlarni samarali o'zlashtirish uchun turli metod va vositalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, vizual vositalar, har xil didaktik materiallar bilan bir qatorda rasmlar ham chet tilini o'qitishda samarali didaktik vositalardan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, o'quvchilar axborotni turli xil usullar orqali qabul qiladi. Ayrim o'quvchilar eshitish orqali yaxshi o'zlashtirsa, boshqalarida bu jarayon ko'rish orqali tezroq amalga oshadi. Shuning uchun dars jarayonida o'rganuvchilarning bir nechta sezgi organlarini bir vaqtning o'zida faollashtirishga ahamiyat qaratish lozim. Rasmlar aynan shu vazifani bajaradi, ya'ni ular ko'rish orqali ma'lumotni qabul qilishni kuchaytiradi va o'quvchilarning mavzuni yaxshiroq tushunishiga yordam beradi. O'quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda, rivojlantirish va takomillashtirishda rasmlar bilan ishlashning ahamiyati katta.

Rasmlar yordamida o'quvchilar yangi so'z va iboralarni oson o'zlashtiradi, ularni uzoq vaqt eslab qoladi va ularni amaliy nutqda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, o'qituvchi oddiy bir rasm orqali "une école", "un professeur", "un élève" kabi so'zlarni tushuntirishi mumkin. Bu usul tarjimaga kamroq murojaat qilishga yordam beradi va tilni bevosita idrok etish ko'nikmasini shakllantiradi.

Shu bilan birga, rasmlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, ularni tasvir asosida gap tuzishga, voqeani izohlashga va muloqotga kirishishga undaydi. Natijada o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi tezroq shakllanadi. Demak, chet tili darslarida rasmlardan samarali foydalanish nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Chet tilini o'qitish metodikasida ko'rgazmalilik prinsipi muhim o'rin egallaydi. Ushbu prinsip o'quvchilarning bilimni bevosita idrok etishini ta'minlaydi va o'quv jarayonini samaraliroq qiladi.

"Chet tilini o'qitishda ko'rgazmali vositalardan foydalanish o'quvchilarning til materialini tezroq va mustahkamroq o'zlashtirishiga yordam beradi". [1,78]

Rasmlar vizual vosita sifatida o'quvchilarning ko'rish orqali qabul qilish faoliyatini faollashtiradi. Psixologik tadqiqotlarga ko'ra, inson ma'lumotning asosiy qismini ko'rish orqali qabul qiladi va vizual materiallar xotirada uzoqroq saqlanadi. [2,126] Shu sababli chet tili darslarida rasmlardan foydalanish o'quvchilarning eslab qolish darajasini oshiradi va ularning bilimini mustahkamlaydi.

J.Jalolovning fikricha "til o'rgatishda o'quvchilarning bir nechta sezgi organlarini bir vaqtda ishga solish ta'lim samaradorligini oshiradi". [3,52] Rasmlar aynan shu vazifani bajaradi, ya'ni ular ko'rish orqali qabul qilishni kuchaytiradi va eshitish bilan uyg'unlashganda yanada yuqori natija beradi. Masalan, o'qituvchi rasmni ko'rsatib, bir vaqtning o'zida yangi so'zlarni talaffuz qilsa, o'quvchi ushbu so'zlarni tezroq o'zlashtiradi.

Rasmlar yordamida yangi leksik birliklarni o'rgatish samarali hisoblanadi. O'quvchi so'zning tarjimasini yodlash o'rniga, uni bevosita tasvir bilan bog'laydi. Bu esa tilni tabiiy o'zlashtirish jarayonini tezlashtiradi. Masalan, o'qituvchi "une pomme", "un sac", "un ami" kabi so'zlarni rasmlar orqali tushuntiradi. Natijada, o'quvchi ushbu so'zlarni ongida obraz bilan bog'laydi va nutqda erkin qo'llay boshlaydi.

Rasmlar o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda ham muhim vosita hisoblanadi. O'qituvchi rasm asosida savollar berib, o'quvchilarni fikrlashga undaydi. Masalan: "Qu'est-ce que tu vois sur l'image ?", "Que

font-ils ?” kabi savollar orqali o‘quvchilar rasmni tasvirlaydi, voqeani izohlaydi va o‘z fikrini bayon qiladi. Bu jarayon ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Shuningdek, rasmlar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. J. Jalolovning fikricha, o‘quv materialining qiziqarli va tushunarli bo‘lishi o‘quvchining faolligini oshiradi. Rangli tasvirlar, fotosuratlar va komikslar o‘quvchilarda motivatsiya uyg‘otadi va ularni dars jarayoniga jalb etadi. Natijada, dars jonli va samarali o‘tadi.

Metodik jihatdan qaralganda, rasmlar bilan ishlashning turli interaktiv usullari mavjud. Ular orasida rasmni tasvirlash, rasmga sarlavha qo‘yish, rasm va matnni qiyoslash, rasm tanlash hamda bo‘shliqlarni to‘ldirish metodlari keng qo‘llaniladi. Ushbu metodlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Masalan, rasmni tasvirlash metodida o‘quvchi “Ilya une famille. Ils sont dans le parc.” kabi gaplar tuzadi. Bu esa uning nutq ko‘nikmasini shakllantiradi.

Zamonaviy ta‘lim jarayonida rasmlar nafaqat didaktik vosita, balki madaniy axborot manbai sifatida ham xizmat qiladi. Rasmlar orqali o‘quvchilar chet til mamlakatlarining urf-odatlarini, kundalik hayoti va madaniyati bilan tanishadi. Bu esa tilni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

Shunday qilib, J. Jalolov tomonidan ilgari surilgan ko‘rgazmalilik prinsipi asosida rasmlardan foydalanish chet tilini o‘qitishda yuqori samaradorlikni ta‘minlaydi. Rasmlar o‘quvchilarning bilimini mustahkamlaydi, nutqini rivojlantiradi va darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

Chet tilini o‘qitishda rasmlar bilan ishlash faqat leksik materialni o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi, balki grammatik ko‘nikmalarni shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Grammatik materialni o‘rgatishda ham ko‘rgazmali vositalardan foydalanish o‘quvchilarning tushunishini osonlashtiradi va ularni amaliy qo‘llashga yo‘naltiradi. Masalan, harakatni ifodalovchi rasmlar orqali fe‘llarning zamonlarini o‘rgatish mumkin. O‘quvchi rasmga qarab “Il mange”, “Il a mangé”, “Il va manger” kabi gaplarni tuzadi va zamonlarni amaliy tarzda o‘zlashtiradi.

Rasmlar yordamida dialog va monolog nutqni rivojlantirish ham samarali amalga oshiriladi. O‘qituvchi bir nechta ketma-ket rasmlarni taqdim etib, o‘quvchilardan hikoya tuzishni talab qiladi. Bu usul o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi va nutqni izchil bayon qilish ko‘nikmasini shakllantiradi. Masalan, voqealar ketma-ketligini aks ettiruvchi rasmlar asosida o‘quvchi kichik hikoya tuzadi: “Un garçon se

lève, il va à l'école, puis il joue avec ses amis.” Shu orqali o‘quvchi nafaqat so‘zlarni, balki bog‘lovchi vositalarni ham o‘rganadi.

Bundan tashqari, rasmlar bilan ishlash yozma nutqni rivojlantirishda ham qo‘llaniladi. O‘quvchilarga rasm asosida kichik matn yozish topshiriladi. Bu esa ularning yozma ifoda ko‘nikmasini mustahkamlaydi. Masalan, o‘quvchi rasimga qarab 4-5 gapdan iborat matn tuzadi, keyinchalik esa bu matnni kengaytiradi. Ushbu jarayon bosqichma-bosqich yozma nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Rasmlar bilan ishlashning yana bir muhim jihati – differensial yondashuvni amalga oshirish imkoniyatidir. Har bir o‘quvchining bilim darajasi va qabul qilish tezligi turlicha bo‘lganligi sababli, rasmlar asosida turli darajadagi topshiriqlar berish mumkin. Masalan, kuchli o‘quvchilar murakkab gaplar tuzsa, boshlang‘ich darajadagi o‘quvchilar oddiy so‘z va iboralar bilan cheklanadi. Bu esa har bir o‘quvchining imkoniyatidan kelib chiqib ishlashga yordam beradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar rasmlar bilan ishlash imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Bugungi kunda interaktiv doskalar, multimedia taqdimotlari va onlayn platformalar orqali vizual materiallardan samarali foydalanish mumkin. Bu vositalar darsni yanada qiziqarli va jonliroq bo‘lishini ta‘minlaydi. Masalan, slaydlar orqali berilgan rasmlar, qisqa videolar va animatsiyalar o‘quvchilarning diqqatini jalb etadi va ularning faol ishtirokini ta‘minlaydi.

Shuningdek, rasmlar asosida o‘yin texnologiyalarini qo‘llash ham yuqori natija beradi. Masalan, “rasmni top”, “farqni aniqla”, “mosini tanla” kabi o‘yinlar o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi va darsni jonlantiradi. Bu usullar o‘quvchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Natijada o‘quv jarayoni samaraliroq tashkil etiladi.

Rasmlar bilan ishlash jarayonida o‘qituvchining roli ham muhim hisoblanadi. O‘qituvchi rasmlarni to‘g‘ri tanlashi, ularni dars maqsadiga mos ravishda qo‘llashi va o‘quvchilarning faol ishtirokini ta‘minlashi lozim. O‘qituvchi darsni shunday tashkil etishi kerakki, har bir vosita o‘quv maqsadiga xizmat qilsin. Shu sababli rasmlardan foydalanish ham rejalashtirilgan va maqsadli bo‘lishi zarur.

Yuqoridagi fikrlar shuni ko‘rsatadiki, rasmlar chet tilini o‘qitishda universal va samarali vosita hisoblanadi. Ular orqali o‘quvchilarning leksik, grammatik, og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalari kompleks tarzda rivojlantiriladi. Shu bilan birga, rasmlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, tasavvurini va ijodiy yondashuvini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, chet tili darslarida rasmlar bilan ishlash o'quv jarayonining samaradorligini oshiruvchi muhim didaktik vositalardan biri hisoblanadi. Vizual materiallar o'quvchilarning yangi leksik birliklarni tezroq o'zlashtirishiga, ularni mustahkamlashiga hamda amaliy nutqda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishiga xizmat qiladi.

Rasmlar asosida tashkil etilgan interaktiv metodlar o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshiradi, ularning diqqatini jamlashga yordam beradi hamda mustaqil fikrlash jarayonini faollashtiradi. Shu bilan birga, vizual vositalar orqali berilgan ma'lumotlar o'quvchilarda uzoq muddatli xotirada saqlanish darajasini yuqori bo'lishini ta'minlaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, rasmlar nafaqat yordamchi vosita, balki til o'rgatish jarayonining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Ular grammatik va leksik materiallarni tushuntirishda, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirishda hamda madaniy bilimlarni shakllantirishda keng qo'llaniladi. Shu jihatdan, chet tili ta'limida rasmlar bilan ishlash o'quv materialini tushunarli va tizimli yetkazish, dars sifatini oshirish hamda o'quvchilarning til kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jalolov J. Chet tilini o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2012.
2. La Borderie René. Education à l'image et aux médias. – Paris: Nathan, 1997.
3. Tardy Michel. Le professeur et les images. – PUF, 1973.

НАИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ: НАУЧНЫЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Исмоилова Р.Б.,

Университет «Alfraganus», преподаватель

Аннотация. В статье рассматриваются особенности функционирования наивной лингвистики в цифровом пространстве. Анализируются языковые процессы, происходящие в интернет-коммуникации, влияние социальных сетей на формирование речевых норм и языкового сознания пользователей. Особое внимание уделяется интернет-дискурсу, трансформации коммуникативного поведения и практическому значению изучения наивной лингвистики в условиях цифровизации общества.

Ключевые слова: наивная лингвистика, цифровое пространство, интернет-дискурс, социальные сети, языковое сознание, медиалингвистика, коммуникация.

Annotatsiya. Maqolada raqamli makonda sodda lingvistikaning faoliyat yuritish jarayonlari, internet-kommunikatsiyada yuz berayotgan lisoniy jarayonlar, ijtimoiy tarmoqlarda nutq me'yori va foydalanuvchilarning lisoniy ongini shakllantirishdagi ta'siri tahlil qilingan. Internet-diskurs, kommunikativ xulq-atvor transformatsiyasi hamda jamiyatni raqamlashtirish sharoitida sodda lingvistikani o'rganishning amaliy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: *sodda lingvistika, raqamli makon, internet-diskurs, ijtimoiy tarmoqlar, til ongi, medialingvistika, kommunikatsiya.*

Современный этап развития общества характеризуется активным распространением цифровых технологий и глобальной интернет-коммуникации. Социальные сети, мессенджеры, форумы, блоги и видеоплатформы стали неотъемлемой частью повседневной жизни человека. Цифровое пространство формирует новые способы общения, влияет на культуру речи и способствует возникновению новых языковых явлений.

В связи с этим особую актуальность приобретает изучение наивной лингвистики – системы представлений обычных носителей языка о языке, речевых нормах и правилах коммуникации. В отличие от научной лингвистики, наивная лингвистика основывается не на профессиональных знаниях, а на личном языковом опыте человека [1].

Сегодня интернет-пользователи не только участвуют в коммуникации, но и активно оценивают языковые процессы: обсуждают правильность употребления слов, спорят о нормах орфографии, используют языковые инновации и создают новые формы общения. Именно поэтому цифровое пространство стало одной из главных сфер проявления наивной лингвистики.

Термин «наивная лингвистика» связан с исследованием обыденных представлений людей о языке. Носители языка формируют собственные взгляды на грамотность, речевую культуру, допустимость языковых изменений и коммуникативное поведение [2].

Наивная лингвистика проявляется в повседневных комментариях пользователей сети:

- «Это слово употреблено неправильно»;*
- «Раньше люди говорили грамотнее»;*
- «Интернет портит русский язык»;*
- «Молодежный сленг разрушает культуру речи».*

Подобные высказывания отражают субъективное отношение носителей языка к современным языковым процессам.

В цифровом пространстве наивная лингвистика получила особенно широкое распространение благодаря свободе коммуникации и доступности интернет-площадок. Практически каждый пользователь может публично выразить мнение о языке, исправить чужую ошибку или вступить в языковую дискуссию.

Например, в комментариях социальных сетей часто встречаются споры по поводу написания слов:

«вообщем» или «в общем»;

«ихний» или «их»;

«ложить» или «класть».

Такие обсуждения становятся частью интернет-дискурса и демонстрируют высокий уровень языковой рефлексии пользователей [3].

Интернет-коммуникация существенно отличается от традиционного письменного общения. Для цифрового дискурса характерны:

- высокая скорость передачи информации;
- краткость сообщений;
- эмоциональность;
- использование визуальных элементов;
- смешение устной и письменной речи [4].

Одной из главных особенностей цифровой коммуникации является языковая экономия. Пользователи стремятся сократить время общения, поэтому активно используют: аббревиатуры, сокращения, эмодзи, мемы, графические символы. Например: «спс» вместо «спасибо», «пжс» вместо «пожалуйста», «лол», «кринж», «изи», «рофл».

Мы можем проследить смайлы и эмодзи как замена словесного выражения эмоций.

Подобные языковые единицы постепенно становятся привычными элементами интернет-речи и активно используются молодежью. Кроме того, цифровое пространство способствует распространению англицизмов: «лайк», «сторис», «чат», «фейк», «контент», «подкаст».

Часть пользователей воспринимает такие заимствования как естественный процесс развития языка, тогда как другие считают их угрозой национальной языковой культуре [5].

Интернет существенно изменил традиционные представления о речевых нормах. В социальных сетях и мессенджерах наблюдается

снижение требований к орфографии и пунктуации. Пользователи нередко сознательно нарушают правила языка ради эмоциональности, экспрессии или удобства общения.

Например: отсутствие заглавных букв, намеренные орфографические ошибки, многократное повторение букв: «спааасибо», «ужааас», «круууто».

Такие формы позволяют передавать эмоции и интонацию письменным способом.

Особое место в цифровой коммуникации занимает интернет-сленг. Он выполняет функцию групповой идентификации и помогает пользователям ощущать принадлежность к определенному сообществу. Например: «хайп», «токсик», «жиза», «флексить», «зашквар».

Многие из этих слов быстро распространяются через социальные сети и становятся частью молодежной речи.

Одновременно возникает проблема языковой нормы. Старшее поколение часто воспринимает интернет-язык как показатель снижения речевой культуры, тогда как молодежь рассматривает его как естественную форму современной коммуникации [6].

Социальные сети стали важнейшей площадкой языкового эксперимента. Пользователи активно создают: новые слова, мемы, речевые шаблоны, интернет-маркеры.

Особенно популярны мемы, которые сочетают текст и изображение. Мемы способны быстро распространяться и влиять на массовое языковое сознание. Например, выражения: «*Это фиаско*», «*Наташа, мы всё уронили*», «*Как тебе такое, Илон Маск?*» – стали устойчивыми интернет-конструкциями и вышли за пределы цифровой среды.

Интернет также способствует развитию поликодовости текста, когда смысл передается одновременно через слова, изображения, аудио и видео [7]. Это меняет традиционные представления о структуре текста и коммуникации.

Изучение наивной лингвистики имеет важное практическое значение. Во-первых, результаты подобных исследований используются в преподавании русского языка как иностранного. Современные студенты сталкиваются не только с литературным языком, но и с интернет-коммуникацией, поэтому преподавателю необходимо учитывать особенности цифровой речи.

Во-вторых, анализ интернет-дискурса помогает исследовать речевое поведение молодежи и современные коммуникативные тенденции.

В-третьих, медиалингвистика активно изучает влияние цифровых платформ на язык СМИ, рекламу и массовую коммуникацию [8].

Кроме того, изучение наивной лингвистики важно для:

- разработки образовательных программ;
- формирования цифровой речевой культуры;
- исследования интернет-коммуникации;
- анализа медиатекстов.

Таким образом, наивная лингвистика в цифровом пространстве представляет собой одно из актуальных направлений современной лингвистики. Интернет-коммуникация существенно влияет на языковое сознание общества, трансформирует речевые нормы и создает новые формы общения.

Цифровая среда способствует активному развитию интернет-дискурса, распространению языковых инноваций и формированию новых коммуникативных моделей. Пользователи сети становятся не только участниками коммуникации, но и активными интерпретаторами языковых процессов.

Исследование научных и практических аспектов наивной лингвистики позволяет глубже понять особенности развития языка в эпоху цифровизации и определить перспективы дальнейших лингвистических исследований.

Список литературы:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: ЛКИ, 2010. – 264 с.
2. Земская Е.А. Язык как деятельность. – М.: Флинта, 2004. – 896 с.
3. Крысин Л.П. Современный русский язык и языковые изменения. – М., 2018. – 272 с.
4. Леонтович О.А. Интернет-коммуникация в современном обществе. – М., 2019. – 320 с.
5. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: URSS, 2017. – 308 с.
6. Шмелева Т.В. Речевое поведение в цифровой среде // Вопросы языкознания, 2020. – №4. – С. 45-48.
7. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: теория и методы изучения. – М., 2015. – 264 с.

SHUKUR XOLMIRZAYEV NASRIY ASARLARINING O‘ZBEK TILI RIVOJIDAGI O‘RNI

Hamidova Muhayyoxon,
Namangan davlat universiteti
professori, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Shukur Xolmirzayev ijodida xalqona ruh, milliy tafakkur va o‘zbek tilining boy ifoda imkoniyatlari yuksak mahorat bilan aks ettirilgan. Ushbu maqolada yozuvchining hikoya, qissa va romanlarida sheva unsurlari, jonli xalq tili, obrazli ifodalar hamda milliy qadriyatlarga xos til birliklarining qo‘llanishi adabiy til taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgani asoslab berilgan. Shuningdek, Shukur Xolmirzayev asarlarining o‘zbek adabiy tilining ravonligi, ta’sirchanligi va badiiy-estetik imkoniyatlarini kengaytirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Tahlil natijasida adib ijodi o‘zbek tilining rivoji va milliy adabiyot taraqqiyotida muhim manba ekani xulosa qilinadi.

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, nasriy asarlar, adabiy til, badiiy uslub, xalqona til, milliy ruh, sheva unsurlari, til taraqqiyoti, badiiy ifoda, o‘zbek adabiyoti, milliy qadriyatlar, obrazlilik, jonli nutq.*

O‘zbek adabiyoti taraqqiyotida Shukur Xolmirzayev o‘zining betakror badiiy uslubi, hayotiy tasvirlari va xalqona tili bilan o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida alohida o‘rin egallaydi. Adib nasriy asarlarida inson ruhiyati, milliy qadriyatlar, Surxon vohasi hayoti hamda jamiyat muammolari sodda, ravon va ta’sirchan tilda yoritilgan. Shu jihatdan uning ijodi nafaqat badiiy adabiyot rivojiga, balki o‘zbek adabiy tilining boyishi va takomillashuviga ham salmoqli hissa qo‘shgan.

Shukur Xolmirzayev asarlarining muhim xususiyatlaridan biri – xalq tiliga yaqinligi, jonli nutq unsurlarining tabiiy qo‘llanishi hamda milliy ruhning chuqur aks etishidir. Yozuvchi o‘z ijodida sheva birliklari, xalq maqollari, iboralar va obrazli tasvir vositalaridan mahorat bilan foydalanib, o‘zbek tilining badiiy-estetik imkoniyatlarini yanada kengaytirgan. Bu esa kitobxon qalbiga yaqin, samimiy va hayotiy asarlar yaratilishiga xizmat qilgan.

Adib asarlarining asosiy xususiyatlaridan biri – tilning soddaligi va hayotiyligidir. Yozuvchi murakkab hamda sun'iy jumladan qochib, xalq tiliga yaqin ravon uslubdan mahorat bilan foydalangan. Natijada uning asarlari kitobxon tomonidan yengil qabul qilinadi va chuqur badiiy ta'sir uyg'otadi. Shukur Xolmirzayev hikoya va qissalarida qo'llangan jonli nutq unsurlari qahramon xarakterini ochishda muhim badiiy vosita vazifasini bajaradi. Har bir obrazning nutqi uning yoshi, dunyoqarashi, yashash muhiti hamda ruhiy holatiga mos tarzda ifodalanadi. Bu esa asarlardagi tabiiylik va hayotiy ishonchlilikni yanada kuchaytiradi. Masalan, adibning "Ko'k dengiz" hikoyasida Yo'lchivoyning Umrzoq, ya'ni Ivan Ivanovich bilan uchrashuvi asarning umuminsoniy mazmunini kengaytirishga xizmat qiladi. Ushbu uchrashuv orqali insoniy yaqinlik, o'zaro hurmat va millatlararo munosabatlarning samimiy jihatlari badiiy ifodasini topadi. Natijada hikoyaning g'oyaviy-badiiy qamrovi kengayib, uning ta'sir kuchi yanada ortadi.

Yozuvchi Umrzoq nutqida oltoycha va ruscha so'zlarning qorishiq holda qo'llanishini tasvirlash orqali oltoy tilining asta-sekin yo'qolib borayotganini ta'sirchan ifodalay olgan. Mazkur holat qahramonning ichki iztiroblarini kuchaytirib, uni haqiqatni izlashga undovchi muhim omillardan biriga aylanadi. Umrzoq nutqida majoziy ifodalar ham alohida o'rin tutadi. Uning tasavvuridagi "ko'k dengiz" ozodlik va mustaqillik timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Qahramon o'z yurtida bu qadriyatlarni topa olmagach, Yo'lchivoyning gaplariga ishonib yo'lga chiqadi, biroq maqsadiga erisha olmay, ruhiy tushkunlikka tushadi.

Shukur Xolmirzayev oltoyluk qahramon obrazi orqali insoniyat unuta boshlagan ma'naviy qadriyatlarni eslatishga intiladi. Hikoya yakunida yig'lab holdan toygan Umrzoqning chuqur o'yga cho'mib, tog' bag'ridagi zavodga kinoyali kulimsirab qarashi qahramonning ichki iztiroblari, ruhiy tanazzul va jamiyatdagi ma'naviy yemirilishga nisbatan munosabatini ramziy tarzda ifodalaydi: "Emishki, Oltoyda "begona o't"larni "yerning ulon"lari deyisharkan. "Yovvoyi hayvonlar"ni ham – "yerdin! yerlik! Tindular", uy hayvonlarini esa "asrandi" deb atashar ekan" [4,74]. Adibning "Menimcha, ular haqli" [1,68] degan munosabati esa tabiat va inson o'rtasidagi uyg'unlikka bo'lgan e'tiborni kuchaytiradi.

– bu yo'rt O'zbekiston po?

– albatta, – dedim.

– yo'q! dedi u, kulimsirashni qo'ymay.

– bu yo'rt – Drujba... So'ng hiqillab pichirlay boshladi:

– bizim Oltoyda "drujba-drujba" deb yok oldu" [4, 82-83].

Mazkur dialog orqali Shukur Xolmirzayev umuminsoniy mazmunga ega bo'lgan muhim g'oyani ilgari suradi. Adib ushbu fikrni "nuker", ya'ni "navkar" so'zi vositasida yanada ta'sirchan ifodalashga erishgan. "Navkar" leksemasining qo'llanishi tasodifiy emas. Yozuvchi aynan shu so'z orqali sobiq tuzum davrida turkiy xalqlarning rus siyosati va mafkurasiga qanchalik qaram holda xizmat qilishga majbur bo'lganini ramziy ma'noda ochib beradi. Birgina so'z zahirida butun bir davrning siyosiy-ijtimoiy manzarasi va milliy qaramlik fojeasi mujassamlashgan.

Hikoyada Oltoy xalqining og'zaki ijodiga oid qarashlar ham chuqur falsafiy mazmunda tasvirlanadi. Jumladan, topishmoq – "tabishkak" Oltoy xalqi og'zaki ijodining "kaliti" sifatida talqin qilinadi. Yozuvchi ta'kidlashicha, topishmoqlarda qadimdan ovchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan xalqning eng ibtidoiy dunyoqarashi hamda "yashirin tili" o'z aksini topgan. Oltoyliklar tabiatdagi har bir unsur – o'rmon, suv, hayvon va parrandalarning ruhi mavjud, degan e'tiqodga ishonganlar. Shu sababli ular ruhlarni g'azablantirmaslik uchun jonivorlarni asl nomi bilan atamagan, balki ramziy va yashirin ifodalardan foydalanganlar. Masalan, hikoyada "ilon"ning "qamchi", "qayish", "bo'ri"ning esa "ko'k it", "uzun quyruq" tarzida nomlanishi xalq tafakkuridagi mifologik qarashlar, tabiatga ehtirom va ehtiyotkor munosabatni ifodalaydi. Bu holat adibning xalqona tafakkur, milliy xotira va til boyliklarini badiiy jihatdan chuqur tadqiq etganini ko'rsatadi. Shu orqali yozuvchi tilning nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi va ma'naviy olamini aks ettiruvchi muhim qadriyat ekanini ta'kidlaydi [4, 69].

Ma'lumki, har bir xalq va millatning o'z milliy madaniyati hamda milliy tili mavjud. Ularning shakllanishi va taraqqiyotida badiiy adabiyot muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, qahramonlar hayoti, ularning o'y-kechinmalari, orzu-intilishlari va ruhiy olamini tasvirlashda tilning ahamiyati beqiyosdir. O'zbek adabiyotida har bir iste'dodli yozuvchining so'zdan foydalanish mahorati va uslubi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Shukur Xolmirzayev ijodining o'ziga xosligi, avvalo, uning asarlari tilida yaqqol namoyon bo'ladi. Badiiy asar tilida yozuvchining poetik mahoratini aniqlash uchun, eng avvalo, uning tilga bo'lgan munosabatini kuzatish lozim. Adib bu haqda shunday deydi: "Biz bitta adabiy tilni qabul qilganmiz. Haqiqiy adabiy til – bu Andijon tili, Cho'lponning tili. Men o'zim yozganimda hamisha muallif tilida sof andijoncha yozishga harakat qilaman. Ammo qahramonlarim o'z-o'zicha gapiradi. Lekin adabiy tilga har narsani tiqishtirishni yoqtirmaganimdek, badiiy asar tilini ham buzishni istamayman" [1.109].

Yozuvchi ijodida sheva unsurlarining qo'llanishi ham alohida ahamiyatga ega. Shukur Xolmirzyev Surxon vohasi, xususan, Boysun muhiti va odamlari haqida ko'plab asarlar yaratgani sababli, uning nasrida ushbu hududga xos so'z va iboralar keng uchraydi. Biroq bu sheva birliklari asar mazmuniga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi, aksincha, milliy koloritni kuchaytiradi va voqyealarning tabiiyligini ta'minlaydi. Adib sheva unsurlaridan me'yorida foydalanib, adabiy til bilan xalq tilining uyg'unlashuviga erishgan. Natijada o'zbek adabiy tilining ifoda imkoniyatlari yanada kengayib, uning xalqchil ruhda taraqqiy etishiga xizmat qilgan.

Shukur Xolmirzyev asarlarida milliy qadriyatlar va xalqona dunyoqarash til orqali yorqin ifodalanadi. Yozuvchi qahramonlar nutqida maqollar, matallar, hikmatli so'zlar va xalq iboralaridan unumli foydalangan. Bu vositalar nafaqat badiiy ta'sirchanlikni oshiradi, balki xalqning ko'p asrlik tajribasi, tafakkuri va ma'naviy dunyosini ham aks ettiradi. Ayniqsa, Surxon vohasi hayotiga bag'ishlangan asarlarda oddiy insonlarning samimiy muloqoti, hayotiy qarashlari hamda ruhiy kechinmalari sodda, ammo chuqur mazmunli til orqali ifodalanadi.

Badiiy adabiyot adabiy tilni leksik jihatdan boyituvchi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Shu ma'noda Shukur Xolmirzyev nasriy asarlari orqali adabiy tilimiz xazinasiga Surxon shevasida qo'llanuvchi qator so'zlar kirib kelgan. Masalan, Ozodlik hikoyasida "isipak" (ipak), "juv qildi" (kinoya qildi), "diqitib" (ishora qilib), "huv" (o'sha), "zamonit" (so'ymoq) kabi shevaga xos birliklar faol qo'llangan. Tadqiqotchilar ham yozuvchi ijodidagi bu xususiyatni to'g'ri ta'kidlaganlar. Haqiqatan ham, Shukur Xolmirzyev hikoyalaridagi frazeologizmlar asar tilining leksik jihatdan boy va ta'sirchan bo'lishiga xizmat qilgan. Binobarin, ular tilida birorta ham so'z zo'raki yoki o'rinsiz qo'llanmagan.

Shukur Xolmirzyev hikoyalarining ixcham va serma'no bo'lishida istiora san'atining o'rni katta. Yozuvchining istioradan foydalanishida Boysun shevasiga xos so'zlashuv uslubi muhim asos vazifasini bajaradi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mahalliy kolorit Shukur Xolmirzyev ijodining cheklangan jihati emas, balki uning badiiy mahorati va individual uslubini belgilab beruvchi muhim mezonlardan biridir. Umuman, bu holat XX asr o'zbek nasrida adabiy me'yor sifatida shakllangan.

Shukur Xolmirzayev ijodida yaqqol ko'zga tashlanadigan jihatlardan yana biri – tinish belgilarining badiiy tasvir va ifoda vositasi darajasiga ko'tarilishidir. Yozuvchi asarlarining shaklan ixcham, mazmunan esa keng qamrovli bo'lishi ham aynan shu xususiyat bilan bog'liq. Adib tinish

belgilari orqali yashirin ma'nolarni ifodalaydi va bu o'quvchi uchun fikrni anglashda qiyinchilik tug'dirmaydi. Yozuvchining o'zi bu haqda shunday deydi: "Insoniyat harflarni, alifbeni ixtiro qilgan ekan, tinish belgilarini ham bejiz ixtiro qilmagan. Men ulardan matn va fikr talabi darajasida foydalanaman. Bu esa fikrni kengroq va ta'sirchanroq yetkazishga xizmat qiladi" [2,23].

Adibning badiiy tasvir vositalaridan foydalanish mahorati ham o'zbek tili taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. U o'xshatish, sifatlash, jonlantirish kabi tasviriy vositalarni tabiiy qo'llab, tilning obrazlilik darajasini oshirgan. Ayniqsa, tabiat tasvirlarida inson ruhiyati bilan uyg'unlik yaratish orqali asarlarning estetik qimmatini yuksaltirgan va kitobxonga kuchli badiiy ta'sir ko'rsatgan.

Yozuvchi ijodida inson ruhiyati tasviriga alohida e'tibor beriladi. Qahramonlarning ichki kechinmalari, o'y-fikrlari va ruhiy ziddiyatlari sodda, ammo teran ma'noli jumlar orqali ochib beriladi. Bu holat o'zbek nasrida psixologik tasvir imkoniyatlarining kengayishiga xizmat qilgan. Adibning til mahorati tufayli oddiy voqyealar ham katta falsafiy mazmun kasb etadi. Shuningdek, Shukur Xolmirzyev asarlari yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalashda ham muhim ahamiyatga ega. Uning asarlarida ona tiliga hurmat, milliy qadriyatlarga sadoqat va insoniy fazilatlar targ'ib qilinadi. Shu sababli adib ijodi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, o'zbek tilining ma'naviy va badiiy taraqqiyotiga xizmat qilib kelmoqda.

Umuman olganda, Shukur Xolmirzyev nasriy asarlari o'zbek adabiy tilining rivojlanishi, boyishi va xalqchil ruhda takomillashuvida muhim ahamiyat kasb etadi. Yozuvchining xalqona, samimiy va ta'sirchan uslubi o'zbek nasri taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan.

Xulosa qilib aytganda, Shukur Xolmirzyevning nasriy asarlari o'zbek adabiy tili rivojida beqiyos ahamiyatga ega bo'lib, ular tilning xalqchil, obrazli va ifodaviy imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilgan. Adib ijodida xalqona nutq, sheva unsurlari, maqol va iboralar hamda badiiy tasvir vositalarining mahorat bilan qo'llanishi o'zbek tilining nafaqat boyligini, balki estetik qudratini ham yorqin namoyon etadi. Shukur Xolmirzyev asarlarida hayotiylik va samimiylik ustuvor bo'lib, bu xususiyatlar adabiy til bilan jonli so'zlashuv nutqi o'rtasidagi yaqinlashuvga xizmat qilgan. Shu bilan birga, uning ijodi milliy qadriyatlar, insoniy fazilatlar va ma'naviy dunyoni til orqali chuqur ifodalab, o'zbek nasrida psixologik hamda badiiy tasvir imkoniyatlarini yanada kengaytirgan. Natijada, Shukur Xolmirzyev ijodi o'zbek tili taraqqiyoti va takomilida muhim bosqich sifatida e'tirof

etilib, bugungi kunda ham adabiy tilni boyituvchi muhim manba bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг бадиий-услубий ўзига хослиги: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1999. – 130 б.
2. Hamidova M. Shukur Holmirzayev nasrida obrazlar poetikasi: monografiya. – Namangan: Mashrab, 2025. – 144 b.
3. Қуронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Акалемнашр, 2010. – Б. 339-340.
4. Holmirzayev Sh. O'zbek xarakteri: hikoyalar. – Toshkent: "Ziyo nashr" nashriyoti, 2023. – 240 b.
5. Xoldorov D. Qissa syujetida uslub jilolari // Sharq yulduzi, 2011. – № 3. – B.77-78.
6. Yo'ldoshev Q. Ruhiyat suvratlari // O'zbekiston ovozi, 2000. – 20-iyun.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бешинчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020.

O'ZBEK LINGVOMADANIYATSHUNOSLIGIDA "MAKON" KONSEPTI

Mo'minova Oydin Qurbonovna,
O'ZDJTU o'zbek tili va adabiyoti
kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi
muminovaaydin@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek lingvomadaniyatidagi "makon" konseptiga doir birliklarning poetik, emotsional va uslubiy vazifalari lingvopoetik yondashuv asosida izohlangan.

Kalit so'zlar: *lingvomadaniyatshunoslik, makon, tushuncha, makon, poetik metafora, semantika, uslubiy vosita, estetik ramz.*

Abstract. This article examines the concept of "space" in Uzbek linguoculture. It also explains the role of these units within poetic expressions, their emotional impact, and stylistic functions based on a linguopoetic approach.

Keywords: *linguoculturology, space, concept, poetic metaphor, semantics, stylistic device, aesthetic symbol.*

O‘n sakkiz ming olamda boshlangan idrok insonni inson, jamiyat va tabiat munosabatlarida yashashga olib keldi. Lingvistik semantika – bu odamlarning olamni anglashi va borliq haqidagi bilimlarni kodlashtirish, shu orqali olamning lingvistik qiyofasini yaratish usulidir. Muvaffaqiyatli muloqot uchun nutq faoliyati subyektlari – ma’ruzachi va tinglovchi, qabul qiluvchi nafaqat ota-onadan bolaga o‘tgan kodlarni o‘zlashtirishi, balki ulardan to‘g‘ri foydalana olishi ham kerak. Madaniy konsepsiya o‘ziga xos, biriktiruvchi material lug‘ati hisobidan so‘zlar doirasini kengaytirishi mumkin. Masalan, “odam va uning ruhi”, “hayot”, “uy”, “oila”, “urush”, “qurol”, “joy” va boshqalar. Ko‘pchilik o‘simliklar va hayvonlarning nomlari, uy-ro‘zg‘or buyumlari va hodisalari alohida millatning o‘ziga xos mentaliteti tufayli alohida kontseptual ma’noga ega bo‘lishi mumkin. Shunday qilib, obyektlar va hodisalarni belgilaydigan til birliklari madaniy komponentlar bilan ajralib turadi. Masalan, o‘zbeklar uchun palov, amerikaliklar uchun makkajo‘xori qadrlı mehmonlarga tortiladigan taom bo‘lsa, ruslar uchun kartoshka nafaqat sabzavot, balki madaniy mazmunga ega bo‘lgan nomdir. So‘zlarning madaniy tushunchalar ro‘yxatiga kiritilishi ularning pragmatik, semantik xususiyatiga bog‘liq. Biz konsept (tushuncha) so‘zlarini moddiy va ma’naviy madaniyat o‘rtasidagi munosabat sifatida madaniyatning ikki tomoni sifatida ko‘rib chiqish tendensiyasiga tayandik.

Ma’naviy madaniyatni har tomonlama va chuqur kognitiv o‘rganish bizga tildagi barcha so‘zlarni kontseptual tarzda tasniflashga imkon beradi. Zamonaviy tilshunoslikda konsepsiya atamasining ko‘rib chiqilishi tilshunoslik va falsafa o‘rtasidagi aloqaning mustahkamlanishi bilan bog‘liq. Mantiqan, “konsept” termini “tushuncha” atamalari bilan bir xil ma’noda ishlatiladi. Shunday qilib, konsept – bir millatga tegishli bo‘lgan hayotiy tajriba natijalarini o‘zida namoyon qilgan bilimlar va tasavvurlar yig‘indisi, inson ongidagi hayotga, borliqqa bo‘lgan munosabati, bir millatning nimadir haqida o‘y-fikrlar, qarashlarini o‘zida mujassamlashtirgan termin. Shu bilan bir qatorda konsept xotiraning operativ birligi bo‘lib, fikriy, lisoniy, kontseptual tizimlar va ong tili, borliq bilimlarni o‘zichiga oladi. Lekin biz tushuncha atamasini faqat “ma’naviy madaniyatning tayanch so‘zlari” ma’nosidagina tushunmaymiz, chunki tayanch so‘z konsept tushunchasiga emas, balki “madaniy konsept” iborasiga muqobil sifatida ishlatiladi. A.Y.Gurevich madaniy konseptlarni “makon” madaniy universal/hammabop deb nomlangan falsafiy kategoriya (fazo, makon,

sabab, o'zgarish, harakat) va "madaniy kategoriyalar" (erkinlik, qonun, adolat, mehnat, boylik, mulk) deb ikki guruhga bo'lgan [1, 125]. B.A. Маслова bundan 3-bir guruhni "milliy madaniy kategoriyalarni" alohida guruhlash to'g'ri bo'ladi, deb hisoblaydi [2, 208]. Chunonchi, o'zbeklar uchun mehmondo'stlik, jasurlik, botirlik, mehnatsevarlik kabi tushunchalar madaniy konseptning milliy madaniy kategoriyalariga kiradi. Nazariy onomastikadagi tushunchalardan biri – makon (kenglik)dir. Makon – insoniyat hayot kechiradigan, ontologik va mental borliqqa ega bo'lgan obyektiv dunyo shakllaridan biri. Oxirgi paytlarda tilshunoslikda "makon" konsepti haqida juda ko'p gapirilmoqda. Bu borada olimlarning fikrlari turlicha ekanligini ham inkor etib bo'lmaydi. A.V. Superanskaya o'z asarida: Onomastik makon o'z ichida turli maydonlarga (antroponimiya, toponimiya, zoonimiya, fitonimiya, kosmonimiya, astronomiya) bo'linishim mumkin", deb ko'rsatgan [3, 9]. O.T. Molchanova esa Oltoy toponimikasini tahlil qilar ekan: "Muayyan hududning toponimikoni onomastik makonni tashkil etadi", –deydi [4, 23]. D. Bondaletov: "Onomastik makon termini ikki xil ma'noda qo'llaniladi: 1) umumiy lingvistik kategoriyani tashkil etuvchi onomastik birliklar tizimi; 2) muayyan til kategoriyasi", – deb yozadi [5, 31-32]. Oltoy toponimik tizimini tadqiq qilgan L.M. Dmitriyeva makonga shunday tavsif beradi: "Dunyoning toponimik manzarasida "makon" kategoriyasi juda muhim o'rinni egallaydi, chunki bu kategoriya inson va real hayot o'rtasidagi munosabatlarda asosiy, poydevor kategoriya hisoblanadi. "Makon" konsepti toponimik shaxs ongining bir bo'lagi, uning mental ichki bilish ko'rinishi va til bilan bog'lanishi sifatida dunyoning toponimik manzarasida bosh hamda asosiy rolni o'ynaydi" [6, 9]. "Makon" konseptiga tavsif berishda L.M. Dmitriyeva uning mental tuzilishiga urg'u beradi, makon modellarining tuzilishiga e'tibor qaratadi. B.M. Tileuberdiev esa: "Makonning mental borlig'i uning konseptualligini belgilaydi, ya'ni insonning konseptual va lisoniy (til) ongida mental borliq, avvalo, konsept yoki konseptlar shaklida amal qiladi. Olim til ongida makon nasliy (genetik) konseptni ifodalaydi deb hisoblaydi. Uning tarkibiga "osmon", "yer", "suv", "tog'" kabi turli konseptlar kiradi. Ularning o'zi ham ichki jihatdan yana bir qancha konseptlarga bo'linishi mumkin", –deydi. [7, 20]. Olimlar T. Januzoqov va Q. Risbergen onomastik kenglikni o'rgana turib, u haqda shunday deydilar: "Odatda onomastik kenglikni har qanday xalq yoki hamjamiyatning til vositalari bilan belgilanadigan real va xayoliy obyektlarining nomlari hamda ismlari, ya'ni onim birliklari tashkil etadi. Ushbu nomlar tildan foydalanuvchi xalqning shakllangan "olamning til modeli"ga muvofiq, atrof-muhitni ko'p asrlar

davomida shakllangan dunyoqarash va millatning tafakkur tarzi asosida qismlarga ajratish xususiyatiga ko‘ra yasaladi” [8, 6].

Onomastik kenglik o‘ziga xos tuzilishga ega bo‘lgan maydonlar yig‘indisidan iborat. U borliqning onomastik manzarasi hisoblanadi. O‘zbek tilidagi yer-suv nomlari tarixiy vaqt davomida doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Inson o‘zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi. XV-XX asrshoir va yozuvchilarining asarlaridagi makon konseptida “zamin”, “tog‘”, “suv” kabilarga tegishli tez-tez qo‘llaniladigan nomlar quyidagilardir: *cho‘l, ko‘l, ona zamin, qir, daryo, yaylov, dala, dasht, tosh* v.b.

O‘zbek tilida makonni ifodalovchi so‘zlar nafaqat jismoniy joyni, balki diniy-ma’naviy tushunchalarni ham aks ettiradi. Bu esa o‘zbek tilining lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Diniy makon tushunchasi esa, odatda, inson ongidagi muqaddas joylar, ruhiy makonlar, hamda inson va ilohiy olam o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalaydigan keng ma’noli kategoriya sifatida qaraladi [9, 2], jumladan, Alisher Navoiy ijodida makon so‘zlari nafaqat tashqi haqiqatni, balki tasavvufiy va falsafiy ma’nolarni ham o‘zida mujassamlashtirganligi uning asarlarini yanada boy va ko‘p qirrali qiladi. Shuningdek, tilshunos va adabiyotshunoslar Navoiy asarlaridagi diniy tushunchalarni ifodalovchi so‘zlarning ko‘p qirraliligi va ularning metaforik ma’nolarini lingvistik tahlil qilishgan. Xususan, tilshunos N.Mahmudov Navoiy she’rlarida so‘z tanlovi orqali madaniy semantik qatlamlar yaratilganini ta’kidlaydi [10, 16]. Bu qatlamlar o‘zbek xalqining tarixiy-diniy dunyoqarashi bilan uzviy bog‘langan.

Ruhiy poklik maskani sanalgan Makka barcha musulmon xalqlarining tushunchasida bir xil mazmunga ega. O‘zbek lisoniy olam manzarasida “Makka”, “Madina” tushunchalari shunchaki geografik yoki diniy atamalar emas, balki mutloq mukammallik, ma’naviy poklik va oliy maqsad metaforalaridir. Ularning o‘zbek tilidagi o‘rni quyidagicha namoyon bo‘ladi:

*Tog‘lar – ko‘kning tayanchi, mag‘rur va sarsiz,
Daryolar – yer tomiri, oqqay tinimsiz.
Olamning har chetida bordir bir hikmat,
Lekin ko‘ngil talpinar, sog‘inchi cheksiz.*

*Makka – iymon ka’basi, nurafshon makon,
Madina – Rasuldan qolgan bir nishon.
Biri poklik ramzi, biri fayziyob,
Har mo‘min qalbida yashar begumon.*

*Cho‘qqilar sallasin muzdan o‘ragan,
Daryolar toshlarga dardini aytgan.
Bu muqaddas tuproq, bu aziz joylar,
Tangrining ishqidan bizga so‘ylagan.*

O‘zbek xalqi ongida bu ikki shahar “Muborak maskanlar” sifatida muqaddaslashtirilgan. Lisoniy manzarada ular quyidagi ma’nolarni tashiydi: Ota-ona rizosi – Hajga teng: “*Ota-onangni rozi qilsang, uying Makka bo‘lur*” degan qarash o‘zbek mentalitetining o‘zagidir. Ya’ni, jismonan bormasdan turib, ma’naviy Hajga erishish mumkinligi tushunchasi shakllangan. Sodiqlik va intilish: “*Ko‘nglimda Makka-yu Madinam qoldi*” kabi iboralar insonning eng toza, eng ezgu orzulari va qadriyatlari markazini ifodalaydi.

Aynan ushbu tushunchani A.Oripov she’rlarida ham uchratishimiz mumkin:

*Qadam qo‘ydim muqaddas bu tuproqqa men,
Ko‘zda yosh-u, dilda cheksiz hayajon.
Tavof qildim Ka‘bani, eyqodir Egam,
Ruhimda uyg‘ondi bir toza imon.*

*Madina shahrida Rasulning yodi,
Har bir toshda go‘yo uning nafasi.
Bu yerda to‘xtaydi dunyo faryodi,
Bu yerda ushalar qalbning orzusi.*

*Tog‘lar ham bu yerda sajda qilgandek,
Quyosh ham boshqacha sochar nurini.
Go‘yo butun olamsirdosh bo‘lgandek,
Topgandek jannatning go‘zal turini.*

O‘zbek tilida vatan nafaqat yashash joyi, balki ajdodlar merosi va muqaddas makon sifatida (masalan, “ona vatan”, “kindik qoni to‘kilgan yer”) tushuniladi. M.Yusufning quyidagi she’rida Vatan shunchaki joy emas, balki ruh orom oladigan, ajdodlar nafasi sezilib turadigan yagona maskan ekanligi ta’kidlangan:

*Yuzyillik tarixdan so‘ylaydi xatlar,
Menga qadrdondir shu so‘qmoq, yo‘llar.
Ota duosidan ko‘kargan bog‘lar,
Vatan – bu ko‘ngilning aziz sirlari.*

Muallifning fikricha, o‘zbek xalqi ongidagi “Vatan” konsepti faqatgina yashash joyini emas, balki muqaddaslik, ajdodlar ruhi va ma’naviy ildizlarni ifodalaydi.

*Sening tog‘laringni ko‘rdim – sarsizdir,
Daryolaring oqur – aslotinimsiz.
Har qarich tuprog‘ing menga azizdir,
Sening ta‘rifingga so‘zlarim ojiz.*

*Ko‘kka bo‘y cho‘zgan u qadimiy tog‘lar,
Ota-bobomizdan qolgan bir meros.
Sayrab tursa bog‘da bulbul-u zog‘lar,
Bu go‘zal o‘lkaga sajda qilsak mos.*

*O, otamakonim,
Onajon o‘lkam,
O‘zbekiston, jonim to‘shay soyangga.
Senday mehribon yo‘q,
Seningdek ko‘rkam.
Rimni alishmasman bedapoyangga.*

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, o‘zbek tilidagi vatan, Makka, Madina, tog‘ singari konseptlarni tahlil qilish jarayonida bularning barchasi etnomadaniy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, moddiy olam bilan bog‘liq bo‘lishi aniqlandi. “Makon“ konseptining ichki mazmunini “ota makon”, “ona yurt”, “kindik qoni to‘kilgan yer” kabi modellardan aniqlasa bo‘ladi. Konsept nafaqat bir kishining, balki butun bir xalqning madaniy darajasini namoyon etadigan konseptlar orasidagi bog‘lanishlarni qayd etadi.

Demak, konsept lingvomadaniyatshunoslikda eng faol qo‘llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o‘ziga xos jihatlarini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. А.Я.Гуревич. Категорий средневековой культуры. – Москва:Искусство, 1972.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.:Академия, 2001.
3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М., 1973.
4. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. – Саратов, 1962.
5. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М., 1983.
6. Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы /на материале русской топонимии Алтая/. АДД. – Екатеринбург, 2003.

7. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингво концептологиялық негіздері. – А., 2006.
8. Жанұзақов Т., Рысберген Қ. Қазақономастикасы. – А., 2004.
9. O‘.Ortiqov. Alisher Navoiy asarlarida diniy tushunchadagi makon bildiruvchi so‘zlar va iboralar // <https://cyberleninka.ru/>
10. Mahmudov N. Fan tili va til fani// O‘zbek tili va adabiyoti. –2013. – №5. – 12-20.

BADIIY MATNDA “ALDANGAN KUTILGANLIK” FENOMENINING LINGVISTIK VA PRAGMATIK TAHLILI

Akbarova Munira Shavkatova,

Qo‘qon davlat universiteti
dotsenti, f.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matnda “aldangan kutilganlik” fenomenining lingvistik va pragmatik xususiyatlari tahlil qilingan, maqolada rus formal maktabi, struktur tilshunoslik va pragmatika yondashuvlari asos qilib olingan. Real badiiy matnlar asosida misollar keltirilib, ushbu hodisaning stilistik va kommunikativ funksiyalari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *“obmanutiye ojidaniye”, stilistika, pragmatika, badiiy matn, kutilma, diskurs.*

Zamonaviy tilshunoslikda nutqni qabul qilish va interpretatsiya qilish jarayonlari markaziy o‘rin egallaydi. Xususan, tinglovchi yoki o‘quvchining oldindan shakllangan kognitiv kutishlari buzilishi bilan bog‘liq hodisalar ilmiy jihatdan katta qiziqish uyg‘otmoqda. “Kutishning aldanishi fenomeni” (obmanutoe ozhidanie) nutqning semantik, pragmatik, diskursiv qatlamlarida yuzaga keluvchi murakkab hodisa bo‘lib, u tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi. Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnning ta’sirchanligini ta’minlovchi vositalarni o‘rganish dolzarb masalalardan biridir. Shunday vositalardan biri “aldangan kutilganlik”, ya’ni o‘quvchi kutgan semantik yoki sintaktik davomning buzilishidir, kutishning aldanishidir. Mazkur fenomen ilk bor rus formal maktabi doirasida nazariy jihatdan asoslangan bo‘lib, Viktor Shklovsky tomonidan ilgari surilgan “ostraneniye” nazariyasi bilan chambarchas bog‘liq.²⁰⁸ Viktor Shklovsky

²⁰⁸ Шкловский В.Б. Теория прозы. – М.: Федерация, 1925.

tomonidan ilgari surilgan “ostranenie” (begonalashtirish) nazariyasiga ko‘ra, badiiy san’atning vazifasi oddiy narsani noodatiy qilib ko‘rsatishdir. Bu talqinga ko‘ra o‘quvchi oddiy rivojni kutadi, muallif esa ataydan uni buzadi, natijada aldangan kutilganlik yuzaga keladi. Bu esa estetik zarba effektini beradi.

Shuningdek, Roman Yakobsonning poetik funksiya haqidagi qarashlari ham ushbu hodisaning lingvistik asosini tashkil etadi.²⁰⁹ U poetik tilni quyidagicha izohlaydi: tilning poetik funksiyasi dominant bo‘ladi, parallelizm va ritm orqali kutilma yaratiladi, keyin esa bu struktura buziladi. Demak, aldangan kutilganlik fonetik, sintaktik, semantik darajada yuz beradi.

“Aldangan kutilganlik” bu matnda shakllangan kutilmaning ataylab buzilishi orqali yangi ma’no hosil qilish jarayonidir. Yuri Lotmanning fikricha, har qanday matn kodlangan tizim bo‘lib, uning buzilishi semantik yangilikni yuzaga keltiradi.²¹⁰ Uning nazariyasida matn yopiq tizim emas, balki kutilgan va kutilmagan signallar to‘qnashuvidir Lotmanning fikriga ko‘ra ma’no aynan normadan og‘ish nuqtasida yuzaga keladi. Bu esa aldangan kutilganlikning semiotik asosidir.

Aldangan kutilganlik badiiy matnning asosiy estetik mexanizmlaridan biridir. Lingvistik jihatdan til birliklari orqali, pragmatik jihatdan o‘quvchi ongiga ta’sir orqali yuzaga keladi. Shklovskiy, Yakobson, Lotman va Baxtin nazariyalari bu hodisani turli qirralarda ochib beradi va birgalikda kompleks ilmiy asos yaratadi.

Nutqda har qanday ifoda so‘z, ibora, gap, agar u kutilmagan, noodatiy va oldindan bashorat qilib bo‘lmaydigan shaklda qo‘llansa, u avtomatik ravishda ekspressiv, ta’sirchan bo‘lib qoladi, ya’ni oddiy, me’yoriy nutq neytral ta’sir qiladi, kutilmagan nutq kuchli estetik va emotsional ta’sir beradi. “Kutilmaganlik” – bu o‘quvchi yoki tinglovchining tajribasi, til me’yorlari, janr qonunlari asosida kutgan modelining buzilishidir.

K.A.Dolinin mazkur hodisa tilshunoslikda “aktuallashuv”, “aldangan kutilganlik effekti”, “me’yordan og‘ish” singari terminlar bilan ham ifodalanishini ta’kidlab o‘tadi.²¹¹ “Aktuallashuv” (aktualizatsiya) bu – til birliklarining odatiy holatdan chiqarilib, alohida e’tibor markaziga olib chiqilishi. Qiyoslash uchun: oddiy daraja: “U charchagan edi”; aktuallashgan daraja: “U – charchoqning o‘zi edi”. “Charchoqning o‘zi”

²⁰⁹ Jakobson R. Language in Literature. – Harvard University Press, 1987.

²¹⁰ Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – М., 1970.

²¹¹ Долинин К.А. Стилистика французского языка. – Л.: Просвещение, 1978. – С. 120.

birikmasi orqali kutilmagan obraz yaratilmoqda, natijada ekspressivlik kuchayadi va o'quvchi ongiga estetik ta'sir kuchi yanada ortadi.

“Aldangan kutilganlik effekti” esa o'quvchi o'qilgan matndan bir natijani kutadi, lekin matn boshqa yo'nalishga buriladi. Masalan: “U nihoyat orzusiga yetdi. Ammo bu orzu emas, xato ekan.” Bu yerda: 1-qism – ijobiy kutish; 2-qism esa buzilish hosil qilmoqda. Natijada psixologik zarba + estetik ta'sir yuzaga kelmoqda.

“Me'yoridan og'ish” (deviation) bu – tilning grammatik, leksik, stilistik me'yorlaridan ataylab chetga chiqishidir. Masalan, grammatik buzilish, noodatiy metafora va paradoksal ibora hamda g'ayriodatiy birikmalar hosil qilinishi bunga misol bo'la oladi. Bu tushuncha ayniqsa Yuri Lotman nazariyasida muhim: ma'no aynan me'yor buzilgan joyda yuzaga keladi.

Bu uch tushuncha aslida bitta jarayonning turli nomlari bo'lib, bunda me'yor buziladi, ifoda boshqa birliklardan ajralib chiqadi, o'quvchida yuzaga kelgan hayratlanish “aldangan kutilganlik”ning ifodasi sifatida gavdalanadi. Yakuniy natija esa badiiy matnda ekspressivlikning kuchayishi bilan namoyon bo'ladi. Nima uchun ekspressivlik paydo bo'ladi? Chunki inson miyasi avtomatiklikka o'rganadi, kutilgan narsani tez qabul qiladi, kutilmagan narsaga esa ko'proq e'tibor beradi. Shu sabab oddiy gap tez unutiladi, noodatiy gap esa yodda qoladi. Muallif o'quvchi kutishini biladi va uni ataylab buzadi, bu esa, dialogik ta'sir, interpretatsiya, ko'p qatlamli ma'no hosil qiladi.

Nutqda ekspressivlikning asosiy manbai – bu til birliklarining me'yoriy qo'llanishdan og'ishi natijasida yuzaga keladigan kutilmaganlik effektidir. Ushbu jarayon lingvistik jihatdan aktualizatsiya, pragmatik jihatdan esa aldangan kutilganlik fenomeni sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek tilshunoslik ilmining zabardast olimlaridan N.Mahmudov o'zining ilmiy maqolasida “har qanday san'at asarida, xususan, badiiy asarda voqeaning ham, undagi lisoniy tasvirning ham kutilmaganligi, favquloddaligi, ohorliligi mutlaqo ayricha ahamiyatga molik, mazkur sifatlarga sohiblik badiiy matn rasoligining azaliy o'lchovlaridan biri” ekanligini ta'kidlab o'tadi.

“Aldangan kutilganlik”ning lingvistik darajadagi ifodalanishini badiiy matnda keltirilgan namunalar orqali ko'rib chiqamiz.

1. Leksik daraja. Masalan, quyidagi misolda oksimoron orqali kutilma buziladi: “Shirin iztirob qalbimni ezdi.” Bu yerda “shirin” va “iztirob” leksemalari semantik jihatdan zid tushunchalar bo'lib, o'quvchida kutilmagan effekt hosil qiladi.

2. Sintaktik daraja. Masalan: “U keldi... lekin yo‘q edi.” Gapning ikkinchi qismi birinchi qismdagi kutishni rad etadi va semantik buzilish yuzaga keladi.

3. Semantik daraja. Ko‘p ma’nolilik asosida: “Uning sukuti eng baland ovoz edi.” Bu yerda “sukut” va “ovoz” qarama-qarshi tushunchalar orqali yangi ma’no yaratiladi.

4. Pragmatik xususiyatlar. “Aldangan kutilganlik” o‘quvchi bilan bog‘liq kognitiv jarayonlarga ta’sir qiladi. Mihail Bahtinning dialogizm nazariyasiga ko‘ra, har qanday matn muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqot natijasida shakllanadi⁴. Pragmatik effektlar ajablanish effekti, ironiya, estetik zavq, kognitiv faollik sifatida yuzaga keladi.

Badiiy matndan kengroq misollar keltiramiz.

Rus adabiyotidan: “Человек в футляре жил, но не жил.” Bu yerda “yashadi, lekin yashamadi” konstruksiyasi kutilmani buzadi.

Ingliz adabiyotidan: “I must be cruel only to be kind.” (William Shakespeare) Bu misolda ham semantik zidlik orqali kuchli stilistik effekt yaratilgan.

O‘zbek adabiyotidan: “Kulib turib yig‘ladi qalbim.” Bu yerda tashqi va ichki holat qarama-qarshiligi orqali kutilma buziladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “aldangan kutilganlik” universal hodisa bo‘lib, barcha tillarda uchraydi. Biroq uning ifodalanish vositalari milliy va madaniy xususiyatlarga bog‘liq. Shuningdek, bu fenomen faqat stilistik vosita emas, balki muallifning kommunikativ strategiyasi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, “aldangan kutilganlik” badiiy matnning muhim tarkibiy elementi bo‘lib:

- lingvistik jihatdan ko‘p qatlamli;
- pragmatik jihatdan ta’sirchan;
- stilistik jihatdan samarali vosita hisoblanadi.

Mazkur fenomenni chuqur o‘rganish badiiy matn tahlilining yangi yo‘nalishlarini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шкловский В.Б. Теория прозы. – М.: Федерация, 1925.
2. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Стиль в языке. – М., 1960.
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М., 1970.
4. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.
5. Долинин К.А. Стилистика французского языка. – Л.: Просвещение, 1978. – С. 120.

O'ZBEK TILI TOPONIMIK TIZIMIDA METAFORIZATSIYA VA METONIMIYA HODISALARI

Xamidova Kamolaxon Mamirovna,

Qo'qon davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Maxmudova Shaxloxon Sayfiddin qizi

Qo'qon davlat universiteti
2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tili toponimik tizimida kuzatiladigan metaforizatsiya va metonimiya hodisalari ilmiy tahlil etiladi. Joy nomlarining shakllanishida obrazli tafakkurning o'рни, metafora va metonimiyaning toponimik tizimga ta'siri, shuningdek bu hodisalarning o'zbek xalqi tarixi va madaniyati bilan munosabati ko'rsatib beriladi. Tadqiqot Ernst Begmatovning onomastika sohasidagi ilmiy merosi asosida amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: *toponimika, metaforizatsiya, metonimiya, joy nomi, onomastika, semantik ko'chim, o'zbek tilshunosligi.*

Tilshunoslik fanining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan toponimika joy nomlarini ularning kelib chiqishini, tarkibiy tuzilishini, semantik rivojlanishini va tarixiy o'zgarishlarini o'rganadi. Ernst Begmatov ta'kidlaganidek, joy nomlari xalq tarixi, madaniyati va tafakkurining jonli ko'zgusidir.²¹²

O'zbek tili toponimik tizimi o'zining qadimiy tarixi va xilma-xil semantik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu tizimda metaforizatsiya va metonimiya hodisalari alohida o'rin tutib, joy nomlarining shakllanishida muhim lingvistik mexanizm vazifasini bajaradi. T.Nafasovning tadqiqotlari ko'rsatishicha, o'zbek toponimiyasida ma'no ko'chimi orqali hosil bo'lgan nomlar umumnomlar fondining 30 foizdan ko'prog'ini tashkil etadi.²¹³

A.V.Superanskaya umumiy onomastika nazariyasida ta'kidlaganidek, joy nomlarining shakllanishi nafaqat lingvistik, balki kognitiv-psixologik jarayon hamdir: nomlovchi subyekt obyektning u yoki bu belgisini ajratib, uni til birligiga aylantiradi.²¹⁴

Ernst Begmatovning "O'zbek onomastikasi" (1991) asari o'zbek joy nomlarini semantik jihatdan tasniflab, ularning shakllanishida metaforik va metonimik mexanizmlarning o'rnini ilk bor ilmiy asosda ko'rsatib bergan.

²¹²Begmatov E. O'zbek onomastikasi. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 5.

²¹³Nafasov T. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1988. – B. 25.

²¹⁴Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 118.

Ushbu tadqiqot ana shu ilmiy merosni davom ettirish va yangi misollar asosida boyitish maqsadida amalga oshiriladi.²¹⁵

1. Metaforizatsiya va metonimiya: nazariy asoslar. Metaforizatsiya – bir tushunchaning ikkinchisi orqali obrazli ifodalanishiga asoslangan semantik jarayon. G.Lakoff va M.Jonsonning klassik tadqiqotiga ko‘ra, metafora nafaqat poetik ifoda, balki inson tafakkurining asosiy kognitiv mexanizmidir: “*Metafora – bu fikrlash va harakat qilish usuli, so‘z o‘yini emas*”.²¹⁶

S.Ullmann semantika nazariyasida metaforani “ikki tushuncha o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslangan nom ko‘chimi”, metonimiyani esa “tutashlik, yaqinlik yoki bog‘liqlikka asoslangan nom ko‘chimi” deb ta’riflaydi.²¹⁷

E.M.Murzayev geografik terminlar lug‘atida joy nomlarini semantik tahlil qilishda bu ikki hodisani qat’iy farqlash zarurligini ta’kidlaydi: metaforada o‘xshatish, metonimiyada esa haqiqiy aloqa asos bo‘ladi.²¹⁸

2. O‘zbek toponimlarida metaforizatsiya hodisasi. O‘zbek toponimiyasida metaforizatsiya asosan geografik ob’ektning tashqi ko‘rinishi: shakli, rangi, hajmi yoki harakat xususiyatini boshqa predmetga o‘xshatish orqali amalga oshiriladi. T.Nafasovning lug‘at ma’lumotlariga ko‘ra, bu turdagi nomlar, ayniqsa, tog‘ va daryo nomlarida ko‘p uchraydi.²¹⁹

O‘zbek toponimlarida metaforizatsiyaning quyidagi semantik guruhlar ajratiladi:

2.1. Hayvon nomi asosidagi metaforalar. Geografik ob’ektlarni hayvonlarga o‘xshatish o‘zbek toponimiyasida keng tarqalgan. E.Begmatov bu hodisani “zoomorfik metafora” deb ataydi va uni xalq tafakkurining totemistik qatlamiga bog‘laydi.²²⁰ Masalan: *Ilon daryo* (Toshkent viloyati) – daryoning ilon singari qiyshiq oqishi; *Bo‘ri tog‘i* (Namangan viloyati) – cho‘qqining bo‘ri boshiga o‘xshashligi; *Tuya bo‘yin* (Qashqadaryo) – vodiyning tuya bo‘yniga taqqoslanishi.

2.2. O‘simlik va tabiat ko‘rinishlariga asoslangan metaforalar. P.Qodirovning tadqiqotiga ko‘ra, o‘zbek joy nomlarida fitomorfik metafora

²¹⁵Begmatov E. O‘zbek onomastikasi. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 47-52.

²¹⁶Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 3-6.

²¹⁷Ullmann S. *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. – Oxford: Blackwell, 1962. – P. 211–215.

²¹⁸Мурзаев Э.М. *Словарь народных географических терминов*. – М.: Мысль, 1984. – С. 14.

²¹⁹Nafasov T. O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988. – B. 56.

²²⁰Begmatov E. O‘zbek onomastikasi. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 63.

ham sezilarli o‘rin tutadi.²²¹ *Guliston* – “gullar bog‘i”, geografik ob‘ektning gulzorga o‘xshatilishi; *Zarafshon* – forsiy-tojikcha “zar” (oltin) + “afshon” (sochuvchi), ya‘ni daryoning boyligini oltinga qiyoslash; *Yashilko‘l* – ko‘lning yashil o‘simliklarra o‘xshatilishi.

2.3. Insoniy qiyofalarga asoslangan metaforalar (antropomorfik metafora). Суперанская А.В. onomastika nazariyasida bu guruhni alohida ajratib, uni xalqlarning an‘anaviy dunyoqarashi bilan bog‘laydi.²²² O‘zbek toponimiyasida: *Qo‘ltiq* – ikki tog‘ orasidagi tor vodiy inson qo‘ltig‘iga o‘xshatilgan; *Beltepa* – bel shaklida cho‘zilib ketgan tepalik.

2.4. Predmet shakliga asoslangan metaforalar (morfomorfik metafora). T.Nafasov lug‘atida bu guruhning ko‘plab namunalari keltirilgan:²²³ *Cho‘mich ko‘l* – cho‘michsimon shakldagi ko‘l; *Qozon tepa* – qozonning tagiga o‘xshash botiq tepalik; *O‘roq daryo* – yarim aylana shaklda buriladigan daryo.

3. O‘zbek toponimlarida metonimiya hodisasi. Toponimik metonimiyada geografik ob‘ekt o‘z belgisi bilan emas, balki u bilan haqiqiy aloqada bo‘lgan boshqa tushuncha orqali ataladi. E.M.Murzayev ta‘kidlaganidek, metonimiya geografik nomlarda metaforaga nisbatan ko‘proq ijtimoiy-tarixiy xarakter kasb etadi.²²⁴

3.1. Tarixiy shaxs nomi asosidagi metonimiya. P.Qodirov tadqiqotiga ko‘ra, bu tur o‘zbek urbanonimiyasida shahar ichidagi joy nomlarida keng uchraydi.²²⁵ Masalan: *Ulug‘bek mahallasi* (Samarqand) buyuk astronom va hukmdor nomi bilan atalgan; *Navoiy shahri* Alisher Navoiy sharafiga nomlangan; *Bobur ko‘chasi* Zahiriddin Muhammad Bobur bilan bog‘liq.

3.2. Hunarmandchilik va kasb asosidagi metonimiya. E.Begmatov bu hodisani o‘rta asr o‘zbek shaharlari topografiyasining xarakterli belgisi deb ta‘riflaydi.²²⁶ O‘zbek shaharlari va qishloqlaridagi ko‘plab mahalla va ko‘cha nomlari u yerda faoliyat olib borgan hunarmandlar kasbi bilan bog‘liq: *Kuychi mahallasi* – sozandalar yashagan joy; *Temirchi ko‘chasi* – temir ustalar ishlagan ko‘cha; *Kulolchilik guzari* – kulollar yashaydigan hudud.

²²¹Qodirov P. O‘zbek tilida onomastik leksika. – Toshkent: Fan, 2002. – B. 89.

²²²Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 203-210.

²²³Nafasov T. O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988. – B. 12.

²²⁴Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – С. 88.

²²⁵Qodirov P. O‘zbek tilida onomastik leksika. – Toshkent: Fan, 2002. – B. 112-115.

²²⁶Begmatov E. O‘zbek onomastikasi. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 98.

3.3. O‘simlik va mahsulot nomi asosidagi metonimiya. T.Nafasov lug‘atida bu guruhning ko‘plab misollari keltiriladi:²²⁷ *Anorguzar* (Farg‘ona) – anor savdosi amalga oshirilgan bozor; *G‘o‘zali* – paxta dalalari ko‘p bo‘lgan qishloq; *Tokzor* – uzum bog‘lari ko‘p bo‘lgan hudud.

3.4. Voqelik va tarixiy hodisaga asoslangan metonimiya. S.Ullmann ko‘rsatishicha, bunday nom ko‘chimida “ob’ekt unda sodir bo‘lgan voqelik nomi bilan ataladi” – bu metonimiyaning eng klassik ko‘rinishidir.²²⁸ O‘zbek toponimiyasida: *Jangovar* – qadimgi jang maydoni bo‘lgan joy; *Xonobod* – xonlar qarorgohi yoki yurt bo‘lgan hudud; *Qo‘rg‘on* – qadimda mudofaa istehkomi bo‘lgan joy.

4. Metafora va metonimiyaning o‘zaro munosabati. Kognitiv tilshunoslikda G.Lakoff va M.Johnson metafora va metonimiyaning bir-biridan ajralmas, ko‘pincha birgalikda ishlaydigan mexanizmlar sifatida tavsiflaydi.²²⁹ O‘zbek toponimiyasida bu hodisa ham kuzatiladi. Masalan: *Oltin Yo‘l* iborasi ham metaforik (yo‘lning oltin kabi qimmatliligi – o‘xshatish), ham metonimik (Ipak yo‘li bilan bog‘liq tarixiy aloqa – tutashlik) xususiyatga ega.

E.Begmatov onomastik tadqiqotlarida ta’kidlaganidek, toponimlardagi ko‘chimni to‘g‘ri tahlil qilish uchun nomning ichki motivatsiyasini, ya’ni nomlovchi sub’ekt nima sababdan u yoki bu nomni tanlaganligini aniqlash zarur.²³⁰

A.A.Reformatskiy lingvistika nazariyasida belgilagan mezon bo‘yicha: agar nomda ko‘chim o‘xshashlikka asoslangan bo‘lsa metafora, tutashlik va bog‘liqlikka asoslangan bo‘lsa metonimiya hisoblanadi. Bu mezon o‘zbek toponimiyasini tahlil qilishda ham asosiy ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek tili toponimik tizimida metaforizatsiya va metonimiya hodisalari keng va faol ishtirok etadi. Metaforizatsiya asosan tabiiy ob’ektlarga: tog‘, daryo, vodiy nomlariga xos bo‘lib, o‘xshatish va obrazli tafakkur mahsulidir. Metonimiya esa ijtimoiy-tarixiy voqelikni, kasb-hunarmandchilikni va tarixiy shaxslarni joy nomlarida ifodalashda faol qo‘llanadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘p hollarda metafora va metonimiya birgalikda faoliyat ko‘rsatib, toponimik nomning ichki ma’nosini boyitadi.

²²⁷Nafasov T. O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988. – B. 78.

²²⁸Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Blackwell, 1962. – P. 227.

²²⁹Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 35-40.

²³⁰Begmatov E. O‘zbek onomastikasi. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 134.

Bunday holatlarda nomning to‘liq semantik tahlili uchun kognitiv va tarixiy-etimologik usullarni qo‘llash zarur.

Ernst Begmatov ilmiy merosi, xususan, uning “O‘zbek onomastikasi” asari ushbu sohadagi tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy zamin yaratib, hanuzgacha o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Kelajakda o‘zbek toponimlarini kognitiv tilshunoslik usullari bilan yanada chuqurroq o‘rganish muhim ilmiy natijalarga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E. O‘zbek onomastikasi. – Toshkent: Fan, 1991. – 224 b.
2. Nafasov T. O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988. – 264 b.
3. Qodirov P. O‘zbek tilida onomastik leksika. – Toshkent: Fan, 2002. – 198 b.
4. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
5. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 303 с.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
7. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Blackwell, 1962. – 278 p.
8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.

“ALPOMISH” DOSTONIDA SUBYEKTLI QIYOS KONSTRUKSIYALARINING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Yunusova Barchinoy Mahmudxonovana,
NamDU doktoranti
PhD, dotsent

Annotatsiya. Maqolada “Alpomish” dostonidagi subyektli qiyos konstruksiyalarining lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda -day/-dek/-dayin shakllari orqali yuzaga kelgan bunday birliklar nutq subyektini yoki adresatning maqomi, ruhiy holati, ijtimoiy o‘rni va baholovchi pozitsiyasini ifodalovchi semantik-pragmatik konstruksiyalar sifatida talqin etiladi. Maqolada subyektli qiyoslarning qarindoshlik-yaqinlik, alplik va mardlik, ijtimoiy-siyosiy maqom, iztirob-ojizlik, ekspressiv baho, lirik-

emotsional munosabat hamda epik-prototipli ko‘rinishlari ajratilib, ularning doston poetikasidagi vazifalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: “Alpomish” dostoni, subyektli qiyos, lingvopoetika, -day/-dek shakllari, aksiologik baho, epik prototip.

“Alpomish” dostonidagi o‘xshatishlar tizimida an’anaviy va individual qiyoslar bilan bir qatorda, nutq subyektining o‘zini yoki suhbatdoshini muayyan maqom, holat yoxud obraz bilan tenglashtirishiga asoslangan konstruksiyalar ham faol uchraydi. Bunday birliklarni oddiy o‘xshatish sifatida emas, balki subyektli-identifikatsion qiyos konstruksiyalari, ya’ni nutq egasi yoki adresatning muayyan maqom, ruhiy holat yoxud baholovchi belgi bilan bog‘lanishini ifodalovchi -day/-dek shaklli birliklar sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Chunki ularda qiyos munosabati predmetning tashqi belgisini tasvirlashga emas, balki nutq egasining o‘z maqomini anglashiga, ruhiy holatini baholashiga yoki suhbatdoshga nisbatan munosabatini belgilashiga qaratiladi.

Subyektli qiyos konstruksiyalari formal jihatdan -day / -dek ko‘rsatkichlari orqali yuzaga keladi. Biroq ularning lingvopoetik tabiati “narsa – obraz – belgi” modelidan farq qiladi. An’anaviy o‘xshatishda o‘xshatiluvchi obyekt bilan o‘xshatma obraz o‘rtasida tashqi yoki ichki belgi asosida qiyos yuzaga kelsa, subyektli-identifikatsion konstruksiyada qiyos nutq subyektining o‘ziga qaytadi. Natijada “menday”, “senday”, “bizday” kabi shakllar tasviriy vosita bo‘lish bilan birga, nutq egasining psixologik, ijtimoiy va aksiologik pozitsiyasini ifodalovchi semantik-pragmatik birlikka aylanadi.

Bunday birliklarning nazariy asosini -day / -dek qo‘shimchasining shaxs bildiruvchi so‘zlar bilan qo‘llanishidagi ekspressiv imkoniyatlari orqali izohlash mumkin. A.Abdullayevning qayd etishicha, “-day, -dek qo‘shimchasi shaxs bildiruvchi so‘zlarga, jumladan, kishilik olmoshlariga qo‘shilganda (ko‘proq I, II shaxs) ko‘p vaqt o‘sha shaxsning martabasi, ulug‘vorligi, izzat-e’tiborga ega ekanligi ta’kidlanadi”.²³¹ “Alpomish” dostonida esa bu qo‘shimcha martaba, ulug‘vorlik bilan birgalikda musofirlik, g‘ariblik, iztirob, iltijo, e’tirof va yaqinlik semalarini ham faollashtiradi.

Struktur jihatdan bu birliklar bir necha modelda namoyon bo‘ladi: olmosh + -day/-dek + shaxsning qarindoshlik, ijtimoiy rol yoki martaba maqomini bildiruvchi nom (*menday enang, senday shohim*), olmosh + -

²³¹ **Abdullayev A.** O‘zbek tilida ekspressivlik ifodalashning sintaktik usuli. – Toshkent: Fan, 1987. – B. 36.

day/-yin + ruhiy holat bildiruvchi nom (*menday g'arib, mendayin nochor*), shaxs nomi + -day + baholovchi nom (*Barchinday dilbar, Qorajonday mard*), shuningdek, kengaygan prototipli shakllarda toponim/etnonim/zoonim + -day + nom (*Boysinday muzofot, Qalmoqday yurting, Chiborday hayvon*) ko'rinishida keladi. Demak, subyektli o'xshatishlar tor ma'noda nutq subyektini yoki adresatning maqomini, keng ma'noda esa epik xotirada qadriyatga aylangan shaxs, joy, yurt yoki obraz orqali baholash mexanizmini ifodalaydi.

Empirik kuzatuv subyektli o'xshatishlarning semantik-pragmatik vazifasiga ko'ra bir necha guruhga ajralishini ko'rsatadi. Quyida ular qarindoshlik, alplik va mardlik, ijtimoiy-siyosiy maqom, iztirob-ojizlik, ekspressiv baho, lirik-emotsional munosabat hamda epik, toponimik, etnonimik va zoonimik prototiplar asosida tahlil qilinadi.

Subyektli o'xshatishlar bir xil semantik vazifa bajarmaydi. Ularning bir qismi nutq subyektini yoki adresatning qarindoshlik, ijtimoiy maqom, qahramonlik fazilati yoxud ruhiy holatini belgilasa, boshqa bir qismi epik xotirada barqarorlashgan shaxs, makon, etnik muhit yoki tulpur prototipi orqali baholovchi ma'no hosil qiladi. Shu bois subyektli o'xshatishlarni shaxs maqomi, nutqiy munosabat, aksiologik baho va epik prototipni ifodalovchi struktur-pragmatik birlik sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Dostonda qarindoshlik va ijtimoiy yaqinlikka asoslangan subyektli o'xshatishlar muhim nutqiy vazifa bajaradi. Bunday birliklarda -day shakli shaxsning qarindoshlik maqomini nasihat, mehr, iltijo yoki axloqiy majburiyat bilan bog'laydi:

Quloq solgin menday enang tiliga, Oraladim musofir mazgiliga, Mehmon bo'ldim Boysariboy uyiga. (A.71.)

Bu misolda *menday enang* konstruktsiyasida nutq subyektini men olmoshi orqali o'zining onalik maqomini alohida ta'kidlaydi. Enang so'zi qarindoshlik, mehr, nasihat va axloqiy mas'uliyat semalarini olib kiradi; menday shakli esa ushbu maqomni kuchaytiradi. Qiyosiy shakl nutqning ta'sirchanligini oshirib, murojaat qilinayotgan shaxsni onaning so'ziga quloq solishga undovchi etik-pragmatik vositaga aylanadi.

Shu turdagi birliklar qatoriga *menday otang, menday bobong, menday singling, menday emikdoshing, senday akam* kabi shakllar ham kiradi. Masalan:

Xafa qilib ketma menday otangni, Xabar bergin, qo'zim, qayda borasan? (A.102.); Ko'p turmagin menday bobong qoshiga, Chiday

olmassan bobongning ishiga. (A.104.); Jo‘natmoq bo‘p menday singling keladi, Bu yurishing, aka, ayib bo‘ladi. (A.106)

Bu misollarda qiyosiy shakl nutq subyektining hissiy va axloqiy pozitsiyasini kuchaytiradi. “Menday otang”, “menday bobong”, “menday singling” birliklari murojaatdagi mehr, ogohlantirish, iztirob yoki mas’uliyatni ta’kidlaydi.

Subyektli o‘xshatishlarning yana *menday polvondi, Shunday oyim bilan qilsang davrondi, Balki so‘zi ko‘ngli borday bo‘bir guruhi qahramonlik, mardlik, kuch va alp fazilatlari bilan bog‘liq. Bunday birliklarda qiyos shaxsning epik fazilatini bevosita ta’kidlaydi:*

Balki yaxshi bildi lgandi. (A.91); Men bilmadim o‘ynab-o‘sgan yurtingni, Anglamayman kelgan mamlakatingni, Yangi bunda ko‘rdim senday mardimni.(A.130.); Irg‘itsang Boychiboringni, Borgandan olasan Barchin yoringni, O‘ldirasani bunda dushmanlaringni, Men ham ko‘rdim senday zo‘raborimni. (A.136.)

Bu misollarda *mard, zo‘rabor, polvon* kabi leksemalar qahramonlik semantik maydoniga mansub. -day shakli esa mazkur fazilatlarni aynan nutq subyektini yoki adresatga tegishli maqom sifatida ko‘rsatadi. Qiyosiy konstruktsiya epik shaxsning irodaviy kuchi, jasorati va ijtimoiy bahosini kuchaytiradi.

Dostonda shaxsning ijtimoiy-siyosiy maqomini ta’kidlovchi subyektli o‘xshatishlar ham faol ishlatilganini ko‘rish mumkin. Bu guruhda *senday bek, menday to‘ra, menday sulton, senday shohim* kabi birliklar uchraydi:

Mard yigitning yori talash bo‘lami, Er yigitning yorin qalmoq olami, Barchin checham talash bo‘lib qolami, Senday beklar bul bexabar turami?!(A.99.); Menday to‘ra mahtal bo‘lib turadi, Tun qorong‘i, bevaqt bo‘lib boradi, Qo‘nar fursat endi yaqin keladi. (A.117.); Xazon bo‘lsa zog‘lar qo‘nar gulshanga, Ajalli kasratki tegar ilonga, Hazillashma, qalmoq, menday sultonga. (A.156.)

Bu birliklarda -day shakli shaxsning ijtimoiy mavqei va mas’uliyatini ta’kidlaydi. Masalan, *senday shohim* birligida adresat el taqdiri uchun javobgar shaxs sifatida ko‘rsatiladi. Shuning uchun bu qiyosiy konstruktsiya hurmat ifodasi bo‘lish bilan birga, ijtimoiy mas’uliyatni eslatish va adresatni faol harakatga undash vazifasini ham bajaradi.

Subyektli o‘xshatishlarning muhim qatlami iztirob, ojizlik, g‘ariblik va o‘z holatini baholash semalari bilan bog‘liq. Bu guruhga *menday mushtipar, menday g‘arib, menday faqir, mendayin nochor* kabi birliklar kiradi:

O‘n ikki oy seni Boybo‘ri boqdi, Gardaningga Qaldirg‘och qo‘tos taqdi, Yig‘latmagin Barchin gulday bebaxtdi, Qurru-yo qur, hayt-a,

beginning oti! (A.186.); So‘z aytqichi senga menday mushtipar, Billsang, men ham, qalmoq, senga barobar.(A.89.)

Quyidagi parchada e‘tiborni aynan *menday mushtipar* subyektli o‘xshatishining lingvopoetik tabiatiga qaratmoqchimiz. Mazkur birlik strukturaviy jihatdan shaxs olmoshi va -day affiksi orqali hosil qilingan qiyosiy konstruktsiya ko‘rinishida namoyon bo‘lsa-da, mazmunan u an’anaviy ikki komponentli o‘xshatish modelidan sezilarli darajada farqlanadi. An’anaviy o‘xshatishda o‘xshatiluvchi va qiyoslovchi obraz mustaqil semantik markazlarga ega bo‘ladi. *Menday mushtipar* birligida esa semantik markaz bitta – nutq subyekt. Mushtipar leksemasi subyektning o‘zini obraz orqali semantik jihatdan qayta belgilashini ifodalaydi.

-day affiksi bu yerda subyekt bilan obraz o‘rtasida ichki ma’no tenglashtirishni hosil qiladi. Natijada “mushtipar” so‘zi subyektning ichki ruhiy va ijtimoiy holatini ifodalovchi semantik belgi sifatida faollashadi.

Mushtipar leksemasi o‘zbek tilida rahm-shafqat uyg‘otuvchi, himoyasiz, ezilgan shaxsni bildiradi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida bu so‘z faqat ayollarga nisbatan qo‘llanilishi va “qo‘lidan biror ish kelmaydigan, ojiz, bechora” ma’nolarini anglatishi yozilgan.²³² Bu ma’no fojiaiy-rahmdillik semantikasini anglatadi, subyekt o‘zining iztirobli holatini umumlashtirib, poetik obraz darajasiga ko‘taradi. Subyekt o‘zini iztirob semantik maydonida joylashtiradi va shu orqali epik voqelikning dramatik qatlamini kuchaytiradi. Mazkur o‘xshatish subyektning baholovchi pozitsiyasini, ruhiy iztirobini va ijtimoiy ahvolini bir vaqtning o‘zida ifodalaydi.

Lingvopoetik nuqtai nazardan “menday mushtipar” birligi epik diskursda bir nechta vazifani bajaradi. Avvalo, u qahramonning ruhiy portretini ochadi. Ikkinchidan, dramatik fonni chuqurlashtiradi va nutqning emotsional intensivligini oshiradi. Uchinchidan, ijtimoiy va aksiologik kontekstni faollashtirib, voqelikni individual fojiaiylik prizmasi orqali ko‘rsatadi. Bunday birliklarda o‘xshatish tasviriy vosita darajasidan chiqib, subyektning o‘zini anglash va o‘zini ifodalash mexanizmiga aylanadi.

Xuddi shu semantik yo‘nalish “menday g‘arib”, “menday faqir”, “mendayin nochor” birliklarida ham kuzatiladi:

Ot o‘zdirib qalmoq seni olmaymi, Oti o‘zsa, gapi ma‘qul bo‘lmaymi, Menday g‘arib qonlar yig‘lab qolmaymi, Senday oyim qalmoq bilan bo‘lmaymi, Menday to‘rang tiriklayin o‘lmaymi?! (A.185)

²³² O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 3-jild. – B. 310.

Men so‘ylasam ko‘p siyosat qilibdi, Ot hukminda senga haydab kelibdi, Sening so‘ylaganing bunday bo‘libdi, Menday faqir nima gunoh qilibdi?!(A.234.)

Mendayin nochorning ko‘nglin bo‘ladi, Bul ishidan boylar zarar qiladi, Kuchuklardan ko‘p alanglab qoladi, Boylarning kuchugi jabr qiladi. (A.66.)

Bu birliklarda *g‘arib, faqir, nochor* leksemalari ayriliq, himoyasizlik, iztirob, ichki sinish va iltijo semalarini ham faollashtiradi. *Menday/mendayin* shakli esa bu holatlarni aynan nutq subyektiga tegishli ruhiy-ijtimoiy kechinma sifatida ifodalaydi.

Dostonda ayrim subyektli o‘xshatishlar kuchli emotsional-baholovchi vazifa bajaradi. Bunday birliklarda -day shakli adresatni salbiy baholovchi obraz bilan bog‘laydi, nutqdagi konflikt va keskinlikni kuchaytiradi:

So‘z aytadi menday alplar, Menga bo‘lmaysan barobar, Ket endi senday bachchag‘ar. (A.144.); Hech bir elda senday tentak yurami, Lof urib o‘zini bozor solami, Lof bilan qo‘lidan bir gap kelami?! (A.155.); Sening bu yurishing bekor, Senga tegmaydi yilqilar, Ket endi senday enag‘ar, Yurishingdan yo‘qdir xabar, Bu yilqilarda nimang bor?(A.103.)

Bu guruhda “senday enag‘ar” birligi alohida xarakterlidir. “Enag‘ar” shevaga xos ekspressiv birlik bo‘lib, onag‘ar shakli bilan bog‘liq so‘kish, nafrat, g‘azab va keskin koyish semalarini bildiradi.²³³ Mazkur konstruksiyada -day shakli adresatni salbiy baholovchi maydonga ko‘chiradi. “Ket endi” buyrug‘i, “tegmaydi” inkori va “nimang bor?” kabi rad etuvchi savol bilan birga kelganda “**senday enag‘ar**” nutqiy bosimni kuchaytiradi va adresatning da’vosini inkor etuvchi baholovchi hukmga aylanadi.

Shu sababli ekspressiv-baholovchi subyektli o‘xshatishlar tasviriy vosita bo‘lishdan ko‘ra ko‘proq pragmatik vazifa bajaradi: ular konfliktni keskinlashtiradi, adresat maqomini pasaytiradi va nutq subyektining ustun pozitsiyasini ko‘rsatadi.

Subyektli o‘xshatishlarning yana bir guruhi mehr, sog‘inch, armon, ayriliq va lirik kechinmalarni ifodalashga xizmat qiladi. Bunday birliklarda qiyosiy shakl personaj nutqini yumshatadi, epik bayonga lirik ohang olib kiradi:

Siz eshiting menday oyim nolishini, Berman buring Boychiborning boshini, Bilolmadim men beklarning ishini. (A.149.); Yig‘latmagin menday gul buvishingni, Och ko‘zingni, ko‘tar, xonim, boshingni! (A.184.); Kalma kelar mening qizil tilimdan, Piyodaman hech ish kelmas qo‘limdan, Qo‘ldan

²³³ **O‘zbek tilining izohli lug‘ati.** – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 3-jild. – B. 492.

berib, senday zulfakdorimdan – Men endi ayrildim kirdikorimdan. (A.185); Quloqqa tut, bolam, aytgan so‘zimni, Qaytayin, jo‘natdim senday qizimni, Yosh to‘ldirma sen ham narkas ko‘zingni, Juda xafa qildim senday qo‘zimni. (A.207.)

Bu misollarda *oyim, gul, zulfakdorim, qizim, qo‘zim* kabi birliklar nutq subyekti yoki adresatga nisbatan mehr, ardoqlash, achinish va sog‘inch ohangini kuchaytiradi. Ayniqsa, *senday qo‘zim* shaklida qiyosiy konstruktsiya faqat erkalash emas, balki ayriliq va pushaymonlik fonidagi nozik emotsional munosabatni bildiradi. Lirik-emotsional subyektli o‘xshatishlar epik matnning insoniy kechinma, mehr va iztirob qatlamini ham ochadi.

“Alpomish” dostonida qiyos etaloni sifatida shaxs nomlari, epik qahramonlar yoki diniy-tarixiy timsollar ham ishlatiladi. Bunday birliklarda fazilat madaniy xotirada barqarorlashgan epik yoki diniy prototip orqali anglashiladi:

*Oting o‘zsa, o‘zingdadir ixtiyor, Buning uchun o‘rlashib yotmoq ne darkor, Oti o‘zganga tegar Barchinday dilbar. (A.158.); Xafa qilma Qorajonday mardingni, Avval o‘ldiraylik Do‘non otingni. (A.171.); Qimtisa o‘tadi osmonda qushdan, Beliga yarashgan kark qubba pushtan, Hech kamlik bo‘lmasa yo‘rg‘a yurishdan, Umid qilma oy **Barchinday** buvushdan, Asil tulpor ekan o‘zbakning oti, Buni mingan qo‘ng‘irotlarning bekszoti. (A.153.)*

Bu misollarda *Barchinday* va *Qorajonday* shakllari shaxs nomini oddiy qiyos vositasiga aylantirmaydi. Aksincha, Barchin go‘zallik, sadoqat va epik ideal ayollik mezonini, Qorajon esa mardlik, do‘stlik va jangovar salohiyatni faollashtiradi. Bunday o‘xshatishlarda shaxs nomi madaniy xotirada to‘plangan fazilatlar majmuasini chaqiruvchi semantik kalit vazifasini bajaradi.

Epik-antroponimik o‘xshatishlar har doim ijobiy baho bilan cheklanmaydi. Masalan:

O‘zimizdan bila ketgan Qorajonday balo bordi(r), Alp Qorajon zo‘rabordi(r). (A.211)

Qorajon dostonida mardlik va do‘stlik timsoli sifatida tasvirlanadi. Biroq *Qorajonday balo* birligi dushman nutqida kelgani uchun salbiy-pragmatik yo‘nalish oladi. Bu yerda Qorajonning haqiqiy qahramonlik maqomi inkor qilinmaydi; aksincha, uning qudrati dushman nazdida xavf va tahdid sifatida idrok etiladi. Demak, epik prototipning baholovchi yo‘nalishi nutq subyekti pozitsiyasiga qarab o‘zgarishi mumkin.

Demak, “Alpomish” dostonidagi subyektli o‘xshatishlar shaxsning ruhiy holati, ijtimoiy maqomi, qarindoshlik aloqasi, baholovchi pozitsiyasi va epik xotiradagi timsollar bilan bog‘lanishini ifodalaydi. Bu birliklarda - day/-dek/-yin shakllari shaxs maqomini ta’kidlash, iztirobni kuchaytirish, konfliktni keskinlashtirish, lirik ohang yaratish yoki epik prototipni faollashtirish vazifasini bajaradi. Shu jihatdan subyektli o‘xshatishlar doston poetikasida shaxs qiyofasi, maqom munosabatlari va baholovchi-semantik qatlamni yuzaga chiqaruvchi muhim lingvopoetik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alpomish. O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari. 100 jildlik (Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li varianti). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. – 1-j. – 512 b.
2. Abdullayev A. O‘zbek tilida ekspressivlik ifodalashning sintaktik usuli. – Toshkent: Fan, 1987. – 88 b.
3. Mukarramov M. O‘zbek tilida o‘xshatish. – Toshkent: Fan, 1976. – 88 b.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 3-jild.

EMOTSIONAL-BAHOLOVCHI SINONIMLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Xasanov Akbarjon Abdurashidovich,

Qo‘qon davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi emotsional-baholovchi sinonimlarning pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida sinonimlarning ekspressivlik darajasi, uslubiy xususiyatlari hamda nutqdagi funksional imkoniyatlari o‘rganildi. Badiiy va publitsistik matnlar asosida sinonimlarning kommunikativ ta’siri yoritildi. Natijada emotsional sinonimlarning pragmatik vazifasi va baholovchi xususiyatlari aniqlashtirildi.

Kalit so‘zlar: *sinonimiya, pragmatika, emotsional leksika, ekspressivlik, baholash, uslubiyat, kontekst, kommunikativ ta’sir.*

Til inson tafakkuri va hissiy dunyosining asosiy ifoda vositasi hisoblanadi. Har bir til birligi insonning borliqni idrok etish jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. “Sinonimlar fikrning aniq, rang-barang bo‘lishini,

nutq obyektiga nisbatan subyektning ijobiy, salbiy va xolis munosabatini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Sinonimlardagi bu xususiyatlar inson bilan inson, inson bilan jamiyat, inson bilan narsa-hodisa o'rtasidagi murakkab munosabatlarning zohir bo'lishi natijasidir. Ko'rinadiki, sinonimlardagi aks etishi mumkin bo'lgan juda nozik jihatlarning hammasi inson omili bilan bog'liq" Demakki, sinonimlar inson omili bilan bog'liq ekan, ular nutq kechimini harakatlantiruvchi asosiy vosita hisoblanadi; sinonimlar masalasini o'rganishda inson omili yetakchi tamoyil hisoblanar ekan, uning mohiyati va tabiatiga qarashlar antik davrlardan to hozirgi kungacha faylasuflar, tilshunoslar, uslubshunoslar hamda badiiy so'z ijodkorlari – adabiyotshunoslar e'tiborini o'ziga tortib kelmoqda. Ayniqsa, emotsional-baholovchi leksika nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Bunday birliklar orqali insonning voqelik va hodisalarga bo'lgan subyektiv munosabati ifodalanadi. Emotsional-baholovchi sinonimlar esa ushbu jarayonning eng faol vositalaridan biri hisoblanadi. "Sinonimik qatorga birlashtirishda yetakchi omil sinonimik paradigmaga oid so'zlarning bir umumiy denotatga (atalmishga) ega bo'lib, o'z paradigmasi ichida, asosan, uslubiy bo'yoqdorligi hamda qo'llanish doirasi bilan farqlanishidir".²³⁴ Ular bir ma'no maydoniga mansub bo'lsa-da, turli ekspressiv va pragmatik xususiyatlarga ega bo'ladi. Shu sababli sinonimlarni faqat semantik jihatdan emas, balki pragmatik nuqtai nazardan ham o'rganish zarurdir.

Pragmatika til birliklarining nutqdagi funksional xususiyatlarini o'rganadigan soha hisoblanadi.²³⁵ Ushbu yo'nalishda so'zning tinglovchi yoki o'quvchiga ko'rsatadigan ta'siri muhim omil sifatida qaraladi. Emotsional-baholovchi sinonimlar aynan kommunikativ ta'sirni kuchaytirish vazifasini bajaradi. Masalan, "g'azab", "jahl", "qahr" sinonimlari umumiy salbiy emotsiyani bildirsa-da, ularning ekspressiv darajasi bir xil emas. "Qahr" birligi kuchliroq salbiy emotsiyani ifodalaydi va badiiy nutqda yuqori ta'sirchanlikka ega bo'ladi. Bu esa sinonimlarning pragmatik farqlarini ko'rsatadi.

O'zbek tilida emotsional-baholovchi sinonimlar juda boy qatlamni tashkil etadi. "Sinonimlar emotsional-ekspressivlikka asoslangan barcha uslublarda qo'llana oladi, chunki ular ayni shu uslubning bag'rida yuzaga

²³⁴ **Раҳмонов Ф.** Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – Б. 12.

²³⁵ **Саффаров Ш.** Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, 2008. – Б. 61.

keladi va shu uslublarga xoslangandir”.²³⁶ Ayniqsa, badiiy adabiyot va publitsistik matnlarda bunday birliklardan keng foydalaniladi. Yozuvchilar sinonimlar yordamida obrazning ruhiy holatini chuqurroq tasvirlaydi. Shu bilan birga, tinglovchiga estetik va hissiy ta’sir ko’rsatishga erishadi. Bu holat sinonimlarning kommunikativ vazifasini yanada kuchaytiradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o’zbek tilidagi emotsional-baholovchi sinonimlarning pragmatik xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida sinonimlarning ekspressivlik darajasi, uslubiy xususiyatlari va nutqdagi funksional imkoniyatlari tahlil qilinadi. Natijada sinonimlarning pragmatik tabiatiga oid ilmiy xulosalar chiqariladi.

Bilamizki, so‘z tilning tushuncha tashuvchi birligi sifatida borliq haqidagi tasavvurlarimizni shakllantirish xususiyatiga ega. Lekin so‘zlar natijali faoliyat mahsuligina bo‘lib qolmay, balki nutqiy jarayonlarda o‘z mohiyatida ifodalangan ma’nolar bilan kifoyalanmaydi, “ya’ni so‘zlarning aloqalari orqali yuzaga chiqadigan ma’nolarga ham ehtiyoj sezadi. Mazkur ehtiyojni qoplash uchun til inson ruhiyati bilan bog‘liq holda shaxsning voqelikdagi narsa-hodisalarga bo‘lgan nozik va murakkab munosabatlarni ham ifodalaydi”.²³⁷

Emotsional-baholovchi sinonimlar insonning his-tuyg‘ularini ifodalashda faol ishtirok etadi, chunki “sinonimlar ma’nosining bir xilligi ularning o‘zaro farqli xususiyatlarga ega bo‘lishini inkor etmaydi. Aksincha, tilda bir ma’noni ifodalash uchun bir necha so‘zning mavjudligi sinonimlarning bir-biriga har jihatdan to‘la mos kelmasligini, ulardan har biri o‘ziga xos belgi-xususiyatlarga egaligini ko‘rsatadi. Sinonimik qatorni tashkil etuvchi so‘zlar qaysidir jihatlari bilan bir-biridan farqlangani uchun tilda alohida leksik birlik sifatida yashash imkoniyatiga ega bo‘ladi”.²³⁸ Bunday birliklar nutqda hissiy ta’sirni kuchaytirishga xizmat qiladi. Ular orqali muallifning voqelikka munosabati ifodalanadi. Shu sababli emotsional sinonimlar pragmatik jihatdan katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Har bir sinonim o‘zining ekspressivlik darajasi bilan boshqa birliklardan farqlanadi. Bu farq ayniqsa badiiy matnlarda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Masalan, “quvonch”, “shodlik”, “xursandchilik” sinonimlari bir xil emotsional maydonga mansubdir. Biroq “shodlik” so‘zi badiiy uslubda ko‘proq tantanavorlikni ifodalaydi. “Xursandchilik” esa kundalik nutqqa

²³⁶ **Шамсиддинов Х.** Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари: Филол. фан. докт ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – Б. 35.

²³⁷ **Шамсиддинов Х.** Сўзларнинг функционал-семантик синонимлари: Филол. фан. докт.-ри дисс. – Тошкент, 1999. – Б. 16.

²³⁸ **Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ.** Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 115.

yaqinroq hisoblanadi. Bu holat sinonimlarning stilistik va pragmatik xususiyatlarini ko'rsatadi.

“G‘azab”, “jahl”, “qahr” qatori ham emotsional kuch jihatidan farqlanadi. “Jahl” ko‘proq vaqtinchalik hissiy holatni bildiradi. “G‘azab” esa nisbatan kuchliroq salbiy munosabatni ifodalaydi. “Qahr” birlikida esa keskinlik va zo‘ravonlik semasi kuchliroq namoyon bo‘ladi. Shu sababli bu birlik ko‘pincha dramatik vaziyatlarda qo‘llanadi.

Emotsional sinonimlarning pragmatik xususiyatlari kontekst bilan chambarchas bog‘liqdir. Bir xil sinonim turli vaziyatda turlicha ta’sir uyg‘otishi mumkin. Masalan, “achinish” va “rahm” sinonimlari yaqin ma’noga ega bo‘lsa-da, ularning pragmatik imkoniyatlari bir xil emas. “Rahm” birlikida insoniylik va mehr semasi kuchliroq ifodalanadi. Bu esa tinglovchida iliq munosabat hosil qiladi.

Badiiy matnda sinonimlar obraz yaratishning muhim vositasi hisoblanadi. Yozuvchi aynan sinonimlar orqali qahramonning ruhiy holatini chuqurroq ochib beradi. Masalan, Abdulla Qahhor asarlarida salbiy emotsiyani ifodalovchi sinonimlardan keng foydalaniladi. Bu esa matnning ta’sirchanligini oshiradi.

Publitsistik uslubda ham emotsional sinonimlarning ahamiyati katta. Ommaviy axborot vositalarida tinglovchi e’tiborini jalb qilish uchun ekspressiv birliklardan foydalaniladi. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda emotsional leksika faol qo‘llanmoqda. Bu esa pragmatik ta’sirni kuchaytiradi.

Sinonimlarning baholovchi xususiyati ham muhim omil hisoblanadi. Ayrim birliklar ijobiy bahoni ifodalasa, boshqalari salbiy munosabatni bildiradi. Masalan, “jasur”, “botir”, “qo‘rqmas” sinonimlari ijobiy baholashni ifodalaydi. Biroq ularning emotsional darajasi turlicha. “Botir” birlikida qahramonlik semasi kuchliroq seziladi.

Emotsional sinonimlar milliy madaniyat bilan ham bog‘liqdir. Har bir xalq o‘zining madaniy qadriyatlari asosida ayrim emotsional birliklarga alohida ma’no yuklaydi. Shu sababli sinonimlarning pragmatik imkoniyatlari milliy tafakkur bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

O‘zbek tilida hurmat va odob bilan bog‘liq sinonimlar alohida ahamiyatga ega. Masalan, “uyat”, “or”, “nomus” birliklari nafaqat emotsional, balki axloqiy baholashni ham ifodalaydi. Bu birliklar tinglovchida kuchli pragmatik ta’sir uyg‘otadi. Umuman olganda, emotsional-baholovchi sinonimlar nutqning ekspressivligini oshiruvchi muhim vositalardan biridir. Ularning pragmatik xususiyatlari kontekst, uslub va kommunikativ vaziyat bilan belgilanadi. Shu sababli bunday

birliklarni chuqur o'rganish tilshunoslik uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari emotsional-baholovchi sinonimlarning pragmatik jihatdan murakkab tizimni tashkil etishini ko'rsatdi. Har bir sinonim o'zining ekspressiv va baholovchi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Sinonimlarning pragmatik imkoniyatlari kontekst bilan chambarchas bog'liq ekanligi aniqlandi. Badiiy va publitsistik matnlarda bunday birliklar nutq ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ular tinglovchining hissiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida emotsional sinonimlarning uslubiy farqlari ham kuzatildi. Ayrim birliklar badiiy uslubga xos bo'lsa, boshqalari kundalik nutqda faol qo'llanadi. Bu esa sinonimlarning funksional imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatadi.

Xullas, emotsional-baholovchi sinonimlarni pragmatik jihatdan o'rganish o'zbek tilining ekspressiv imkoniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlarni davom ettirish zamonaviy tilshunoslik uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

O'ZBEK SHE'RIYATIDA SINONIMLARNING USLUBIY O'RNI

Jiyanova Nazokat Eshquvvatovna,

O'zDJTU o'zbek tili va adabiyoti
kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Maksumova Saida Sunnatovna,

O'zDJTU o'zbek tili va adabiyoti
kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi.

Annotatsiya: Maqolada o'zbek she'riyatida qo'llanilgan sinonim so'zlarning uslubiy o'rni, ta'sirchanlikni oshirishdagi vazifalari misollar asosida yoritib berilgan. Maqolada o'zbek she'riyatida qo'llanilgan tilning leksik birligi hisoblangan sinonim so'zlarning nafaqat lug'aviy hodisa, balki shoirlar uslubini belgilovchi muhim badiiy vosita ekanligi ham ta'kidlab o'tilgan.

Tayanch so'zlar: *sinonim, uslubiy vazifa, lug'aviy hodisa, badiiy vosita, badiiy mahorat, lisoniy birlik, ta'sirchamlik, nutqiy birlik, uslubiy bo'yoq.*

Abstract: This article highlights the stylistic role of synonyms used in Uzbek poetry and their role in increasing expressiveness, based on

examples. The article emphasizes that synonyms, which are considered a lexical unit of the language used in Uzbek poetry, are not only a lexical phenomenon, but also an important artistic tool that determines the style of poets.

Key words: *synonym, stylistic task, lexical phenomenon, artistic means, artistic skill, linguistic unity, expressiveness, speech unity, stylistic coloring.*

Bizga ma'lumki, tilshunoslikka oid ilmiy manbalarda sinonim bo'lgan so'zlar guruhini sinonimlik qator sifatida tahlil etishgan va yunonchadan (synonumos) olingan so'z bo'lib bir nom degan ma'noni ifodalashi ta'kidlab o'tilgan.(6.Internet manba). Sinonimlik qatorni tashkil etuvchi so'zlar ma'no nozikligi jihatidan, uslubiy qo'llanilishi jihatidan va nutqiy birlik, ya'ni qo'llanilish doirasiga ko'ra ham farqlanishi olimlar tomonidan izohlangan. Olimlarning ilmiy-nazariy fikrlariga tayangan holda o'zbek she'riyatida qo'llaniladigan sinonim so'zlarning uslubiy vazifalari xususida fikr yuritamiz.

Sinonim so'zlar haqida jahon tilshunoslari ham o'zbek tilshunoslari ham o'z ilmiy-nazariy fikrlarini berishgan.[2.1999,65].Masalan, G.Leech to'liq sinonimlar semantik jihatdan bir xil, ammo leksik jihatdan farqli birliklar bo'lib, ular til tizimida kam uchraydi degan fikrni ilgari surgan bo'lsa (6.Internet manba), o'zbek tilshunoslaridan U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlar sinonimlarni uch tur asosida tahlil etishgan. Bular:

- 1.Ma'no qirrasiga ko'ra;
2. Uslubiy bo'yog'iga ko'ra;
3. Nutqiy xoslanishiga ko'ra.[1.1975, 29].

Olimlarning fikriga ko'ra sinonimiya tilning boy ekanini, taraqqiyot darajasini ko'rsatib turuvchi hodisalardan biridir. Sinonimiya vositasida nozik ma'no qirralarini anglatishga, rang-barang uslubiy bo'yoqlarni ifodalashga erishiladi.[1.1975, 33].

E.Qilichev ham sinonim so'zlar, sinonimlik hodisa haqida o'zbek tilshunosligida U.Tursunov, A.Hojiyev. A.Doniyorov va boshqa olimlar alohida ilmiy tadqiqotlar olib borishganligini ta'kidlagan.[2.1999,65].

Professor H.Jamolxonov hamleksik sinonimlarni 3 tur asosida tahlil etish kerakligini ta'kidlaydi. Bular:

1. Ma'no sinonimlarga. Bunda sinonimlik qatorni tashkil etgan so'zlarning ma'no ifodalash darajasiga ko'ra kuchayib borishini ta'kidlaydi va achchiqlanmoq, g'azablanmoq va qahrulanmoq so'zlarining ko'chib borishini misol sifatida keltirib o'tadi.[3.2005,159].

2. Uslubiy sinonimlarga. Bu turda sinonimlikni tashkil etgan soʻzlar qatori stilistik sinonimlar deb yuritiladi va uslubiy maʼnosi ijobiy yoki salbiy boʻyoqdorligi bilan farqlanadi. Masalan, kulmoq, irjaymoq, tirjaymoq va ishshaymoq kabi.

3. Nutqiy sinonimlarga boʻlib oʻrgangan.[3.2005,159].Nutqiy sinonimlar bu qaysi uslub turida qoʻllanilishiga koʻra farqlanadi.

Sinonim qatorning birinchi soʻzi bosh soʻz (neytral, asosiy) hisoblanadi. Har bir sinonimlik qatorni tashkil etuvchi soʻzlarning bosh maʼnosini bilish muhim hisoblanadi.

Sinonimlarning asosiy xususiyatlari bu maʼno yaqinligi bilan va nutqiy vazifasiga koʻra farqlanadi. Sinonim soʻzlar nutqni taʼsirchan, emotsional va boʻyoqdor qilishga yordam beruvchi til birligi hisoblanadi.

Professor E.Qilichev “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” kitobida sinonimlikni tashkil etuvchi soʻzlar 3 nuqtayi nazardan farqlanishini taʼkidlaydi. Bular:

- 1.Emotsional-ekspressiv boʻyogʻiga koʻra;
2. Adabiy tilga munosabatiga koʻra;
- 3.Qoʻllanish uslubiga koʻra.[2.1999,65].

Olimlar tomonidan berilgan bunday ilmiy-nazariy tahlillar sinonimlikni tashkil etuvchi soʻzlarning muhim amaliy ahamiyatga ega ekanligini bildiradi.

Sinonimlikni tashkil etuvchi soʻzlar sheʼriyatda ham uslubiy vazifa nuqtayi nazardan keng qoʻllaniladi. Shuning uchun ham shoirlarimiz oʻz sheʼrlarida ulardan uslubiy birlik sifatida foydalanishadi. Chunki sheʼriyatda sinonimlar shunchaki maʼnodosh soʻzlar yigʻindisi emas, balki shoirlarga bir xil maʼnoni turli jilolarda, turli ranglarda taqdim etish imkonini yaratibberuvchi til vositasi hisoblanadi. Bu esa oʻz navbatida, tilning boyligini koʻrsatish bilan birga sheʼriy matnning rang-barangligini, maʼno qirrasini va taʼsirchanligini taʼminlaydi. Shuningdek, sinonimlar shoirlarga qofiya uchun eng mos til birligi sifatida qoʻllanadi. Fikrimiz isboti sifatida oʻzbek shoirlari sheʼriyatida qoʻllanilgan sinonim soʻzlarning uslubiy vazifalarini tahlil etamiz.

X.Bobomurodova “Chaqaloqning taʼrifi” sheʼrida sinonimlik qatordan ustalik bilan foydalanib sheʼrga alohida ruh va taʼsirchan maʼnoni bera olgan:

*Yuzlarini kulib turgan oy deysan,
Yanogʻida tariqdayin xoli bor.
Soʻzlarini shakar deysan, moy deysan,
Har gapida **asali bor, boli bor.** (X.B.100-bet)*

Bizga ma'lumki, asal shirinlik, ta'm ma'nosini ifodalaydi. Shakar ham shirin ta'm ma'nosini beradi. Biroq asal bilan bol o'zaro sinonim so'zlar bo'lib, she'ning ta'sir doirasini kengaytirgan. R.Sayfullayeva va boshqalar tomonidan nashr etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida sinonim leksemalar sememalaridagi atash va vazifa semasi bir xil bo'lishini, ifoda semasi esa farqlanishini ta'kidlashgan.[5.2020, 111].

Shoira "Sadoqat" she'rida ham sinonimlik qatordan o'rinli foydalangan:

Zor, intizorko'ngil bog'imga
Bir to'p qushcha uchib keladi.
Sho'xliklari, do'stlari bilan,
Nozi bilan quchib keladi (X.B.101-bet).

Zor, intizor so'zlari sinonimdir. Bu so'zlar ba'zan juft holatda ham qo'llaniladi. U.Tursunov, Sh.Raxmatullayev, J.Muxtorovlar ham sinonim so'zlar nutqni ravon qilish, qaytariqlardan qochishda, bulardan tashqari, ular asosan juft so'z holda ham qo'llanilishini ta'kidlashgan.[1.1975, 33].Biroq bu she'rda ular sinonimlik qatorni tashkil etgan. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da shunday ta'rif berilgan: Bu so'z fors-tojik tiliga mansub bo'lib hasratli yig'i, nola, fig'on, afg'on ma'nosini ifodalaydi.[4.1980,I tom, 309].

Intizor so'zi esa arabcha so'z bo'lib sabrsizlik bilan kutuvchi, mushtoqlik bilan kutuvchi, muntazir ma'nolarini ifodalaydi.[4.1980,I tom, 330]. She'riy misrada ular yonma-yon kelib, ma'noviy ta'sirchanlikni oshirgan.

Xosiyat Bobomurodovanning "Yolg'iz ayol" she'rida shunday satrlar bor:

Mahkumsan, bezovta, bedor o'ylarga,
Entiqib, intiqib uni kutasan.
Qalbingni topshirib mahzun kuylarga,
Kunlardan oylarga sezmay o'tasan (X.B.80-bet).

Sinonimlikni tashlik etgan entiqib, intiqib so'zlari ham misrada yonma-yon keltirilgan va she'r ta'sirchanligini oshirish uchun xizmat qilgan. Shoira ma'noni kuchaytirish maqsadida sinonim so'zlardan o'rinli foydalangan.

Muhammad Yusuf she'riyatida ham sinonim so'zlardan o'rinli foydalanishini kuzatish qiyin emas:

...Muhabbat, sen chiroyli,
Muhabbat, sen go'zalsan.
Kel, ko'rishib turaylik,
Salomlashmay, uyalsang. (M.Y.28-bet).

Chiroyli, go‘zal, hurliqo so‘zlari sinonim so‘zlar hisolanadi. Ular uslubiy qo‘llanishiga ko‘ra farqlanadi. Chiroyli nutqiy birlik, go‘zal esa badiiylikni oshiruvchi birlik sifatida qo‘llaniladi. Hurliqo so‘zi esa darajalanish nuqtayi nazardan farqlanadi. Chunki hurliqo so‘zi o‘ta go‘zallikni kuchaytirib berishda badiiy uslubda keng qo‘llaniladi.

Muhammad Yusuf “Yangi yil kechasi” she’rida sinonim so‘zdan o‘rinli foydalana olgan:

*...Sen yangiyo‘ldoshsan, sen yangi **hamdam**,
Yo‘qlab kelganingni o‘zi bir bayram...*(M.Y.9-bet).

Sinonimlik qator uchun xizmat qilgan yo‘ldosh, hamdam so‘zlari ham misra tarkibida o‘zaro sinonim so‘zlar hisoblanadi. Ular hamroh, yo‘ldosh so‘zlari o‘rnida qo‘llanilgan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da hamdam so‘ziga shunday ta’rif berilgan: Biror kimsa bilan birga bo‘luvchi odam, hamsuhbat, yaqin ulfat. [4.1980, II tom, 682]. Yo‘ldosh so‘zi esa yo‘lda, safarda birga bo‘lgan kishi; hamroh ma’nosida qo‘llaniladi. [4.1980, I tom, 353].

Muhammad Yusufning “Vatanim” she’rida ham sinonimlardan o‘rinli foydalana olganligini kuzatish mumkin:

*Men **dunyoni** nima qildim,
O‘zing yorug‘ **jahonim**,
O‘zing **xoqon**,
O‘zing **sulton**,
Sen taxti Sulaymonim,
Yolg‘izim,
Yagonam deymi,
Toppingan koshonam deymi,
O‘zing meni ulug‘lardan,
Ulug‘imsan, Vatanim.* (M.Y.10-bet).

Muhammad Yusuf bu she’rida sinonimlik qatorni tashkil etuvchi so‘zlardan o‘rinli qo‘llay olgan. Ular shoirning ruhiyat timsoli bo‘lib ta’sirchanlikni oshiruvchi uslubiy figura sifatida ifodalangan. Bu she’r tarkibida qo‘llangan dunyo– jahonga, xoqon– sultonga, yolg‘izim– yagonamga o‘zaro sinonim so‘zlar hisoblanadi. Ular she’rning ta’sir kuchini oshirishda, mazmun-mohiyatini to‘g‘ri anglashga yordam beradi.

O‘zbek shoirlaridan A.Oripov she’rlarida ham sinonim so‘zlarning uslubiy o‘rni mavjud. Shoir she’rlarida nutqiy birlikka xos bo‘lgan sinonim so‘zlardan foydalangan:

*Xayr, ey, bearmon kezgan**qirlarim**,
Xayr, ey, yiroqqa qochgan **so‘qmoqlar**.*

*Xayr, ey, maskanim – tuqqan yerlarim,
Xayr, ey, sahrolar, xayr, ey, tog‘lar. (A.O.).*

Sinonimlikni tashkil etuvchi qirlar, so‘qmoq o‘zaro, maskan, tuqqan yerlar bir umumiy mazmunga ega sinonim so‘zlar hisoblanadi. Bu sinonimlik qatorning barchasi makon, yurt va tug‘ilgan joy tushunchasini ifodalash uchun xizmat qilgan. Ularning lug‘aviy jihatdan to‘liq sinonimlik qatorni tashkil etmasa-da, she’rda bir- birini to‘ldiruvchi ma’nodoshlik munosabatini hosil qilgan. Bunday sinonimlik qator she’r mazmunida Vatan tushunchasini ifodalashda kenglik, xotira, boshpana va tug‘ilgan go‘sha kabi ma’no qirralarini ochib bergan. Natijada, qalbda mangu yashovchi muqaddas zamin – Ona Vatan timsoli yuzaga kelgan. Leksik sinonimlardan o‘rinli foydalana olish mahoratini barcha o‘zbek shoirlari misolida ko‘rish mumkin.

O‘zbek she’riyatida qo‘llanilgan sinonimlarning uslubiy o‘rnini tahlil etish quyidagi xulosalarni berish imkonini yaratadi. Sinonimlik qatordan o‘rinli foydalana olish bu shoirlar uchun tilda mavjud takrorning oldini oluvchi vositagina emas, balki she’r mazmunini, ta’sir doirasini, shoirning to‘laqonli maqsadini ifodalovchi asosiy til birligidir. O‘zbek shoirlari sinonimlik qatordan eng munosibini tanlash orqali so‘zning “ruhini” his qilish va uni o‘quvchiga yetkazish mahoratini namoyish etishgan. Shoirlarimiz lirik qahramonning ruhiy holatini, dard yoki quvonchini ifodalashda sinonimlarning darajalanish imkoniyatidan ustalik bilan foydalanishgan. Bu insoniy kechinmalar tasvirida emotsional – bo‘yoqdorlikni ta’minlashga xizmat qilgan.

She’riyatda qo‘llanilgan sinonim so‘zlarning uslubiy o‘rnini tahlil etish bu faqatgina lisoniy hodisa emas, balki yuksak ijodiy mahorat mahsuli ekanligidan ham dalolat beradi. Shuning uchun ham o‘zbek shoirlari she’rlarida qo‘llanilgan sinonimlik hodisasini keng tahlil etish juda ham muhim hisoblanadi. She’rning ruhiy olamini tushunish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 1975.
2. E. Qilichev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 1999-yil.
3. H. Jomolxonov. – Toshkent, “Talqin”, 2005.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Moskva, 1980, I tom.
5. R. Sayfullayeva va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2020.
6. Internet manba.
7. A. Oripov. Internet manba.

8. Muhammad Yusuf. Saylanma. – Toshkent, “Sharq”, 2004.
9. Xosiyat Bobomurodova, Vatan yagonadir. – Toshkent, “Sharq”, 2002.

GEMERONIM VA GEMERONOMIK BIRLIKLAR

Yuldashev Otabek Toshpo‘lat o‘g‘li,

Namangan davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD

Annotasiya. Mazkur maqolada onomastika sohasining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lgan – gemeronomika sohasi tadqiq etilgan. Tadqiqotda gemeronim va gemeronomik birliklar tushunchalari nazariy jihatdan yoritilgan bo‘lib, o‘zbek gemeronomiyasining shakllanish tarixi hamda ilk o‘zbek gemeronimlarining leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *matbuot, jadid, onomastika, ideonim, gemeronim, gemeronomika, ko‘lam, makroko‘lam, mikromikroko‘lam, motiv.*

Matbuot nashrlarning nomlari ideonim bir turi sifatida onomastikaning makroko‘lamni tashkil qiladi. Ideonim (yun. idea – idea, g‘oya + onoma – atoqli ot) – tarixiy asarlar, hujjatlar atoqli oti: artionim, biblionim, gemeronim, geortonim, dokumentonim, poetonim, xrononim kabi atoqli ot tiplarini o‘z ichiga qamrab oladi.²³⁹ Demak, gemeronimika ommaviy matbuotning atoqli nomlarini o‘rganuvchi nomshunoslik sohasi bo‘lib, unda gazeta, jurnal va matbuot nashrlarining atoqli nomlari tadqiq etiladi. Gemeronim (yun. guera – *gemera* – *kun*, *sutka* + onoma – *atoqli ot*) ommaviy matbuot nashrlarining maxsus atoqli nomlari hisoblanadi.²⁴⁰

Mazkur nomlar onomastik birlik sifatida – gemeronimlar mikroko‘lamini tashkil etadi.

“Matbuot – davr va zamonning ma’naviy ko‘zgusi. Unda jamiyat, kishilik ruhiyati, maqsad-intilishlari, munosabatlari va manfaatlari o‘z aksini topadi” – deb bejiz ta’kidlamagan edi tarix fanlari doktori, professor Nazira Abduazizova.

Matbuot (arabcha. bosma asarlar, nashrlar) so‘zi umuman, barcha bosma mahsulotlar, asosan, gazeta va jurnal tushunchasini ifodalaydi. Matbuot ijtimoiy ongning o‘tkir va ta’sirchan vositasi sifatida kishilik

²³⁹ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек онамастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 33.

²⁴⁰ Ўша асар. – Б. 23.

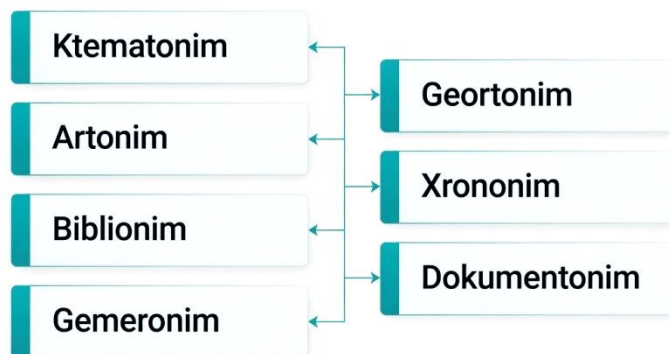
jamiyatiga doimiy va faol ta'sir ko'rsatadi, jamoatchilik fikrini shakllantiradi, kishilar ongiga muayyan qarashlarni singdiradi, jamiyatning g'oyaviy hayotini ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-maishiy, ilmiy texnikaviy yo'nalishlarda yoritadi. Bir so'z bilan aytganda, to'rtinchi hokimiyat deb yuritiladigan ommaviy matbuot nashrlari inson ma'naviy-ma'rifiy hayotining ko'zgusi va solnomasidir. Shu boisdan gazeta, jurnal va boshqa matbuot nashrlarining atoqli nomlari tadqiqi muhim ilmiy va amaliy mohiyatga ega.

Matbuot nashrlarining maxsus atoqli nomlari onomastikada gemeronimlar deb ataladi. Gemeronim – atamasini fanga N.V.Podolskaya tomonidan kiritilgan, keyin esa I.V.Kryukova tomonidan kengaytirilgan. “Rus onomastik terminologiyasi lug‘ati”da gemeronimlarga quyidagicha izoh beriladi: “Gemeronimlar (yunon tilidan “gemero” – kun, sutka va “onim” – nom) – davriy nashrlarning, shu jumladan gazetalar, jurnallar, xabarnomalarning atoqli nomlari”²⁴¹ ekanligi qayd etiladi.

Gemeronimlar ideonimlarning bir turi sifatida onomastik mikroko‘lamni tashkil qiladi. Podolskaya fikricha, ideonim – “inson faoliyatining intellektual, g‘oyaviy va badiiy sohasida denotatlarga ega turli toifadagi atoqli nomlar” – deb ta’rif beradi. Bu jihatdan gemeronimlar leksik va konseptual boyitilganligi bois ideonimlarga yaqin turadi. Ko‘rib turganimizdek, inson faoliyatining barcha sohalarida gemeronim o‘zining ma’nosiga ega.

1.1-rasm. Ideonimning turlari.

Ideonimlarning turlari

²⁴¹ Подолская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подолская. – Москва, 1988.– 192 с.

Gemeronimlarning paydo bo'lishi, tarixi, lisoniy takomili, nominasion-motivasion, leksik-semantik, derivasion, funksional xususiyatlari onomastikaning gemeronimika bo'limida o'rganiladi.

Gemeronim va gemeronimika sohasini A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya, I.V.Kryukova, O.I.Fedosova, T.V.Shmeleva, T.I.Kraves, L.Muxametzyanova, Yu.V.Vayrax kabi bir qator rus tilshunos olimlari tadqiq etishganini kuzatish mumkin.

I.V.Kryukova fikricha, hozirgi paytda onomastikada gemeronimlarga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar mavjud emas, shu bilan birga, bu atamaning o'ziga ham talab yo'qolib bormoqda. Yuqorida aytilganlarga istisno tariqasida T.I.Kravesning "Gazetaning nomi: onomasiologik va uslubiy jihatlar"²⁴² nomli tadqiqot ishini ko'rsatish mumkin, ammo u atoqli nomlar nazariyasi va mavjud onomastik terminologiyani hisobga olmagan holda yozilgan. Yoki A.Abdusaidovning "Gazeta janrlarining til xususiyatlari"²⁴³ nomli filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi, A.Boboyeva "Gazeta tili haqida" nomli risolasi va shu kabi bir qator tadqiqot ishlarda ham gazeta nomlarining til vositalari tizimidagi o'rni yoki onomastik birlik sifatida o'rganilmagan.

O.I.Fedosova o'zining "Gemeronimlarning lingvistik holati"²⁴⁴ nomli maqolasida 20 asrning 50-60 yillariga qadar atoqli nomlar guruhlarining tarqoq bo'lgani va ular bo'yicha tadqiqotlar kam ekanligi, o'rganish zarurligi haqida gapiradi.

R.S.Gilyarevskiy va B.A.Starostinlar ushbu toifadagi atoqli nomlar ergonimlar bilan bir qatorda nazariy tomondan bir muncha kam ishlanganlar qatoriga kiritadi.²⁴⁵ Ushbu mualliflar haqli ravishda mazkur toifadagi atoqli nomlarni "atoqli va umumiy nomlar o'rtasida bartaraf etilmaydigan bo'shliq yo'qligini aniq tasvirlaydi; "tirik til umumiy leksikasining barcha manbalari, barcha so'z turkumlari ushbu nomlarni shakllantirishda ishlatiladi" deb hisoblashadi.

Yuqoridagi fikrlardan gemeronimika sohasi rus tilshunosligida ham to'liq va keng ko'lamda tadqiq etilmaganligini ko'rsatadi.

²⁴² **Кравец Т.И.** Название газеты: ономасиологический и стилический аспекты: автореферат, дис. ... канд.филол. наук. Екатеринбург, 2002.

²⁴³ **Абдусайдовнинг А.** Газета жанрларининг тил хусусиятлари. автореферат. дис. Филология фанлари доктори. Тошкент, 2005.

²⁴⁴ **Федосова О.И.** Лингвистический статус гемеронима [Электронный ресурс]. URL: <http://izvestia.vspu.ru/files/publics/49/76-80.pdf>.

²⁴⁵ **Гиляревский Р.С., Старостин Б.А.** Иностранные имена в русском тексте. – М.: международные отношения, 1978. – 17 с.

Hozirgi kunga kelib, bunday atoqli otlarni o'rganish zarurati, birinchidan, so'nggi yillarda OAVda turli yo'nalishdagi nashrlarning ko'payishi bilan bog'liq; ikkinchidan, gemeronimlar xalqning nutqiy va ma'naviy madaniyatidan dalolat beradigan onomastik voqelikning bir qismi hisoblanadi; uchinchidan, gemeronimiya sohasi kam o'rganilgan va gemeronimlar tizimini onomastik makondagi ob'yektlarning yasaliish va leksik-derivativ xususiyatlarini tahlil qilishni talab qiladi.

Shu munosabat bilan ommaviy axborot vositalarining nomlarini tadqiq etish o'zbek nomshunosligida o'rganilmaganligi bilan dolzarb masaladir.

Gemeronimlar onomastik mikroko'lami jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyoti bilan bog'liq tarzda boyib, takomillashib, sayqallanib boradi. Bu, albatta, o'zbek tili gemeronimiyasiga ham xosdir.

Ilk o'zbek gemeronimlari o'tgan asr boshida yuzaga kelgan jadidchilik harakati vakillarining taraqqiyot uchun kurashish, turkiy tillarni rivojlantirish, shu tillardagi adabiyotlarni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, fan yutuqlaridan foydalanish hamda ayol va erkaklarning tengligi uchun kurashishga qaratilgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar, mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushinib yetdilar.

Toshkentda 1870-yilning 28-aprelidan chiqa boshlagan "*Turkiston viloyati gazetasi*" Turkistonda mahalliy tildagi birinchi matbuot nashri edi. Shuningdek, Turkistondagi davriy matbuot aslida, jadidchilik harakatidan ilgariroq paydo bo'lgan bo'lib, bu XIX asrning 70-yillaridan "*Turkistanskiye vedmosti*" gazetasining chiqa boshlagani bilan bog'liq. Bu gazeta Turkistondagi davriy matbuotning ibtidosi bo'ldi. Unda, asosan, o'lka tarixi, madaniyati, geografiyasi, etnografiyasi, sanoati va boshqa sohalarga oid maqolalar bosilgan. Shu bilan bir vaqtda o'zbek tilida "*Turkiston viloyatining gazetasi*" ham nashr etilgan²⁴⁶ Gazetaning bu nom ostida nashr ettirillishi, boshqa ko'plab gazetalar singari joy, makon, qarashlilik, mansublik kabi omillar bilan bog'liqdir.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, 1905–1917-yillar oralig'ida Turkistonda o'zbek tilida 22 ta gazeta nashr etilgan. Keyinchalik, bunday gazetalar 1870–1927-yillarda davrida asosan, savdo, sanoat markazlari – Toshkent, Samarqand, Ashxobod, Qo'qon, Andijon, Farg'ona kabi shaharlarda nashr etilgan gazetalar hisobiga ortib borgan.

²⁴⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2005. – 3-ж. – Б. 535.

O'sha davrdagi aksariyat gazeta nomlari juda mashhur bo'lgan, hattoki gazeta nomi, gazeta muharriri nomiga qo'shib talaffuz qilingan. Buni biz "1916-yilning 27-iyunida dunyo ko'rgan "Taraqqiy" gazetasi misolida ham ko'rishimiz mumkin. Xususan, "Taraqqiy" (muharrir Ismoil Obidiy) ilk milliy gazeta sifatida tarixga kirgan. U nashr etilgan kun O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qarori bilan matbuot kuni deb e'lon qilindi. "Elning eng suyib o'qiydurg'on" (Avloniy) bu gazetasi o'z davrida juda katta shuhrat qozonganligi bois, gazeta muharriri Ismoil Obidiyni "Ismoil Taraqqiy" deb ham ataganliklari ma'lum. "Taraqqiy" gazetasi o'z nomiga ko'ra, milliylikni, ozodlikni targ'ib etuvchi harakatlarni jadallashib, taraqqiy topdi.

Hozirda "Taraqqiy" gazetasi tashkil topgan kun O'zbekistonda "Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni" sifatida nishonlanmoqda. Demak, "Taraqqiy" gazetasi o'zbek matbuotining ilk namunasi, o'zbek tilidagi birinchi gemeronimdir.

Taraqqiy arabcha bo'lib, *ko'tarilish*, *yuksalish*, *rivojlanish* degan lug'aviy ma'nolarni anglatadi. Bu shaklda kam qo'llaniladi va ko'pincha *taraqqiyot* tarzida uchraydi²⁴⁷. Rivojlanishning oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga rivojlangan shakli, uning yuksalishi.

Gazeta muassislarning maqsadi xalq ongini, saviyasini, dunyoqarashini boyitish bo'lgan, kishilarni ilm olishga, ma'rifatli bo'lishga da'vat etganlar. Vatan ozod bo'lsa, xalq ham ozod, Vatan ravnaq topsa, xalq ham farovon yashaydi. Gazeta Vatanning ravnaqi hayotning hamma sohalari bo'yicha rivojlanishi va yuksalishi, yurti jahondagi obro'-e'tibori yanada ortishi bilan bog'liq g'oyalarni, masalalarni yoritganligi bois "*Taraqqiy*" nomini olgan. Mazkur gemeronim matbuot nashrining maqsad-mohiyatini motivga olish asosida yuzaga kelgan.

Demak, yuqorida keltirilgan misollarga asoslanib, tarixiy gazeta nomlarini uslubiy mohiyatiga ko'ra 2 guruhga ajratish mumkin:

1. Qaysi hudud, makonga mansubligiga ko'ra nomlangan gazetalar: "*Sadoi Farg'ona*", "*Samarqand*", "*Turon*", "*Farg'ona nidosi*", "*Osiyo*", "*Qo'qon hayoti*", "*Turkiston o'lkasi*", "*Farg'ona tongi*", "*Turk eli*" kabi.

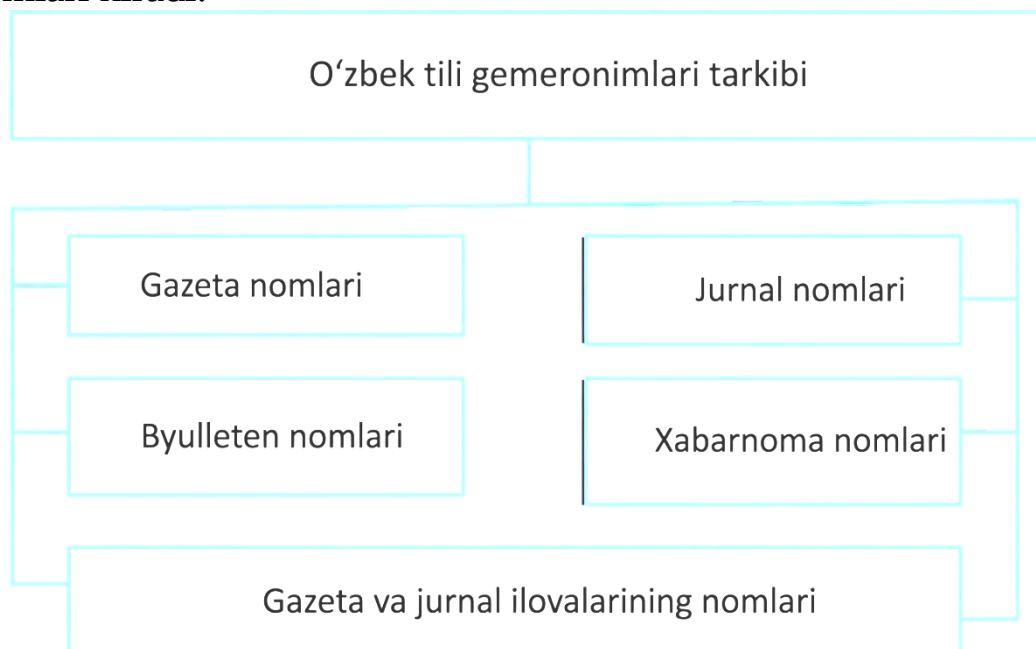
2. Gazetaning yo'nalishi, maqsadi, yoritiladigan maqolalarning mohiyatiga asoslanib nomlangan gazetalar, "*Najot*", "*Kengash*", "*Hurriyat*", "*Xurshid*", "*Erkinlik*", "*Shuhrat*", "*Taraqqiy*", "*Tarjimon*" kabi gazetalar shular jumlasidandir.²⁴⁸

²⁴⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 3-ж. – Б. 677.

²⁴⁸ Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 63.

Milliy ozodlik harakatining ilk mahsuli sifatida jadidlar davrida yuzaga kelgan o'zbek matbuoti turli nolisoniy va lisoniy omillar ta'sirida taraqqiy etib, bugungi darajaga keldi. Zamonaviy o'zbek tili gemeronimlari shu tarixiy an'ana va turli nomlanishlar asosida boyimoqda.

O'zbek tili gemeronimlariga quyidagi matbuot nashrlarining maxsus atoqli nomlari kiradi:

Gazeta (italyancha *gazetta* – chaqa, pul, tanga) – hayotning turli sohalariga oid voqea-hodisalarni yoritadigan, shuningdek, siyosiy-ijtimoiy maqolalar bosiladigan vaqtli nashr²⁴⁹.

Ommaviy axborot va targ'ibotning asosiy vositalaridan biri. Jumladan, gazeta o'z o'quvchilariga hayot voqealariga nisbatan ma'lum munosabat, turmush to'g'risida muayyan tasavvurlar paydo bo'lishiga, siyosiy-iqtisodiy, axloqiy ideal e'tiqodlar shakllanishiga ta'sir qiladi. Shuningdek, gazetalar xalq ma'naviy qudratini yuksaltirishga, kelajak avlod hamda, omma ijtimoiy qudratini, ongini rivojlantirishga ham ko'maklashadi, hokimiyat bilan jamiyat o'rtasida xolis vositachi vazifasini o'taydi.

Xususan, gazeta nomi, keng qamrovli tushuncha sifatida shu turga xos bo'lgan turli shakl va mazmundagi nashr nomlarining umumiy nomini ifodalaydi. Masalan, *“Hayrat” gazetasi*, *“Yoshlar olami”*, *“Diyonat”*, *“Ma'rifat gulshani”*, *“Adolat tarozisi”*, *“Tibbiyot va hayot”*, *“Ayol va zamon” gazetasi* kabi.

1989-yil 2-oktyabridan o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgach, gazeta termini o'rnida *ro'znoma* so'zini qo'llanishi kuzatildi, biroq bu o'zini oqlamadi, chunki fors-tojikcha *ro'znoma* so'zi *gazeta* terminining ma'no-

²⁴⁹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2005. – 2-ж. – Б. 535.

mohiyatini to‘la ifodalay olmaydi. Aniqrog‘i, tilga singimadi. Shuningdek, matbuot nashrlarining maxsus atoqli nomlari sirasiga gazeta va jurnallardan tashqari byulletenlar ham kiradi.

Byulleten – (fransuzcha – bulletin< italyancha bulletino – kichik xat va raqamlar) biror muhim voqea yoki biror shaxsning sog‘lig‘i haqidagi matbuotda e‘lon qilinadigan qisqacha rasmiy axborot hamda biron muassasaning vaqti-vaqti bilan e‘lon qilib turadigan nashri²⁵⁰. Masalan, *O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi byulleteni*, *Oliy Attestatsiya byulleteni* kabi.

Axborotnoma maxsus nashrning nomi tushunchasini ifodalaydi. Xususan, axborotnomalar muayyan bir masalaga oid bo‘lgan nashrlarning nomini bildirishi bilan boshqa nashr nomlaridan farq qiladi. Masalan, *“Buxoro davlat universiteti ilmiy axborotlari”*, *“Ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi”*, *“Hamshira axborotnomasi”*, *“Doktor axborotnomasi”* kabi. Bu kabi axborotnomalarda ma‘lum bir sohaga oid bo‘lgan masalalar hamda ma‘lumotlar yoritiladi.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, *axborotnoma* termini o‘zbek tiliga Yevropa tilidan o‘zlashgan *byulleten*, *vestnik*, *vedmost* terminlariga muqobil sifatida qo‘llanadi. *“O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis palatalarining Axborotnomasi”* – *“Vedmosti palati Oliy majlisa Respubliki Uzbekistan”*, *“O‘zbekiston Respublikasi Oliy xo‘jalik sudi Axborotnomasi”*, *“Vestik Vyieshego xozyaystvennogo suda Respubliki O‘zbekistan”*, *“O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi”*, *“Byulleten verxovnogo suda Respubliki”* kabi.

Dalillardan ko‘rinadiki, o‘zbek tilida *byulleten*, *axborotnoma* terminlari teng qo‘llaniladi, ya‘ni ular sinonim. Lekin bunga qo‘shilib bo‘lmaydi. Bizningcha, ruscha *vestik* termini o‘rnida ayrim manbalarda qo‘llanilganidek, *xabarnoma* terminini qo‘llash ma‘qulroq. Masalan, *“Ekologiya xabarnomasi”* – *“Ekologicheskiy vestnik”*.

Demak, gemeronimlarga gazeta, jurnal, byulleten, axborotnoma, xabarnoma kabi matbuot nashrlarining atoqli nomi kiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, matbuot – davr va zamonning ma‘naviy ko‘zgusi sifatida hayotning murakkab va dolzarb masalalarini go‘yoki, ko‘zgudagidek aks etiradi. Gemeronimlar tarixiy taraqqiyot va jamiyat yuksalishida muhim omil bo‘lib, doimo ma‘naviy-ma‘rifiy va siyosiy bo‘shliqlarni to‘ldirishga xizmat qiladi.

²⁵⁰ Усмонов О., Дониёров Р. Русча интернационл сўзлар изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 96.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Авлоний А. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи – Нашрга тайёрловчи Ризаев Ш. Илмий уйғониш. – Тошкент: Университет, 1993. – Б. 115-123.
2. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек онамастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 33.
3. Ғафуров И. Миллатнинг биллурланиши// Беш тамойил – ҳаётга. – Тошкент: Университет, 1995. – Б. 33.
4. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена в русском тексте. – М.: Международные отношения, 1978. – 17 с.
5. Кравец Т.И. Название газеты: ономаσιологический и стилический аспекты: автореферат.дис. ... канд.филол. наук. Екатеринбург, 2002.
6. Крюкова И.В. Рекламное имя: от изобретения до прецедентности. – Волгоград: Перемена, 2004.
7. Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 37-59
8. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988.
9. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). – Тошкент: Академия, 2000. – Б 70.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 2-ж. – Б. 554.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 2-ж. – Б. 554.
12. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. – Тошкент: Академия, 2002. – Б 26.
13. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2005. – 2-ж. – Б. 535.
14. Усмонов О., Дониёров Р. Русча интернационл сўзлар изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 96.
15. Федосова О.И. Лингвистический статус гемеронима (Электронный ресурс). URL: <http://izvestia.vspu.ru/files/publics/49/76-80.pdf> (дата обращения 24.12.16)

TERMINOLOGIYA VA TERMIN TUSHUNCHASI MASALALARI

Saydullayeva Ra'no Ibadovna,

Qarshi davlat universiteti
rus tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Maqolada terminologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo'shgan olimlarning tadqiqotlariga munosabat bildirilgan. Shuningdek, terminning asosiy xususiyatlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *terminologiya, nazariya, termin, belgi, tizim, tizimlilik, yondashuv, tushuncha.*

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda "terminologiya" tushunchasining ko'plab ta'riflarini topish mumkin, bu esa uni o'rganishga turli yondashuvlar va ushbu muammoga qiziqishning ortib borayotganidan dalolat beradi.

Terminologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi XX asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu jarayonning ilk muhim bosqichi avstriyalik muhandis va tilshunos Evgen Vyuster (1898–1977) tomonidan boshlangan. Vyuster 1931-yilda Vena texnika oliy maktabida himoya qilgan "Tilni xalqaro normallashtirish, asosan texnologiyada: elektrotexnikaning havo aloqalarida qo'llaniladigan aloqa texnikasi tarmog'ining tahlili" nomli dissertatsiyasida terminologiyani mustaqil fan sifatida asosladi. Bu asar terminologiya nazariyasida birinchi tizimli tadqiqot sifatida tan olinadi. Vyuster keyinchalik Vena terminologiya maktabiga asos soldi va uning yondashuvi asosida "Terminologiya Genel Teoris" (TGT) shakllanib, bu nazariya keyinchalik bir qancha milliy terminologiya maktablarining yaratilishiga zamin tayyorladi. Vyusterning asosiy g'oyasi shundaki, terminologiyaga tilshunoslikdan mustaqil, alohida fan sifatida qaralishi va uning asosiy maqsadi xalqaro ilmiy muloqotni ta'minlash uchun terminlarni standartlashtirish zarur [2].

Sovet terminologiya maktabi D.S.Lotte, V.V.Vinogradov, A. A. Reformatskiy, B.N.Golovin, V.M.Leychik, S.V.Grinev-Grinevich boshchiligida terminologiya nazariyasini tubdan yangi pog'onaga ko'tardi. Sovet maktabining o'ziga xos xususiyati shundaki, u terminologiyani tilshunoslik bilan mustahkam bog'ladi va Vyuster maktabidan farqli o'laroq terminlarni ijtimoiy-tarixiy sharoitda rivojlanuvchi hodisa sifatida ko'rdi. D.S.Lottening 1961-yilda nashr etilgan "Научно-техническая

терминология” asari sovet terminologiya maktabining fundamental poydevori bo‘ldi [6]. Lotte terminologiyaning tizimli tabiatini birinchi marta aniq va izchil asoslab berdi, terminlarning bir-biriga bog‘liqligi tamoyilini ilmiy jihatdan ta’kidladi. Bu g‘oya keyinchalik barcha terminologiya nazariyasi uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

Terminning ta’rifi masalasi terminologiya nazariyasida hali ham munozarali bo‘lib qolmoqda. Bu esa munozaraning barcha tomonlari va terminosistema nazariyasini to‘g‘ri tushunish uchun muhim. Turli maktab vakillari termin tushunchasiga turlicha yondashadilar. Leksik yondashuv bo‘yicha A. A.Reformatskiy, O.S.Axmanova ta’rifiga ko‘ra, termin – bu muayyan sohada maxsus ma’no kasb etgan so‘z yoki so‘z birikmasidir. Bu yondashuvda terminning til sifatidagi tabiyatiga urg‘u beriladi. E.Vyuster, D.S.Lotte yondashuvi bo‘yicha termin – bu muayyan tushunchaning nomidir. Bu yondashuvda terminning tushuncha bilan bog‘liqligi asosiy belgi sifatida ko‘riladi. Funksional yondashuv bo‘yicha V.M.Leychik ta’rifiga ko‘ra, termin – bu maxsus muloqot funksiyasini bajaruvchi birlikdir. Bu yondashuvda terminning qo‘llanilish maqsadiga e’tibor qaratiladi. Kognitiv yondashuv bo‘yicha esa termin – bu bilimlarni saqlovchi va bilim uzatuvchi kognitiv birlikdir. Bu yondashuvda terminning epistemologik roli ta’kidlanadi. To‘rtala yondashuv ham terminning turli jihatlarini yoritadi va bir-birini to‘ldiradi [4].

A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya va N.V.Vasileva ta’kidlaganidek, “...terminologiya terminlar majmui sifatida maxsus lug‘atning bir qismini tashkil qiladi” [1]. Shubhasiz, terminologiya tilning eng dinamik va o‘zgaruvchan leksik tizimini tashkil etadi.

Terminning asosiy xususiyatlari masalasida terminologiya nazariyotchilari ko‘p jihatdan o‘zaro kelishmaydigan fikrlarga ega bo‘lsalar ham, bir qancha universal xususiyatlar hamma tomonidan tan olinadi. Birinchi xususiyat – sohaga tegishlilik: termin muayyan fan yoki texnika sohasiga tegishli bo‘lib, o‘sha soha doirasida qo‘llaniladi. A. A. Reformatskiy ta’kidlaganidek, bir so‘z turli sohalarda termin bo‘lishi mumkin, ammo har bir sohada u o‘ziga xos ma’noga ega bo‘ladi - masalan, “reaksiya” so‘zi kimyo, biologiya, psixologiya va siyosatda turlicha terminologik ma’noni ifodalaydi. Ikkinchi xususiyat – aniqlik va bir ma’nolilikka intilish: termin, imkon qadar, bitta aniq tushunchani ifodalasin. Uchinchi xususiyat – tizimlilik: termin boshqa terminlar bilan munosabatda ma’no kasb etadi. To‘rtinchi xususiyat – nominativlik: terminning birlamchi vazifasi nomlovchi, ya’ni tushunchaga nom berishdir. Beshinchi xususiyat – stilistik neytrallik: termin hissiy-baholash bo‘yoqlaridan xoli bo‘lishi

kerak. Oltinchi xususiyat – qisqalik va ixchamlik: termin imkon qadar qisqa bo'lsin, ammo shu bilan birga tushunchani to'liq ifodalash ham zarur, bu esa ba'zan ko'p komponentli terminlarning yuzaga kelishiga olib keladi [4].

Terminning xususiyatlari bo'yicha muhim metodologik savol tug'iladi: bu xususiyatlar terminning definitson xususiyatlari sifatida talqin qilinishi kerakmi yoki ular terminning ideal modelini ko'rsatuvchi normativ talablar sifatida qaralishi kerakmi? D.S.Lotte va uning maktabi termin xususiyatlarini normativ talablar, ya'ni terminosistema yaratishda rioya qilinishi zarur bo'lgan meyorlar sifatida ko'rdi. V.M.Leychik esa bu xususiyatlarni real terminlarning tavsifiy xususiyatlari sifatida qarab, ularga baholash mezonini sifatida emas, balki kuzatish ob'ekti sifatida yondashdi. Ushbu ikki yondashuv terminologiya fani va terminologiya amaliyoti o'rtasidagi farqni ham belgilaydi, ya'ni terminologiya nazariyasi real terminlarni tavsiflab, ularning qonuniyatlarini ochib berish bilan shug'ullanadi; amaliyot esa ideal terminosistema yaratish uchun ma'lum normativ talablarni qo'yadi [5].

Terminologiyaning tizimli xarakteri tamoyili – bu zamonaviy terminologiya nazariyasining eng muhim va fundamental qoidalaridan biridir. Bu tamoyil shuni anglatadiki, har qanday soha terminologiyasi tasodifiy to'plangan so'zlar majmuasi emas, balki o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan yaxlit tizimdir. Tizimlilik tamoyilini ilmiy jihatdan birinchi marta aniq asoslagan D.S.Lotte “terminlar tizimli bo'lishi va ularning tizimlilikini ta'minlash terminologlarning vazifasi” ekanligini ta'kidlaydi. Bu g'oyaning zahirida juda muhim epistemologik haqiqat yotadi: fan – bu tushunchalar tizimidir, demak fan tilini tashkil etuvchi terminlar ham tizimli bo'lishi, shu tushunchalar tizimini aks ettirishi zarur. Agar fan tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lsa, ularning nomlari – terminlar – ham o'zaro bog'liq bo'lishi mantiqan zarur. Bu mulohaza terminosistema tushunchasining tabiiy asosi bo'lib xizmat qiladi [4].

Tizimlilik tamoyilining amaliy jihatlari ham terminologiya uchun beqiyos ahamiyatga ega. Birinchidan, tizimlilik yangi terminlar yaratishda yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qiladi: agar terminosistemaning tuzilishi aniq bo'lsa, yangi tushunchani ifodalovchi termin yaratishda mavjud tizimga mos keladigan shaklni tanlash osonlashadi. Masalan, “*toponym*” terminidan “*toponymika*” hosil bo'lsa, shu qolip bo'yicha “*gidronim*” dan “*gidronimika*”, “*oronim*” dan “*oronimika*” yasaladi va tizim o'z izchilligini saqlaydi. Ikkinchidan, tizimlilik terminologik lug'atlar tuzishda ham muhimdir: lug'at muallifi terminlarni alfavit bo'yicha emas, balki tizim bo'yicha tashkil etsa, foydalanuvchi terminlar o'rtasidagi bog'liqlikni

ko'rib, bilimni yaxlitroq o'zlashtiradi. Uchinchidan, tizimlilik tarjima jarayonida ham yordam beradi: termin, uning tizim ichidagi o'rni orqali tavsiflanganida, uni boshqa tilda ifodalovchi muqobilini topish ancha osonlashadi. To'rtinchidan, o'qitishda terminlar tizim sifatida o'zlashtirilsa, o'quvchilar terminlarnigina emas, balki ular orasidagi munosabatlarni ham anglaydi [6].

Terminlar orqali har bir bilim, fan va texnologiya sohasi o'zining o'ziga xos tizimlarini shakllantiradi, ular asosan professional bilimlarning kontseptual korrelyatsiyalari bilan bog'langan bo'lib, bu bilimlarni lingvistik vositalar orqali ifodalashga intiladi. "...ilmiy jarayonning deyarli har bir bosqichi terminlarni yaratish yoki aniqlashtirish bilan belgilanadi. Oddiy so'zlar foydalanish erkinligiga va ma'noning noaniqligiga ega, chunki kundalik bilimlar yetarlicha aniq emas va oddiy til bunday bilimlarga moslashadi. Bizning bilimlarimiz mutlaqo aniq bo'lganda, bizga har bir termin qat'iy belgilangan ma'noga ega bo'lganda aniq til kerak bo'ladi. Shuning uchun fan tili terminlarni qo'llash orqali paydo bo'ladi" [7].

Shunday qilib, terminologiya, terminlar majmuini ifodalovchi, har qanday milliy tilning mustaqil qatlami bo'lib, insonning kasbiy faoliyati bilan o'zaro bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гвишиани Н.Б. Язык научного общения: вопросы методологии / Н. Б. Гвишиани / 2-е изд., исп. – М. : Изд. ЛКИ, 2008. – 280 с.
2. Гринёв-Гриневи́ч С.В. Терминоведение. – М.: Академия, 2008. – С. 12-20.
3. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – С. 5-12.
4. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М.: КомКнига, 2006. – С. 18-34.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1967. – С. 110-115.
6. Татарinov В.А. Теория терминоведения. Т. 1. – М.: Московский лицей, 1996. – С. 45-62.
7. Раскин, В. К теории языковых систем / В. Раскин. – 2-е изд., доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2008. – 424 с.

O'ZBEK TIBBIY TEZAURUSINING FILOLOGIK- LEKSIKOGRAFIK MODEL: KARDIOLOGIYA SOHASIDA AMALIY TAJRIBA

Navruzova M.G.,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, f.f.d. (PhD)

Muxamatova D.X.,

Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tibbiyot terminologiyasini axborot-qidiruv tizimlari (AQT) uchun moslashtirish va elektron tezauruslarni modellashtirish masalalari tahlil etiladi. Kardiologiya atamalari misolida tushunchalararo mantiqiy relatsiyalar (tur-jins, butun-qism, sabab-oqibat) o'rnatildi. An'anaviy lug'atlar o'rniga, SNOMED CT va ISO 2788 standartlariga asoslangan raqamli elektron tezaurus arxitekturasini ishlab chiqildi. Natijada atamalarning sinonimiya va omonimiya muammolarini hal etuvchi «deskriptor-askriptor» modeli amaliyotga tatbiq qilinib, kelajakdagi o'zbek «e-health» tizimi uchun metodologik yo'nalishlar belgilandi.

Kalit so'zlar: *tibbiy tezaurus, mantiqiy relatsiya, axborot-qidiruv tizimi (AQT), kardiologiya terminologiyasi, deskriptor, ierarxiya, SNOMED CT.*

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5850-sonli Farmonining "O'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat, ulug'ajdodlarimizning boy merosiga vorislik ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash maqsadida"²⁵¹ belgilangan vazifalarning 4-bo'lim "V" bandida "davlat tili sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish"²⁵²ga alohida e'tibor qaratilgan. Vaholanki, kasalliklar bilan bog'liq tibbiy lingvistik birliklarni yaxlit, bir butun holda sistemali o'rganish, uning turlarini, nomlashdagi kelib chiqish xususiyatlarini, o'zbek tili imkoniyatlarini ko'rsatish ishimizning dolzarbligini tashkil qiladi. Shu nuqtayi nazardan yondashiladigan bo'lsa, bugungi kunda tibbiyot sohasi tilining zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish muhim masalalardan sanaladi.

²⁵¹ <https://lex.uz/docs/-4561730>

²⁵² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida // Hurriyat, 2019-yil 22-oktabr.

Zamonaviy dori-darmonlar bazasining kengayishi, kasalliklarning yangi xalqaro tasnifi (ICD-11 – Kasalliklarning xalqaro tasniflagichi) joriy etilishi hamda shifokor faoliyatiga tele-tibbiyot tizimlarining uzluksiz kirib kelishi sharoitida, an'anaviy yozma yoki qog'oz tashuvchilaridagi leksikografik izohli lug'atlar tibbiyot xodimlarining tezkor ehtiyojlarini qondirish imkonini bermay qolmoqda. Global axborot jamiyatida shifokorlar va bemorlar uchun murakkab diagnostik ma'lumotlarni eng qisqa vaqt ichida tahlil qila oladigan kompyuterlashgan intellektual tizimlarga talab oshmoqda. Ushbu axborot dasturlarining lisoniy xotirasi va mantiqiy apparatini yaratuvchi fundamental asos bo'lib "tezaus" texnologiyasi hisoblanadi.

Xalqaro leksikografiyada tezaus tushunchasi shunchaki tartibsiz maxsus so'zlar to'plamini emas, balki "algoritm asosida mantiqan guruhlangan tushunchalar xazinasi" yoxud relatsion ma'lumotlar bazasini ifodalaydi. An'anaviy izohli lug'atlarda tibbiy leksika mutlaqo tarqoq holda – alifbo tartibida beriladi, uning konseptual zanjiri uzilgan bo'lib, atamalar bir-biri bilan diagnostik jihatdan bog'lanmaydi. Aksincha, tezaus lug'atlari o'zaro qat'iy semantik tizim bo'lib, ularning ichki arxitekturasi atamalarni (kasallik, a'zo yoxud simptom nomlarini) bir-biriga uzilmas rishtalar bilan bog'lashiga (ierarxiya) tayanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, ushbu tadqiqot ishi O'zbekiston tibbiyot leksikografiyasida haligacha tizimli ravishda to'liq hal etilmagan metodologik muammoni – o'zbek tili uchun mutlaqo yagona, ierarxik tibbiyot terminologiyasi elektron tezausini ishlab chiqish va uni muayyan tibbiyot sohasi (kardiologiya) obyekti misolida amaliy modellashtirish masalasini qo'yadi. Bu jarayon kiber-dasturlashdan ko'ra ko'proq chuqur filologik va leksikografik ekspertizani talab etuvchi hamda o'zbek tili lug'atchiligini zamonaviy kiber-medsina ehtiyojlariga moslashtirish bosqichidagi tadqiqotdir.

Tadqiqotning axborot doirasi va empirik obyekti sifatida ko'plab uchraydigan terminologik tarqoqlikka ega bo'lgan "Kardiologiya hamda qon-tomir tizimi kasalliklari" atamalari muayyanlashtirib olindi. Sohadagi barcha lisoniy ma'lumotlarni strukturallashtirish uchun asosiy uslub sifatida "semasiologik demarkatsiya", "konseptual tizim tahlili" hamda "xalqaro tezausni modellashtirish" (SNOMED, ISO 2788 / ANSI NISO Z39.19 standartlari) kabi zamonaviy usullar kompleksi qo'llanildi.

Tezausda kompyuter tafakkuri o'zbek tilidagi tibbiy so'zni qabul qilishi uchun u atrofidagi barcha "mantiqiy relatsiya (aloqadorlik) nuqtalari" o'rnatilishi zarur. Metodologik parametr sifatida atamalar ierarxik hamda

assotsiativ zanjirlarga ajratildi va ularga xalqaro kodlar analogida o'zbekcha identifikatorlar (yorliqlar) belgilandi:

1. Deskriptor [DS] va Definitisiya [DF] relatsiyasi: Har qanday ixtiyoriy sinonim tezaurus markaziga o'tkazilmaydi. "Ekvivalentlik" (sinonimiya) hodisasini tartibga solish maqsadida xalqona, ommabop, eskirgan yoki g'aliz dubletlar [Sin/Q.] yorlig'i orqali (Askriptor) faqat o'zining rasmiy, ilmiy dominantiga (Deskriptorga) yo'naltirilishi, maqolaning izohlanish jarayoni esa faqat Deskriptor yonida ta'minlanishi belgilandi.

2. Tur-jins (Gipo-giperonimik) relatsiyasi: Kompyuter tizimida tibbiyotning barcha atamaları doimo "Keng tushuncha / Jinsi" [KT] va unga tobelanuvchi "Tor tushunchalar tarmog'i / Turlari" [TT] shoxobchalariga ulanadi. Mantiqiy daraxt strukturasida A obyekti (Masalan, Miokard infarkti) o'zining jinsiga (O'tkir ishemik sindrom) bog'lab ko'rsatiladi.

3. Butun va uning qismi (Partitiv yoxud meronimik) relatsiyasi: Anatomik va topografik jihatdan muayyan kasallik guruhini lokallashtirish. "Barmoq" qo'lining turi deyilmasligi singari, alveola kasalliklari o'pkaning turi deb qabul qilinmaydi. Buning uchun maxsus [BQ] (Butunning qismi) markeri ishlatilib, bu uzeldan miokard infarkti joylashadigan a'zo "Yurak devori" butunining bir qismi ekanligi algoritmanlashtirildi.

4. Assotsiativ va Klinik-logistik relatsiyalar (Sabab va oqibat): Ierarxiyaga bevosita kirmasa-da, mutlaqo bitta semantik maydonda klinik ahamiyatga ega zanjirlarni kodlashda [AT - Assotsiativ tushuncha] simvoliga murojaat etildi. U kasallikka olib keluvchi omillar – "Sabab" (Etiologiya) va shifokor zudlikda eslashi zarur bo'lgan "Oqibat" uzungalarini ifodalash uchun o'lchandi.

5. Zid munosabatlar relatsiyasi: [Ant. / Antonim]. Terminlarni tahlil etishda shifokorga xatoliklardan qochish imkonini beruvchi mantiqiy qutb usuli kiritildi va tizim unga nisbatan dori vositalarini buyurishda to'siq funksiyasini yuklaydi (gipertoniya va gipotoniya ziddiyati orqali).

Ushbu qoliplarga filologik tahlil obyekti sifatida o'zbek tibbiyotida dolzarb o'rin tutuvchi beshta asosiy obyekt tushirilib, diagnostik model (tezaurus tarmog'i) tajribasi o'tkazildi.

Yuqorida yoritilgan lisoniy va relatsion kiber-shablon asosida O'zbekistondagi ilk xalqaro standartga mos xarakterdagi "Kardiologiya kasalliklari elektron tezaurus" uzellari (kichik modeli) loyihalashtirildi. Bunda kasalliklarni alifbo emas, balki qat'iy turkort (konseptual guruh) va algoritmlash orqali berish qonuniyati o'z isbotini topdi. Beshta tayanch konsept modelining mantiqiy matritsasi quyidagicha shakllantirildi:

1-TEZAURUS OBYEKTI: INFARKT TARMOQ MODEL

* [DS]: MIOKARD INFARKTI / INFARKT

* [M / ID]: I21 – I22 (ICD standart identifikatsiyasi).

* [DF (Definitsiyasi)]: Yurak toj (koronar) arteriyalarining butunlay to'silib qolishi, yorilishi yoxud ishemiyasi natijasida qon aylanish va kislorod ta'minotining keskin to'xtashi oqibatida, yurak mushak to'qimasida (miokardda) nekroz (o'lik qismlar) o'choqlarining paydo bo'lishi bilan kechuvchi, hayot uchun o'ta xavfli kardiologik xuruj.

* [Sin / Q.]: Yurak o'lishi, Qon tomir uzilishi (Tizimda mazkur noilmiy so'zlar faqat qidiruv havolasi vazifasigagina tushiriladi va bosh deskriptorga yo'naltiriladi).

* [KT (Guruh Jinsi)]: O'tkir toj-tomir (koronar) sindromlari klassi / Yurakning ishemik kasalliklari.

* [TT (Giponimlari - Turlari)]: Boshlang'ich infarkt gipoksiyasi; Qaytalanuvchi infarkt; Transmural yirik o'choqli nekroz.

* [BQ (Lokal Butun-qism relatsiyasi)]: Koronar qon-tomir devori / Miokard to'qimasi yuzasi.

* [AT (Sababi)]: Tromboz (tiqilgan qon laxtasi); Aterosklerotik lipid xolesterini tiqinlari.

* [AT (Oqibat va xavf guruhlari)]: O'tkir yurak ritmi yetishmovchiligi; Kardiogen inqirozli shok; Miokard mushagining yorilishi yoxud Asistoliya (Yurak faoliyatining oniy to'xtashi).

2-TEZAURUS OBYEKTI: YUQORI QON BOSIMI TARMOQ MODEL

* [DS]: ARTERIAL GIPERTENZIYA (GIPERTONIYA)

* [M / ID]: I10 – I15.

* [DF (Definitsiyasi)]: Arterial qon bosimining fiziologik me'yordan (140/90 mm. simob ustunidan) uzoq muddat, mustahkam va ortiqcha darajada ko'tarilishi bilan tavsiflanuvchi bo'lib, qon tomirlari silliq mushaklari rigidligi hamda ulaming jismonan torayishi asosida asoratlanuvchi surunkali tomir xastaligidir.

* [Sin / Q.]: Qon bosimining oshishi, Xafaqon xastaligi, Qon ko'payish.

* [Ant. (Zid tushuncha qutbi)]: [GIPOTONIYA] (Bu raqamli tezaurusda ta'sir doirasi teskari bo'lgan preparatlarni qizil zona sifatida filtrlaydi).

* [KT (Guruh Jinsi)]: Qon-tomir tizimida gemodinamikaning zo'riqishi holatlari.

* [TT (Giponimlari - Turlari)]: Essensial gipertenziya (birlamchi); Simptomatik qon bosimi etishmovchiligi.

* [BQ (Lokal Butun-qism relatsiyasi)]: Qon aylanish katta doirasi / Periferik tomir devorlari va Yurak sistolasi jarayoni.

* [AT (Sababi)]: Yuqori hiperlipidemiya darajasi, Semizlik, asabiy tushkunlik (stress) holatlari va Qonda natriy ionlarining ko'payishuvi.

* [AT (Oqibat va xavf guruhleri)]: Hemorragik Insult jarayoni; Ateroskleroz rivojlanishi; Surunkali buyrak hamda ko'z to'rpardasi yetishmovchiligi.

3-TEZAURUS OBYEKTI: YURAK ISHEMIK SINDROMLARI MODEL

* [DS]: STENOKARDIYA

* [M / ID]: I20.

* [DF (Definititsiyasi)]: Yurak mushagidagi o'tkir va qaytaruvchi qon aylanish yetishmovchiligi tufayli ko'krak markazida kelib chiquvchi qisuvchi, kuydiruvchi tabiatga ega hamda orqa, chap kurak va yelkalarga yo'naltiruvchi kuchli intensiv og'riqlar kompleksi (xuruji).

* [Sin / Q.]: Ko'krak qisishi, Yabog'a kasali / Ko'krak qurbag'asi (Ruscha "Grudnaya jaba" eponimi eskirgan atama sifatida askriptor qilingan).

* [KT (Guruh Jinsi)]: Surunkali YUIK tumanliklari va toj (koronar) patologiyalar klassi.

* [TT (Giponimlari - Turlari)]: Zo'riqishli (Faol jismoniy hatti-harakatli) stenokardiya, Tinchlik fonida rivojlangan stenokardiya, Prinsmetal variantlari.

* [AT (Sababi)]: Yurak tomirlari aterosklerozi yoxud sovuq harorat sabab bo'lgan keskin qon-tomir spazmi uzal bo'lishi.

* [AT (Oqibat va xavf guruhleri)]: [MIOKARD INFARKTI] uzeli zanjirlanishi (Ushbu obyekt kelajakdagi fojiali nuqta ekanligini tezaurus logik treking oqimiga aylantirib belgilaydi).

4-TEZAURUS OBYEKTI: TOMIR DAHSIZLIGI TARMOQ MODEL

* [DS]: KORONAR YETISHMOVCHILIK (TOJ TOMIR YETISHMOVCHILIGI)

* [M / ID]: I24, I25.

* [DF (Definititsiyasi)]: Fiziologik faollik vaqtida o'z ehtiyojini qondirish uchun zarur bo'lgan kislorodli (metabolik) ozuqa bilan haqiqiy qon yo'li orqali yurak tomirlariga (koronarlarga) kirib kelgan kislorod o'rtasidagi keskin disbalans hamda nomutanosiblik holatidan kelib chiqqan klinik holat.

* [Sin / Q.]: Toj tomiri noqisligi.

* [Ant. (Zid tushuncha qutbi)]: [SOG‘LOM GEMODINAMIK PERFUZIYA].

* [KT (Guruh Jinsi)]: Bu obyekt o‘ta keng ko‘lamli jins deb xarakterlanib, «Ishemiya yetishmovchiligi» giperonimi o‘rnida keladi.

* [TT (Giponimlari - Turlari)]: O‘tkir turdagi koronar anomaliya; Surunkali toj tomir yetishmovchiligi shakllari.

* [BQ (Lokal Butun-qism relatsiyasi)]: Yurak epikard yuzasini qoplab turgan Toj arteriyalar tarmog‘i strukturasi.

* [AT (Oqibat va xavf guruhlari)]: GIPOKSIYA relatsiyasi.

5-TEZAURUS OBYEKTI: QISQARISHLAR AVTOMATIZMI TARMOQ MODEL

* [DS]: BRADIKARDIYA

* [M / ID]: R00.1.

* [DF (Definitsiyasi)]: Yurak urish amplitudasining asosiy me'yor darajasidan (1 daqiqada 60 tadan) ancha pasayishi va sekinlashishi bilan e'tirof etiluvchi, yurak muskullari tugunlari avtomatizmining tormozlanish holati.

* [Sin / Q.]: Yurak maromining pasayishi, Pulsning sekinlab urishi.

* [Ant. (Zid tushuncha qutbi)]: [TAXIKARDIYA] uzeli.

* [KT (Guruh Jinsi)]: Kardiologik aritmik zanjirlar va elektr o‘tkazuvchanlik faoliyatining buzilish guruhlari.

* [TT (Giponimlari - Turlari)]: Sinus fonidagi fiziologik turg‘unlik; Organik yoxud toksik bradikardiya darchalari.

* [BQ (Lokal Butun-qism relatsiyasi)]: Maxsus sinoatrial elektr tugun (Lokal nuqta aynan tugunda ishlaydi, qolgan sohani e'tibordan himoya qiladi).

* [AT (Sababi)]: Gipotireoz asorati; Vagotoniya (Adashgan nervning maksimal tonusiga ko‘tarilishi); Yurak chandiqlari ta'siri.

Bunday yondashuv ostida loyihalangan har bir maqola faqatgina o‘quv izohi bo‘libgina qolmay, kompyuter algoritmiga tayyor interfeys bloklari ko‘rinishida joriy qilinish nusxasiga (matritsasiga) olib kelingan logistik tezaurus sifatida ishlab chiqilgan.

Olingan ilmiy-amaliy natijalar asosida kardiografiya va klinik tibbiyot mutaxassisligida faqatgina alifbo tartibidagi izohdan tashkil topgan leksikografik izohlar yoxud darsliklarni raqamlashtirish bugungi “elektron diagnostika”, “UzMed”, IT-Poliklinika kabi interfeyslarda chalg‘ituvchi noqisliklarga yetaklaydigan amaliyotga tayanayotgani dalili isbotlandi. Tezaurus modelida (yuqoridagi 5 makret yordamida) “Tur va jins [KT, TT]” xaritasining tizimga o‘rnatilishi - agar shifokor mutlaqo chetki (tor)

diagnostikani kiritsa ham, dastur avtomat tarzda uni katta patologiyaga ulaydigan diagnostik panjaralar ko'zini vizualizatsiya eta oladi. Bu xususiyat filolog olimlarga semasiologik va onomasiologik ishlash yondashuvini raqamli dunyo ehtiyojlariga yuzlashishi deb isbotlamog'idadir.

Bundan tashqari, tezaurus arxitekturasida tibbiy omonimiya va dubletlarning "Deskriptor – Askriptor" mexanizmi orqali bitta [DS - Dominanta] ga qaytarilishi xalqaro JSST hamda Kasalliklarning xalqaro tasnifi (ICD-11 / MeSH) prinsiplariga mukammal mos tushadi. Agar "ko'krak qurbag'asi" eponim yoxud kalkasi an'anaviy ravishda sharhlab ketiladigan bo'lsa, u kiber-dasturning e'tiborini ishemik tomirli stenokardiyadan tamoman psixogen-badiiy farqqa otib tashlashi tabiiydir.

Albatta, tayyorlangan modellar faqat kardiologiyani to'la ifoda etmaydi, biroq bu uslubiy relatsiya barcha tibbiy shoxobchalarga mutlaq tatbiq etilsa, aynan kompyuterni va tezaurus dasturni "intellektual asistentlar"ga aylantirish sharti muvaffaqiyat bilan uddalanib, asossiz sinonim yoki turli ma'nodagi xatoliklar (diagnoz o'chog'iga olib ehtiyojli preparat o'miga antonim gipotonik yuborish chalg'ish holatlari kabi oqibat asoslari) filologik model algoritmika himoyasida to'liq barham topish funksiyasiga ega ekanligini bildiradi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston leksikografiyasining tadrijiy rivojlanish jarayoni sof ma'naviy "qog'oz alifbolari izohlari" chegarasidan chiqib borishi hamda axborot va sun'iy idrokni tarbiya qiluvchi mutlaq muhandislik-lingvistik tezaurus modellari paradigmasiga (shoxlanish tamoyiliga) asoslanishi qat'iy nazariy zarurat hisoblanadi. Tezaurus terminlarni o'zining tur va jinsi, antonimi, anatomik partitiv butun-qismi hamda eng muhim sababiy asoratlari darchasi atrofida yaxlit "logistik konseptual identifikator" bo'lib jipslashishini tashkil qildi.

Kardiologiya sohasi obyekti doirasida ishlab chiqilgan mazkur beshta matritsali dacha shablonining algoritmik yozuvi buni isbotlab turibdiki, agar O'zbek tili lug'atchilik va terminologiya markazlari ushbu mexanizmni respublikamiz dasturchilari (Dasturiy injenerlik va Tibbiy xizmatlar byurosi) bilan integratsiyalangan e-health tezaurusi yagona lisoniy o'zak qilib yig'ib chiqsalar, bu nafaqat xalqaro ICD-11 standartini O'zbek tili uchun ideal xatosiz moslashuvi deb xarakterlanadi, balki telemeditsina (kompyuter yordamida tezkor aniqlash ssenariysi) uchun ulkan bir burilish yasashga mantiqiy fundament asos bo'lib bera oladi. O'zbek tilshunosligida qilinajak yangi ilmiy masalalar doirasi aynan relatsion va sun'iy modellar tahliliy izlanishlari qatorini kengaytirib borish bilan o'lchanib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abuzalova M.K. Lingvistika va tibbiyot hamkorligi ijtimoiy zarurat sifatida. Soha lingvistikasi: Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Buxoro, 2021.
2. Adilova S.A. Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi // Soha lingvistikasi: Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Buxoro, 2021-yil.
3. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...//o‘zbek tili va adabiyoti. 2012. 5-son.
4. Mahmudov N. Ziddiyat va ma'no taraqqiyoti // o‘zbek tili va adabiyoti. 2014. 3-son.
5. Navruzova M.G. – Tibbiy birliklarning leksikografik tadqiqi. Fil.fan.doktori.diss.avtoref. – Buxoro, 2026.

JIZZAX VILOYATI ANTROPOORONIMLARINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Zakirov Abduvahob Abdumalikovich,

Jizzax davlat pedagogika
universiteti dotsenti

Annotatsiya. Maqola Jizzax viloyati oronimlarining (tog‘ nomlari) shakllanishida kishi ismlarining tutgan o‘rnini leksik-semantik jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Muallif tarixiy shaxslar (Amir Temur, Abdullaxon II) ismlari bilan bog‘liq bo‘lgan “Temurlang darvozasi” va “Abdullaxon bandi” kabi joy nomlarining kelib chiqishini tadqiq etadi. Shuningdek, tog‘larda yuz bergan voqealar (“Yaxshiboy uchgan”) yoki insonning xo‘jalik faoliyati (“Jabbor kamar”) natijasida yuzaga kelgan mahalliy mikrotoponimlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot kishi ismlari va mintaqaning tarixiy-madaniy landshafti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: *oronimiya, antroponimlar, Jizzax viloyati, Temurlang darvozasi, etimologiya, toponimiya.*

Аннотация. Статья посвящена лексико-семантическому анализу антропооронимов Джизакской области. Автор исследует влияние имен исторических личностей (Амира Тимура, Абдуллахана II) на

формирование географических названий, таких как «Тамерлановы ворота» и «Абдуллахан Банди». Также рассматриваются локальные микротопонимы, возникшие в результате происшествий в горах («Яхшибай учкан») или хозяйственной деятельности человека («Жаббор камар»). Работа раскрывает связь между именами собственными и историко-культурным ландшафтом региона.

Ключевые слова: *оронимия, антропонимы, Джизакская область, Тамерлановы ворота, этимология, топонимика.*

Abstract. This article presents a lexico-semantic analysis of anthropooronyms in the Jizzakh region. The author examines how the names of historical figures, such as Emir Timur and Abdullah Khan II, have influenced local geographical names like “Tamerlane's Gates” and “Abdullah Khan Bandi”. Furthermore, the study analyzes local microtoponyms derived from specific mountain incidents (e.g., “Yaxshiboy uchkan”) or individual human activities (e.g., “Jabbor kamar”). The research highlights the intersection of personal names with the region's historical and cultural geography.

Keywords: *oronymy, anthroponyms, Jizzakh region, Tamerlane's Gates, etymology, toponymics.*

Mintaqa oronimiyasida antroponimlarning ishtiroki sezilarli darajada emas, chunki oronimik ob'ektlar inson faoliyati bilan bilvosita bog'liqdir. Shunga qaramay, bizning materiallarimizda asosiy komponenti tarixiy shaxslarning shaxsiy ismlari, cho'ponlarning ismlari, shuningdek, tog'larda biror hodisaga duch kelgan insonlar ismlaridan iborat bo'lgan bir nechta geografik nomlar mavjud bo'lib, ularga batafsil to'xtalib o'tamiz.

Tarixiy shaxslar ismlari bilan bog'liq antropooronimlar ma'lum darajada tarixiy voqealarni, mamlakat va xalq hayotining turli sohalaridagi hukmdorlarning faoliyati va boshqaruv xarakterini aks ettiradi. Xonlar va amirlar sharafiga nafaqat qasidalar va kitoblar bag'ishlangan, balki ularning ismlari turli ob'ektlarga ham berilgan; bu orqali jamiyatning yuqori tabaqalari obodonlashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy hayot va boshqa sohalardagi faoliyati ulug'langan.

XIV asrning ulug' sarkardasi Amir Temur nomi Temurlang darvozasi (Tamerlanovy vorota) darasi nomida saqlanib qolgan. Ayrim fikrlarga ko'ra, “Temurlang darvozasi” rus manbalarida qadimgi turkiy “Temur qapug'” (so'zma-so'z: temir darvoza) nomining noto'g'ri talqin qilingan shaklidir (S.Qo'rayev, 1978).

Boshqa bir talqin ham mavjud. Tabiiyki, Temur o'z poytaxti Samarqandni har tomondan qattiq qo'riqlagan. Shu nuqtai nazardan, Nurota va Molguzar tog'lari orasidagi asosiy yo'l muhim strategik ahamiyatga ega bo'lib, amirning dushmanlari uchun "temir darvoza" kabi to'siqni anglatishi kerak edi. Shu maqsadda u dushmanlar poytaxtga kirmasligi uchun bu yerda soqchilar qo'ygan bo'lishi mumkin; rivoyatlarga ko'ra, hukmdor bu yerda to'g'on qurib, Sangzor daryosini to'sib qo'ymoqchi ham bo'lgan.

Yana bir afsonada aytilishicha, Temur o'zining ko'p ming kishilik qo'shini bilan ushbu joyga kelganida, tog'lar ikki qismga bo'linib, unga yo'l ochgan emish. Shuningdek, Temur Samarqandga yurish qilgan mo'g'ul qo'shinlarini aynan shu darvoza oldida to'xtatganligi haqida ham rivoyat bor. Qanday bo'lmasin, bu dara harbiy-strategik ahamiyatga ega bo'lgan, buni Nurota tog'i qoyalaridagi (daraga yaqin joyda) fors tilida bitilgan yozuvlar ham tasdiqlaydi. Ularning birida Mirzo Ulug'bekning 1424-yildagi mo'g'ullarga qarshi muvaffaqiyatli yurishi haqida yozilgan bo'lsa, ikkinchisida Buxoro amiri Abdullaxonning 1571-yilda Boboxon va Darvishxon ustidan qozongan g'alabasi haqida so'z boradi. Bizning taxminimizcha, dara qadimda "Temir qapug'" yoki "Temir darvoza" deb atalgan bo'lishi mumkin. Temurdan keyin u bilan bog'liq turli afsonalar va voqealar "Temurlang darvozasi" nomining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan.

Jizzax viloyatidagi qator toponimlar Abdullaxon II shaxsi bilan bog'liq. Shayboniylarning ko'zga ko'ringan vakili bo'lgan Abdullaxon II XVI asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrni boshqargan. U xalq orasida juda mashhur bo'lib, uning haqida ko'plab rivoyatlar to'qilgan; uning nomi ko'plab inshootlar, sug'orish tarmoqlari, sardobalar, ko'priklar, karvonsaroylar, savdo rastalari, masjid va madrasalarga berilgan. Xofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarida uning faoliyati keng madh etiladi. Uning davrida Darg'om va Tuyatortar kanallari qayta ta'mirlangan, Zarafshon daryosi ustida ko'priklar qurilgan. Nurotadan 65 km sharqda, Akchab qishlog'i yaqinidagi Bekarsay darasidagi to'g'on qoldiqlari Abdullaxon bandi deb ataladi. Jizzax viloyatida Abdullaxon nomi bilan bog'liq quyidagi toponimlar mavjud:

Abdullaxon sardobasi – ichimlik suvi saqlash uchun pishgan gishtdan qurilgan qadimiy yopiq inshoot, Paxtakor tumanida joylashgan.

Xonbandi – Forish tumanidagi to'g'on.

O'rda – qarorgoh, poytaxt; hozirda Jizzax shahridagi memorial majmua.

Viloyat hududidagi Yaxshiboy uchgan, Saodat uchgan, Nodir uchgan kabi cho'qqi nomlari tog'lardagi baxtsiz hodisalar bilan bog'liq. Bunday

nomlar tor doirada bo‘lib, asosan mahalliy aholiga ma’lum. Shunday nomlar nafaqat qoyalarga, balki daralar va so‘qmoqlarga ham berilishi mumkin.

Tog‘lardagi botiq va dara nomlari, masalan, Jabbor kamar (Jabborning g‘ori/botiqligi), Sulton kamar, Omon dara, insonning bevosita faoliyati natijasidir. Bu nomlar yo butun umri tog‘ yaylovlari bilan bog‘liq bo‘lgan cho‘ponning, yoki mohir ovchining ismi bilan atalgan.

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, Jizzax mintaqasi antropoonimlari ikki asosiy guruhga bo‘linadi: memorial (hukmdorlar sharafiga) va funksional-voqeaviy (cho‘ponlar yoki hodisa ishtirokchilari ismlari). Toponimikadagi taniqli shaxslarning ismlari mintaqaning Movarounnahrda muhim strategik bo‘g‘in sifatidagi tarixiy rolini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, mahalliy mikrotoponimlar mahalliy aholining kundalik hayoti va madaniy xotirasini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma (Sharaf-noma-yi shox).
2. Qorayev S. Значение географических названий. – Ташкент, 1978.
3. Zokirov A. Jizzax viloyati joy nomlarining izohli lug‘ati. – 2025. – 446 b.
4. Epigrafik yodgorliklar. Nurota tog‘laridagi qo‘lyozmalar. 1424 va 1571-yillar.
5. Dala materiallari. Forish va Paxtakor tumanlari toponimiyasi.

LEKSEMALARNING MAKON VA ZAMONGA OID KATEGORIAL BELGILARI (Oybekning “Navoiy” romani misolida)

Sindorov Lutfulla Kurolovich,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi
O‘zbekiston Milliy universitetining
Jizzax filiali dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Oybekning “Navoiy” romanida qo‘llangan leksemalarning makon va zamonga oid kategorial belgilari lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy roman diskursida makon va zamon tushunchalarining leksik ifodalanish mexanizmlari, ularning semantik va funksional xususiyatlari hamda badiiy matn strukturasidagi o‘rni o‘rganiladi. Roman matnida uchraydigan makon bildiruvchi toponimlar, ijtimoiy makon leksemalari, shuningdek zamon kategoriyasini ifodalovchi temporal birliklar kontekstual-semantik tahlil

asosida izohlanadi. Tadqiqot natijasida makon va zamon leksemalari tarixiy roman diskursida nafaqat nominativ birlik sifatida, balki tarixiy muhitni modellashtiruvchi badiiy-semantik vosita sifatida namoyon bo'lishi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: *makon kategoriyasi, zamon kategoriyasi, leksema, xronotop, tarixiy roman, temporal birliklar, semantik maydon, diskurs.*

Til tizimida makon va zamon kategoriyalari inson tafakkurining asosiy konseptual kategoriyalaridan hisoblanadi. Inson voqelikni idrok etish jarayonida har qanday hodisani muayyan makon va vaqt koordinatalarida tasavvur qiladi. Shu sababli makon va zamon kategoriyalari tilning leksik va grammatik tizimida muhim semantik funksiyani bajaradi.

Badiiy matnlarda esa makon va zamon birliklari voqealar rivojining asosiy koordinatalarini belgilab beradi. Ayniqsa tarixiy roman janrida bu kategoriyalar muhim badiiy-estetik vazifani bajaradi. Chunki tarixiy romanlarda tasvirlanayotgan voqealar aniq tarixiy makon va zamon bilan bog'liq holda ifodalanadi.

O'zbek adabiyotida tarixiy roman janrining eng yuksak namunalaridan biri – Oybekning “Navoiy” romanidir. Ushbu asarda XV asr Movarounnahr va Xuroson hududidagi tarixiy voqealar, siyosiy jarayonlar hamda madaniy muhit keng tasvirlangan. Roman matnida makon va zamon birliklari tarixiy muhitni badiiy modellashtirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi – Oybekning “Navoiy” romanida qo'llangan leksemalarning makon va zamonga oid kategorial belgilari hamda ularning badiiy matn strukturasidagi funksional xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Makon va zamon kategoriyalarining nazariy asoslari. Tilshunoslik va adabiyotshunoslikda makon va zamon kategoriyalari badiiy matnni tahlil qilishda muhim nazariy tushunchalardan biri hisoblanadi. Bu kategoriyalar voqelikni idrok etish va tasvirlash jarayonida asosiy semantik koordinatalar sifatida xizmat qiladi.

M.Baxtin badiiy asarlarda makon va zamonning o'zaro bog'liqligini xronotop tushunchasi orqali izohlaydi. Uning fikriga ko'ra, xronotop badiiy asarda vaqt va makonning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida hosil bo'ladigan semantik birlikdir. Xronotop badiiy voqelikning tashkil topishida muhim rol o'ynaydi.

Semantik maydon nazariyasining asoschilaridan biri J.Trier til tizimidagi birliklar ma'lum semantik maydonlarni tashkil etishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, til birliklari alohida holda emas, balki o'zaro

semantik munosabatlar asosida mavjud bo‘ladi. L.Weisgerber esa til orqali dunyo manzarasi shakllanishini ta’kidlab, makon va zamon birliklari inson tafakkurida muayyan konseptual modelni yaratishini qayd etadi.

O‘zbek tilshunosligida ham makon va zamon kategoriyalarining leksik-semantik xususiyatlari turli tadqiqotlarda o‘rganilgan. Bu tadqiqotlarda makon bildiruvchi leksemalar, temporal birliklar hamda ularning nutqdagi funksiyasi tahlil qilingan.

“Navoiy” romanida makon kategoriyasining leksik ifodasi. Oybekning “Navoiy” romanida makon kategoriyasi turli leksik birliklar orqali ifodalanadi. Bu birliklar roman voqealarining tarixiy muhitini yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

Roman matnida makon leksemalarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin.

Tarixiy-geografik makon leksemalari. Romanda tarixiy voqealar sodir bo‘ladigan hududlar aniq toponimlar orqali ifodalanadi. Masalan: *Hirotd, Samarqand, Mashhad.*

Hirotd. Hirotd o‘sha davrda Sharqning eng ulug‘ ilm va madaniyat markazlaridan biri edi [1.24]. *Samarqand.* Samarqand qadimdan buyuk shahar sifatida mashhur edi [1.118]. Bu yerda Samarqand va Hirotd leksemasi tarixiy makon kategoriyasini ifodalab, romandagi voqealarning asosiy geografik markazini belgilaydi.

Ijtimoiy makon leksemalari. Romanda jamiyatning turli qatlamlari faoliyat yuritadigan ijtimoiy makonlar ham tasvirlangan. Bular quyidagi leksemalar orqali ifodalanadi: *saroy*. Saroyda yana bir majlis bo‘lishi kerak edi [1.57], *madrasa*. “Navoiy madrasada o‘qigan kezlarini esladi [1.63], *majlis, kutubxona*.

Bu makon birliklari romanda tasvirlangan ijtimoiy muhitni va jamiyatdagi munosabatlarni ifodalaydi.

Metaforik makon. Ba’zi hollarda makon leksemalari obrazlarning ruhiy holatini ifodalash uchun metaforik ma’noda qo‘llanadi. Bunday hollarda makon tushunchasi semantik jihatdan kengayib, obrazning ichki dunyosini ifodalash vositasiga aylanadi.

“Ko‘ngil” makoni. “Navoiy ko‘nglining tubida g‘alati bir iztirob uyg‘ondi[1.141]. Bu misolda **ko‘ngil tubi** birikmasi real makonni emas, balki qahramonning **ruhiy olamini** ifodalaydi. “Makon” semasi psixologik holatni tasvirlash vositasiga aylangan.

Ruhiy kenglik. Navoiy qalbida keng bir dunyo yashardi [1.173]. Bu yerda **dunyo** leksemasi metaforik makon sifatida qo‘llanib, obrazning **ruhiy kengligi va tafakkur olamini** ifodalaydi.

ichki bo'shliq. Uning ko'nglida g'alati bir bo'shliq paydo bo'ldi [1.212]. **Bo'shliq** leksemasi real makon emas. Bu birlik qahramonning **ruhiy tushkunligini** ifodalovchi metaforik makondir. tafakkur Makoni. Navoiy xayolining ufqlari yana kengaya boshladi [1.287]. Bu misolda **ufq** leksemasi tafakkur jarayonini ifodalash uchun ishlatilgan. Natijada **xayol makoni** konsepti yuzaga keladi.

ruhiy zulmat. Ko'ngliga qorong'i bir soya tushdi [1.318]. Bu yerda **qorong'i soyabirliklari** makon metaforasi orqali qahramonning **ruhiy iztirobini** ifodalaydi. Yuqoridagi misollar shuni ko'rsatadiki, Oybekning "Navoiy" romanida makon leksemalari faqat geografik yoki ijtimoiy makonni ifodalab qolmaydi. Ular ba'zi hollarda obrazlarning ruhiy kechinmalarini tasvirlash uchun metaforik semantik kengayish hosil qiladi. Bunday holatda makon birliklari **psixologik makon modelini** shakllantirib, badiiy matnning emotsional-estetik ta'sirini kuchaytiradi.

Roman matnida zamon kategoriyasining leksik ifodasi. Roman diskursida zamon kategoriyasi ham turli leksik birliklar orqali ifodalanadi. Bu birliklar voqealar rivojining xronologik izchilligini ta'minlaydi.

Roman matnida temporal birliklar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi.

Xronologik zamon birliklari: bir kuni. *Bir kuni.* Navoiy saroyga chaqirildi [1. 73], *o'sha paytda, shu kunlarda.* Bu birliklar voqealar rivojining ketma-ketligini ko'rsatadi.

Tarixiy zamon birliklari: Roman XV asr tarixiy voqealarini tasvirlagani sababli unda tarixiy davrni ifodalovchi temporal birliklar ham uchraydi.

Tarixiy davrni umumlashtirish. O'sha davrda Hirot Sharqning eng yirik ilm va madaniyat markazlaridan biri edi [1.24]. Bu yerda "**o'sha davrda**" temporal birikmasi XV asr tarixiy vaqtini umumlashtiruvchi birlik sifatida qo'llangan.

tarixiy vaqtni aniqlashtirish. O'sha zamonlarda saroy ahli orasida ilmga qiziqish kuchli edi [1.61]. "**o'sha zamonlarda**" birikmasi tarixiy vaqt koordinatasini ko'rsatib, voqealarning XV asr muhitida sodir bo'layotganini bildiradi.

Tarixiy voqea davomiyligi. "Bu yillarda Hirot ilm va san'at ahli bilan mashhur edi [1.132]. "**bu yillarda**" birikmasi tarixiy davrning davomiyligini bildiruvchi temporal birlikdir.

Tarixiy o'tgan zamon. O'sha kezlarda Navoiy saroy ishlarida faol qatnashar edi [1.175]. "**o'sha kezlarda**" birikmasi tarixiy vaqtni retrospektiv tarzda ifodalaydi.

Roman matnida qoʻllangan **“oʻsha davrda”, “oʻsha zamonlarda”, “oʻsha kezlarda”, “bu yillarda”, “bir zamonlar”** kabi temporal birliklar tarixiy vaqt koordinatasini belgilashda muhim rol oʻynaydi. Ushbu birliklar orqali muallif XV asr Movarounnahr va Xuroson hududidagi tarixiy voqealar rivojini aniq vaqt kontekstida tasvirlaydi. Natijada roman diskursida zamon kategoriyasi voqelikni tarixiy jihatdan modellashtiruvchi semantik vosita sifatida namoyon boʻladi.

Psixologik zamon: Baʼzi epizodlarda vaqt subyektiv tarzda idrok etiladi. Bu esa obrazlarning ruhiy kechinmalarini chuqurroq ifodalashga xizmat qiladi.

Vaqtning choʻzilishi. Navoiy uchun bu lahzalar juda uzun tuyuldi [1.256]. Bu misolda vaqt real davomiylikka ega emas. **“juda uzun tuyuldi”** iborasi vaqtning qahramon tomonidan subyektiv idrok qilinishini koʻrsatadi.

vaqtning sekinlashuvi. Kutish daqiqalari goʻyo tugamasdek edi [1.198]. **“Tugamasdek”** birikmasi vaqtning choʻzilib ketgandek idrok qilinishini bildiradi. Bu psixologik zamonning tipik koʻrinishidir.

Vaqtning tez oʻtishi. U oʻyga berilib ketdi va vaqt qanday oʻtganini sezmay qoldi [1.274]. Bu misolda vaqt real oʻlcham sifatida emas, balki **sezilmay oʻtgan vaqt** sifatida tasvirlanadi.

Ruhiy kechinma bilan bogʻliq vaqt. U uchun bu damlar juda ogʻir oʻtayotgan edi [1.331]. **“ogʻir oʻtayotgan”** birikmasi vaqtning psixologik ogʻirlik bilan idrok etilishini bildiradi.

Ruhiy toʻxtab qolgan vaqt. Navoiy bir lahza jim turdi, goʻyo vaqt ham toʻxtab qolgandek edi [1.347]. Bu yerda vaqt metaforik tarzda **toʻxtagandek** tasvirlanadi. Bu psixologik zamonning badiiy ifodasidir.

Roman matnidagi psixologik zamon birliklari vaqtning obyektiv xronologik davomiyligini emas, balki qahramonlarning ruhiy kechinmalariga bogʻliq subyektiv idrokini ifodalaydi. Bunday birliklar orqali muallif obrazlarning ichki dunyosini yanada chuqurroq ochib beradi. Natijada vaqt kategoriyasi badiiy matnda nafaqat xronologik koordinata, balki psixologik-estetik vosita sifatida ham namoyon boʻladi.

Makon va zamon birliklarining xronotopik uygʻunligi. Roman matnida makon va zamon birliklari oʻzaro uygʻun holda ishlatiladi. Bu birliklar badiiy matnning xronotopik strukturasi tashkil etadi. Roman diskursida quyidagi xronotop turlari kuzatiladi:

Saroy xronotopi – siyosiy voqealar markazi.

Yoʻl xronotopi – qahramon harakati bilan bogʻliq epizodlar.

Madrasa xronotopi – ilm va maʼrifat muhitini ifodalovchi makon.

Saroy xronotoplari:

Saroy majlisi. Husayn Boyqaro saroyida yana katta majlis yig'ildi [1.82]. Bu misolda **saroy** makon birlik, **majlis yig'ilishi** esa voqea sodir bo'layotgan vaqt vaziyatini bildiradi. Natijada siyosiy muhokama sahnasi yuzaga kelib, saroy xronotopi shakllanadi.

Siyosiy qaror qabul qilinadigan makon. Saroy ahli o'sha kuni davlat ishlarini muhokama qilish uchun to'plandi [1.96]. Bu yerda **saroy** ijtimoiy-siyosiy makon bo'lib, **o'sha kuni** temporal birlik bilan birlashib xronotopik uyg'unlik hosil qiladi.

Saroydagi siyosiy muhit. Saroyda har kuni yangi gap-so'zlar, yangi siyosiy voqealar paydo bo'lar edi [1.121]. Bu misolda saroy makoni siyosiy intriga va qarorlar markazi sifatida tasvirlangan.

Saroy va vaqt birligi. O'sha kuni saroyda hukmdor huzurida katta majlis bo'ldi [1.143]. Bu misolda saroy (makon) va o'sha kuni (zamon) birliklari birlashib xronotop hosil qiladi.

Saroy muhokamalari. Saroy majlisida mamlakat ishlariga doir muhim masalalar muhokama qilindi [1.158]. Bu misolda saroy makoni siyosiy qarorlar qabul qilinadigan markaz sifatida tasvirlanadi.

Oybekning "Navoiy" romanida saroy xronotopi siyosiy voqealar rivojining asosiy markazi sifatida namoyon bo'ladi. Saroy makoni hukmdor va davlat arboblari faoliyat yuritadigan ijtimoiy-siyosiy makon bo'lib, unda majlislar, muhokamalar va qarorlar qabul qilish jarayoni tasvirlanadi. Makon (saroy) va zamon birliklarining o'zaro uyg'unligi natijasida roman diskursida siyosiy voqelikni ifodalovchi xronotopik struktura shakllanadi.

Yo'l xronotopi.

Safar boshlanishi. Navoiy yo'lga tushdi, uning oldida uzoq safar turardi [1.119]. Bu misolda **yo'lga tushdi** fe'l birikmasi qahramon harakatining boshlanishini bildiradi. Yo'l makoni voqealar rivojiga turtki beruvchi xronotopik element sifatida namoyon bo'ladi.

Harakat davomiyligi. Yo'l uzoq edi, ammo Navoiy sabr bilan safarni davom ettirdi [1.204]. Bu yerda **yo'l** makon birlik sifatida qahramon harakatining davomiyligini ifodalaydi.

Safar vaqtida tafakkur. U yo'l davomida ko'p narsalarni o'yladi [1.208]. Bu misolda yo'l makoni qahramon tafakkuri va ichki kechinmalarining rivojlanish makoniga aylanadi.

Safar epizodi. Karvon yo'l bo'ylab asta-sekin harakatlanardi [1.215]. Bu epizodda yo'l makoni voqealar rivojining dinamik muhitini yaratadi.

Yo'l va vaqt uyg'unligi. Yo'l uzoq davom etdi, ammo safar nihoyat manzilga yetdi [1.227]. Bu misolda yo'l makoni va vaqt davomiyligi birlashib xronotop hosil qiladi.

Yo'l uchrashuv makoni. Yo'lda ular ko'plab odamlar bilan uchrashdilar [1.231]. Baxtin nazariyasiga ko'ra, yo'l ko'pincha **uchrashuvlar makoni** hisoblanadi.

Yo'l tafakkur makoni. Yo'l davomida Navoiy kelajak haqida o'yladi [1.235]. Bu yerda yo'l makoni qahramonning ichki tafakkuri bilan bog'liq.

safarning yakuni. Ular uzoq yo'l bosib nihoyat Hirotga yetib kelishdi [1.234]. Bu misolda yo'l makoni qahramon harakati yakunini bildiradi.

Roman matnida yo'l xronotopi qahramon harakati, safar epizodlari va yangi voqealarning boshlanishi bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Yo'l makoni voqealar rivojining dinamik muhitini yaratib, qahramonning ichki tafakkuri va ruhiy kechinmalari bilan uyg'unlashadi. Shu sababli yo'l xronotopi romanning semantik va kompozitsion strukturasida muhim o'rin tutadi.

Madrasa xronotopi.

Madrasa muhiti. Madrasa hovlisida talabalar ilm haqida bahs yuritar edilar [1.63]. Bu misolda **madrasa hovlisi** makon birlik bo'lib, **bahs yuritar edilar** zamon jihatdan davomiy ilmiy faoliyatni bildiradi. Natijada madrasa xronotopi shakllanadi.

Ilmiy majlis. Madrasada olimlar yig'ilib, turli masalalar haqida suhbatlashar edilar [1.67]. Bu yerda madrasa ilmiy muloqot markazi sifatida tasvirlangan.

Ilm olish Makoni. Navoiy yoshligida madrasa ilmiga katta qiziqish bilan qarardi [1.71]. Bu epizod madrasa makonining qahramon shakllanishidagi rolini ko'rsatadi.

Ilmiy muhit. Madrasada ilm va adabiyot haqida bahslar tinmas edi [1.79]. Bu misolda madrasa ilmiy fikr almashinuvi markazi sifatida tasvirlangan.

Madrasa va vaqt birligi. O'sha paytda madrasa Hirot ilm ahlining eng muhim maskanlaridan biri edi [1.84]. **madrasa** (makon) va **o'sha paytda** (zamon) birliklari birlashib xronotop hosil qiladi.

Ilmiy muhokama. Talabalar madrasada ustozlarning darsini diqqat bilan tinglar edilar [1.92]. Bu epizod madrasa xronotopining pedagogik jihatini ko'rsatadi.

Madrasa va tafakkur. Madrasada o'tgan yillar Navoiyning tafakkurini shakllantirdi [1.104]. Bu yerda madrasa qahramon tafakkuri shakllanishining muhim makoni sifatida tasvirlangan.

Oybekning "Navoiy" romanida madrasa xronotopi ilm va ma'rifat muhitining badiiy modelini yaratadi. Madrasa makoni ilmiy bahslar, dars jarayonlari va adabiy suhbatlar orqali tasvirlanib, romanda ma'naviy va

intellektual hayot markazi sifatida namoyon bo‘ladi. Makon (madrasa) va zamon birliklarining o‘zaro uyg‘unligi natijasida roman diskursida ilmiy-ma’rifiy muhitni ifodalovchi xronotopik struktura shakllanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Oybekning “Navoiy” romani leksikasida makon va zamonga oid leksemalar birinchi marta tarixiy roman diskursida mustaqil kognitiv-kategorial tizim sifatida talqin qilindi; makon va zamon leksemalarining faqat nominativ birlik emas, balki tarixiy ong va badiiy tafakkurni modellashtiruvchi kategorial belgi tashuvchilari ekani ilmiy asoslandi; “Navoiy” romani materialida makon leksemalarining kognitiv-kategorial mualliflik tasnifi ishlab chiqilib, ularning tarixiy-geografik, siyosiy-ijtimoiy, ma’rifiy-madaniy, ruhiy-psixologik hamda ramziy-metaforik turlari aniqlandi; Roman leksikasida zamon leksemalarining tarixiy-xronologik, subyektiv, baholovchi va ramziy qatlamlari ajratilib, ularning badiiy matndagi funksional yuklamasi tizimli tavsiflandi; tarixiy roman diskursida makon-zamon leksemalarining integrativ xususiyati aniqlanib, ularning o‘zaro uyg‘unligi orqali tarixiy voqelik emas, balki tarixiy ong modellashtirilishi ilmiy jihatdan isbotlandi; makon va zamon leksemalarining lingvopoetik funksiyalari aniqlanib, ularning syujet dinamikasi, konfliktlar tizimi hamda muallif konsepsiyasini shakllantirishdagi roli asoslab berildi; Navoiy obrazi makon-zamon leksemalari asosida shakllanuvchi kognitiv model sifatida talqin qilinib, tarixiy shaxs obrazining milliy-ma’naviy konsept darajasiga ko‘tarilishi ko‘rsatib berildi; leksema tushunchasi tarixiy-badiiy matn tadqiqi kontekstida “kategorial belgi tashuvchisi” sifatida nazariy jihatdan kengaytirildi; tarixiy roman tilini tahlil qilish uchun makon-zamon leksemalariga asoslangan universal kognitiv-lingvopoetik metodologik model taklif etildi.

Xulosa qilib aytganda, Oybekning “Navoiy” romanida makon va zamon kategoriyalari turli leksik birliklar orqali ifodalanib, asarning badiiy va semantik strukturasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Makon leksemalari tarixiy va ijtimoiy muhitni tasvirlashga xizmat qilsa, zamon birliklari voqealar rivojining xronologik izchilligini ta’minlaydi. Makon va zamon birliklarining o‘zaro uyg‘unligi esa roman diskursining xronotopik modelini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Oybek. Navoiy. Roman. / «Asr oshgan asarlar» turkumi // Tahrir ha’iyati: Bobur Alimov va boshq. / . – T.: «Sharq», 2004, – 496 b.
2. Baxtin M. Voprosy literatury i estetiki. – Moskva, 1975.

3. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. – Heidelberg, 1931.
4. Weisgerber L. Vom Weltbild der deutschen Sprache. – Düsseldorf, 1953.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikologiyasi. – Toshkent.
6. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. –Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 1986. 191-bet
7. Jo'raqulov U. M. Baxtin kashfiyotlari // Jahon adabiyoti jurnadi, 2014, dekabr, 153-bet.

AFAZIYANING NEYROKOGNITIV VA LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Giyosova Vasilaxon Avazxon qizi,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,

Annotatsiya. Ushbu maqolada nutq faoliyatining asosida yotuvchi miya mexanizmlari hamda afaziyaning neyrolingvistik jihatlarini ko'rib chiqiladi. Neyrolingvistikaning ilmiy fan sifatida shakllanish tarixi, uning neyrofanlar bilan bog'liqligi, shuningdek, nutq funksiyalarining lokalizatsiyasi sohasidagi muhim kashfiyotlarga alohida e'tibor qaratilgan. Frans Iosif Gall, Pol Broka, Karl Vernike va afaziyaning o'rganishga katta hissa qo'shgan boshqa tadqiqotchilarning ishlari tahlil qilinadi. Miyaning funksional asimmetriyasi va nutq markazlarining bosh miya po'stlog'ining boshqa zonalarini bilan o'zaro aloqasi masalalari yoritilgan. Til jarayonlarini kartalashtirishning zamonaviy yondashuvlari hamda neyrolingvistika sohasidagi keyingi tadqiqotlarning istiqbollari taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: *neyrolingvistika, afaziya, nutqning miya mexanizmlari, Broka markazi, Vernike markazi, miyaning funksional asimmetriyasi, lokalizatsionizm.*

Afaziya bosh miyaning lokal zararlanishlari natijasida yuzaga keladigan murakkab nutq faoliyati buzilishidir. So'nggi o'n yilliklarda neyrolingvistika afaziya mexanizmlarini faol ravishda o'rganib, miyaning turli tuzilmalarining shikastlanishi nutq funksiyasiga qanday ta'sir qilishini tahlil qilmoqda. Zamonaviy tadqiqotlar afaziyaadagi nutq buzilishlari til tizimining fonetik darajadan sintaktik darajagacha bo'lgan turli qatlamlarini qamrab olishini ko'rsatmoqda. Afaziyaning miya mexanizmlarini tushunish

nafaqat diagnostikani aniqlashtirishga, balki bemorlarni reabilitatsiya qilishning yanada samarali usullarini ishlab chiqishga ham imkon beradi. Mazkur maqolaning maqsadi – afaziyaning neyrolingvistik xususiyatlarini ko‘rib chiqish, nutq buzilishlarining qonuniyatlarini hamda ularning muayyan miya tuzilmalari shikastlanishi bilan bog‘liqligini aniqlashdir.

Afaziyani o‘rganishdagi neyropsixolingvistik yondashuv neyropsixologiya, lingvistika va psixolingvistika bilimlarini birlashtiruvchi fanlararo yo‘nalish bo‘lib, nutq faoliyatining miya tamoyillarini va bosh miyaning lokal zararlanishlari natijasida yuzaga keladigan nutq buzilishlarini tadqiq etishga qaratilgan. Ushbu yondashuv afaziya tabiatini chuqurroq tushunishga hamda nutq buzilishlariga ega bemorlarni diagnostika va reabilitatsiya qilishning samarali usullarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Neyrolingvistika ilmiy yo‘nalish sifatida xorijiy fanda XX asrning 1950-yillari oxiri – 1960-yillari boshlarida shakllangan. U nevrologiya, psixologiya va lingvistika kesishgan nuqtada joylashgan fanlararo tadqiqot sohasi bo‘lib, nutq faoliyatining neyrofizilogik asoslarini o‘rganadi. Neyrolingvistikaning paydo bo‘lishi afaziologiya ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘ldi. Afaziologiya tibbiyotning bosh miyaning lokal shikastlanishlari oqibatida yuzaga keladigan nutq buzilishlarini diagnostika qilish, o‘rganish va davolash bilan shug‘ullanuvchi bo‘limidir. Rossiya neyrolingvistikasining asoschisi A.R. Luriya ta’rifiga ko‘ra, mazkur fan nutqning miyadagi tashkil etilish mexanizmlarini, shuningdek, markaziy nerv tizimi zararlanganda nutq jarayonlaridagi o‘zgarish qonuniyatlarini o‘rganadi.

“Neyropsixolingvistika” atamasi tarkibidagi “neyro” komponenti ushbu yo‘nalishning neyrofanlar bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Neyrofanlar inson organizmini o‘rganishning yetakchi sohalaridan biri hisoblanadi. Ushbu fanlar doirasida neyrobiologiya, neyrofizilogiya, neyropsixologiya va nerv tizimining funksional tashkil etilishini tadqiq qiluvchi boshqa sohalar ajratiladi. Neyrolingvistikaning neyrofanlar bilan bog‘liqligi nutq faoliyatining asosida yotuvchi fiziologik mexanizmlarni tahlil qilishni talab etadi.

Neyropsixolingvistikaning shakllanishidan avval bosh miyaning shikastlanishi bilan bog‘liq nutq buzilishlari, ya’ni afaziyalar haqidagi empirik ma’lumotlarning uzoq muddatli to‘planish davri kuzatilgan. Ushbu yo‘nalishning asoslari neyropsixologiyadagi ikki fundamental kashfiyot bilan bog‘liq:

1. Psixik jarayonlarning bosh miya po‘stlog‘ida lokalizatsiyasi;
2. Inson miyasining funksional asimmetriyasi.

Miya funksiyalarining bir xil emasligini taxmin qilgan ilk tadqiqotchilardan biri XVIII asr oxirida yashagan avstriyalik anatom Frans Iosif Gall bo'lgan. U turli kognitiv qobiliyatlar miyaning alohida hududlarida lokalizatsiyalangan degan gipotezani ilgari surgan. Sensor va motor funksiyalaridan tashqari, u miyaning ayrim qismlari musiqiy qobiliyat, hazilkashlik yoki ma'lum kasblarga moyillik kabi shaxsiy xususiyatlar bilan bog'liq deb hisoblagan. Biroq bosh suyagi shakliga qarab inson xarakterini aniqlash mumkinligini ilgari surgan frenologiya nazariyasi keyinchalik rad etildi. Shunga qaramay, psixik jarayonlarning lokalizatsiyasi haqidagi g'oya keyingi rivojlanish uchun asos bo'lib xizmat qildi va neyropsixologiya hamda neyrolingvistikaning shakllanishiga zamin yaratdi. Aynan Gall birinchi bo'lib nutq funksiyasi miyaning peshona qismlari bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini taxmin qilgan. Miyaning funksional asimmetriyasi nazariyasi esa yarimsharlar o'rtasidagi anatomik va funksional farqlarni kuzatish asosida asta-sekin rivojlandi.

Nutqning miya mexanizmlarini o'rganishda muhim burilish nutq funksiyasining chap peshona bo'lagida lokalizatsiyalashganligini aniqlash bilan bog'liq bo'ldi. Afaziologiyaning mustaqil fan sifatidagi boshlanishi odatda 1861-yil va Pol Broka nomi bilan bog'lanadi. Biroq undan oldin, 1836-yilda fransuz shifokori Mark Daks 40 nafar bemor kuzatuvlariga asoslanib, nutq buzilishlari va chap yarimshar zararlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatgan ma'ruza bilan chiqqan edi. Uning ishlari keng tanilmagan bo'lsa-da, oradan yigirma yil o'tib Pol Broka klinik kuzatuvlar asosida ushbu fikrni tasdiqladi. Nutqni yo'qotgan bemorlarni o'rganar ekan, ularning barchasida chap yarimsharning birinchi peshona burmasining orqa uchdan bir qismida shikastlanish mavjudligini aniqladi. Keyinchalik bu hudud "Broka markazi" deb nom oldi, u bilan bog'liq buzilish esa motor afaziya sifatida ma'lum bo'ldi.

Dastlab Broka ushbu nutq buzilishini ifodalash uchun "afemiya" atamasidan foydalangan, biroq keyinchalik M. Trusso tomonidan taklif etilgan "afaziya" termini keng qo'llanila boshladi. Chap yarimshar zararlanishi natijasida yuzaga keladigan afaziya afaziologiyaning tadqiqot obyektiga aylandi va aynan shu yo'nalish neyrolingvistika hamda neyropsixolingvistikaning rivojlanishiga asos yaratdi.

Brokaning tadqiqotlari yarimsharlar dominantligi konsepsiyasining shakllanishiga turtki berdi. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, chap yarimshar nutqni tashkil etishda yetakchi hisoblanadi. Dastlab bu g'oya "Broka qoidasi" sifatida shakllangan bo'lib, unga ko'ra nutq funksiyasi yetakchi qo'lga qarama-qarshi yarimshar tomonidan boshqariladi. Keyinchalik ingliz

nevrologi Jon Hyulingz Jekson ushbu fikrni rivojlantirib, chap yarimsharning dominant roli haqidagi keng tarqalgan qarashni shakllantirdi.

1874-yilda nemis nevrologi Karl Vernike miyada ikkinchi nutq markazini tavsiflab berdi. U chap yarimsharning birinchi chakka burmasining orqa qismi shikastlangan bemorlar gapirish qobiliyatini saqlab qolishi, biroq ulara murojaat qilingan nutqni tushunish qobiliyati yo'qolishini aniqladi. "Vernike markazi" deb nomlangan ushbu hudud sensor afaziya bilan bog'liq bo'lib, bunda nutqni idrok qilish buziladi.

Pol Broka va Karl Vernike tadqiqotlari turli nutq funksiyalari miyaning ma'lum zonalar bilan bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Masalan, Broka markazi zararlangan bemorlar ekspressiv nutqda qiyinchilikka duch keladi, biroq nutqni tushunish qobiliyati nisbatan saqlanib qoladi. Vernike markazi zararlanganda esa sensor afaziya yuzaga keladi: bemorlar ravon gapiradi, ammo ularning nutqi ko'pincha ma'nosiz bo'lib qoladi va neologizmlarni o'z ichiga oladi.

Afaziyaning dastlabki tadqiq qilish bosqichlaridayoq quyidagi muhim xulosalar chiqarilgan:

1. Nutq jarayonlari miyaning o'zaro bog'langan bir nechta zonalariga tayanadi va ularning har biri nutq faoliyatini tashkil etishda o'ziga xos rol o'ynaydi.

2. Nutq zonalar harakat va sensor funksiyalar uchun javob beruvchi zonalar bilan qo'shni joylashgan bo'lib, bu nutq faoliyati bilan umumiy miya faoliyati o'rtasidagi yaqin bog'liqlikni ko'rsatadi.

3. Asosiy nutq markazlari chap yarimsharda lokalizatsiyalangan bo'lib, bu uning nutq funksiyasidagi dominant rolini tasdiqlaydi.

Miyadagi til jarayonlarining lokalizatsiyasini keyingi o'rganish nutqning turli jihatlari uchun javobgar neyron tarmoqlarni kartalashtirish bilan bog'liq yo'nalishlarning rivojlanishiga olib keldi. Nemis psixiatri K. Kleyst alohida miya qismlarini til tuzilmasining turli darajalari – fonologik, leksik, morfologik va sintaktik darajalar bilan bog'lagan modelni taklif qildi. Ingliz nevrologi G. Xed esa miyaning lokal shikastlanishlari nominativ, sintaktik va semantik afaziya shakllarini keltirib chiqarishi mumkinligini taxmin qildi. Ushbu tadqiqotlar afaziologiyadagi "lokalizatsionizm" nomi bilan mashhur bo'lgan yo'nalishga asos soldi. Shunday qilib, nutq va afaziyaning miya mexanizmlarini o'rganish neyrolingvistikaning shakllanishida muhim rol o'ynadi. Hozirgi kunda ham ushbu fan til faoliyati haqidagi ma'lumotlarni neyrobiologik va kognitiv tadqiqotlar bilan birlashtirgan holda rivojlanishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ахутина Т. В. Нейролингвистический анализ динамической афазии. – Москва, 1975. – 220 с.
2. Седов К. Ф. Нейропсихоллингвистика. – М.: Лабиринт, 2007. – 224 с.
3. Гиёсов, В. А., Жабборова, Х. Нейролингвистика: современное состояние и перспективы // Analysis of Modern Science and Innovation. – 2024.
4. Гиёсова В. А. История нейролингвистики: от ранних открытий до современной науки.
5. Broca P. Remarques sur le siège de la faculté du langage articulé // Bulletin de la Société Anatomique. – Paris, 1861.
6. Wernicke K. Der aphasische Symptomencomplex // Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten. – 1874.
7. Hickok G., Poeppel D. The cortical organization of speech processing // Nature Reviews Neuroscience. – 2007. – Vol. 8. – P. 393–402.

TIL VA JAMIYAT O‘ZARO TA’SIRIDA AYOLNING KOMMUNIKATIV MODELI

Polvonova Bashoratxon Mirobijonovna,

Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada til va jamiyatning bir-biriga ta’siri natijasida ayol nutqining shakllanishi bosqichlari, shuningdek, ayollar nutqining sotsiopsixolingvistik xususiyatlarini aniqlash, ularning lingvistik, psixologik va ijtimoiy funktsiya jihatlarini tizimli tahlil qilish, ayol obrazining nutq modeli orqali Sharq poetikasidagi tarixiy-gender paradigmasini yoritish haqida gap boradi.

Kalit so‘z: *psixolingvistika, gender lingvistika, sotsiolingvistik tadqiq, patriarxal dunyoqarash obyekt, predmet, freym, individ, kommunikatsiya, nutq subyekti, nutq obyekt, motiv.*

Til va jamiyat o‘zaro ta’siri uzoq yillar davomidagi tajribalar orqali nazariy asoslarga ega bo‘lib kelmoqda. Tilshunoslikda “til va jamiyat o‘zaro ta’siri” tushunchasi tilning ijtimoiy tuzilma, madaniy qadriyatlar, gender rollar, ijtimoiy maqom va institutlar bilan uzviy bog‘liqligini bildiradi. Sotsiopsixolingvistik nuqtayi nazaridan jamiyat nutq me’yorlarini, janrlarini, odob qoidalarini belgilaydi, shuningdek, til jamiyatdagi kuch

munosabatlari, gender stereotiplari, ijtimoiy rollarni aks ettiradi va qayta ishlab chiqaradi.

Bu jarayon, ayniqsa, ayolning kommunikativ modelida yaqqol ko‘rinadi, chunki ayolga nisbatan jamiyat tomonidan yuklangan axloqiy, madaniy, estetik, oilaviy, gender normalari uning nutq xatti-harakati va til tanlovida bevosita aks etadi.

Ayolning kommunikativ modeli – bu ayolning: qaysi ijtimoiy sharoitda, qaysi rol ostida, qaysi maqsad bilan, qanday til birliklari va nutq strategiyalaridan foydalanib, qanday psixologik va madaniy omillar ta’sirida nutq tuzishini ifodalovchi integral sotsiopsixolingvistik tizimdir.

Bu modelni quyidagi asosiy komponentlar tashkil etadi:

Ijtimoiy-rol komponenti: *ona, turmush o‘rtoq, qiz, opa-singil, rahbar, ustoz, xizmatkor, malika, podshohning hamrohi* va h.k. Har bir rol uchun kutilayotgan nutq xatti-harakati turlicha hisoblanadi.

Institutsional komponent: *oilalar, mahalla, saroy, bozor, ta’lim muassasasi, diniy-murshidlik muhiti, davlat boshqaruvi* kabilardir. Masalan, saroydagi ayol nutqi bilan uy muhitidagi ayol nutqi uslubiy va pragmatik jihatdan farqlanadi.

Funktsional-kommunikativ komponent: *informativ (xabar berish), emotiv (kechinmalarni ifodalash), fatik (aloqani davom ettirish), persvaziv (ishontirish, ko‘ndirish), normativ (axloqiy-me’yoriy pand-nasihati)* kabilardan bo‘lib, bu komponentlar ayollar nutqida alohida ahamiyatga egadir.

Lingvistik komponent: *leksik-semantik tanlov, sintaktik qurilish, nutq ohangi, stilistik vositalar* va boshqa lingvistik hodisalarni o‘zida aks ettiradi.

Psixologik komponent: *empatiya, refleksiya (o‘zini tahlil qilish), konfliktni yumshatishga moyillik, mas’uliyat va himoya hissi* kabilardan tashkil topadi.

Sotsiokulturologik komponent: *madaniy qadriyatlar, din va urf-odatlar, gender stereotiplari, milliy mentalitet.*

Aylanadan tashqariga chiqib turgan 6 ta sektorni matnda quyidagicha tasvirlash mumkin: ijtimoiy-rol, institutsional, funktsional, lingvistik, psixologik, sotsiokulturologik.

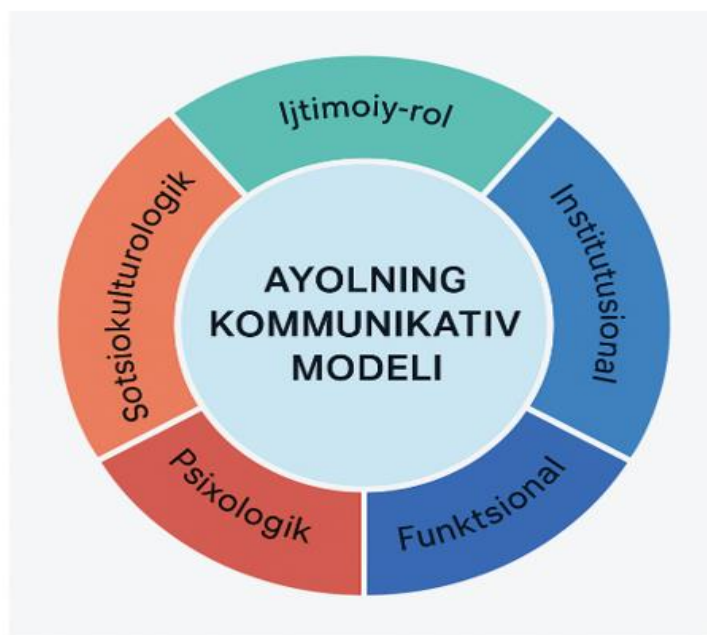
Bu diagramma ayol nutqi alohida qatlam emas, balki bir-biriga bog‘langan komponentlar tizimi ekanini ko‘rsatadi.

Ayolning kommunikativ modeli uch asosiy yirik parametr bo‘yicha ko‘rilishi mumkin: kognitiv, affektiv, pragmatik-diskursiv.

1. Kognitiv parameter. Bu parametr ayolning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, genderga oid tasavvurlari, o‘zini jamiyatdagi o‘rni haqidagi tasavvurini o‘z ichiga oladi. Mumtoz Sharq sharoitida ayolning

kognitiv modelida: hayo, nomus, sadoqat, sabr, vafodorlik kabi tushunchalar markaziy o‘rin egallaydi va uning nutq tanlovini belgilaydi.

1-diagramma. Ayolning kommunikativ modeli komponentlari

2. Affektiv parametr. Bu ayolning kayfiyati, emotsional holati, ichki kechinmalari nutqga qanday ta'sir ko'rsatishini anglatadi. "Xamsa"dagi ayollar nutqida muhabbat, hijron, qo'rquv, ishonch, nadomat kabi kechinmalar baland darajada ifodalanadi.

3. Pragmatik-diskursiv parametr. Bu parameter ayolning muloqot maqsadi (nimaga erishmoqchi?), nutq strategiyasi (yumshatishmi yoki keskin qarshi chiqishmi?), diskurs turi (oilaviy, ishiy, siyosiy, diniy, muhabbat diskursi) bilan bog'liq.

Ayolning kommunikativ modeli shuni ko'rsatadiki, u ko'pincha, vositachi, yumshatuvchi, yorituvchi, izohlovchi, himmat va tasalli beruvchi roli da nutq qiladi.

Ayol nutqining kommunikativ jarayoni: bosqichma-bosqich model hisoblanadi. Ayolning nutq xatti-harakati statik emas, balki u jarayondir.

Uni 1-jadavalda bosqichlar bilan izohlangan.

Umuman olganda, ayolning kommunikativ modeli til, jamiyat, psixologiya va madaniyatning kesishgan nuqtasida shakllanuvchi ko'p qatlamli tizimdir. Bu modelning ijtimoiy-rol, institutsional, funksional, lingvistik, psixologik va sotsiokulturologik komponentlari o'zaro bog'langan holda ishlaydi. Ayol nutqi ko'pincha konfliktni yumshatish, ijtimoiy uyg'unlikni tiklash, axloqiy me'yorlarni mustahkamlash vazifasini

bajaradi. Mumtoz Sharq adabiyotida, xususan, “Xamsa”da ayolning kommunikativ modeli ideal darajada yuksaltirilib, ayol nutqi shaxsiy-emotsional emas, balki ijtimoiy-axloqiy va estetik mezon sifatida namoyon etiladi. “Xamsa”dagi real ayol personajlar nutqini sotsiopsixolingvistik tahlil qilish uchun nazariy platforma vazifasini bajaradi.

1-jadval.

№	Bosqichlar	Soʻroqlari
1	Vaziyatni idrok etish (perseptiv bosqich)	<i>Kim bilan?</i> <i>Qayerda?</i> <i>Qaysi mavzu?</i> <i>Ijtimoiy masofa qay darajada?</i>
2	Kommunikativ maqsadni aniqlash	<i>Tinchlantirishmi?</i> <i>Ogohlantirishmi?</i> <i>Iltijomi?</i> <i>Rad etishmi?</i> <i>Qoʻllab-quvvatlashmi?</i>
3	Strategiya tanlash	<i>Toʻgʻridan-toʻgʻri yoki bilvosita?</i> <i>Yumshoq, diplomatik, metaforikmi?</i> <i>Savol, nasihat, kinoya, istiora orqali ifodami?</i>
4	Lingvistik vosita tanlash	<i>Rasmiy yoki norasmiy uslub</i> <i>Murojaat shakli</i> <i>Leksik qatlam</i> <i>Sintaktik shakl</i>
5	Muloqot jarayoni va kuzatuv	<i>Suhbatdosh reaksiyasini kuzatish</i> <i>Zarur boʻlsa strategiyani oʻzgartirish</i>
6	Natijani baholash va ichki refleksiya	<i>Aytilgan soʻzning oqibatini oʻylash</i> <i>“Men toʻgʻri qildimmi?” degan ichki savollar.</i>

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy.A. Xamsa. – Toshkent: Fan, 1991.
2. Navoiy.A. Hayrat ul-abror. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 1982.
3. Navoiy.A. Farhod va Shirin. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 1982.
4. Navoiy.A. Layli va Majnun. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 1982
5. Bertels E. Navoiyning ijodiy merosi. – M.: Nauka, 1965.
6. Sirojiddinov S. Navoiyning badiiy tafakkuri. – Toshkent: Akademyashr, 2014.
7. Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Pennsylvania, 1972.
8. Trudgill P. Sociolinguistics. – Penguin, 1995.

9. Mirzaev T. Mumtoz poeziya talqini. – Toshkent, 2003.
10. Karimov H. She'riyat estetikasining asoslari. – Toshkent, 2011.
11. Yo'ldoshev Q. Badiiy matn tahlili. – Toshkent: Fan, 2010.
12. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent, 2010.
13. Ziyo.net.uz

FOLKLORIZM ASOSIDAGI INTERTEKSTUALLIKNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Axmedova Aziza Rustamovna,

O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matnning lingvopoetik tahlilida intertekstuallik hodisasining o'рни va ahamiyati yoritilgan. Intertekstuallikning badiiy matn tarkibida yuzaga kelish omillari, uning folklorizm bilan uzviy aloqasi hamda matnning semantik-estetik yaxlitligini ta'minlashdagi o'рни ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so'zlar: *folklorizm, intertekstuallik, maqol, allyuziya, sarlavha, epigrafi.*

Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida intertekstuallik hodisasi alohida ahamiyatga ega. Chunki asarning shakllanishida ko'plab farqli matnlar yozuvchining badiiy niyatiga ko'ra bitta g'oya ostida jamlanadi, bu esa yaxlit matnda matnlararo aloqadorlik hodisasini yuzaga keltiradi. Ma'lumki, boshqa manbalardan badiiy matn tarkibiga kiritilgan o'zga matn yoki o'zga matnga aloqador unsurlar, o'zga matnga ishora qiluvchi birliklar intertekstuallikni yuzaga chiqaradi.

Badiiy matnda intertekstuallik turli xil shakllarda namoyon bo'ladi. Asosiy matnga olib kiriladigan o'zga matn, o'zga matnga ishora qiluvchi birliklar yozuvchi niyatiga ko'ra asosiy matnning turli qismlaridan joy olishi mumkin.

Rus tilshunosligida intertekstuallik muallif hamda o'quvchi qarashlariga tayangan holda ikki xil yondashuvda tahlilga tortilganini ko'rish mumkin. Birinchi yondashuvga ko'ra, ya'ni o'quvchi nuqtayi nazaridan, biror matndagi intertekstual havolalarni aniqlash qobiliyati matnni chuqurroq tushunishga yo'naltirilgan yoki uning boshqa matnlar bilan ko'p qirrali aloqalarini ochib berish orqali matnni noto'g'ri yoki chala tushunishning oldini olishga qaratilgan bo'ladi. Muallif nuqtayi nazaridan,

intertekstuallik (o'quvchi bilan aloqa o'rnatishdan tashqari) o'z matnini yaratish va boshqa mualliflar asarlari bilan murakkab munosabatlar tizimini shakllantirish orqali ijodiy o'ziga xoslikni tasdiqlash usulidir. Bu munosabatlar o'zini aniqlash, zidlash yoki niqoblash shaklida namoyon bo'lishi mumkin.²⁵³

N.Mahmudov ilmiy matnga olib kirilgan matnga badiiy maqsad yuklatilmasligini ta'kidlaydi va olib kirilayotgan matnlarni struktural turlarga bo'lib tahlil qiladi: "...ilmiy matnda kiritmalar lingvopoetik yoki badiiy maqsadga emas (aslida, ilmiy matnda bunday maqsadlar qo'yilmaydi ham!), balki mazmun ifodasining aniqligi va to'liqligi, matnning mazmuniy hajmdorligi, turli qo'shimcha ma'lumotlarni ta'kidlash, muayyan munosabatni yo'l-yo'lakay qayd etish, shu tariqa matndagi ifoda yakrangligidan qutulish, ilmiy matn idrokini qulaylashtirish kabi bir qancha maqsadlarga xizmat qiladi"²⁵⁴.

O'zbek adabiyoti namunalarini kuzatish shuni ko'rsatadiki, maqollardan sarlavha sifatida foydalanish Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Odil Yoqubov, O'lmas Umarbekov, Shuhrat, Shukur Xolmirzayev, Sirojiddin Sayid, Iqbol Mirzo kabi ko'plab adiblarimiz ijodida uchraydi. Masalan, A.Qodiriy hajviy asarlariga "O'rgangan ko'ngil o'rtansa qo'ymas" maqolini, G'.G'ulom bir hikoyasiga "O'ynashmagin arbob bilan" maqolini, O.Yoqubov romaniga "Er boshiga ish tushsa" maqolini sarlavha sifatida qo'ygan. Bu o'rinda shu narsani alohida ta'kidlab o'tish kerakki, adiblar sarlavha sifatida foydalangan maqollarni ba'zan to'lig'icha olgan bo'lsa, ba'zan birinchi qismini olishgan. Masalan, S.Sayidning "Birni ko'rib fikr qil..." she'rining nomi *Birni ko'rib fikr qil, Birni ko'rib shukur qil* maqolining birinchi qismi hisoblanadi. Maqol qisqartirilgan shaklda olingan bo'lsa-da, uni o'qiyotganda maqolning to'liq shakli darhol kitobxonning yodiga tushadi. Cho'lpon o'z asarlarida sarlavha sifatida maqollardan foydalanmagan.

Badiiy asarga olib kiriladigan intermatn sarlavha yoki epigraf tarzida bo'lishi, shuningdek, asar o'rtasida yoki oxirida kelishi ham mumkin. Kiritilayotgan o'zga matn maqol, ibora, ashulalar, yor-yor, allalar, pretsedent nomlar kabi mikromatnlar yoki hikoya, rivoyat, afsona kabi makromatnlardan iborat bo'lishi mumkin.

Yozuvchi "Kecha va kunduz" romanida eshonning xarakterini ishonchli va obrazli tasvirlash uchun O'rgangan ko'ngul o'rtansa qo'ymas

²⁵³https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/INTERTEKSTUALNOST.html

²⁵⁴ Махмудов Н. Илмий матнда киритма // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2018. – № 1. – Б. 102-103.

maqolidan intermatn sifatida foydalanadi: *U kishi, albatta, beraman desalar-ku, qo‘llaridan keladi: har qanday katta zakunchining ishtahasini qondiradigan dunyolari bor. Faqat, ne choraki, u kishi berib o‘rganmaganlar, olib o‘rganganlar. “O‘rgangan ko‘ngul o‘rtansa qo‘ymas”, – deydi burungilar. (“Kecha va kunduz”)*

O‘rgangan ko‘ngul o‘rtansa qo‘ymas maqoli inson fe‘l-atvorini baholovchi xalqona maqol hisoblanadi. Bu maqol orqali qahramonning salbiy fe‘l-atvori ta’kid olgan. Matn strukturasiga ko‘ra oxirgi o‘rinda joylashganligi uchun dalillovchi xarakterga ega. Bundan oldin ayni ma’noni ifodalash maqsadida *ne choraki, u kishi berib o‘rganmaganlar, olib o‘rganganlar* tarzidagi izohlovchi jumla keltirilgan. Aslida, *u kishi berib o‘rganmaganlar, olib o‘rganganlar* jumlasini xalq og‘zaki ijodidagi Nasriddin Afandi latifalaridan birini yodga soladi. “Bir kuni namozga odamlar yig‘ilganda machitning imomi tahorat olayotib hovuzga yiqildi. G‘arq bo‘layotgan imom, odamlar harchand qo‘lingizni bering, deyishsa ham, qo‘lini bermas edi. Hovuz bo‘yiga Afandi kelib, odamlarni nari-beri surdi.

– Imomimiz “bering” degan gapni bilmaydilar, “mang” deyish kerak, – dedi va qo‘lini uzatdi. – Mang, taqsir, mang!

Imom Afandining qo‘lini oldi. Afandi uni tortib hovuzdan chiqardi”.²⁵⁵

Demak, xalq tilida og‘izdan og‘izga o‘tib yuruvchi bunday turg‘un qurilmalar, B.Sarimsoqov ta’kidlagani kabi, oddiy folklorizm termini ostida o‘rganilishi mumkin.

Aytish joizki, intertekstuallik allyuziya hodisasi bilan uzviy bog‘liqdir. Adabiyotshunoslik terminlari lug‘atida allyuziyaga quyidagicha ta’rif berilgan: “Allyuziya (*lot. allusio* – ishora, hazil) – barchaga tanish deb hisoblangan real siyosiy, maishiy, tarixiy yoki adabiy faktga ishora qilishga asoslangan stilistik usul. Mohiyatan sharq mumtoz she’riyatida keng qo‘llangan talmeh san’atiga yaqin keladi. Farqli jihati shuki, talmehda ko‘proq mashhur tarixiy va badiiy faktlarga ishora qilinsa, allyuziyada ijodkor o‘z zamonasidagi siyosiy, maishiy yoki badiiy faktlarga ishora qilishi ham mumkin. Ya’ni allyuziyada ishora obyektining doirasi kengroq”²⁵⁶. Cho‘lpon asarlarida allyuziv nomlarni qo‘llash ko‘p kuzatiladi. Bunday nomlar asosida matnlararo aloqadorlik hodisasi – o‘zga matnga ishora qilish aniq sezilib turadi. M.Yo‘ldoshevning fikriga ko‘ra, “Tarixiy

²⁵⁵ Афанди латифалари. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б. 120.

²⁵⁶ Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 27.

voqealar, mashhur asarlar, diniy, mifologik rivoyatlar va shu kabi keng ommaga ma'lum bo'lgan narsalarga ishora qilish yoki ulardagi turg'un tushunchalarni badiiy matnga olib kirish natijasida ham intertekstuallik yuzaga keladi.²⁵⁷

Badiiy matnda allyuziya intertekstuallikni yuzaga keltirishda muhim vosita bo'lib, "Muallifga badiiy matnda biror fakt yoki personajning boshqa fakt yoki personaj bilan aloqadorlik hosil qilishi vositasida assotsiativ obraz yaratishiga, shuningdek, bu obrazni qo'shimcha mazmun bilan to'ldirishiga imkon beruvchi ko'p qirrali lingvistik usuldir".²⁵⁸ D.Xudoyberganova allyuziv nomlarni tushunish uchun kitobxondan ham yetarlicha bilim talab etilishini, agar kitobxonda yetarlicha bilim bo'lmasa, adib qo'llagan pretsedent nomni nima maqsadda ishlatganini, matndagi yashirin ma'nolarni ilg'ay olmasligini ta'kidlab, shunday yozadi: "Allyuziv nomlar qatnashgan matnni tushunishning yana bir sharti – o'quvchi bilimlarining darajasidir. Allyuziv nom matn yaratuvchining nechog'lik chuqur bilim egasi ekanligini ko'rsatishi bilan birga o'quvchi bilimlari sinaladigan "maydon" hamdir. Obrazli qilib aytganda, allyuziv nom matndagi yashirin mazmunga olib kiruvchi eshik bo'lsa, o'quvchining bilimi bu eshikni ochib beruvchi kalitdir"²⁵⁹. Bu fikrning isbotini Cho'lponning "Yangi men" nomli she'ridagi Majnun obrazi misolida ko'rishimiz mumkin:

O'lik ruhli kechalardan

Sir kutishlik menda yo'qtur,

Men istamam – qora savdo! –

*Kishaningni **Majnunga** ur! ("Yangi men")*

Badiiy matnda intertekstuallikni yuzaga keltiradigan usullardan yana biri epigrafdir. *Epigraf* terminiga "Adabiyotshunoslik asoslari" darsligida quyidagicha ta'rif beriladi: "Epigraf (*yun.* epigraphe – yozuv) – adabiy asar sarlavhasidan so'ng yoki uning qismi yoxud bobining boshlanishida yozib qo'yiladigan ko'chirma, ibora, maqol, matal, xalq qo'shiqlaridan parcha va boshqalar. Epigraf, odatda, asarda yoxud uning biror qismida, bobida ifodalanadigan mazmunga aloqador bo'ladi, unga g'oyaviy yo'nalish beradi. Epigraf qisqa, sodda, ammo aforistik ruhda bo'ladi. U asar g'oyasini ishonarli qilib ochishda muallifga qo'l keladi".²⁶⁰ Epigraflar badiiy matnda ham, ilmiy va publitsistik matnlarda ham qo'llanishi mumkin. Bu

²⁵⁷ **Йўлдошев М.** Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2019. – Б. 112.

²⁵⁸ **Анданиязова Д.** Ономастик бирликларнинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 53.

²⁵⁹ **Худойберганова Д.** Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2015. – Б. 138.

²⁶⁰ **Бобоев Т.** Адабиётшунослик асослари. – Тошкент, 2002. – Б. 146.

muallifning maqsadi bilan bog'liq. Badiiy asar uchun tanlangan epigraflar yozuvchining g'oyasini, asarning asosiy mazmunini yoritib berish vazifasini bajaradi. Cho'lpon ham o'z asarlarida epigraflarning turli ko'rinishlaridan foydalanadi. Jumladan:

1. Cho'lpon asarlarida ko'pincha xalq maqollari epigraflar sifatida qo'llanadi. Hikoyanavis Abdulla Qahhor ham deyarli barcha hikoyalarida maqolni epigraflar qilib oladi. Masalan, "Bemor" hikoyasida *Osmon yiroq, yer qattiq*, "O'g'ri" hikoyasida *Otning o'limi, itning bayrami*, "To'yda aza" hikoyasida *Zo'ri bexuda miyon meshikanad* maqollari epigraflar sifatida keltirilgan. Cho'lpon "Kecha va kunduz" romanida *Hamal keldi, amal keldi* oddiy folklorizmini epigraflar sifatida qo'llaydi. Bu folklorizm o'zida romanning asosiy mazmuni va g'oyasini ixcham va lo'nda aks ettirgan. Bu haqda yuqoridagi fasllarda ham to'xtaldik;

2. Epigraflar pozitsiyasida murakkab folklorizm (rivoyat) keltirish orqali: *Semiramis-Semiramida. Semiramis-Kaldoniva – osuriylar xurofotida ma'buda sanalib yurgan bir qiz. Bosh tomoni qiz, tanasi baliq bo'lgan emish. Onasi uni tug'gandan keyin qamishzorga tashlangan, unda uni kaptarlar o'sdirib, parvarish qilganlar. Shu uchun ismi kaptar ma'nosida Semiramis qo'yilgan. Qal'alar fath etgan, ko'p urushlar ko'rgan, Hindistonga qadar borgan bir fotiha emish. Misrda bir parixonga fol ochdirgan, o'sh foli to'g'ri kelib, oxirda suvga tushib yo'q bo'lib ketgan emish. O'rniga o'g'li podshoh bo'lgan. O'zi kechalari dengizga cho'kar. Kunduzlari hukm surar ekan. Bir rivoyatda Semiramis turk qizi bo'lib, Eron podshohlaridan mashhur Kayxusrav-Kirni o'ldirgan emish. ("Kaptar" she'ri).*

Shoirilar ijodida she'rlarga epigraflar sifatida rivoyatni keltirish kamdan kam uchraydi. Cho'lponning she'ri ushbu jihati bilan boshqa she'rlardan ajralib turadi. Rivoyatning keltirilishi she'rga ortiqchalik qilmagan, balki u bilan yaxlit bir butunlik hosil qilgan. O'quvchining diqqatini o'ziga jalb qilgan. Shoirning xalq og'zaki ijodidan yaxshi xabardorligi ushbu badiiy matnning ta'sirchanligini, ekspressiv bo'yodkorligini ortishiga sabab bo'lgan. She'rning aynan *Kaptar* deb nomlanishi ham bejizga emas. Kaptar (kabutar) yaxshilik, faravonlik elchisi hisoblanadi. Shoir o'z she'ri orqali o'zbek ayollarini Semiramis kabi bo'lishga undaydi.

3. Xalq qo'shiqlaridan parchalar keltirish orqali. Ma'lumki, epigraflar ko'pincha yozuvchi niyati, shuningdek, asarning asosiy mazmunini izohlab keladi. Maqol va xalq qo'shiqlaridan keltirilgan parchalar yozuvchining o'zi

bayon qilayotgan voqeaga yoki ayrim qahramonlar taqdiriga bo'lgan munosabatini ko'rsatib turadi.²⁶¹

Shaftolik kelinchak,

Uning qo'ynida men tentak...

Men bog'ingga kirmasdan

Odoq bo'pti yemasdan.

Muncha to'lib yig'laysan

Men qo'yningga kirmasdan! ("Oy qo'ynida", xalq qo'shig'i)

Xullas, Cho'lpon asarlaridagi intermatnlar adibning muayyan maqsadiga bog'liq tarzda qo'llangan. Mazkur intermatnlar xalq og'zaki ijodiga doir matnlarga ishora qilib, badiiy matn mazmunining serqatlam bo'lishini ta'minlagan. Intermatn sifatida qo'llangan xalq maqollari, iboralar esa badiiy matn mazmunining obrazlilik, emotsional-ekspressivligi uchun xizmat qilgan.

TAXTAKO'PIR TUMANIDAGI RANGINI MOTIVLI TOPONIMLAR XUSUSIDA

Serikbayeva Akmaral Saxratdinovna,

Qoraqalpoq davlat universiteti

qozoq tili va adabiyoti kafedrasi mudiri,

f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Maqolada Taxtako'pir tumani toponimiyasiga mansub turli narsa-hodisalarning rang xususiyati motivlari asosida yuzaga kelgan toponimlar tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: *toponim, toponimiya, oronim, gidronim, oykonim, oq, qora, sariq, ko'k, qizil.*

Tabiatdagi tus bilan rangning hammasi faqat bir narsaning, hodisaning turini, rangini, tashqi sifatini aniqlash bilan cheklanmaydi. Shuning bilan birga, rang-tus atamaları rangga hech aloqasi yo'q tushunchalarni, ma'nolarni bildiradi. Rang-tuslarning ham jamiyat hayotida, xalqning urf-odatida, ongida, ma'lum etnosning, hatto alohida odamlarning tushunchasida ham shu ramziy ma'no borligi kuzatiladi. Rang-tus bilan bog'liq bu ramziy e'tiqodlar barcha xalqlarda uchraydi. Shuning uchun ham, toponimlar tarkibida uchraydigan sifatlarning beradigan umumiy xususiyatlari bilan birga, qo'shimcha ma'nosi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ularni qo'llanish mahoratiga, mavzuviy, ma'noviy, milliy, psixologik, fiziologik,

²⁶¹ Мўминов Ф. Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1994. – Б. 80.

lisoniy va h.k. xususiyatlariga ko'ra rangning milliy, xalqaro simvolikasi, urf-odatga oid simvolikasi, geosimvolika degan guruhlarga bo'lib qarash mumkin. Rang-tusga bog'liq har xil darajadagi, har xil tipdagi ramzlarning paydo bo'lishiga eng avval nima sabab bo'lgan degan savol, eng avvalo, alohida odamlarning o'zini o'ragan tabiiy har xil ranglarga ularning qarashi, ularni sezishi va qabul qilishi deb javob bergan bo'lar edik.

Geografik nomlarda ko'p uchraydigan rang nomlari rang-tus tushunchalarini anglatmaydi, geografik o'ziga xoslikni, turli tabiiy sharoit bilan mosligini, makon-makonni aniqlashga yordam beradi. Aksariyat hollarda dunyoning to'rt burchagini, g'arbi bilan sharqini, janubi bilan shimolini, shuningdek, muayyan geografik obyektning ikkinchi bir obyektga aloqadorligini, uzoq-yaqin, baland-past joylashuvini bildirishi faqat bir tilga xos xususiyat deb qaralmaydi. Masalan, A.N.Kononovning tadqiqotiga ko'ra, xitoy va eron xalqlarida ko'k, zangori va yashil ranglar g'arbni, sariq rang – markazni, qizil rang – janubni, oq rang – sharqni, qora rang – shimoliy tekislikning geosimvolikasi deb hisoblangan [4.83-85].

Toponimlar tarkibidagi rangni bildiruvchi so'zlarning semantik tabiati o'zgacha bo'ladi. Turkiy tillardagi toponimlarning tarkibida uchraydigan rangni bildiruvchi so'zlarning qatoriga *qora*, *oq*, *ko'k*, *sariq*, *qizil*, *ola*, *yashil*, *bo'z* va h.k. so'zlarni kiritish mumkin [4.83-85].

Taxtakopir tumani toponimlari, asosan, rangni bildiruvchi *oq*, *qora*, *sariq*, *ko'k*, *qizil* so'zlarining ishtiroki orqali yasalgan.

Turkiy tillarning geografik terminologiyasida *oq* va *qora* so'zlari o'zining asosiy ma'nosi boshqa qo'shimcha ma'nolariga ham ega. Masalan, Taxtakopir tumanida *oq* leksemali *Oqqum*, *Oqbuloq*, *Oqko'l*, *Oqsuvyop*, *Oqkesak*, *Oqjoy*, *Oqsuvot*, *Oqchig'onoq*, *Oqsuvotko'l*, *Oqdaryo* toponimlari uchraydi. Bu toponimlar tarkibidagi *oq* leksemasi o'sha geografik obyektning turini ko'rsatadi.

Oqqum toponimi Kegeyli va Chimboy tumanlarida ham uchraydi [1.21].

Bu toponimning semantikasi haqida bir qator olimlar fikr bildirgan. Masalan, H.Hasanov *Oqqum* “ko'chma qum, oqma qum” deganini bildiradi deb ko'rsatgan [9.28].

S.Ataniyazov Turkmanistondagi *Oqqum* oronimining “usti toza, o't-o'lansiz ko'chma qum” degan ma'noni bildirishini aytgan [2.29].

Taxtakopir tumanidagi *Oqqum* toponimi “o'simligi yo'q, oq qumli yer” deganini bildiradi.

Oqqoltiq - joy nomi. E.Qo'ychiboyevning ishida “tog' bag'ridagi yaylov ma'nosini beradi” deb ko'rsatgan [5.33].

Taxtako'pir tumani hududida oq komponentli geografik nomlar qora komponentli nomga qaraganda soni jihatidan ko'p, ya'ni u *Oqjoy, Oqbosh, Oqbo'ta, Oqbuloq, Oqdaryo, Oqjog'is, Oqjap, Oqkesak, Oqko'l, Oqqo'ltiq, Oqquduq, Oqqum, Oqoy, Oqshuqur, Oqshig'anoq* toponimlarining tarkibida uchraydi.

Taxtako'pir tumani hududida qora so'zi ishtirokida bor-yo'g'i 8 ta toponim yasalgan: *Qorag'och, Qorajilg'a, Qorajingil, Qorako'l, Qoraoy, Qorasor, Qoraterang, Qorako'l*.

Qorako'l toponimining tarkibidagi qora so'zi o'zining to'g'ri ma'nosida qo'llanilgan. S.Qorayev *Qorako'l* toponimini obyektning rangiga bog'liq kelib chiqqan deb qaragan [6.195].

Qorako'l toponimi Xo'jayli va Chimboy tumanlarida ham rangga bog'liq uchraydi [7.319].

Qoraterang - eni 5-6 kilometr, uzunligi 26 kilometrgacha cho'zilgan ko'l. Bo'rchi tog'ining boshidan qaraganda, tubi qop-qora, chuqur bo'lib ko'ringanligi uchun *Qoraterang* atalgan. Ilgari vaqtlari Amudaryo va Sirdaryoning irmoqlari *Qoraterangga* quyib turgan. Ko'l baliq ovlash va chorvachilik uchun qulay, dam olish uchun fayzli maskan hisoblanadi. Bundan 35-40 yil oldin bu ko'l atrofida bolalarning dam olish oromgohi bo'lgan. 2018-yildan boshlab ko'l bo'yida qora uylar qurilib, odamlarning dam olishi uchun qulay sharoitlar yaratildi. 30 yildan ortiq e'tiborsiz qolgan bu yerga 2024 yilda hech qayerda o'xshashi yo'q milliy koloritdagi etno-turistik "Qoraterang" ekoturizm majmuasi barpo etildi.

Sariq so'zi ishtirokida yasalgan toponimlar Qoraqalpog'istonning barcha hududida uchraydi [7].

Taxtako'pir tumanida tarkibida sariq so'zi qatnashadigan faqat *Sariqum, Sariqbo'shtepa* va *Sariqo'l* toponimlarini ko'rsatish mumkin. *Sariqko'l* deb atalishining ma'nosi, bir tomoni Qizilqum bilan yaqin joylashgan. Qumning rangi bilan atalgan degan manba bor [3.49].

Taxtako'pir tumani hududida *ko'k* so'zi qatnashadigan toponimlar ko'p emas. Masalan, u *Ko'ko'zak, Ko'ksuvot, Ko'ktepa* toponimlari tarkibida uchraydi. Bu atamalar tarkibidagi *ko'k* so'zi o'zining to'g'ri ma'nosida qo'llanilgan.

Ko'ko'zak bo'yi tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, XVIII asrning boshlaridan boshlab Amudaryoning ko'pchilik suvi *Ko'ko'zak* orqali Orol dengiziga quyilgan. Qoraqalpoqlarning bir guruhi XVIII asrning oxirlarida *Ko'ko'zak* bo'yiga joylashib olgan va bu yer qoraqalpoqlarning tarixiy joylaridan biri bo'lib qolgan. *Ko'ko'zak* bilan Quvonishjarmaning mo'l suvidan Dovqora katta ko'lga aylangan.

Kunxo'ja, O'tesh, Begjon va Annaqul shoirlarning asarlarida Ko'ko'zak bo'yi qoraqalpoqlarning yaylovi sifatida ta'riflanib, Ko'ko'zakka bo'lgan xalq qayg'usi va ularning chuqur muhabbati yaqqol ko'rinadi. Kunxo'ja o'zining "Yaylovim" degan asarida "Avvaliga, o'sganim Ko'ko'zak bo'yi, Bekponshog'il, Yangisuvning bo'ylari..." deb yozdi.

Umar shoir o'zining "Yangishuv" degan she'rida Ko'ko'zak bo'yida o'tirgan el-yurtni qayg'urgan. Ammo, Annaqul shoir Ko'ko'zakning ostining bo'shab qolganligini yozib, o'sgan yerini "Sen - elning, yerning sultoni" deb atagan. "Bu yerning oxiri kelasi zamon" deb orzu qilgan. O'tesh shoir bu yurtga bag'ishlagan o'zining she'rida Ko'ko'zak bo'ylarining gullab turgan yurt bo'lganligini, suvsizlikdan jabr chekkanidan keyin ko'chib ketganini aniq faktlar bilan ochib ko'rsatgan.

Qoraqalpoqlar Ko'ko'zak bo'yida katta irrigatsiya inshootlari qurib, dehqonchilik uchun ko'p mehnatlar qilgan. O'tesh Alchinboy o'g'li o'z asarida Ko'ko'zakni qazdirgan Pirmanboy degan odam ekanligini aytib, "Otin qulfiga yozdirgan, Qasd etganlarni ozdirgan, Ko'ko'zakni tingdan qazdirgan, Pirmanboy savlatini ko'rdim" deb yozdi.

O'tesh shoirning bu yozib qoldirgan she'r satrlari boshqa tarixiy ma'lumotlar bilan ham tasdiqlanadi. Xalq daryo suvining sathini ko'tarib, kanallarga suv yuborish uchun, XIX asrning ikkinchi yarmida Ko'ko'zakka to'g'on qo'yishni o'ylagan. Bu to'g'onni qurishda ko'p odamning kuchi kerak bo'lgan va unga ko'p vaqt ketgan. O'zak vodiysida o'sha davrdan qolgan "Mo'ytenbo'get" degan joy hozir ham bor.

Eski Ko'ko'zakdan boshlanadigan juda chuqur va uzun o'zanlarning, ariqlarning o'zanlari hozirgacha saqlanib qolgan. Shunday qilib, Ko'ko'zak bo'yida hozirgi Taxtako'pir tumanining "O'zbekiston" va "Davqara" xo'jaliklaridan Orol dengizigacha katta el bo'lgan va ular dehqonchilik bilan shug'ullangan.

Ko'ko'zak bo'yida hozirgi vaqtda "Qovoqli ota" ("dastlab shahar bo'lgan" degan ma'lumot ham bor) qabristoni katta tarixiy joy sifatida saqlanib qolgan. Bu yerda qoraqalpoqlarning XVIII asrning oxiridagi biy va botirlari, keyinchalik bo'lis va oqsoqollari, qoraqalpoq xalqining qo'shiq aytib, or-nomusini ulug'lagan mashhur shoirlar dafn etilgan. Shularning ichida Jiyen jirovning, O'tesh va Annaqul shoirlarning qabrlari ham bor.

Ko'ko'zak daryosining ikki qirg'og'i ko'p yillar davomida qutlug' maskan bo'lgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, XVIII asrning boshlaridan boshlab Amudaryoning suvi Ko'ko'zak orqali Orol dengiziga quyilgan. Ko'ko'zakning bo'yi XVIII asrdan boshlab, hattoki undan ham oldingi davrdan beri qoraqalpoqlarning maskan qilgan yeri bo'lgan.

Qizil soʻzi qatnashadigan tuman hududida juda oz sonni tashkil etadi. Masalan, unga *Qizilqum*, *Qizilozek*, *Qiziltaqir* nomlarini koʻrsatish mumkin. Bu toponimlar tarkibidagi *qizil* soʻzi ham oʻzining asl maʼnosida qoʻllanilgan, yaʼni oʻsha obyektning rangini bildiradi.

Qizilqum choʻli Oʻzbekiston, Qozogʻiston va janubi-gʻarbiy qismi Turkmaniston respublikasida joylashgan. E.Umarovning asarida “Qizilqumning tuproq turlari Amudaryo deltasiga nisbatan butunlay boshqacha, buning asosiy tuproq turlariga qumli tuproqlar bilan sur-qoʻngʻir tuproqlar kiradi” deb koʻrsatgan [8, 9]. Bizning fikrimizcha qoʻngʻir demay qizil deb atash qulay boʻlgani uchun atalgan deb oʻylaymiz.

Toponimlar geografiyalik obyektning har turli belgilarini siflatlab koʻrsatadi. Sonliqtan ilimiy miqyoslarda toponimlarni semantikalik toparlarga ajratishda bir qancha formalarni ushiratamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abishov G. Chimboy tumani toponimlari. – Nukus: Oʻzbekiston, 2020.
2. Ataniyazov S. Turkmanistonning geografik nomlarining izohli lugʻati. – Ashxobod: Ilm, 1980.
3. Abdimuratov Q. Nega shunday atalgan? – Nukus, 1965.
4. Kononov A.N. Turkiy geografik terminologiyada qora va oq soʻzlarining semantikasi haqida. //Tojikiston SSR FA Ijtimoiy fanlar boʻlimi xabarlari, 1954. – №5.
5. Qoʻychiboyev E. Qozogʻistonning yer-suv nomlari lugʻati. – Toshkent, 1985.
6. Qoraev S. Oʻzbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005.
7. Paxratdinov Q., Abishov G. Qoraqalpogʻiston toponimlari lugʻati. – Qoraqalpogʻiston, 2021.
8. Umarov E.K. Qoraqalpogʻistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. – Nukus, 2012.
9. Hasanov H. Oʻrta Osiyo joy nomlari tarixidan. – Toshkent: Fan, 1965.

JIZZAX VILOYATI TABIIY-GEOGRAFIK TOPONIMLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Sobir Ahmedov,
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada Jizzax viloyati tabiiy-geografik toponimlarining leksik-semantik xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *toponim, geografik tuzilish, tilshunoslik, nom, so'z, leksema, oykonim, so'z birikmasi.*

Tabiiy-geografik toponimlar obyektning tabiati, o'simlik, hayvonot dunyosi va relief xususiyatlari motivatsiyasi asosida hosil qilinadi. Toponimlarning bu turi ham, albatta, xalqning kuzatishlari, qarashlari, tajribasi natijasida yuzaga keladi.

Tabiiy-geografik toponimlar semantik jihatdan bir necha turlarga bo'linadi. Biz ularning har biri haqida fikr yuritamiz.

Nomlarning aksariyati mazkur joyning geografik tuzilishi bilan bog'liq holda shakllangan.

Oyqor Hisor tog' tizmalari va Pomir tog' tizmalarining davomidir. Oyqor tog' tizmasi dengiz sathidan 3200 m balandlikda joylashgan, Turkiston tog' tizmasining bir qismi. Ayrim tilshunoslar bu nomni *oy* (turkiy so'z) va *qor* (*sutdek oppoq rangli, zarrasimon yog'in, ma'nosining anglatuvchi turkiy*) so'zlari birikuvidan hosil bo'lgan nom sifatida izohlaydi. Keksalarning aytishlaricha, Oyqor hamisha qor bilan qoplanib turadi. Kechasi oyning yorug'ida tog' oppoq bo'lib yaltirab turadi. Doimo qor bilan qoplanib turganligi uchun "*oqqir*" deb nomlanadi (fonetik o'zgarish ro'y bergan: *oqqir* → *oqqor*). Oyqor toponimi etimologiyasi yuzasidan quyidagi fikrlar ham qayd etilgan:

Joy nomi ikkita ma'noli qismdan iborat: *oy*, *qor*. Ushbu ikki so'z birikib, so'z birikmasini, so'ngra qo'shma so'zni hosil qilgan: *oy+qor* > *oyqor* > *oyqor*. Yuzaga kelgan qo'shma so'z onomastik konversiya jarayoni tufayli toponimga aylangan: *oyqor* > *Oyqor*. Hosil bo'lgan toponim "*kattaligi oyday qor*" degan ma'noni ifodalaydi.

2. S. Qorayev bu toponimning ikkinchi komponenti sug'dcha *g'ar* "*tog'*" degan ma'noni anglatadi degan fikrni bildiradi [Ernazarov T. 2015, 17].

3. Toponimdagi *oy* aslida *al* shaklida bo'lgan: *a* unlisi *o* unlisiga aylangan. Shu o'zgarish ta'sirida so'zdagi *l* > *y* fonetik o'zgarishi ro'y

bergan: *al* > *oy+qor* > *oyqor* > *Oyqor*. Xalq nutqida *al* soʻzining “*baland*” degan maʼnosi bor. Bunda joy nomi “*baland qorlik*” degan maʼnoni bildiradi.

4. Toponimdagi *qor* hozirgi kunda qoʻllanadigan *qor* soʻzi bilan bogʻliq emas. Uning birinchi maʼnoli qismi boʻlgan *oy* soʻzi *oʻy* soʻzining oʻzgargan shakli (*oʻ* > *o*: *oʻy* > *oy*) boʻlib, oronimiyada notekis, *oʻy-qirli* maʼnosiga ega.[Nafasov T. 1988, 13] Qadimgi turkiy tilda va Mahmud Koshgʻariy davrida *oy* // *oʻy* soʻzi “*chuqur, chuqurlik, yerning oʻnqir-choʻnqiri*”, maʼnosiga ega boʻlgan. “*Oy* – turkiy soʻz, *oʻy* “*chuqurlik, chuqur joy*” leksemasining oʻzgargani. *Oy* < *oʻy* – “*chuqur, teran, qazilgan joy*”. Uning “*teran*” maʼnosi toponim uchun xos emas. *Oy* soʻzining shu maʼnoda ishlatilishini H. Hasanov ham taʼkidlagan [Rahmatullayev Sh. 2001, 153].

Toponimning ikkinchi maʼnoli qismi boʻlgan *qor* soʻzi esa shu shaklga kelguncha fonetik oʻzgarishlarga uchragan. Bu soʻz asli *togʻ* shaklida boʻlgan: *togʻ* > *togʻ* > *rogʻ* > *roq* > *qor*. Unda *t* > *r*, *gʻ* > *q* oʻzgarishlari roʻy bergan. Obyektga nom berish ehtiyoji natijasida *oy* soʻziga qoʻshilgan *togʻ* soʻzida metateza hodisasi roʻy bergan: *oy+togʻ* > *oytogʻ* > *oyrogʻ* > *oyroq* > *oyqor* > *Oyqor*. Bu holda *t* > *d* > *r* shaklidagi fonetik oʻzgarishlar taʼsirida *gʻ* > *q* holatidagi fonetik oʻzgarish yuz bergan. Demak, toponim “*notekis, oʻy-qirli joydagi togʻ*” degan maʼnoni beradi. Uning etimoni esa turli fonetik oʻzgarishlarga uchragan *oʻyqir* (*oy togʻ*) birikmasidir.

5. Agar *oy* // *oʻy* soʻzi “*chuqur, chuqurlik, yerning oʻnqir-choʻnqiri*”, deb, shuningdek, *Oy* – turkiy soʻz, *oʻy* (*chuqurlik, chuqur joy*) leksemasining oʻz-gargani, *oy* < *oʻy* – “*chuqur, qazilgan joy*”, deb qayd etilganligi eʼtiborga olinsa, mazkur toponim asli tabiiy-geografik holatdan, yaʼni “*oʻnqir-choʻnqirli joy*” maʼnosidagi *oʻy-qir* shaklidagi juft soʻzdan shakllangan boʻladi. Unda quyidagi fonetik oʻzgarishlar roʻy bergan: *oʻy-qir* > *oy-qir* > *oy-qor* > *oyqor* > *Oyqor*. Soʻzning ikkinchi maʼnoli qismidagi *i* unlisi singarmonizmga koʻra birinchi maʼnoli qismdagi *oʻ* > *o* fonetik oʻzgarishiga moslashib, *o* tovushiga oʻtgan. Toponimning etimoni – “*oʻnqir-choʻnqirli joy*” maʼnosidagi *oʻy-qir(li)* juft soʻzi [Nafasov T. 1988, 138].

Bizningcha, S. Qorayev fikri haqiqatga yaqin. Oronim tarkibidagi *qor* tabiiy hodisani bildirmaydi. Negaki, deyarli, har bir *togʻ* *qor* bilan burkangan boʻladi. Toponim *oq* va “*togʻ*” maʼnosidagi *qor* soʻzlaridan tarkib topgan: *oq-gʻar* > *ogʻ-qar* > *ow-qor* > *oyqor* > *Oyqor*.

“Boburnoma”da *Koʻhi Safid* oronimi uchraydi. *Koʻhi Safid* (f.-f.) “*oq togʻ*”: *Toʻqquz rud ushbu togʻdin chiqar, bu togʻdin qor hargiz oʻksumas. Bu jihattin gʻolibo Koʻhi Safid derlar* (BN,110,I). *Togʻ* boshida mudom *qor*

bo'lgani bois *Ko'hi Safid* – “Oq tog’” deb nom olgan. Qadimgi turkiy tilda bunday tog’ *quz tag’* “kun tushmas tog’, kun oqqandagina chap tomoni yorishadigan tog’” deb yuritilgan. “Bu tog’ kunning chap tomonida joylashib, doimo qorga burkanib turgan”i (DLT,I,315) bois shunday nomlangan. Demak, *Oyqor* qishin-yozin qor bilan qoplanib turgani uchun Oq+g’or (“oqtog’”) so‘zlaridan tarkib topgan oronimdir.

Taypoqsoy. – Baxmal tumanini Tuyatortar kanali bo‘yidagi qishloqlardan birining nomi. Bu joy ilgaridan shu nom bilan atalgan. Aholisi turk, barlos, qo‘ng‘irot, qipchoq, saroy urug‘lariga mansub kishilardan iborat. Soylik katta tekislikdan iborat bo‘lib, bir vaqtlar bu joyga paxta ham ekishgan.

Taypoq so‘zi tekis ma’nosini ham bildiradi. Qishloq mustaqillikdan keyin paydo bo‘lgan. Toponim dialektal *taypoq* va *soy* geografik terminidan tashkil topgan [Hakimov Q. 2009, 168]. Bizningcha, *Taypoqsoy* gidronimi transonimizatsiya asosida oykonimga o‘tgan, tarkibi *taypoq* apellyativi va *soy* indikatoridan iborat, qo‘shma tarkibli toponim.

Vadiga. – Baxmal tumanidagi qishloq nomi. Ushbu nomni prof B.O‘rinboyev shunday izohlaydi: “Vazigan *vaz (var)* va *gan (kan – kant)* qismlaridan iborat. Sug‘d tilida *var (vaz)* so‘zi aholi yashaydigan joy va chorva mollarini saqlash uchun chor atrofi devor bilan o‘ralgan qadimgi istehkomni bildiradi. Nomning ikkinchi qismi *gan – kan*” *Kan/qant* “qishloq” demakdir. Toponim “*qo‘rg‘on, qishloq*” degan ma’noni ifodalaydi.

A.Xromovning yozishicha, Yag‘nob vodiysida *Vatikon* degan toponim bor. U yag‘nobliklar (qadimiy sug‘d) tilida “*yozgi yaylovda yashaydigan joy*” ma’nolarini bildiradi.

Q.Hakimov esa *Vadigan* qishlog‘ining geografik o‘rni hisobga olib, joy nomiga “*chorvadorlar yozda mollarini olib chiqib yashaydigan joy*” degan izoh beradi.

Nushkent – Baxmal tumanidagi qishloq nomi. Nujkat – o‘rta asrlarda Ustrushonaning g‘arbiy qismida bo‘lgan shahar. O‘rni Baxmal tumanidagi Nushkent qishlog‘iga to‘g‘ri keladi. Sirdaryoga Chirchiq quyilgan joyda ham Nujkat degan shahar bo‘lgan.

No‘shkent toponimi haqida S.Qorayev, T.Nafasov, Q.Hakimov ishlarida ma’lumotlar berilgan.

S.Qorayevning yozishicha, o‘rta asrlarda Ustrushonaning g‘arbiy qismida joylashgan *No‘shkent* toponimining tarkibi *go‘zal, guldor, yaltiroq* ma’nosidagi *nush* va *shahar*, *qishloq* ma’nosidagi *kat (kent)* so‘zlaridan iborat. Hozirgi *No‘shkent* shahrining ilk nomi – *No‘shkat* bo‘lib, *go‘zal shahar* ma’nosiga ega.

Akademik A.Muhammadjonov bu joy haqida quyidagicha yozadi: “*Nujkent* oykonimi aslida *Navto‘ykat* shaklida bo‘lib, *nav* – “yangi, joy, ariq”, *kat* – “qishloq, ya’ni yangi ariq bo‘yidagi qishloq” demak.

T.Nafasov: “Qishloq nomi tarkibidagi *Nush* so‘zi hozirgi fors-tojik tilidagi *nushidan* (ichmoq) fe‘lining asosidir. Oykonim shu so‘zning ma’nosiga asoslanadi. Ariq yoki daryo yonidagi qishloq”, – deb talqin qiladi. Uningcha, *Navkat* bilan *No‘shkat* nomlari ma’nodosh, har ikkisi ham *yangi qo‘rg‘on* ma’nosini bildiradi [Nafasov T. 1988, 315].

Bizningcha, toponim haqidagi T.Nafasov talqinlari asosli.

Ko‘rbuloq – qishloq nomi. Bu oykonim ikki qismdan iborat: *ko‘r* va *buloq*. *Ko‘r* – suv obyekti tabiatini ko‘rsatishga ma’lum darajada ishora. *Ko‘rbuloq* – geografik joylashishi noqulayligi sababli suvi chiqmay qolgan, bir qismi ko‘milgan, ko‘zi bitib, qarovsiz qolgan yoki oqim yo‘li notekisligi uchun tez-tez qurib qoladigan buloq. Suv bir maromda oqmaydigan, ba‘zan chiqib, goh qurib qolgan, yog‘ingarchilik ko‘p bo‘lgan yillardagina chiqadigan buloq. Shunday buloqlar atrofida joylashgan qishloq shunday nomi bilan yuritiladi.

Suluvjuna – Zomin tumanidagi oroobyekt nomi. Uning tarkibidagi *suluv* so‘zi *chiroyli*, *juna* / *jona* esa *qiya tepalik* ma’nosini ifodalaydi. Demak, oronim *chiroyli cho‘zinchoq tepa*, *qir* degan toponimik ma’noga ega.

Kamar – Baxmal tumanida Tuyatortar kanali bo‘yidagi qishloqlardan birining nomi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *kamar* so‘ziga quyidagicha izoh berilgan: “Suv qirg‘og‘ida, jar chetida, tepalik yoki tog‘ bag‘rida yuvilish, o‘pirilish natijasida hosil bo‘lgan g‘orsimon o‘yiq joy”.

P.G‘ulomovning yozishicha, jarlik, daryoning tik tushgan, suv aylanib oqadigan chuqur joyi, pastlik yerni o‘rab turuvchi qirlar, qirdagi uzun cho‘zilgan do‘nglar *kamar* deyiladi.

Kamar so‘ziga T.Nafasov quyidagicha ta’rif bergan: “*tog‘ etaklari va yonbag‘irlarida, uzun balandliklarning yon tomonlarida yemirilish, o‘pirilish, ko‘chki kabi tabiiy hodisalar natijasida hosil bo‘lgan kemptik joy, o‘yiq, chuqur joylar*”.

Kamarning lisoniy shakllanishi quyidagicha: *kamar* (*tog‘ yonbag‘irida, uzun balandliklarning yon tomonlarida yemirilish, o‘pirilish, ko‘chki natijasida hosil bo‘lgan o‘yiq, chuqur joylar*) > *Kamar* (gidronim) > *Kamar* (oykonim).

Zovqo‘ton – Zomin tumanidagi mavze. *Zov* – tik qoyatosh, *qo‘ton* – qishda qo‘y otari yotadigan pana joy. Demak, *Zovqo‘ton* oronimi *tik qoyatoshlar orasidagi pana joy* toponimik ma’nosiga ega.

Gumsoy – Zomin tumanidagi soy Nom tarkibidagi gum so‘zi “*chuqur, gir-atrofi baland*” degani. Gumsoy gidronimi “*chuqur o‘zandan oqadigan soy*” degan toponimik ma’noga ega. Suv obyekti o‘zanining xususiyatiga ko‘ra nomlangan.

Kovakli – tog‘ nomi, oronim. Kovak chirish, nurash natijasida biror narsa ichida hosil bo‘lgan chuqurcha, bo‘shliq. Bo‘rio‘ynar tog‘ida bo‘rilarning yashirinishlari uchun ataylab qilingandek, bunday kovaklar ko‘p. Shuni e’tibor olib, cho‘ponlar bu joyni “kovakli” deb atashgan. Kovak(li) so‘zi tarkibidagi *-li* qo‘shimchasi shunday joyning o‘rnini, ko‘rsatilgan belgi, narsa-hodisaning mavjudligini bildiradi. Keyinchalik bu qo‘shimcha nom tarkibidan tushib qolgan. Oronimning lisoniy shakllanishi quyidagicha: *kovakli tog‘ > Kovakli tog‘ > Kovakli > Kovak*.

Suvlisoy – gidronim tarkibidagi suv kimyoviy tarkibi vodorod bilan kislorodning birikishidan hosil bo‘lgan suyuq, rangsiz moddadir. Ko‘pchilik hollarda suv so‘zi geografik nomlar (*Qorasuv, Oqsuv, Qashqasuv, Ko‘ksuv, Qizilsuv* va boshq.) yasallishida ishtirok etadi. Soy – kichik o‘zanli, biron daryoga qo‘shiladigan, quyiladigan suv o‘zani. Yonidagi soylarga nisbatan oqar suvi ko‘p, doimiy, qurib qolmaydigan bo‘lgani uchun suv obyekti Suvlisoy deb atalgan.

Sirpanchiq qo‘ton // Yonboshqo‘ton qo‘ton nomi. Bu hudud yuzasida gilsimon loy bor. Shu bois qo‘ton atrofi sirpanchiq, qiyali yerda joylashgan, lekin bahavo bo‘lib, doimiy shabada esib turadi. Yomg‘irli kunlarda bu joy o‘ta sirpanchiq bo‘ladi. Shunga nisbat berilgan.

Sho‘rbuloq – Baxmal tumani Tuyatortor atrofidagi qishloq nomi toponim. Gidronim tarkibidagi tojikcha *sho‘r*, o‘zbekcha *achchiq* so‘zi bilan ma’nodosh. Sho‘r tarkibida suvni iste’mol uchun yaroqsiz qiladigan moddalar mavjudligining ifodasi. Demak, *Sho‘rbuloq* – yer ostidan tabiiy holda chiqadigan, suv tarkibida tuz moddalari ko‘p, suv ichish uchun yaroqsiz, achchiq, talx bo‘lgan buloq. Shunday buloq atrofida bunyod etilgan aholi manzili ham unga nisbat berib, shunday atalgan.

Sho‘rcha – suv obyekti va qishloq nomi. Gidronim tarkibidagi *-cha* – fors-tojik tilidagi *choh* so‘zining o‘zgargan shakli. *Sho‘rchoh* gidronimi *sho‘r, achchiq suvli choh, quduq* degan ma’noga ega. Azalda suv havzasi, ya’ni quduq nomi bo‘lgan, keyinchalik qishloq nomiga aylangan, degan ma’lumot uchraydi. *Sho‘rcha* oykonimining suvi *sho‘r* soyning yoqasidagi kichik qishloq degan talqini asosli.

Qashqasuv – gidronim. T.Nafasovning yozishicha, qadimiy turkiy tilda *qashqa* so‘zi tarkibidagi *qash* birligi “*tepa, balandlik, do‘nglik, ko‘tarilma,*

tik qirg'oq" ma'nolariga ega, *qash* so'ziga *-qa* affiksi qo'shilgach, "*uyum – uyum, o'rkach-o'rkach oqar suv*" ma'nosini beradi.

B.O'rinboyev: "Qashqasuv alohida ajralib turgan, tog'dan boshlangan tez oqar, suvi tiniq jilg'a demakdir" deb fikr bildirgan.

Mutaxassislar fikrini tahlil qilib, Qashqasuv – *balandlikdan, tog'dan boshlanadigan, zilol tog' suvi oqadigan suv yo'li*, degan xulosaga kelish mumkin.

Beshbuloq. Hidronim tarkibidagi *besh* soni obyektlar miqdorini bildirsa, *buloq* suv obyektini ifodalaydi. Yonma-yon besh va undan ko'proq miqdordagi bulog'i bo'lgan joy, shu hududga yaqin yerdagi qishloq Beshbuloq deb ataladi. Buloqlarning soni ko'p va zich joylashganligi bois qishloq shunday atalgan.

Mutaxassislar hidronimdagi birinchi *besh* so'zi "old" ma'nosidagi *pesh* so'zining fonetik varianti, degan mulohaza bildiradilar. Bizningcha, shu ikkinchi fikr to'g'ri. *Beshbuloq* hidronimiga "*buloqning oldi*" ma'nosidagi *pesh+buloq* qo'shma so'zi lug'aviy asos bo'lgan.

Damariq – hidronim. O'zbek tili hidronimiyasida bu guruhga mansub *dam* tarkibli suv obyektlari nomi ko'p uchraydi. Bunday nomlar tarkibidagi *dam* leksemasi ko'chma ma'noli bo'lib, suvning "*dimlanib, sekin oqish*" holatini anglatadi [Oxunov N. 1994, 23]. Demak, *Damariq* hidronimlari "*suvi dimlanib, sekin oqadigan ariq*" degan hidronimik ma'noga ega [Uluqov N. 2010, 117].

Hudud reliefi past-baland bo'lganligi sababli ariq suvining sekin, damlanib oqish holati obyektini shunday nomlanishiga asos bo'lgan. Hidronim asosida keyinchalik oykonim yuzaga kelgan. Suv obyektlari, ya'ni daryo, ko'l, quduq va boshqa obyektlar suvining rangi, ta'mi, tozaligi, o'zanining chuqurligi va katta-kichikligiga ko'ra turlicha nom olgan. Suvi tiniq bo'lsa, *Oynako'l, Oynabuloq, Ko'ksuv*, qorliklardan boshlangan suv obyektlari *Oqsuv*, suvi loyqarog'i *Ayronko'l, Sarisuv* deb nomlangan.

Quruqko'l – qishloq nomi tabiiy-geografik motivatsiyasi asosida shakllangan. Qurg'oqchilik iqlim hukmron bo'lgan Jizzax viloyati hududida suv obyektlari nomining oykonimga aylanishi ko'p kuzatiladi. Quruq iqlim sharoitida suv obyekti hayot manbai sifatida har qanday aholi manzilining nomlanishiga asos bo'ladi.

Quruqko'l – faqat yog'ingarchilik ko'p bo'lgan yillarda suvi bor, boshqa vaqtlarda qurib qoladigan ko'l.

Tekisqo'ton – Baxmal tumani Olicha tog'i bilan Kuyundi tog'ining oralig'ida joylashgan qo'ton nomi. Qo'tonda mollarning dam olishlari

uchun hamma qulayliklar mavjud. Birinchidan, suvga yaqin, ikkinchidan, atrofi o'tloq, uchinchidan, atrofi archalar bilan o'ralgan, to'rtinchidan, baland, tekis yerda joylashganligi uchun chor-atrof ko'zga tashlanib turadi. Demak, obyekt joylashish hududining relf xususiyatlariga ko'ra shunday atalgan.

Zarqo'ton – Baxmal tumani Ismat tog'ining past tekisligida, Zarxona soyida joylashgan qo'ton nomi. Bizningcha, toponim tarkibidagi zar “bosh” ma'nosidagi *sar* so'zining fonetik o'zgarishga uchragan varianti. O'zbek shevalarida qo'ldan tiklangan imorat qismi sifatida *sar* → *zar* so'zi ishlatiladi: *zardevor*. *Zardevor* paxsa devorning eng yuqori, yakunlovchi, tom yog'ochlarini mustahkamlashga mo'ljallangan qismi. Bu qism “bosh”, “yuqori”, “ustki” ma'nolarini bildiradi.

Demak, *Zarqo'ton* “baland”, “bosh” belgilariga ega bo'lgan qo'ton nomidir. Qo'tonning *kichik* sifatlovchisi bilan kelgan oppozitsion varianti mavjudligi ham (*Kichikqo'ton*) fikrimizni tasdiqlaydi.

Uchma – Forish tumanidagi qishloq. Asli *uchma* geografik termini “*uchmoq yiqilmoq, uchib tushmoq*” fe'lidan olingan bo'lib, tog'li joylardagi *tik qoya, tik yonbag'irni* anglatadi. Ayrim manbalarda *uchma* – “tog'lar tepasidagi xatarli yo'llar” deb izohlanadi. Bu termin “Boburnoma”da ham uchraydi. Manbalarda *uchma* termini *uchgan* shaklida ham qo'llanadi. Demak, *Uchma* oykonimiga geografik termin lug'aviy asos bo'lgan. Oykonim *tik qoyada joylashgan aholi manzili* degan toponimik ma'noga ega.

Zomin tumanidagi Tamtum qishlog'ida *Nodiruchgan, Saodatuchgan, Mullaning qizi uchgan, Yaxshiboyuchgan, Yo'ldoshning oti uchgan* nomli uchmalar ham bor.

Zarangqo'ton – qo'ton nomi, fitoonim. Oykonim *kungurador, yaltiroq bargli, yog'ochi qattiq, ya'ni zarang daraxti mavjud joyda joylashgan qo'ton* toponimik ma'nosiga ega. Demak, aholi manzili hududida o'sayotgan daraxtga nisbat berish asosida nomlangan.

Toshqo'ton – Baxmal tumani Oyqor tog'ining kun chiqar tomonida joylashgan qo'ton nomi. Qo'ton atrofi katta-katta toshlar bilan o'ralgan, shunga nisbat berib atalgan.

Arnasoy – Arnasoy tumanidagi suv obyekti. Arna Xorazmda *katta kanal*, Jizzax viloyatida *jarni* bildiradi. Toponimning kelib chiqishini bu hududlarda o'g'uzlar istiqomat qilgan qadim davrlarga bog'lash mumkin.

Gazaikalon – Zomin tumanidagi tog'. Gaza – “*tog' cho'qqisi*”, “*tog' tepasi*”, kalon – “*katta*”. Demak, oronim *katta tog' cho'qqisi* ma'nosini anglatadi.

Chimqortov // Chumqortog' – Jizzax viloyati bilan Tojikiston chegarasida Turkiston tizmasining cho'qqilaridan birining nomi, oronim. Sug'd tilida *chim // chem* so'zi "*istehkom*", *qor/qar/gar* so'zi "*tog*" ma'nosini anglatadi. Nom *istehkomli tog'* oronimik ma'nosiga ega.

Qolgan Sir – Jizzax viloyatidagi Aydarko'lning ikkinchi nomi. Geologlar bu joy to'rtlamchi geologik davr oxirlarida Sirdaryoning o'zani bo'lganligini aniqladilar. Qolgan Sir "Sirdaryoning eski o'zani" demakdir. Sirdaryo bo'yida *Qolgan Sir* degan ko'l va quruq o'zan ko'p.

Kusapan – Forish tumanidagi quduq nomi, gidronim *Upan-apan* qozoq tilida "*pastlik*", "*chuqurlik*", *kus* – "*qo'sh, qo'shaloq*" degani. *Kusapan* gidronimi "*o'pirilgan qo'sh quduq*" demakdir.

Quyidagi toponimlar ham obyektning hajm-ko'lam xususiyatlari motivatsiyasi asosida yuzaga kelgan.

Govqishloq – qishloq nomi. Nom tarkibidagi *gov* so'zi fors-tojik tilida "*katta*", "*ulkan*", "*pahlavon*", "*mo'tabar*" degan majoziy ma'nolarni ifodalaydi. *Govqishloq* – "*katta, ulkan qishloq*"

Prof. B.O'rinboyev qishloq nomini quyidagicha izohlaydi: "Toponim *gov* va *qishloq* qismlaridan tashkil topgan. Ayrim olimlar *gov* tojikcha "sigir" degan ma'noni bildiradi, desalar, boshqalari *gan* – *ob* so'zining variantidir, deydilar. Boshqa manbalarda qo'ng'iroq qabilasi cho'l urug'ining bir shaxobchasi *gov* deb atalishi aytiladi. Fors-tojik tili manbalarida *gov* (gavut) – "*chuqur*", "*chuqurlik*" degan ma'noda qo'llangan: "*juda chuqur joydagi qishloq*" ma'nosi kelib chiqadi. Bizningcha, aholi manzilini hajm jihatidan kattaligiga asoslanib *Govqishloq* deb atalgani asosli.

Kattaqishloq – Baxmal tumani qishloq nomi, oykonim. Yonidagi qishloqqa nisbatan maydoni katta yoki aholi soni ko'p bo'lganligi bois shu nom bilan atalgan. Atrofdagi qishloq bilan maydon hajmi yoki aholisi soni qiyoslangan, miqdor belgisi nomlash uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

Kattaqishloqda aholi dastlab Sangzor daryosi to'lib oqqanligi sababli lalmi yerlarda yashaganlar. Zich aholi keyinchalik suvi kamayganligi uchun daryoga yaqin yerlarni o'zlashtirganlar. Bu yerlar Kattaqishloq nomini olgan Bizningcha, aholi manzilini hajm xususiyatiga ko'ra atalgani haqiqatga yaqin.

Kattasoy – O'smat kenti, Oyqor tog'i yonbag'rida joylashgan qishloq nomi. Qishloqning bu tarzda nomlanishiga sabab qishloq hududidagi soy Oyqor tog'ining Sariqdo'ng deb ataluvchi joyidan boshlangan va juda katta tekislikda joylashganligidir. Bu suv obyekti hajm xususiyatiga ko'ra nomlangan.

O'rtaqishloq – Baxmal tumani qishloq nomi, oykonim. Bunda vaqt jihatidan oldin bunyod bo'lgan ikki qishloq va ulardan keyin paydo bo'lgan uchinchi qishloq qiyoslanadi. Qiyoslash jarayonida ularning joylashish o'ri nisbatlanadi. Yangi barpo qilingan qishloq ilgari nomi bor qishloqlarning oralig'ida qurilgani uchun *o'rta* so'zi nomlash uchun belgi vazifasini o'taydi. *O'rtaqishloq* – atrofidagi qishloqlarga nisbatan oraliq qishloq. Mahalliy ma'lumotlarga ko'ra, so'loqli elining o'rta qismida (*Kultepa, Hayitkultepa, O'rtaqishloq, O'rol, Jarqishloq*) joylashganligi sababli qishloq shunday nom olgan.

Qishloqning qadimgi nomi *Xumko'mdi*. Xum – suyuqlik, don va boshqa mahsulotlarni solib qo'yish uchun xumdonda pishirilgan katta sopol idish. Qadimiy karvon yo'li yoqasida joylashgan qishloqning *Xumko'mdi* deb atalishiga mahalliy aholi ichimlik suvini karvonlar uchun muzdek saqlash maqsadida xumga solib ko'mib qo'yganligi sabab bo'lgan.

Kichikqo'ton — Baxmal tumani qo'ton nomi. Bu qo'ton Zarqo'tonning yuqori tomonida ya'ni, tog'ning tepasida joylashgan. Qo'ton boshqa qo'tonlarga nisbatan ancha kichikligi, yuzdan ziyod molning sig'masligi bois shunday atalgan.

Ko'rinadiki, har bir qo'tonni nomlashda maxsus belgilar e'tiborga olingan. Bu nomlar tasodifiy bo'lmay, shu yerda yashovchi xalqning tajribasidan, estetik didi, dunyoqarashi, urf-odat an'analariidan kelib chiqqan.

Yetimcho'qqi – Zomin tumanidagi orografik obyekt nomi. *Yetim* so'zi geografik nomlar tarkibida "*yolg'iz*", "*yakka*", "*kichikroq*" degan ma'nolarda keladi. Respublikamizda *Yetimtog', Yetimtepa, Yetimko'l, Yetimqir* kabi joylar bor.

Yetimcho'qqi tog'dagi yakka cho'qqi oronimik ma'nosini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Enazarov T. Ba'zi toponimlarning etimologik tahlili // Lingvist ilmiy maqolalar to'plami – Toshkent, 2015.
2. Oxunov N. Joy nomlari ta'biri. – Toshkent: O'zbekiston, 1994.
3. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qiyuvchi, 1988.
4. Hasanov H. Geografik nomlar siri. – Toshkent: O'zbekiston, 1985.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili lug'atining turkiy qatlami. – Toshkent: Universiteti, 2001.
6. Hakimov Q. Jizzax viloyati geografik nomlari. – Toshkent, 2009.
7. Sayyid Azim. Baxmalnoma. – Jizzax: Sangzor, 2001.
8. Uluqov N. O'zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi: Filol. fan. doktori ... dis. – Toshkent, 2010.

“UY RO‘ZG‘OR BUYUMLARI LEKSIKASI ASOSIDA PAYDO BO‘LGAN TURG‘UN BIRIKMALAR TAHLILI

Ziyotova Surayyo Erkin qizi,

Toshkent amaliy fanlar univesiteti
dotsenti (PhD)

Yo‘ldosheva Sevara Umidjon qizi,

Toshkent amaliy fanlar universiteti talabasi

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tili frazeologizmlari tarkibidagi uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlarining lingvokulturologik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Maishiy leksikaning polisemiya, metafora va metonimiya usullari orqali ko‘chma ma’no kasb etishi hamda xalqning milliy-madaniy dunyoqarashini ifodalashdagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqot davomida ushbu komponentli iboralarining inson xarakteri va ijtimoiy munosabatlarni ramziy aks ettirishi misollar yordamida asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar:*leksika, uy-ro‘zg‘or buyumlari, ko‘chma ma’no, frazeologizm, semantika, metafora, milliy mentallik.*

Abstract. The article analyzes the linguocultural and semantic characteristics of household item names (cauldron, knife, bowl, blanket, etc.) within the phraseological units of the Uzbek language. It explores how household lexis acquires figurative meanings through polysemy, metaphor, and metonymy, and highlights their role in expressing the national and cultural worldview of the people. Through various examples, the study demonstrates how these component-based idioms symbolically reflect human character and social relations.

Keywords:*lexis, household items, figurative meaning, phraseologism, semantics, metaphor, national mentality.*

Til – millatmadaniyati, turmush tarzi va dunyoqarashini o‘zida aks ettiruvchi ulkan ko‘zgudir. Har bir xalqning o‘ziga xos milliy xususiyatlari uning so‘z boyligida, xususan, iboralarida yaqqol ko‘rinadi [1;15]. O‘zbek xalqining ko‘p asrlik tarixi, madaniy-maishiy hayoti qadimdan ma’lum bir asbob – uskunarlar va uy- ro‘zg‘or buyumlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Kundalik hayotda uzluksiz foydalaniladigan *qozon, kosa, pichoq, ko‘rpa, elak, qoshiq* kabi ro‘zg‘or buyumlari vaqt o‘tishi bilan faqatgina o‘zining to‘g‘ri (denotativ) ma’nosida emas, balki xalqning ijtimoiy – madaniy tajribasi asosida turlicha ko‘chma ma’nolarda ham faol qo‘llanila boshlagan [2;142]. Natijada tilimizdamaishiy leksika asosida polisemiya

asosida o‘nlab jozibador frazeologik birliklar paydo bo‘lgan. Polisemiya har qanday tilda ham salmoqli o‘rin tutadi. Til boyligi faqat so‘zlar, iboralar miqdori bilan emas, so‘zlarning leksik ma’nolari miqdori bilan ham o‘lchanadi. So‘zlarning ko‘p ma’noliligi til boyligida, shubhasiz, o‘z o‘rniga egadir [3;158]. Borliqdagi ko‘pgina narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatlar alohida nomlanmaydi, ularga nom ko‘chirilishi ma’lum, shuning uchun tilning asosiy qismini polisemem leksemalar tashkil qiladi [4;17]. Badiyatni oshirishdagiv ositalardan biri – ko‘chimdir. U ko‘pma’nolilik hodisasi negizida shakllanadi. Uy – ro‘zg‘or buyumlari nomlarining ko‘chma ma’noga ega bo‘lishi asosan **metafora** (o‘xshatish) **metonimiya** (bog‘liqlik) usullari orqali yuz beradi. Insonlar buyumlarning shakli, vazifasi yoki undan foydalanishdagi xususiyatlarni inson xarakteriga, xatti – harakatiga yoki turli ijtimoiy hodisalarga ko‘chiradilar. Quyida eng faol qo‘llaniladigan uy – ro‘zg‘or buyumlari asosida shakllangan iboralarni tahlil qilamiz:

1. “Qozon” komponentli iboralar–qozon o‘zbek xalqi uchun nafaqat taom tayyorlanadigan idish, balki oila, tirikchilik, ro‘zg‘or butunligi va rizq – ro‘z ramzi hisoblanadi. Shu sababli, uning asosida yuzaga kelgan iboralar aynan shu tushunchalarga aloqador:

a) qozoni boshqa– manfaatlari, tirikchiligi yoxud ro‘zg‘ori alohida bo‘lgan shaxslarga nisbatan ishlatiladi;

b) qozoni bir joyda qaynamaslik – xarakteri to‘g‘ri kelmaslik, murosa qila olmaslik ma’nosini bildiradi;

c) o‘z yog‘iga o‘zi qovurilmoq / o‘z qozonida qovurilmoq – birovning yordamisiz, faqat o‘zining muammolari bilan o‘zi ovora bo‘lib yashash holatini ifodalaydi;

d) qozoni olovi ko‘rmaslik– qashshoqlik, uyda yeyishga hech vaqo yo‘qligini bildiradi.

2. “Pichoq” komponentli iboralar – pichoq o‘tkirlik, kesish xususiyatiga ega asbob sifatida ko‘pincha qat’iyat, muammoning yechilishi yoki aksincha, o‘ta xavfli, chidab bo‘lmas holatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi:

a) pichoqqa ilinadigan– arziydigan, tuzukroq, e’tibor berishga loyiq narsa yoki shaxs ma’nosida;

b) pichog‘i moy ustida – turmush tarzi o‘ta farovon, ishlari yurishgan, moddiy jihatdan hech qanday kamchiligi yo‘q insonlarga nisbatan aytiladi. Bu yerda moy (sariyog‘, dumba) to‘qlik ramzi bo‘lib, pichoqning oson kesishi muammosiz hayotga ishoradir;

c) *suyagiga (yoki joni- joniga) pichoq qadalgoq* – zulm, nohaqlik yoki azobning eng yuqori nuqtasiga yetganini, chidab bo'lmaz darajaga kelganini anglatadi.

3. **“Kosa” va “qoshiq” komponentli iboralar** – kosa va qoshiq idish-tovoq sifatida insonning ichki dunyosi, sirlari va me'yor tushunchalarini ifodalashda qo'llaniladi:

a) *kosa tagida nimkosa* – sirtida ko'rinib turgan ish yoki so'zning zamirida qandaydir yashirin maqsad, sir yoxud hiyla borligini anglatuvchi mashhur ibora;

b) *kosasi oqarmaslik* – yillab mehnat qilsa -da, ro'zg'orida baraka bo'lmagan, boyimagan insonga nisbatan ishlatiladi. “Oqarish” oqartiq (sut – qatiq) ma'nosida kelib, to'qlik ramzidir;

c) *ikki qo'lga bir qoshiq* – ochko'zlik, hamma narsani o'ziniki qilib olishga intilish holatini bildiradi;

d) *bir qoshiq qonidan kechmoq* – kimgadir rahm qilish, qattiq jazolashdan (yoki o'limdan) saqlab qolish.

4. **“Ko'rpa” va “elak” komponentli iboralar** – insonning imkoniyati, daromadi yoki shaxsiy chegarasini ifodalash uchun ishlatiladi:

a) *ko'rpaga qarab oyoq uzatmoq* – har qanday holatda, xususan, iqtisodiy masalalarda o'z imkoniyatini chamalab harakat qilish kerakligini uqtiruvchi ibora;

b) *ko'rpa talashmoq* – hokimiyat, boylik yoki manfaat yo'lida o'zaro janjallashmoq;

c) *yangi elakni devorga osmoq* – biror bir narsa yoki insonga faqat boshida, yangiligidagina qiziqib, keyin e'tiborsiz tashlab qo'yish holatiga nisbatan aytiladi;

d) *elakdan o'tkazmoq* – biron-bir ma'lumot, inson yoki voqeani o'ta sinchkovlik bilan tekshirish, saralash.

O'zbek tili frazeologiyasida uy-ro'zg'or komponentli iboralar shunchaki, maishiy leksika nomi emas, balki xalqning milliy-madaniy qiyofasini namoyon qiladi. Maishiy leksikaning ko'chma ma'nolarga ko'chishi (metaforalashuvi) asosida o'zbek xalqining turmush tarzi, ijtimoiy axloqiy me'yorlari va dunyoqarashi aks etgan. Xususan, bu iboralar orqali oilaviy butunlik, tejamkorlik, sadoqat va sabr kabi qadriyatlarni o'zida aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – B. 15-18.

2. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent Mumtoz so‘z, 2010. – B. 142-145.

3. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2000. – Б. 158

4. Жумаева Ф. Полисемем лексемалар доирасидаги синоним ва антоним семалар тадқиқи. Филол.фан.бўйича фал. докт. дисс. – Фарғона, 2018. – Б. 17.

BIRIKMA METAFORALARNING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Nasirov Muslimjon Maxsutali o‘g‘li,

Qo‘qon davlat universiteti
o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasasi o‘qituvchisi
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikdagi sema (to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘no) va ko‘chma ma‘no (obrazli ma‘no) tushunchalari o‘rtasidagi farq, ularning tildagi vazifasi va matndagi ifodaviy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Nazar Eshonqul asarlari obyekt sifatida olinib, matndagi metaforik bog‘liqliklar, kognitiv birikmalar va obrazlilik manbalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *kognitiv tilshunoslik, metafora, kognitiv metafora, semantic inersiya, badiiy matn, sema, o‘z ma‘no, ko‘chma ma‘no, referent.*

Badiiy matnning asosiy vazifasi – nafaqat voqeani yetkazish, balki o‘quvchida obrazli tasavvur uyg‘otish, ma‘no qatlamlarini chuqurlashtirishdir. Bu jarayonda ko‘chma ma‘no va metaforalarning roli beqiyos. Tilshunos D. Xudoyberganova tomonidan taklif etilgan “semantik inersiya” atamasi badiiy matn semantikasini chuqurroq tushunishda muhim ilmiy tushuncha sifatida maydonga chiqadi.

Uning ta‘rificha, matn boshida ko‘chma ma‘noda ishlatilgan birikma keyingi jummalarga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazib, kogerentlik asosida metaforik mazmunni davom ettiradi. Bu hodisa – semantik inersiya – badiiy matnning ichki mantiqiy va obrazli yaxlitligini ta‘minlovchi muhim vositadir.

Mazkur maqolada badiiy matnda semantik inersiyaning funksional ahamiyati, u orqali yuzaga keluvchi semantik uzluksizlik, obrazlarning tarmoqlanishi va o‘quvchi tafakkuriga ta‘siri keng yoritiladi. Misollar orqali bu hodisaning ijodiy va kognitiv mexanizmlari tahlil qilinadi.

Tadqiqotchi D.Xudoyberganova birikma – metaforalarni tadqiq etar ekan, tilshunosligimizga yana bir yangi termin – “semantik inersiya”

terminini kiritishni taklif etadi. Tadqiqotchi ushbu termini shunday izohlaydi: “Matn boshlanmasida ko‘chma ma’noda qo‘llangan so‘z birikmasi matnning keyingi jumalari semantikasiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi, ya’ni kogerentlik talabi bilan takrorlangan ko‘chma ma’noli birikmalar navbatdagi jumalarga ham metaforik mazmunni olib o‘tadi”.

Darhaqiqat, Nazar Eshonqul asarlarida ham “semantik inersiya” natijasida paydo bo‘lgan bir qancha kognitiv birikma – metaforalarni ko‘rishimiz mumkin. Masalan, “Hammamiz ham kuchli va buyuk bo‘lishni istaymiz, shuning uchun ham umr binosini barpo qilamiz, unga abadiyatni suyay oladigan ustunlar qo‘yamiz, ammo bir kun aqlimizni yig‘ib olib qarasak, biz yaratgan o‘tov qurilmasdan turib vayron qilingan bo‘ladi.” (“Qora kitob”). Ushbu parchada keltirilgan umr binosi (inson hayoti) referenti keyingi jumalardan barpo qilmoq (yashamoq), vayron qilingan (xato qilingan) birikmasini taqazo qilishi aynan semantik inersiya natijasidir.

“Shu sababli uni har kuni ko‘rgim kelar, ko‘nglim o‘tinxonasida olov bo‘lishga shay turgan chog‘larni kovlab, sovutardim.” (“Qora kitob”). Ushbu parchada keltirilgan ko‘ngil o‘tinxonasi (ko‘ngil) referenti keyingi jumalardan chog‘lar (his - tuyg‘ular), sovutardim (voz kechmoq) birikmasini taqazo qilishi aynan semantik inersiya natijasidir.

“Shu lahzalarda ezgulikning naq chegarasini aniqlashim, Iblis oldidagi ojizligimdan saboq chiqarishim, hech qursa qolgan umrimda g‘ofillik to‘rini yorib tashlagim kelardi.” (“Qora kitob”). Ushbu parchada keltirilgan g‘ofillik to‘ri (g‘ofillik) referenti keyingi jumalardan yorib tashlamoq (voz kechmoq) taqazo qilishi aynan semantik inersiya natijasidir.

“Qandaydir sehrli kuch ularning ko‘ngillaridagi norozilik iplarini uzib tashalardi: odamlar ishlashar, nima berishsa qanoat qilishar, teatrga, kinolarga borishar, qo‘shiq ham eshitishardi, biroq g‘alayon qilishmasdi.” (“Bitik”). Ushbu parchada keltirilgan norozilik iplari (noroziilik) referenti keyingi jumalardan uzib tashlamoq (voz kechmoq) birikmasini taqazo qilishi aynan semantik inersiya natijasidir.

“Muhabbat – inson qalbida ochilgan loladir. Agar u so‘lsa, umrning o‘zi ham so‘ladi... To‘rt yildan beri ko‘nglimdagi lolalar chaman-chamn bo‘lib ochilib ketdi.” (“Oq alanga”). Ushbu parchada keltirilgan lola (muhabbat) referenti keyingi jumalardan so‘lmoq (yo‘q bo‘lmoq), ochilib ketmoq (paydo bo‘lmoq) birikmasini taqazo qilishi aynan semantik inersiya natijasidir.

“Goho yuzing gul-u, sochlaring bu oppoq gulni xovuchlab turgan qat-qat gulbarglarga o‘hshab ketadi; gulbarglar bunchalik nafis gulni

tebratganidan ba'zan to'lg'onib-to'lg'onib qo'yadi. To'lg'onar ekan gulbarg qatlari, ora gulning nozik bandi ko'rinib ketadi" ("Oq alanga"). Ushbu parchada keltirilgan gul (inson yuzi) referenti keyingi jummalardan gul barglari (sochlari), gulning nozikbandi(qizning qomati) birikmasini taqazo qilishi aynan semantik inersiya natijasidir.

"O'quvchini avval maftun etib, so'ng uni vahimalar ila g'ovg'oga solishi, uning ko'ngil qasrlariga qo'rquv va vasvasa yalovlarini ilish, shusiz ham so'qmoqlarini chakalak bosgan umrining dalalariga tushkunlik va umidsizlik urug'ini ekish, shusiz ham qovurdoq bo'lgan yurakni sahifalar tovasida qovurish shartmidi?" ("Qalb to'zoni"). Ushbu parchada keltirilgan ko'ngil qasrlari (ko'ngil) referenti keyingi jummalardan qo'rquv va vasvasa yalovlari (qo'rquv va vasvasa), ilmoq (solmoq); umr dalalari (inson umri) referenti keyingi jummalardan tushkunlik va umidsizlik urug'i (tushkunlik va umidsizlik), ekmoq (solmoq) birikmasini taqazo qilishi aynan semantik inersiya natijasidir.

Badiiy matnda semantik inersiya – ko'chma ma'noda boshlangan birikmaning keyingi jumlalarda ham metaforik va semantik yukni saqlab qolishi – badiiy tilning chuqurlik, bog'liqlik va ta'sirchanlik darajasini belgilovchi muhim til hodisasidir. Bu hodisa o'quvchining fikriy jarayoniga ta'sir ko'rsatib, matndagi obrazlarning uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydi, umumiy semantik muhitni mustahkamlaydi. Nazar Eshonqul kabi adiblarning matnlarida bu hodisa nafaqat badiiy vosita sifatida, balki kognitiv struktura va ijodiy til konstruksiyasi sifatida ham faol ishlatiladi. Har bir metaforik boshlanish matn davomida boshqa obrazlar, iboralar va kontekstlar orqali semantik kuchini yo'qotmasdan davom etadi.

Bu esa matnni silliq, yaxlit va kuchli semantik tuzilmaga aylantiradi. Shuningdek, o'quvchi ongida ketma-ket bog'lanib boruvchi obrazlar tizimi shakllanadi. Shunday qilib, semantik inersiya – badiiy matnning mazmuniy chuqurligi va ifodaviy yaxlitligini ta'minlovchi asosiy mexanizmlardan biridir.

Darhaqiqat, Nazar Eshonqul asarlarida ham "semantik inersiya" natijasida paydo bo'lgan bir qancha kognitiv birikma – metaforalarni ko'rishimiz mumkin. Masalan, *"Kimgadir ko'ngil qo'yib qolarmikanman degan umidda yana ko'p qizlarga qalb eshigimni ochib berdim. Biroq bu eshik ularni ichkariga kiritmadi yoki ularning eshigidan men kirolmadim"* ("Tun panjaralari"). Ushbu parchada keltirilgan qalbim eshigi (ko'ngil) referenti keyingi jummalardan ochib bermoq (ko'nglini ochmoq), kiritmadi (xohlamadi) birikmasini taqazo qilishi aynan semantik inersiya natijasidir.

Kengingi jumlalarda ham buni ko‘rishimiz mumkin: *“Ko‘nglim zardoblanib - zardoblanib, oxiri qurtlab ketdi. Ko‘rdilar u yerdagi hayotdan nishona bo‘lgan hamma narsani surib chiqardi. Endi gullay boshlagan orzu daraxtimni ko‘z ongimda yeb bitirdi, o‘zimni esa mana shu kimsasiz tungi xilvatga olib kelib tashladi”* Bu gapda esa orzu daraxti (orzular) referenti keyingi jumlalardan yeb bitirdi (yo‘q qildi), olib kelib tashladi (tushkunlikda qoldi) birikmasi taqazo qilishi semantik inersiya najisidir.

Shunday holatni quydagi jumlada ham ko‘rishimiz mumkin: *"Shu sababli umrimning eng baxtli lahzalari bo‘lib tuyuladigan, ortda qolgan bolalik uyining tuynigidan ichkariga - robiya tomon tez-tez muralab tursam kerak."* Ushbu parchada keltirilgan bolalik uyining tuynigi (xotiralar), referenti keyingi jumlalardan, mo‘ralab tursa kerak (eslamog) birikmasi taqazo qilishi semantik inersiya najisidir.

Keyingi jumlada esa: *“Men o‘zimni axtarib taqdirning besanoq ko‘chalariga tarixdek sochilib ketdim goyo vujudimda son sanoqsiz “men”lar chiqib shaharning yohu ko‘chalariga kirib g‘oyib bo‘lganday”*. Bu gapda taqdirning besanoq ko‘chalariga (sinovlariga) referenti keyingi jumlalardan sochilib ketim (duch keldim) birikmasi taqazo qilishi semantik inersiya.

Yana bir misolda: *“Hamma balo shundaki, bizning ildizimizni kesib qo‘yishgan. Kesib olishganu boshqa bir daraxtga payvand qilishgan. Vujudimizda yod daraxtning qoni kezadi. Gullarimizning erta to‘kilishiga sabab shu”*. Bu gapda ildizimizni (madaniyatini) referenti keyingi jumlalardan kesib qo‘yishgan (yo‘q qilishgan), boshqa bir daraxtga payvand qilishgan (o‘zgartirishgan) birikmasi taqazo qilishi semantik inersiya najisidir. (*“Tun panjaralari”* qissasidan)

Xulosa qilib aytganda, sema va ko‘chma ma‘no o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, tilning ma‘no qatlamini boyitadi, obrazlilik va ifodaviylikni ta‘minlaydi. Tilshunoslikda bu ikki qatlamni ajratib o‘rganish – tilda so‘zlarning qanday ishlatilishini, nutqdagi estetik kuch va ma‘no ko‘lamining kengayishini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Maqolada ko‘rib chiqilganidek, semantik inersiya – ko‘chma ma‘no bilan boshlangan birikma butun matn semantikasiga ta‘sir ko‘rsatishi hodisasi – ayniqsa badiiy nutqda keng namoyon bo‘ladi. Nazar Eshonqul kabi yozuvchilarning asarlarida bu hodisa orqali mazmun uzluksizligi, semantik bog‘liqlik va obrazli tafakkur kuchli ifodasini topadi.

Shunday qilib, semantik inersiya faqat bir stilistik uslub emas, balki matnning ichki mantiqiy-tasviriy strukturasini tashkil qiluvchi muhim til hodisasidir. Bu hodisani chuqur tadqiq qilish – tilda ko‘chma ma‘nolarning

qanday shakllanishi, rivojlanishi va matnga qanday ta'sir ko'rsatishini anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.
2. Eshonqul N. Yalpiz hidi. – Toshkent: Sharq, 2008.
3. Eshonqul N. Shaftoli guli. – Toshkent: O'zbekiston, 2011.
4. Yuldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzah, 2006.

POREYONIMLARNING TUZILISHIGA KO'RA TURLARI VA LISONIY XUSUSIYATLARI

Muhammadaliyev Mirzohid,
NamDU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada poreyonimlarning tuzilishiga ko'ra turlari, xususan, sodda tarkibli poreyonimlar, qo'shma tarkibli poreyonimlar, qisqartma shaklidagi poreyonimlar va ularning semantik xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *onomastika, poreyonim, sodda tarkibli poreyonim, qo'shma tarkibli poreyonim, qisqartma shaklidagi poreyonim.*

Annotation. The article examines the structural types of poreonyms, particularly simple-structured poreonyms, compound-structured poreonyms, abbreviated poreonyms and their semantic features.

Keywords: *onomastics, poreonym, simple-structured poreonym, compound-structured poreonym, abbreviated poreonym.*

Zamonaviy tilshunoslikda onomastik birliklarning struktur-semantik xususiyatlarini o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Keyingi yillarda avtomobil sanoatining jadal rivojlanishi natijasida transport nomlari ham alohida onomastik ko'lam sifatida shakllandi.

Avtomobil nomlari nafaqat texnik identifikatsiya vositasi, balki muhim kommunikativ va pragmatik birlik sifatida namoyon bo'ladi. Ularning nomlanishida orfoepik qulaylik, semantik aniqlik, xalqaro tushunarlilik hamda reklama ta'sirchanligi asosiy mezonlar sanaladi. Shu jihatdan avtomobil nomlarida ham tilning nominativ imkoniyatlari aks ettadi.

Poreyonimlar ham boshqa onomastik birliklar kabi tuzilishiga ko'ra sodda tarkibli, qo'shma tarkibli va qisqartma turlarga bo'linadi. Har bir turga mansub poreyonim morfologik tuzilishi, asosi va modeli bilan tavsiflanadi.

1. Sodda tarkibli poreyonimlar – bir asosdan transport nomlari. Bunday nomlar talaffuzining qulayligi, esda qolishi va fonetik ixchamligi bilan ajralib turadi. Bunday poreyonimlarga, asosan, kuch, tezlik ma'nolarini ifodalovchi sodda apellyativlar lug'aviy asos bo'ladi: *Tiko, Matiz, Nexia, Damas, Lacetti, Tracker, Toyota, Malibu, Cobalt, Spark, Tahoe, Monza, Mustang, Impala, Explorer, Camry, Corolla, Prius, Sonata, Elantra, Cerato, Sportage, Sorento, Rio, Tiggo, Onix, Captiva, Jetta, Polo, Passat, Octavia, Fabia, Kodiaq, Xenia, Yaris, Corolla, Camry, Civic, Accord, Fit, Jazz, Accent, Soul, Tiguan, Altima, Sentra, Camaro, Fiesta, Focus* kabi.

Sodda tarkibli poreyonimlar zamonaviy onomastikada faol qo'llanadi. Masalan, *Spark* nomi ingliz tilida “*uchqun*” ma'nosini bildirib, avtomobilning tezkor va kichikligini anglatadi. *Mustang* esa yovvoyi ot nomidan olingan bo'lib, tezlik va erkinlik ramzi sifatida qo'llanadi. *Tracker* poreyonimi ingliz tilidagi “*track*” (yo'l, iz) leksemasidan yasalgan bo'lib, “*izlovchi*”, “*kuzatuvchi*” ma'nosini ifodalaydi hamda avtomobilning harakatchanlik va funksional imkoniyatini semantik jihatdan aks ettiradi.²⁶² Demak, sodda tarkibli poreyonimlar reklama, psixologik ta'sir va brend identifikatsiyasining muhim vositasi sifatida xizmat qiladi.

2. Qo'shma tarkibli poreyonimlar ikki yoki undan ortiq asosning birikishi asosida hosil bo'ladi. Bunda nomlar avtomobilning turi, klassi yoki funksional xususiyatlari haqida ma'lumotlarni ham ifodalaydi: *Land Cruiser, Range Rover, Grand Cherokee, Grand Wagoneer, Cherokee Trailhawk, Land Rover, Town Ace, Hiace Super, Land Cruiser Prado, Range Rover Sport, Range Rover Evoque, Range Rover Velar, Range Rover Classic, Grand Cherokee L, Super Duty, F-150 Lightning, Highlander Hybrid, Corolla Cross, Pilot Touring, Civil Type* kabi.

Qo'shma tarkibli poreyonimlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Semantik jihatdan boy bo'ladi. Ikki va undan ortiq so'zdan tashkil topib, keng ma'noni ifodalaydi va avtomobil haqida ko'proq ma'lumot beradi. Masalan, *Land Cruiser* – “*land*” (yer) va “*cruiser*” (erkin harakatlanuvchi, sayohat qiluvchi) qismlaridan iborat bo'lib, “yer ustida

²⁶² Oxford University Press. Oxford Learner's Dictionaries: “Track”, “Tracker” // <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>

erkin harakatlanuvchi avtomobil”²⁶³, *Range Rover* – “keng hududlarda harakatlana oladigan hashamatli avtomobil” ma’nosini beradi.

2. Avtomobilning texnik jihatdan tavsiflaydi va tasvirlaydi. Qo’shma tarkibli poreyonimlar avtomobilning kuchi, tezligi, yo’ltanlamaslik kabi asosiy xususiyatlari motivatsiyasi asosida yuzaga keladi. Masalan, *Super Duty* – “juda kuchli va og’ir yuk tashuvchi avtomobil”, *Trailblazer* – bu nom “trail” (yo’l,iz) va “blazer” (yo’l ochuvchi) qismlardan tashkil topgan, ya’ni “yangi yo’l ochuvchi” transport vositasini ifodalaydi.²⁶⁴

3. Reklama funksiyasini kuchaytiradi. Qo’shma tarkibli poreyonimlar xaridorda hissiy ta’sir uyg’otib, mahsulotga qiziqishni oshiradi. Masalan, *Silverado* – “kuchli, ishonchli va qimmatbaho obraz”, *Grand Cherokee* – “kuch va ishonchlilikni ifodalaydi”.

4. Obrazlilik ifodalaydi. Qo’shma tarkibli poreyonimlar real predmetdan ko’ra ko’proq metaforik va tasviriy ma’no beradi. Masalan, *Explorer* – “kashf etuvchi, sayohatchi avtomobil obrazi”, *Skyline* – “ufq va tezlik ramzi”.

5. Xalqaro bozorda brend mavqeini mustahkamlaydi. Qo’shma tarkibli poreyonimlar ingliz tilida universal tushunarli bo’lgani uchun global bozorda brendni kuchaytiradi. Masalan, *Range Rover* – global premium brend sifatida tanilgan, *Land Cruiser* – dunyo bo’yicha ishonchlilik ramzi kabi.

Qo’shma tarkibli poreyonimlarni lug’aviy, morfologik asosiga ko’ra quyidagi modellari ko’p kuzatiladi:

1. Sifat + ot modelidagi qo’shma tarkibli poreyonimlar. Bu turdagi nomlarda birinchi qism avtomobilning sifati yoki darajasini, ikkinchi qism esa asosiy lug’aviy asosni ifodalaydi. Masalan, *Grand Cherokee* – “grand” – ulkan, katta; “Cherokee” – mahalliy qabila nomi. Bu nom avtomobilning qudratli va katta ekanligini ko’rsatadi. *Silverado* – kuch va mustahkamlik ma’nosini anglatadi. *Super Duty* – “super” – juda yuqori daraja, maksimal imkoniyat, “duty” – vazifa, yuk yoki ish bajarish funksiyasi. Bu poreyonim juda og’ir va murakkab ishlarni bajarishga mo’ljallangan, maksimal kuchga ega transport vositasi degan onomastik ma’noni anglatadi.

2. Harakat va hudud ma’nosini bildiruvchi fe’l + ot modelidagi qo’shma tarkibli poreyonimlar. Bunday nomlar avtomobilning har qanday yo’l sharoitiga moslashishi va sayohat imkoniyatini ifodalaydi.

²⁶³ Toyota Motor Corporation. Land Cruiser Official Information // Vehicle Overview. <https://global.toyota/en/>

²⁶⁴ Chevrolet. Trailblazer SUV Model Overview // <https://www.chevrolet.com>

Masalan, *Land Cruiser* – “quruqlik hukmdori” ma’nosini beradi va yo‘ltanlamas xususiyatini ifodalaydi. *Range Rover* – “keng hudud bo‘ylab harakatlanuvchi” ma’nosida qo‘llaniladi. *Trailblazer* – “yo‘l ochuvchi” ma’nosini bildirib, faol va tez harakat semantikasini beradi.

Qisqartma shaklidagi poreyonimlar. Bir nechta so‘z yoki brend nomlarining bosh harflaridan tashkil topadi. Ular, asosan, abbreviatura usuli orqali hosil qilinadi. Bunday nomlash usuli ham zamonaviy avtomobil sanoatida keng tarqalgan bo‘lib, u lingivistik ixchamlilik, xalqaro tushunarlilik va brendni tez eslab qolish imkonini beradi.

Qisqartma shaklidagi poreyonimlar, odatda, kompaniya nomi, texnologik guruh yoki ishlab chiqaruvchi korporatsiyaning identifikatsiya belgisi sifatida qo‘llanadi. Masalan, *BMW* – Bayerische Motoren Werke (Bavariya motor zavodlari) iborasini qisqartmasi. Bu nom kompaniyaning geografik kelib chiqishini (Bavariya, Germaniya) va sanoat yo‘nalishini (motor ishlab chiqarishini) bildiradi; *BYD* – Build Your Dreams (orzularingizni qurish) iborasining qisqartmasi bo‘lib, kompaniya nomi innovatsion avtomobil ishlab chiqaruvchi brendning marketing va ideologik shiorini ifodalaydi.²⁶⁵ Bu nom marketing xarakteriga ega bo‘lib, iste’molchida ijobiy psixologik ta’sir uyg‘otadi; *GMC* – General Motors Company qisqartmasi. Bu nom korporativ tuzilmani bildiradi va brendning yirik sanoat guruhiga tegishli ekanini ko‘rsatadi; *VW* – Volkswagen (“xalq avtomobili”) so‘zining qisqartmasi. Bu nom oddiy xalq uchun mo‘ljallangan avtomobil konsepsiyasini ifodalaydi.

Qisqartma shaklidagi poreyonimlar murakkab korporativ nomlarini ixchamlashtirib, xalqaro bozorda tez taniladigan brend belgilariga aylantiradi. *BWM* va *GMC* kabi nomlar korporativ identifikatsiyani bildirsa, *BYD* esa marketing va ideologik ma’noga ham ega bo‘lgan zamonaviy qisqartma nomdir.

D.Crystalning fikricha, globallashuv jarayonida ingliz tili xalqaro kommunikatsiyaning yetakchi vositasiga aylangan. Shu sababli ingliz tilidagi avtomobil nomlari boshqa tillarga ham faol kirib bormoqda.

²⁶⁵ **BYD Company Limited. About BYD / Brand Story.** <https://www.byd.com>

TA'LIM TIZIMINI IFODALOVCHI ERGONIMLAR XUSUSIDA

Nuriddinova Nozima,

Namangan pedagogik mahorat markazi
katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada ta'lim tizimi nomlarini ifodalovchi ergonimlarning nominatsion-motivatsion, leksik-semantik xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *ergonim, ergourbonim, ta'lim tizimi, idenfikator, ergonimik indikator.*

Bugungi globallashuv jarayonida ta'lim tizimining barqaror rivojlanishi jamiyatning madaniy, intellektual va iqtisodiy taraqqiyotni belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ta'lim sohasida faoliyat yurituvchi muassasa va tashkilotlar nomlari, ya'ni ergonimlar bu tizimning til, tarix, ijtimoiy muhit va madaniyat bilan uzviy bog'liqligini aks ettiradi.

Ushbu maqolada Namangan viloyatida faoliyat yuritayotgan ta'lim tizimiga oid ergonimlar tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi hamda ularning semantik xususiyatlari, nomlash tamoyillari, ijtimoiy funksiyalari ochib beriladi.

Ergonim – faoliyat yuzasidan uyushgan kishilar jamoasi: shuningdek, muassasa, tashkilot va korxonalarining atqoli oti²⁶⁶. Ergonimlar sirasiga inson mehnat faoliyati bilan bog'liq joylar: tashkilot, korxona, muassasa zavod, fabrika, firma, fermer xo'jaliklari, bank, magazin, univermag, gastranom, do'kon, market, supermarket, apteka, xizmat ko'rsatish shaxobchalari va sayyohlik agentliklarining maxsus atqoli nomlari kiradi. Ta'lim tizimi doirasida ergonimlar maktab, kollej, litsey, institut, universitet va o'quv markazlari nomlari bilan bog'liq. Ular nafaqat rasmiy belgilar, balki ijtimoiy indifikator, ma'naviy qadriyatlar ko'zgusi hamdir.

So'nggi yillarda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev rahbarligi va tashabbusi bilan ta'lim sohasiga ham katta e'tibor ortdi. Yangi tahrirdagi ta'lim to'g'risidagi Qonun 2020-yil 23-sentyabrda imzolangan bo'lib, unda ta'limga oid islohotlar bosqichma – bosqich ko'rsatib o'tilgan.

Markaziy shaharlar ergourbonimiyasida ta'lim tizimiga oid ergonimlar alohida o'rin tutadi.

Yurtimizda ko'plab oliy o'quv yurtlari, nodavlat ta'lim muassasalari, o'quv markazlari, maktabgacha ta'lim tashkilotlari o'z faoliyatini boshladi.

²⁶⁶ **Бегматов Э.А.** Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 40.

Ta'lim muassasalari nomlarining shakllanishi tarixiy bosqichlar bilan chambarchas bog'liqdir. O'tmishda ta'lim dargohlari ko'pincha raqamlar yoki hududiy joylashuvi bo'yicha nomlangan bo'lsa, bugun ularga ko'proq ma'no va mazmun yuklash tendensiyasi kuzatilmoqda. Biz mustaqil izlanishlar asosida Namangan shahri va viloyatidagi 50 dan ziyod ta'lim tizimini ifodalovchi ergonimlarni to'pladik: *“Yuksalish”* (Namangan sh. A. Navoiy ko'chasi), *“Ilm ummoni”* (Namangan sh. Taxtakoprik dahasi), *“Novda school”* (Namangan sh. A. Temur ko'chasi), *“Iqro-IT med school”* (Namangan sh. Boburshoh ko'chasi), *“Istiqbol zamin bolalari”* (Namangan sh. Mashrab ko'chasi), *“Mashrab”* (Namangan sh. A. Navoiy ko'chasi), *“Al-Xorazmiy”* (Namangan sh. Yangiobod ko'chasi), *“Ziyokor”* (Namangan sh. A. Temur ko'chasi), *“Tomson”* (Namangan sh. I. Karimov ko'chasi), *“Dunyo”* (Namangan sh. A. Navoiy ko'chasi), *“Nis-Namangan internatsional school”* (Namangan sh. A. Navoiy ko'chasi), *“Turon”* (Namangan sh. Go'zal dahasi), *“UBS”* (Namangan sh. K. Otamirzayev ko'chasi), *“Najot ta'lim”* (Namangan sh. A. Navoiy ko'chasi), *“Nihol”* (Namangan sh. Taxtakoprik dahasi), *“Impuls”* (Namangan sh. I. Karimov ko'chasi), *“Grant ta'lim”* (Namangan sh. I. Karimov ko'chasi), *“Muallim akademiyasi”* (Namangan sh. Navoiy ko'chasi), *“Renesans akademiyasi”* (Namangan sh. Navoiy ko'chasi), *“Taraqqiyot”* (Namangan sh. Navoiy ko'chasi), *“Alizamzam”* (Namangan v. To'raqorg'on t), *“Ilmhub”* (Namangan sh. Uychi ko'chasi), *“Hamroh”* (Namangan sh. Uychi ko'chasi), *“SPS”* (Namangan sh. Uychi ko'chasi), *“Alpomish”* (Namangan sh. Uychi ko'chasi), *“Qirolicha”* (Namangan sh. Z.M. Bobur ko'chasi), *“Al-Hadaya”* (Namangan sh. Uychi ko'chasi), *“Mehmonxonov”* (Namangan, To'raqorg'on sh), *“Algoritm”* (Namangan sh. Bunyodkor ko'cha), *“Liderlar”* (Namangan v. Chust t), *“Amerikan kinder garden”* (Namangan sh. I. Karimov ko'chasi) kabi.

Ta'lim tizimini ifodalovchi ergonimlar quyidagicha guruhlanadi:

1. Muayyan shaxsga tegishlilik motivatsiyasi asosida nomlangan ta'lim muassasalari. Bunday ta'lim muassasalari rahbar, ya'ni muassasa egasi yoki uning yaqinlari ismi bilan atalgan: *“Mehmonxonov”*, *“Alizamzam”*, *“Mashrab”* o'quv markazlari kabi.

2. Xizmat ko'rsatish bilan bog'liq ezgu orzu-istak va maqsadlar motivatsiyasi asosida nomlangan ta'lim tizimini ifodalovchi ergonimlar: *“Yuksalish”*, *“Ziyokor”*, *“Najot ta'lim”*, *“Istiqbol zamin bolalari”*, *“Hamroh”*, *“Taraqqiyot”*, *“Nihol”* xususiy maktablari kabi.

Masalan, “Yuksalish” ergonimiga, yuksalmoq ma’nolarini ifodalovchi *yuksak* (f. *taraqqiy etish, o’sish, yuksak darajaga erishish*)²⁶⁷ ergonimik indikatori lug‘aviy asos bo‘lgan. Bizningcha, nom tushunarli uning maqsadi yorqin ifodalangan. Nom sodda va aniq.

“Ziyokor” ergonimiga tarixiy-etimologik jihatdan arabcha *ziyo* so‘zi lug‘aviy asos bo‘lgan. *Ziyo* so‘zi o‘zbek tilida quyidagi ma’nolarni anglatadi: 1) *yog‘du, yorug‘lik, nur*; 2) *bilim, ma’rifat, ilm, ongli yaratuvchi har qanday narsa*.

Ergonimga so‘zning *yog‘du, yorug‘lik, nur* ma’nolari lug‘aviy asos bo‘lgan. Demak, “*kishilarga, yorug‘lik, nur ulashuvchi, ilm ulashuvchi*” degan onomastik ma’noni anglatadi.

“Najot ta’lim” ergonimiga lug‘aviy asos bo‘lgan najot apellyativi quyidagi ma’nolarda qo‘llanadi:

1. Qutilish, halos bo‘lish.
2. Najot bermoq, najot topmoq.
3. Qutulish yoki qutqarish uchun zarur yordam, ko‘mak.²⁶⁸

Ergonimga so‘zning najot bermoq, najot topmoq, ko‘mak ma’nolari asos qilib olingan, “xayrli maqsadlarda ilm olishga kirishgan yoshlarga najot berish, ko‘mak berish” degan ezgu maqsadlar bilan shunday atalgan.

3. Obyekt va uning xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini metaforik ifodalash motivatsiyasi asosida nomlangan ta’lim tizimini ifodalovchi ergonimlar: “*Qirolicha*” o‘quv markazi (Namangan sh. Navoiy ko‘chasi), “*Novda-school*” (Namangan sh. Uychi ko‘chasi), “*Humo*” (Namangan sh. Uychi ko‘chasi), “*Dunyo*” o‘quv markazlari (To‘raqo‘rg‘on t.) kabi.

“*Qirolicha*” ergonimi boshqa o‘quv markazlaridan farqli o‘laroq yuqori darajada xizmat ko‘rsatish ekanligini ifodalash maqsadida shunday atalgan.

4. Xorijiy yevropacha nomlarga taqlidan yaratilgan ta’lim tizimini ifodalovchi ergonimlar: “*Renesans*” *tour* (Namangan sh. I.Karimov ko‘chasi), “*Algoritm*” (Namangan sh. Bunyodkor ko‘chasi), “*Amerikan kinder garden*” (Namangan sh. I.Karimov ko‘chasi) “*Liderlar*” (Namangan v. Chust sh.) kabi. Bunday nomlar o‘zbek xalqi va tili tabiatiga yot, nomutanosib.

5. Milliylikimiz va tariximizni aks ettiruvchi nomlari: “*Turon*” (Namangan sh. Go‘zal dahasi), “*Mashrab*” (Namangan sh. I.Karimov ko‘chasi), “*Humo*” (Namangan v. Yangiqo‘rg‘on t.) kabi.

²⁶⁷ Ўзбек тилининг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 3-ж. – Б.219.

²⁶⁸ Ўзбек тилининг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 3-ж. – Б.9.

“*Humo*” o‘quv markazi ezgulik ramzi bo‘gan afsonaviy qush nomi²⁶⁹, kimning boshiga qo‘nsa yoki soyasi tushsa, u kishi eng baxtli bo‘ladi, davlat va saltanatga erishadi, deb e‘tiqod qilingan afsonaviy qush; baxt qushi, “davlat qushi”. Bunday nomlarda milliyligimiz, tariximiz, urf-odatlarimiz aks etgan.

Xulosa qilib aytganda, Namangan viloyati ta‘lim tizimi ifodalovchi ergonimlar hududning ijtimoiy-madaniy rivojlanishini aks ettiruvchi ko‘zgudir. Bu nomlar tarix va kelajakni bog‘lovchi ko‘prik vazifasini o‘taydi. Ergonimlarni to‘g‘ri tanlash va ularni milliy ruhda nomlash, shubhasiz, yosh avlod tarbiyasiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ta‘lim – bu kelajak poydevori, ergonimlar esa shu poydevorning birinchi toshidir. Har bir maktab, har bir oliy o‘quv yurti o‘z nomi bilan faxrlanar ekan, u o‘z sharafigini saqlab qolishga va rivojlantirishga intiladi. Ushbu nomlar tiimi orqali biz nafaqat joylarni, balki butun bir ta‘lim falsafasini tushunishimiz mumkin.

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKDA KONSEPT TADQIQINING NAZARIY ASOSLARI

Sadullayeva Sapura Batirbek qizi,
Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy tilshunoslikning muhim kategoriyalaridan biri hisoblangan konsept tushunchasining nazariy asoslari hamda uning lingvomadaniyatshunoslikdagi o‘rni tahlil qilinadi. Konseptning til, tafakkur va madaniyat bilan bog‘liqligi kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan yoritilib, rus, g‘arb va o‘zbek tilshunoslarining ilmiy qarashlari qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, konseptning milliy mentalitet, madaniy qadriyat va semantik tizim bilan aloqador jihatlari tadqiq etiladi. Maqolada konseptni tadqiq etishning zamonaviy metodlari ham ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *konsept, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv lingvistika, mentalitet, semantika, madaniyat, verbalizatsiya, konseptual tizim.*

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida tilshunoslikda antropotsentrik paradigma yetakchi yo‘nalishlardan biriga aylandi. Mazkur paradigma doirasida til inson tafakkuri, madaniyati va milliy dunyoqarashi bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida talqin qilinmoqda. Natijada tilni inson omili asosida

²⁶⁹ **Ўзбек тилининг изохли луғати.** – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 5-ж. – Б.561.

o'rganishga qaratilgan kognitiv lingvistika, psixolingvistika va lingvomadaniyatshunoslik kabi yo'nalishlar shakllandi.

Lingvomadaniyatshunoslik til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabatni tadqiq etuvchi fan sifatida bugungi kunda tilshunoslikning eng dolzarb sohalaridan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalishning markaziy tushunchalaridan biri konsept sanaladi. Chunki konsept xalqning milliy tafakkuri, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi mental birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Tilshunos Yuriy Stepanov konseptni "madaniyatning inson ongidagi asosiy hujayrasi" deb ta'riflaydi. Olimning fikricha, "konsept – bu madaniyatning inson ongiga kirib kelish shaklidir".²⁷⁰ Ushbu yondashuv konseptning nafaqat lingvistik, balki madaniy va psixologik mohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda konseptni o'rganish nafaqat til tizimini, balki xalqning mentaliteti, qadriyatlari va dunyoqarashini tadqiq etishda ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etmoqda.

Tilshunoslikda konsept tushunchasi turli ilmiy maktablar doirasida turlicha talqin qilinadi. Xususan, kognitiv lingvistika vakillari konseptni inson ongida shakllanuvchi bilim birligi sifatida izohlasa, lingvomadaniyatshunoslik vakillari uni madaniy mazmunga ega mental birlik deb hisoblaydilar.

Vladimir Karasik konseptni "madaniyat va tilning o'zaro kesishgan nuqtasida shakllanuvchi mental tuzilma" sifatida baholaydi.²⁷¹ Olim – konsept tarkibida uch asosiy komponent mavjudligini qayd etadi:

- tushunchaviy komponent;
- obrazli komponent;
- qadriyat komponenti.

Mazkur yondashuv konseptning ko'p qatlamli tabiatini ochib beradi.

Anna Wierzbicka konseptlarni milliy tafakkur va madaniyat bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etadi. Tadqiqotchining fikricha, har bir xalq borliqni o'ziga xos tarzda idrok etadi va konseptuallashtiradi. Shu sababli turli tillardagi konseptlarni qiyosiy o'rganish xalqning mentaliteti, dunyoqarashi hamda madaniy qadriyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.²⁷²

²⁷⁰ **Степанов Ю.С.** Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Академический проект, 2004. — 991 с.

²⁷¹ **Karasik V.I.** Yazykovoy krug: lichnost, konsepty, diskurs. – Volgograd, 2002.

²⁷² **Wierzbicka A.** Understanding Cultures through Their Key Words. – New York: Oxford University Press, 1997.

Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan konsept til, tafakkur va madaniyatning o‘zaro integratsiyasi asosida shakllanuvchi murakkab mental birlik hisoblanadi. Konsept inson tafakkurida shakllanib, til orqali verbalizatsiyalanadi hamda madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanadi. Shu jihatdan konsept insonning borliq haqidagi bilimlari, tajribasi va madaniy qarashlarini o‘zida mujassamlashtiruvchi ko‘p qatlamli tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

G‘arb tilshunosligida George Lakoff konseptual tizim nazariyasini ishlab chiqqan olimlardan biri hisoblanadi. Olimning fikricha, inson tafakkuri metaforik xarakterga ega bo‘lib, konseptlar metaforalar orqali shakllanadi.²⁷³ Bu esa konseptlarni o‘rganishda metaforik tahlilning muhim metodlardan biri ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosligida ham konsept masalasi so‘nggi yillarda faol tadqiq etilmoqda. Xususan, Shavkat Safarov kognitiv tilshunoslik doirasida konseptni inson ongida shakllanuvchi bilimlar tizimi sifatida izohlaydi. Olimning fikricha, “til inson tafakkurining verbal ifodasi bo‘lib, konseptual tizim orqali voqelanadi”.²⁷⁴

Shuningdek, o‘zbek tilshunosi Nodira Mahmudova lingvomadaniy birliklarni tadqiq etishda konseptning muhim nazariy kategoriya ekanligini ta’kidlaydi. Tadqiqotchining fikricha, konsept orqali xalqning milliy qadriyatlari va madaniy xususiyatlari namoyon bo‘ladi.²⁷⁵

Lingvomadaniyatshunoslik til birliklari orqali xalqning madaniy dunyoqarashini o‘rganadi. Shu jihatdan konsept mazkur fan doirasidagi asosiy tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi.

Konseptlar:

- maqollar,
- frazeologizmlar,
- metaforalar,
- aforizmlar,
- badiiy matnlar orqali verbalizatsiyalanadi.

Masalan, “vatan”, “oila”, “sevgi”, “or-nomus”, “mehmondo‘stlik” kabi konseptlar o‘zbek xalqining milliy-madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Shu sababli konseptlarni o‘rganish xalq mentalitetini tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi.

²⁷³ **Lakoff George.** Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.

²⁷⁴ **Safarov Sh.** Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Sano-standart, 2006. – 220 b.

²⁷⁵ **Mahmudova N.** Til va madaniyat munosabatlari. – Toshkent: Fan, 2013. – 186 b.

Viktoriya Maslova konseptni “madaniyatning inson tafakkuridagi aksi” deb baholaydi.²⁷⁶ Olimning fikricha, konseptlar milliy ong va madaniyatning til orqali ifodalangan shaklidir.

Konsept tuzilishi odatda yadro va periferik qatlamlardan iborat bo‘ladi.

Yadro qismida konseptning asosiy va universal belgilarini ifodalovchi birliklar joylashadi. Periferik qatlamda esa individual, emotsional va milliy-madaniy xususiyatlar shakllanadi. Masalan, “mehmondo‘stlik” konseptining yadrosida mehmonni hurmat qilish tushunchasi mavjud bo‘lsa, periferiyasida milliy taomlar, urf-odatlar va muomala madaniyati bilan bog‘liq komponentlar mujassamlashadi.

Zamonaviy tilshunoslikda konseptlarni o‘rganishda turli metodlardan foydalaniladi. Ulardan eng asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- semantik tahlil;
- komponent tahlil;
- konseptual tahlil;
- assotsiativ eksperiment;
- qiyosiy tahlil.

Semantik tahlil konseptning ma’no qatlamlarini aniqlashga xizmat qiladi. Komponent tahlil esa konsept tarkibidagi asosiy semalarni ajratishga imkon beradi.

Assotsiativ eksperiment metodi psixolingvistika va kognitiv lingvistika doirasida keng qo‘llaniladi. Mazkur metod orqali respondentlarning muayyan konsept haqidagi assotsiativ tasavvurlari aniqlanadi.

Konseptlarni qiyosiy tahlil qilish turli xalqlarning mentaliteti va milliy qadriyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, qiyosiy lingvomadaniy tadqiqotlar globallashtirish jarayonida madaniyatlararo kommunikatsiyani chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, konsept zamonaviy tilshunoslikning muhim nazariy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. U til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritishga xizmat qiluvchi mental birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Lingvomadaniyatshunoslikda konsept xalqning milliy qadriyatlari, mentaliteti va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi asosiy birlik hisoblanadi. Shu sababli konseptlarni o‘rganish nafaqat til tizimini, balki xalqning madaniy dunyoqarashini ham tadqiq etish imkonini beradi.

²⁷⁶Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

Bugungi kunda konsept tadqiqi kognitiv lingvistika, psixolingvistika va lingvomadaniyatshunoslikning eng istiqbolli yoʻnalishlaridan biri sifatida rivojlanib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
2. Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика. – М: Наука, 2004. – 560 с.
3. Mahmudova N. Til va madaniyat munosabatlari. – Toshkent: Fan, 2013. – 186 b.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М: Академия, 2001. – 208 с.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Sano-standart, 2006. – 220 b.
6. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. – М: Академический проект, 2004. – 991 с.
7. Lakoff George. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
8. Wierzbicka Anna. Understanding Cultures through Their Key Words. – New York: Oxford University Press, 1997. – 317 p.

ISMLARDA JINSNI IFODALOVCHI INDIKATORLAR

Toʻychiyeva Zuleyxa Hamroqoʻlovna,
Guliston davlat universiteti,
oʻzbek tilshunosligi kafedrasida oʻqituvchisi

Annotatsiya: Maqolada ismlarda jinsni ifodalovchi indikatorlar haqida fikr yuritilgan. Kishi ismlarida jins tushunchasining ifodalanishi qonuniyat ekanligini, erkaklar va ayollar ismiga xos umumiy va farqli xususiyatlar ilmiy tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: *antroponim, antroponimika, biologik jins, erkaklar ismi, ayollar ismi, erkak jinsini ifodalovchi indikatorlar, ayol jinsini ifodalovchi indikatorlar.*

Maʼlumki, atoqli otlar oʻz genezesiga koʻra, tilning eng qadimiy, yashovchi hamda turgʻun qatlamlaridan biridir. Ismlar oʻtmishda koʻp asrlar davomida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan va bizga tarixiy-lisoniy boylik sifatida yetib kelgan ulkan madaniy va maʼnaviy qimmatga molik boʻlgan

lugʻaviy qatlamdir. Ismlarda, ularning yaratilishida oʻzbek xalqi oʻtmishining tarixi, orzu va intilishlari, ijtimoiy va diniy – falsafiy qarashlari, rasm-rusumlari, eʼtiqod va ishonch oʻz ifodasini topgan. Mana shu maʼnoda ismlar tilning boshqa bir qator qatlamlari kabi oʻzbek xalqi maʼnaviy qadriyatlarining tarkibiy qismidir.

Oʻzbek tilshunosligida atoqli otlar tizimini tadqiq etish boʻyicha myayyan ishlar amalga oshirilgan. Ayniqsa, oʻzbek antroponimlarining materiallarini toʻplash, ismlarning lugʻaviy maʼnoviy xususiyatlarini, lisoniy tuzilishi, etnografik – motivativ maʼnolarini tadqiq etish, oʻzbek mintaqaviy antroponimiyasining oʻziga xos tomonlarini aniqlash ishiga, ismlarning imloviy, izohli lugʻatlarini tuzish sohasiga tilshunos olim E.Begmatov (1965), S.Kenjayeve (2011) va boshqalar munosib hissa qoʻshganlar. Shunday boʻlsada, oʻzbek antroponimlarining paydo boʻlishi, taraqqiyoti, ism berishning motivativ va sotsiolingvistik asoslari, bunda lingvistik va nolingvistik omillarning tutgan oʻrni, antroponimiyada sotsiolingvistik nuqtayi nazardan ilmiy tadqiq etish, antroponimlarning jinsni belgilashdagi roli kabi masalalar oʻz tadqiqini kutmoqda. Ismlar tizimini sotsiolingvistik aspektda oʻrganmasdan turib, antroponimlarning paydo boʻlishi, antroponimlar tizimining rivojlanishi, boyishi va oʻzgarishi kabi muhim xususiyatlarni ilmiy asoslash mumkin boʻlmaydi.

Taniqli rus tilshunosi M.Nemirovskiy (1938) shunday yozadi: "Dunyoda jins u yoki bu tarzda lisoniy ifoda etilmagan birorta til mavjud emas. Tilda maʼlum, bir nominal klassifikatsiyaning mavjudligi yoki uning mavjud emasligi ushbu tilning -tirik mavjudotlar jinsini ifodalash imkoniyatiga aslo taʼsir koʻrsatmaydi va turk, moʻgʻul va boshqa qator tillar kabi hech qanday nominal klassifikatsiyaga ega boʻlmagan tillar jinsni farqlashda ikki yoki uch jinsli tillardan sira qolishmaydi".

Bundan xulosa chiqadiki, biologik jins dunyoning barcha tillarida ifoda etiladi. Faqat ularning ifodalanish usullarida hamda ushbu usullarshshg u yoki bu tilda qay darajada aks etishida farqlanishlar mavjud, xolos.

Tilimiz tarixiga nazar tashlasak, jinsni ifodalovchi leksik birliklar oʻta qadimiyligining guvohi boʻlamiz.

Mahmud Koshgʻariyning "Devonu lugʻotit turk" asaridan oʻrin olgan leksik birliklar turli - tuman semantik guruhlariga tegishli boʻlib, ular orasida jinsni ifodalovchi leksemalar oʻziga xos mavqega egadir. "Devon"da qayd etilgan jinsga doir leksik birliklarni mazmun - mohiyati nuqtai nazaridan ikki guruhga ajratish mumkin. Jins haqida gap ketganda, umuman, jonzotlar, xususan, inson va hayvonot dunyosiga doir erkak va ayollik belgilari tasavvurda gavdalanadi.

“Inson, kishi, odamlar” umumlashtiruvchi ma’nosini ifodalash uchun ajdodlar tilida "kishi" leksemasi ishlatilgan. Asar muallifi ushbu leksik birlikning qayd etilgan semalarni ifodalashini ta’kidlagan holda, uning bir qator leksemalar bilan sintagmatik munosabatga kirishib, insonning xulq-atvorini anglatuvchi soʻz birikmalarini hosil qilganligini ta’kidlaydi: mungʻan kishi “ezma, sergap odam” (1,412), toq kishi “toʻq odam” (I, 320), kirtʻch kishi “hasadgoʻy odam” (1,424) koʻrilayotgan maʼnoda **kishi** soʻzi Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig" asarida ham qayd etiladi (1,310). Bu asarlardagi ashyoviy misollar “odamiylik, insoniylik” maʼnosidagi **kishilik** yasamasining yuzaga chiqishiga asos boʻlgan kishi leksemasining faol boʻlganligini isbotlaydi (Mahmud Koshgʻariy, 1963).

Eski turkiy til davriga kelib, umummaʼnoni ifodalovchi kishi leksemasining "xotin zavja" xususiy maʼnosini anglata boshlaganligi "Devonu lugʻotit turk" asarida ham koʻrsatib oʻtilgan. Ushbu differensial semaning yagʻmolar tiliga xosligini M.Koshgʻariy alohida qayd etgan. Taʼkidlash oʻrinliki, kishi soʻzining keyingi maʼnosi dastlab Turfon matnlarida birlamchi maʼnosi bilan yonma - yon ishlatilgan.

Kishi leksemasining dastlabki maʼnosi keyingi davr obidalarida tilida ham saqlanib qolgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham bu soʻz oʻzining qadimiy maʼnosini muayyan darajada davom ettirmoqda. Chunonchi, "erkak"ka nisbatan erkak kishi, "ayol"ga nisbatan xotin kishi birliklari qoʻllanib, insonlarning jinsiy tafovutlari belgilanadi.

Oʻzbek antroponimikasi boʻyicha qator tadqiqotlar olib borgan tilshunos olim E.Begmatov (1998) shunday yozadi: "Antroponimika jins kategoriyasiga befarq qaray olmaydi. Bu jihatdan u turdosh ot va atoqli otlarning boshqa tiplaridan ajralib turadi".

Odatda antroponimlarning yaratilishi muayyan ehtiyoj va qonuniyatlar asosida yuz beradi. Nomlash jarayoni maʼlum bosqichlardan iborat boʻladi. Bu bosqichlar birin - ketin, ikkinchisi birinchisidan mantiqan va ehtiyojga koʻra kelib chiqadi.

Birinchi bosqich:

nomlash ehtiyoji (bolaning tugʻilishi va uni oʻzgalardan farqlash lozimligi);

nomlanuvchi obʼekt (bola, chaqaloq);

ism tanlash;

tanlangan ism motivi (asos, sabab);

nomning lisoniy materiali (soʻz yoki soʻz birikmasi);

nomlash jarayoni (ism qoʻyish bilan bogʻliq rasm-odatlarining ijrosi);

nomlash hosilasi, ijrosi, antroponimik, nominatsion birlik;

ismning nominativ va kommunikativ vazifasi.

Ikkinchi bosqich:

shaxs ismiga familiyani tirkash;

shaxsning ota ismini qayd etish:

Chaqaloqni nomlashda nominatorlar ikki vositadan foydalanishadi:

1. An'anaviy va tayyor ismlar fondidan.

2. Yangi yasalgan (ijod qilingan) ismlardan.

Odatda ota - onalar bolaning sog'ligi, yashab ketishi, kelajak baxti va omadi uning ismiga ham bog'liq, deb tushunishadi.

Ismlar qaysi jins vakilini nomlayotganiga qarab, ularni ikkita yirik guruhga ajratish mumkin: 1) erkaklar ismi; 2) ayollar ismi. Kishi ismlarining bu tarzda farqlanishida ismning ma'no xususiyati hamda ism qo'yish urf-odati va an'analari muhim omil sanaladi. Shubhasiz, erkak va ayol jinsini farqlovchi ismlar uzoq o'tmishning mahsuli bo'lib, asta - sekin shakllangan lingvistik jarayondir. Ma'lum ismning erkak yoki ayol kishi uchun atoqli ot bo'lib kela olishi nafaqat o'zbek tiliga xos hodisa, balki dunyo xalqlarining aksariyatida shunday ekanligi hech kimga sir emas. Masalan, hozirgi zamon kishi ismlari orasida Laylo, Shahnoza, Lobar, Dildora, Maftuna, Dilbar kabi ismlar faqat ayollarga qo'yiladi va faqat shu jins vakillarinigina bildiradi. Shavkat, Shuhrat, Bahodir, Sanjar, Ma'ruf, Bosim kabi ismlar faqat erkaklarga qo'yiladi va shu jinsga xoslikni bildiradi.

Kishi ismlarida jins tushunchasining ifodalanishi qonuniyat bo'lib, bu narsa ismning jamiyatdagi funksiyasidan kelib chiqadi. Ismning asosiy vazifasi nafaqat kishilarni nomlash, balki jamiyat a'zolarini bir - biridan farqlash, ya'ni differentsiatsiya qilish hamdir. Shuning uchun ham ayrim ismlar faqat ayollarni nomlashga, ayrimlari faqat erkaklarni nomlashga xizmat qiladi. Agarda bitta leksema ham ayolni, ham erkakni ifodalasa, unda boshqa vositalarga, masalan, morfologik va sintaktik usullarga murojaat qilinadi: Nazir - Nazira, Umid - Umida, Tursun -Tursunoy, O'lmas - O'lmasxon kabi.

O'zbek tili antroponimlarida jinsning ifodalanishi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan S.Kenjaeva quyidagilarni yozadi: "Erkaklar va ayollarga beriladigan ismlarda bir xil motivli (Tursun, O'lmas) nomlar mavjud. Ammo ushbu motivni ifoda etayotgan ismning apellyativ asosida malum farqlanishlar mavjud. Mana shu farq ba'zi erkaklar ismining ayollarga berilmasligida, aksincha, ayollarga beriladigan ba'zi ismlarning erkaklarga qo'yilmasligida ko'rinadi" (Kenjaeva, 2011).

O'zbek tilidagi ayol va erkaklarga xos bo'lgan ismlarni ma'no belgilariga qarab, quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin:

1. Tursun soʻzining maʼnosi bilan bogʻliq boʻlgan ismlar: Tursunboy, Tursunqul, Tursunoy, Tursuntosh va boshqalar. Bunday ismlar odatda oilada bola turavermagach, shunday nomlar qoʻyiladi. Toʻxta, Toʻxtasin, Toʻxtamurod, Toʻxtaboy, Toʻxtaoy, Toʻxtagul hamda Turdi, Turdiboy, Turdiquil, Turdibek, Turdixol, Turdixon kabilar ham shunday nomlar jumlasiga kiradi.

2. Farzandning tugʻma belgilari - xol, nor, ortiqcha oʻsimta, oltinchi barmoq kabilar bilan bogʻliq ismlar.

Bunday tugʻma belgilar har ikki jins vakillarida ham uchraydi. Shunga koʻra, erkaklarga Nishon, Ziyodbek, Nortoy, Xolbek, Anorboy, Ortiq kabi ismlar, ayollarga Nishona, Ziyoda, Xolida, Anora, Ortigʻoy kabi ismlar qoʻyiladi. Jins modifikator orqali aniqlanadi.

3. Hayvon nomlari bilan bogʻliq kishi ismlari. Bunday ismlar hayvonlarga xos boʻlgan kuch, chaqqonlik, qoʻrqmaslik, uchqurlik, goʻzallik, nafislik kabi xususiyatlarga nisbatan qoʻyiladi. Qoʻchqor, Arslon, Qoplon, Lochin, Burgut kabi ismlar erkaklarga, Qunduz, Toʻti, Qaldirgʻoch kabi ismlar ayollarga qoʻyiladi.

4. Qimmatbaho tosh va metallar nomi bilan bogʻliq ismlar. Qimmatbaho toshlar ham koʻpincha ayol bilan assotsiatsiya qilingani uchun bunday ismlar ayollarga qoʻyiladi: Yoqut, Feruza, Marjon, Zumrad, Oltinoy kabi. Bunday metallar bilan bogʻliq ismlar erkaklarga ham qoʻyiladi - faqat bunda jinsiy modifikator ishtirok etishi kerak: Oltinoy - Oltinbek, Tillabibi - Tillabek, Olmosoy - Olmosbek kabi.

5. Osmon jismlariga nisbat berib qoʻyiladigan ismlar. Bunday nomlar asosan ayollarga qoʻyiladi: Oftob, Oftobxon, Hulkar, Oyxon, Yulduz kabi. Baʼzi hollarda erkaklarga ham bunday nomlar qoʻyiladi: Quyosh, Quyoshbek kabi.

6. Uy-roʻzgʻor buyumlari va mehnat qurollari nomlari bilan bogʻliq ismlar asosan erkaklarga qoʻyiladi: Bolta, Boltaboy, Tesha, Teshaboy, Oʻroq, Oʻroqboy kabi.

7. Sifat soʻzlardan hosil qilingan ismlar erkak va ayollarga qoʻyilishida maʼlum xususiyatlar hisobga olinadi. Bunday ayollarga xos boʻlgan goʻzallik, nafislik, dilbarlik, erkaklarga xos boʻlgan mardlik, sabr, matonat kabilar nazarda tutiladi. Ayollarga Shirin, Barno, Suluv, Lobar, Goʻzal kabi ismlar, erkaklarga Bahodir, Botir, Qodir kabi ismlar qoʻyiladi.

8. "Parda" soʻzi bilan bogʻliq ismlar ham ayollarga, ham erkaklarga qoʻyiladi: Pardaboy, Pardaql, Pardaxol, Pardaoy kabi. Bunday ismlar odatda pardali boʻlib tugʻilgan chaqaloqlarga qoʻyiladi.

9. “Juma” so‘zi bilan bog‘liq ismlar: Jumabek, Jumaboy, Juman, Jumaqul, Jumat ismlari erkak kishilarga, Jumagul, Jumaxol, Jumaoy ismlari ayollarga qo‘yiladi.

10. Biror bayram, tarixiy voqea, to‘y - tomosha bilan bog‘liq ismlar. Farzand mana shunday – tarixiy voqealar bilan bog‘liq hollarda tug‘ilsa, ularga shunday mos ismlar qo‘yiladi. Farzand juma kuni tug‘ilsa Odina, Madina, Jumaboy, Jumagul, bayram kunlari tug‘ilsa, Shodmon, Shodmonoy, Bayramxon, Navro‘za, Navro‘zbek, Muborak, to‘y kuni tug‘ilsa, To‘ychi, To‘ybek, To‘ygul, To‘yxon kabi ismlar qo‘yiladi.

11. “Safar” so‘zi bilan bog‘liq ismlar. Bunday ismlar ko‘pincha safar oyida yoki safar chog‘ida tug‘ilgan chaqaloqlarga nisbatan qo‘yiladi: Safar, Safarboy, Safarali ismlari erkak kishiga, Safaroy, Safargul, Oysafar ismlari ayollarga qo‘yiladi.

12. “Ergash” so‘zi bilan bog‘liq ismlar. Bunday ismlar “oilada bolalar ko‘p bo‘lsin, bir - biriga ergashib yursin” degan ma’noda qo‘yiladi. Erkak kishilarga Ergash, Ergashqul, Ergashboy degan ismlar, ayol kishilarga nisbatan Ergashoy, Ergashxon kabi ismlar qo‘yiladi.

O‘zbek antroponimlari bo‘yicha olib borilgan kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek ismlarida uchraydigan ba’zi elementlar faqat erkaklar ismlarida, ba’zilari esa faqat ayollar ismlarida, uchraydi. Ya’ni mazkur elementlar ishtirokida hosil qilingan antroponimlar qaysidir aniq jinsga ishora qiladi. Bunday ko‘rsatkichlar jins ifodalovchi indikatorlar deb hisoblanadi. Ular mohiyatan antroponimik indikatorlarni tashkil etadi. Bunday indikatorlar ikki guruhga ajratiladi: 1) alohida ishlatilmay, affiks holiga kelib qolgan jins indikatorlari. Affiks holiga kelib, qolganligi uchun ular ismdan keyin qo‘yiladi; 2) leksik ma’nosi saqlanib qolgan, alohida ham ishlatiladigan birliklar. Bunday indikatorlar qo‘shma ismlar tarkibida uchraydi.

Birinchi guruhga kiruvchi jins indikatorlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

Ayol jinsini ifodalovchi indikatorlar: -oy, -bib, -bonu, -nisa. Bunday elementlari mavjud ismlar ayollarga qo‘yiladi: Xursanoy, Tursunoy, To‘lg‘onoy, Hamrobibi, Salimabonu, Umrinisa kabi.

Erkak jinsi indikatorlari: -toy, -boy, -bek, -illa. Bunday elementlari mavjud ismlar faqat erkaklarga qo‘yiladi: Nortoy, Xoltoy, Nurboy, Nurbek, Ismatilla kabi.

Ikkinchi guruh indikatorlariga ayollar ismini hosil qilishda faol ishtirok etuvchi -gul, -oy, faqat erkaklar ismlari tarkibida uchraydigan -qul, -abdu

kabi intikatorlarni kiritish mumkin: Gulchehra, Gulbahor, Gulkaram, Oyxon, Nurxon, Rahmonqul, Berdiqul, Abdushukur, Abduvodir kabi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida grammatik jins kategoriyasi mavjud bo'lmasa-da, jins ma'nosi turli usullar orqali ifoda qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Автореф. дисс. ...канд. фил.наук. Ташкент, 1965. 16 с.

2. Кенжаева С. Ўзбек антропонимларининг семантик ва социолингвистик тадқиқи. Фил. фан. номз. дисс. ...автореферати. Тошкент, 2011. – 16 б.

3. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-III том. Тошкент, 1963. – 254 б.

4. Немировский М. Способы обозначения поля в языках мира. – Москва, 1938. – 216 с.

CHET TILINI MASHQLAR YORDAMIDA O'RGANISHNING AFZALLIKLARI

Matyaqubova Ozoda Masharipovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Sobirova Laylo Botir qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Maqolada chet tilini o'qitishda mashqlar tipologiyasining ahamiyati va o'rni yoritiladi. Mashqlarni to'g'ri tasniflash orqali o'quvchilarning til ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, leksik, grammatik va kommunikativ mashqlarning o'ziga xos xususiyatlari hamda ularning dars jarayonidagi samaradorligi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *mashq, tipologiya, chet tili, ko'nikma, kommunikativ yondashuv.*

Bugungi kunda chet tilini o'qitish jarayoni faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmay, amaliy ko'nikmalarni shakllantirishni ham talab etadi. O'quvchilarning tilni samarali o'zlashtirishi ko'p jihatdan dars jarayonida qo'llaniladigan mashqlarga bog'liq. Mashqlar nazariyasi metodika fanining ajralmas qismi hisoblanadi. Biron yangi bilimni o'zlashtirishda o'rganish jarayonini mashqlarsiz tasavvur qilish qiyin. Biz mashqlar nazariyasi

deganda, ta'lim va tarbiya jarayonida o'qitish va o'rganish jarayonlarini samarali amalga oshirish uchun mashqlarni tashkil etish, ishlab chiqish va ularni tahlil qilish bilan shug'ullanuvchi ilmiy sohani tushunamiz.

Mashq – bu til materialini faol qo'llash orqali o'rganishni ta'minlaydigan topshiriqdir. Biroq, biz uning bir qator funksiyalaridan tashqari, yangi bilim olishda, xususan til o'rganishdagi o'rni va vazifalari xususida so'z yuritamiz. Har bir til materialini o'zlashtirishda mashqlar muhim o'rin tutadi. Mashqlar – bu insonni faqat biror mahoratga o'rgatishdan tashqari, uning ijtimoiy, hissiy va kognitiv salohiyatini rivojlantirish uchun xizmat qiladigan murakkab tizimdir. Shuningdek, ularning maqsadi faqat bilim yoki ko'nikmalarni rivojlantirishda emas, balki ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishda, madaniy va emotsional rivojlanishda ham muhim o'rin tutadi.

O'rganish jarayonida mashqlar faqatgina bilim olish emas, balki insonning mantiqiy tafakkuri, qaror qabul qilish jarayonlari va o'zini o'zi nazorat qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Mashqlar orqali inson yangi vaziyatlarga qanday javob berishni, resurslarni qanday taqsimlashni va o'z tanlovlarini qanday optimallashtirishni o'rganadi. Masalan, chet tili o'rganishda bajariladigan mashqlar nafaqat grammatik, fonetik, leksik ko'nikmalarni shakllantiradi, balki madaniyatga oid bilimlarini oshiradi, balki murakkab qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan malakalarni ham o'zlashtiradi. Til o'rganayotganda turli xildagi murakkablik darajasidagi mashqlarni bajarish muhimdir. Bu borada turli olimlar o'zlarining mashqlar tasnifini ishlab chiqqanlar.

Chet tilini o'qitishda mashqlar tipologiyasi o'quv jarayonini samarali tashkil etishda muhim metodik asos hisoblanadi. Mashqlar o'quvchilarning til ko'nikmalarini shakllantirish, rivojlantirish va mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu sababli ularni maqsadga muvofiq ravishda tasniflash zarur.

O'zbek olimi J. Jalolov o'zining “Chet tili o'qitish metodikasi” asarida mashqlarni ularning vazifasiga ko'ra bir necha turlarga ajratadi. Unga ko'ra, “Mashqlar shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi va takomillashtiruvchi bosqichlarda qo'llaniladi hamda har biri o'quv jarayonida o'ziga xos funksiyani bajaradi”. [1] Shakllantiruvchi mashqlar o'quvchilarga yangi til materialini o'zlashtirishga yordam beradi. Bu bosqichda o'quvchilar yangi so'zlar, grammatik shakllar va til birliklari bilan tanishadi. Masalan: *Répétez les mots après le professeur (So'zlarni o'qituvchidan keyin takrorlang)*.

Bu kabi mashqlar orqali o'quvchilarda boshlang'ich bilim va ko'nikmalar shakllanadi. Rivojlantiruvchi mashqlar esa o'zlashtirilgan bilimlarni nutqda qo'llashga yo'naltiriladi. Bu jarayonda o'quvchilar

mustaqil fikrlashga o'tadi va o'z bilimlarini turli vaziyatlarda qo'llashni o'rganadi. Masalan: *Faites un dialogue avec votre partenaire (Sherigingiz bilan dialog tuzing)*. Bu turdagi mashqlar o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Takomillashtiruvchi mashqlar esa ilgari o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash hamda chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Bu bosqichda o'quvchilar erkin nutq faoliyatiga yaqinlashadi. Masalan: *Exprimez votre opinion sur ce sujet (Ushbu mavzu bo'yicha fikringizni bildiring)*. Bunday mashqlar o'quvchilarning erkin fikr bayon etish qobiliyatini shakllantiradi.

Shunday qilib, J.Jalolov tomonidan ilgari surilgan ushbu tasnif mashqlarni tizimli ravishda tashkil etishga yordam beradi. Mazkur yondashuv orqali o'quvchilar avval bilimni egallaydi, keyin uni amalda qo'llaydi va oxirida mustaqil ravishda rivojlantiradi. Natijada til o'rganish jarayoni izchil va samarali kechadi.

Chet tilini o'qitish metodikasida mashqlarni turli mezonlarga ko'ra tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Sh.Alimov va A.Ismoilov quyidagicha ta'kidlaydi: "Mashqlar qaysi tilda bajarilishiga ko'ra 2 ga bo'linadi: bir tilli va ikki tilli mashqlar. Bajarilish formasiga ko'ra og'zaki va yozma bo'lishi mumkin. Nutq faoliyatining turlariga ko'ra: gapirishga, tinglab tushunishga, o'qishga va yozishga o'rgatuvchi mashqlar farqlanadi. Nimaga asoslanganligiga ko'ra: situatsiyaga, mavzuga, mavzu fragmentiga, matnga, matn bilan bo'lgan munosabatga, ko'rgazmali qurollar ishlatishga doir mashqlarni keltirish mumkin." [2]

Ushbu fikrga asoslanib aytish mumkinki, mashqlarni turli mezonlar bo'yicha tasniflash o'quv jarayonini tizimli tashkil etishga xizmat qiladi. Har bir tasnif o'quvchilarning ma'lum til ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Masalan, bir tilli mashqlar o'quvchilarning o'rganilayotgan til muhitiga kirib borishini ta'minlasa, ikki tilli mashqlar tushunishni yengillashtiradi. Og'zaki mashqlar tezkor muloqot ko'nikmasini shakllantirsa, yozma mashqlar fikrni izchil va aniq ifodalashga yordam beradi. Shuningdek, nutq faoliyati turlariga asoslangan mashqlar tilni kompleks o'zlashtirishga xizmat qiladi. Situatsiya va mavzuga asoslangan mashqlar esa o'quvchilarni real hayotga yaqin vaziyatlarda tilni qo'llashga o'rgatadi. Demak, mashqlarni bunday tasniflash chet tilini o'qitish jarayonini samarali va maqsadli tashkil etishga imkon beradi.

Yuqorida tahlil qilingan mashqlar tasnifi shuni ko'rsatadiki, chet tilini o'qitish jarayoni bir-biri bilan uzviy bog'langan bosqichlardan iborat tizimli faoliyatdir. Mashqlarni turli mezonlar asosida tasniflash o'quvchilarning

tilni chuqur va ongli o'zlashtirishiga xizmat qiladi hamda dars jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi.

J.Jalolov tomonidan taklif etilgan shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi va takomillashtiruvchi mashqlar tizimi o'quv jarayonining asosiy metodik bosqichlarini belgilab beradi. Shakllantiruvchi bosqichda o'quvchilar yangi til materialini qabul qiladi va dastlabki ko'nikmalarni hosil qiladi. Bu bosqichda mashqlar asosan takrorlash va tanishish xarakterida bo'ladi. Masalan, o'quvchi yangi so'zlarni eshitadi va ularni takrorlaydi, bu orqali talaffuz va leksik birliklar mustahkamlanadi. Rivojlantiruvchi bosqichda esa o'quvchilar o'zlashtirilgan bilimlarni nutqda qo'llashni boshlaydi. Bu jarayon o'quvchini passiv bilim egasidan faol nutq egasiga aylantiradi.

Takomillashtiruvchi bosqichda esa o'quvchilar erkin fikr bildirish, mustaqil gap tuzish va murakkab nutqiy vaziyatlarda ishtirok etish darajasiga yetadi. Masalan, ular o'z fikrini erkin bayon qiladi: *Je pense que l'apprentissage des langues est très important (Menimcha, tillarni o'rganish juda muhim)*. Shuningdek, mashqlarni turli mezonlar asosida tasniflash ham ta'lim jarayonini yanada tizimli qiladi. Bajarilish tiliga ko'ra mashqlar bir tilli va ikki tilli bo'lishi mumkin. Bir tilli mashqlar o'quvchini to'liq o'rganilayotgan til muhitiga olib kiradi va fikrlashni shu tilda shakllantiradi. Masalan, o'quvchi faqat fransuz tilida gap tuzadi va javob beradi.

Ikki tilli mashqlar esa tushunishni yengillashtiradi, ayniqsa boshlang'ich bosqichda samarali hisoblanadi. Masalan: *Traduisez les phrases en français (Gaplarni fransuz tiliga tarjima qiling)*. Bu turdagi mashqlar o'quvchining ona tili va chet tilini bog'lash ko'nikmasini rivojlantiradi.

Bajarilish shakliga ko'ra mashqlar og'zaki va yozma turlarga bo'linadi. Og'zaki mashqlar muloqot tezligini oshiradi va nutqni tabiiy shakllantiradi. Masalan: *Décrivez votre ami (Do'stingizni tasvirlab bering)*. Yozma mashqlar esa fikrni tartibli va grammatik jihatdan to'g'ri ifodalashni o'rgatadi. Masalan: *Écrivez un petit texte sur votre famille (Oilangiz haqida kichik matn yozing)*. Nutq faoliyati turlariga ko'ra mashqlar gapirish, tinglab tushunish, o'qish va yozishni rivojlantiradi. Masalan, tinglab tushunish mashqlarida o'quvchi matnni eshitib savollarga javob beradi: *Écoutez et répondez aux questions (Tinglang va savollarga javob bering)*. O'qish mashqlarida esa matn mazmunini tushunish va tahlil qilishga e'tibor qaratiladi: *Lisez le texte et trouvez les informations principales (Matnni o'qing va asosiy ma'lumotlarni toping)*.

Mashqlar nimaga asoslanganiga ko'ra ham farqlanadi: situatsiya, mavzu, matn yoki ko'rgazmali vositalarga asoslangan mashqlar mavjud.

Situatsion mashqlar o'quvchini real hayotga yaqin vaziyatga olib kiradi. Masalan, do'konda yoki maktabda muloqot qilish holatlari.

Mavzuga asoslangan mashqlar esa ma'lum bir mavzuni chuqur o'rganishga xizmat qiladi, masalan "oila", "maktab", "do'stlik" kabi mavzular. Ko'rgazmali mashqlar esa rasm, jadval yoki tasvirlar asosida bajariladi va o'quvchilarning tasavvurini rivojlantiradi. Masalan: *Décrivez l'image (Rasmni tasvirlang)*.

Xulosa qilib aytganda, chet tilini o'qitishda mashqlar tipologiyasi ta'lim jarayonining samaradorligini oshiruvchi muhim metodik asos hisoblanadi. Mashqlarni turli mezonlar asosida tasniflash o'quvchilarning til ko'nikmalarini bosqichma-bosqich va tizimli ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi.

J.Jalolov tomonidan taklif etilgan shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi va takomillashtiruvchi mashqlar tizimi o'quvchilarning tilni o'zlashtirish jarayonini izchil tashkil etadi. Bu yondashuv orqali o'quvchilar avval yangi til materialini qabul qiladi, so'ng uni nutqda qo'llaydi va oxirida erkin fikr bildirish darajasiga yetadi.

Shuningdek, mashqlarni bir tilli va ikki tilli, og'zaki va yozma, hamda nutq faoliyati turlariga ko'ra tasniflash ularning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. Bunday yondashuv o'quvchilarda tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini kompleks ravishda rivojlantiradi hamda ularni real muloqotga tayyorlaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, mashqlar tipologiyasiga asoslangan ta'lim jarayoni o'quvchilarning nafaqat til bilimlarini, balki mustaqil fikrlash, muloqot qilish va ijodiy yondashuv kabi muhim kompetensiyalarini ham shakllantiradi. Shu sababli, chet tilini o'qitishda mashqlar tizimiga asoslangan yondashuv yuqori samaradorlikka erishishda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jalolov J. Chet tilini o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2012.
2. Alimov Sh. Ismoilov A. Chet tilini o'qitish metodikasi fanidan ma'ruzalar. – Andijon, 2007.
3. Pendanx M. Les activités d'apprentissage en classe de langue. – Hachette, 1998.

FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA AYLANMA HARAKAT FELLARINING SEMANTIKASI

Samandarova Nilufar Kodirovna,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

fransuz tili o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada noqardosh bo‘lgan fransuz va o‘zbek tillaridagi yo‘naltirilgan harakat fe‘llariga kiruvchi aylanma harakat semasiga ega birliklarning umumiy va farqlovchi jihatlari taniqli fransuz va o‘zbek adiblarining asarlaridan olingan misollar yordamida ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *yo‘naltirilgan harakat fe‘llari, makon, aylanma harakat fe‘llari, lingvistik tipologiya, struktur-semantik tahlil.*

Abstract. This article presents a comparative analysis of directed motion verbs in French and Uzbek, which are unrelated languages, focusing on units that contain the semantic feature of circular motion. The common and distinctive characteristics of these units are illustrated through examples drawn from the works of prominent French and Uzbek writers.

Keywords: *directed motion verbs, location, circular motion verbs, linguistic typology, structural-semantic analysis.*

Аннотация. В данной статье на материале французского и узбекского языков, не являющихся родственными, проводится сопоставительный анализ единиц, выражающих направленное движение и обладающих семой кругового движения. Общие и дифференциальные признаки этих единиц раскрываются на примерах из произведений известных французских и узбекских писателей.

Ключевые слова: *глаголы направленного движения, пространство, глаголы кругового движения, лингвистическая типология, структурно-семантический анализ.*

So‘nggi yillarda tipologik tadqiqotlar sezilarli darajada kengayib, turli xususiyat va yo‘nalishlarga ega bo‘lgan izlanish sohalarini qamrab oldi. Shu bois, harakatni ifodalovchi fe‘llarning imkoniyatlarini to‘liq anglash uchun ularning sintaktik muhitini o‘rganish zarurati yuzaga kelmoqda. Shu nuqtai nazardan fe‘lning nazariy asoslarini o‘rganish, xususan, direktiv fe‘llarni tipologik, struktur-semantik, kognitiv usullar yordamida tadqiq qilish

fransuz va o'zbek tillari grammatikasining ham nazariy, ham amaliy nufuzini oshiradi.

Harakat fe'llari tilshunoslikda ko'p bor ilmiy izlanishlar obyekti bo'lgan. Yevropa (rus), turkiy va o'zbek tilshunosligida harakat fe'llarining ayrim jihatlari o'ziga xos usul, yo'nalish nuqtai nazariga ko'ra tadqiq qilingan. Xususan, nemis tilshunoslari X.Brinkmann²⁷⁷, I.Erben²⁷⁸, P.Grebe²⁷⁹, V.Shmidt²⁸⁰, G.Xelbig²⁸¹ asarlarida fe'lni tadqiq qilishning quyidagi yo'nalishlarini kuzatish mumkin. Fransuz tilshunosi Deni Lor o'zining "Fe'l va predlog o'rtasidagi semantik bog'liqlik" (*La relation entre le verbe et la préposition dans la sémantique du déplacement*) maqolasida²⁸² Bunsning sintaktik modelini kengaytiradi. U fe'l va predlogning semantik o'zaro ta'sirini chuqur tahlil qilib, harakatning yo'nalishini bildiruvchi birliklarning kompozitsion semantikasini o'rganadi.

Lorning fikricha, fransuz tilida *aller à, venir de, monter sur* kabi konstruktsiyalar ikki darajali yo'nalishni bildiradi:

Verbal yo'nalish (*aller, venir, monter*);

Predlogli yo'nalish (*à, de, sur*).

Bu birliklar birgalikda "kompleks harakat strukturasini" hosil qiladi. Shu bois, Lor harakat fe'llarining semantik xususiyatlarini predlog tizimi bilan ajratmagan holda o'rganish kerakligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv Boonsning sintaktik modelini semantik komponentlar bilan to'ldiradi.

Natali Rossi o'zining "Harakat va fe'lning modalligi" (*Déplacement et mode d'action en français*) maqolasida²⁸³ harakat fe'llarining semantikasini aksionallik nuqtai nazaridan tahlil qiladi. U fransuz tilidagi harakat fe'llarini jarayonning davomiyligi, yakuniylik va yo'nalish belgilariga ko'ra ajratadi.

Aylanma harakat semantik guruhiga kiruvchi chog'ishtirilayotgan tillardagi fe'llarning barchasini «aylanma harakat» semasi bir semantik maydonga birlashtirib turadi. Aylanma harakat fe'llari subyektning aylana yo'nalishi yoki usulidagi harakatini ifodalaydi. Yuqorida ko'rsatilganidek, «harakat» semasi mazkur fe'llar uchun mushtarak sema hisoblanadi. Mazkur fe'llarning farqlovchi semalari turlichadir.

²⁷⁷ **Brinkmann H.** Der Deutsche Sprache. Gestalt und Leistung - Dusseldorf, 1962.-S.223.

²⁷⁸ **Erben I.** Abriß der Deutschen Grammatik Berlin, 1964.-S.270.

²⁷⁹ **Grebe P.** Der Große Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Manhgein, 1959.

²⁸⁰ **Smidt W.** Lexikalische und aktuelle Bedeutung. - Berlin, 1963.

²⁸¹ **Heibig G.** Theoretische und praktische Aspekte eines Valenzmodells // Beiträge zur Valenztheorie. -Halle (Saale).

²⁸² **Laur D.** *La relation entre le verbe et la préposition dans la sémantique du déplacement.* Langages. 1993, 27(110), 47–67.

²⁸³ **Rossi N.** *Déplacement et mode d'action en français.* 2008. *Journal of French Language Studies.*

1. «**Aylana yo‘nalishidagi harakat**» farqlovchi semali fe‘llar: *aylanmoq I 1, g‘ildiramoq, pildiramoq1, pirillamoq (parillamoq), chirpiramoq1*.

Aylanmoq I. 1 - «narsa atrofida aylanib harakat qilmoq». Nihoyat, ayol bog‘ni bir aylanib chiqib, yana musavvir yoniga kelib o‘tirdi (Y.Akram). Ikkovi ham davrani bosiq aylanadilar (U.Azim).

G‘ildiramoq - «aylana yo‘nalishida harakatlanib, yurib ketmoq». Tanga

qo‘limdan tushib g‘ildirab ketdi (Y.Akram).

Pildiramoq 1 – «ko‘z ilg‘amas darajada tez aylanmoq». Motorlar guldirab, g‘ildiraklar pildirab, sexda yana ish boshlandi (A.Qahhor).

Ushbu fe‘llar, asosan, muayyan sathda, joyda amalga oshirilgan harakatlarni ifodalashi bilan o‘ziga xosdir. Quyidagi fe‘llar esa havodagi aylanma harakatni bildiradi:

Pirillamoq 1 (ayn.parillamoq) – «tez qanot qoqib aylanib uchmoq». Yo‘lda donlab yurgan so‘fito‘rg‘aylar otlardan hurkib, nariroqqa borib tinmay pirillashardi (S.Ahmad).

Chirpiramoq 1 - «chir-chir aylanib, chirpirak bo‘lib uchmoq». Qushcha tinmasdan chirpirardi.

2. «**Aylanib dumalash**» semali fe‘llar: **ag‘anamoq 1**(ayn. **ag‘namoq**), **dumalamoq, yumalamoq 1**.

Ag‘anamoq 1 (ayn.ag‘namoq) -«u yonboshdan bu yonboshga ag‘darilmoq, aylanmoq». Bashirjon karavotdan ag‘anab tushdi-yu, sakrab o‘rnidan turdi (N.Aminov).

Dumalamoq – «tez aylanmoq». Jo‘raboshi jon holatda dumalar, ammo qocholmasdi (O‘.Hoshimov).

Yumalamoq 1 – «aylanib, g‘ildirab ketmoq, dumalamoq». Vorisov zo‘ldirning o‘zi-ku, qiyalik tomon yumalab ketaveradi (A.Ibrohimov). Bolalar hovli sahnida qishning toza oq momig‘ida yumalashib o‘ynashadi (Oybek). Bu fe‘lda belgining darajasi boshqalarga nisbatan ortiqroq. Demak, harakat fe‘llarida «harakat» mushtarak sema, «aylanma harakat» birlashtiruvchi sema sifatida so‘z ma‘nosining tarkibiy qismini tashkil qiladi. Ma‘lumki, mushtarak semaning ham, birlashtiruvchi semaning ham aniq mantiqiy ifodaga ega bo‘lishi nutqiy sharoitda yuz beradi. Shunga ko‘ra o‘zbek tilidagi aylanma harakat fe‘llari ham farqlovchi semalari asosida nutqda turli birikuvlarda ishtirok etadi.

Quyida fransuz tilida aylanma harakat fe‘llari tahlilga tortiladi.

Tourner II. A. 1 - «se mouvoir circulairement (exécuter un mouvement de rotation, de giration) ou decrire une ligne courbe (autour de qqch.)». *La terre tourne autour de Soleil. Yer quyosh atrofida aylanadi.*

Circuler – «de se déplacer, de se mouvoir ou de progresser d'un endroit à un autre. Il peut s'appliquer aux personnes, aux véhicules, aux objets ou même à des fluides». *Les voitures circulent sur l'autoroute. Avtomobillar yo'l bo'lab harakatlanyapti. Le sang circule dans le corps. Qon tanada aylanadi.*

Rouler I. A. 1 - «déplacer (un corps arrondi) en le faisant tourner sur lui-même». Rouler un tonneau. *Bochkani dumalatmoq.*

Virevolter 1 – «tourner rapidement sur soi». *L'oiseau blessé virevoltait avant de tomber. Yaralangan qush yiqilishdan oldin aylanib uchdi.* Ushbu fe'llar, asosan, muayyan sathda, joyda amalga oshirilgan harakatlarni ifodalashi bilan o'ziga xosdir. Quyidagi fe'llar esa havodagi aylanma harakatni bildiradi:

Papillonner 1 – «se déplacer légèrement, sans direction précise». *Les enfants papillonnent dans le parc avant de se calmer. Tinchlanichdan oldin bolalar xiyobonda pildirashib yurishdi.*

Vibrionner 1 - «s'agiter beaucoup et de manière désordonnée, bouger dans tous les sens, souvent avec nervosité». *Elle vibrionnait d'un invité à un autre. U bir mehmon oldidan boshqasi tomon aylanib o'rgilardi.*

Tournicoter – «Tourner légèrement ou faire de petits mouvements circulaires, souvent de manière répétée». *Il tournicotait sa cuillère dans son café. U kofesi ichida qoshig'ini tinmasdan aylantirardi.*

Tourniquer – «Tourner sur soi-même, faire des rotations rapides, de manière répétée». *Fais quelque chose, cesse de tourner autour de moi! Tevaragimda aylanavermasdan biror narsa qilsang-chi!*

Izlanishlar natijasida bu semaga oid fe'llardan o'zbek tilida beshta, fransuz tilida esa oltita topildi.

2. «**Aylanib dumalash**» semali fe'llar: *culbuter, ag'anamoq 1, débouler, dumalamoq; faire des roulades 3, umbaloq oshmoq, yumalamoq 1.*

Culbuter 1 - «a plusieurs sens, liés à l'idée de renversement ou de chute. **Tomber, faire une chute en roulant** (intransitif)». *Elle a culbuté dans l'escalier. U zinadan ag'anab tushdi.*

Débouler – «Tomber en roulant sur soi. **Arriver brusquement, tomber ou surgir rapidement**, souvent avec l'idée de mouvement rapide et inattendu». «*Les ordures déboulèrent de la boîte métallique et churent en*

trombe dans la poubelle». **Quéneau.** Axlalr metal qutidan dumalab kelib, axlat idishi og'zida tiqilinch hosil qildi.

Faire des roulades 1 – «rouler sur soi-même, généralement en avant ou en arrière, en enchaînant des **roulades au sol**». *Il a fait plusieurs roulades pour s'échauffer avant de commencer la séance de gymnastique. U gimnastika seansini boshlahdan oldin qizish maqsqdida bir necha marta yumalanib, umbaloq oshdi.*

«Aylanib dumalash» semali fe'llardan fransuz tilida to'rtta, o'zbek tilida uchta topildi.

Demak, harakat fe'llarida «harakat» mushtarak sema, «aylanma harakat» birlashtiruvchi sema sifatida so'z ma'nosining tarkibiy qismini tashkil qiladi.

Tahlillarga ko'ra fransuz tilidagi aylanma harakat fe'llari ham farqlovchi semalari asosida nutqda turli birikuvlarda ishtirok etadi.

SAIDA ZUNNUNOVANING ALLA MAZMUNIDAGI SHE'RLARIDA “FARZAND” KONSEPTI TALQINI

Siddiqova Kamola Rasuljon qizi

Namangan davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalqining “bolajon” stereotipi asosi bo'lgan “farzand” konsepti Saida Zunnunova ijodining alla mazmunidagi she'rlari misolida lingvokonseptual tahlil qilingan. Tadqiqotda o'zbek xalqi poetik matnlarida ifodalangan “farzand” konseptining muallif individual poetik idrokini aks ettiruvchi kognitiv jihatlari ko'rib chiqilgan. Olingan natijalar “farzand” konseptining poetik matnlarda muallif individual idrokining xalq jonli tilidagi dunyoqarashi, madaniyati va til boyligidan kelib chiqadigan jarayon ekanligi ko'rsatilgan. Ushbu kichik tadqiqot poetik matnlarda ifodalangan badiiy konseptlar semantikasi, ularni anglash ko'nikmalarini kengaytiradi hamda kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslikni o'qitishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: konsept, “farzand” konsepti, badiiy konsept, umumbadiiy konsept, muallifiy konsept, verbalizator, individual lisoniy olam, individual konseptual maydon.

O'zbek xalqi ko'p bolali, bolajon xalqdir. Bu esa o'zbek xalqining milliy stereotipi bo'lib, o'zbek milliy madaniyatida “farzand” konsepti

“oilaning asosi”, “oilani mustahkamlovchi bog‘ich”, “merosxo‘r”, “naslning davomchisi” sifatida juda muhim qadriyatdir.

Saida Zunnunova she‘rlarida ham “farzand” konsepti alohida o‘rin tutadi. Chunki shoira ham avvalo, ona. Unda haqiqiy o‘zbek onasining qoni oqadi. Shoiraning she‘rlarida “farzand” konsepti mehr-muhabbat, umid, yorqin kelajak, hayot mazmuni singari semantik komponentlarni o‘z ichiga oladi. “Farzand” konseptining semantikasi shoiraning “alla” mazmunidagi she‘rlarida yanada yorqinroq ochib berilgan.

Allani kuylagan ona o‘z farzandi bilan ilk marotaba turli murojaatlar bilan muloqotga kirishadi. Bola alla orqali o‘ziga qilinayotgan murojaatlar mazmunini tushunmasligi mumkin, lekin alla mohiyatiga singdirilgan onaning cheksiz mehr-muhabbatini, quvonchi va qayg‘usini his qiladi. Bolalarga o‘z xalqining ruhi, madaniyati alla so‘zlari orqali singdirib boriladi.²⁸⁴ Chaqaloqlarni onalar beshik qo‘shig‘i sanaluvchi *alla* aytib uxlatishgan. Alla orqali ona o‘zining bolaga bo‘lgan mehr-muhabbatini ko‘rsatgan. Bolalar nutqining rivojlanishiga ona allasi, erkalatmalari, ovutmacholari, ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ona allasi – arabcha “Ollohni tanitmoq” ma’nosini ifodalab, inson hosilasi bo‘lgani bois, u qadim-qadimdan saqlanib kelgan²⁸⁵.

Allalar ijtimoiy-estetik qimmatiga ko‘ra ikki vazifani bajaradi: birinchisi, bolalarni uxlatish; aslida “alla” so‘zining lug‘aviy ma’nosi ham allalash, ovutib, avaylab uxlatishdan iborat²⁸⁶. Saida Zunnunova ijodida “farzand” konsepti doimo jajjigina qizaloq tarzida ifodalanadi:

*Yer uzra qo‘ndi oqshom,
Oy shu‘lasi bir mayin.
Kel, oppog‘im, kel, erkam,
Men seni allalayin.*

*Yulduz charaqlayapti,
Oy ham yaraqlayapti.
Qizcha uxladimi, deb,
Mendan so‘roqlayapti.*

(S.Zunnunova “Yer uzra qo‘ndi oqshom”)

²⁸⁴ **Giyosova V.** Bolalarga murojaatni ifodalovchi birliklarning lingvokulturologik tadqiqi: Filol. fan. falsafa d-ri (PhD ... diss. – Farg‘ona, 2024. – B.102 .

²⁸⁵ **Юлдашева Д.** Ўзбек болаларига хос оғзаки ва ёзма матнларнинг антропоцентрик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. (DSc) ... дисс. – Фарғона, 2022. – Б. 24.

²⁸⁶ **Сафаров О.** Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 5.

Mazkur she'r shoira qizlog'ini uxlatish maqsadida allalab, erkalab aytilgan va shu orqali onaning farzandga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbati, quvonchi, yorqin kelajak haqidagi o'ylari verballashmoqda.

Har millatda bolalarni sevish, erkalash mavjud va ular tabiiyki, madaniyati va qadriyatlaridan kelib chiqqan holda bir-biridan farqlanadi. Erkalash – har bir tilning o'ziga xos vositalari, shakl-usullaridan foydalanib odamlarga, jonivorlarga, tabiatga, narsa-hodisalarga nisbatan mehribonlik, muhabbat, mayinlik, nafis mehr bilan suyish va sevish kabi munosabatlarni ifodalaydi.²⁸⁷ O'zbek xalqida ham bolalarni erkalovchi so'zlar bolalarga bag'ishlangan qo'shiq, alla, ovutmachochlar tarkibida faol qo'llangan. Yuqoridagi misralar tarkibidagi *oppog'im*, *erkam*, *qizcha* leksemalari kichraytirish-erkalash paradigmasini hosil qilmoqda. Leksemalar tarkibidagi -im, -m, -cha affikslari bevosita erkalash bilan bir qatorda kichraytirish ma'nolarini ham ifodalab kelmoqda. Professor A.Nurmonov bolalarni erkalovchi so'zlar, ya'ni erkalamalar kichraytirish-erkalash paradigmasini tashkil qiladi²⁸⁸ deya ta'kidlaydi.

Qizaloqlarga bag'ishlangan erkalamalarda, o'z-o'zidan, go'zallik madhi asosiy o'rin egallaydi. Ayniqsa, qizlarning yuz-ko'zi, qoshlari chiroyli bo'lishi ta'kidlanadi. Ularning yuzi oyga, qoshlari kamonga, ko'zlari yulduzga yoki munchoqqa, o'zlari qo'g'irchoqqa mengzaladi.²⁸⁹ Shoira ham davom etar ekan, folklorning ushbu xususiyatlarini keyingi misralarda o'zgarmas qoidadek takrorlaydi:

*Dudog'ing guldin xushbo'y,
Yuzlaring undan xushro'y.
Kel, oppog'im, bag'rimga
Jajji boshginangni qo'y.*

Erkalamalarga -gina morfemasi qo'shilganda, erkalash ma'nosi yanada kuchayadi. Odatda, -gina morfemasi bola, qiz kabi farzand konseptini ifodalovchi leksemalarga qo'shiladi, ammo she'rda morfema bosh so'ziga qo'shilmoqda. Boshginang leksemasi jajji kichraytirish leksemasi bilan birgalikda konsept ma'nosini yanada ta'kidlab kelmoqda.

Saida Zunnunovaning "farzand" konseptini ifodalangan yana bir qator "alla" mazmunli she'rlarida ham erkalamalarning turlarini ko'ramiz:

²⁸⁷Самигова Х. Инглиз ва ўзбек тилларида эркалaш функционал-семантик майдони: Филол. фан. номд. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – Б. 4.

²⁸⁸ Нурмонов А. Танланган асарлар 3 жилдлик. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 3-ж. – Б. 101.

²⁸⁹Турғунов Ш. Наманган болалар фольклорининг жанрлар таркиби ва локал хусусиятлари: Филол. фан. фалсафа. д-ри (PhD). ... дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 61.

*Qo‘g‘irchog‘im, oppog‘im,
Uxla, uxla, orom ol.
Men alla aytgan chog‘im
Sen tezgina uxlab qol.*

(S.Zunnunova “Qo‘g‘irchog‘im, oppog‘im”)

Yoki:

*Qunduzim desam ham oz,
Yulduzim desam ham oz,
Dunyoda nima go‘zal –
Bo‘lsa undan o‘zing soz,
Orom ol, qo‘zim ,alla.*

(S.Zunnunova “Alla”)

Konseptning yadro qatlami, ya’ni uning markaziy qatlami asosan ongimizdagi umumlashgan bilim, denotativ semantic belgilarga asoslangan bo‘lsa, konseptning periferik qatlami, ya’ni qo‘shimcha qatlami esa assotsiativ, konnotativ, madaniy, shuningdek, obrazlilik, metaforik komponentlarni ham qamrab oladi. Yuqoridagi she’riy parchalarda ifodalangan farzandga bo‘lgan cheksiz mehr-muhabbat “farzand” konseptining yadro qatlamini ifolagan bo‘lsa, “*qo‘g‘irchog‘im*”, “*oppog‘im*”, “*qunduzim*”, “*yulduzim*”, “*qo‘zim*” erkalamalari konseptning periferik qatlamini ifodalovchi verbalizatorlar hisoblanadi. “*Qo‘g‘irchog‘im*” verbalizatori esa farzandning yosh qizaloq ekanligini ifodalash barobarida muallifning ham bolalik yillari, qizaloqlik davrlariga ishora qiladi, ya’ni o‘zbek qizaloqlarining bolalik davrlaridanoq eng birinchi anglagan konsepti ona bo‘lib, ularning o‘zlari ham qo‘g‘irchoq vositasida go‘yoki onalikka tayyorlanadilar. Shu bois “*qo‘g‘irchog‘im*” verbalizatori o‘zbek xalqining “bolajon” stereotipini ifodalab kelgan, deya olamiz. She’rning keyingi misralarida lirik qahramon ona vositasida “farzand” konsepti verballashadi:

*Yig‘loq bo‘lsang suymayman,
Yaxshi bola bo‘l doim.
Men ham darrov uxlayman
Alla aytganda oyim.*

She’rdagi birgina “*Yig‘loq bo‘lsang suymayman*” misrasi orqali onalarning farzand tarbiyasida naqadar zahmat chekishlari, ayniqsa, yosh farzandli onalar ulkan sabr-qanoat timsoli ekanliklarini anglash mumkin. Agar adresatni o‘zbek onasi tarbiyalagan yoki o‘zbek milliy qadriyatlarini anglagan bo‘lsa, ushbu misradan hech qachon uning denotativ ma’nosini

tushunmaydi, balki o'z onasining zahmatlarini, qanchalik koyisa, shunchalik ko'proq suyganini esga oladi. Shoir ham bir zum o'zining bolalik yillarini, onasining alla aytib uxlatgan onlarini yodga oladi hamda ona obrazidan farzand obraziga o'tadi.

She'riy parchalarning har ikkisi ham "alla" mazmunidagi she'rlar bo'lib, bu ham onaning farzandga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbatini ifodalash barobarida o'zbek milliy qadriyatlarini ifodalab kelgan.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, Saida Zunnunova she'rlarida "farzand" konsepti farzandga bo'lga cheksiz mehr-muhabbat yadro qatlamni, umid, yorqin kelajak, hayot mazmuni singari periferik qatlamlarni ifodalagan. "Farzand" konseptining "alla" mazmunidagi she'rlari orqali ifodalanishida shoir individual dunyoqarashida o'zbek millatiga xos bolajonlik, onalik fidoyiligi stereotiplari mujassam ekanligini ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, konsept badiiy matnlarda ham, so'zlashuvga xos matnlarda ham, albatta, milliylik, mentallik xususiyatlarini saqlaydi.

O'ZBEK HUIJATCHILIK TERMINOLOGIIYASIDAGI RUSCHA O'ZLASHMALARNING AYRIM SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Qodirov Ma'murxon,

Namangan davlat pedagogika instituti
Transformatsiy bo'limi boshlig'i

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilining huijatchilik va ish yuritish terminologiyasida Rossiya imperiyasi hamda sobiq Ittifoq davrida kirib kelgan va hozirgi kunda ham faol qo'llanilayotgan ruscha o'zlashmalarining o'rni tahlil qilinadi. Maqolada ushbu terminlarning semantik guruhlari, tilimizga moslashish xususiyatlari va mustaqillik yillarida ularning o'zbekcha muqobillari bilan almashish jarayonlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *huijatchilik, terminologiya, ruscha o'zlashmalar, ish yuritish, kalkalash, kognitiv tilshunoslik.*

Har qanday davlatning mustaqilligi va suvereniteti davlat tilining barcha sohalarida, xususan, rasmiy ish yuritish tizimida to'laonli amal qilishi bilan belgilanadi.²⁹⁰ O'zbek milliy huijatchiligi qadimgi boy devonxona an'analariga ega bo'lsa-da, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX

²⁹⁰ O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni. – Toshkent, 1995. – B.4.

asr davomida ro'y bergan siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlar tufayli uning terminologik tizimi jiddiy transformatsiyaga uchradi.²⁹¹ Chor Rossiyasi istilosi va keyinchalik sobiq Ittifoq tarkibidagi yetmish yillik davr o'zbek rasmiy-idoraviy uslubiga hamda hujjatchilik terminologiyasiga rus tilining kuchli ta'sir ko'rsatishiga olib keldi.²⁹² Bugungi kunda ushbu qatlamni ilmiy nuqtayi nazardan o'rganish soha tilini tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi.²⁹³ Rus tili orqali kirgan terminlar o'zbek rasmiy ish yuritishiga texnik aniqlik va Yevropa standartlarini (ayniqsa, buxgalteriya va matbaachilikda) olib kirdi. E'tiborli jihati shundaki, bu terminlarning aksariyati aslida lotin yoki fransuz tillaridan o'zlashgan bo'lib, rus tili ular uchun shunchaki "tranzit til" vazifasini bajargan.²⁹⁴

O'zbek hujjatchilik tizimidagi ruscha terminlarni kelib chiqishi va tilga o'zlashish xususiyatiga ko'ra bir nechta guruhga ajratish mumkin:

1. To'g'ridan-to'g'ri (fonetik-morfologik) o'zlashmalar: Bunday so'zlar rus tilidagi shakli va talaffuzini deyarli saqlab qolgan holda o'zbek tiliga o'tgan. Masalan: *blank, protokol, akt, kassa, order, registratsiya, kvitansiya, spravka, vedomost, instansiya*. Bu terminlar o'zbek tili lug'at tarkibiga shu qadar singib ketganki, ularning ko'pchiligi kundalik ijtimoiy hayotning ham ajralmas qismiga aylangan.

2. Kalkalash (so'zma-so'z tarjima qilish) yo'li bilan yaratilgan terminlar: Rus tilidagi hujjatchilik birikmalarining tarkibiy qismlarini o'zbek tiliga aynan tarjima qilish orqali yangi so'z birikmalari shakllangan. Masalan:

Chora-tadbirlar – meropriyatiya

Kun tartibi – povestka dnya

O'z kuchini yo'qotgan – utrativshiy silu

Yuridik shaxs – yuridicheskoye liso

Chiqish raqami – isxodyashiy nomer

Ruscha o'zlashmalarning semantik guruhlari

Rus tilidan kirgan terminlar ish yuritishning deyarli barcha zamonaviy sohalarini qamrab oladi. Rasmiy ish yuritish terminologiyasidagi ruscha va rus tili orqali xalqaro miqyosdan o'zlashgan so'zlarni quyidagi funksional-semantik guruhlariga bo'lish mumkin:

²⁹¹ **Begmatov E.** Hozirgi O'zbek adabiy tili leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. – B. 42.

²⁹² **Mahmudov N., Rafiyev A., YO'ldoshev I.** Davlat tilida ish yuritish. – Toshkent: Sharq, 2013. – B.12.

²⁹³ **Dadaboyev H.** O'zbek terminologiyasi. – Toshkent: Bilim, 2004. – B.18.

²⁹⁴ **Madvaliyev A.** O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: TDSHU, 2019. – B.54.

1. Rus tilidan va rus hujjatchilik terminologiyasi orqali o'zlashgan terminlar o'zbek tiliga ko Siyosiy-ma'muriy va boshqaruv: *Byuro, byurokrat, korpus, uchyot, povestka, propuska, komissiya*.

2. Moliya va buxgalteriya: *Kredit, banknot, brutto, kassa, uchyotchi, buxgalter, buxgalteriya*.

3. Hujjat va kuryerlik xizmati: *Blank, билет, конверт (xatjild), kserokopiya, order, putyovka, xronika, korrektura*.

4. Huquqiy va nazorat: *Arest, taftish (ruscha ma'nosi bilan), prokuratura, sud (terminologik tizimi)*.

5. Transport va xizmat ko'rsatish: *Biletchi, belatchi, platskarta, kuryer*.

'pincha tayyor holda (tayyor blok sifatida) kirib kelgan, lekin keyinchalik o'zbekcha qo'shimchalar bilan boyigan:

Sodda (tub) terminlar: Rus tilidagi o'zakning o'zi o'zlashgan: *blank, билет, kassa, uchyot, arest, kuryer, korpus*.

Yasama terminlar: Ruscha o'zakka o'zbekcha so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilgan: *O'zak + -chi: Biletchi, uchyotchi, birjachi, xazinachi (ruscha schyot va kassa tizimi bilan bog'liq holda). O'zak + -lik: Buxgalterlik, kuryerlik, byurokratlik*.

Qo'shma terminlar: Ruscha va boshqa tillar (ko'pincha lotin-yunon) unsurlaridan tashkil topgan: *fototelegramma, kserokopiya, bloknot*.

Ruscha terminlar nutqda ishlatilish faolligiga ko'ra ikki qatlamga bo'linadi:

Faol qo'llanishdagi terminlar: Zamonaviy ish yuritishda hali ham o'z o'rniga ega bo'lgan so'zlar.

Misol: Kredit, banknot, korrektura, kassa, kuryer, билет, blank, buxgalteriya.

Eskirgan yoki cheklangan doiradagi terminlar (arxaizmlar/istorizmlar): Asosan, sobiq ittifoq davrida faol bo'lgan, hozirda o'zbekcha muqobillari bilan almashayotgan so'zlar: *putyovka (yo'llanma), povestka (chaqiriq qog'ozi), propuska (ruxsatnoma), uchyot (hisobga olish), ariston (mahkum)*.

1989-yilda "Davlat tili haqida"gi Qonun qabul qilinishi va 1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishishi bilan davlat idoralarida ish yuritishni o'zbek tiliga o'tkazish va terminologiyani milliy asosda qayta ko'rib chiqish jarayoni boshlandi. Bu davrda ko'plab ruscha o'zlashmalarning chiroyli va mazmunga mos o'zbekcha yoki arab-fors tillaridan o'zlashgan tarixiy muqobillari muomalaga kiritildi: *Ma'lumotnoma (spravka), bayonnoma (protokol), ariza (zayavleniye), buyruq (prikaz), bildirishnoma (dokladnaya), hisobot (otchyot), xizmat safari (komandirovka)* kabi.

Sotsial-professional (soha) terminlari: Faqat ma'lum soha mutaxassislari nutqida uchraydigan terminlar: brutto, korrektura, platskarta.

Biroq, terminologik tizimda hamon ba'zi ruscha so'zlar saqlanib qolmoqda. Buning sababi o'zbekcha muqobilining sun'iy tuyulishi yoki xalqaro termin sifatida rus tili orqali qabul qilingan so'zlarning (masalan, *patent, litsenziya, kvota*) dunyo standartlariga mosligidir.

Ruscha hujjatchilik terminlari o'rniga o'zbekcha muqobilini qo'llashning bir qancha o'ziga xos lisoniy jihatlari mavjud:

1. Semantik boyish: ruscha terminlar o'rniga o'zbekcha muqobillarning kiritilishi davlat tili nufuzini oshirish bilan birga, rasmiy uslubning milliy qiyofasini tikladi.

2. Sinxron qo'llanish: ayrim terminlar (masalan, *blank, buxgalter, kassa*) xalqaro xarakterga ega bo'lgani uchun ruscha shaklida saqlanib qoldi va o'zbek tilining o'z qatlamiga singib ketdi.

3. Uslubiy farqlanish: O'zbekcha muqobillar ko'proq yozma nutqda (hujjatlarda), ruscha shakllar esa ko'proq og'zaki (professional) muloqotda saqlanib qolmoqda.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, O'zbek hujjatchilik terminologiyasida ruscha o'zlashmalar uzoq yillik siyosiy va madaniy aloqalarning natijasidir. Bugungi kunda o'zbek tili lug'at boyligini tozalash va asrash borasida katta ishlar qilinayotgan bo'lsa-da, tillarning o'zaro ta'siri tabiiy jarayon hisoblanadi. Hujjatchilik sohasida muvaffaqiyatli kalkalangan yoki to'g'ridan-to'g'ri qabul qilingan ba'zi ruscha terminlar tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilgan. Asosiy vazifa – tilning o'z qonuniyatlarini buzmagani holda, xalqaro andozalarga mos keladigan va xalq tushunadigan unifikatsiyalashgan hujjatchilik terminologiyasini shakllantirishdan iborat.

ABDULLA QAHHORNING “O‘G‘RI” HIKOYASIDA NUTQIY PORTRET YARATISH MAHORATI

Abdivaliyev Obitjon Odiljonovich,

Namangan davlat universiteti

o'zbek adabiyotshunosligi

kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi Abdulla Qahhorning “O'g'ri” hikoyasi misolida nutqiy portret va badiiy portret yaratish mahorati tahlil qilinadi. Asarda qahramonlarning nutqi, dialoglari, ichki kechinmalari hamda tashqi tasvirlari orqali ularning

xarakter xususiyatlari, ijtimoiy muhiti va psixologik holati ochib berilishi yoritiladi. Yozuvchining xalqona til, yumor, satira va ta'sirchan badiiy detallardan foydalanish mahorati tahlil qilinib, nutqiy portretning o'zbek nasridagi ahamiyati ko'rsatiladi. Shuningdek, Qobil bobo, amin va ellikboshi obrazlari misolida portret va nutqning ijtimoiy-estetik vazifasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *nutqiy portret, badiiy portret, personaj nutqi, dialog, ichki monolog, psixologik tasvir, xalqona til, satira, yumor, xarakter.*

O'zbek nasri taraqqiyotida Abdulla Qahhor alohida o'rin tutadi. Yozuvchi o'z asarlarida inson ruhiyati, ijtimoiy munosabatlar va milliy xarakterni hayotiy va ta'sirchan tarzda tasvirlay olgan san'atkordir. Adib ijodining muhim jihatlaridan biri qahramon xarakterini ularning nutqi orqali ochib berish mahoratidir. Qahhor nasrida har bir personajning gapirish uslubi, so'z tanlashi, ohangi va nutqiy munosabati uning ichki dunyosi haqida ma'lumot beradi. Shu ma'noda yozuvchi asarlarida nutqiy portret badiiy obraz yaratishning muhim vositasi sifatida xizmat qiladi.

Nutqiy portret personajning nutqi orqali uning xarakterini, dunyoqarashini, madaniy saviyasini va psixologik holatini ochib beruvchi badiiy vositadir. Abdulla Qahhor esa bu usuldan mahorat bilan foydalangan ijodkorlardan biri hisoblanadi.

Abdulla Qahhor asarlarida qahramon nutqi hayotiyligi bilan diqqatni tortadi. Yozuvchi har bir personajning tilini uning ijtimoiy kelib chiqishi va ma'naviy saviyasiga moslashtiradi. Masalan, "O'g'ri" hikoyasidagi qahramonlar nutqi orqali ularning qo'rquvi, ikkiyuzlamachiligi va muhit ta'siri ochiladi. Dialoglardagi qisqa va keskin jumlar voqeaning drammatizmini kuchaytiradi.

Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasida portret yaratish mahorati juda kuchli badiiy vositalar orqali namoyon bo'ladi. Yozuvchi qahramonlarni tashqi ko'rinishini shunchaki tasvirlab qo'ymaydi, balki ularning ichki ruhiy holati, ijtimoiy ahvoli va xarakterini ham portret orqali ochib beradi.

Hikoya boshlanishidayoq Qobil boboning portreti o'quvchi ko'z oldida jonli gavdalanadi: "*Qobil bobo yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib dag'-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi; ko'zlari javdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi*".²⁹⁵ "Yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan" holda turgan Qobil bobo tasviri uning qashshoqligi va nochor ahvolini yaqqol ko'rsatadi. Yozuvchi bunda

²⁹⁵ **Қаҳҳор А.** Асарлар. Беш жилдлик. 1-жилд. . – Тошкент.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б.291.

ortiqcha tavsifga berilmaydi, bir necha aniq detal orqali butun bir inson taqdirini ochadi. Ayniqsa, *“dag‘-dag‘ titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi; ko‘zlari javdiraydi”* kabi tasvirlar Qobil boboning nafaqat jismoniy, balki ruhiy iztirobini ham anglatadi. Bu portret orqali o‘quvchi cholning ho‘kiz yo‘qolishini qanday fojia sifatida qabul qilayotganini his qiladi.

Abdulla Qahhor portret chizishda harakat va holat detallaridan mahorat bilan foydalanadi. Masalan, amin obrazi tashqi harakatlari orqali ochiladi.” *Qobil bobo ro‘para bo‘lganda amin og‘zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin bag‘baqasini osiltirib kuldi.*

- *Ha, sigir, yo‘qoldimi?*
- *Yo‘q... sigir emas, ho‘kiz, ola ho‘kiz edi.*
- *Ho‘kizmi?.. Ho‘kiz ekan-da! Himm... Ola ho‘kiz? Tavba!..*
- *Bori-yo‘g‘im shu bitta ho‘kiz edi...*

Amin chinchalog‘ini ikkinchi bo‘g‘inigacha burniga tiqib kuldi.

- *Yo‘qolmasdan ilgari bormidi? Qandaqa ho‘kiz edi?*
- *Ola ho‘kiz...*
- *Yaxshi ho‘kizmidi yo yomon ho‘kizmidi?”*²⁹⁶

U *“og‘zini ochmasdan qattiq kekirdi”, “bag‘baqasini osiltirib kuldi”, “chinchalog‘ini burniga tiqib kuldi”* kabi holatlarda tasvirlanadi. Bu detallar aminning takabbur, manman va xalq dardiga befarq shaxs ekanini ochib beradi: *“Sakkizinchi kuni Qobil bobo yana aminning oldiga bordi. Aminning tepa sochi tikka bo‘ddi:*

– *Ha, ho‘kizni uylariga eltib berilsinmi?! Axir, borilsin, arz qilinsin-da! Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo‘ladi! Qobil bobo yor-do‘stlari bilan kengashdi pristavga puldan boshqa nima olib borsa bo‘ladi? Ma‘lum bo‘ldiki, uni begim deguncha kishining beli sinar ekan”*.²⁹⁷

Yozuvchi qahramon haqida to‘g‘ridan to‘g‘ri *“shafqatsiz”* yoki *“manfaatparast”* demaydi; uning harakatlari va tashqi qiyofasi orqali o‘quvchining o‘zi shunday xulosaga keladi.

Hikoyada ellikboshi portreti ham juda xarakterli chizilgan. Qobil boboning qo‘shnisi – *burunsiz ellikboshi kirdi. U og‘ilga kirib teshikni, ho‘kiz bog‘langan ustunni diqqat bilan ko‘zdan kechirdi; negadir ustunni qimirlatib ham ko‘rdi, so‘ngra Qobil boboni chaqirdi va past tovush bilan dedi: – Ho‘kizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi!*²⁹⁸ Uning *“burunsiz”*

²⁹⁶ **Қаҳҳор А.** Асарлар. Беш жилдлик. 1-жилд. . – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 292.

²⁹⁷ **Қаҳҳор А.** Асарлар. Беш жилдлик. 1-жилд. . – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 293.

²⁹⁸ **Қаҳҳор А.** Асарлар. Беш жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 291.

ekani bejiz emas. Bu tashqi belgi qahramonning ma'naviy nuqsoniga ishora qiluvchi badiiy detal vazifasini bajaradi. Ellikboshining og'ilga kirib "taftish" qilishi, ustunni qimirlatib ko'rishi, past tovushda gapirishi orqali u o'zini juda muhim amaldor qilib ko'rsatishga urinadi. Aslida esa u ham oddiy xalqning mushkulidan manfaat izlaydigan kimsa sifatida gavdalanadi.

Abdulla Qahhor portret yaratishda xalqona til va ifodalardan ham unumli foydalanadi. Qahramonlarning tashqi qiyofasi, yurish-turishi, hatto kulgisi ham milliy ruh bilan sug'orilgan. Shu sababli obrazlar sun'iy emas, balki hayotiy va ishonarli chiqadi. Yozuvchi qisqa, lekin ta'sirchan detallar bilan qahramonning butun tabiatini ochib bera oladi.

Hikoyada portret faqat tashqi tasvir vazifasini bajarmaydi. U asar g'oyasini ochishga xizmat qiladi. Qobil boboning nochor qiyofasi orqali oddiy xalqning og'ir turmushi ko'rsatilsa, amaldorlarning kulgisi, harakatlari va qiyofasi orqali esa adolatsiz tuzum tanqid qilinadi. Shu jihatdan Abdulla Qahhor portretni ijtimoiy mazmun yuklangan muhim badiiy vosita darajasiga ko'tara olgan adib sifatida namoyon bo'ladi.

Adib qahramon nutqida xalqona so'z va iboralardan unumli foydalanadi. Bu esa personaj obrazini tabiiylashtirib, milliy ruhni kuchaytiradi. Qahhor qahramonlari tirik hayot tilida so'zlaydi. Shu bois ular o'quvchiga ishonarli va yaqin tuyuladi.

Abdulla Qahhor nasrida dialog faqat axborot berish vositasi emas, balki xarakter ochishning muhim usuli hisoblanadi. Yozuvchi dialog orqali personajlar o'rtasidagi munosabatni, ijtimoiy ziddiyatni va ruhiy taranglikni ko'rsatadi.

Qahhor dialoglarida ortiqcha bayonchilik yo'q. Har bir jumlaning badiiy vazifasi bor. Shu jihatdan uning nasriy uslubi ixchamlilik va ma'nodorlik bilan ajralib turadi.

Yozuvchi nutqiy portret yaratishda ichki monologdan ham samarali foydalanadi. Qahramonning ichki nutqi uning tashqi harakatidan ko'ra chuqurroq ma'no anglatadi. Ayniqsa, insonning ikkilanishi, qo'rquvi yoki vijdon azobi ichki monolog orqali ta'sirchan ifodalanadi.

Abdulla Qahhor qahramonning ichki kechinmalarini tabiiy va sodda uslubda tasvirlaydi. Bu esa psixologik tahlilning hayotiy chiqishiga xizmat qiladi. Yozuvchi ortiqcha tavsifsiz, faqat nutq orqali inson ruhiyatini ochishga erishadi.

Masalan, mansabparast yoki soxta madaniyatli personajlar nutqida sun'iylik, balandparvozlik sezilib turadi. Bu esa qahramonning ichki mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Adibning satirik mahorati ham ko'p jihatdan nutqiy tavsif bilan bog'liqdir.

Abdulla Qahhor o'zbek nasrida nutqiy portret yaratishning yuksak namunasini bergan adiblardan biridir. Yozuvchi qahramon nutqi orqali ularning xarakterini, ijtimoiy muhitini, ruhiy holatini va ma'naviy dunyosini mahorat bilan ochib beradi. Dialog, ichki monolog, xalqona iboralar, yumor va satira vositalari Qahhor nasri nutqiy portretning muhim unsurlari sifatida namoyon bo'ladi.

Adibning bu boradagi mahorati o'zbek nasrida psixologik tasvir imkoniyatlarini kengaytirgani bilan ahamiyatlidir. Shu sababli Abdulla Qahhor ijodi nafaqat badiiy mahorat maktabi, balki milliy nutq madaniyatining ham yorqin namunasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qahhor A. Asarlar. Besh jildlik. 1-jild. – Toshkent: G'ulom G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. – 336 b.
2. Abdulla Qahhor. Anor. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyoti, 2005. – B.108.
3. Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. – B. 146.

ONOMASTIKA – O'TMISH VA BUGUN

Djumashov Davlatyor,

Fan va texnologiyalar
universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada onomastik birliklar va ularning qisqacha tarixi, genezisi, shakllanish yo'llari haqida so'z boradi. Maqolada ayniqsa onomastik birliklarning kam jihatlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: *onomastik, semantika, onomastik birliklar, shahar va joy nomlari, "Saydana", qiyosiy, o'simliklar dunyosi, tog' va daryolar, leksik ma'no, til birligi.*

Globalashuv jarayonlari shiddat bilan insoniyat hayotiga kirib borayotgan hozirgi paytda tildan maqsadli va oqilona foydalanish barcha millatlar uchun hayotiy zaruriyatga aylanib bormoqda. Buni o'z vaqtida chuqur anglagan O'zbekiston hukumati "Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari" shiori ostida mamlakatimizda amalga oshirayotgandan keng ko'lamli islohotlarda davlat tilini rivojlantirish, uning xalqaro nufuzi va mavqeyini mustahkamlashga alohida ahamiyat qaratmoqda.

Prezidentimizning 2020-yil 21-oktabrdagi PF 6084-sonli Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini

takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmoni bu yo'lda amalga oshirilgan olamshumul ishlardan biridir. Farmonda "Mamlakatimizda ijtimoiy-siyosiy hayotning barça sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishish, ta'lim tashkilotlarida davlat tilini o'qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish. Davlat tilining sofliğini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish, davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarga faol integratsiyalashuvini ta'minlash.

Davlat tilining xalqaro miqyosidagi o'rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish" masalalariga alohida e'tibor qaratildi ("Xalq so'zi", 2019.22.10). Bu haqda professor Abdulhay Sobirov o'zining "Milliy tiklanishdan milliy yuksalishga o'tishda davlat tilining o'rni" nomli maqolasida tillarning yo'qolib ketishga sabab bo'layotgan omillarni aniq misollar orqali tahlil qiladi. U bittagina Toshkent shahrining o'zida ayrim sohalariga oid onomastik birliklarni tahlil qilganida ularning 90 foizi ingliz, rus yoki aralash tillarda yozilayotganligini achinib aytadi va davlat tili qonuniyatlarining qo'pol ravishda buzilayotganligini ko'rsatadi. ("O'zbek tili va adabiyoti", 2021.2-son, 3-8-b.) Bu haqda taniqli nomshunos, professor E.Begmatov "o'zbek tili atoqli otlarga nihoyatda boy tillardan biri ekanligini ko'rsatib, bundan 7-8 yil ilgari Respublikamiz hududidan to'plangan joy nomlari 50 000 dan ortiqligini, o'zbek ismlarining esa 20 000 dan ziyod ekanligini qayd etgan edi. (Ismlarning sirli olami. – T.2014, 8-b.) Hozir esa atoqli otlar tizimida turkiylashish jarayonlari faollashuvi natijasida bu statistikaning o'sib borayotganligi kuzatilmoqda. Tilimizdagi onomastik birliklarni lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish tomonlarini hisobga olsak oliy o'quv yurtlarining magistratura bosqichida mazkur fanni o'rganishga qiziqish yana ham kuchaymoqda.

Ma'lumki, onomastik birliklar juda uzoq va tarixiy davrlar mahsuli bo'lib, xalq tarixi, etnografiyasi, geografiya, arxeologiya, dialektologiyasi, tilshunosligi, adabiyotshunosligi kabi qator sohalar bilan uzviy aloqada taraqqiy etib kelayotgan qadimiy sohalardan biri sanaladi. Ma'lumki, nomlar ma'lum tarixiy davr, ijtimoiy muhit va siyosiy tizimning mahsulidir. Shuning uchun ma'lum hududdagi atoqli otlarni ilmiy jihatdan o'rganish o'sha hududda yashovchi xalq tarixi, turmushi va tili haqida ham qimmatli ma'lumotlar berishi tabiiydir. Masalan, To'maris, Shiroq, Beruniy, Kolumb, Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi kabi poetik antroponimlari orqali ham katta tarix eslatiladi. Onomastik birliklardan, ayniqsa, antroponim, toponim,

gidronim, etnonimlar orqali o'zbek xalqining boy tarixini anglab olish mumkin.

O'zbek onomastikasiga 1960-yillardan e'tiboran "poydevor" qo'yila boshlandi. Bu borada E.A. Begmatovning e'tiborga loyiq xizmati bor. U o'zbek ilmiy antroponimikasi sohasiga asos solgan olimlardan dastlabkisidir. Olimning o'zbek onomastikasiga doir bir qator ilmiy ishlari vujudga keldi (Turdibekov M., B.8).

Tilshunos olim Y.Avlaqulov "O'zbek tili onomastik birliklarining lingvistik tadqiqi" nomli ilmiy ishida onomastika sohasida uchta xususiyatni ifodalaydi va izohlaydi. Tadqiqotchi onomastik ko'lam termini biror konkret tildagi atoqli otlarning umumiy majmui, yig'indisi ma'nosida ham ishlatadi (Avlaqulov Y. B.7.).

Shuning uchun ham mazkur onomastik mikro ko'lam olimlarimizni ko'proq o'zlariga jalb qilib kelayotgan sohalardan sanaladi. Hozirgi O'zbekiston hududidagi joy nomlari haqida Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Navoiy, Bobur, Munis, Ogahiy, Narshaxiy, Rashiddin kabi mutaffakirlarimizning asarlarida bebaho materiallar saqlanib qolgan. Chunki ular o'sha davridayoq bu onomastik birliklar etimologiyasiga qiziqqan va ular haqida ma'lumotlar qoldirganlar. Beruniy yoshligidan yunon, lotin, arab, fors, so'g'd, suryoniy tillarini keyinchalik hind, sanskrit tillarini chuqur o'rganadi. Beruniy Mahmud G'aznaviy yurishlari davrida bir necha bor Hindistonga boradi va "Hindiston" asarini yozadi. "Hindiston" asarida shahar va joy nomlari haqida, "Saydana" asarida o'simliklar dunyosi haqida qiziqarli ma'lumotlar keltiradi. Bu asarida 65 ta shoirdan 141 ta she'riy parcha berilgan. Asar 29 bob va 1116 maqoladan iborat asarda dorivor o'simliklar nomi izohlanadi. U 250dan ziyod olimlar asarlaridan iqtibos keltiradi. Masalan, Gippokrat, Arastu, Ptolomey, Arxigen, Gelen va boshqalar. Shuningdek, XIV asrda yashagan mashhur tarixchi Rashiddin ham o'zining "Jome-at tovorix" asarida ham onomastikaga oid ko'plab ma'lumotlar keltiradi. Aslida bu asarda turkiy qabilalarning yashash joylari, ularning etimologiyasi haqida boy toponimik, etnografik ma'lumotlar beriladi. Asosan, u yer yuzida ikki xil xalq mavjud bo'lib ulardan biri o'troq, ikkinchisi esa ko'chmanchilardir. Uning ta'kidlashicha, daryolarning nomi bilan daryo bo'ylarida yashagan qabila nomlari vujudga kelgan, ba'zan aksincha daryo nomi qabila nomiga asos bo'lgan deb ko'rsatadi. Masalan, Oks-O'g'uz, Sir-budun-Sir xalqi kabi. Xullas, Rashiddinning bu tarixiy asarida yirik joy nomlaridan tashqari juda ko'p mayda obyektlar nomlariga ham geografik va etimologik izohlar berilgan.

Demak, bunday tarixiy asarlar juda ko‘p bo‘lib, eng yiriklari XI asrga oid Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asaridir. Devonda turkiy qabilalar va ularning Rumdan to Chingacha bo‘lgan katta hududda joylashganini xaritada aks ettiradi. “Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning qishloq va shaharlarini ko‘p yillar davomida kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim... “Men bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim”, – deydi (DLT, I tom, 44-bet).

Demak, onomastika (nomshunoslik) bilan xalqimiz qadimdan shug‘ullanib kelgan. Har bir davrning mashhur tarixchi, etnograf olimlari, yozuvchi va shoirlari o‘z asarlarida juda katta ma’lumotlar qoldirganlar. Jumladan, Bobur, Abulg‘ozi Bahodirxon, Munis, Ogohiy kabi buyuk siymolar nomshunoslikka katta hissa qo‘shganlar. Ular o‘z asarlarida xalqimiz tarixi, etnografiyasi, geografik tavsifi, iqlimi, o‘simliklar dunyosi, tog‘ va daryolari haqida ma’lumotlar beradi. Ularning ko‘pchiligi bizning davrimizgacha ba’zi grammatik o‘zgarishlari bilan yetib kelgan. Ma’lumki, o‘zbek onomastikasi fan sifatida o‘tgan asrning 60-yillari tarixchi va shevashunos olimlarimiz tomonidan ilmiy jihatdan tahlil qilina boshlandi. (A.Hojiyev “Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati” T., 1985). Tilshunoslikda onomastika ancha murakkab ilmiy soha, hisoblanib, bir qancha fanlar jumladan, etnografiya, dialektologiya, geografiya, tarix, arxeologiya, mantiq, falsafa, psixologiya, teologiya, (ilohiyati), folklor, matnshunoslik, adabiyotshunoslik, tilshunoslik kabi fanlar bilan uzviy aloqada. Onomastika fani tilshunoslikning til tarixi, etimologiya, leksikologiya, shevashunoslik va matnshunoslik bo‘limi bilan zich aloqada o‘rganiladi. Shu boisdan ham ularning lingvistik tahlilida tilshunoslik nazariyasining muayyan qonuniyatlariga alohida tayanib ish ko‘riladi.

Keyingi paytlarda onomastika fani jadal rivojlanmoqda. Bu soha bo‘yicha qator ilmiy tadqiqotlar vujudga kela boshladi. Ilgari rus tilshunosligida A.B.Суперанскаянинг “Общая теория имени собственного (1973), В.А.Нисовнинг “Имя и общество” (1976), “Ономастика и норма” (1976), “Ономастики Средний Азии” (1977) kabi asarlari yaratildi. Keyingi davrlarda turkiy tillarda ham bu sohaga oid ko‘plab ilmiy tadqiqotlar yaratila boshladi. Jumladan, turkman tilshunosligida S.Otaniyazovning “Turkman ismlarining izohi”, tatar tilshunosligida A.Sattarovning “Tatariston antroponimlari”, Qoraqalpoq tilshunosligida M.Qalandarov, O.Dospanov, G.Qalandarovaning “Qoraqalpoq ismlari”, Q.Paxratdinov, A.Otemisovlarning “Qoraqalpoq odam otlari so‘zligi”, (Nukus, 2021). Q.Paxratdinov, G.Abishovlarning

“Qoraqalpog‘iston toponimlari so‘zligi” (Nukus, 2021) kabi qator tadqiqotlari bu sohaga katta hissa bo‘lib qo‘shildi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, turkiy xalqlar onomastikasini ham qiyosiy jihatdan ilmiy tadqiq qilish tarixiy, etnik, leksik masalalarning oydinlashishida yechim bo‘lishi mumkin.

Xullas, onomastikada shahar va qishloq, ovullarni o‘zaro farqlash uchun shahar va shaharchalar – astionim (yun. ayasteos – shaharga xos + onoma – atoqli ot), qishloq va mana shu tipdagi aholi yashovchi maskanlar – komonim (yun. komos – qishloq + onoma – atoqli ot)larning tarixi va etnonimlarini o‘rganish sohasida zarur va muhim ishlarni kelajak kutmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E., Uluqov H. O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati. – Namangan, 2006.
2. Begmatov E. O‘zbek ismlari ma’nosi. – Toshkent, 2010.
3. Do‘simov Z., Tillayeva M. Joy nomilarining siri. – Xiva, 2001.
4. Do‘simov Z. Toponimik indikatorlar. // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1972. – № 5.
5. Qorayev S. Geografik nomlar ma’nosini bilasizmi? – Toshkent, 1970.
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973.
7. Aristotel. Poetika. Ruschadan M.Maxmudov, U.To‘ychievlar tarjiması. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1980. – B. 41.
8. Авлақулов Я. Ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи. – Тошкент, 2012.
9. Turdibekov M. “Shajarayi turk” onomastikasi. – Toshkent, 2018.
10. Yo‘ldashev B. O‘zbek onomastikasi masalalari. – Samarqand, 2011. – B.13-17.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI ERTAK PRETSEDENT NOMLARINING QIYOSIY TADQIQI

Nishonova Buvixon Sayfiddin qizi,

Marg‘ilon shahri 3-sonli texnikumi katta o‘qituvchi

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi ertaklarda uchraydigan pretsedent nomlar qiyosiy aspektda tahlil qilinadi. Pretsedent nomlar - lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslikning muhim tadqiqot ob’ekti sifatida - ikki tilning milliy-madaniy o‘ziga xosligini aks ettiradi. Maqolada pretsedent nomlarning tasnifi, semantik xususiyatlari, ertak

matnidagi funksiyalari va tarjima muammolari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasi sifatida o‘zbek va ingliz ertak pretsedent nomlari o‘rtasidagi universal va milliy-spetsifik tomonlar aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: *pretsedent nom, ertak, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, qiyosiy tahlil, milliy-madaniy kod, intertekstuallik, tarjima.*

Til – madaniyatning ko‘zgusi sifatida xalqning tarixiy xotirasini, qadriyatlarini va dunyoqarashini o‘zida mujassam etadi. Ertaklar esa bu madaniy merosning eng boy va serqatlam manbayi hisoblanadi. Ertaklardagi shaxs nomlari – ya’ni pretsedent nomlar oddiy nominatsiya birliklari emas, balki milliy-madaniy kodning muhim qismidir. Ular tinglovchi yoki o‘quvchi ongida ma’lum bir xarakter, qiymat yoki hodisa bilan bog‘liq barqaror assotsiatsiyalarni uyg‘otadi.

Pretsedent nom tushunchasi Y.N.Karaulov tomonidan 1987-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, u madaniy jihatdan muhim, ma’lum bir lingvomadaniy jamoa vakillariga yaxshi tanish bo‘lgan va ularning kognitiv bazasida saqlanadigan nomlarni anglatadi (Karaulov, 1987). Keyingi yillarda bu soha V.V.Krasnih, D.B.Gudkov, G.G.Slyshkin va boshqa olimlar tomonidan chuqur o‘rganildi. O‘zbek tilshunosligida esa pretsedent nomlar nisbatan yangi tadqiqot obyekti.

Ushbu maqolaning maqsadi o‘zbek va ingliz tillaridagi ertaklarda uchraydigan pretsedent nomlarni qiyosiy aspektda tahlil qilish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlab, kognitiv-lingvomadaniy xususiyatlarini yoritishdir. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, globallashtirish davrida ikki xalq madaniyati o‘rtasidagi muloqot muammolari yanada keskinlashmoqda va bu muloqotni samarali yo‘lga qo‘yishda pretsedent nomlarni anglash muhim ahamiyat kasb etadi.

Pretsedent nomlar – bu biron-bir lingvomadaniy jamoada keng tarqalgan, madaniy jihatdan relevant va kognitiv bazada barqaror o‘rin egallaydigan, odatda ma’lum bir voqea, obraz yoki sifat bilan bog‘liq shaxs nomlaridir. Ular “pretsedent fenomenlar” tizimida alohida o‘rin tutadi: pretsedent matnlar, pretsedent vaziyatlar va pretsedent iboralar bilan birga lingvomadaniy kompetentsiyaning asosini tashkil etadi (Krasnih, 2002).

Pretsedent nomlarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: umumiy taniqlilik (ma’lum lingvomadaniy jamoa a’zolari uchun), qayta takrorlanish (turli kontekstlarda ishlatilishi), semiotik yuk (nom ortidan kuchli assotsiativ ma’no yuki kelishi) va intertekstuallik (boshqa matnlarga murojaat qilishi). Ertaklarda bu xususiyatlar ayniqsa yorqin namoyon bo‘ladi, chunki ertak qahramonlari avloddan-avlodga o‘tadigan arxetipik obrazlarni ifodalaydi.

O'zbek ertak an'anasida pretsedent nomlar bir necha asosiy guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga qahramonlik va yaxshilik timsoliga aylangan nomlar kiradi. Masalan, Alp Er To'nga, Alpomish, To'maris kabi nomlar o'zbek kognitiv bazasida jasurlik, vatanparvarlik va mardlikning ramziga aylangan. Bu nomlar ertak matnida ishlatilganda, ular nafaqat ma'lum bir shaxsni, balki butun bir qadriyatlar tizimini ifodalaydi. Ikkinchi guruhga salbiy qahramonlar ya'ni yovuzlik, aldamchilik va manfaatparastlikning timsollari kiradi. Dev, Ajdar, Yalmog'iz kampir kabi obrazlar o'zbek ertaklarida yovuzlikning arxetipik ko'rinishlari sifatida qatnashadi. Ularning nomlari pretsedent xususiyat kasb etib, muayyan xatti-harakatlar va xarakter belgilari bilan chambarchas bog'liq bo'lib qolgan. "Dev" nomining o'zi allaqachon kuch, vahshiylik va yomonlik bilan assotsiatsiyalanadi. Uchinchi guruh - epik va diniy-mifologik nomlar. Hazrat Ali, Rustam, Siyovush kabi nomlar o'zbek ertaklarida tez-tez uchraydi va ular dini-madaniy jihatdan alohida yukga ega. Bu nomlarning ertaklarda ishlatilishi qahramonni muqaddas yoki arxetipik bir pozitsiyaga ko'tarishga xizmat qiladi.

Ingliz ertak an'anasida, ayniqsa Britaniya folklorida, pretsedent nomlar o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarga ega. Birinchi guruh - klassik ertak qahramonlarining nomlari. Cinderella (Kulxo'jayni), Rumpelstiltskin, Jack ("Jack and the Beanstalk"), Robin Hood kabi nomlar ingliz tilida kuchli pretsedent statusga ega. "Cinderella" nomi bugungi kunda ingliz tilida metafora sifatida ham qo'llaniladi: "a Cinderella story" – bu noo'rin unutilgan, lekin oxir-oqibat muvaffaqiyat qozongan shaxs yoki narsa haqida aytiladi (Slyshkin, 2000).

Ikkinchi muhim guruh - yovuzlik timsollariga aylangan nomlar. The Big Bad Wolf, Wicked Witch, Bluebeard kabi obrazlar ingliz madaniy makonida qo'rqinch, yovuzlik va aldamchilik bilan bog'liq barqaror assotsiatsiyalarga ega. Bu nomlar nafaqat bolalar adabiyotida, balki kattalar nutqida ham metaforik maqsadlarda qo'llaniladi.

Uchinchi guruh – o'rta asrlar va arturshunoslik an'anasidan kelgan nomlar. King Arthur, Merlin, Guinevere kabi nomlar ingliz ertaklarida pretsedent xususiyat kasb etgan bo'lib, ular ideal podsholik, sehrgarlik va sadoqat mavzulari bilan uzviy bog'liqdir. Bu nomlar zamonaviy ingliz nutqida ham tez-tez qo'llaniladi (Gudkov, 2003).

Milliy-spesifik jihatlar esa ko'proq madaniy-tarixiy sharoitlar bilan bog'liqdir. O'zbek ertaklarida pretsedent nomlar islomiy-tasavvufiy va epik-qahramonlik an'ansi bilan chambarchas bog'liq, shuning uchun diniy va mifologik nomlar kuchli pretsedent statusga ega. Ingliz ertaklarida esa

xristianlik va o'rta asr ritsarlik an'anasi asosiy madaniy substrat hisoblanadi. Bundan tashqari, o'zbek pretsedent nomlar ko'proq og'zaki folklor orqali avloddan-avlodga o'tsa, ingliz pretsedent nomlar adabiy matn (Grimm, Perrault, Andersen tarjimalari) orqali mustahkamlangan (Karimov, 2019).

O'zbek va ingliz tillaridagi ertak pretsedent nomlarining qiyosiy tahlili bir qator muhim xulosalar chiqarish imkonini berdi. Birinchidan, ikkala til va madaniyatda ham pretsedent nomlar lingvomadaniy kompetentsiyaning muhim qismini tashkil etadi va ularni bilmasdan turib, chuqur muloqot mumkin emas. Ikkinchidan, pretsedent nomlarning universal va milliy-spetsifik qatlamlari bor: universal qatlam arxetipik qahramon-antiqahramon munosabatini, milliy-spetsifik qatlam esa har bir xalqning tarixiy, diniy va madaniy tajribasini aks ettiradi.

Uchinchidan, tarjima jarayonida pretsedent nomlarni to'g'ri qayta ishlash madaniyatlararo muloqotning samaradorligini ta'minlaydi. To'rtinchidan, o'zbek ertaklarining pretsedent nomlari ingliz ertaklarinikidan farqli ravishda ko'proq og'zaki an'ana va islomiy substrat bilan bog'liq, ingliz ertaklarida esa adabiy-yozma an'ana va xristianlik ta'siri ustuvorlik qiladi.

Ushbu tadqiqot pretsedent nomlarni qiyosiy o'rganish sohasida yangi imkoniyatlar ochadigan bo'lib, kelajakda korpus lingvistikasi va psixolingvistika usullarini qo'llagan holda yanada kengroq tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gudkov D.B. Teoriya i praktika mezhkulturnoy kommunikatsii. – M.: Gnozis, 2003. – 288 b.
2. Karimov N.G. O'zbek folklorida pretsedent nomlarning lingvomadaniy xususiyatlari // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2019. – № 3. – B. 45-52.
3. Karaulov Yu.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost. – M.: Nauka, 1987. – 264 b.
4. Krasnih V.V. Etnopsixolingvistika i lingvokulturologiya. – M.: Gnozis, 2002. – 284 b.
5. Slyshkin G.G. Ot teksta k simvolu: lingvokulturnye kontsepty pretsedentnyh tekstov v soznanii i diskurse. – M.: Academia, 2000. – 128 b.
6. Mirzayev T. O'zbek xalq ertaklarining poetikasi. – Toshkent: Fan, 2005. – 320 b.
7. Bettelheim B. The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales. – New York: Knopf, 1976. – 328 p.

8. Zipes J. Fairy Tales and the Art of Subversion. – New York: Routledge, 2006. – 226 p.

INGLIZ TILINI O'RGANISHDA LEKSIKANING O'RNI

Umuxanov Nodirjon Bobirovich,

University of Business and Science

stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Tezisdagi ingliz tilini o'rganish jarayonida leksikaning tutgan o'ri, lug'at boyligini rivojlantirishning ahamiyati hamda leksik kompetensiyaning kommunikativ faoliyatdagi vazifasi yoritiladi. Shuningdek, ingliz tilini o'qitishda zamonaviy metodlarning leksik ko'nikmalarni shakllantirishdagi samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida leksik birliklarning nutq jarayonidagi funksiyasi, ularni o'qitish usullari va amaliy qo'llanishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: *leksika, ingliz tili, lug'at boyligi, kommunikativ kompetensiya, til o'qitish, leksik birlik, metodika, nutq faoliyati.*

Bugungi globallashtirish davrida ingliz tili xalqaro aloqa vositasi sifatida muhim o'rin egallamoqda. Dunyoning ko'plab mamlakatlarida ushbu til ilm-fan, texnologiya, biznes, diplomatiya va madaniyat sohalarida keng qo'llanilmoqda. Shu sababli ingliz tilini samarali o'rganish zamonaviy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biriga aylangan.

Chet tilini o'rganish jarayonida grammatika, fonetika, tinglab tushunish va yozuv kabi ko'nikmalar muhim ahamiyat kasb etsa-da, leksika tilning asosiy mazmuniy negizi hisoblanadi. Inson har qanday fikrni ifodalashda avvalo so'zlardan foydalanadi. So'z boyligi yetarli bo'lmagan o'quvchi grammatik qoidalarini yaxshi bilgan taqdirda ham o'z fikrini erkin bayon qila olmaydi. Shu jihatdan qaraganda, ingliz tilini egallashda leksik kompetensiyani rivojlantirish ustuvor masalalardan biri hisoblanadi.

Tilshunoslikda leksika tilning eng harakatchan qatlami sifatida talqin qilinadi. Chunki jamiyat taraqqiyoti, texnologik rivojlanish va madaniy almashinuv natijasida til lug'at tarkibi muntazam ravishda boyib boradi. Ingliz tilida ham yangi so'zlar, qisqartmalar va terminlar paydo bo'lib, kundalik nutqda faol qo'llanilmoqda. Bu esa o'quvchilardan doimiy ravishda yangi leksik birliklarni o'zlashtirib borishni talab qiladi.

Leksikaning til o'rganishdagi ahamiyati. Leksika tilning mazmuniy asosini tashkil qiladi. O'quvchi tilni o'rganish jarayonida dastlab so'zlarni

o'zlashtiradi va ular orqali oddiy muloqotni amalga oshiradi. So'z boyligi ortib borgan sari nutqning mazmuni va sifati ham rivojlanadi.

Ko'plab metodist olimlarning fikricha, chet tilida muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun yetarli lug'at zaxirasiga ega bo'lish zarur. O'quvchi qancha ko'p so'z bilsa, uning tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirish ko'nikmalari shunchalik rivojlangan bo'ladi. Ayniqsa, ingliz tilida kollokatsiyalar, frazeologik birliklar va idiomalarni o'rganish tabiiy nutqni shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, "make a decision", "take a break", "pay attention" kabi birikmalar ingliz tilida keng qo'llaniladi. Agar o'quvchi ushbu birikmalarni to'liq shaklda o'zlashtirsa, uning nutqi sun'iy tarjima uslubidan xoli bo'ladi va tabiiy eshitiladi.

Leksik kompetensiya va kommunikativ faoliyat. Bugungi kunda til o'qitish metodikasida kommunikativ yondashuv muhim o'rin tutadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, tilni o'rganishning asosiy maqsadi erkin muloqot qilish ko'nikmasini shakllantirishdan iborat. Bunda esa leksik kompetensiya hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Leksik kompetensiya deganda o'quvchining so'zlarni bilishi, ularning ma'nosini tushunishi va nutqda o'rinli qo'llay olishi tushuniladi. So'zlarni noto'g'ri qo'llash muloqotda turli tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli leksikani o'qitishda faqat tarjimaga emas, balki kontekstga ham e'tibor qaratish zarur. Masalan, ingliz tilidagi "big" va "large" so'zlari ma'nodosh hisoblanadi. Ammo ularning qo'llanish doirasi har doim ham bir xil emas. Ayrim holatlarda "large amount" tabiiy qo'llansa, "big amount" sun'iy eshitilishi mumkin. Bu esa o'quvchidan tilning uslubiy xususiyatlarini ham o'rganishni talab qiladi.

Leksikani o'qitishning zamonaviy usullari. Hozirgi davrda ingliz tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalar keng qo'llanilmoqda. Zamonaviy metodlar o'quvchilarning leksik birliklarni tez va samarali o'zlashtirishiga yordam beradi.

Kontekst asosida o'qitish. So'zlarni alohida yodlash ko'pincha samarasiz hisoblanadi. Chunki o'quvchi vaqt o'tishi bilan ularni unutishi mumkin. So'zlarni gap yoki matn tarkibida o'rganish esa ularning xotirada uzoq saqlanishini ta'minlaydi.

Masalan, "run" fe'li turli kontekstlarda turlicha ma'no anglatadi:

- run fast – tez yugurmoq;
- run a company – kompaniyani boshqarmoq;
- run out of time – vaqt tugamoq.

Bu usul orqali o'quvchi so'zning bir nechta ma'nosini tabiiy ravishda o'zlashtiradi.

Multimedia vositalaridan foydalanish. Audio va video materiallar leksik ko'nikmalarni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Film, podkast va qo'shiqlar orqali o'quvchi yangi so'zlarni tabiiy nutq jarayonida eshitadi. Bu esa talaffuz va tinglab tushunish ko'nikmalarining rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Interaktiv metodlar. Rolli o'yinlar, debatlar, savol-javob mashqlari va guruhli topshiriqlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Ayniqsa, dialog asosidagi mashg'ulotlar yangi leksik birliklarni amaliy nutqda qo'llash imkonini beradi.

Raqamli ilovalar va platformalar. Bugungi kunda mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali ingliz tilini o'rganish keng tarqalgan. Quizlet, Duolingo, Memrise kabi dasturlar o'yin elementlari yordamida lug'at boyligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu platformalar o'quvchining mustaqil ta'lim olish ko'nikmasini ham rivojlantiradi.

Mutolaaning leksik rivojlanishdagi o'rni. Kitob mutolaasi til o'rganishning eng samarali vositalaridan biridir. Badiiy asarlar, maqolalar va ilmiy matnlarni muntazam o'qish o'quvchining lug'at boyligini oshiradi. Ayniqsa, ingliz tilidagi original adabiyotlarni mutolaa qilish tilning tabiiy uslubini tushunishga yordam beradi.

Mutolaa jarayonida o'quvchi yangi iboralar, sinonimlar va uslubiy vositalarni o'zlashtiradi. Bu esa uning yozma va og'zaki nutqini boyitadi. Shuningdek, kitob o'qish orqali grammatik konstruksiyalar ham tabiiy ravishda o'zlashtiriladi.

Leksik xatolar va ularning sabablari. Ingliz tilini o'rganishda uchraydigan asosiy muammolardan biri leksik xatolardir. Bunday xatolar ko'pincha ona tilining ta'siri natijasida yuzaga keladi. O'quvchi ingliz tilidagi iboralarni o'z tilidan to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilishga urinadi. Masalan, ayrim o'quvchilar "strong rain" birikmasini ishlatishi mumkin. Aslida ingliz tilida "heavy rain" shakli qo'llaniladi. Bu kabi holatlar kollokatsiyalarni yetarli darajada bilmaslik natijasida yuz beradi.

Leksik xatolarni kamaytirish uchun o'qituvchi o'quvchilarni ko'proq amaliy mashqlarga jalb qilishi zarur. Shuningdek, yangi so'zlarni muntazam takrorlash va ularni real muloqotda qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini o'rganishda leksika hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Boy lug'at zaxirasi o'quvchining barcha nutqiy ko'nikmalarini rivojlantiradi va kommunikativ faoliyat samaradorligini oshiradi. So'z boyligi yetarli bo'lmagan o'quvchi grammatik qoidalarni bilgan taqdirda ham erkin muloqot qila olmaydi.

Shu sababli ingliz tilini o'qitish jarayonida leksik kompetensiyani rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va multimedia vositalaridan foydalanish o'quvchilarning leksik bilimlarini mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, muntazam mutolaa, tinglab tushunish mashqlari va amaliy muloqot leksik ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali vositalari hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jalolov J. J. Chet til o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
2. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. – London: Pearson Education, 2007.
3. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge University Press, 2001.
4. Thornbury S. How to Teach Vocabulary. – Pearson Longman, 2002.
5. Richards J. C., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge University Press, 2014.
6. Scrivener J. Learning Teaching. – Macmillan Education, 2011.

INGLIZ TILI LEKSIKASINI O'RGATISHDA AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Tursunova Zilola Dalijon qizi,

Namangan davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada ingliz tili leksikasini o'rgatishda qo'llaniladigan an'anaviy va zamonaviy yondashuvlar ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida leksik kompetensiyaning ingliz tilini o'zlashtirishdagi o'rni ochib berilib, tarjima-grammatik, yodlashga asoslangan an'anaviy metodlar hamda kommunikativ, kognitiv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga tayangan zamonaviy yondashuvlarning afzallik va kamchiliklari qiyosiy o'rganiladi. Shuningdek, leksikani o'rgatishda an'anaviy va innovatsion metodlarni uyg'unlashtirish orqali ta'lim samaradorligini oshirish imkoniyatlari asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *ingliz tili, leksika, leksik kompetensiya, an'anaviy yondashuv, zamonaviy yondashuv, kommunikativ metod, kognitiv yondashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.*

Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida ingliz tili xalqaro muloqot, fan, texnologiya va ta'limning asosiy vositalaridan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ingliz tilini samarali o'rgatishda barcha til ko'nikmalari – tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish bilan bir qatorda leksik kompetensiyani shakllantirish alohida o'rin tutadi. Chunki leksika – bu tilning asosiy qurilish material bo'lib, u orqali fikr ifodalanadi, axborot uzatiladi va muloqot amalga oshiriladi.

Leksikani o'rgatish jarayoni pedagogika va metodika fanlarida doimiy ravishda rivojlanib, an'anaviy yondashuvlardan zamonaviy, innovatsion metodlarga tomon takomillashib bormoqda. Avvallari so'zlarni yodlash, tarjima qilish va lug'at bilan ishlash ustuvor bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda kommunikativ, kognitiv va texnologiyaga asoslangan yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Shu sababli ingliz tili leksikasini o'rgatishda an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish, ularning afzallik va kamchiliklarini aniqlash dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Leksika til tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u tilning semantik asosini tashkil etadi. Har qanday til orqali fikrni ifodalash, axborot uzatish va muloqotni amalga oshirish aynan leksik birliklar orqali ro'yobga chiqadi. Leksik birliklar tarkibiga alohida so'zlar, turg'un iboralar, frazeologik birliklar hamda barqaror so'z birikmalari kiradi. Ushbu birliklar tilning ma'no tizimini shakllantirib, nutqning aniqligi va ifodaviyligini ta'minlaydi. Shu bois ingliz tilini o'rganish jarayonida leksikani egallash alohida ahamiyat kasb etadi.

Leksikani o'rganish faqatgina so'zlarning lug'aviy ma'nosini bilish bilan cheklanib qolmaydi. Bu jarayonda so'zning fonetik jihatlari, ya'ni to'g'ri talaffuzi, grafik shakli, yozilishi, grammatik xususiyatlari, boshqa so'zlar bilan birikish imkoniyatlari hamda real nutq jarayonida qanday vazifani bajarishi muhim hisoblanadi. So'zlarni chuqur o'zlashtirish ularning kontekstda qo'llanilishini anglash, stilistik xususiyatlarini farqlash va kommunikativ vaziyatga mos ravishda ishlata olish bilan bevosita bog'liqdir [1].

Metodik nuqtayi nazardan qaralganda, ingliz tili leksikasini o'rgatish ma'lum didaktik va metodik tamoyillarga asoslanadi. Ushbu tamoyillar ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Avvalo, leksikani o'rgatishda tizimlilik va izchillik muhim o'rin tutadi. So'zlar tartibsiz ravishda emas, balki muayyan tizim asosida, osondan murakkabga tomon o'rgatilishi lozim. Bu yondashuv o'quvchilarning bilimlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, leksikani o'rgatishda kommunikativ yo'naltirilganlik tamoyili muhim hisoblanadi. Ya'ni so'zlar real muloqot ehtiyojlariga mos ravishda tanlanib, o'quvchilarning kundalik hayotida yoki kasbiy faoliyatida foydalanish imkoniga ega bo'lishi kerak. Leksik birliklar alohida-alohida emas, balki nutq jarayonida faol qo'llanilishi mumkin bo'lgan shaklda o'rgatilishi maqsadga muvofiqdir.

Kontekstda o'rgatish tamoyili ham leksikani samarali egallashda muhim ahamiyatga ega. So'zlar alohida tarjima yoki izoh orqali emas, balki gap, matn yoki vaziyat doirasida berilganda ularning ma'nosi osonroq anglashiladi va uzoq muddatli xotirada mustahkamroq saqlanadi. Shu bilan birga, takrorlash va mustahkamlash tamoyili leksik bilimlarni barqarorlashtirishda muhim rol o'ynaydi. So'zlar muntazam ravishda turli mashqlar, topshiriqlar va nutqiy faoliyat turlari orqali qayta-qayta qo'llanilgandagina faol lug'at tarkibiga kiradi.

Faoliyatga yo'naltirilganlik tamoyili esa o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda o'quvchilar yangi so'zlardan foydalanib, mustaqil fikr bildiradilar, muammoli vaziyatlarni hal qiladilar va ijodiy topshiriqlarni bajaradilar.

Mazkur tamoyillar ingliz tili leksikasini o'rgatishda qo'llaniladigan an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarda turlicha namoyon bo'ladi. An'anaviy metodlarda asosan reproduktiv faoliyat, ya'ni tayyor bilimlarni yodlash va qayta tiklash ustuvor bo'lsa, zamonaviy yondashuvlarda interaktivlik, mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyatga katta e'tibor qaratiladi.

Ingliz tili leksikasini o'rgatishda an'anaviy yondashuvlar uzoq yillar davomida ta'lim tizimida asosiy o'rinni egallab kelgan. Ularning eng mashhurlaridan biri tarjima-grammatik metod hisoblanadi. Ushbu metodda leksika asosan ona tiliga tarjima qilish orqali o'rgatiladi. O'qituvchi yangi so'zlarni taqdim etadi, o'quvchilar esa ularni lug'at daftarga yozib, tarjimasini yodlab oladilar. Ko'pincha bu jarayonda grammatik qoidalar bilan birgalikda ishlash amalga oshiriladi.

Tarjima-grammatik metodning asosiy afzalligi shundaki, so'zlarning ma'nosi tez va aniq tushuntiriladi. Bu usul nazariy bilimlarni mustahkamlashga, matnlarni tarjima qilish ko'nikmasini rivojlantirishga va yozma nutqni shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, murakkab terminlar va ilmiy leksikani o'rganishda ushbu metod ma'lum darajada samarali hisoblanadi.

Shu bilan birga, mazkur metodning kamchiliklari ham mavjud. Eng asosiy kamchiliklardan biri so'zlarning real nutq jarayonidagi qo'llanilishiga

yetarli e'tibor berilmasligidir. Natijada o'quvchilarda kommunikativ ko'nikmalar yetarlicha shakllanmaydi va ular so'zlarni amaliy muloqotda qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bundan tashqari, tarjima-grammatik metod asosan passiv lug'atni rivojlantiradi, ya'ni o'quvchilar ko'plab so'zlarning ma'nosini bilsalar-da, ularni faol ishlata olmaydilar.

An'anaviy yondashuvlarning yana biri so'zlarni yodlash va takrorlashga asoslangan usuldir. Ushbu yondashuvda o'qituvchi ma'lum miqdordagi yangi so'zlarni tanlab, o'quvchilarga ularni yodlab olishni topshiradi. Bu usul qisqa vaqt ichida ko'p so'zlarni o'zlashtirish imkonini beradi. Biroq mexanik yodlash orqali o'rganilgan so'zlar ko'pincha tez unutiladi va nutqda kam qo'llaniladi. Bu esa leksik bilimlarning barqaror emasligiga olib keladi.

Matn asosida leksikani o'rgatish ham an'anaviy metodlar doirasida keng qo'llaniladi. Bu usulda yangi so'zlar badiiy, publitsistik yoki ilmiy matnlar orqali beriladi, izohlanadi va tarjima qilinadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ammo interaktiv mashg'ulotlarning yetishmasligi sababli o'quvchilarning nutqiy faolligi cheklanishi mumkin [2].

Zamonaviy metodikalarda esa ingliz tili leksikasini o'rgatishda mutlaqo yangi yondashuvlar shakllangan. Ularning markazida kommunikativ yondashuv turadi. Bu yondashuvda leksika real hayotiy vaziyatlar va muloqot ehtiyojlari asosida o'rgatiladi. So'zlar dialoglar, rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlar va jamoaviy faoliyatlar orqali mustahkamlanadi. Natijada o'quvchilarda faol lug'at shakllanib, nutq faolligi sezilarli darajada oshadi.

Kommunikativ yondashuv til o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyani kuchaytiradi, chunki o'quvchilar tilni real ehtiyojlar uchun o'rganayotganini his qiladilar. Bu esa ularning dars jarayonida faol ishtirok etishiga va mustaqil nutqiy faoliyatga kirishishiga imkon yaratadi.

Zamonaviy ta'limda kognitiv yondashuv ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv so'zlarni mantiqiy bog'lanishlar, assotsiativ fikrlash va tushunchalar tizimi orqali o'rganishga asoslanadi. Masalan, so'zlar tematik guruhlar, semantik xaritalar, klasterlar va grafik modellar yordamida tizimlashtiriladi. Bu usul o'quvchilarning analitik fikrlashini rivojlantirib, leksikani chuqurroq va ongli ravishda o'zlashtirishga yordam beradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan yondashuv zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylangan. Ingliz tili leksikasini o'rgatishda mobil ilovalar, onlayn platformalar, interaktiv o'yinlar va

multimedia resurslaridan foydalanish o'quvchilarning qiziqishini oshiradi. Vizual va audio materiallar yordamida so'zlarning talaffuzi va ma'nosi osonroq o'zlashtiriladi, individual o'rganish sur'ati ta'minlanadi va mustaqil ta'lim ko'nikmalari shakllanadi.

Loyihaviy va integrativ yondashuvlar ham zamonaviy metodlar qatoriga kiradi. Bu yondashuvda o'quvchilar ma'lum mavzu asosida loyiha tayyorlab, jarayon davomida yangi leksik birliklarni faol ravishda qo'llaydilar. Ushbu usul leksikani boshqa fanlar bilan bog'lash, fanlararo integratsiyani ta'minlash va real muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

An'anaviy va zamonaviy yondashuvlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, an'anaviy metodlar nazariy bilimlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lsa, zamonaviy yondashuvlar amaliy va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda samaraliroqdir. Shu sababli bugungi ta'lim tizimida ushbu yondashuvlarni uyg'unlashtirish eng maqbul yechim hisoblanadi.

Masalan, yangi so'zlarni dastlab an'anaviy usulda tushuntirib, keyinchalik ularni zamonaviy interaktiv mashqlar orqali mustahkamlash yuqori natija beradi. Bunday integrativ yondashuv o'quvchilarning leksik kompetensiyasini har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi [4].

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili leksikasini o'rgatish murakkab va uzluksiz rivojlanib boruvchi pedagogik jarayon bo'lib, u ta'lim metodikasi hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan chambarchas bog'liqdir. Leksik kompetensiyani shakllantirish til o'rganish jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, chunki aynan so'z boyligi orqali o'quvchilarning fikrni aniq va ravon ifodalash imkoniyati kengayadi. An'anaviy yondashuvlar leksik bilimlarning nazariy asoslarini yaratishda, so'zlarning ma'nosini tushuntirish va yozma nutqni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Biroq mazkur metodlar o'quvchilarning kommunikativ faolligini to'liq ta'minlay olmaydi.

Zamonaviy yondashuvlar esa ingliz tili leksikasini real muloqot jarayoniga yo'naltirib, o'quvchilarning so'zlarni amaliy nutqda erkin qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Kommunikativ, kognitiv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan metodlar leksik birliklarning faol lug'atga aylanishiga xizmat qiladi hamda ta'lim samaradorligini oshiradi. Bugungi kunda ingliz tili ta'limida eng samarali yo'l an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarni uyg'unlashtirgan holda, o'quvchilarning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olib ta'lim jarayonini tashkil etishdan iboratdir. Aynan shu yondashuvgina yuqori leksik

kompetensiyaga ega, erkin muloqot qila oladigan shaxslarni tayyorlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jalolov J. J. Chet tillarini o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 320 b.
2. Azizov A. A. Ingliz tilini o'qitish metodikasi. – Toshkent: Sharq, 2019. – 224 b.
3. Brown H. D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. – New York: Pearson Education, 2014. – 560 p.
4. Baxromov A. Chet tillarini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsiya, 2020. – 176 b.

“BOBURNOMA” DAGI KENT OYKONIMIK INDIKATORINING LINGVOGEOGRAFIK TAHLILI

Jalilova Madina Murotovna,
NamDU mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asaridagi kent oykonimik indikatorining tarqalish areallari va lingvogeografik tahlili tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *Lingvistik geografiya, dialekt, toponim, oykonim, indikator, oykonimik indikator, variant, areal.*

Lingvistik geografiya (lotincha *lingua* – *til* va *geographie* so'zlaridan olingan) tilshunoslik faninning har bir alohida til hodisasi tarqalish chegarasini aniqlaydigan sohasi bo'lib, uning ham asosiy tekshirish obyekti dialektologiya singari dialekt hisoblanadi. Chunki dialekt tarixan tarkib topgan territorial birlikdir.

Turli tillardagi dialektal farqlarning mavjudligi haqidagi ma'lumotlarning yuzaga kelishi ma'lum bir lingvistik hududda bu farqlarning mos kelishi yoki mos kelmaslik masalasini o'rta tashladi. Lingvistik geografiya areal tilshunoslik bilan chambarchas bog'liq. Odatda ma'lum bir dialektga xos bo'lgan turli hodisalarning izoglossalari (ma'lum bir lingvistik faktning hududiy taqsimlanishini chegaralovchi geografik xaritada chiziqlar) bir-biriga mos kelmaydi. Muayyan tilning taqsimlanish hududidagi izoglossalar to'plami yoki lingvistik landshaft lingvistik geografiyaning o'rganish obyekti hisoblanadi.²⁹⁹

²⁹⁹ Квиникадзе Г., Меликидзе В. Введение в общественную географию. – Тбилиси: Университет, 2021. – С. 114.

Lingvogeografiyaning ikki yo‘nalishi mavjud:

1. Tillararo lingvogeografiya – bir-biriga yaqin bo‘lmagan ikki til o‘rtasidagi til chegaralari geografiyasini o‘rgananadi.

2. Til ichi lingvogeografiya (dialektografiya) – til dialektlarida grammatik va leksik unsurlarning hududiy tarqalishini o‘rganadi yoki dialektlarni tashkil etuvchi bir-biriga yaqin tillar guruhi.

Lingvogeografiya bilan dialektologiya makon va zamon faktorlariga turlicha munosabatda bo‘lsa-da, makon faktori lingvogeografiyada ham, dialektologiyada ham bir xil ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, teritoriya faktori lingvogeografiyaning asosini tashkil qiladi.

Chunki lingvogeografiya keng territoriyaga ega bo‘lishi va bir vaqtda ko‘plab faktlarni qamrab olishi, umumlashtirish hajmining beqiyosligi bilan tasviriy va tahliliy xususiyatga ega bo‘lgan dialektologiyadan ajralib turadi.³⁰⁰

Tillarning yaqinlashuvida hududiy omil katta rol o‘ynaydi. Hatto bir-biriga qarindosh bo‘lmagan tillar ham hududiy yaqin bo‘lganda ularda fonetik va leksik o‘xshashliklar bo‘ladi.

“Boburnoma” asari Farg‘ona viloyati tasviri bilan boshlanadi va bu yerda joylashgan, chegaradosh bo‘lgan shahar va qishloqlar haqida batafsil ma’lumot beradi. O‘zbekistonning qadimiy madaniyat o‘chog‘laridan biri bo‘lgan Farg‘ona vodiysi hududi, asosan, tekisliklardan iborat. Binobarin, oronimlar va gidronimlar soni nisbatan kamroq uchraydi. Shuning uchun asarda Farg‘ona tasvirida, asosan, oykonimlar (yun.oykos – turar joy, maskan + onoma – atoqli ot, ya’ni aholi yashovchi joylar, maskanlarning atoqli oti. Toponim turi³⁰¹) qayd etilgan. Bu hududda oykonimlarning ko‘p ekanligini Qo‘chqor Hakimov va Mirali Mirakmalovlar aholi sonining zich joylashganligi bilan izohlashadi.³⁰² Asarda tasvirlangan oykonimlarni kuzatar ekanmiz, ular tarkibida *kat*, *kent*, *kand* oykonimik indikatorlar (atoqli otning aholi yashovchi joy nomi ekaniga ishora qiluvchi, xabar beruvchi aniqlagich³⁰³) keng qo‘llanganligini guvohi bo‘lamiz. Indikatorlardan biri *kat* – *shahar* degan ma’noni bildiradi. Bu terminga Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida ham sharh berilgan. V.V.Bartoldning fikricha, *kat* (*kand*) – sug‘d tiliga mansub so‘z

³⁰⁰ Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 143-144.

³⁰¹ Берматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 58.

³⁰² Hakimov Q., Mirakmalov M. Toponimika. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020. – B. 224.

³⁰³ Берматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 58.

bo'lib, dastlab, *uy, yashash manzili* degan ma'noni anglatgan va keyinchalik turkiy tillarga o'zlashgan. Olimlar *kat (kass)* va *kent (kand)* aslida sug'dcha bir so'zning variant ekanligini aniqlashgan.³⁰⁴ O'zbekiston toponimlari tarkibida eng ko'p keladigan oykonimik indikator *kat (kass)* va *kent (kand)* *qishloq, shahar, manzilgoh* degan ma'noni bildirgan.

Ma'lumki, Z.Do'simov indikator (aniqrog'i, toponimik indikator) atamasini o'zbek onomastikasiga ilk marotaba olib kirgan edi. U joy nomlari tarkibida qatnashib, ular ifodalagan obyektning turini, xarakterini bildiruvchi lug'aviy birliklarni indikatorlar deb izohlagan.³⁰⁵

Asarda yuqoridagi indikatorlarning sheva shakllari bilan ifodalangan jami 12 ta toponim, shundan: 10 ta oykonim (*Axsikat (Axsi), Banokat / Fanokat (Shohruhiya), Navkand, Piskent (Bishkent), Dahkat, Yorkand, Lotkand, Toshkand, Farkat, Samarqand*) va 1ta dromonim (*Archakent yo'li*) hamda 1 ta oronim (*Yettikent tog'lari*) keltirilgan.

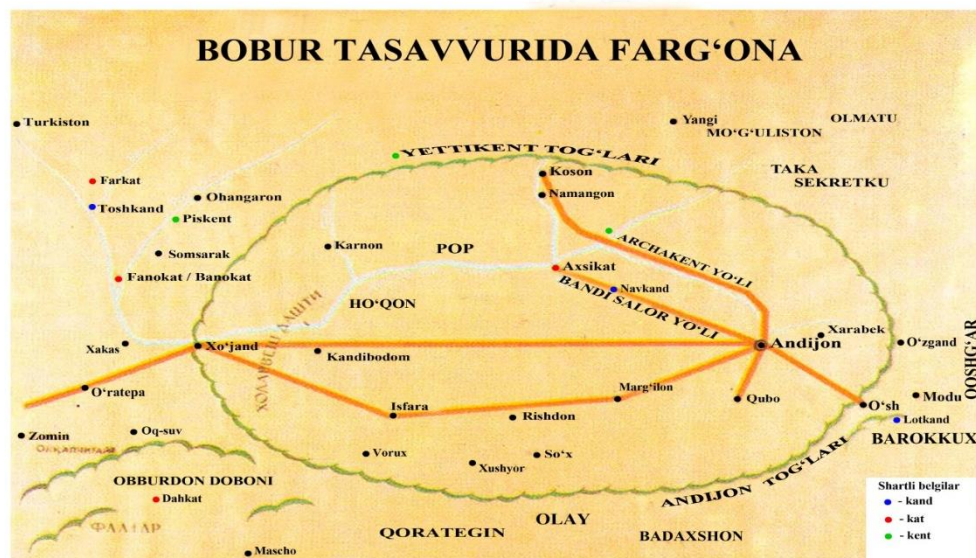
Kand indikatorini bilan 4 ta: *Toshkand, Navkand, Yorkand, Lotkand* kabi.

Kat indikatorini bilan 4 ta: *Axsikat, Dahkat, Farkat, Banokat / Fanokat* kabi.

Kent indikatorini bilan 3 ta: *Piskent, Archakent, Yettikent* kabi.

Qand indikatorini bilan 1 ta: *Samarqand* toponimlar qayd etilgan.

Demak, Bobur davrida ham bu indikatorlari bilan yasalgan toponimlar ancha faol bo'lgan. Biz buni quyidagi xarita misolida ham ko'rishimiz mumkin.

1-rasm. *Kat (kand, kent)* oykonimik indikatorli toponimlarning tarqalish areallari

³⁰⁴ Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – B. 31.

³⁰⁵ Дўсимов З. Топонимик индикаторлар // ЎТА, 1972. – №5. – Б. 71-74.

Eroniy tilli hududlarda *kat* soʻzli, turkiy tilli hududlarda esa *kent* soʻzli qishloq, qoʻrgʻon, shahar, nomlari aniqlangan.³⁰⁶ Biroq biz memuarda turkiy tilli hududlarda ham *kat* soʻzli oykonimlar faol qoʻllanganligini guvohi boʻldik. Jumladan: *Sayxun suyining shimoli tarafidagʻi qasabalar: bir Axsidur. Kitoblarda Axsikat bitirlar...Fargʻonada, Andijondin soʻngra mundin ulugʻroq qasaba yoʻqtur.* (36-b.) Aysi oykonimi haqida X asrda yaratilgan “Hudud ul-olam” asarida ham maʼlumotlar berilgan. Bu toponim *Axsikat* tarzida asarda ikki oʻrinda qoʻllangan boʻlib, dastlab, asarning “Daryolar haqida soʻz” qismida Sirdaryoning yuqori irmogʻi Oʻzgand (Qoradaryo) daryosining qaysi hududlardan oqib oʻtganligi tasvirida berilgan: *Yana biri Oʻzgand daryosi... Oʻzgand, Bob (Pop) shahri, Axsikat, Xoʻjand, Banokatdan oqib oʻtadi.*³⁰⁷ Shuningdek, bu asarda *kat* bilan yasalgan *Banokat, Binkat, Voskat, Xarsankat, Xarajkat, Nujokat* kabi joy nomlari ham keltirilgan.

“Boburnoma”da ham *Banokat* shahri tasvirlangan: *Maʼmuraning kanorasida voqi boʻlubtur, sharqi Fargʻona va Koshgar, gʻarbi Buxoro va Xorazm, shimoli Toshkand va Shohruxiyakim, Shosh va Banokat bitirlar.* (59-b.) *Banokat* – Shohruxiya qoʻrgʻonining oʻrnidagi qadimiy shahar. Chingizxon tomonidan vayron qilingan, Amir Temur qaytadan tiklab, kenja farzandi Shohrux nomi bilan atagan. Qoldiqlari Sirdaryoning oʻng qirgʻogʻida (hozirgi Oqqoʻrgʻon tumanida) saqlanib qolgan.³⁰⁸ Asarda *Shohruxiyaning* qadimgi nomi *Banokat* ekanligi taʼkidlangan. Bobur asarda bir oʻrinda bu shaharni *Fanokat* variantida tilga olgan: *Sayxun daryosikim, Xoʻjand suyigʻa mashhurdur, sharq-u shimol tarafidin kelib, bu viloyatning ichi bila oʻtub, gʻarb sori oqar, Xoʻjandning shimoli va Fanokatning janubiy tarafidinkim, holo Shohruxiyagʻa mashhurdur, oʻtub yana shimolgʻa mayl qilib, Turkiston sori borur.* (34-b.) Bu shahar ilk bor Muqaddasiy asarida tilga olingan.³⁰⁹ Demak, *kat* indikatorli qishloq, shahar nomlari faqat eroniy tilli hududlarda emas, turkiy tilli hududlarda ham faol qoʻllanilgan.

Kat (kent) soʻzi ishtirokida paydo boʻlgan geografik nomlar eng qadimiy toponimlar hisoblanadi. *Kat* termining areali juda keng va u butun Yevrosiyo materigi boʻylab tarqalgan. Bu esa toponimlarning asl kelib chiqishi bir-biriga yaqin ekanligidan va uzoq tarixiy-geografik oʻtmishda xalqlar orasida mustahkam aloqalar mavjudligidan dalolat beradi.

³⁰⁶ **Oʻzbekiston joy nomlarining izohli lugʻati** //Tuzuvchilar R.Y.Xudoyberganov [va boshqa.] – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022. – B. 63.

³⁰⁷ **Худуд ул-олам.** – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б. 9.

³⁰⁸ **Бобур энциклопедияси.** – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 79.

³⁰⁹ **Oʻzbekiston joy nomlarining izohli lugʻati** //Tuzuvchilar R.Y.Xudoyberganov [va boshqa.] – Toshkent, 2022. – B. 49.

Chunonchi, asarda keltirilgan *Toshkand* (O‘zbekiston), *Dahkat* (Tojikiston), *Yorkand* (Xitoy) kabi ko‘plab tarixiy toponimlar bunga misol bo‘la oladi: *Men Muhammad Husayn mirzo bila so‘zlashib, O‘ratepaning kentlaridan Dahkat degan yerda qishlamoq bo‘ldum. Borib uruqni Dahkatda qo‘yub, bir necha kundan so‘ng Shohbegimni va xon dodamni va xon urug‘-qayashni ko‘rgali men ham Toshkand azimati qildim.* (86-b.) Dahkat O‘ratepa va Mascho viloyatlarini ajratib turuvchi tog‘ etagidagi qishloq bo‘lib, O‘ratepa hokimi Muhammad Husayn Dug‘lat taklifi bilan Bobur shu yerda qishlagan. *Dahkat* oykonimi tarkibidagi “dah” so‘zi fors-tojikcha “o‘n”³¹⁰, ya’ni “o‘n qishloq” ma’nosini anglatgan. Demak, *kat* termini shaharlarga nisbatan ham, qishloqlarga nisbatan ham ishlatilgan. Shuningdek, qaysi hududdagi nomlar tarkibida bo‘lishidan qat’iy nazar, *qishloq*, *qo‘rg‘on*, *shahar* ma’nosini bildirgan.

Yana shunday komponentli toponimga Toshkent viloyatidagi qadimiy shahar *Farkat* kiradi: *Hazrati Xojago Xoja Samarqandtin chiqib kelib, Farkatta o‘lturub edilar. Farkatqa borib Xojani ko‘rdum.* (87-b.) X asrga mansub “Hudud-ul olam” asarida *Farnkas* tarzida keltirilgan.³¹¹ Hozirda esa *Parkent* deb ataladi. Demak, *kas* va *kat* so‘zlari *kent* indikatorining tarixiy shakllari bo‘lgan va o‘tmishda toponimlarni yasashda faol ishtirok etgan.

Lingvistik xaritalarda til strukturasida har xil o‘rin tutadigan hodisalar o‘z aksini topadi. Ya’ni xaritalashtirilgan dialektal farqlar bir-biri bilan qiyoslanadigan va qiyoslanmaydigan bo‘ladi. Yuqoridagi *kat* (*kand*, *kent*) indikatorlari bilan ifodalangan toponimlarning tarqalish areallari nomli xarita qiyoslanadigan dialektal hodisalarga bag‘ishlangan. Unda *kat* indikatorining bir –biri bilan chog‘ishtirish mumkin bo‘lgan har xil variantlari (*kand*, *kent*) o‘z aksini topgan.

Bugungi kunda ham *kat* indikatorining *kent* varianti poytaxt shahrimiz *Toshkent* – *Boshkentimiz*, *Parkent*, *Piskent*, *Zarkent*, *Chimkent* kabi shahar va qishloq nomlari tarkibida saqlangan.

³¹⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1983. – I т. – Б. 475.

³¹¹ Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 523.

SAVDO, TA'LIM VA TIBBIYOT DISKURSLARIDA MIQDOR IFODALARINING KOMMUNIKATIV SAMARADORLIGI

Axunova Moxidil Abdurahim qizi,
Farg'ona davlat universiteti
tilshunoslik kafedrası, tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada savdo, ta'lim va tibbiyot diskurslarida miqdor ifodalarining kommunikativ samaradorligi, miqdor birliklarining uchta diskurs turida qo'llanilishi, qabul qilinishi va pragmatik ta'sirini tahlil qilingan. Maqolada aniq raqamli ifodalar, noaniq miqdor so'zlari va me'yoriy o'lchov birliklari solishtilib, kommunikativ aniqlik, ishonchlilik va ta'sirlilik mezonlari bo'yicha farqlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *miqdor konsepti, diskurs, kommunikativ samaradorlik, savdo diskursi, ta'lim diskursi, tibbiyot diskursi, amaliy tilshunoslik, kognitiv lingvistika, pragmatika.*

Til hodisalarini o'rganishda miqdor konsepti muayyan o'rin egallaydi. Aniq yoki taxminiy miqdorni ifodalovchi birliklar har qanday muloqotda mavjud: savdoda narx va chegirma, ta'limda baho va topshiriq, tibbiyotda doza va interval. Bu ifodalar nafaqat ma'lumot uzatadi, balki qabul qiluvchining xatti-harakatiga, qaroriga va tushunchalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy amaliy tilshunoslikda miqdor ifodalarining kommunikativ samaradorligi masalasi alohida o'rin tutadi. Negaki, bir xil mazmunni ifodalovchi turli til shakllari – “99 000 so'm” va “100 000 so'm”, “kuniga 3 mahal” va “har 8 soatda”, “bir nechta topshiriq” va “5 ta topshiriq” – tinglovchi ongida butunlay boshqacha tasvirlar hosil qiladi. Bu farqni anglamay qolish savdoda sotuvni kamaytirishi, ta'limda o'quvchini chalg'itishi, tibbiyotda esa bemor hayotini xavf ostiga qo'yishi mumkin.

Mazkur tadqiqot savdo, ta'lim va tibbiyot diskurslarida miqdor ifodalarining kommunikativ samaradorligini ko'rsatib, ularning amaliy tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlilini taqdim etishni maqsad qilib oladi.

1. Miqdor konsepti: nazariy asoslar. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan “miqdor” konsepti inson ongida tug'ma kognitiv mexanizmlar va madaniy-lisoniy tajriba negizida shakllanadigan murakkab bilish kategoriyasidir. G.Lakoff va M.Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, miqdor tushunchasi til orqali ongda kategoriyalash, abstraksiya va analogiya asosida shakllanadi [1].

“Miqdor” konseptini ifodalaydigan birliklar ikki asosiy guruhga bo‘linadi: aniq raqamli ifodalar (5 ml, 99 000 so‘m, 86 ball) va noaniq miqdor so‘zlari (“bir oz”, “ancha”, “bir nechta”, “ko‘p”). Tilshunoslikda ushbu ikki guruh o‘rtasidagi pragmatik tafovut uzoq vaqtdan buyon muhokama qilinib kelmoqda. H.Grays miqdor maksimasi doirasida ma‘lumot “keraklicha aniq” bo‘lishi zarurligini ta‘kidlagan edi [2]. Ammo “zarur aniqlik” darajasi diskursdan diskursga farqlanadi – mana shu tafovut ushbu tadqiqotning asosiy predmetini tashkil etadi.

O‘zbek tilidagi miqdor ifodalari o‘ziga xos lingvomadaniy xususiyatlarga ega. “-ta” qo‘shimchasi, hisob-o‘lchov so‘zlari (chelak, piyola, qarich, gaz), shuningdek, “limmo-lim”, “bo‘g‘zimizgacha” kabi obrazli miqdor ifodalari o‘zbek nutq madaniyatida mustaqil o‘rin egallaydi. Zamonaviy diskurslarda esa global standart o‘lchov birliklari (ml, mg, %, ball) milliy ifodalar bilan raqobatlashmoqda.

2. Savdo diskursida miqdor ifodalari. Savdo diskursi – miqdor ifodalarining amaliy ta‘siri eng yaqqol ko‘rinadigan sohalardan biridir. Narx, chegirma, hajm, miqdor – bularning barchasi xaridorning qaror qabul qilishiga bevosita ta‘sir etadi.

Xalqaro tadqiqotlarda “left digit effect” (chap raqam ta‘siri) hodisasi batafsil o‘rganilgan: 99 000 so‘m narx 100 000 so‘mdan sezilarli darajada arzonroq tuyuladi, chunki inson miyasi birinchi raqamga e‘tibor qaratadi [3]. O‘zbek savdo muhitida ham xuddi shunday holat kuzatiladi.

Aksiya va chegirma ifodalashda ikkita asosiy shakl raqobatlashadi: foizli ifoda (“25% chegirma”) va aniq konstruksiya (“4 ta olsangiz, 1 tasi bepul”). Xaridor uchun ikkinchi shakl, odatda, ta‘sirchanroq bo‘ladi, chunki u mavhum foizni real va qo‘lga ushlanadigan narsaga – qo‘shimcha mahsulotga – aylantiradi. Shu boisdan zamonaviy o‘zbek savdo diskursida “3+1 sovg‘a”, “ikkita olsang bittasi bepul” tarzidagi ifodalar keng tarqalmoqda.

“Cheklangan miqdor”, “faqat bugun”, “oxirgi 3 ta qoldi” kabi temporal-miqdoriy ifodalar esa xaridorda shoshilinchlik his-tuyg‘usini uyg‘otib, qaror qabul qilishni tezlashtiradi. Bu hodisa zamonaviy marketing tilshunosligida “urgency framing” deb ataladi [4].

3. Ta‘lim diskursida miqdor ifodalari. Ta‘lim diskursida miqdor ifodalari ikki asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: baholash tizimi va topshiriq berish formulirovkasi. Ikkala yo‘nalishda ham miqdor ifodalarining aniqligi o‘quvchi xatti-harakatiga bevosita ta‘sir qiladi.

Baholash tizimida raqamli baho (ball), so‘zli baho (“a‘lo”, “yaxshi”) va harfiy baho (A, B, C) o‘zaro farqlanadi. Har bir format turli pragmatik

ta'sirga ega: raqamli baho aniqlik beradi, so'zli baho his-tuyg'u qo'shadi, harfiy baho xalqaro miqyosda qo'llaniladi. O'zbek ta'lim muhitida uzoq yillar davomida shakllanib kelgan besh ballik tizim hozirgi kunda ball tizimi bilan raqobatlashmoqda.

Topshiriq berish formulirovkasida "bir nechta mashq ishlang" va "5 ta mashq ishlang" ifodalari orasidagi farq pedagogik ahamiyatga ega. "Bir nechta" ifodasi o'quvchida turlicha tasavvur uyg'otadi: kimdir uchta, kimdir ettita deb tushunishi mumkin. Aniq son esa kutishni oydinlashtiradi va topshiriq intizomini oshiradi. Finlandiyalik pedagog E.Ahtinen ta'kidlaganidek, "o'quv topshiriqlarining aniq miqdoriy ifodalanishi o'quvchining o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi" [5].

Shuningdek, "kamida 5 ta" va "5 ta" ifodalari ham turlicha natija beradi: "kamida" so'zi o'quvchiga yuqoriga qarab ish ko'rishga yo'l ochadi, bu esa motivatsiyani oshirishi mumkin.

4. Tibbiyot diskursida miqdor ifodalari. Tibbiyot diskursi miqdor ifodalari uchun eng talabchan sohadir: bu erda aniqlik nafaqat kommunikativ samaradorlik, balki bemor xavfsizligi masalasidir. Me'yoriy o'lchov birliklari (ml, mg, mmHg) kundalik so'zlar ("choy qoshiq", "stakan") bilan raqobatlashgan holda, birinchisi har doim afzal ko'rilishi lozim.

"1 choy qoshiq" ifodasining tibbiy yo'riqnomada qo'llanilishi xavfli: choy qoshiqlarning hajmi 3 ml dan 7 ml gacha farqlanishi mumkin. Bu esa dorining noto'g'ri dozalanishiga olib keladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ham 2007-yildan beri tibbiy yo'riqnomalarda standart hajm birliklarini qo'llashni tavsiya qiladi [6].

Vaqt intervallarini ifodalashda ham muhim farq mavjud. "Kuniga 3 mahal" ifodasi o'z ixtiyoriy talqiniga yo'l qoldiradi: kimdir ertalab-tushda-kechqurun deb, kimdir har 6 soatda deb tushunishi mumkin. "Har 8 soatda" ifodasi esa aniq interval beradi va farmakologik jihatdan to'g'riroqdir, chunki ko'pgina dorilar ma'lum qon darajasini saqlab turish uchun bir xil vaqt oralig'ida qabul qilinishi zarur.

Xavf kommunikatsiyasida "kam uchraydi", "ba'zida" kabi noaniq iboralar o'rniga aniq ehtimollik raqamlarini ishlatish ("100 kishidan 1 tasida") bemorning to'g'ri qaror qabul qilishiga yordam beradi. R.Gigerenzer tadqiqotlarida ko'rsatilganidek, mutlaq son ("100 dan 1") nisbiy foizdan ("1%") bemorlar tomonidan to'g'riroq tushuniladi [7].

5. Diskurslararo qiyosiy tahlil. Uch diskursni qiyosiy tahlil qilish quyidagi umumiy qonuniyatni ko'rsatadi: aniq raqamli ifodalar barcha

diskurslarda noaniq miqdor soʻzlaridan ustun. Biroq bu ustunlikning darajasi va mezonlari diskurstan diskurska farqlanadi.

Savdo diskursida ishonchlilik va taʼsirlilik mezonlari baʼzida bir-biriga zid boʻladi: yumaloq raqam (100 000) ishonchliroq, ammo sal kamrogʻi (99 000) taʼsirchanliroq. Shu boisdan samarali savdo muloqotida ikki mezonni muvozanatlash talab etiladi.

Taʼlim diskursida aniqlik va motivatsiya mezonlari birgalikda ishlaydi: ball va soʻzli izohni birga berish (“86 ball – aʼlo natija, lekin X jihatdan ishlash kerak”) eng yuqori samaradorlikni taʼminlaydi. Bu kombinlangan yondashuv raqamli aniqlik bilan insoniy muloqotni uygʻunlashtiradi.

Tibbiyot diskursida esa xavfsizlik mezoni birinchi oʻrinda turadi. Bu sohada kommunikativ “qulay” ifodadan koʻra “toʻgʻri” ifoda muhimroqdir. “5 ml” “1 choy qoshiq”dan ogʻirroq tuyulishi mumkin, lekin xatolikni kamaytiradi.

Savdo, taʼlim va tibbiyot diskurslarida miqdor ifodalarining kommunikativ samaradorligi bir xil emas va diskursning oʻziga xos kommunikativ maqsadlariga bogʻliq. Ushbu tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Kombinatsiyalangan ifoda usuli – aniq raqam va soʻzli izohning birgalikda qoʻllanishi – barcha uch diskursda eng yuqori kommunikativ samaradorlikni taʼminlaydi. Raqam aql uchun, soʻz his-tuygʻu uchun ishlaydi.

Tibbiyot diskursida meʼyoriy oʻlchov birliklarining ustuvorligi bemorlar xavfsizligi bilan bevosita bogʻliq boʻlib, bu sohadagi noaniq miqdor ifodalari professional etika masalasiga aylanadi.

Ushbu xulosalar oʻzbek tilidagi amaliy muloqotni takomillashtirish, shuningdek, tegishli sohalarida kommunikatsiya standartlarini ishlab chiqish uchun amaliy asos boʻla oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
2. Grice H.P. *Logic and Conversation // Syntax and Semantics*. Vol. 3. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
3. Thomas M., Morwitz V. Penny Wise and Pound Foolish: The Left-Digit Effect in Price Cognition // *Journal of Consumer Research*. – 2005. – Vol. 32. – P. 54-64.
4. Cialdini R.B. *Influence: The Psychology of Persuasion*. – New York: Harper Business, 2006. – 336 p.

5. Ahtinen E. Specificity in Learning Task Instructions // Nordic Journal of Pedagogy. – 2018. – Vol. 12. – P. 88-102.

6. WHO. Promoting Safety of Medicines for Children. – Geneva: World Health Organization, 2007. – 60 p.

7. Gigerenzer G., Edwards A. Simple Tools for Understanding Risks // BMJ. – 2003. – Vol. 327. – P. 741–744.

BADIIY MATNDAGI ANTROPONIMLARNING KONSEPTUALIZATSIYASI

Davronova Zarnigor Jabbor qizi,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti

universiteti 3-kurs doktoranti

Annotatsiya. Maqolada antroponimlarning matnlararo ko‘chishiga oid qarashlar tahlil etilgan, badiiy adabiyotlarda eng ko‘p uchraydigan antroponimlar insonning aqliy faoliyati va ongi bilan bog‘liq bo‘lganligi, ularning konseptualizatsiyasi insoniyatning uzoq va yaqin o‘tmishdagi tajribasiga borib taqalishi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: *allyuziv nom, intertekstuallik, konseptuallik, poetonim, madaniyat, kongnitiv ong, konseptual integratsiya, freym.*

O‘zbek tilining lug‘at tarkibida asosiy o‘rin tutuvchi atoqli otlar haqida ma’lumotlarni to‘plash va tadqiq qilishga alohida e’tibor berib kelinmoqda. O‘zbek onomastikasi hozirda ancha rivoj topgan soha bo‘lib o‘zbek antroponimikasini monografik tarzda o‘rganish bo‘yicha qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. O‘zbek antroponimlarining tadqiqiga doir ilmiy ishlar E.Begmatov, G‘.Sattorov, S.Rahimov va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy kategoriyalaridan biri – bu kontseptdir. Bu atama turli olimlar tomonidan o‘rganilgan “Kontsept” so‘zi aslida lotincha “conceptus” bo‘lib, “tushuncha” ma’nosini ifodalaydi. Til inson ongida kontseptni ifodalovchi va shakllantiruvchi vositalardan biridir. Kontsept inson aqliy dunyosidagi madaniyatning asosiy bo‘lagidir. Kontseptlar inson ongida nafaqat so‘zning lug‘aviy ma’nolari asosida, balki shaxsiy hamda butun bir xalqning madaniy-tarixiy tajribasidan kelib chiqib paydo bo‘ladi. Yozuvchi tomonidan antroponimni tanlashda ham uning bilim doirasi, tajribasi qancha boy bo‘lsa, u tanlagan antroponimlar insonlar ongida uzoq yashaydi

Badiiy asarda qo'llaniladigan ismlarni ifodalash uchun "poetonim" terminidan foydalaniladi. Bu terminidan ilk bor 1956-yilda V.M.Mixaylov tomonidan qo'llangan. Keyinchalik S.I.Zinin ushbu terminga alohida diqqat qaratgan va bir qator tadqiqotlar olib borgan. Mazkur tadqiqotlar ayni soha terminologiyasini tartibga solgani, «poetonim» sifatida har qanday onomastik birlik emas, balki badiiy yuki, poetik qimmatini bor nomlarga tushunilgani bilan ham muhim.

Antroponimlar asar estetik mohiyatining tez va qulay anglanishiga yordam beruvchi lisoniy vosita, yozuvchi va kitobxon orasidagi o'ziga xos ko'priki hisoblanadi. Mahoratli yozuvchilar bu vositadan unumli foydalanadilar. Bunday birliklar lingvopoetik jihatdan muayyan vazifalarni bajarishga moslangan bo'ladi. Shuningdek, antroponimlar semantik va estetik jihatdan alohida xususiyatlarga ega bo'ladi. Yozuvchilar qahramon ismiga uning hatti-harakati, fe'l-atvori bilan bog'liq axborotlarni joylash barobarida o'zining dunyoga boqish tarzini ham yuklagan bo'ladi [5, 13].

Antroponimlarning matnlaro ko'chib yurishi bu kongnitiv jarayon bo'lib bunda insonlar kongnitiv ongida bilimlarning mavjudligidan dalolat beradi yoki aksincha.

Matnni tushunishda yozuvchi yoki shoirning maqsadini aniq ochib berishda matnlaro antroponimning semantikasi haqida ma'lumotlarga ega bo'lishimiz kerak. Matnlaro presuppozitsiyalarni aniqlash, ya'ni matn yoki antroponimning orqasida butun bir matnlar to'plami turishi mumkin. Antroponimik birliklar muayyan bir xalq uchun yaxshi tanish, uning lisoniy zaxirasidan allaqachon o'rin olgan tayyor matn parchalaridir. Ular yaratilayotgan yangi matnga kiritilsa, intertekstuallik yuzaga keladi.

Masalan, biz har qanday matnni tushunishda asarda berilgan matnlaro antroponimlar orqasida qandaydir kongnitiv bilimlar borligi haqida o'ylab ko'rib keyin xulosa qilishimiz kerak. Bu o'quvchiga ma'lumotlarni to'g'ri tahlil qilishga yordam beradi.

XX asr boshlarida yaratilgan Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanidagi antroponimlar ko'plab kitobxonlarning ko'nglidan joy olganligi sababli zamonaviy o'zbek shariyati uchun alyuziv nom sifatida joy ola bildi. Shu sababli biz maqolamizga "O'tgan kunlar" va zamonaviy o'zbek shariyatini obyekt sifatida tanlandi va undagi antroponimik birliklar tahlilga tortildi. Tanlangan materiallar maydon nazariyasi metodi asosida tasniflandi, muammoni o'rganishda lingvokongnitiv tahlil usullaridan foydalanildi.

Onomastik birliklarning matndagi asosiy vazifasi sifatida ularning allyuziv nom sifatida qo'llanib, matnlarda katta hajmli axborotni ixcham

shaklda ifodalash imkoniyatini yuzaga keltirishini aytish mumkin. Ma'lumki, tarixiy voqealar, mashhur asarlar, diniy, mifologik rivoyatlar va shu kabi keng ommaga ma'lum bo'lgan faktlarga ishora qilish, ulardagi nomlar va turg'un tushunchalarni badiiy matnga olib kirish usuli – allyuziya badiiy matnda keng tarqalgan. Bunda, ayniqsa, antroponimlar intertekstual matn unsuri vazifasida ko'p qo'llanib, allyuziv nom sifatida lingvopoetik qimmatga ega bo'ladi. [3,12]

Otabek va Kumush allyuziv nomlari quyidagi misolda lirik qahramonning oshiqlik holatini bo'rttirib ifodalashga erishilgan:

*Marg'ilonda **Kumushni** ko'rdim,
Ko'ziga yosh olib turibdi.
Sochlarini maydalab o'rib,
Otabekni kutib yuribdi.* [6, 325].

Odamdan boshqa jonli va jonsiz narsalarni so'zlatishga – intoq san'ati deyiladi. Intoq nutqli demakdir.³¹² Tilshunoslikda esa bu personifikatsiya deb yuritiladi.

*Lolalar dardini onglag'an **Lola**,
Lolalar tilidan qilibsen nola.
Lolalar nolasi achchiq bo'lsa ham,
To qalbdan kelguchi sanchiq bo'lsa ham.
Nolangni qalbimga ko'chirdim, **Lola**,
Ey, lola tilidan qilg'uchi nola....* (Cho'lpon, "Mutarjimdan")

She'rdagi keltirilgan Lola ismi allyuziv nom sifatida Lolaxon Sayfullinaga ishora qilgan. Cho'lpon ijodida "Lola" antroponimi, asosan, ramziy ma'noda qo'llangan, xususan, uning "Qor qo'ynida lola" hikoyasida ham aynan lola leksemasidan foydalanilib, asosiy qahramon sifatida ishtirok etadi. Cho'lpon ijodida antroponimlar kognitiv ramz sifatida namoyon bo'lib, jamiyatdagi ayollar taqdirini yoritishga xizmat qilgan.

"Qor qo'ynida lola" asar qahramoni Sharofatxon ismli yosh qiz, u kambag'alligi sababli eshonning o'g'liga majburan beriladi. Jamiyatdagi adolatsizlik, ayollarning huquqsizligi hikoyada tasvirlangan. "Lola" bu yerda to'g'ridan-to'g'ri shaxs nomi emas, balki konseptual metaforadir.

Konseptual metafora - turli konseptual sohalar o'rtasida moslashtirish, ya'ni adekvatlik munosabatlarini o'z ichiga olgan konseptual proyeksiya shakli. Konseptual metaforalar ko'pincha ikki xil konseptual sohaning jihatlarini bog'laydigan bir qator shartli tasvirlardan iborat bo'ladi. Bunday akslantirishlar to'plamining vazifasi bitta konseptual sohadan - manba

³¹² **Rahmonov V.** She'r san'atlari. – Toshkent: Sharq, 2020. – B. 147.

sohasidan tuzilmani olish va uni maqsadli soha tuzilmasiga proyeksiyalashdan iborat. Bu maqsadli sohada manba sohasi bilan bog'liq fikrlash qonuniyatlarini aks ettirish imkonini beradi. Shu sababli konseptual metafora tafakkurning asosiy va ajralmas vositasi hisoblanadi.³¹³

Lola o'simlik manba maydoni (source domain) + Lola antroponim maqsad maydoni (target domain) hisoblanadi. Hikoya oxirida Mamat qorovul qo'llagan "*Lolaning ustiga qor yog'di*" degan iborasi orqali go'zallik va noziklikning qiyinchiliklar ostida ezilishi tasvirlangan.

Kognitiv lingvistikada bu ism lola guli, bahor, go'zallik, noziklik va yangilanish ramzi. O'zbek madaniyatida lola sevgi, yoshlik, yosh qizlar va tabiat go'zalligining timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Lola antroponimi o'quvchi ongida dastlab "gul" freymini gavdalantiradi. U orqali o'quvchida bahoriy yangilanish, rang-baranglik va hayotiy kuch bilan bog'liq assotsiatsiyalarni uyg'otadi. Mental modellarda o'quvchi "Lola" nomini eshitganda xotirada saqlangan madaniy modeli faollashib, bahoriy yangilanish, sevgi tasavvurlari paydo bo'ladi.

Cho'lpon ijodidagi Lola antroponimining assotsiativ zanjiridagi kognitiv freymlari:

Ammo Cho'lpon ijodidagi Lola antroponimi assotsiativ zanjiridagi freymlarga qaraydigan bo'lsak, ularda ma'rifatparvarlik g'oyalarini aks etishini ko'rishimiz mumkin, chunki antroponim oddiy nom emas, balki kognitiv uyg'otuvchi ekanligi o'quvchini hushyorlikka chorlashini ko'rishimiz mumkin.

G.Lakoff va M.Johnson hamda M.Xakimovalarning nazariyalariga ko'ra bu *konseptual metaforadir*. Ya'ni inson abstrakt tushunchalarni aniq tajriba orqali anglaydi. Manba maydoni lola (gul) nozikligi, gul bargida qora dog'larining borligi, tez so'lishi, go'zalligi Maqsad maydoni AYOL inson taqdiri ifodalanadi. Shu tarzda inson ongida kognitiv xaritalanadi. Kognitiv tilshunoslikda antroponimlar faqat oddiy nomlar emas balki ularda xalqlarning madaniy qarashlari urf-odatlar, hissiy baho, ramziy ma'nolar

³¹³ **Evans V. A.** Glossary of Cognitive Linguistics. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – P. 74.

konsept sifatida ifodalanadi. Bu jadid adabiyoti ma'rifatparvarlik g'oyalarining keng yoyilishida ism orqali xalqni hushyorlikka chaqirganligini ko'rishimiz mumkin. Kognitiv jihatdan bu o'quvchining dunyoqarashini o'zgartirishga qaratilgan. Lola nomi orqali milliy iztirob va ayollar haq-huquqlarining poymol etilishi ochib berilgan. Cho'lponning tabiat unsurlariga befarq emasligi oddiy detallardan ham xalqqa tushunarli tarzda ishora bera olgan mental sxemalar yarata olish mahoratiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Cho'lpon ijodida "Lola" kabi antroponimlar jamiyatdagi ayollar taqdirini kognitiv ravishda ifodalaydi: ular nozik, ammo eziluvchan. XX asr boshida Lola antroponimi ayollar erkinligi uchun kurash ramzi. Lolani oddiy ism emas, balki *milliy dard* ramzi deb qabul qilish lozim. Cho'lpon ijodida bu xalq orasidagi qiyinchiliklarni, jaholatni ochiq ko'rsatish orqali amalga oshiriladi.

Antroponimik birliklarni lingvokognitiv nuqtayi nazardan tadqiq qilish ularning o'ziga xos badiiylik yaratishini asoslash bilan bir qatorda Cho'lponning tabiatshunoslik ilmidan qanchalik boxabar bo'lganligini ko'rsatadi.

– antroponimlar badiiy matnni lingvopoetik jihatdan aniqlashtirib, unga o'zgacha ruh berib, matn yaratuvchi yoki asar personajining sub'ektiv holatini ifodalashga, shuningdek, turli xil badiiy san'atlarni hosil qilishga, obraz xarakteriga xos ayrim jihatlariga ishora qilish, asarga kulguli holatlarni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

– antroponimlar xalq tafakkuri mahsuli bo'lib, ularda nafaqat xalqning tili, urf-odatlar, qadriyatlar, balki hayot va olam borasidagi qarashlari ham jo bo'ladi. O'zbek tilidagi antroponimlarga e'tibor qaratsak o'zbek xalqiga xos fazilatlar ufurib antroponimlarda namoyon bo'ladi. Antroponimlarni izchillik asosida kognitiv tahlil qilish shu xalq vakillarining ma'lum bir davrdagi olam va borliq haqidagi tasavvurlarini aniqlash imkonini beradi;

– matnlararo antroponimlar insoniyat tarixini va uning madaniyatini anglashda muhim vositalardan biri bo'lib qoladi. Matnlararo antroponimning asosini asl manba matndagi vaziyat tashkil etadi. Yani, asl matn bilan bir ipga tizilgan bo'lib, unga ishora qiladi.

– antroponimlarning hosil bo'lish jarayonida konseptual metafora va konseptual metonimiya mexanizmlarining faol ishtiroki aniqlanib, ular misollar asosida tahlil qilindi. Bu jarayon XX asr boshlaridagi antroponimlarning semantik kengayishiga, obrazlilik va badiiylikni yuzaga chiqarish, shuningdek, badiiy san'atlarni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Natijada antroponimlar inson tafakkuridagi konseptual

bogʻlanishlar orqali shakllanadigan semantik tizimning muhim elementi ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бегматов Э. Ўзбек исмлари изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энсклопедияси. 2016. – 608 б.
2. Bobomurodova Sh. Elbekning tilshunoslik merosi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020.
3. Анданиёзова Д. Бадий матнда ономастик бирликлар лингвопоетикаси: Фил. фан. ном. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2017. – 48 б.
4. Н.Худойберdiyeva. Tanlangan asarlar – Toshkent: Sharq, 2020. – 560 б.
5. Qodiriy A. Oʻtgan kunlar. – Toshkent: Navroʻz. 2019. – 400 b.
6. Hakimova M. Oʻzbek tilida leksik abstaksiya. – Toshkent: Bookmany print, 2025. – 186 b.
7. Чўлпон. Шеърлар. –Тошкент: Академнашр, 2013. – 384 б.

HOJI MUIN PUBLITSISTIKASIDA SINTAKTIK TAKRORNING USLUBIY QOʻLLANISHI HAQIDA

Tojiboyev Doniyor,
NamDU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada jadid adibi Hoji Muin publitsistik maqolalarida qoʻllangan sintaktik takorning uslubiy imkoniyatlari oʻrganilgan. Takror boʻlaklar vositasida denotativ va konnotativ maʼnolarning ifodalanishi, ularning semantik-stilistik xususiyatlari, maqolalar tilida ekspressivlikning hosil qilishdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit soʻzlar: *sintaktik figura, boʻlakli takror, birikmali takror, predikativ takror, komponent takror, semantik-stilistik kategoriya, inversiya.*

Sintaktik-stilistik vositalar qatoridagi takror birliklarning maʼnoviy, uslubiy, shuningdek, badiiy sanʼat hosil qilish imkoniyatlari yuzasidan oʻzbek tilshunosligida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan [3]. Bu vosita oʻzbek tilining badiiy uslubida faol qoʻllanadigan sintaktik figura boʻlgani bois, olib borilgan tadqiqotlarning aksariyatida uning lisoniy tadqiqi badiiy matn tahlili misolida aks etgan. “Ammo uning boshqa funktsional uslublarda qoʻllanilishini inkor etib boʻlmaydi. Chunki har bir uslubda maʼnoni taʼkidlab, alohida ajratib, baʼzan boʻrttirib koʻrsatishga, maʼlum

o‘rinlarda diqqatni jalb qilishga ehtiyoj bor. Bu ehtiyojni qondirish uchun ko‘pchilik tomonidan oson qabul qilinadigan, fikr yuritilayotgan sohada yoki kundalik turmushda faol ishlatiladigan til birliklari takroriy qo‘llaniladi” [1;166]. Publitsistik nutq va uslub tilida ham bu birliklarning faol qo‘llanishi kuzatiladi. Hoji Muin publitsistikasi tili ham bundan mustasno emas.

Sintaktik takror so‘z birikmalari, gap bo‘laklari va gap turlarining matnda aynan takrorlanishi natijasida yuzaga keladi va bunday usul yordamida struktural qurilishi jihatdan o‘zaro paralel bo‘lgan sintaktik konstruksiya voqelanadi. Bunday takror qo‘llanish qo‘shimcha ma’no ottenkasiga ega bo‘lib, turli uslubiy vazifa bajarishga xoslangan bo‘ladi. Sintaktik takrorlarning boshqa takrorlardan farqi shundaki, bunday takrorlar fikrni kengroq va to‘liqroq ifodalashga, mazmunni batafsil yoritish vazifasiga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Semantik-stilistik kategoriya sifatida sintaktik takrorlarning quyidagi turlari o‘zaro farqlanadi: gap bo‘laklari takrori (bo‘lakli takror), so‘z birikmalari takrori (birikmali takror) hamda gap takrori (predikativ takror).

Adib publitsistikasi uchun xos bo‘lgan sintaktik takrorlarni ham xuddu shunday guruhlash asosida tavsiflash mumkin:

1. Gap bo‘laklari takrori. Odatda bunday takrorda qiyoslanayotgan sintaktik konstruksiyalarning tuzilishidagi bir xil gap bo‘lagi aynan takror, ya’ni paralel qo‘llanadi. Hoji Muin publitsistik maqolalarida qo‘llangan quyidagi shakllarni bunga misol tariqasida ko‘rsatishimiz mumkin: “*U bechoralarning **qaysisi** tilchilik, **qaysisi** hukumatga xiyonat, **qaysisi** Xo‘qand xonlig‘i, **qaysisi** Shahrizabz bekiga josuslik gunohlari bilan kesildilar, osildilar, zindonlarg‘a solindilar*”[2;104]. Keltirilgan misolda ega so‘roq olmoshi bilan ifodalangan – *qaysisi*. Va bir gap tarkibida to‘rt marotaba qo‘llangan. Gapning predikativ asosini tashkil etuvchi bo‘laklardan biri – ega sostavning bir necha bor takrori matnda ma’noni kuchaytirishga, muallifning ayni vaziyatdagi ruhiy kechinmalari, ya’ni *afsuslanish, achinish* ma’nolarini obrazli ifodalashga xizmat qilgan.

Bo‘lakli takror kesim sostavning o‘ziga xos qo‘llanishida ham kuzatiladi: “*Til va milliy adabiyot, din va xalq ta’limining o‘rni **maktab bo‘lganidek**, hayot va saodati basharning eshiki yolg‘uz **maktabdur***” [2;59]. Keltirilgan o‘xshatish-qiyoslash mazmunidagi tobe bog‘lanishli qo‘shma gap qismlarida ot-kesim takrorlangan. Tobe qismda birikmali holda, hokim qismda esa yakka holda takrorlangan bu bo‘lak mantiqiy urg‘u ham olgan. Muallif *ilm-fan, ta’lim-tarbiya maskani bo‘lgan – maktabning*

millat, jamiyat hayotidagi muhim o'rniga kitobxon diqqatini qaratishda takroriy birliklarning poetik imkoniyatidan maqsadli foydalangan.

Kesim sostav takroridagi yana bir jihat ega va kesim qo'llanishidagi odatdagi tartibning o'zgarishi, ya'ni inversiya asosidagi qo'llanishda namoyon bo'lgan: "O'shal vaqtlarda Toshkandda chiqaturg'on "Ishtirokiyun" gazetasidan ko'proq bizning "Mehnatkashlar tovushi" suyulib o'qilur erdi. Chunki suyulib o'qilish uchun gazetaga **kerak** til, **kerak** usul, **kerak** maslak" [2;128]. Keltirilgan matnda qo'shma gap komponentlari sodda yig'iq gap uzvi hisoblangan kesimning takrori asosiga qurilgan (**kerak** til, **kerak** usul, **kerak** maslak). Kesimning sintaktikpoetik vosita hisoblangan inversiya asosidagi bunday takrori orqali birinchi gapdagi fikr (**kerak** til) ikkinchi va uchinchi gaplarda (**kerak** usul, **kerak** maslak) to'ldirilgan, rivojlantirilgan va natijada ma'no umumiyliги ta'minlangan. Bunda inversiya gap mazmuni va grammatik tabiatini butunlay o'zgartib yubormagan.

Publitsistik maqolalar matnida bunday takror gapning ikkinchi darajali bo'laklari misolida ham voelangan: a) to'ldiruvchi bo'lak takrori – "**Bularni** ig'vo bilg'on nodonlar, **bularni** quchurg'on qarilar, **bularni** shuncha falokatlarg'a uchratg'on otalar qilg'on ishlaridan hech uyalmadilar" [2;106]; b) aniqlovchi bo'lak takrori: "Biz yana ellik yil burundagi **eski** jaholatimiz, **eski** suizanimiz (badgumonligimiz), **eski** soddaligimiz, **eski** aqlsizligimiz bilan har narsaga ma'no berib, turkistonlilarni kelasi uchun go'r qazmoqdamiz" [2;106]; v) hol bo'lakning takrori: "Yoshlarimiz to'g'rilikni o'zlariga maslak bilib, **to'g'ri** yursun, **to'g'ri** gapirsun, **to'g'ri** yozsun" [2;158].

Sintaktik takrorlarni gap bo'laklari misolida kuzatar ekanmiz, ayrim o'rinlarda o'zbek klassik poeziyasi tilida keng ishlatilgan, hozirda ham poetik nutqda uchraydigan, ma'lum darajada an'anaviy xususiyatga ega bo'lgan ko'pgina morfologik variantlar adib publitsistik nutqida aralash holda takror holda qo'llanganligini ko'ramiz: "Kerinskiy zamoni o'tdi, ishchilar davroni keldi, lekin yana biz olami hayratda **na** o'ylashimizni, **na** deyishimizni, **nima** qilishimizni bilmasdan sarson edik" [2;105]. Misoldagi so'roq olmoshining **na** - shakli eski o'zbek tilida mavjud bo'lib, hozirgi o'zbek tilida iste'moldan chiqqan, faqat poeziya tilida saqlangan. Bu olmoshning eskirganlik xususiyati uning umumadabiy uslublarning barchasi uchun xosligini ta'minlamaydi. Demak, anglashiladiki, so'z yoki so'z variantlarining publitsistik nutqda takror qo'llanishi uning umumiste'mol darajasi bilan emas, balki o'z o'rnida tanlanib, nutq jarayoniga mos ishlatilishi bilan belgilanadi. Shu asosda yuqoridagi matnda

na – nima olmoshlarining aralash holda takror qo‘llanishi fikni ta’kidlash, kuchaytirish maqsadida muayyan uslubiy funktsiya bajarishi uchun tanlangan, saralab ishlatilgan.

2. So‘z birikmasi takrori. Sintaktik takrorning bunday birikmali takrorida matnda qiyoslanayotgan konstruksiyalar tarkibida bir xil so‘z birikmalari takrorlanadi. Bu holat nutqni ohangdor, ta’sirchan va jozibador qilish, shu yo‘l bilan uning tinglovchi tomonidan osonlik bilan qabul qilinishida muhim stilistik vosita hisoblanadi. Quyidagi misollarda birikmali takrorning matn mazmuniga, ifodaviyligiga ko‘rsatgan ta’sirini ko‘rishimiz mumkin: “*Taaddudi zavjot uchun adolatning **bu shartliligi** va **bu shrtlilikning** rioyasi nihoyatda mushkul bo‘lub, oning uchun adolat bo‘lmagonda birdan ortuq xotun olmoqning shar’an durust emasligi, taloqning qaysi vaqtda joizligi dalillari ila mufassal yozilmishdur*” [2;71]; “*Endilikda **turkiy tilimizning** takomilig‘a, **turkiy tilimizning** Turkistonda rasmiy hukumat tili bo‘luvig‘a harakat etmagimiz lozimdur*” [2;86]; “*Mana shu hayoti ijtimoiya uchun lozim bo‘lg‘on narsalarning barchasi bizda bormi? Askarlik **bizda yo‘q**, maorif **bizda yo‘q**, ziroat **bizda yo‘q**, tijorat va sanoyi’ **bizda yo‘q...***” [2;90].

Yuqorida keltirilgan ikki misolda hokim-tobe bog‘lanishli bitishuvli birikmalar, ya’ni *bu shartlilik* hamda *turkiy tilimizning* birikmalari takror qo‘llanib ma’noni kuchaytirish, intensivlik va emotsionallik uchun xizmat qilgan bo‘lsa, uchinchi misolda *bizda yo‘q* – boshqaruvli otli birikmasi so‘zlovchining o‘z fikrini ta’sirchan ifodalashi maqsadida sifatni miqdor bilan to‘ldirishi asosida bir matn tarkibidagi takrorini yuzaga keltirgan, emotsional nutqni xarakterlagan.

Ba’zi o‘rinlarda bo‘lakli takror aynan, biroq keyingi komponent takror boshqa bo‘laklar bilan kengaygan holda qo‘llangan. Bu esa ma’noni yanada kuchaytirishga, yanada ta’kidlashga xizmat qilgan: “***Shu vataningiz, shu bekas vataningizning** dardig‘a davo bo‘laturg‘on er va olim yigitlar bo‘lmoqqa cholishing!*” [2;107]; “*Shul vaqtlarda Toshkanddan Akmal Ikromov va Usmonxo‘ja o‘rtoqlar kelib, **ahvolni angladilar, ahvolni chuqur angladilar** va Mirsalimovni gazeta idorasidan ajratdilar*” [2;118].

3. Predikativ takror. Gap takrori deb ham yuritiladigan bunday takror gap qurilishidagi bir butun predikativ birlikning takroriga asoslanadi. Ma’lumki, publitsistik uslubning asosiy xususiyatlaridan biri matnda muallif munosabatinnng oshkora va aniq ifodalanishidir. Muallif hayot va voqelikka faol munosabatini aks ettirishda, ularni o‘z dunyoqarashi va estetik tasavvuri asosida mantiqiy tahlil qilishida tilning emotsional-ekspressiv vositalaridan keng foydalanishga harakat qiladi. Predikativ takror

publitsistik uslubda fikrni ana shunday mantiqiy ifodalash vazifasini bajarishi bilan birga, emotsional nuqtai nazardan alohida ajratib ko'rsatish uchun ham xizmat qiladi. Adib publitsistik maqolalarida uchraydigan takrorning bu turi quyidagicha ifodalangan: a) shaxsi aniq ikki sostavli sodda yig'iq gaplar misolida: *"Ayo Turkistonli o'g'lonlarim! Sizlar uyg'oningiz! Sizlar uyg'oningiz!"* [2;76]; b) birinchi komponent sodda yoyiq, ikkinchi komponent sodda yig'iq gaplar misolida: *"Vatan va davlat barisi sizniki! Bari sizniki!"* [2;79]; v) urf-odat undovlari ishtirok etgan soda yig'iq gap misolida: *"Sizlarg'a ofarin! Sizlarg'a ofarin! Shahrimizda sog'liqni qaqshatish ishlari, xudoga shukr, bu yil juda tartibga qo'yila boshlandi..."* [2;179]; g) ritorik so'roq shaklidagi sodda yig'iq gap misolida: *"Bizning Turkiston xalqig'a jiddiy so'zlardan ko'ra hajviy va kulguli so'larning ko'brak ta'sir etishi ko'rinib turadur. Lekun bu so'zlarni eshitguchi xalq bormi?... Xalq bormi?"* [2;161].

Kuzatilganidek, muallif hayotiy masalalarni mantiqiy mulohaza, dalil, asoslar bilan tushuntirishda, isbotlashda va o'quvchini bunga ishontirishda hamda fikrning o'quvchi his-tuyg'ulariga ta'sir etishdagi kuchini oshirishda mantiqiylik va emotsionallik talabiga ko'ra predikativ takror usulidan maqsadli foydalangan. Bu esa publitsistik maqolalar tilining uslub nuqtayi nazaridan o'ziga xosligini ta'minlashga xizmat qilgan. Umuman olganda, Hoji Muin publitsistikasida qo'llangan bo'lakli, birikmali hamda predikativ shakldagi takrorlar sintaktik-stilistik vosita sifatida bir-birini to'ldirgan, aytilmoqchi bo'lgan tushuncha, fikr va maqsadni qayta-qayta uqtirishga xizmat qilgan, ma'noning umumlashmasi, hosilasi sifatida maqolalar tilining o'qimishlilikini ta'minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov S. O'zbek tilining sintaktik stilistikasi. – Samarqand: "FAN BULOG'I" nashriyoti, 2023. – B.166.
2. Хожи Муин. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2010. – 256 б.
3. Шукуров Р. Параллел синтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Фаргона, 2004.

“TARIXI FARG‘ONA” ASARIDAGI TURKIY ANTROPONIMLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Usmonaliyev Shahboz,

Namangan davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Is’hoqxon Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asaridagi turkiy antroponimlarning semantik xususiyatlari va nominativ asoslari tahlil qilingan. Antroponimlar nominatsion-motivatsiyon jihatdan tasniflanib, lisoniy-madaniy xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *antroponim, antropoasos, turkiy (o‘zbekcha) antroponimlar, antropoindikator, apellyativ, motiv,*

O‘zbek tarixiy antroponimiyasini tadqiq etishda tarixiy-memuar xarakterdagi asarlar muhim manba hisoblanadi. Is’hoqxon Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asari ham tarixiy antroponimik birliklarning tarixiy qatlamini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Asardagi arabiy va forsiy hamda o‘zbekcha antroponimlar milliy ism berish an‘analari bilan bog‘liq muhim lisoniy xususiyatlarni namoyon etadi.

Asar turkiy memuar bo‘lishiga qaramay, unda o‘zbekcha (turkiy) antroponimlar miqdor jihatdan arabiy va forsiy antroponimlardan kamroq uchraydi, biroq bu o‘zbekcha ismlarning asar antroponimik tizimidagi ahamiyatini pasaytirmaydi, aksincha, ularning muayyan tarixiy shaxslar va mahalliy ijtimoiy muhit bilan bog‘liq holda qo‘llanganini ko‘rsatadi. Asarda uchraydigan antroponimlarning muayyan qismida o‘zbekcha (turkiy) antroponimik indikatorlar faol qo‘llangan: *Mallaxon, Sarimsoqbek, Belbog‘chixon, Mingvoy, Yo‘ldosh, Tursun, Ortiq, O‘rmonbek, To‘raxon, Oychuchuk, Haqli, Mullacha, Atobek* kabi.

Asardagi o‘zbekcha antroponimlarni nomlanish motiviga ko‘ra bir necha guruhga ajratish mumkin:

Belgi-xususiyat bilan bog‘liq antroponimlar: *Oychuchuk, Mallaxon, Temur* kabi ismlarda shaxsning muayyan sifat, qudrat, go‘zallik yoki ijobiy belgisini ifodalovchi semantik motivatsiya ustunlik qiladi.

1. **Miqdor bilan bog‘liq antroponimlar:** *Mingvoy, Ortiq* kabi birliklarda miqdor va ko‘plik semasi antropoasos vazifasida qo‘llangan bo‘lib, ular xalqona nominativ tafakkurning mahsuli sifatida shakllangan.

2. **Harakat va orzu-istak bilan bog‘liq antroponimlar:** *Tursun, Yo‘ldosh* kabi ismlarda harakat, orzu-umid yoki maqsad ma‘nosi asosiy semantik komponent sifatida namoyon bo‘ladi.

4. **Ijtimoiy maqom, nasab va unvon bilan bog‘liq antroponimlar:** *Atobek, To‘raxon, Mullacha* kabi birliklar tarkibida shaxsning ijtimoiy mavqei, nasabiy mansubligi yoki diniy-ma‘rifiy muhit bilan aloqadorligini bildiruvchi komponentlar ishtirok etadi.

5. **O‘simlik bilan bog‘liq antroponimlar:** *Sarimsoqbek, O‘rmonbek* kabi antroponimlar tabiat hodisalari hamda o‘simlik dunyosi bilan bog‘liq apellyativ asosida shakllangan bo‘lib, ular qadimgi xalqona tasavvur va himoyaviy nomlash an‘analari bilan aloqadorligi bilan xarakterlanadi.

Umuman, bunday semantik tasnif “Tarixi Farg‘ona” asaridagi o‘zbekcha antroponimlarning nominativ asoslari rang-barang ekanini, ularda xalqning ijtimoiy qarashlari, estetik tasavvurlari, tarixiy tafakkuri hamda milliy nomlash an‘analari mujassamlashganini ko‘rsatadi. Asarda Sheralixonning o‘g‘li Xudoyorxonning inisi Toshkent hokimi ekani aytilgan **Sarimsoqbek** antroponimi *ekin*, o‘simlik ma‘nosini anglatuvchi apellyativdan olingan va bugungi kunda deyarli kam uchraydi: *Sheralixondan besh o‘g‘ul qolub, bir xotundan Sarimsoqbek, Sultonmurodbek, Xudoyorxon edi*³¹⁴. E. Begmatov *Sarimsoq* ismini ko‘z tegishidan asrash, yovuz kuchlarni haydash, chalgitish ma‘nosidagi antroponimlar safida izohlaydi.

O‘zbekcha antroponimlar uchun ayrim o‘rinlarda miqdorni, belgi-xususiyatni, harakatni ifodalovchi so‘zlar antropoasos bo‘lishi mumkin. Jumladan, *Mingvoy, Ortuq* ismlari miqdorni, *Tursun* harakatni, *Mallaxon, Yo‘ldosh, Ortiq, Mullacha, Haqli, Yo‘ldosh, Atobek* kabilar esa belgi-xususiyatni ifodalaydi.

“Tarixi Farg‘ona” asarida uchraydigan *To‘raxon (to‘ra)* antroponimi o‘zbek antroponimiyasida ko‘p funksiyali birlik sifatida alohida e‘tiborga loyiqdir: “*Bu jannatmakon asrinda hamsuhbat musohib ulamolardan, chunonchi, ... va To‘raxon to‘ra va Jahongirxon to‘ra va Sayyid Ofoqiylar bo‘lub, podshohlikka taalluq har ish va hukm bo‘lsa, bularning fatvolari ilan amal ekan* [IM, 71-72]. Ushbu kontekstda *to‘ra* birligi shaxs nomiga ijtimoiy-maqomiy mazmun yuklovchi antroponimik indikator sifatida namoyon bo‘ladi.

To‘ra leksemasi tarixan o‘zbek va umuman turkiy ijtimoiy tuzumda oliy tabaqa vakillari, xususan, hukmron sulola, diniy-ijtimoiy mihit yoki nufuzli nasab egalari bilan bog‘liq holda qo‘llangan. Shu sababli u antroponim tarkibida shaxsning nafaqat individual nomi, balki ijtimoiy

³¹⁴ **Ibrat Is‘hoqxon.** Islohi millat. – Toshkent: Turon zamin, 2024. – B. 83. Barcha antroponimlar shu manbadan olindi, keying O‘rinlarda IM qisqartmasi bilan berildi.

mavqei va genealogik mansubligini ham ifodalaydi. Asarda uchraydigan *To‘raxon* ismida esa *to‘ra* elementi alohida asos vazifasini bajargan.

E’tiborli jihat shundaki, asar antroponimlari tarkibida *to‘ra* komponenti qariyb ellikka yaqin holatda laqab vazifasida, nasl-nasabni bildiruvchi nisba yoki ijtimoiy maqom ko‘rsatkichi sifatida uchraydi. Biroq *To‘raxon* antroponimida mazkur birlik yordamchi indikator emas, balki bevosita nomning asosiy appelyativ komponenti sifatida shakllangan. Bu *to‘ra* leksemasining asar antroponimik tizimida yuqori darajada nominativlashganini va ko‘p qatlamli semantik funksiyaga ega ekanini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, *to‘ra* komponenti nafaqat asarda tilga olingan ayrim antroponimlar tarkibida, balki bevosita asar muallifining ismida ham uchraydi: *Is’hoqxon to‘ra Ibrat*.

Umuman olganda, *to‘ra* komponenti o‘zbekcha antroponimlar tizimi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, u tarixan turkiy nomlash an‘anasida ijtimoiy-maqomiy va nasabiy mazmunni ifodalovchi muhim nominativ birlik sifatida shakllangan. O‘zbekcha ismlar tarkibida *to‘ra*ning laqab, nisba yoki antroponimik indikator sifatida faol qo‘llanishi mazkur birlikning milliy antroponimik tizimga chuqur singib ketganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan, *to‘ra* komponenti o‘zbekcha ismlarning faqat struktur elementi emas, balki ularning ijtimoiy-madaniy vazifasini belgilovchi asosiy birliklardan biridir.

Amir Umarxonning hamshirasi Is’hoqxon to‘ra³¹⁵ning ayoli *Oychuchuk* ismi qo‘shma antroponim bo‘lib, har ikki qism ham sof o‘zbekcha leksemalardir. *Oy* leskeması eng sermahsul antroponim bo‘lib, antroponim vazifasida ham, indikator vazifasida ham kela oladi. Xususan, E.Begmatovning “O‘zbek ismlari ma‘nosi” lug‘atida variantlar bilan hisoblanganda 300 ga yaqin (variantlarsiz 280 ta) *Oy* apellyativi bilan boshlanuvchi antroponimning izohi keltirilgan.

“Tarixi Farg‘ona” asarida qo‘llangan *Belboqchixon* antroponimining lug‘aviy asosi o‘zbekcha: *Bu kunlarda mulla Olimqul (Xudoyorxonning qaynog‘asi) elatıyada yurdi, Xudoyorxonga itoat qilmadi, ko‘b tutqunlar o‘ldi. Ichından goh Belboqchixon va goh Shohruxxon ismindā xonlar chiqorub, oz kunda hammasini yo‘qotdi* [IM, 92]. Ushbu kontekstda *Belboqchixon* shaxs nomi sifatida qo‘llangan bo‘lsa-da, tarixiy manbalarga ko‘ra, bu birlik aslida 1865-yilda Qo‘qon taxtiga o‘tirgan, biroq qisqa muddat ichida xazinani Qoshg‘arga olib qochgan Xudoyqul ismli shaxsga nisbatan qo‘llangan laqab hisoblanadi.³¹⁵

³¹⁵ Bu haqida qarang: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000. – 9-ж. – Б.262.

Antroponim tarkibidagi *belboqchi* komponenti o‘zbekcha kasb-kor nomini bildiruvchi apellyativ bo‘lib, o‘zbek tilining orfoepik meyorlariga moslashgan. Ushbu apellyativ asos shaxsning ijtimoiy faoliyati yoki unga nisbatan shakllangan xalqona baholash natijasida nominativlashib, laqabga aylangan.

Belboqchixon laqabining ikkinchi komponenti *xon* esa turkiy ijtimoiy-siyosiy an‘anada oliy mavqe va hukmronlikni bildiruvchi nisba bo‘lib, ushbu birlik shaxs nomiga ijtimoiy sema yuklaydi. Shuni alohida qayd etish kerakki, *Belboqchixon* hozirgi o‘zbek antroponimiyasida deyarli uchramaydi.

Umuman, “Tarixi Farg‘ona” asaridagi o‘zbekcha antroponimlar tizimi turkiy nomlash an‘analarining tarixiy davomiyligi, milliy tafakkur hamda ijtimoiy-madaniy muhit bilan uzviy bog‘liqligini yaqqol namoyon etadi. Asarda uchraydigan antroponimlar tarkibida o‘zbekcha, umumturkiy antroponimik indikatorlar o‘zbek antroponimiyasining tarixiy qatlamini yoritishda muhim ilmiy va amaliy mohiyatga ega.

O‘ZBEK NOMSHUNOSLIGINING DOLZARB MUAMMOLARI HAQIDA QISQA MULOHAZALAR

Otaxonova Sohiba Umidjon qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek nomshunosligining antroponimikaga oid tadqiqotlarda ko‘rsatib o‘tilgan muammolari va ularga bugungi zamonaviy nomshunoslikda qanchalik yechim topilganligi haqidagi mulohazalar o‘rin olgan.

Kalit so‘zlar: *Antroponim, nomshunoslik, motiv, antroposentrizm, xunuk ismlar, appelyativ.*

O‘zbek antroponimiyasi yo‘nalishida bir qator o‘rganilishi va hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolar borki, ularni zamonaviy yo‘nalishlar asosida o‘rganish talab qilinadi. E.Begmatov o‘zining 2013-yilda nashr qilingan “O‘zbek tili antroponimikasi” kitobida bir qancha muammolarni sanab o‘tadi.³¹⁶ N.Husanovning “O‘zbek antroponimlarini tadqiq etishning ilmiy-amaliy masalalari” maqolasidagi bir qator fikrlari ham bugungi

³¹⁶ **Begmatov E.** O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 29-31.

kundagi antroponimlar bilan bog‘liq muammolarga bag‘ishlangan. O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi munosabati bilan ismlarga milliy ruh berish mantiqiy zarurati tug‘ildi. Ismlarni o‘tmishning tarixiy-madaniy yodgorligi deb bilish, ularni e‘zozlash va asrash, ismlarda milliy ruhni saqlash, yangi paydo bo‘lgan ismlarni ilmiy-tanqidiy baholash singari muammolar o‘zbek nomshunosligining dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan hisoblanadi. Antroponimlarni an‘anaviy ilmiy tadqiq etish bilan birga nomshunoslikning zamonaviy usullari: lingvopoetik, lingvokulturologik, sotsiolingvistik, antropotsentrik, etnolingvistik, psixolingvistik va boshqa yo‘nalishlarda tadqiqotlar olib borish ko‘proq samara beradi. Antroponimlarni estetik nuqtayi nazardan baholash, ismlarga odamlarning munosabatini o‘rganish asosida “yaxshi ism” va “xunuk ism”, “eski ism” va “yangi ism” kabi tushunchalarni ilmiy-tanqidiy baholash hamda ismlar milliy fondiga odamlarning shaxsiy munosabatidagi salbiy jihatlarni aniqlash. Milliy antroponimik fondning miqdoran kamayishi va qashshoqlashuviga yo‘l qo‘ymaslik choralarini ko‘rish lozimligi haqidagi fikrlar lingvokulturologik tadqiqotlar negizida o‘rganildi. O‘zbek onomastikasining o‘tgan davri mobaynida qilingan ishlar bilan bir qatorda yechimini topayotgan muammolar keyingi o‘n yillikda tadqiqotchilar tomonidan qisman o‘rganildi. Ular orasidagi eng muhim muammolardan biri – antroponimlarning til vositasi sifatida o‘taydigan asosiy vazifasi va boshqa kommunikativ-uslubiy vazifalarini tadqiq qilish dolzarb masala sidatida qolmoqda.

Ism berish rasm-rusumlari, buning qadimiy va an‘anaviy ko‘rinishlariga, o‘shalar asosida yotuvchi nomlash motivlariga to‘g‘ri munosabatda bo‘lish, o‘zbek ismlarining boy fondini saqlash va asrashga intilish lozimligi E.A.Begmatovning deyarli barcha ishlarida qayta-qayta ta’kidlangan. Tildagi antroponimlar miqdorining ko‘pligi ijobiy hodisa bo‘lib, bu bolaga ism tanlashni osonlashtiradi, imkoniyatini oshiradi. Ismlarning miqdoran kamligi tilda shaklan o‘xshash, bir xil ismlarning ko‘proq qo‘yilaverishiga sabab bo‘ladi va adashlar ko‘payadi. So‘nggi yillar statistikasiga nazar solinsa, ayrim ismlarning keng yoyilganligi va bir xil ismli shaxslar ancha ko‘payganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Kun.uz rasmiy saytidan olingan ma’lumotlarga ko‘ra 2023-yil davomida 27 ming chaqaloqqa Muhammadali, 24 ming chaqaloqqa Soliha ismi berilgan.³¹⁷ Bu ismlar yetakchiligi so‘ngi 10 yildan beri davom qilmoqda. Bu holat shaxslarni o‘zaro farqlashga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. V.D.Nikonovning

³¹⁷ <https://share.google/rqRWwgdTdvsZkXvIrl> (Murojaat sanasi: 10.09.2025).

yozishicha, “Adash ismlarning ko‘payishi ijobiy emas, chalkashliklar chaqmoq singari ko‘payadi”.³¹⁸ E.Begmatov o‘zining 2013-yilda nashr qilingan “O‘zbek tili antroponimikasi” kitobida bir qancha muammolarni sanab o‘tadi. Biz bu muammolarga va oxirgi o‘n yillikda qanchalik yechim topilganligini ko‘rib chiqamiz. Jumladan, N.Husanovning “O‘zbek antroponimlarini tadqiq etishning ilmiy-amaliy masalalari” maqolasidagi bir qator fikrlari ham bugungi kundagi antroponimlar bilan bog‘liq muammolarga bag‘ishlangan. O‘zbek onomastikasining o‘tgan davri mobaynida qilingan ishlar bilan bir qatorda yechimini topayotgan muammolar quyidagilar:

1. O‘zbek antroponimiyasi materiallari, konkret ismni vujudga keltiruvchi motivlar respublikaning barcha hududi bo‘ylab to‘planib, o‘rganilmaganligi qayd etilgan holda hozirgi kunda dialektologiya va areal lingvistikaning rivojlanishi bu muammoga bir qadar yechim bera oldi. Ma’lum bir hudud ismlari alohida to‘planib o‘rganildi.

2. Onomastik birliklar, jumladan, antroponimik birliklarga beriladigan ilmiy ta’riflar takomillashtirishga muhtoj. Masalan: ism, laqab, familiya kabilarga berilgan ta’riflar. Ayniqsa antropotsentrik tadqiqotlarda antroponimlar bilan bog‘liq barcha hodisalar markazida inson turgan faoliyat mahsuli sifatida ta’riflanmoqda.

3. O‘zbek tarixiy onomastikasi, jumladan, antroponim materiallari turli tarixiy bitiklar sahifasida o‘z tadqiqotchisini kutmoqda. Ularning nominativ, badiiy, uslubiy, lingvopoetik xususiyatlarini o‘rganish zarur. Mana shu yetishmovchilik tufayli tarixiy antroponimlar asosida yotgan apellyativlarning haqiqiy ma’nosi noma’lumligicha qolayotgani ta’kidlangani holda, N.Husanovning tadqiqotida (“O‘zbek antroponimlari tarixi”da) o‘zbek adabiy yodgorliklaridagi antroponimlarning genetik, leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari atroflicha tadqiq etilgan³¹⁹

4. Umuman, onomastik tizim birliklarining, jumladan, antroponimlarning o‘zbek tili lug‘at tarkibidagi o‘rnini o‘rganish va belgilash muhim. Hozirgi kunda turli elektron dasturlar va lug‘atlar yaratilmoqda.

5. Antroponimlarning til vositasi sifatida o‘taydigan asosiy vazifasi va boshqa kommunikativ-uslubiy vazifalarini tadqiq qilish talab qilinadi. Bizning tadqiqotimiz ham aynan shu masalaga bag‘ishlangan.

³¹⁸ Юлдашев Д. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. Монография. – Тошкент: Sharq, 2020. – Б. 185.

³¹⁹ Husanov N. O‘zbek antroponimlari tarixi. – Toshkent: Navro‘z, 2014. – 236 b.

Antroponimlarning kommunikativ muloqot jarayonida bajaradigan vazifalari tadqiq qilinadi.

6. Antroponimlarning oddiy soʻzdan (apellyativdan) farqi; antroapellyativ ism (atoqli ot) vazifasiga koʻchgach, uning nominativ, leksik-semantik, lisoniy tuzilishida yuz beradigan oʻzgarishlar aniqlanishga muhtoj.

7. Antroponimlarning izohli, imloviy lugʻatlarini tuzish, ularning boshqa tillarda transkripsion belgilar bilan yozilish qoidalarini ishlab chiqish zarurati mavjud. Hozirgi kunda ham bular oʻz tadqiqotchisini kutmoqda.

8. Adabiy onomastika, badiiy onomastika, folklor onomastikasi, dialektal onomastika, xalqona nomlar, rasmiy nomlar, real va mifik nomlar tushunchalarini oʻrganish, ular orasidagi munosabatlarni oʻzbek onomastikasi materiallari asosida belgilash lozim. Ayniqsa, lahjaviy antroponimlar, ismlarning toʻliq shakli bilan kichraytirish-erkalash shakllari orasidagi munosabatlarni chuqurroq oʻrganish hamda ularni nominativ-motivativ onomastik meʼyor nuqtayi nazaridan baholash zarur. Q.Olloyorovning “Xorazm dostonlaridagi nomlarning gender xususiyatlari” monografiyasi bu muammoga bir qadar yechim bera olgan.³²⁰

9. Antroponimlarni estetik nuqtayi nazardan baholash, ismlarga odamlarning munosabatini oʻrganish asosida “yaxshi ism” va “xunuk ism”, “eski ism” va “yangi ism” kabi tushunchalarni ilmiy-tanqidiy baholash hamda ismlar milliy fondiga odamlarning shaxsiy munosabatidagi salbiy jihatlarni aniqlash. Milliy antroponimik fondning miqdoran kamayishi va qashshoqlashuviga yoʻl qoʻymaslik choralari koʻrish lozim. Lingvomadaniyat sohasida qilinayotgan koʻplab tadqiqotlar aynan shu masala bilan bogʻliq.³²¹

10. Onomastik tizim birliklarining oʻziga xos maʼnoviy, lugʻaviy, funksional, etnolingvistik, sutrukturaviy, badiiy-estetik belgilarini oʻrganish asosida, umuman onomastik tizimning, jumladan, antroponimiyaning oʻziga xosligi va lisoniy originalligini isbotlash zarur.

11. Oʻzbek antroponimiyasini qardosh tillar antroponimiyasi bilan qiyosan oʻrganish va shu asnosida qardosh tillar onomastik sathini oʻzbek onomastikasi bilan qiyoslash talab qilinadi.

12. Oʻzbek antroponimlarini oʻzga tillarga amaliy transkripsiya qilish tamoyillarini ishlab chiqish zarurati mavjud.

³²⁰ Olloyorov Q.M. Xorazm dostonlaridagi nomlarning gender xususiyatlar. – USA, 2022. – P 90.

³²¹ ChOʻliyev R. Abdulla Qodiriy asarlarida qOʻllanilgan antroponimlarning lingvokulturologik xususiyatlari. <https://share.google/vWo02qehyxclePfdv>

13. O'zbek tilidagi antroponimlar ma'lum davr va manbalar asosida chuqur o'rganilmagan, ya'ni hozirgi o'zbek tilidagi atoqli ismlarning juda boy va qimmatli materiallari barcha mintaqalar, hududlar bo'yicha yetarli ravishda to'plangan deb bo'lmaydi. Ularni to'plash va ma'lum ilmiy tizimga solishning yagona, asosli usullari ishlab chiqilganicha yo'q. Buning ustiga to'plangan materiallar aksariyat holda har bir muallifning o'z shaxsiy mulki bo'lib qolmoqda, tadqiqotchilar ularni to'lig'icha e'lon qilishmayotir.

14. E.Begmatov va N.Husanovlarning tadqiqotlarini mustasno qilganda, nomshunoslikka oid lug'atchilikning (onomastik leksikografiya) yagona ilmiy prinsipi ishlab chiqilgan emas. Shu sababli ismlarga oid lug'atlarni har bir muallif o'zicha tuzayotgani, materiallarni o'zi bilganicha izohlayotgani sir emas.

15. O'zbek nomshunosligida ismlarning ma'nosiga oid muammolar, ayniqsa, atoqli ot bilan unga asos bo'lgan turdosh (apellyativ)ning ma'nosini farqlash, chegaralash masalalari tadqiq qilingan emas. Natijada, atoqli otlarning ma'nosini nomlarning izohli, ensiklopedik, tarixiy-etimologik, ilmiy ommabop lug'atlari doirasida izohlashning imkoniyatlari va usullari hal qilinmasdan qolmoqda.

16. O'zbek nomshunosligida ismlarning ma'no va grammatik xususiyatlari tahlil qilingan bo'lsa ham, o'zbekcha ism va familiyalarning imlosi va o'zga tillarda yozilishi, shuningdek, o'zga tillardan o'zbek matnlariga kirib keluvchi xorijiy ismlarning o'zbekcha imlosi kabi masalalar yetarlicha ilmiy tahlil qilinmagan. Bu masalaning murakkab tarkibiy qismlaridan birini o'zbek tilidagi tarixiy nomlarning hozirgi o'zbek tili matnlarida yozilishi tashkil qiladi. O'zbek antroponimlarini to'g'ri yozishning ilmiy prinsiplarini va imloviy qoidalarini ishlab chiqish, ismlarni o'zbek adabiy tili imlosining talab va qoidalariga moslash kabi muammolarni to'g'ri, xolisona hal qilish zarur.

17. Antroponimlarni an'anaviy ilmiy tadqiq etish bilan birga nomshunoslikning zamonaviy usullari: lingvopoetik, lingvokulturologik, sotsiolingvistik, antropotsentrik, etnolingvistik, psixolingvistik va boshqa yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borish ko'proq samara beradi.

18. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi munosabati bilan ismlarga milliy ruh berish mantiqiy zarurati tug'ildi. Ismlarni o'tmishning tarixiy-madaniy yodgorligi deb bilish, ularni e'zozlash va asrash, ismlarda milliy ruhni saqlash, yangi paydo bo'lgan ismlarni ilmiy-tanqidiy baholash singari muammolar o'zbek nomshunosligining dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan hisoblanadi.

Ism berish rasm-rusumlari, buning qadimiy va an'anaviy ko'rinishlariga, o'shalar asosida yotuvchi nomlash motivlariga to'g'ri munosabatda bo'lish, o'zbek ismlarining boy fondini saqlash va asrashga intilish lozimligi E.A.Begmatovning deyarli barcha ishlarida qayta-qayta ta'kidlangan. Tildagi antroponimlar miqdorining ko'pligi ijobiy hodisa bo'lib, bu bolaga ism tanlashni osonlashtiradi, imkoniyatini oshiradi. Ismlarning miqdoran kamligi tilda shaklan o'xshash, bir xil ismlarning ko'proq qo'yilaverishiga sabab bo'ladi va adashlar ko'payadi. Bu holat shaxslarni o'zaro farqlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. E.Begmatov o'z vaqtida payqab, o'zbek antroponimlarining kamayib borish sabablari haqida fikr yuritib, aslida bu ismning motivatsiyasi jarayoni bilan bevosita bogliqligini ta'kidlagan. Hozirgi o'zbek antroponimiyasining ichida ba'zi salbiy tendensiyalar ham ko'zga tashlanadi. E.Begmatov fikricha, tilda yomon, xunuk ismlar yo'q, ismlarni yomon va yaxshi, eski va zamonaviy, xunuk va chiroyli nomlarga ajratish bu masalada biryoqlama, kaltabinlik bilan fikr yuritishdan iborat bo'lib, g'ayriilmiy nuqtayi nazardir. Masalaga bunday yondashish ismlarning qadimiy ajdodlarimizdan bizga meros bo'lib qolgan ismlar majmuyining asossiz ravishda iste'moldan chiqishiga, o'zbek ismlari boy jamg'armasi (fondi)ning miqdori kamayishiga, nomlash amaliyotida bir xil, takror ismlarning miqdoran ko'payishiga, bu esa shaxslarni bir-biridan yetarli ravishda farqlash (differensiatsiya qilish)ning qiyinlashishi va nomlarning siyqalashuviga olib keladi.

Ushbu holni E.Begmatov o'z vaqtida payqab, o'zbek antroponimlarining kamayib borish sabablari haqida fikr yuritib, aslida bu ismning motivatsiyasi jarayoni bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlagan. Hozirgi o'zbek antroponimiyasining ichida ba'zi salbiy tendensiyalar ham ko'zga tashlanadi. E.Begmatov fikricha, tilda yomon, xunuk ismlar yo'q, ismlarni yomon va yaxshi, eski va zamonaviy, xunuk va chiroyli nomlarga ajratish bu masalada biryoqlama, kaltabinlik bilan fikr yuritishdan iborat bo'lib, g'ayriilmiy nuqtayi nazardir. Masalaga bunday yondashish ismlarning qadimiy ajdodlarimizdan bizga meros bo'lib qolgan ismlar majmuyining asossiz ravishda iste'moldan chiqishiga, o'zbek ismlari boy jamg'armasi (fondi)ning miqdori kamayishiga, nomlash amaliyotida bir xil, takror ismlarning miqdoran ko'payishiga, bu esa shaxslarni bir-biridan yetarli ravishda farqlash (differensiatsiya qilish)ning qiyinlashishi va nomlarning siyqalashuviga olib keladi.

Tilga ijtimoiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashish o'z mohiyatiga ko'ra, sotsiologiya, psixologiya, etnolingvistika, psixolingvistika, etnomadaniyat, tarixshunoslik bilan yaqinlashadi, o'sha

sohalar erishgan ilmiy yutuqlarga tayanadi. Onomastik birliklarni sotsiolingvistik tadqiq qilish har qanday atoqli otning paydo bo'lishi, jamiyatning kommunikativ ehtiyoji, sotsial omillar bilan zich bog'liqligida ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 29-31.
2. Olloyorov Q.M. Xorazm dostonlaridagi nomlarning gender xususiyatlar. – USA, 2022. – P. 90.
3. Cho'liyev R. Abdulla Qodiriy asarlarida qo'llanilgan antroponimlarning lingvokulturologik xususiyatlari. <https://share.google/vWo02qehyxcIePfdv>
4. Husanov N. O'zbek antroponimlari tarixi. – Toshkent: Navro'z, 2014. – 236 b.
5. <https://share.google/rqRWwgdTdvsZkXvIrl> (Murojaat sanasi: 10.09.2025)
6. Юлдашев Д. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. Монография. – Тошкент: Sharq, 2020. – Б. 185.

SHERZOD KOMIL XALILNING “ONA TILIM” SHE’RINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Musaboyeva Zulxumor,

Namangan davlat universiteti

o'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy o'zbek adabiyotining vakillaridan biri Sherzod Komil Xalilning “Ona tilim” she’rida qo'llangan tashbehlarning uslubiy xususiyatlari lingvopoetik va lingvokulturologik jihatdan tahlil qilingan, she’riy matndagi obrazlar tizimi, tashbehlarning semantik-pragmatik funksiyasi hamda milliy-madaniy konseptni ifodalashdagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: ona tili, konsept, tashbeh, metafora, lingvopoetika, badiiy matn, milliy identitet, stilistika.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida individual ijodiy uslub, falsafiy tafakkur va lingvopoetik yondashuv uyg'unlashuvi asosida shakllanayotgan asarlar orasida Sherzod Komil Xalil ijodi alohida e'tiborga loyiqdir.

Til va badiiy tafakkur o'zaro munosabatida “ona tili” konsepti milliy ong, madaniy identifikatsiya hamda ruhiy qadriyat sifatida markaziy o'rin

egallaydi. Lingvokulturologik yondashuvga ko'ra, konsept inson ongida shakllangan murakkab kognitiv-madaniy tuzilma bo'lib, u til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. She'riy matnlarda esa ushbu konsept ko'pincha tashbeh, metafora va personifikatsiya kabi badiiy vositalar orqali ifodalanib, estetik va emotsional ta'sir kuchaytiriladi.

Sherzod Komil Xalilning "Ona tilim" she'ri zamonaviy o'zbek she'riyatida ona tiliga bag'ishlangan she'rlardan biridir. She'rda ona tili konsepti faqat lingvistik birlik sifatida, balki tarixiy xotira va ma'naviy qadriyat sifatida talqin etiladi. She'r boshdan oxir ritorik so'roq va undov bilan yozilgan.

She'rning dastlabki bandlarida ona tiliga murojaat tashbeh orqali ifodalanadi:

*Volidaday ko'krak tutganda,
Qilganmiding ularga ta'ma?!*

Ushbu misralarda "ona tili – ona (valida)" tashbehi asosiy obraz sifatida yuzaga chiqadi. Bu yerda ona tili hayot beruvchi, tarbiyalovchi va mehr manbayi sifatida insonlashtiriladi. Mazkur holat personifikatsiya va tashbehning qo'shma ishlatilishi orqali yuzaga kelib, konseptning emotsional ta'sir kuchini oshiradi.

She'rda ona tili konsepti vatan va oila tushunchalari bilan semantik bog'lanadi:

*Ota uyda, ona vatanda,
O'zga tilda qilurlar sha'ma!*

Bu misralarda "til, vatan, ona vatan, ota uy konseptual bog'liqlikda qo'llanadi. Bu esa ona tili konseptining milliy identifikatsiya tizimidagi markaziy o'rnini ko'rsatadi. Til bu yerda faqat kommunikativ vosita emas, balki millatning mavjudlik sharti sifatida namoyon bo'ladi. Shoir ona tilini insonga xos xislatlar bilan sifatlaydi:

Buncha xoksor, soddasan tilim!

Shoir ona tilisi – o'zbek tili bo'laturib, o'zga tilda so'zlovchilarni qashqaga qiyos etadi, xalqona hikmatni ta'kid bilan ifoda etadi:

*Til-u bor-u zaboni boshqa,
Tilda so'zlar, bu qanday illat?!
Bilasanmi, ey, tili qashqa,
Til yo'qolsa, yo'qolur millat!*

Adib ona tili fojiasini hikmatona ifodalaydi:

*Til yo'qolsa, yo'qolar millat!
Til yo'qolsa, to'ziydi birlik,
Yo'qoladi himmat, oru-sha'n!*

*Til yo‘qolsa, bo‘lmaydi hurlik,
Yo‘qoladi til bilan vatan!
O‘chib ketar tarix bus-butun,
Tilsizlikdan o‘char xotirot!*

She’rda til, yo‘qolmoq so‘zlari takroriga asoslangan badiiy takror anaphora usulida fikrni ta’sirchan, obrazli ifodasini ta’minlagan.

She’rda ona tiliga nisbatan beparvolik va mensimaslik holatlari inkoriy tashbehlar orqali ifodalanadi:

Qashshoqmiding, xarobamiding?!

Ushbu ifoda metaforik inkor va ritorik savol shaklida bo‘lib, tilning qadrsizlanishiga nisbatan muallifning keskin emotsional munosabatini bildiradi. Stilistik jihatdan bu holat ekspressiv sintaksis va baholovchi leksika uyg‘unligini ko‘rsatadi.

She’rning markaziy g‘oyaviy qatlamida ona tili millatning mavjudlik sharti sifatida talqin qilinadi:

*Til yo‘qolsa, to‘ziydi birlik,
Yo‘qoladi himmat, or-usha’n!
Til yo‘qolsa, bo‘lmaydi hurlik,
Yo‘qoladi til bilan vatan!*

Bu misralarda ona tili konsepti yuksak darajaga ko‘tarilib, millat, vatan va erkinlik bilan tenglashtiriladi. Lingvokulturologik nuqtayi nazardan bu holat “*til = millat = vatan*” konseptual modelini shakllantiradi.

She’rda ona tili ko‘pincha insoniy xususiyatlar bilan tasvirlanadi:

*Yuragimda bir armon tugun,
Mening birlan yoddasan tilim!*

Bu yerda ona tili “yodda saqlanuvchi, his etiluvchi mavjudlik” sifatida personifikatsiya qilinadi. Bu esa til konseptining kognitiv-emotsional darajada ichki identifikatsiya bilan bog‘langanini ko‘rsatadi.

She’rda til yo‘qolishi tarixiy xotiraning yo‘qolishi bilan tenglashtiriladi:

*O‘chib ketar tarix bus-butun,
Tilsizlikdan o‘char xotirot!*

Bu misralarda ona tili konsepti tarixiy xotira tashuvchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu lingvokulturologiyada “*til – madaniy xotira ombori*” degan xalqona talqinga mos keladi.

Shoir she’rni ham bashorat yang‘liq bir ezgu hikmat bilan yakunlaydi:

*Bir shukuh bor, lekin o, bu dam,
Taskin berar dilga bu asno;*

*Ona tilin unutmas hech ham,
Onasini suyganlar aslo!*

Bu o'rinda ona tili va ona o'rtasida to'liq semantik tenglik o'rnatiladi. Natijada quyidagi konseptual model shakllanadi: *ona tili = ona = vatan = milliy ruh*.

Xulosa sifatida shuni aytilish mumkinki, Sherzod Komil Xalilning "Ona tilim" she'rida ona tili konsepti tashbeh, metafora va personifikatsiya vositalari orqali ko'p qatlamli badiiy tizim sifatida ifodalanadi. She'rda ona tili faqat aloqa vositasi emas, balki millatning mavjudlik sharti, tarixiy xotira tashuvchisi va ma'naviy qadriyat sifatida talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyot:

Шерзод Комил Халил. Она тилим // <https://www.facebook.com>.

MAHMUD RAJAB POETIK NUTQIDA DIALEKTAL MORFOLOGIZMLARNING LINGVOPOETIK FUNKSIYASI

Aminova Feruza Anvar qizi,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Mahmud Rajab she'riyatida uchraydigan dialektal morfologik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shoir ijodida o'g'uz va qipchoq lahjalariga xos grammatik shakllarning poetik nutqdagi funksional-uslubiy vazifasi yoritilib, ularning badiiy matn emotsional-ekspressivligini kuchaytirishdagi o'rni ochib beriladi. Xususan, buyruq-istak mayli va kelishik shakllarining shevaviy variantlari orqali xalqona nutq tabiiyligi, milliy kolorit hamda lirik qahramonning ichki ruhiy holati ifodalanishi tahlil etiladi. Shuningdek, maqolada dialektal morfologizmlarning individual uslubni shakllantirish, poetik ohangdorlikni ta'minlash va xalq og'zaki nutqi bilan badiiy til o'rtasidagi uzviylikni yuzaga chiqarishdagi ahamiyati asoslanadi. Tadqiqot natijasida Mahmud Rajab she'riyatida dialektal grammatik vositalar oddiy shevaviy qatlam emas, balki poetik-estetik tafakkurni ifodalovchi faol lingvopoetik birliklar ekanligi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: *dialektal uslub, morfologik dialektizm, lingvopoetika, o'g'uz lahjasi, qipchoq lahjasi, poetik nutq, buyruq-istak mayli, xalqona nutq, grammatik shakl, poetik uslub, emotsional-ekspressivlik.*

Badiiy matnda dialektal birliklarning qo'llanishi yozuvchi individual uslubini shakllantiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa,

she'riy nutqda xalqona grammatik shakllarning qo'llanishi matnning emotsional-ekspressiv ta'sirini kuchaytirib, milliy ruh va tabiiy poetik ohangni yuzaga keltiradi. O'zbek she'riyatida dialektal morfologizmlardan badiiy-estetik maqsadda foydalanish an'anasi mavjud bo'lsa-da, har bir ijodkor bu vositalarni o'z poetik tafakkuriga mos ravishda qo'llaydi. Shu jihatdan uning she'riyatidagi dialektal morfologizmlar alohida tadqiq etishga loyiqdir.

*Entikib o'qiysan har bir she'rimni,
Uzoq termulasan suratlarimga.
Men bunda yozajak yangi satrimni,
To'ldirib boraman hasratlarimga.*

Mahmud Rajabning mazkur misralarida qo'llangan *yozajak* shakli o'g'uz lahjasiga xos morfologik dialektizm sifatida alohida uslubiy qimmat kasb etadi. Shoir o'g'uz shevalarida faol qo'llanuvchi *-ajak/-ejek* affiksini bevosita poetik nutqqa olib kiradi. Fattoh Abdullayev Fattoh Abdullayev "O'zbek tilining Xorazm shevalari lug'ati" asarida *-žaq/-žek* shakllarini kelasi zamon fe'l formasi sifatida qayd etadi³²². Ushbu forma Xorazm o'g'uz shevalarida harakatning kelajakda bajarilishi bilan birga, nutqqa emotsional yaqinlik va tabiiylik ham yuklaydi. Shu bois "yozajak" shakli oddiy grammatik variant emas, balki dialektal uslubni yuzaga chiqaruvchi morfologik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

She'r kontekstida "yozajak" fe'li semantik jihatdan faqat kelasi zamonni bildirmaydi. Unda davom etayotgan ichki ruhiy holat, ijodiy ehtiros va armon bilan qorishgan poetik kutish ma'nosi mujassam. Adabiy tildagi "yozaman" shakli nisbatan neytral va sodda eshitilsa, "yozajak" shakli ohangdorligi va cho'ziq fonetik qurilishi bilan misraning lirizmini kuchaytiradi. Ayniqsa, *-ajak* affiksidagi ochiq unli va jarangdor undoshlarning uyg'unligi misrada mayin, cho'zinqi poetik ohang hosil qiladi. Natijada kelasi zamon grammatik ma'nosi estetik-emotsional ma'no bilan boyiydi.

Mazkur shakl dialektal uslub nuqtayi nazaridan bir necha vazifani bajaradi. Birinchidan, shoir nutqiga hududiy va milliy kolorit olib kiradi. Ikkinchidan, poetik matnning tabiiyligini oshirib, xalqona og'zaki nutq bilan bog'liqlikni kuchaytiradi. Uchinchidan, she'rning ritmik-ohangdor tuzilishiga xizmat qiladi. "Yozajak" leksemasining fonetik cho'ziqligi "suratlarimga", "hasratlarimga" birliklari bilan ichki ritmik uyg'unlik hosil qilib, misralarning musiqiylikini ta'minlaydi. Mahmud Rajab ijodida

³²² **Abdullayev F. A.** O'zbek tilining Xorazm shevalari. – Toshkent: O'zSSR FA, 1961. – B. 168.

bunday affiksi oddiy shevaviy grammatik forma emas, balki dialektal uslubning poetik-estetik imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi faol lingvopoetik vositadir. U orqali shoir xalq tilining tabiiy ohangi va milliy ruhini she'riy nutqqa singdirib, individual poetik uslubini shakllantiradi. Mahmud Rajabning:

*O'zim yomon yigit emasman,
Bo'lgim kelar yanada xo'broq.
Birovlarga o'xshay demasman,
Men o'zimga o'xshayin ko'proq.*

misralarida o'xshayin shakli fe'lning buyruq-istak mayliga oid poetik forma sifatida qo'llangan. Mazkur shakldagi -ayin affiksi o'zbek adabiy tilida asosan poetik va uslubiy bo'yoqqa ega bo'lib, harakatning ichki istak, intilish hamda subyektiv mayl orqali ifodalanishiga xizmat qiladi. Bu forma oddiy grammatik vosita bo'lib qolmay, lirik qahramonning ruhiy pozitsiyasini ochuvchi poetik birlik vazifasini bajaradi. Mahmud Rajab Xorazm adabiy-madaniy muhitida shakllangan ijodkor bo'lgani sababli uning she'rlarida o'g'uz lahjasiga xos fonetik va morfologik elementlar tez-tez uchraydi. Biroq mazkur parchada shoir o'g'uz shevalariga xos bo'lgan -iyn shaklini emas, qipchoq lahjasida qo'llanuvchi -ayin variantini tanlaydi. Fattoh Abdullayev Fattoh Abdullayev "O'zbek tilining Xorazm shevalari" asarida Xorazm o'g'uz shevalarida buyruq-istak maylining -iyn shakli faol qo'llanishini qayd etadi. Demak, shoir shevada mavjud modeldan xabardor bo'lsa-da, bu misrada uni to'liq dialektal ko'rinishda emas, poetik-adabiy variantda qo'llaydi³²³. Bu holat yozuvchining dialektal uslubga ongli munosabatini ko'rsatadi. Ya'ni Mahmud Rajab shevaviy elementlarni shunchaki emas, balki poetik ehtiyoj asosida tanlaydi. Agar misrada o'xshayin shakli qo'llanganida, hududiy kolorit kuchaygan bo'lur edi, biroq she'rning umumiy lirizmi va adabiy ohangi nisbatan qo'pollashishi mumkin edi. O'xshayin shakli esa bir tomondan xalqona tabiiylikni saqlasa, ikkinchi tomondan poetik nafislik va musiqiylikni ta'minlaydi. Ayniqsa, misradagi *Men o'zimga o'xshayin ko'proq* kabi qurilishi lirik qahramonning ichki e'tiqodi va individual "men" konsepsiyasini samimiy hamda ichki ruhiy kechinmaga xos ohangda ifodalaydi. Mazkur affiks qat'iy buyruq ma'nosini emas, balki lirik qahramonning ichki ehtiyoji va ruhiy intilishini anglatadi. Natijada grammatik shakl poetik-estetik funksiyani bajarib, she'rning emotsional ta'sirchanligini kuchaytiradi. Shu jihatdan mazkur misrada dialektal uslub bevosita sheva formasini qo'llash orqali emas, balki

³²³ **Abdullayev F. A.** O'zbek tilining Xorazm shevalari. – Toshkent: O'zSSR FA, 1961. – B. 160

o'g'uz lahjasi bilan adabiy til oraliq'idagi nozik poetik muvozanatni saqlash orqali namoyon bo'ladi. Bu esa Mahmud Rajabning xalqona til unsurlarini badiiy did va uslubiy sezgirlik asosida tanlay oladigan ijodkor ekanini ko'rsatadi. Mahmud Rajab ijodida bu kabi misollar bir qancha:

*Otam borgan joylar tabarruk, faxr,
Qutlug' poyqadami yetdi oxirga.
Men nega qo'rqayin o'limdan, axir,
Otam aylantirdi uni faxrga.*

Mazkur parchada ham *qo'rqayin* shakli orqali buyruq-istak maylining poetik-uslubiy imkoniyatlari namoyon bo'ladi. Fe'l tarkibidagi *-ayin* affiksi qipchoq lahjalarida faol qo'llanuvchi xalqona grammatik shakllardan biri bo'lib, she'riy nutqda emotsional-ekspressivlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Bu yerda shakl oddiy grammatik vosita sifatida emas, balki lirik qahramonning ichki ruhiy holatini ifodalovchi poetik birlik sifatida qatnashadi. Ayniqsa, "*Men nega qo'rqayin o'limdan, axir*" misrasida *qo'rqayin* shakli qat'iy harakat ma'nosidan ko'ra ichki ruhiy munosabatni, o'zini ruhlantirish va ma'naviy sobitlikni anglatadi. Adabiy tildagi "*qo'rqay*" yoki "*qo'rqaman*" shakllariga nisbatan "*qo'rqayin*" varianti poetik ohangdorlik va xalqona tabiiylikni kuchaytiradi. Shu sababli misrada lirik drammatizm bilan birga samimiy ichki monolog ohangi ham yuzaga keladi. Shu jihatdan mazkur parchada dialektal uslub bevosita shevaviy kolorit yaratishdan ko'ra, xalqona grammatik shaklning badiiy-estetik imkoniyatidan foydalanish orqali namoyon bo'ladi. *-ayin* affiksi she'rning ritmik-ohangdor tuzilishiga mos tushib, lirik qahramonning ruhiy kechinmasini tabiiy va ta'sirchan ifodalashga xizmat qilgan. Natijada xalq nutqiga xos grammatik vosita individual poetik uslubning muhim tarkibiy elementiga aylanadi. Mahmud Rajabning:

*Choyg'o solib yutqim kelar,
Yuz qilqinib bo'ldim tomoq.*

misralari shoir ijodida o'g'uz shevasining bevosita poetik nutqqa ko'chgan yorqin namunalaridan biridir. Ushbu parchada dialektal unsurlar faqat alohida fonetik bo'yoq sifatida emas, balki misraning umumiy ritmik-ohangdor qurilishini belgilovchi lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Misradagi *choyg'o* shaklida jo'nalish kelishigining adabiy tildagi *-ga* affiksi o'rnida o'g'uz shevalariga xos *-g'o* formasi qo'llangan. Bu shakl Xorazm o'g'uz shevalarida faol uchraydi va nutqqa hududiy kolorit hamda xalqona tabiiylik baxsh etadi. Adabiy variant — *choyga* shakli nisbatan neytral eshitilsa, *choyg'o* formasi talaffuz jihatidan cho'ziqroq va ohangdorroq bo'lib, misraning ichki musiqiylikni kuchaytiradi. Ayniqsa,

orqa qator unlilarining uygʻunligi sheʼrga xalq qoʻshiqlariga xos intonatsion ohang beradi.

Ikkinchi dialektal xususiyat *yutqim* shaklida kuzatiladi. Bu yerda buyruq-istak maylining adabiy tildagi *-gim/-gin* shakli oʻrnida oʻgʻuzcha fonetik variant *-qim* qoʻllangan. Ushbu forma shevada feʼlning istak maʼnosini yanada jonli va tabiiy ifodalashga xizmat qiladi. “*Yutqim kelar*” birikmasida harakatning oddiy bajarilishi emas, balki kuchli ichki ehtiyoj va fiziologik holat seziladi. Shu bois dialektal shakl matndagi emotsional-ekspressivlikni kuchaytiradi.

Mazkur misralarda dialektal uslub grammatik va fonetik vositalarning uygʻunligi orqali yuzaga chiqadi. Shoir sheva elementlarini sunʼiy kolorit uchun emas, balki poetik nutqning tabiiy ritmini yaratish maqsadida qoʻllaydi. Natijada misralarda xalqona jonlilik, ogʻzaki nutqqa xos tabiiy ohang va milliy ruh seziladi. Bu esa Mahmud Rajabning oʻgʻuz shevasi imkoniyatlarini poetik tafakkur bilan uygʻunlashtira olgan ijodkor ekanini koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev F. A. Oʻzbek tilining Xorazm shevalari. – Toshkent: OʻzSSR FA, 1961. – 280 b.
2. Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 2022.
3. Jamolxonov H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2015. – 304 b.

HESSE ADABIY MEʼROSINING OʻZBEK YOZUVCHILARIGA IJODIY TAʼSIRI

Babaniyozova Oydin,
Urganch davlat universiteti
stajor-oʻqituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Hermann Hesse ijodining oʻzbek adabiyotiga koʻrsatgan ijodiy taʼsiri, uning asarlarida inson psixologiyasi va ichki kechinmalar tasviri tahlil qilinadi. Shuningdek, Hessening jahon adabiyotidagi oʻrni, uning asarlarining turli davrlarda turlicha qabul qilinishi hamda Oʻzbekistonda oʻrganilish jarayoni yoritiladi. Maqolada Gʻarb modernizmi va oʻzbek adabiyotidagi modern jarayonlar oʻrtasidagi oʻxshash va farqli jihatlar ham ilmiy asosda izohlanadi. Hesse ijodining umuminsoniy qadriyatlarni aks ettirishi va milliy adabiyotga taʼsiri xususida xulosalar beriladi.

Kalit soʻzlar. Hermann Hesse, oʻzbek adabiyoti, modernizm, psixologik roman, “Steppenwolf”, jahon adabiyoti, adabiy taʼsir, ichki kechinma, individualizm, tarjima, qabul qilish (retsepsiya), Sharq va Gʻarb, yangi oʻzbek adabiyoti.

Hermann Hesse inson psixikasining tasviri va retseptiv xususiyatlari, Oʻzbekistonda Hessening qabul qilinishi. Qadimgi yunon faylasufi Diogen (miloddan avvalgi 412-323-yillar) tomonidan ilgari surilgan “men dunyo fuqarosiman”³²⁴ gʻoyasi, avvalo, umuminsoniy qadriyatlarni ifoda etuvchi va turli xalqlar tomonidan eʼtirof etilgan mutafakkirlarga nisbatan qoʻllanilishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, Hermann Hesse ijodi ham milliy chegaralardan tashqariga chiqib, jahon adabiy tafakkurining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Hessening jahon adabiyotidagi oʻrni, eng avvalo, uning asarlarida inson ruhiyati, ichki kechinmalari va individual tajribaning chuqur badiiy tahlil qilinishi bilan belgilanadi. Yozuvchi oʻz asarlarida insonning ichki ziddiyatlari, maʼnaviy izlanishlari hamda oʻzlikni anglash jarayonini yuksak badiiy darajada aks ettiradi.

Biroq Hessening qabul qilinishi har doim ham bir xil boʻlmagan. Xususan, u Nobel mukofotini olganidan taxminan oʻn yil oʻtgach, Karlheinz Deshner oʻzining “Kitsch, Konvention und Kunst” (1957) asarida Hesse ijodiga tanqidiy baho berib, uning ayrim asarlarini estetik jihatdan sust va “kitsch” sifatida baholaydi.³²⁵ Keyingi yillarda ayrim adabiyotshunoslar ham shu kabi yondashuvni davom ettirganlar.

Shunga qaramay, 1960-yillarda AQShda yuzaga kelgan qarshi madaniyat harakati fonida Hesse ijodiga boʻlgan qiziqish keskin ortdi. Natijada “Hesse Boom” (yaʼni, bu “boom”- bir yozuvchining maʼlum tarixiy davrda kutilmaganda juda mashhur boʻlib ketishi, uning asarlari keng ommaga kirib borishi va yangi maʼnolarda talqin qilinishidir) deb ataluvchi adabiy-madaniy hodisa yuzaga keldi va yozuvchining, xususan, “Steppenwolf” romani keng ommalashib, xalqaro bestsellerga aylandi. Hatto shu davrda Amerikada tashkil etilgan rok guruhlardan biri ham oʻzini “Steppenwolf” deb nomlagan.

Hermann Hesse 1877-yil 2-iyulda Germaniyaning Kalv shahrida missionerlar oilasida tugʻilgan. Uning ota-onasi avval Hindistonda faoliyat yuritgan boʻlib, bu holat yozuvchining dunyoqarashi va ijodiga muayyan

³²⁴**Manfred Pawlak.** Zitate von A-bis Z, Albatros GmbH, 1989, S. 512

³²⁵**Deschner, Karlheinz:** Kitsch, Konvention und Kunst. Eine literarische Streitschrift. München: List 1957, S. 168.

darajada ta'sir ko'rsatgan. Keyinchalik uning otasi Kalvdagi nashriyot faoliyati bilan shug'ullangan.

O'zbekistonda Hermann Hesse ijodining qabul qilinishi va o'rganilishi bo'yicha ham qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, professor Shavkat Karimov tomonidan olib borilgan izlanishlar bu borada muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek adabiyotshunosligida Hesse ijodini o'rganish, asosan, uning falsafiy-estetik qarashlari, inson psixologiyasini tasvirlash mahorati hamda asarlarining tarjima va talqin xususiyatlarini tahlil qilishga qaratilgan. Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy-adabiy munosabatlar, jumladan, nemis tilidan tarjima qilingan asarlarning o'zbek kitobxonlari tomonidan o'qilishi va o'rganilishi orqali namoyon bo'ladi. O'zbek adabiyotshunosligida bunday asarlarni tahlil qilishda, avvalo, muallifning asosiy g'oyasi hamda uning badiiy-uslubiy xususiyatlarini anglash muhim deb hisoblanadi.

Hermann Hesse 1946-yilda "ilhomlantiruvchi ijodi, unda jasorat va chuqur fikr bilan insoniyatning klassik ideallari hamda yuksak badiiy uslub uyg'unlashgani uchun" adabiyot bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan. U nafaqat nemis tilida so'zlashuvchi o'quvchilar, balki jahon adabiyoti ixlosmandlari qalbidan ham chuqur o'rin egallagan ijodkordir. Hesse asarlarida diniy bag'rikenglik, insoniy fazilatlar, tabiat va ruhiyat uyg'unligi, shuningdek, insonning ichki kechinmalari, ruhiy ziddiyatlari, quvonch va iztiroblari chuqur badiiy ifoda etiladi. Shu jihatdan uning ijodi ko'pincha antropologik va psixologik yo'nalishda talqin qilinadi.

Buning yorqin namunasi sifatida yozuvchining 1927-yilda yaratilgan Steppenwolf ("Cho'l bo'risi") romanini keltirish mumkin. Ushbu asar insonning ichki "men"i bilan kurashi, o'zini anglash jarayoni hamda hal etilmagan ma'naviy-ruhiy ziddiyatlarni yengib o'tish masalalariga bag'ishlangan psixologik roman hisoblanadi. Tomas Mannning ta'kidlashicha, mazkur asar "unga uzoq vaqt o'tib, yana bir bor haqiqiy o'qish tajribasi nimani anglatishini his qildirgan"³²⁶ Hesse ijodida zamon ziddiyatlari ham muhim o'rin tutadi. Xususan, "Unterm Rad" ("G'ildirak ostida"), "Narziss und Goldmund" hamda "Demian" kabi asarlarda jamiyatlardagi axloqiy va ma'naviy inqiroz muammolari badiiy aks ettiriladi. Yozuvchi umrining katta qismini xorijda o'tkazgan bo'lsa-da, o'z vataniga bo'lgan munosabatini yo'qotmagan va bu tuyg'u uning asarlarida ham o'z ifodasini topgan.

³²⁶Gesche J. **Stockholmer** Entscheidungsprozesse: Zur Vergabe des Literaturnobelpreises am Beispiel deutschsprachiger Autoren. – Berlin: Peter Lang, 2021. – 249-b.

Hessening quyidagi fikri uning vatanga boʻlgan estetik va hissiy munosabatini yaqqol ifodalaydi: “Bremen va Neapol, Vena va Singapur orasida men koʻplab goʻzal shaharlarni koʻrdim [...]. Ammo men bilgan barcha shaharlar ichida eng goʻzali - bu kichik, qadimiy Shvabiya Qora oʻrmonidagi Kalv shahridir”.³²⁷

Modernizmning Joys, Kafka, Kamyu, Bekket, Prust, Vulf, Folkner, Eliot kabi yirik namoyondalari bor boʻlib, ijodkor sifatida ularning har biri alohida-alohida qiyofaga ega. Chunonchi, irland yozuvchisi Jeyms Joys (1882-1941)ning “Uliss”, “Musavvirning yoshlikdagi suvrati” kabi romanlari, qator hikoyalari mashhur.³²⁸ Ong oqimi oqimi tushunchasi dastlab amerikalik ruhshunos Uilyam Jeyms (1842-1910)ning “Psixologiya asoslari”³²⁹ nomli tadqiqotida koʻtarilgan. Ong oqimi Jeyms Joysning “Uliss” nomli koʻpdan koʻp bahs-u munozaralarga sabab boʻlgan romanida yaqqol aks etgan. Moʻtadil iqlim, uygʻun muhit boʻlmasa, koʻchirib keltirganingiz bilan, koʻchat tomir otmaydi. Shu maʼnoda bugungi oʻzbek adabiyotidagi yangi izlanishlarni oʻtgan asrning birinchi yarmida Yevropada tugʻilgan modernistik oqimning gʻarib taqlidi deb boʻlmaydi. Bir-biriga monand ijtimoiy-tarxiy davrlar oʻxshash kayfiyatli adabiyotlarni vujudga keltiradi. Chunonchi dunyo folklorida qanchadan-qancha bir-biriga mengzaydigan qahramonlar mavjud. Lekin bu ular bir-biridan koʻchirib olishgan degan maʼnoga kelmaydi. Ijodiy taʼsirlanishning yonida oʻsha millatlar oʻtmishdagi siyosiy, ijtimoiy, madaniy va psixologik muhit oʻxshashligi omilini aslo yoddan chiqarmaslik kerak.³³⁰ Zero, oʻxshash muhitlar oʻxshash adabiy qahramonlar-u ularning bir-biriga monand kayfiyatlarini dunyoga keltiradi. Demak, Yevropaning modernistik adabiyoti Yevropanikidir va bu adabiyot oʻz davrida oʻz vazifasini oʻtab, asosan oʻsha yerda qoldi. Oʻzbek adabiyotidagi yangi (modernnoma) adabiyot kayfiyatiga Yevropa modern adabiyotining oz-moz ijodiy taʼsiri (koʻproq shakily maʼnoda) bor, albatta, lekin u mohiyat-eʼtibori bilan Sharq, xususan, oʻzbek insoni dunyoqarashidagi ijtimoiy-psixologik oʻzgarishlar negizida tugʻildi. Shunga koʻra, yangi (modern) oʻzbek adabiyoti milliy zaminda ildiz otgan boʻlib, u Yevropa modern adabiyotidan koʻchirilgan nusxa yoki unga taqlid emas deyish mumkin. XX asr tongidan boshlangan

³²⁷**Heimat. In:** Hermann Hesse: Sämtliche Werke. Hrsg. v. Volker Michels. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2001-2007. Band 12, S. 76-Im Weiteren zitiert als SW mit Bandangabe und Seitenzahl.

³²⁸**Hamdamov U.** Jahon adabiyoti: Modernizm va Postmodernizm., Toshkent: Akademnashr, 2020., 22 b.

³²⁹**Джеймс У.** Потоксознания // Психология. – М.: Педагогика, 1991. – С. 54-80.

³³⁰**Hamdamov U.** Jahon adabiyoti: Modernizm va postmodernizm. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – B.38-39.

o'zbek adabiyoti "Yangi o'zbek adabiyoti" deb nomlangan.³³¹ Chunki ham nasr, ham nazmda tubdan o'zgarishlar yuz bergan, ilk dramatik asarlar vujudga kelgan va bu chinakamiga yangi hodisa, yangi adabiyot bo'lgan edi. Adabiy shakllar asosan tashqaridan-o'zga xalqlar adabiyotlaridan qabul qilingani ham haqiqat: roman, drama, va yangicha she'r shakllari shular jumlasidan. Hozir anglanib turgan haqiqat shuki, o'zbek modern adabiyoti G'arbning muayyan modernistik shakllaridan ta'sirlanib, ayni paytda, o'z hayoti ma'nolarini tushunishga, talqin qilishga urinayotgan adabiy hodisadir.³³²

Xulosa qilib aytganda, Hermann Hesse ijodi jahon adabiyotining muhim tarkibiy qismi sifatida nafaqat G'arb, balki Sharq adabiyotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Uning asarlarida inson ruhiyati, ichki ziddiyatlar va o'zlikni anglash muammolarining chuqur badiiy talqini o'zbek yozuvchilari uchun ham muhim ijodiy manba bo'lib xizmat qilgan.

O'zbek adabiyotida modernistik unsurlar shakllanishida Hesse kabi adiblarning bilvosita ta'siri mavjud bo'lsa-da, bu jarayon ko'proq milliy ijtimoiy-psixologik zamin asosida yuzaga kelgan. Ya'ni, o'zbek modern adabiyoti G'arb adabiyotining oddiy ko'chirmasi emas, balki o'ziga xos tarixiy va madaniy sharoit mahsulidir. Shuningdek, Hesse ning O'zbekistonda o'rganilishi va tarjima qilinishi uning ijodining dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi. Uning asarlarida ilgari surilgan umuminsoniy g'oyalar – inson erkinligi, ma'naviy izlanish va ichki uyg'unlik masalalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shu bois Hesse ijodi o'zbek adabiy tafakkuri rivojida muhim nazariy va estetik manba sifatida baholanishi mumkin.

STEREOTIPLARINING SHAKLLANISHIDA TASHQI OMILLARNING O'RNI

Shamshiyeva Diyora Isroilovna,

NamDU tayanch doktoranti,

UBS o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada stereotiplar, ularning shakllanishi, rivojlanib borish bosqichlari va bu bosqichlarni mustahkamlovchi tashqi omillar haqida so'z yuritiladi. Tashqi omillarning yuzaga kelishida ijtimoiy, madaniy jarayonlar, oilaviy muhit, ta'lim-tarbiya jarayonlari, ommaviy

³³¹Qarang. O'sha asar 39-40 b.

³³²Qarang. O'sha asar 39-40 b.

axborot vositalarining integrativ roli tahlil etiladi. Ayniqsa, stereotiplar madaniyat, qadriyatlar bilan o'xshash jarayon ekanligi, ammo ular o'rtasidagi farqlarning mavjudligi ochib beriladi. Stereotiplar hayotimizning barcha jabhalarida bo'y ko'rsatgani bois uning bir qancha turlari mavjud ekanligi qayd etiladi. Maqolaning ilmiy natijasida tashqi muhit stereotiplarning paydo bo'lishi va rivojlanishida muhim omil ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: *stereotip, tashqi omillar, ijtimoiy muhit, oila va tarbiya, ommaviy axborot vositalari, madaniyat, ijtimoiy ong, stereotip shakllanishi.*

Abstract. This article examines stereotypes, their formation, stages of development, and the external factors that reinforce these stages. The role of social and cultural processes, family environment, educational practices, and the integrative function of mass media in the emergence of external factors is analyzed. Particular attention is given to the similarities between stereotypes and culture and values, while also highlighting the differences among them. Since stereotypes manifest themselves in all spheres of human life, the existence of various types of stereotypes is noted. The scientific findings of the article substantiate that the external environment serves as a significant factor in the emergence and development of stereotypes.

Keywords: *stereotype, external factors, social environment, family and upbringing, mass media, culture, social consciousness, formation of stereotypes.*

Аннотация. В данной статье рассматриваются стереотипы, их формирование, этапы развития, а также внешние факторы, способствующие закреплению этих этапов. Анализируется роль социальных и культурных процессов, семейной среды, образовательных практик, а также интегративная функция средств массовой информации в возникновении внешних факторов. Особое внимание уделяется сходству стереотипов с культурой и ценностями, а также выявляются различия между ними. Отмечается, что стереотипы проявляются во всех сферах жизни человека, в связи с чем существует их разнообразие. Научный результат статьи заключается в обосновании того, что внешняя среда является важным фактором формирования и развития стереотипов.

Ключевые слова: *стереотип, внешние факторы, социальная среда, семья и воспитание, средства массовой информации, культура, социальное сознание, формирование стереотипов.*

Stereotiplar – bu jamiyatda uzoq yillar davomida shakllanib kelgan va kelayotgan, insonlarning xatti-harakati, xulq-atvori va yurish-turishi borasidagi tasavvur va ijtimoiy mezonlar majmuyidir. Stereotiplar inson yoshligidan singdirib boriladi va bu jarayon kishi umrining oxirigacha davom etadi. Stereotiplarni uzatish ham, ularni qabul qilish ham ongli va ongsiz ravishda amalga oshadi. Ongli ravishda amalga oshishi insonning haqiqatni idrok etishi va topishiga xizmat qiladi, ammo ongsiz ravishda qabul qilish shaxsning butun umri davomidagi faoliyati (jamiyatdagi munosabatlar, oila, ta’lim va kasbiy)ga ko‘pincha salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Stereotiplar bir shaxs tomonidan yaratilmaydi, uning eng muhim belgisi – ijtimoiylikdir. E.Aronsonning fikricha, “stereotip asosida fikrlash – bu guruhda uning a’zolari o‘rtasidagi real farqliklarga e’tibor bermagan holda har qaysi insonga bir xil tasnif berishdir”[1]. Bu jihatdan u “madaniyat” va “qadriyat” tushunchalariga o‘xshab ketadi va stereotiplarning shakllanishida ham bu tushunchalar salmoqli o‘rin tutadi. Chunki ma’lum stereotiplarni o‘rganishga kirishishdan avval uning “umummadaniy” yoki “ma’lum xalqqagina xos” ekanligini aniqlab olish zarur. Ko‘pincha ikkinchi turdagi stereotiplar keng o‘rganilgani bois, bu jarayonni amalga oshirishda o‘sha xalqqa xos bo‘lgan madaniyatni ham o‘rganish talab etiladi. Busiz stereotiplar mazmuni to‘liqsiz va noto‘g‘ri talqin etilish ehtimoli yuqori bo‘ladi. “Zero, inson – muqarrar ravishda qaysidir madaniyat vakili. Uning ongida yaxshi-yomon, to‘g‘ri-noto‘g‘ri, ma’qul-noma’qul, chiroyli-xunuk to‘g‘risidagi stereotiplashgan tasavvurlar mavjud va inson o‘zga madaniyat realiyalarini o‘zida mavjud stereotiplar bilan qiyoslashi muqarrar. Ushbu qiyosning natijasida aniqlangan “begona” xususiyatlar ko‘proq salbiy, ba’zan ijobiy bahoga sabab bo‘lishi mumkin” [2]. Shu sababli stereotiplarni tahlil qilish madaniyatni tushunish bilan chambarchas bog‘liqdir.

Stereotiplar o‘zlikni anglash va saqlab qolish yoki reaksiya maqsadlar uchun xizmat qiladi. Bu esa boshqalarni tushunish borasida mavjud o‘zlarining qobiliyatsizligi yoki taqiqlarni berkitishda qo‘l keladi [3]. Stereotiplar ijtimoiy xarakterga ega bo‘lishiga qaramay, har bir shaxs ongida rivojlanib boradi. Stereotiplar insonlar qarashlariga ta’sir qilganidek insonlar ham stereotiplarning o‘zgarishi, qayta tiklanishi, yo‘qolishiga ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun stereotiplarning shakllanishi va rivojlanishida ikki omil (ichki va tashqi omillar) muhim rol o‘ynaydi. Bu omillar bir-birini taqozo etadi va to‘ldirib boradi.

Stereotiplarni shakllantiruvchi tashqi omillar. Bu omillar lingvomadaniyatshunoslikda “ijtimoiy stereotiplar” deb yuritiladi.

Shuningdek, stereotiplar madaniy kodlarning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Stereotiplarni shakllantiruvchi tashqi omillar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) jamiyatdagi kundalik munosabatlar. Ushbu jarayonda stereotiplarning katta qismi singdirib boriladi yoki o'zlashtiriladi. Bu bosqichda, asosan, insonlarning atrof-muhit yoki jamiyat haqidagi tasavvurlari emas, balki stereotipik mezonlari aks etadi. Shuningdek, bu bosqich inson faoliyatini har jihatdan qamrab olishi bilan xarakterlidir. Masalan, bola stereotiplarni ilk bora oilada o'rgana boshlasa, keyinchalik ta'lim maskani, do'stlar davrasi, ish joyi kabilarda stereotiplar kengayib va mustahkamlanib boradi. Masalan, bola yoshligidan *“erkaklar oila ta'minotchisi hisoblanadi”* degan qarashlarni eshitib ulg'ayadi. Keyinchalik jamiyatda, darsliklarda, ommaviy axborot vositalarida bu qarashlar takrorlanib va mustahkamlanib boradi.

b) yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, madaniyat, urf-odat, qadriyatlar ham stereotiplarning shakllanishida muhim hisoblanadi. Aynan shu bosqich stereotiplar davomiyligini ta'minlaydi, ya'ni avloddan avlodga o'tib borishiga xizmat qiladi. Masalan, milliy-madaniy marosim va bayramlarda ayollar ko'pincha pishir-kuydir ishlari, dasturxon bezash yoki mehmonlarga xizmat qilish kabi ishlar bilan shug'ullanadi. Bu amaliyot bolalarda *“ayolning o'rni oshxonada”* degan stereotipni yuzaga keltiradi yoki mustahkamlaydi.

c) ta'lim-tarbiya jarayonida ham bolaga uzluksiz ravishda stereotiplar singdirib boriladi. Va mana shu jarayon stereotiplarni shakllantiruvchi eng muhim bosqich hisoblanadi. Chunki bu faoliyatni bola o'zi uchun eng muqaddas deb bilgan insonlar — ota-ona va ustozlar amalga oshiradi. Vaholanki, bola hech qachon bu insonlarni nohaq deb bilmaydi. U. Lippman stereotipni bizning ongimizga yetib bormasdan oldin his-tuyg'ularimizdagi ma'lumotlarga muayyan ta'sir ko'rsatadigan atrof-muhitni alohida idrok qilish shakli sifatida tushuntirgan [4]. Masalan, darsliklarda matnlar yoki kasblar gender jihatdan tasniflanadi. Ya'ni erkaklarga mos kasblar sifatida *harbiy, sportchi, quruvchilar* gavdalansa, ayollar *o'qituvchi, hamshira* yoki *uy bekasi* sifatida tasvirlanadi.

d) media va axborot vositalari bugungi kunda nafaqat stereotiplarni kishilarga tarqatuvchi, balki yangi stereotiplarni yuzaga keltirayotgan va tarqatayotgan vositadir. Bugungi kunda insonlar ko'p vaqtini ijtimoiy tarmoq va OAVda o'tkazayotgan ekan, jamiyatdagi stereotiplar bu vositalarning qabul qilinishi va yangilanishini mustahkamlab bormoqda. Media va OAVda ongimizda mavjud stereotiplar qayta-qayta takrorlanadi.

Masalan, bu kadrlarda *ayollar* doimiy *oshxonada* yoki *oina ortida* tasvir etilsa, *erkaklar* doim *pul topuvchi*, *bozor*, *texnika* yoki *avtomobil* bilan bogʻliq jarayonlarda aks ettiriladi.

Odatda, stereotiplarning jamiyat hayotiga taʼsiri ikki xil koʻrinishda roʻy beradi. Bir tomondan stereotiplar koʻp vaqt va kuchni tejaydi, chunki inson shu kabi vaziyatlar uchun shakllangan qolip yechimini, resurslarni fikrlashga sarf etmasdan qoʻllashi mumkin. Boshqa tomondan esa stereotiplar xurofot va xatolarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun stereotiplarning xususiyatlarini chuqur oʻrganish muhimdir [5].

Xulosa qilib aytganda, stereotiplarning shakllanishida tashqi omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Stereotiplar bevosita jamiyat bilan bogʻliq boʻlgani bois tashqi omillar bir-biri bilan omuxtalashib, stereotiplarning jamiyatda barqaror boʻlishi va madaniyat va qadriyatlardek avloddan avlodga oʻtib borishini taʼminlaydi. Faqat bu jarayonda salbiy stereotiplarning mohiyatini oʻzgartirish ham ijtimoiy dolzarb vazifa boʻlib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арансон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию/пер. С англ. Аспект Пресс. – 1999. – 307 с.
2. Usmanov F.F. Oʻzbek milliy qadriyatlarining lingvomadaniy aspekti. Monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – B. 24.
3. Mc Farlane D.A. A positive theory of stereotyping and stereotypes: is stereotyping useful? // Journal of studies in social sciences. – 2014. Volume 8, Number 1. – Pp.142-143.
4. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019. – 172 b.
5. Abdullayeva M. Oʻzbek oilalarida gender stereotiplarining oʻrni: Filol. fan. nomz. ...diss.avtoref. – Nukus, 2025. – B.11.

TERMINLAR POLISEMIYASINING FUNKSIONAL TAHLILI VA FANLARARO POLISEMIYA

Xudoyberdiyeva Gulmira,
Termiz davlat universiteti doktoranti
Email: gxudoyberdiyeva@tersu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada terminlar polisemiya zamonaviy terminshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Ilmiy kommunikatsiyada koʻpmaʼnolilikning fanlararo, fan ichidagi hamda maxsus va umumisteʼmol qatlamlar kesishmasida yuzaga keluvchi asosiy turlari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: *termin, polisemiya, terminshunoslik, fanlararo termin, ilmiy kommunikatsiya, semantika.*

Аннотация: В данной статье анализируется полисемия терминов с позиций современной терминологии. Рассматриваются основные виды многозначности в научной коммуникации: междисциплинарная, внутрдисциплинарная, а также возникающая на пересечении специальной и общеупотребительной лексики.

Ключевые слова: *термин, полисемия, терминоведение, междисциплинарный термин, научная коммуникация, многозначность.*

Abstract: This article examines the polysemy of terms from the perspective of modern terminology studies. The main types of polysemy in scientific communication are discussed, including interdisciplinary, intradisciplinary, and those arising at the intersection of specialized and common vocabulary.

Keywords: *term, polysemy, terminology studies, interdisciplinary term, scientific communication, semantics.*

Terminlar polisemiyasi endilikda ilmiy kommunikatsiyaga tasodifiy “xalaqit” sifatida qaralishi mumkin emas. Terminshunoslik va standartlashtirishning klassik normativ anʼanasi, haqiqatan ham, obyektlar, tushunchalar, definitsiyalar va belgilanishlar oʻrtasidagi munosabatlarni tartibga solishga, yaʼni maksimal darajada shaffof tushunchaviy moslikka yoʻnaltirilgan. Biroq terminologiyani tavsiflovchi tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, koʻpmaʼnolilik hatto eng qatʼiy tartibga solingan ilmiy kichik tillarda ham toʻliq bartaraf etilmaydi; aksincha, u bilimlarning rivojlanishi, modellarni fanlararo koʻchirish, ilmiy nutqning janr differensiasiyasi hamda terminlarning ommaviy va popular diskursga oʻtishi natijasida muntazam ravishda yuzaga keladi³³³.

Rus tilshunosi Goncharchukning qayd etishicha, polisemantik termin deganda ilmiy asarlarda kamida ikkita barqaror, tizimli jihatdan asoslangan maʼnoga ega boʻlgan terminologik birlik sifatida talqin qilinadi³³⁴. Bu

³³³ Сапрыкина О. А. Термин как феномен языка и культуры (к истории слов и понятий) // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2017. – №1. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/termin-kak-fenomen-yazyka-i-kultury-k-istorii-slov-i-ponyatiy> (дата обращения: 04.05.2026).

³³⁴ Гончарук В.В., Гущина Л.Н. Пути развития полисемии и ее роль в медицинской терминологии // Журнал Гродненского государственного медицинского университета. – 2009. – № 3 (27). – С.123–125.

ma'nolar yoki bitta tushunchalar tizimi ichida, yoki bir necha fanlar tutashgan nuqtada, yoxud maxsus va umumadabiy qo'llanish kesishgan hududda mustahkamlangan bo'ladi. Asosiy xulosa shundan iboratki, ilm uchun polisemiyaning uchta zonasi ayniqsa muhimdir: fanlararo, fan ichidagi va qatlamlararo, ya'ni ilmiy va umumiste'mol til chegarasida yuzaga keluvchi polisemiya. Aynan shu uch zona ilmiy tilning kognitiv moslashuvchanligini belgilaydi, biroq bir vaqtning o'zida definitson noaniqlik, soxta ekvivalentlik va interpretatsion ziddiyatlar xavfini ham yuzaga keltiradi.

M. V. Zimovaya tadqiqotida terminologik polisemiya tabiiy hodisa sifatida talqin qilinadi, terminlarga qo'yiladigan talablar esa mutlaq emas, balki tavsiyaviy xarakterga ega deb baholanadi³³⁵. Boyarskaya esa o'z tadqiqot ishida sotsiokognitiv terminologiya nazariyasida maxsus tilning variativligini to'liq bartaraf etib bo'lmashligini ochiq tan oladi³³⁶.

Bundan kelib chiqadigan asosiy metodologik prinsip shuki: tahlil predmeti "ideal, xatosiz termin" emas, balki harakatdagi termin — uning definitson, matniy, janriy, fanlararo va sotsiokommunikativ hayotidagi shaklidir

Fanlararo polisemantik termin — bu turli fan tizimlarida bir xil shakl bilan ifodalangan, ammo o'zaro yaqin bo'lsa-da, aynan bir xil bo'lmagan tushunchalarga xizmat qiluvchi termin hisoblanadi. M. V. Zimovaya tadqiqotida tarmoqlararo polisemiya va maxsus sohalardan tashqariga chiqadigan polisemiya terminologik ko'pma'nolilikning asosiy turlaridan biri sifatida ajratiladi. Ushbu yo'nalishga yaqin tadqiqotlarda tarmoqlararo polisemiya turli predmet sohasidagi terminlarning ko'pma'noliligi rivojlanishi natijasi sifatida izohlanadi; amaliy ishlarda esa u, masalan, neft-gaz sanoati va qurilish materiallari asosida tahlil qilinadi. Bu esa fanlararo ko'chish tasodifiy hodisa emas, balki terminologik tizimlarning kengayish mexanizmi ekanini ko'rsatadi.

Jadval mualliflik tadqiqot umumlasmalari bo'lib, o'ng ustundagi misollar illyustrativ xarakterga ega va alohida korpus hisob-kitobini almashtirishni maqsad qilmaydi.

³³⁵ **Зимовая М.В.** Многозначность в терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Орёл, 2011.

³³⁶ **Боярская Е.Л.** Некоторые аспекты когнитивной теории многозначности // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта, 2010. — Вып. 2. — С.19-27.

1-jadval.

Polisemiya turi	Ma'noviy birlikning asosi	Asosiy xususiyatlari	Illyustrativ misollar
Konseptual polisemiya	Tushunchaning umumiy abstrakt invarianti	Sxema saqlangan holda obyektning qayta kategoriyalanishi	<i>maydon, valentlik, rezonans</i>
Funksional polisemiya	Tizimdagi umumiy amal (operatsiya) yoki rol	Funksiya asosida ko'chirish	<i>platforma, interfeys, protokol</i>
Fanlararo polisemiya	Turli fanlardagi tushunchalar qarindoshligi	Qayta terminologiyalash (reterminologizatsiya)	<i>tarmoq, klaster, arxitektura</i>
Nazariya va amaliyot chegarasidagi polisemiya	Turli tavsif rejimlarida umumiy obyektning mavjudligi	Ixtisoslashuv va amaliy differensiasiya	<i>model, ssenariy, risk</i>
Maxsus sohalar doirasidan tashqariga chiqadigan polisemiya	Asosiy ma'noviy yadroni saqlagan holda definitson qat'iylikning susayishi	Ommalashtirish va despesializatsiya	<i>virus, immunitet, algoritim</i>

Fanlararo polisemantik terminlarni paydo qilivchi mexanizmlarini beshta asosiy turga ajratish mumkin. Birinchidan, bu metaforizatsiya: bir fan o'z obyektini boshqa fan tomonidan allaqachon konseptuallashtirilgan model orqali ko'radi. Ikkinchidan, metonimik siljish – bunda yangi ma'no obrazli emas, balki funksional yoki material belgi asosida rivojlanadi. Uchinchidan, abstraksiyalash va sxemalashtirish – bunda boshlang'ich termin konkret predmetdan ajralib, yanada umumiy tuzilmani ifodalay boshlaydi. To'rtinchidan, fanlar doirasidagi rekontekstualizatsiya – bunda bir xil shakl yangi definitsiyalar tizimiga tushib, yangi termin sifatida faoliyat yurita boshlaydi. Beshinchidan, pragmatik institutsionalizatsiya: ma'no nafaqat “mumkin” bo'lgani uchun, balki uni fan hamjamiyati qabul qilgani sababli mustahkamlanadi.

Ma'noviy ko'chishning prinsipial tuzilishini shunday tushunish mumkinki, yangi fan odatda ma'noni to'liq holda o'zlashtirmaydi; u, odatda, invariantni saqlab qoladi va shu bilan birga obyektini, munosabatni yoki funksiyani qayta belgilaydi. Aynan shu tarzda tasodifiy emas, balki tizimli fanlararo polisemiya yuzaga keladi.

Fanlararo polisemiya ilmiy qat'iylikni avtomatik ravishda buzmaydi. Aksincha, ayrim hollarda u fan yetukligining indikatori bo'lib xizmat qiladi,

chunki u turli tavsif darajalari o'rtasida allaqachon aniqlangan analogiyalarni qayd etadi. Muammo esa shaklning tashqi o'xshashligi asosida mazmunning to'liq ayniyligi noto'g'ri tan olingan holatda yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, xavf polisemiyaning o'zida emas, balki uning chegaralari, invariantlari va fanlar doirasidagi cheklovlari yetarlicha aniqlanmaganligidadir.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, terminlar polisemiyasi ilmiy til taraqqiyotining tabiiy va qonuniy hodisasidir. U fanlararo aloqalar kengayishi, yangi bilimlarning shakllanishi hamda terminlarning turli kommunikativ sohalarga o'tishi natijasida yuzaga keladi. Shu jihatdan polisemiya terminologik tizimlarning dinamik rivojlanishini aks ettiradi.

Maqolada terminologik polisemiya fanlararo, fan ichidagi hamda maxsus va umumiste'mol qatlamlar kesishmasida namoyon bo'lishi asoslandi. Aniqlanishicha, muammo polisemiyaning o'zida emas, balki uning ma'no chegaralari va qo'llanish mezonlari yetarlicha belgilab olinmaganidadir.

Demak, zamonaviy terminshunoslikda asosiy vazifa terminlarni sun'iy ravishda birma'nolilashtirish emas, balki ularning kontekstual va tizimli ma'nolarini ilmiy asosda tavsiflashdan iboratdir.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI “AHL” KOMPONENTLI IZOFALI BIRLIKLARNING QIYOSIY- SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Akbarova Zulfizargul Iqboljon qizi,

Qo'qon davlat universiteti
tayanch doktorant(PhD)

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy asarlari tilida uchraydigan “ahl” komponentli izofali birliklarning semantik-uslubiy xususiyatlari hamda ularning hozirgi o'zbek, arab va tojik tillaridagi qo'llanish darajasi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati” asosida tuzilgan qiyosiy jadval materiallarining bugungi og'zaki va badiiy nutqdagi faolligi qiyosiy o'rganildi. Natijalar ayrim birliklarning tarixiy qatlam sifatida saqlanib qolganini, ayrimlarining esa faol iste'molda ekanini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: *“ahl” komponenti, izofali birikma, semantik tahlil, tarixiy leksika, Navoiy tili, qiyosiy tilshunoslik.*

Turkiy adabiy til taraqqiyotida Alisher Navoiy asarlarining oʻrni beqiyosdir. Shoir asarlarida qoʻllangan koʻplab arabiy-forsiy birliklar bugungi oʻzbek tilining lugʻaviy qatlamida muhim manba sifatida xizmat qiladi. Xususan, “ahl” komponentli izofali birikmalar oʻzining semantik boyligi, uslubiy vazifasi va tarixiy qiymati bilan ajralib turadi.

“Ahl” leksemasi arab tilidan kirib kelgan boʻlib, “biror guruhga mansub kishilar”, “egalar”, “sohiblar” maʼnolarini bildiradi. Navoiy asarlarida bu birlik koʻpincha maʼnaviy, diniy, ilmiy va ijtimoiy qatlam vakillarini ifodalashda qoʻllangan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi “ahl” komponentli izofali birliklarning semantik guruhlarini aniqlash hamda ularning hozirgi tillardagi qoʻllanish xususiyatlarini qiyosiy jihatdan tahlil qilishdan iboratdir.

Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati”dagi “ahl” komponentli birliklar olindi³³⁷. Ishda qiyosiy-tarixiy metod, semantik tahlil, tavsifiy metod, lingvostatistik kuzatish usullaridan foydalanildi. Muallif tomonidan tuzilgan jadval asosida birliklarning hozirgi arab tilidagi badiiy hamda ogʻzaki nutqda, tojik tilida, hozirgi oʻzbek tilidagi ogʻzaki nutqda qoʻllanish darajasi oʻrganildi.

Tahlillar shuni koʻrsatadiki, “ahl” komponentli birikmalarning asosiy qismi diniy-maʼrifiy hamda insonning ruhiy-axloqiy sifatlarini ifodalashga xizmat qilgan. Masalan: “Ahli ilm” – ilm egalari, olimlar; [ANATIL,175] “Ahli ishq” – oshiqlar; [ANATIL,175] “Ahli vafo” – vafodor kishilar [ANATIL,172]; “Ahli tasavvuf” – soʻfiylar, xudojoʻylar, nafsini oʻldirganlar [ANATIL,179]; “Ahli hikmat” – bilimdonlar, donishmandlar, faylasuflar [ANATIL,182] kabi.

Ushbu birliklar semantik jihatdan diniy-maʼrifiy, axloqiy sifat bildiruvchi, ijtimoiy qatlamni ifodalovchi, ruhiy-emotsional holatni bildiruvchi birliklar kabi bir necha guruhlariga ajraladi. Diniy-maʼrifiy qatlamga “ahli din”, “ahli islom”, “ahli tasavvuf”, “sunnat”, “ahli taqvo” kabi birliklar kiradi va bu birliklarning aksariyati hozirgi arab tilida ham faol qoʻllanilishini kuzatish mumkin.

Axloqiy sifat bildiruvchi birliklar tarkibiga “ahli vafo”, “ahli safo”, “ahli karam”, “ahli sidq” kabi birikmalar mansub boʻlib, ular insonning ijobiy fazilatlarini ifodalagan.

Ijtimoiy qatlamni bildiruvchi birliklarga “ahli hunar”, “ahli qalam”, “ahli fan”, “ahli tarix” kabi birikmalar kiradi. Ana shu birliklarning ayrimlari bugungi oʻzbek tilida ham faol qoʻllaniladi. “Ahli ilm”, “ahli hunar”, “ahli

³³⁷ Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati. 4 tomlik. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1983-1985.

din”, “ahli islom”, “ahli qalam” kabi birliklar publitsistik va badiiy uslubda uchraydi.

Tahlillar davomida ayrim birliklarning faqat tarixiy qatlam sifatida saqlanib, hozirgi nutqda iste'moldan chiqqani kuzatiladi. Jumladan, “ahli mashrab”, “ahli ubur”, “ahli faza va nafir”, “ahli tazallum” kabi birliklar bugungi og‘zaki nutqda deyarli qo‘llanmaydi. Shuningdek, ayrim birliklar hozirgi arab tilida faol bo‘lsa-da, o‘zbek og‘zaki nutqida iste'moldan chiqqan. Bu hol til taraqqiyoti va ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog‘liq. 1-jadvalda ayrim birliklarning qo‘llanish holati ko‘rsatiladi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, diniy-ma‘rifiy mazmundagi birliklar boshqa semantik guruhlariga mansub bo‘lgan birliklarga nisbatan ko‘proq saqlanib qolgan. Bundan tashqari, “ahl” komponenti bilan hosil qilingan birliklar uslubiy jihatdan yuqori badiiy-estetik ta’sirchanlikni kuchaytirgan. Navoiy bu birliklar orqali insonning ichki dunyosi, ma’naviy kamoloti hamda jamiyatdagi mavqeini chuqur ifodalagan.

“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da keltirilgan “ahl” komponentli izofali birikmalar	Hozirgi arab tilida badiiy nutqda	Hozirgi arab tilida og‘zaki nutqda	“Farhangi zaboni tojik” lug‘atida	Hozirgi tojik tili og‘zaki nutqda	“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da	Hozirgi o‘zbek tili og‘zaki nutqda
Ahli adab – adab ahli; odobli kishilar	+	+	-	-	-	+
Ahli ilm – ilm egalari, ilmlilar, olimlar	+	+	-	-	-	+
Ahli vafo – vafodorlar, vafolilar, va’dasining ustidan chiquvchilar	+	+	+	+	-	+
Ahli ishq – oshiqalar, sevishtganlar	+	+	-		-	-
Ahli qalam – qalam egalari, adiblar, shoirlar, kotiblar	+	+	+	+	-	-
Ahli tasavvuf – so‘fiylar, xudojo‘ylar, nafsini o‘ldirganlar	+	+	+	+	-	-
Ahli hunar – hunar egalari, hunarmandlar	+	+	-	-	-	-
Ahli islom – musulmonlar	+	+	-	-	-	+
Ahli ma‘rifat – ma‘rifat, ilm egalari	+	+	+	+	-	-

Tadqiqot natijalari “ahl” komponentli izofali birliklar Alisher Navoiy asarlari tilida keng qo‘llanganini ko‘rsatdi. Ushbu birliklar asosan diniy, ma‘rifiy, axloqiy va ijtimoiy mazmunni ifodalagan. Qiyosiy tahlil natijasida

ayrim birliklar bugungi o'zbek tilida faol qo'llanayotgani, ayrimlari esa tarixiy qatlam sifatida iste'moldan chiqqani aniqlandi. Ayniqsa, "ahli ilm", "ahli hunar", "ahli din", "ahli qalam" kabi birliklar zamonaviy nutqda ham uchraydi.

Demak, "ahl" komponentli birliklarni o'rganish o'zbek tilining tarixiy leksik qatlamini, Navoiy tilining uslubiy imkoniyatlarini hamda turkiy tillardagi semantik taraqqiyot jarayonlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 jildlik. – Toshkent: Fan, 1983–1985. – 1-jild.
2. Farhangi zaboni tojiki. M.: Sovet ensiklopediyasi, 1969. – B.118-121.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. 1-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2023.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. 2-jild. Toshkent: G'afur G'ulom, 2023

TARIXIY KONTEKSTDA VOQELANGAN "ILTIFOT" NUTQIY AKTINING PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI TAHLILI

Rajabov Elshod Erkinovich,
Navoiy davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Badiiy matnga antroposentrik yondashuv, asosan, uning kognitiv-semantik, lingvopragmatik, aksiolingvistik, lingvokulturologik, psixolingvistik, sotsiolingvistik, entolingvistik, gender lingvistik jihatlarini yoritib berishda namoyon bo'ladi. Inson omilini bevosita etnos, jamiyat, madaniyat, qadriyat, ruhiyat, tabiat, tafakkur, mentalitet kabi jihatlar bilan hamkorlikda tadqiq etish antroposentrik yondashuvning asosiy mexanizmini tashkil etadi. Muayyan nutq vaziyatida ma'lum bir axborotni muloqot birliklari orqali tinglovchiga yetkazish, nutq jarayonida so'zlovchi ruhiyatidagi o'zgarishlarning aks etishi, uning tinglovchiga ta'siri kabi masalalar psixolingvistik tahlil doirasida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *antroposentrizm, antroposentrik tadqiq, psixolingvistik tahlil, nutqiy akt, "iltifot" nutqiy akti, badiiy matn, tarixiy kontekst, kontekstual xususiyatlar, ruhiy omillar.*

Abstract. An anthropocentric approach to literary texts is primarily manifested in the elucidation of its cognitive-semantic, linguopragmatic, axiolinguistic, linguoculturological, psycholinguistic, sociolinguistic, ethnolinguistic, and gender-linguistic aspects. The core mechanism of the anthropocentric approach consists of studying the human factor in direct correlation with elements such as ethos, society, culture, values, psyche, nature, cognition, and mentality. Issues such as the transmission of specific information to the listener through communicative units within a particular speech situation, the reflection of changes in the speaker's psyche during the speech process, and its impact on the listener are examined within the framework of psycholinguistic analysis.

Keywords: *anthropocentrism, anthropocentric research, psycholinguistic analysis, speech act, the speech act of “compliment”, literary text, historical context, contextual features, psychological factors.*

Ma'lumki, nutq ishtirokchilari o'rtasida bo'lib o'tgan muloqotning “izi” matn ko'rinishida aks etadi. An'anaviy yondashuvga ko'ra, matn tahlilida matnning strukturasi, tarkibiy qismlari, matn birliklarining grammatik xususiyatlarini aniqlash diqqat markazida turadi. Ammo zamonaviy tilshunoslikning talablaridan kelib chiqqan holda, badiiy matn tahlilini belgilashda eng muhim rol ni mazkur jihatlar emas, balki uning kommunikativ-diskursiv vazifalarini aniqlash bajaradi. Natijada, matnning tahlili faqat uning lingvistik jihatlarini bilangina cheklanib qolmaydi, shuningdek, matnning semantik, lingvokognitiv, lingvopragmatik, lingvokulturologik, askiolingvistik, psixolingvistik, sotsiolingvistik, etnolingvistik aspektida ham tadqiq qilish zarurati tug'iladi. Demak, matnning maqsadi unda voqelangan muloqotni amalga oshirish uchun xizmat qiluvchi lingvistik va antroposentrik vositalardan foydalanishda namoyon bo'ladi, ya'ni bu jarayon faqat o'quvchiga har qanday voqea-hodisalar haqida so'zlab berish uchunгина emas, balki uning ichki olamiga ta'sir ko'rsatishni ham qamrab oladi. Zero, badiiy matn maxsus badiiy voqelikni ifodalovchi muloqot jarayonining ifodasi bo'lib xizmat qiladi.

Badiiy matn tahliliga asoslangan keyingi tadqiqot ishlarida tilshunoslarning asosiy e'tibori antroposentrik tamoyillarga qaratildi. Ayniqsa, antroposentrik tadqiqotning psixolingvistik yondashuv asosidagi tahlili badiiy matn, uning muallifi va qahramonlariga xos ruhiy jarayonlarni tekshiradi.

Ma'lumki, nutqiy faoliyat shaxslararo muloqotni yuzaga keltiradi va bu orqali diskursda so'zlashuvchilarning shaxsiyati, uning voqelikka munosabati namoyon bo'ladi.

Nutqiy muloqot inson ruhiy olami bilan chambarchas bog'liq hodisadir. Tilning amaliy ko'rinishi bo'lgan muloqot jarayonida kommunikantlar nutqiy aktlar ifodasi orqali o'z fikr-mulohazalarini, xohish-istaklarini va ruhiy kechinmalarini ifodalaydilar, bu orqali bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini namoyon etadilar, nutqiy ta'sir ko'rsatadilar. Inson nutqiy faoliyatining bu kabi psixologik omillari, nutqiy fikrlash faoliyatining o'ziga xos jihatlari psixolingvistika doirasida o'rganiladi.

Psixolingvistika til va psixologik jarayonlar o'rtasidagi aloqadorlikni tekshiradi. Psixolingvistikada muloqot jarayonida tinglovchiga nutqiy ta'sir o'tkazish orqali uning ruhiy holati va hissiy munosabatlarini lingvistik birliklar vositasida tushuntirish maqsad qilinadi. Ma'lumki, psixolingvistikaning asosiy tadqiq obyekti nutqiy faoliyat jarayoni bo'lib, nutqiy faoliyatni nutq akti mazmuni bilan kommunikantlarning maqsadi orasidagi aloqadorlik nuqtayi nazaridan o'rganadi. So'zlovchi nutqni hosil qilar ekan, o'z oldiga qo'ygan kommunikativ maqsadni ma'lum qoidalar asosida tilning nutq birliklariga uzatadi. Tinglovchi esa nutqni qabul qilar ekan, nutqiy ifodalarning tashqi shaklida o'z aksini topgan mazmunni chiqarib oladi.

Muloqotning shaxsga nisbatan ta'siri keng ko'lamdagi psixik jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Nutqiy ta'sir kommunikatsiyaning eng muhim psixolingvistik funksiyalaridan biri bo'lib, muloqot ishtirokchilarining hissiyoti, ruhiyati va xarakteri bilan bog'liq jihatlarga asoslanadi.

Insonning muloqot jarayonidagi his-tuyg'ulari, kechinmalari emotivlik, emotsionallik, ekspressivlik kabi tushunchalar orqali ifodalanadi. Inson hissiyotlarni o'z dunyoqarashi va hissiy-lisoniy olami bilangina anglaydi. Ittifoq nutqiy akti voqelangan badiiy matnlarda qahramonlar o'rtasida muloqot jarayoni orqali shaxs his-tuyg'ulariga ta'sir o'tkazish muhim psixolingvistik jarayondir.

Quyidagi parchada aks etgan ustoz va shogird o'rtasidagi muloqotda shogirdning ustoziga ittifoqli nutqi orqali ustozda "quvonch", "shodlik" va "mamnuniyat" hissi namoyon bo'ladi:

Sultonmurod Alisherning Hirotga qaytganini ilk eshitgan chog'da ko'nglida tug'ilgan kuchli orzu – shoirni ko'rish ishtiyoqi hozir uning butun borlig'ini qoplab oldi.

– Taqsir, demak, sizni ham tabrik qilmoq mumkin, dedi Sultonmurod tavoze bilan, – chunki janob Alisher Navoiy bir vaqtlar sizning ma’rifat nuringizdan bahramand bo’lgan.

Mavlono Fasihiddinning ko’zlarida shodlik toshdi. (Oybek. Navoiy)

Ammo muloqot jarayonida iltifot nutqiy akti vositasida nafaqat tinglovchining his-tuyg’ulariga ta’sir o’tkazish, balki so’zlovchining o’z hissiyotini bildirishi ham muhim ahamiyatga ega bo’ladi. Quyidagi parchada ona va farzand o’rtasidagi muloqot orqali ona farzandining jasurligi, rostgo’yliги kabi xislatlariga alohida ehtirom ko’rsatish bilan birga, undan faxrlanishini ham ifodalagan, bu orqali so’zlovchida “faxr”, “iftixor” hissi namoyon bo’ladi:

Bahsga aralashmay boshini egib jim o’tirgan Qutlug’ Nigor xonim o’g’liga mehr to’la ko’zlar bilan qaradi-da:

– Siz haqsiz, Boburjon! – dedi. – Bugun bo’lmasa ertaga haq joyida qaror topgay. Men shunday pahlavon, haqgo’y, bahodir o’g’lim borligi bilan iftixor qilurmen. Siz o’z nomingizga munosib sher yigitsiz. Ammo Ahmad Tanbal bilan uning og’asi chiyabo’riga o’xshaydilar. Siz o’shalar bilan teng bo’lmang, ular tufayli xon tog’oyingiz bialn orani buzhang, sulh taklif qilishsa, yarasha qoling, bolam! (P.Qodirov. Yulduzli tunlar)

Yuqorida keltirilgan matnlardan anglashilgan umumiy mazmun iltifot nutqiy akti vositasida so’zlovchi yoki tinglovchida turli xil hissiyotlarni ifodalab kelganligiga guvoh bo’lamiz. Bundan kelib chiqadiki, iltifot nutqiy akti orqali hissiyot ifodalovchi vositalarning muloqot birligi sifatidagi funksional-semantik xususiyatlari psixolingvistik yondashuv asosidagi tahlilni taqozo etadi.

Shaxs ruhiyatiga samarali ta’sir ko’rsatish usullaridan biri muloqot ekanligi psixolingvistik manbalarda ta’kidlab o’tilgan. Nutqni idrok etish va buning natijasida yuzaga keladigan inson ruhiyati bilan bog’liq hodisalar ham psixolingvistik tahlil doirasida amalga oshiriladi.

“Yulduzli tunlar” romanida Bobur va uning sodiq navkari Tohirning o’zaro muloqotida xuddi aka-ukalardek bir-biriga hurmat va ehtirom ko’rsatishga harkat qilishlari aks etadi. Bobur va Tohirning nutqidagi bunday samimiylik va yaqinlik ularning ruhiyatiga ham ta’sir o’tkazmay qolmaydi:

Tohir boshqa vaqtda Boburga aytolmaydigan so’zlarini hozir ko’ngli yumshab, erib turgan paytda aytdi:

– Amirzodam, men bir navkaringiz bo’lsam, ham sizga tug’ishqonimdek mehr qo’yganmen. Botirligingizgami, shoirligingizgami,

odamgarchiligingizgami, ishqilib, mening sizga ixlosim zo‘r! Sizning shuncha xavf-u xatarlardan omon qolganingiz ham katta davlat!

Shu topda Tohir suyukli inisiga mehri toblanib, og‘ir paytda uning ko‘nglini ko‘tarayotgan jonjuyar akaga o‘xshar edi. Darhaqiqat, u Boburdan yetti yosh katta edi. Bobur ham bir lahza shohligini unutib, Tohirga xuddi akasiga qaraganday qaradi:

– Siz menga og‘amdek qadrdonsiz. (P.Qodirov. “Yulduzli tunlar”)

Mazkur parchadan anglash mumkinki, Bobur navkari Tohir tomonidan qilingan yuksak iltifotdan shunday ruhiy ta’sirlanadiki, hatto o‘zining shohligini ham unutib, Tohirni akasidek qadrdon bir kishi sifatida tan oladi. Shuningdek, tinglovchining ruhiyatiga nutqiy ta’sir o‘tkazish Qutlug‘ Nigor- xonim va Qosimbekning o‘zaro muloqotida ham aks etadi. Iltifot ifodasi aks etgan quyidagi nutq orqali ham tinglovchining ruhiy kechinmalariga ta’sirni ko‘rish mumkin:

Qosimbekning bu gaplari Boburga juda mantiqli tuyuldi. U onasiga qarab bundan ham mantiqliroq bir so‘z kutdi.

– Janob Qosimbek, ulug‘ obidalarni faqat Amir Temurdek sohibqironlargina qurgan emas, – dedi Qutlug‘ Nigor xonim. – Hirotda Alisherbek Ixlosiya, Unsiya otliq binolar qurmishlar, Bobur mirzoning hokimiyatlari Alisherbekning hokimiyatlaricha emasmi?! Axir Alisherbek bir tojdorning musohibi bo‘lsalar, Bobur mirzo mustaqil davlatning podshohilar-ku!

Qutlug‘ Nigorxonimning bu so‘zlari Boburning qalbida cho‘kib yotgan eng o‘tli istaklarini yuzaga qalqitib chiqarganday bo‘ldi. (P.Qodirov. “Yulduzli tunlar”)

Mazkur parchada Qutlug‘ Nigor xonim o‘zining nutqi orqali Boburning shohlik xislatlariga yuqori baho berib, undan umidi katta ekanligini ifodalaydi hamda bu orqali o‘g‘lining qalbida umid uchqunlarini ham yoqadi.

Shu bilan birga, iltifot nutqiy harakatlari aktuallashtirgan badiiy matnlarda shaxs xarakteriga xos turli xususiyatlar ham namoyon bo‘ladi. Jumladan, “Yulduzli tunlar” romanida Bobur o‘zi bosib olgan hududlarning rahbarlari bilan kelishish, ularni rozi qilish, xalqining ko‘nglini olishga intilishi qahramon nutqi vositasida aks ettiriladi. Ayniqsa, Bobur uni zaharlab o‘ldirmoqchi bo‘lgan dushmani malika Baydaga ham iltifot qiladi, uni jazolash o‘rniga tirik qoldirishga qaror qiladi va Hindistonda qilinajak buyuk ishlarga guvoh bo‘lishi uchun imkon beradi:

Bobur bu salobatli kampirning keng peshonasi va bir-biriga qo‘shilgan qoshlarini qayerdadir ko‘rganday bo‘ldi... Boburga bir lahza shunday

tuyuldiki, go‘yo Ibrohim Lodi to‘satdan tirilib, onasining qiyofasiga kirib kelgan. Bobur allanechuk sarosima bo‘lib:

– Malika, yig‘lamang, – dedi. – Bizdan yana qanday tilagingiz bo‘lsa ayting.

Malika Bayda ko‘z yoshini kafti bilan tez artdi:

– Menga boshqa ozor bermasalar bo‘ldi.

Bobur mulozimlari tomonga yuzlandi:

– Minba‘d malikaga hech kim ozor bera ko‘rmasin, hamma uni mo‘tabar onamizdek ehtirom qilsin!

Mulozimlar bu topshiriqni ta‘zim bilan qabul qildilar.

... Malikdod Koroniy birdan yengil tortib:

– Hazratim lutf qildilar! – dedi.

Baydaga yaqin bir joyda o‘tirgan shig‘ovul sakrab o‘rnidan turdi. Bobur unga buyurdi:

– Malikani to umri yetgunicha tirik saqlash ham sizga topshirilur, janob Abdukarimbek!

– Bosh ustiga! – deb Abdukarim bu farmonni ta‘zim bilan qabul qildi.

Boshqa a‘yonlar ham taajjublanayotganini ko‘rgan Bobur ovozi ko‘taribroq gapirdi:

– Malika bizning bundan keyingi zafarlarimizni ham ko‘rsin. Yomonlikka yaxshilik qilish mard kishining qo‘lidan kelishiga amin bo‘lsin. Agar malikada vijdon bo‘lsa, o‘g‘li qilmay ketan ishlarni biz qilganimizni ko‘rib vijdoni azoblansin. Malikaga bunda o‘zga jazo munosib emasdir!

Bek va a‘yonlarning pichir-pichirlari orasidan allakimning:

– Hazratim tantilik qildilar! – degan quvonchli xitobi eshitildi. (P.Qodirov. Yulduzli tunlar)

Ko‘rinadiki, Boburning nutqi orqali uning shaxsiyati, xarakteridagi oliyjanoblik va insonparvarlik fazilatlarini namoyon bo‘ladi, bunday tantilik boshqalar oldida Boburning hurmat-e‘tiborini yana ham oshiradi. Boburdagi bunday oliyjanoblik xislati buyuk bobokaloni Amir Temurdan meros bo‘lib qolgan. Temur qanchalik qattiqqo‘l bo‘lmasin, kezi kelganda o‘z dushmanlariga ham hurmat-ehtirom ko‘rsatishga qodir bo‘lgan hukmdor ekanligi, uning shaxsiyatida rahmdillikning mavjudligi “Sohibqiron” tarixiy dramasida uning Boyazid bilan muloqotida shunday aks etadi:

– Tashvish tortma, sening o‘sha farzandlaringga bo‘lib bergum Rumning barcha viloyatlarini. O‘zing esa poytaxt shahring Bursaga borib, mamlakatga valine‘mat bo‘lib turgaysan...

Temur mulozimlarga buyurdi:

– *Boyazidni kuzatingiz, hurmatini qiling.* (A.Oripov. Sohibqiron)

Demak, badiiy matnda kishining xarakter-xususiyatlari uning nutqi, til tanlovi, muomala usuli, kommunikativ xatti-harakatlari va xulqi yordamida ochib beriladi. Diskursda shaxs xarakter-xususiyatlarining namoyon bo'lishi va uning mohiyatini yoritish masalalari badiiy matnga xos psixolingvistik omillar tahlili uchun ahamiyatlidir.

Nutqning ta'sirchanligi va obrazlilikini oshirish, suhbatdoshlar his-tuyg'usiga ta'sir etish, verbal va noverbal vositalar yordamida inson ruhiyatiga ta'sir ko'rsatish, inson xarakterini ko'rsatish matn tahlilida shaxs omilini aktuallashtiradi. Zero, til (nutq) inson hissiyoti, ruhiyati va shaxsiyatining ifodasi bo'lib xizmat qiladi.

Anglashiladiki, antroposentrik yondashuv orqali badiiy matndagi nutqiy muloqot tizimi lisoniy birliklarning o'z-o'zicha emas, balki inson faktori bilan uzviy bog'liqligida tahlil etiladi. Bunda qahramonlarning nutqiy harakatlari, ularning muloqotdagi niyati, o'zaro munosabatlari nutqiy aktlar tizimi vositasida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan nutqiy muloqot tizimini tahlil qilishda badiiy matnga antroposentrik yondashuv samarali tadqiq usuli bo'lib xizmat qiladi. Chunki bu jarayonda til vositalari orqali insonning dunyoqarashi, ichki dunyosi, ijtimoiy mavqeyi, madaniy salohiyati, shaxsiyati va kommunikativ maqsadlari mujassam holda aks etadi. Natijada, iltifot ifodasi ham muloqotning samaradorligini ta'minlovchi muhim omillar sifatida badiiy matn strukturasiga singib ketadi. Shu bois nutqiy muloqot tizimi doirasidagi iltifot nutq aktining badiiy matnda voqelanishi ham tadqiqotchilardan antroposentrik aspektdagi yondashuvni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.
2. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zME, 2008.
3. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. – Samarqand, SamDChTI, 2007.
4. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
5. Azimova I. O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi: F.f.n. diss. – Toshkent, 2008.
6. Yo'ldasheva X. Badiiy matnning sotsiopragmatik tahlili: F.f.d. (DSc) diss. – Qarshi, 2023.
7. Ortiqova H. Badiiy matnning assotsiativ tadqiqi: F.f.d. (PhD) diss. – Toshkent, 2023.

8. Normurodova N. Ingliz badiiy diskursida antroposentrizmning lisoniy voqelanishi: F.f.d. (DSc) diss. avtoreferati. – Toshkent, 2020.

O‘ZBEK, QORAQALPOQ VA INGLIZ TILLARIDAGI MAQOLLARDA ZONIMLARNING KOMPONENT VA KONTEKSTUAL TAHLILI (“BO‘RI” ZONIMI MISOLIDA)

Turdiyeva Roza Sultanmuratovna,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek, qoraqalpoq va ingliz tillaridagi bo‘ri zoonimi ishtirok etgan maqollarning lingvokognitiv xususiyatlari komponent va kontekstual tahlil asosida o‘rganildi. Tadqiqot davomida “bo‘ri/wolf/qasqir” zoonimi qatnashgan maqollarning semantik tuzilishi, metaforik mazmuni, milliy-madaniy konnotatsiyasi hamda pragmatik vazifalari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Shuningdek, bo‘ri zoonimining turli tillarda inson xarakteri, ijtimoiy munosabatlar, xavf, tajovuzkorlik, jasorat va erkinlik kabi konseptlarni ifodalashdagi o‘rni yoritildi. Tadqiqot natijasida bo‘ri zoonimi xalqning konseptual dunyoqarashi va milliy mentalitetini aks ettiruvchi muhim lingvokognitiv birlik ekanligi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: *bo‘ri zoonimi, wolf, qasqir, maqol, lingvokognitiv tahlil, komponent tahlil, kontekstual tahlil, konseptual metafora, paremiologiya, semantika, milliy mentalitet.*

Zamonaviy tilshunoslikda til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish lingvokognitiv tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Ayniqsa, xalqning tarixiy tajribasi, madaniyati va dunyoqarashini o‘zida mujassamlashtirgan maqollar tilning kognitiv tabiatini ochib beruvchi muhim manba hisoblanadi. Maqollar tarkibida uchraydigan zoonimlar esa insonning tabiat va jamiyat haqidagi konseptual tasavvurlarini ifodalovchi semantik markaz vazifasini bajaradi.

Zoonimlar orasida bo‘ri obrazi alohida o‘rin egallaydi. Chunki bo‘ri turli xalqlar folklori, mifologiyasi va paremiologiyasida eng faol qo‘llanadigan hayvon obrazlaridan biri hisoblanadi. O‘zbek va qoraqalpoq xalq tafakkurida bo‘ri ko‘pincha xavf, yovuzlik va tajovuzkorlik timsoli sifatida namoyon bo‘lsa, ayrim hollarda jasorat, kuch va erkinlik konseptlari bilan ham bog‘lanadi. Ingliz tilidagi maqollarda esa “wolf” zoonimi asosan

yashirin xavf, ochko'zlik va ikkiyuzlamachilik metaforasi sifatida qo'llanadi.

Turli xalqlarning maqollarida bo'ri obrazi orqali insonning axloqiy sifati, ruhiy holati, ijtimoiy xulqi va jamiyatdagi mavqei obrazli tarzda ifodalanadi. Shu sababli bo'ri zoonimi ishtirokidagi maqollarni komponent va kontekstual tahlil asosida o'rganish xalq tafakkurining lingvokognitiv mexanizmlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek, qoraqalpoq va ingliz tillaridagi bo'ri zoonimi qatnashgan maqollarni qiyosiy asosda komponent va kontekstual tahlil qilish hamda ularning semantik-kognitiv xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Komponent tahlil til birliklari tarkibidagi semantik belgilarni aniqlashga xizmat qiladi. Zoonim komponentli maqollarda hayvon nomlari ko'pincha denotativ ma'nodan tashqari qo'shimcha konnotativ va metaforik ma'nolarni ham ifodalaydi.

Masalan, o'zbek tilidagi *“Bo'rining og'zi yesa ham qon, yemasa ham qon”* maqolida “bo'ri” zoonimi quyidagi semantik komponentlarni ifodalaydi: *yovuzlik, tajovuzkorlik, ishonchsizlik, xavf*. Bu yerda bo'ri obrazi inson xarakteridagi salbiy sifatlarni konseptuallashtiruvchi metaforik birlik sifatida qo'llangan.

Qoraqalpoq tilidagi *“Qutli qonaq kelse, qoy egiz qo'zlaydi, Qutsiz qonaq kelse, qo'yga qasqir shabadi”* maqoli xalqning qadimiy dunyoqarashi, mehmondo'stlik an'analari va yaxshilik-yomonlik haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi chuqur mazmunli paremiologik birlik hisoblanadi.

Mazkur maqolning birinchi qismi: *“Qutli qonaq kelse, qo'y egiz qo'zlaydi”*, ya'ni *“qut-barakali mehmon kelsa, qo'y egiz tug'adi”* degan ma'noni anglatadi. Bu yerda *“qutli qonaq”* obrazi: baraka, omad, yaxshilik, fayz kabi tushunchalar bilan bog'langan. Qo'yning egiz qo'zilashi esa xalq tasavvurida mo'l-ko'llik va rizqning ortishini ifodalaydi. Demak, yaxshi niyatli, ezgu insonning kelishi xonadonga baraka olib keladi degan g'oya ilgari surilgan.

Maqolning ikkinchi qismi: *“Qutsiz qonaq kelse, qoyga qasqir shabadi”* ya'ni *“qutsiz mehmon kelsa, qo'yga bo'ri hujum qiladi”* degan ma'noni bildiradi. Bu yerda *“qutsiz qonaq”*: omadsizlik, salbiylik, noxushlik, yomon alomat ramzi sifatida talqin qilinadi. *“Qasqir”* (bo'ri) esa qoraqalpoq xalq tafakkurida xavf, talafot va yovuzlik timsoli hisoblanadi. Qo'yga bo'rining hujum qilishi esa zarar va kulfat metaforasidir.

Ingliz tilidagi “*A wolf in sheep’s clothing*” maqolida esa “wolf” zoonimi ikki qatlamli semantik strukturani hosil qiladi: tashqi niqob, ichki xavf. Mazkur maqolda “wolf” obrazining semantik yadrosi salbiy xarakter va yashirin xavf konsepti bilan bog‘langan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bo‘ri zoonimi turli xalqlarda umumiy semantik yadroga ega bo‘lsa-da, uning konseptual talqini milliy mentalitet va madaniy tajribaga ko‘ra farqlanadi.

Bo‘ri zoonimi turli xalqlarning til manzarasida eng faol metaforik va lingvokulturologik birliklardan biri hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan qaranganda, bo‘ri obrazi insonning tabiat bilan munosabati, tarixiy tajribasi va kollektiv ongida shakllangan arxetipik tasavvurlar asosida konseptuallashadi. Shu sababli mazkur zoonim paremiologik birliklarda nafaqat nominativ vazifa, balki murakkab konseptual va pragmatik funksiyalarni ham bajaradi.

Turli tillarda bo‘ri zoonimining keng tarqalgan semantik yadrosi avvalo uning biologik va etologik xususiyatlari bilan bog‘liq. Bo‘rining yirtqich, xavfli va hujumkor hayvon sifatidagi tabiiy belgisi xalq tafakkurida universal kognitiv model hosil qilgan. Natijada, ko‘plab tillarda quyidagi konseptual metaforalar shakllangan:

1. *Xavfli inson – bo‘ri*
2. *Yovuzlik – bo‘ri*
3. *Tajovuzkorlik – bo‘ri tabiati*

G.Lakoff va M.Johnsonning konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali idrok etadi. Shu jihatdan bo‘ri inson ongida xavf va tajovuzning prototipi sifatida konseptuallashadi.

Paremiologik birliklarda bo‘rining pragmatik funksiyasi ham muhim ahamiyatga ega. Pragmatika nuqtai nazaridan bunday maqollar ogohlantirish, ehtiyotkorlikka undash, axloqiy baho berish vazifalarini bajaradi. Demak, bo‘ri zoonimi xalqning ijtimoiy tajribasini verbal kodlashtiruvchi lingvokognitiv vosita hisoblanadi.

Farqli jihatlar

Bo‘ri zoonimining konseptual talqini turli xalqlarning tarixiy-madaniy tajribasiga ko‘ra farqlanadi. Etnolingvistik nuqtai nazardan bu hodisa “milliy konseptualizatsiya” bilan izohlanadi. Ya’ni bir xil obyekt turli madaniyatlarda turlicha assotsiativ maydon hosil qiladi.

Turkiy xalqlar mifologiyasi va folklorida bo‘ri nafaqat xavf timsoli, balki:

- jasorat;
- erkinlik;

- qudrat;
- himoya

konseptlari bilan ham bog‘langan. Qadimgi turkiy mifologiyada “ko‘k bo‘ri” urug‘ va xalqning muqaddas homiysi sifatida talqin qilingan. Shu sababli turkiy xalqlar paremiologiyasida bo‘ri obrazi ayrim hollarda ijobiy semantik maydonga ega bo‘ladi.

Masalan, bo‘ri:

- mustaqillik;
- qo‘rqmaslik;
- kurashuvchanlik

ramzi sifatida konseptuallashadi. Bu esa turkiy xalqlarning tarixiy ko‘chmanchi turmush tarzi va tabiat bilan uzviy aloqasi bilan bog‘liq.

Ingliz va Yevropa madaniyatida esa bo‘ri asosan salbiy arxetip sifatida shakllangan. Xristian diniy diskursi va Yevropa folklorida bo‘ri:

- yovuzlik;
- vahshiylik;
- ochko‘zlik;
- aldov

ramzi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli ingliz tilidagi:

“A wolf in sheep’s clothing”

maqolida bo‘ri yashirin xavf va ikkiyuzlamachilik konseptini ifodalaydi.

Anna Wierzbicka ta’kidlaganidek, zoonimlarning semantik mazmuni universal biologik xususiyatlar bilan birga milliy madaniy kodlar asosida ham shakllanadi. Demak, bo‘ri zoonimi bir tomondan universal kognitiv stereotipni aks ettirsa, ikkinchi tomondan har bir xalqning o‘ziga xos madaniy dunyoqarashini namoyon etadi.

Shunday qilib, bo‘ri zoonimi lingvokognitiv jihatdan ko‘p qatlamli konsept bo‘lib, unda biologik tajriba, tarixiy xotira, mifologik tasavvurlar va milliy mentalitet o‘zaro uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arutyunova N. D. Yazık i mir cheloveka. – M.: Yazıkı russkoy kulturi, 1999.
2. Hudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Jo‘rayev A. O‘zbek xalq maqollarining semantik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2004.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.

5. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2017.
6. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, 2004.
7. Qosbergenov A. Qoraqalpoq xalq maqollari. – Nukus: Bilim, 1985.
8. Rahimova D. Zoonim komponentli frazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari // Oʻzbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2020. – №3. – B. 45-52.
9. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. – Oxford: Oxford University Press, 1992.

SOTSIOLINGVISTIK TERMINLARNING ETIMOLOGIK TUZILISHI

Tojiboyeva Dilorom Odiljon qizi,

Fargʻona davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Sotsiolingvistika – til va jamiyat oʻrtasidagi ijtimoiy munosabatlarni oʻrganuvchi tilshunoslikning nisbatan yosh sohasi hisoblanadi. Uning asosini esa sotsiolingvistik terminlar tashkil etadi. Maqolada sohaga oid terminlarning yuzaga kelish va kelib chiqish xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqotning asosiy vazifasi oʻzbek tiliga kirib kelgan terminlarning tarkibini chuqurroq anglash imkonini beradi hamda kelgusida “Sotsiolingvistik terminlarning etimologik lugʻati”ni yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit soʻzlar: *termin, sotsiolingvistika, transformatsiya, transliteratsiya, kalka, etimologiya, terminoelementlar.*

XXI asrda globallashuv jarayonlari va tilshunoslikning rivojlanishi natijasida uning tarkibida qator mikrosohalar shakllandi. Shulardan biri sotsiolingvistika boʻlib, ushbu atama ilk bor 1952-yilda X.Karri tomonidan ilk bora muomalaga kiritilgan [1]. Barchaga maʼlumki, sotsiolingvistikning asosini terminlar tashkil etib, mazkur sohaning oʻziga xosligini belgilaydi, hamda ilmiy muloqot sohasini umumadabiy tildagi soʻzlarni qoʻllash doiralaridan ajratib turadi. Shu bois ijtimoiy lingvistikaga oid terminlarning etimologik tuzilishini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Soʻzlarning kelib chiqish tarixini oʻrganishda shuni anglash muhimki, yangi terminlar koʻpincha tillararo oʻzaro taʼsir jarayonida paydo boʻladi va sohaga oid yetarli bilim talab etiladi. “Etimologiya” soʻzning tarixini, uning makon va zamon harakatini hamda vaqt oʻtishi bilan shaklining oʻzgarishiga

ta'sir etgan omillarni o'rganadi. Yangi so'zlarning paydo bo'lish yo'llari va shakllanish tarixini o'rganib chiqqach, ularning yuzaga kelish sabablarini ham ko'rib chiqish zarur. Bu sabablar, ayniqsa, xorijiy o'zlashmalar misolida, umumiy xususiyatga ega. Umuman olganda, tilga so'z o'zlashuvi tabiiy jarayon bo'lib, birliklarning til tizimida mustahkamlanishi turli omillar yig'indisi bilan belgilanadi. Ba'zi hollarda xorijiy atama mavjud mahalliy muqobiliga nisbatan ixchamroq bo'ladi (masalan, *aborigen* – *tub aholi*). Ayrim vaziyatlarda esa xorijiy birlik termin sifatida qabul qilinadi, uning mahalliy muqobili esa umumiste'mol so'z sifatida qoladi (*diskurs* – *matn*). Shuningdek, ba'zi tushunchalar uchun til ichida to'g'ridan to'g'ri ekvivalent mavjud bo'lmaydi va ular faqat tavsifiy tarzda ifodalanadi (masalan, *diaspora*). Bu esa tarjima jarayoni va lingvistik iqtisod tamoyiliga putur yetkazishi mumkinligini ko'rsatadi.

Terminlarning tilga kirib kelishi va unda mustahkamlanishiga xizmat qiluvchi turli jarayonlar mavjuddir. Ularning asosiy qismini o'zlashmalar tashkil etadi. Ko'pchilik o'zbek tiliga kirib kelgan terminlarning asosiy qismi go'yoki rus tilidan o'zlashgan degan fikrga ega. Bu qarash ma'lum darajada tarixiy xususan rus mustamlakachiligi davri ta'siri bilan izohlanadi. Aslida sotsiolingvistik terminlarning katta qismi bevosita va bilvosita lotin, yunon, fransuz va ingliz tillari asosida yuzaga kelgan [2]. Rus tili faqat vositachi til vazifasini bajargan. Jumladan, ko'plab ilmiy terminlar qadimgi yunon va lotin ildizlariga ega: *fonetika* (yunoncha *phone* – “tovush”), *morfologiya* (yunoncha *morphe* – “shakl”), *termin* (lotincha *terminus* – “chegara, belgi”). Xuddi shuningdek, sotsiolingvistika sohasidagi ayrim birliklar ham Yevropa tillaridan kirib kelgan: *bilingvizm* (lotincha *bi* – “ikki” + *lingua* – “til”), *diskurs* (fransuzcha *discours*), *argot* (fransuz tilidan), *sleng* (ing).

O'zlashmalar ko'plab omillarga bog'liq holda shakllanadi: tillararo aloqalarning xarakteri va intensivligi, shuningdek, muayyan fan sohasining yangi terminlarga bo'lgan ehtiyoji [3]. Sotsiolingvistikaning tushunchaviy tizimini to'liq anglash uchun terminlarning kelib chiqish tarixini bilish zarur, chunki bu fan taraqqiyotining asosiy yo'nalishlarini aniqlashga yordam beradi.

So'zlar tilga turli yo'llar bilan kiradi: boshqa tillardan o'zlashish orqali yoki mavjud so'z shaklining o'zgarishi natijasida yuzaga keladi. O'zlashmalar – bu o'zlashgan til tizimiga fonetik, grammatik va semantik jihatdan to'liq moslashgan, hozirgi bosqichda esa begona unsur sifatida sezilmaydigan birliklardir. Terminologik o'zlashmalar ham turlicha yo'llar bilan yuzaga keladi: ayrimlari tilga deyarli o'zgarmagan holda kiradi,

boshqalari esa shunchalik qayta shakllanadiki, ularning kelib chiqish yo'lini aniqlash qiyinlashadi. Ba'zi terminlar esa ilgari o'zlashgan elementlar asosida tilning o'zida hosil qilinadi.

Mazkur izlanishlarimizda biz D.S.Lotte tomonidan taklif etilgan o'zlashmalar tasnifiga tayanamiz. Unga ko'ra, o'zlashgan terminlar quyidagi guruhlarga ajratiladi [4]:

1. *To'g'ridan to'g'ri o'zlashma*. Bunda termin boshqa tildan to'g'ridan to'g'ri olinadi. U ikki turga bo'linadi:

a) *so'zma-so'z o'zlashma* – “so'z boshqa tildan aynan o'sha shaklda qabul qilinadi”. Bunday hollarda jiddiy o'zgarishlar kuzatilmaydi, kichik fonetik moslashuvlar esa ahamiyatsiz deb qaraladi. Masalan: *argo* (fransuzcha *argot*dan), *beyzik ingliz* (ingliz tilidan).

b) *transformsionalangan o'zlashma* – bunda so'zning o'zlashishi jarayonida uning tarkibiy qismlari ma'lum darajada o'zgaradi: ildiz qayta talqin qilinadi, affikslar o'zgaradi, qo'shimchalar qo'shiladi yoki tushirib qoldiriladi. Bu esa aslida yangi so'z yaratilganini ko'rsatadi. Masalan, *millat* (*nation*dan), *interaksiya* (*interaction*dan), *bixeviorizm* (*behaviour*dan + *izm*), *vulgarizm* (*vulgardan*). Shuningdek, ba'zan qisqartirish hodisasi ham kuzatiladi: *evfemizm* yunoncha *euphemismos* so'zidan hosil bo'lgan.

2. *O'zlashgan elementlardan tuzilgan terminlar*. Bunday birliklar allaqachon til tizimida mavjud bo'lgan (so'z yoki so'z qismlari sifatida) elementlar asosida yaratiladi. Bu usul ilmiy terminologiya yaratishda keng qo'llanadi. Masalan: *etnonim* (yunoncha *ethnos* – xalq + *onoma* – nom), *ba'zilekt* (lotincha va yunoncha elementlar birikmasi).

3. *Tarjima yo'li bilan o'zlashmalar*. Ular ham ikki turga bo'linadi:

a) *kalkalar* (*so'zma-so'z tarjima*) – xorijiy model asosida to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinadi. Masalan: *narechie* lotincha *adverbium* so'zining kalkasi hisoblanadi.

b) *transformsionalangan tarjima o'zlashmalar*. Bunda tarjima jarayonida shakl o'zgaradi, qo'shimchalar qo'shiladi yoki tushiriladi. Masalan: *egri chiziqlilik prinsipi* (inglizcha *curvelinear principle*).

4. *Aralash (gibrid) o'zlashmalar* – turli tillarga mansub elementlarning birikishidan hosil bo'ladi. Masalan: *gomogen til vaziyati*, *guruh jargonlari* kabi birliklar.

Shunday qilib, yangi terminlar turli yo'llar bilan shakllanadi va D.S. Lotte tomonidan taklif etilgan tasnif bu jarayonlarning to'liq emas, balki umumiy ko'rinishini beradi. Bunda etimologiya tarixiy jihati ham muhim: vaqt o'tishi bilan jamiyat o'zgaradi, ilmiy izlanishlar kengayadi, ayrim terminlar eskiradi va ularning o'rni yangilari egallaydi yoki mavjud

terminlar yangi ma'no kasb etadi. Sotsiolingvistika terminologiyasi ham doimiy rivojlanishda: yangi birliklar ilmiy tadqiqotlar natijasida yoki boshqa fanlardan o'zlashish orqali paydo bo'ladi. Bu jarayonga lingvistik va ekstralingvistik omillar madaniy muhit, ilmiy aloqalar, yozma an'ana va boshqalar ta'sir ko'rsatadi.

Sotsiolingvistika terminlarining etimologik tarkibi nihoyatda rang-barangdir. Unda ham o'ztil birliklar va ko'plab o'zlashma terminlar mavjud. Ayniqsa, lotin va yunon tillaridan kirib kelgan xalqaro terminlar muhim o'rin tutadi. Masalan, *aborigen*, *kontinuum*, *mentalitet*, *termin*, *adaptatsiya*, *interferensiya* kabi birliklar shular jumlasidandir. Yunon tilidan o'zlashgan terminlar ham keng tarqalgan bo'lib, ularga *demografiya* (*demos* – xalq, *grapho* – yozmoq), *koyne*, *taksonomiya*, *metropoliya* kabi birliklarni kiritish mumkin. Ayrim terminlar esa yunon va lotin elementlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan bo'lib, *paralingvistika* va *mezolekt* bunga misol bo'la oladi. Fransuz tili orqali kirib kelgan terminlar ham muhim ahamiyatga ega: *avtohton*, *identifikatsiya*, *varvarizm*, *diskurs*, *jargon*, *argo*. Bu jarayonda Ferdinand de Sossyurning ilmiy qarashlari alohida o'rin tutadi, chunki u *diaxroniya*, *sinxroniya*, *izoglossiya* kabi terminlarning keng qo'llanishiga katta ta'sir ko'rsatgan [5].

Sotsiolingvistika terminologiyasining shakllanishida ingliz tilining ta'siri ayniqsa sezilarli. *Diglossiya*, *kommunikatsiya*, *sotsiolekt*, *variatsiya* kabi terminlar asosan transliteratsiya yoki tarjima yo'li bilan o'zlashtirilgan. Nemis tilidan ham ayrim terminlar kirib kelgan bo'lib, ularga *adresat*, *adresant*, *diffuziya*, *immigratsiya*, *millat* kabi birliklar kiradi. Ba'zi hollarda esa kam uchraydigan o'zlashmalar ham mavjud, masalan, italyan tilidan kirgan *lingva franka* atamasi. Bundan tashqari, sotsiolingvistika terminologiyasida asl (milliy) birliklar ham muhim o'rin egallaydi. *Umumiylik*, *yozuv*, *so'zlashuv*, *xalq*, *aholi*, *baholash*, *birlik*, *ayollar tili*, *bobo til* kabi terminlar tilning ichki imkoniyatlari asosida shakllangan bo'lib, milliy terminologik qatlamni tashkil etadi [6].

Sotsiolingvistika terminologiyasining muhim qismi turli tillardan o'zlashgan so'z yasovchi terminoelementlar asosida shakllangan murakkab birliklardan iborat. Bunday elementlar ko'pincha yunon va lotin tillariga borib taqaladi. Masalan, *giper-*, *inter-*, *kvazi-*, *pan-*, *mono-*, *getero-* va *gomo-* kabi qo'shimchalar ko'plab terminlar tarkibida uchrab, ularning ma'nosini aniqlashtiradi (*giperkorreksiya*, *intertil*, *monolingvizm*, *geterogen til vaziyati* va boshqalar). Mazkur elementlar asosida sotsiolingvistika terminologiyasida o'ziga xos "terminologik oilalar" shakllangan. Jumladan, *lingvo-*, *makro-*, *sotsio-*, *etno-* va *super-* kabi komponentlar yordamida

ko‘plab yangi ilmiy birliklar yaratiladi (*lingvosotsiologiya, makrosotsiolingvistika, etnolingvistika* va boshqalar). Shuningdek, *natsio-*elementi asosida ham ko‘plab terminlar (*milliy til, millatchilik*) hosil qilingan.

Shunday qilib, o‘ztil sotsiolingvistik terminologiya turli tillar va madaniyatlarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan o‘ziga xos hodisa hisoblanadi. Terminologik tizimning rang-barangligi ham aynan shu jarayonni tasdiqlaydi, bunda har bir o‘zlashma lingvistik va ekstralingvistik omillar bilan belgilanadi. Sotsiolingvistikaning tushunchaviy tizimi doimiy ravishda yangi terminlar bilan boyib bormoqda. Biroq turli ilmiy an‘analar milliy va xorijiy tillar o‘rtasidagi o‘zaro takomillashuv hozircha asosan konseptual darajada, kamroq esa ifoda darajasida amalga oshmoqda. Shu bilan birga, ko‘plab o‘zlashmalar sotsiolingvistik matnlarning standartlashuviga xizmat qilib, ularni boshqa tillardagi ilmiy diskurs bilan yaqinlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Berdaliyev A. Sotsiolingvistika. – Toshkent: Nodirabegim, 2022. – B. 7.
2. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика (К основам общей теории). – М.: Издательство Наука, 1977. – С.123.
3. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: Наука, 1980. – 234 с.
4. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 160 с.
5. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – 3-е изд. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – С. 231-237.
6. Odilov Y. Sotsiolingvistik terminlarning izohli lug‘ati. – Toshkent, 2025. – 345 b.

O‘ZBEK TILIDAGI ALLA MATNLARIDA RANG IFODALOVCHI SO‘ZLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Sulaymonova Zebiniso G‘ayrat qizi,
NamDU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada alla matnlari tilida uchraydigan rang bilan bog‘liq ifodalarning xalq tafakkuri, madaniyati, qadriyatlar bilan bog‘liqligi tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: *lingvokulturologiya, alla, rang, oq, qora, qizil, koʻk, milliy tafakkur.*

Ranglar qadim davrlardan buyon insoniyatni qiziqtirib kelgan mavzulardan. Ranglar insonning borliqni idrok etishi va baholashida muhim ahamiyat kasb etadi. Rang bildiruvchi leksemalar xalqning milliy tafakkuri, qadriyatlari va mifologik qarashlarini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy vositalardan biridir. Ranglarning ramziy ahamiyat kasb etishi, madaniy axborotni oʻzida saqlashi tadqiqotlarda oʻz ifodasini topgan. Xalq ogʻzaki ijodi naʼmunalari xalqning milliy tafakkuri, qadriyatlari namoyon boʻluvchi muhim manba hisoblanadi. Alla matnlarida qoʻllanilgan rang bildiruvchi leksemalar nominativ maʼno ifodalashi bilan birgalikda muayyan xalqning olam haqidagi tasavvurlari, ramziy qarashlari va etnomadaniy tafakkurini yoritib berishi bilan ahamiyatlidir. A.V.Bashkova ingliz va rus xalqlari allalarida ranglarning ahamiyati haqida fikrlarini bildiradi: “Rus allalarida rang bildiruvchi leksikadan foydalanishda maʼlum cheklovlar mavjud, yaʼni qora, qizil va toʻq ranglar deyarli ishlatilmaydi. Tadqiqotimiz davomida kulrang, oq, sariq, shuningdek, yashil ranglarini kuzatdik. Ingliz allalarida ham yashil rang eslatib oʻtiladi. Rus folklorida boʻlgani kabi ingliz tilida ham “yashil” sifati “oʻtloq”, “maysazor” otlari bilan keladi. Shuni taʼkidlab oʻtish kerakki, rus anʼanalaridan farqli oʻlaroq, ingliz anʼanalarida qora mushuk yoʻlni kesib oʻtishi omad belgisi hisoblanadi. Shu sababli ingliz tili dunyo manzarasida qora rang rus tilidagiga qaraganda neytralroq ahamiyatga ega”.³³⁸

Oʻzbek xalq alla matnlari tilida *oq, qora, koʻk, qizil, qirmizi, sariq, ola, yashil* ranglari uchraydi. Bu ranglar ichida *oq, qora, qizil* ranglari boshqalariga nisbatan koʻp qoʻllangan.

Oq rang deyarli barcha xalqlar lafzida poklik, soflik, ezgulik, yorugʻlik, rostgoʻylik kabi ramziy maʼnolarni bildiradi. Oʻzbek madaniyatida oq rang pokizalik, musaffolik, ezgulik ramzi sanaladi³³⁹. Oq rangning tabiat va tiriklikning boshlangʻich shakli, asosi sifatidagi talqini³⁴⁰ sut soʻzi bilan birikuvida yaqqol namoyon boʻladi. Oʻzbek tilida *ona sutidek halol, oq sutini oqlamoq* kabi paremiyalarning mavjudligi *oq sut* birikmasining chuqur mazmunga ega ekanligi ifodalaydi. Alla matnlarida *oq sut* birikmasi

³³⁸Башкова А.В. Лексические и фонетические особенности английских и русских колыбельных песен // Евразийский Союз Ученых (ЕСУ). – 2020. – № 1 (70). – С. 5.

³³⁹ Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019. – B. 162.

³⁴⁰ Ашуров Д. “Алпомиш” достонининг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Наманган, 2021. – Б. 97.

qo‘llanilib, poklik, halollik, muqaddaslik kabi assotsiativ ma‘nolarni ifodalaydi:

*Tong sahar uyqum buzib, alla,
Oq sut berib boqay seni, alla.
Katta bo‘lgan chog‘laringda, alla,
Loaqal esla meni, alla.*

G.Djumamuratova o‘z tadqiqotida qoraqalpoq madaniyatida oq rangning ahamiyati haqida ma‘lumot bergan: “Yaxshi irimlar (aq duz, aq jol, aq besik). Aq besikte jata‘goy, jilag‘andi qoya g‘oy (qq.f.).³⁴¹ Oq beshik ifodasi o‘zbek xalq alla matnlarida ham mavjud. Yuqoridagi ma‘lumotlarga asosan, mazkur ifoda turkiy xalqlar og‘zaki ijodida yaxshi niyat bilan bog‘liq holda qo‘llaniladi:

*Aylanayin, oq bo‘tam-ey,
Allo-heya.
Oq beshikda yot, bo‘tam-ey,
Allo-heya.*

Oq va qora rangli uylar aholining turmush tarzi, faoliyatini ifodalab kelgan. Oq uy deganda o‘troq hayot tarzi bilan shug‘ullanuvchi, o‘z davriga xos tarzda bezatilgan, oq rangga bo‘yalgan uylar nazarda tutilgan. Bu kabi uylarda eshik va romlar yog‘ochdan bo‘lib, derazalarga oynalar qo‘yilgan. Ko‘chmanchi qavmlar, ya‘ni chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi aholi esa qora uy, ya‘ni ko‘chma uy tikib dala-dashtga ko‘chib ketgan. Bo‘yra, ya‘ni tozalangan qamish cho‘pidan to‘qilgan to‘shama³⁴² esa qora uyga xosdir. “O‘zbek xalqi ijodidagi oq uy, qora uy tushunchalari rang bilan bog‘liq bo‘lib, oq uy qadimda chorvadorlarning yozda salqin, qishda issiq boshpanasi hisoblangan, uning ustiga oq kigiz yoki oq mato yopilib, arqonlari ham oq rangda bo‘lgan. Keyinchalik xalq tilida o‘troq hayot tarzi bilan bog‘liq, ohaklangan uylar oq uy deb ataldi”.³⁴³

*Oq uyimning oynasi-yo, alla-yo alla,
Qora uyimning bo‘yrasi-yo, alla-yo alla.
Ko‘rganda ko‘zim oynasi-yo, alla-yo alla,
Ko‘tarsam qo‘lim maynasi-yo, alla-yo alla.*

³⁴¹ **Djumamuratova G.** Qoraqalpoq va ingliz tillaridagi “Aq/White” va “Qara/Black” konseptlarining qiyosiy-lingvomadaniy tavsifi: Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Nukus, 2026. – B. 17.

³⁴² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 1-ж. – Б. 405.

³⁴³ **Ашуров Д.** “Алпомиш” достонининг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Наманган, 2021. – Б. 101.

Ramziy ma'noda qo'llanilgan alla matnlarida oq rangli yog'och bu – kema, qayiq ma'nolarini ifodalaydi. Oq va qora ranglari ko'p o'rinlarda yonma-yon qo'llanilib, zidlik, taqqoslash vazifasidan tashqari, turli ma'no qirralarini ochib berish uchun xizmat qiladi. Quyidagi alla matnida qanoti qora qaldirg'och o'zga yurtidan kelin bo'lib tushgan yor ramzini aks ettiradi:

*Daryodan oqib kelar, alla-yo alla,
Randalangan oq yog'och-o, alla-yo alla.
Oq yog'ochda o'tiradi, alla-yo alla,
Qanoti qaro qaldirg'och-o, alla-yo alla.
Qaldirg'ochning qanotlari, alla-yo alla,
Hech qachon qayrilmasin, alla-yo alla.
Bu dunyoda hech kimsa, alla-alla,
Vatanidan ayrilmasin, alla-yo alla.*

Alla matnlarida qora rang ijobiy ma'noga ega bo'lgan so'zlarga qo'shilib ma'noni kuchaytirib kelgan. Misol tariqasida *qop-qora baxt*, *qora-qora qut* birikmalarini keltirish mumkin. Tilda zid ma'noli so'zlarning bir paytda qo'llanishi haqida tilshunos olim N.Mahmudov shunday ta'rif keltiradi: "Ba'zan esa ma'nolari bir-biriga mutlaqo zid bo'lgan so'zlarni o'zaro bog'lash orqali g'ayriodatiy birikma hosil qilinadi. Bunda birikma betakror obrazning rasmiga aylanadi, kuchli emfatik intonatsiya bilan bog'liq holatda juda yuqori ekspressivlik va emotsionallik yuzaga keladi".³⁴⁴ O'zbek lingvomadaniyatida qora rangda salbiy ma'nonining yorqin ifodalanishi yuqori ekspressivlikni hosil qilish uchun imkoniyat yaratadi.

*Qora-qora qut kelar, alla-yo alla,
Qattiq yerlar bo'sh kelar, alla-yo alla.
Og'aynidan ayrilsang, alla-yo alla.
Xumor ko'zga yosh kelar, alla-yo alla.*

O'zbek tilining izohli lug'atida berilgan qora so'zining o'n uchta ma'nosidan biri, bu mo'ljalga olingan yoki olinadigan narsa, nishon, mo'ljal ma'nosidir.³⁴⁵ *Yuragim qorasi* birikmasi alla matnlari tarkibida kelib, inson yuragiga yaqin bo'lgan shaxs ma'nosini ifodalaydi:

*Shirin jonim shikasta, alla,
Jonim senga payvasta, alla.
Sen bolamning bolasi, alla,
Yuragimning qorasi, alla.*

³⁴⁴ Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент, 2009. – Б. 80-81.

³⁴⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 5-ж. – Б. 336

Qora so‘zi alla matnlari tilida qaro shaklida ham qo‘llaniladi. Qora rang ibora tarkibida barqaror qo‘llanilib, yomon niyatli insonni ifodalash uchun qo‘llaniladi. Bu esa o‘zbek lingvomadaniyatida yomonlikning qora rang bilan bog‘liqlikda tasavvur qilinishini ko‘rsatadi:

Bir piyola choylar berib,

Asal bolam, alla.

Ketti yor ko‘ngli qaro,

Jonim bolam, alla.

Qizil rang alla matnlarida qo‘llanilganda bir qancha ma’nolarni aks ettiradi. Qizil rang yoshlikning gullagan davrini ifodalab, bu hayotning yoshlik ko‘rinishini bildirgan.³⁴⁶

Qizil gulim so‘lmasin-o, alla,

Gulimni dushman yulmasin-o, alla.

Gullarni ekkan otang sog‘ bo‘lsin, alla,

Hech kimdan kam bo‘lmasin-o, alla.

Qizil rang sog‘lomlik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ta’minlanganlik belgisi. Sog‘lom insonning ikki yuzi qizil rangga ega bo‘ladi. Farzandga ota-onani kelajakda iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ta’minlovchi shaxs sifatida qaraladi.

Betimning qizili, bolam,

Tilimning uzuni, bolam,

Alla, bolam, alla.

Ko‘k leksemasi xalq tafakkuridagi ikki buyuk makon – yer va osmon yaxlitligining asosiy tarkibiy qismi sifatida qo‘llanilgan. Ya’ni butun koinot, fazo, cheksizlik ma’nosini ifoda etgan:

Ishonmasdan yer-u ko‘kka

Og‘ushimda allalay.

Yuzlarimga tiniq ko‘zgu,

Ko‘zlaringdan aylanay,

Alla, bolam, alla-yo.

Alla matnlarida ko‘k rang motam libosining rangini anglatadi. A.Ashirov ko‘k kiyishni qadimiy turkiy xalqlar e’tiqodiga ko‘ra, marhumlar ruhining Ko‘k tangri ixtiyoriga, ya’ni osmonga chiqib ketishi bilan bog‘laydi.³⁴⁷

³⁴⁶ **Saymanova A.** Qoraqalpoq xalq qO‘shiqlarining lingvomadaniy tahlili): Filol. fan. bO‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Nukus, 2024. – B. 16.

³⁴⁷ **Аширов А.** Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзида қадимий диний эътиқодлар (Фарғона водийси материалари асосида): Тарих фанл. док. ... дисс. – Тошкент, 2008. – Б. 37.

*Bolam ko'ylagi ko'kmidi, alla-yo alla,
Kamarcha bog'i yo'qmidi, alla-yo alla?
Azroillar kelganida-yo, alla,
Sheramardlar yo'qmidi, alla.*

Alla matnlari xalqning milliy-madaniy xotirasini saqlovchi va avloddan avlodga yetkazuvchi muhim manba bo'lib, ranglarning madaniyat bilan bog'liq jihatlarini o'zida namoyon qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, alla matnlaridagi rang bilan bog'liq so'zlar xalqning turmush tarzi, diniy-mifologik qarashlari, oilaviy qadriyatlari va estetik tafakkuri bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Alla matnlaridagi rang bilan bog'liq leksemalarni lingvokulturologik aspektda o'rganish o'zbek xalqining madaniy xotirasi va milliy tafakkurini yoritishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

SHIMOLIY XORAZM GODONIMLARINING ZAMONAVIY TENDENTSIYALARI

Ramatova Ma'mura Gulimboy qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada Shimoliy Xorazmdagi godonimlarning zamonaviy tendentsiyalari tahlilga tortilgan bo'lib, mazkur hududdagi yangi shakllanayotgan godonimlarni nomlash jarayonidagi ijtimoiy-siyosiy, hududiy, milliy, tarixiy va zamonaviy nomlash siyosatining ko'cha nomlariga bo'lgan ta'siri o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *onomastika, godonimlar, godonimik makon, qonunlar, qarorlar.*

Gurlan va Yangibzor manzil obyektlarining zamonaviy nomlar tizimi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, yangi godonimik tizim rivojlanishidagi zamonaviy davr 1991-yildan to hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Chunki mana shu yillar oralig'ida yurtimizdagi mavjud hududlarni qayta qurish uchun oqilona va jiddiy ishlar amalaga oshirilibgina qolmasdan, ko'cha nomlarini o'zgartirish lingvistik-madaniy hodisa sifatida ko'rila boshlandi. Ko'chalarni nomlash jarayoni nafaqat hokimiyat vakolatiga aylanadi, balki jamoatchilik e'tiborining markazida ham bo'ladi. Manzil obyektiga nom berish bo'yicha ommaviy muhokamalar va turli tanlovlar shahar aholisi uchun qiziqish uyg'otadi, ularga ko'chani nomlash bo'yicha o'z takliflarini kiritish imkoniyati beriladi. Keng jamoatchilik tomonidan faol e'tiborning asosiy sababi godonimlarning aholining xohish-

istaklarini yetkazish va amalga oshirish qobiliyati shuningdek shahar aholisining shahar tarixiga hissa qo'shish istagi ham yotadi. O'zbekiston Respublikasining Qonunchilik palatasi tomonidan 2011-yil 4-martda qabul qilingan "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida" qonunga doir talablar [1, 4-5]:

- geografik obyektga eng xos bo'lgan belgilarni aks ettirishi;
- berilayotgan yangi nom mazkur geografik obyekt joylashgan;
- yerdagi geografik obyektlar nomlarining mavjud tizimiga mos tushishi;
- mahalliy aholining fikrini hisobga olishi;
- qoida tariqasida, ko'pi bilan uchta so'zdan iborat bo'lishi;
- viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, aholi punktlariga odamlarning ismi-sharifini berishga, shuningdek ularni tarixiy voqealar sharafiga nomlashga, qoida tariqasida, yo'l qo'yilmaydi.
- ko'chalar, shohko'chalar, mahallalar, maydonlar, bog'larga va aholi punktlarining boshqa tarkibiy qismlariga ayrim odamlar, jamoat arboblari, siyosiy arboblarning ismi-sharifini berishga, qoida tariqasida, yo'l qo'yilmaydi, O'zbekiston tarixida chuqur iz qoldirgan shaxslar bundan mustasno.

Bugungi kunda bizning izlanishlarimizda Gurlan shahrida shahridagi manzil obyektlarining 734 ta Yangibozor shahrining 584 ta nomi mavjud. Ko'rib chiqilayotgan shaharlarning zamonaviy godonimikonida turli xil ijtimoiy va madaniy-tarixiy sharoitlar tufayli turli xil tarkibiy-so'z shakllanishi, tarkibiy – morfologik va tarkibiy – semantik modellar mavjud. Mustaqillikka erishanimizdan keyin geografik hudud nomlarini o'rgaztirish borasidagi say-harakatlar natijasida yurtimizdagi shahar va ularning ichki obyektlari nomlarini o'zgartirish masalalarini ko'rib chiqish uchun komissiyalar tashkil etilishiga olib keldi, bundan asosiy maqsad esa, yo'qolgan nomlarni qaytarish, shahar tarixini saqlab qolish va hududga o'ziga xos milliy rang berishdan iborat edi.

Xorazm viloyati Xalq deputatlari Gurlan tumani Kengashining 2014-yil 21-iyun 30/129-sonli "Gurlan tumanidagi aholi punktlarining tarkibiy qismlariga nom berish va qayta nomlash to'g'risi"da qaroriga asosan 50 ta mahalla fuqarolar yig'ini va 2 ta qishloq fuqarolar yig'ini, 445 ta ko'cha, 1ta xotira xiyoboniga yangidan nomlar qo'yildi. Xalq deputatlari Gurlan tumani Kengashining 2022-yil 10-avgustidagi "Tumandagi ayrim ko'chalarning nomlarini o'zgartirish va nomsiz ko'chalarni qayta nomlash to'g'risi" dagi VI-62-128-12-171-K/22-sonli qaroriga asosan, 222 ta tor va berk ko'chalarga nomlar qo'yildi, hamda, 2023-yil 24- iyuldagi "Tumandagi ayrim ko'chalarni nomlash va qayta nomlash to'g'risi"da VI-83-94-12-171-

K/23-sonli qarorga muvofiq, 22 ta nomsiz ko‘chalarga nom berildi. Bu kabi qaror va qonunlarni ikkinchi tumanda ham ko‘rishimiz mumkin. Xususan, Xorazm viloyati Xalq deputatlari Yangibozor tumani Kengashining 2014-yil 2-dekabrda 30/1-sonli “Yangibozor tumanidagi aholi punktlarining tarkibiy qismlariga nom berish va qayta nomlash to‘g‘risi”dagi qarorlariga asosan, aholi punktlarining tarkibiy qismlari (mahallalar, shohko‘chalar, ko‘chalar, maydonlar, bog‘lar, xiyobonlar)ga nom berish va qayta nomlash masalalari ko‘rib chiqildi. Bu qarorga asosan Yangibozor tumanida 31 ta aholi punktlari va mahallalar nomlari, 381 ta ko‘chalar nomi, 31 ta qabriston nomlariga o‘zgartirilish kiritildi. Bundan tashqari Yangibozor tumani Kengashining 2024-yil 19-iyuldagi VI-98-84-12-178-K/24-sonli qaroriga muvofiq, 32 ta nomsiz ko‘cha nomiga, hamda, 2025-yil 4-iyundagi VII-10-58-12-178-K/25-sonli qaroriga asosan mazkur hududdagi 282 ta nomsiz bo‘lgan tor va berk ko‘chalarga yangidan milliy mafkuramizga mos nomlar qo‘yildi.

Yuqorida keltirilgan qarorlarga muvofiq, yangi nomlar qo‘yilishi yoki o‘zgartirilishi jarayonida:

- tuman arxitektura va qurilish bo‘limi, tuman fuqarolar yig‘inlari bilan birgalikda, tuman bo‘yicha tasdiqlangan yagona zamonaviy milliy dizayn asosida bir oy muddatda geografik obyektlar nomlari qayd qilingan peshlavhalari mazkur hududlarga o‘rnatilishi lozim.

- belgilansinki, geografik obyektlar nomlari qayd qilingan peshlavhalarni o‘rnatish bilan bog‘liq sarf-xarajatlar qonunda belgilangan tartibda mahalliy budjet mablag‘lari va homiylar hisobiga qoplanadi.

- mazkur qaror “Gurlan hayoti”, “Yangibozor ko‘zgusi” gazetalarida e‘lon qilinsin.

Bundan tashqari mazkur ijroda fuqarolar iltimosnomalari bilan murojaat qilishlari ham ko‘zda tutiladi. Ya’ni, bunda fuqarolardan tushgan so‘rov ko‘chalarga nom berish bo‘yicha komissiyaga yuboriladi. Iltimosnoma ma’qullangan taqdirda, bu haqda aholi xabardor qilinadi, shundan so‘ng huquqiy hujjatlar rasmiylashtiriladi. Qarorlar qabul qilish jarayonida qoidalarga rioya qilinishi zarur. Istisnolardan bundan mustasno, taniqli shaxs, davlat yoki jamoat arbobi nomini faqat vafotidan keyin abadiylashtirish mumkin.

Gurlan va Yangibozor shahar ma’muriyati tomonidan amalga oshirilayotgan ishardan asosiy maqsad, yurtimiz tarixiga oid nomlar qo‘yish, tarixiy xotirani va uning kelib chiqishini saqlab qolish, yosh avlodga yurtimizning buyuk tarixi, milliy qadriyatlari va ajdodlar merosini yetkazib berish, shu orqali ularda vatanparvarlik tuyg‘ularini yuksaltirishga

e'tibor qaratilmoqda. Shu sababdan, Shimoliy Xorazmdagi eski ko'cha nomlari quyidagi shaklda o'zgartirildi:

Joylashgan hududi	Eski nomi	Yangi nomi
Gurlan shaharchasi, 2,6-m.f.y.lari	Repin ko'chasi	Nukus nomli ko'chaga
Gurlan shaharchasi, 2-m.f.y.	1-may ko'chasi	Quyoshli yurt nomli ko'chaga
Gurlan shahar markazi	K.Marks ko'chasi	Kulollar nomli ko'chaga
Gurlan shaharchasi, 3-m.f.y.	Lermontov ko'chasi	Cho'lpon nomli ko'chaga
Gurlan shaharchasi, 3,4-m.f.y.lari	Frunze ko'chasi	Muhammad Raximxon Feruz nomli ko'chaga
Gurlan shaharchasi, 6-m.f.y.	Lenin ko'chasi	Mustaqillik nomli ko'chaga
Gurlan shahar markazi	Tereshkova ko'chasi	Nodirabegim nomli ko'chaga
Gurlan shaharchasi, 8,9-m.f.y.	Makarenko ko'chasi	Bog'zor nomli ko'chaga
Gurlan shaharchasi, 9-m.f.y.	Sovetskaya ko'chasi	Umar Xayyom nomli ko'chaga
Gurlan shaharchasi, 10-m.f.y.	Kalinin ko'chasi	Xo'ja Ahmad Yassaviy nomli ko'chaga
Yangibozor tumani Yangibozor shaharchasi	SMU uylari – 7	Bunyodkor nomli ko'chaga
Yangibozor tumani Yangibozor shaharchasi	1-May	Maxmud az-Zamaxshariy nomli ko'chaga

Ushbu nomlar muhim madaniy va mafkuraviy mohiyatni o'zida aks ettiradi va sovet mafkurasi ta'siridan uzoq bo'lgan yangi avlod uchun ma'lum bir qadriyatlar tizimini yaratishga ta'sir qiladi. Ikkinchidan, jamiyatimiz hayotidagi yangi davrining kirib kelishi, allaqachon o'rnatilgan toponimik model (antroponim asosidagi nomlashni) yangicha shaklda qo'llash imkon berdi. Ushbu nominatsiya printsipi hozirda eng samarali hisoblanadi, ammo shuni ta'kidlash kerakki, shubhasiz, mustaqilligimizdan keyingi qo'yilgan godonimik nomlar tizimiga e'tibor beradigan bo'lsak, bunda mavhum tushunchalarga asoslangan nomlar katta qismni tashkil qiladi. Bu kabi hissiy va xarakterologik nomlar chiroyli, eshitilganda yoqimli va amaliy qo'llanish uchun qulaydir. Biroq, barcha tadqiqotchilar

bu fikrga qo'shilmaydilar. Sababi, bu kabi nomlarning paydo bo'lishini aholi punkti xaritasiga mos deb hisoblamaydilar. Chunki bunday nomlar ko'pincha nomlanayotgan obyektning real holati bilan mos kelmasligi mumkin, bu holat aholida nomga nisbatan istehzoli munosabati bilan birga, mazmunga zid bo'lgan norasmiy atamalarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. [2.55-56]. Biroq, yangi qo'yilgan ayrim ko'cha nomlari uning qiyofasiga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, 2014-yilda Gurlan shahri shaharchasi, 5-mahalla fuqarolar yig'inida joylashgan I.Gulmanov nomidagi ko'cha "Yangibog'" nomli ko'chaga o'zgartirilganini ko'rishimiz mumkin. Ushbu nom qo'yilgandan so'ng ushbu hudud obodonlashtirildi, yangi bog' barpo qilindi. Bu esa nomlash jarayonining tabiiy lingvistik, balki ijtimoiy-madaniy va urbanistik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, godonimlarning yangilanishi jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Ularning zamonaviy shakllanish jarayoniga milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, urbanizatsiya hamda ijtimoiy-siyosiy omillar ta'sir ko'rsatmoqda. Godonimlarning tarkibi va nomlanishlaridagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular hududning lingvistik va tarixiy o'rganishda muhim ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar.

1. История названий томских улиц / отв. ред. Г. Н. Старикова. – Томск: Водолей, 1998. - 320 с.
2. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 448-modda. – Toshkent, 2011.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA YURIDIK TERMINLARNI DISKURSIV TAHLIL QILISH MEZONLARI XUSUSIDA

Mahmudov Mirzobek To'rabekovich,
Qo'qonDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Yuridik terminlarni diskursiv tahlil qilish mezonlari masalasi bugungi yurislolingvistika va terminshunoslikning eng dolzarb nuqtalaridan biridir. Chunki yuridik terminni faqat lug'aviy birlik, ya'ni ma'lum bir tushunchaning nomi sifatida talqin qilish yetarli emas; u ayni paytda huquqiy matnning tarkibiy bo'lagi, institutsional muloqotning vositasi, normativ ta'sir mexanizmi va talqin jarayonining tayanch nuqtasi hisoblanadi. Ushbu tezis orqali mazkur masalaga qisqacha to'xtalib o'tilgan.

Kalit soʻzlar: *huquqiy matn, yuridik termin, semantik tuzilish, yurislingvistik tadqiqot, diskursiv tahlil.*

Diskurs tushunchasining oʻzi ham yuridik terminlar tahlilida tayanch kategoriya boʻlib xizmat qiladi. N.Xursanov diskursni sharhlarkan: *“Diskurs lingvistik muloqotning dinamik, vaqt boʻyicha yuzaga keladigan xarakterini namoyon qiladi”*, – deb yozadi.³⁴⁸ Bu fikr yuridik terminlarni tahlil qilishda nihoyatda muhim, chunki qonun matnidagi termin maʼnosi statik lugʻaviy izoh bilan tugamaydi; u normativ matn ichidagi qoʻllanishi, boshqa birliklar bilan aloqasi va huquqiy vaziyatga koʻra faol maʼno kasb etadi. Xuddi shu manbada *“Diskurs bajarayotgan kommunikativ vazifasi jihatdan tizimlashgan va muloqot vaziyatiga moslashgan nutqiy qurilmadir”* degan taʼrif ham beriladi.³⁴⁹ Demak, yuridik terminni diskursiv tahlil qilishning birinchi mezonining kommunikativ-vaziyatli tabiati bilan bogʻliq boʻlib, terminni matndan ajratilgan holda emas, balki muayyan normativ nutqiy qurilma tarkibida kuzatishni talab etadi. Shu asosda aytish mumkinki, “manfaatlar toʻqnashuvi”, “shaxsiy manfaatdorlik”, “yaqin qarindosh”, “deklaratsiya” kabi birliklar faqat atama emas, balki normativ vaziyatni tashkil qiluvchi diskursiv markazlardir.

Birinchi mezon sifatida kontekstual-diskursiv mezonni ajratish mumkin. Bu mezonga koʻra, yuridik terminning maʼnosi uni oʻrab turgan matn, normativ vaziyat va qoʻllanish sferasida ochiladi. Huquq sohasi esa aynan uzluksiz va yuqori darajada tartibga solingan matnlar sohasi boʻlgani uchun undagi terminlarni kontekstdan ajratib tekshirish xatoga olib keladi. Yuridik terminning qaysi modda, qaysi band, qaysi normativ vazifa doirasida qoʻllanganini bilmasdan turib uning haqiqiy semantik chegarasini aniqlab boʻlmaydi. Shu bois diskursiv tahlilda terminning chap va oʻng konteksti, definitson qamrovi, izohlovchi birliklar, havola beruvchi birliklar, modallik vositalari va normativ formulalar bilan aloqasi alohida koʻrib chiqiladi. Kontekstual mezon ayniqsa bir soʻzning umumisteʼmol maʼnosi bilan huquqiy maʼnosi oʻrtasidagi farqni ajratishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ikkinchi muhim mezon funksional-pragmatik mezondir. Diskursiv yondashuvda yuridik terminlarning asosiy vazifasi faqat nomlash emas, balki normativ taʼsir koʻrsatish, tartibga solish, cheklash, majbur etish, izohlash va huquqiy oqibatni ishga tushirishdan iborat deb qaraladi.

³⁴⁸ **Xursanov N.I.** Dramatik diskurs: kognitiv, pragmatik, lingvokulturologik tavsif (ingliz va Oʻzbek tillari chogʻishtiruvda): filologiya fanlari doktori (DSc) diss. avtoref. – Fargʻona, 2024. – B. 15.

³⁴⁹ Oʻsha manba, Oʻsha joy.

N.Xursanov o‘z tadqiqotida diskurs tahlilida “diskursiv, kontekstual-situativ, pragmatik, kommunikativ-pragmatik” usullardan foydalanilganini qayd etadi.³⁵⁰ Bu metodlar yuridik terminlarga ham to‘liq tatbiq etilishi mumkin, chunki qonun matnidagi har bir termin ma’lum pragmatik yuklama bilan keladi. Masalan, “manfaatlar to‘qnashuvi” terminining qo‘llanishi nafaqat holatni nomlaydi, balki keyingi deklaratsiya, xabardor qilish, cheklov va javobgarlik mexanizmlarini faollashtiradi. Demak, pragmatik mezon terminning matndagi illokutiv kuchini, ya’ni u orqali qanday normativ amal bajarilayotganini ochib beradi. Termin ayrim hollarda belgilaydi, ayrim hollarda chegaralaydi, ayrim hollarda esa huquqiy baholash mezonini belgilaydi. Shu sababli diskursiv tahlilda terminning semantik yadrosi bilan birga uning pragmatik samarasi ham ko‘rilishi zarur.

Huquqiy diskursning institutsional tabiati ham alohida mezon sifatida ko‘riladi. E.R.Novikova, O.G.Polyakov va N.V.Hausmann-Ushkova “Юридический дискурс рассмотрен в качестве разновидности институционального дискурса”, – deb yozadilar.³⁵¹ Bu qarash yuridik termin tahlilida ishtirokchilar rolini hisobga olish kerakligini ko‘rsatadi. Qonun chiqaruvchi, huquqni qo‘llovchi organ, ekspert, mansabdor shaxs, fuqaro yoki tashkilot bir xil terminni turlicha pragmatik nuqtadan qabul qiladi. Institutsional mezon shu rol va maqomlar tufayli terminning talqin chegaralari qanday belgilanishini o‘rganadi. Qonunda berilgan termin definitsiyasi, sud amaliyotidagi talqin va huquqni qo‘llashdagi operativ ma’no bir-biridan uzilmagan holda tahlil qilinishi kerak. Yuridik terminning diskursiv tabiatini aynan institutsional kommunikatsiya ochadi: termin alohida shaxsiy nutq uchun emas, balki huquqiy tizim ichidagi muvofiqlashtirilgan muloqot uchun xizmat qiladi. Shu ma’noda terminni diskursiv tahlil qilish uning faqat til birligi emas, balki institutsional amal vositasi ekanini ko‘rsatadi.

Uchinchi mezon sifatida definitсион-semantik mezonni ko‘rsatish lozim. Yuridik terminlar odatda aniq ta’rifga ega bo‘lishi, o‘z terminologik maydoni ichida imkon qadar bir ma’nolilikka intilishi va huquqiy talqinda noaniqlikka o‘rin qoldirmasligi kerak. N.S.Gromova terminning asosiy belgilarini sanab, ular qatoriga “системность”, “наличие дефиниции”, “тенденции к моносемичности”, “отсутствие экспрессии”,

³⁵⁰ Xursanov N.I. Dramatik diskurs: kognitiv, pragmatik, lingvokulturologik tavsif (ingliz va O‘zbek tillari chog‘ishtiruvda): filologiya fanlari doktori (DSc) diss. avtorefi. – Farg‘ona, 2024. – B.9.

³⁵¹ Novikova E.R., Polyakov O.G., Hausmann-Ushkova N.V. Yuridicheskiy diskurs kak predmet izucheniya i prepodavaniya na zanyatiyakh po inostrannomu yazyku spetsial’nosti // Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki. – 2020. – T. 25, № 189. – S. 31.

“стилистическая нейтральность”ni kiritadi³⁵². Bu belgilar yuridik terminlarni diskursiv tahlil qilishda ham bosh mezonlardan biri bo‘lib qoladi. To‘rtinchi mezon struktur-nominativ mezondir. Bu mezon yuridik terminning qanday shakllangani, sodda yoki murakkabligi, birikmali yoki ko‘p komponentli bo‘lishi, tarkibiy qismlarining semantik vazifasi bilan bog‘liq. I.Ermatov “*Terminologik tizimlar tarkibining asosiy qismini birikma terminlar tashkil etadi*”, – deb yozadi.³⁵³ Yuridik terminlar uchun bu kuzatuv ayniqsa dolzarb, chunki ko‘p huquqiy tushunchalar bir so‘z bilan emas, balki “normativ-huquqiy hujjat”, “mansabdor shaxs”, “manfaatlar to‘qnashuvi”, “yaqin qarindoshlar”, “shaxsiy manfaatdorlik” kabi ko‘p komponentli nomlar bilan ifodalanadi. Diskursiv tahlilda bunday birikmali terminlarning har bir komponenti ma’no yuklaydi va huquqiy aniqlikni ta’minlaydi.

Demak, dissertatsiya materiali sifatida qonun matni tanlangan taqdirda, tahlil mezonlari ham aynan qonunchilik subdiskursiga mos ravishda tanlanishi lozim: bunda terminning definitivligi, normativ aniqligi, ichki izchilligi, intertekstual bog‘lanishi va bajaradigan tartibga soluvchi funksiyasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu sababli “yuridik terminlarni diskursiv tahlil qilish mezonlari” deganda umumiy filologik mezonlar emas, balki huquqiy kommunikatsiyaning institutsional va normativ xususiyatlarini hisobga oladigan maxsus mezonlar tizimi tushunilishi kerak.

ATOQLI OTLAR VA ONOMASTIKA TASNIFI

Muydinova Nigora Usmonjonovna,

Farg‘ona davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Frazologik birliklarning o‘ziga xos jihatlarini hisobga olgan holda, shuni ta’kidlash lozimki, har qanday tilning frazeologik manbalari xilma-xil va o‘ziga xosdir. Shaxsiy ismlar har qanday tilning leksik tizimining tarkibiy qismidir. Ushbu maqolada onomastikaning tarmog‘i antroponimikani tarmog‘iga oid tasniflar yoritilib berilgan.

Kalit so‘zlar: *onomastika, etnografiya, antroponim, zoonimika, etnonimika, kosmonimika, frazeologik birlik.*

³⁵² Gromova N.S. Yuridicheskiy termin v pravovom pole i za ego predelami // Yurislingvistika. – 2019. – № 13 (24). – S. 6. – DOI: 10.14258/leglin(2019)1301

³⁵³ Ermatov I. O‘zbek tilshunoslik terminologiyasi: monografiya. – Toshkent: TURON-IQBOL, 2021. – B. 59.

Shaxsiy ismni tilning alohida kichik tizimi sifatida anglash keng e'tirof etilgan: ular o'z xususiyatlarining to'liq majmuasida o'ziga xos qonuniyatlari bo'lgan mustaqil sohani tashkil qiladi. Shaxsiy ismlar, o'ziga xos madaniy-tarixiy va lingvistik indekslar sifatida ishlaganda, ma'lum leksik qatlam uchun eng obro'li tushunchalarni aks ettiradi va ong, madaniyat va tilni kompleks o'rganish uchun qulay shart-sharoit yaratadi.³⁵⁴

Ma'lumki, atoqli otlarga qiziqish o'tmishda ham bo'lgan. Kishi ismlari, joy nomlarining paydo bo'lishi, etnografiyasi, ma'no va etimologiyasi haqida tarixiy yozma manbalarda anchagina qiziqarli fikrlar mavjud. Ammo atoqli ot materiallarini tizimli va izchil ravishda to'plash, ularni ilmiy asoslarda keng ko'lamda tahlil qilish o'zbek filologiyasida o'tgan asrning 60-yillaridan boshlandi. Bu boradagi ilk qadamlar H.Hasanov, T.Nafasov, E.Begmatovlarning tadqiqotlarida o'z ifodasini topdi. Keyingi yillarda o'zbek nomshunosligi, ayniqsa, uning toponimika, antroponimika, etnonimika sohalari jadal rivojlandi.

Endilikda o'zbek antroponimlarining materiallari qoniqarli ravishda to'plangani va tadqiq qilingani, deyarli barcha viloyatlar, bir qator tumanlar toponimiyasi monografik tarzda o'rganilganini qayd etish mumkin. O'zbek tilshunosligida onomastik tadqiqotlar ko'lamining kengaya borishi bu ilmiy sohaning rivoji, shakllanishi va ravnaq topishiga olib keldi.

O'tgan davr davomida o'zbek ismlari va toponimlarini o'rganishga bag'ishlangan doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi, o'nlab monografiya, to'plam va risolalar, ko'pgina maqolalar e'lon qilindi. Bularning barchasi o'zbek onomastikasi hozirda tilshunoslikning rivoj topgan o'ziga xos ilmiy yo'nalishi ekanidan dalolat beradi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, kishi atoqli otlari, toponimlari va etnonimiyasiga munosabat tubdan o'zgardi. Endilikda bu nomlar nafaqat lisoniy material, balki xalq tarixi, madaniyati va ma'naviyatining nodir merosi sifatida ham e'zozlanadigan va o'rganiladigan bo'ldi. Natijada o'zbek onomastikasining tadqiq yo'nalishlari yanada kengaydi va nufuzi oshdi. O'zbek nomshunosligining paydo bo'lishi va zamonaviy ilmiy soha sifatida shakllanishi bu sohaning o'ziga xos ilmiy terminologiyasining yaratilishi hamda uning rivoji va takomiliga sabab bo'ldi.

Atoqli otlarning paydo bo'lishi, rivoji ko'pgina lisoniy va nolisoniy omillar bilan bog'liqdir. Shu sababli atoqli otlar tadqiqotchisi nomlarni tahlil qilishda tilshunoslikdan tashqari boshqa fanlarning ilmiy usullaridan, ular erishgan yutuqlardan foydalanadi. Ushbu hol onomastika sohasining boshqa

³⁵⁴ **Isakova L.D.**, Vestnik MGLU, 2016.

ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan munosabatini yuzaga keltiradi. Ushbu munosabatni quyidagilarda aks etganini ko'rish mumkin: toponimika va leksikologiya, toponimika va etimologiya, toponimika va dialektologiya, toponimika va geografiya, toponimika va lug'atshunoslik, toponimika va leksikografiya, toponimika va tarix, toponimika va kartografiya, onomastik statistika kabi..

Atoqli otlarni o'rganish bilan bog'liq tahlil usullarini uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Onomastik nazariyalarga daxldor terminlar: ilmiy toponimika, onomastik yo'nalish, onomastik tekshirishlar, tarixiy nomlarni tiklash printsiplari, tarixiy-etimologik yo'nalish, toponimika metodologiyasi, toponimik qonuniyatlar, xususi toponimika, umumiy toponimika kabi.

2. Atoqli otlarni o'rganishning ilmiy yo'nalishlari: ismlar etnografiyasi, kartografik toponimika, onomastik leksikografiya, toponimik atlas, toponimik leksikografiya, toponimlarni kompleks o'rganish, toponimlarning tarixiy-etimologik tadqiqi, toponimlarning ensiklopedik lug'ati, toponimlarning etimologik lug'ati, toponimlarning etimologik tadqiqi va b.

3. Ilmiy tadqiq usullari: toponimik klassifikatsiya // onomastik tasnif, toponimik klassifikatsiya // toponimik tasnif, toponimik qatlamni belgilash, xronologik tasnif, ekstralingvistik klassifikatsiya, estetik tasnif va b. Nominatsiya tushunchalari. Nomlash shunchaki o'zicha yuz beradigan (stixiyali) hodisa bo'lmasdan, o'ziga xos murakkab lisoniy va nolisoniy qonuniyatlarga, ehtiyoj va talablarga javob berishi lozim bo'lgan jarayondir.

Ushbu jarayonning xususiyatlari onomastik tadqiqotlarda muayyan terminlar bilan yuritiladi:

1. Nomlash (nominatsiya) tushunchasini umumiy tarzda ifoda etuvchi terminlar: atash, nomlash, atash sistemasi, atash funksiyasi, ism berish, nominatsiya, onimizatsiya, onomastik nominatsiya, nominatsion sistema, nomlash madaniyati, nomlash san'ati.

2. Nomlash usuli bilan bog'liq tushunchalar: to'rt nasabgacha atash, olti nasabgacha atash, urug' nomiga nisbat berish, laqab bilan atash, obyektlarni yakka tarzda nomlash, ota tomonidan atash, rasmiy nomlash, atashning arabcha usuli, ikki nom bilan atash, kishilar sharafiga nomlash, ko'pnomlilik, qo'shnomlilik.

3. Nomlanish jarayoni va qonuniyatlari: toponimizatsiya – turdosh so'z apellyativning o'z vazifasini o'zgartirib atoqli ot tizimiga o'tishi, joy nomiga aylanishi. Fitonimizatsiya – apellyativ o'simlikning atoqli otga o'tish jarayoni.

O'zbek onomastikasining tarmoqlari: Antroponimika – nomshunoslikning kishi ismlarni o'rganuvchi bo'limi.

Toponimika – nomshunoslikning joy nomlarini o'rganuvchi sohasi. Oronim (tog', qir, tepa, cho'qqi, davon v.b. atoli otlari), gidronim (okeanlar, daryolar, ko'llar, dengizlar, kanallar, soylar v.b. atoli otlari), xoronim (cho'lliklar, qumliklar, tabiiy o'rinlar atoli otlari), oykonim (shahar, qishloq, mahalla v.b. atoli otlari), ekklezonim (machit, cherkov, monastir v.b.), dromonim (yerosti, yerusti, suvosti va suvusti yo'llarining atoli otlari), nekronim (mozor, qabriston va shu tip muqaddas qadamjoylar atoli oti).

Kosmonimika – nomshunoslikning kosmik fazodagi joylashgan samoviy obyektlarini o'rganuvchi sohasi.

Zoonimika – nomshunoslikning hayvonlarga qo'yilgan atoli otlarini o'rganuvchi tarmog'i.

Etnonimika – har qanday etnos (urug', qabila, elat, xalq, millat va b.)ning nomi.

Etnonimika – nomshunoslikning, shuningdek, tarix, etnografiya fanlarining etnonimlarini tadqiq qiluvchi soha.

Kompaniya va tashkilot nomlari: Mercedes, Ford Motor Company, Johnson&Johnson.

Badiiy asarlarning nomlari: Alpomish, Tohir va Zuhra, Oliver Twist, Jeyn Eyrr

Antroponim – bu shaxsga uning identifikatsion belgisi sifatida rasmiy berilgan atoli otdir (yoki barcha mumkin bo'lgan variantlarni o'z ichiga olgan ism to'plami).

Antroponimlar tushuncha ma'nosiga ega bo'lib, uning asosida obyektlar toifasi, sinfi haqidagi tasavvur yotadi. Ushbu ma'noga odatda quyidagi belgilar xosdir:

- 1) antroponim egasi inson ekanligini ko'rsatadi;
- 2) milliy til jamoaga mansub ekanligini ko'rsatadi;
- 3) insonning jinsini ko'rsatadi.

Yagona va ko'plik antroponimlar mavjud. Til ongida kollektiv tomonidan ma'lum bir odam bilan afzalroq bog'lanmagan ismlarga ko'plik deyishadi. Ular shunisi bilan ajralib turadiki, ular bitta sohani aniq belgilaydigan kommunikativ soha cheklangan. Shuning uchun ularni kengroq muloqot doirasiga kiritishda albatta aniqlovchi kontekst hamroh bo'lishi kerak. Yagona antroponimlar esa ko'p odamga tegishli bo'lishi mumkin bo'lsa-da, asosan ma'lum bir inson bilan bog'liq bo'lganlardir.

Laqabli shaxslar – antroponim turi, atrofdagilar tomonidan insonga uning xarakter xususiyati, hayoti bilan bog‘liq vaziyatlar yoki qandaydir o‘xshashlikka ko‘ra berilgan qo‘shimcha ism. Laqabni norasmiy, ifodali-tasviriy yoki hissiy-baholovchi ism sifatida tasvirlash mumkin. U antroponimga qo‘shimcha yoki uning o‘rniga ishlatiladi, shuningdek insonning bir nechta laqabga ega bo‘lishi mumkin.

a) vaziyatga bog‘liq (ma‘lum bir nutqiy vaziyatda ma‘lum bir sabab bilan yuzaga keladigan, ko‘pincha shaxsning ismi noma‘lum bo‘lganda yoki ahamiyatsiz bo‘lganda, lekin odamni boshqalardan qandaydir tarzda ajratib ko‘rsatish talab etilganda, kishiga shunday qisqa tavsif berish usulini o‘z ichiga oladi, aks holda bu tavsifni kengroq ifoda etish talab qilinishi mumkin bo‘lgan)

b) vaziyatga bog‘lik bo‘lmagan (turdosh ot, odamning doimiy xususiyatlariga yaqinroq ettiradi (Nosey – Nosatik) yoki odamning tasodifiy xususiyatlari yoki turli vaziyatlarga asoslangan, turli vaziyatlarda odamga mahkamlanuvchi (the “It Girl”- S. Kingning "It" “U” deb nomlangan romani asosida suratga olingan filmda bosh rolni ijro etgan amerikalik kino aktrisasi K. Bou,) bu ulkan mashhurlikka erishgan insonlarning ismlari. Ular qo‘shimcha kontekstni talab qilmaydi, chunki ularning muloqot sohasi – butun til jamiyati.

Atoqli otlar har qanday tilning leksik tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu – leksiko-grammatik nuqtayi nazardan ot kategoriyasiga tegishli bo‘lgan alohida so‘zlar sinfi. Muloqotga bo‘lgan ehtiyoj atq‘li otlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. “Birinchi ism-shariflar inson jamiyatining eng dastlabki hujayralari paydo bo‘lishi bilan yuzaga keldi, zamonaviy insonning uzoq ajdodi o‘z qavmdoshlari eng oddiy tovush kombinatsiyalari bilan belgilash zaruratini his qilganida”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E. O‘zbek ismlari. – Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1991.
2. Begmatov E.A. O‘zbek ismlari imlosi. – Toshkent: Fan, 1972.
3. Imlo lug‘ati. Maktab o‘quvchilari uchun. Tuzuvchilar: Abdullaev Yo‘ldosh, Omilxonova Musharraf, Zufarova Sayyora. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
4. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi Sh.Sh.Shoadurahmonov tahriri ostida. – Toshkent: Fan, 1976.

TIL TARAQQIYOTIDA NEOLOGIZMLAR TAHLILI

Samandarova Nilufar,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti o'qituvchisi,

Quramboyeva Gulzoda,

talaba

Annotatsiya. Maqolada neologizmlar va ularning til taraqqiyotidagi o'рни yoritilgan. Neologizmlar jamiyat, ilm-fan va texnologik rivojlanish natijasida paydo bo'ladigan yangi so'zlar sifatida ko'rib chiqilib, ularning leksik, semantik, o'zlashma va sleng turlari misollar bilan izohlangan. Shuningdek, tilshunos olimlar qarashlari va zamonaviy hamda adabiy asarlardagi neologizmlar tahlil qilingan. Umuman, neologizmlar tilning boyishi va rivojlanishida muhim omil ekani ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *tillshunoslik, til tarraqiyoti, umumxalq neologism, okkazional neologism, sleng, estetik effet, texnologiyalar, semantik va leksik neologizmlar, o'zlashma neologism.*

Annotation. This text examines neologisms and their role in language development. Neologisms are viewed as new words that emerge as a result of social, scientific, and technological progress. Their lexical, semantic, borrowed, and sleng types are explained with examples. The views of linguists are also discussed, along with an analysis of neologisms in modern and literary works. Overall, it is emphasized that neologisms play an important role in enriching and continuously developing a language.

Keywords: *linguistics, language development, common-use neologisms, occasional neologisms, sleng, aesthetic effect, technologies, semantic and lexical neologisms, borrowed neologisms.*

Til – jamiyat bilan birga yashovchi, doimiy ravishda o'zgarib va boyib boruvchi ijtimoiy hodisadir. Jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan, texnologiya va madaniyatdagi yangiliklar til lug'at tarkibining kengayishiga sabab bo'ladi. Shu jarayonda tilda yangi so'zlar – neologizmlar paydo bo'ladi. Neologizmlar muayyan davrning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi muhim til birliklaridan biridir. Rus tilshunosi D.E.Rozental

neologizmlarni “tilning yangi tushunchalarni ifodalash ehtiyojidan tug‘ilgan so‘zlar” deb ta’riflaydi³⁵⁵.

O‘zbek tilshunosligida ham tilning boyishi va yangilanishi jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq ekani ta’kidlanadi. Jumladan, akademik A. Hojiyev tilning lug‘at boyligi xalq hayotidagi o‘zgarishlar bilan uzviy aloqador ekanini qayd etadi³⁵⁶. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida “internet”, “sun’iy intellekt”, “blogger”, “prompt” kabi ko‘plab yangi birliklar nutqimizga kirib kelmoqda. Bu esa neologizmlarning zamonaviy til taraqqiyotidagi o‘mini o‘rganishni yanada dolzarb qiladi.

Tilshunos olimlar neologizmlarning yuzaga kelishini jamiyat ehtiyojlari bilan bog‘laydilar. Ferdinand de Sossyur tilni ijtimoiy hodisa sifatida baholab, undagi har qanday o‘zgarish jamiyat hayotidagi yangilanishlar bilan aloqador ekanini ko‘rsatadi³⁵⁷. Haqiqatan ham, yangi texnologiyalar, siyosiy jarayonlar yoki madaniy oqimlar natijasida tilda yangi tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar shakllanadi. Masalan, XX asrda “kosmonavt”, “kompyuter” singari birliklar paydo bo‘lgan bo‘lsa, XXI asrda “neyrotarmoq”, “chat-bot”, “kripto” kabi neologizmlar faol qo‘llanmoqda.

Tilshunos N. M. Shanskiy neologizmlarni tilning lug‘at tarkibini boyituvchi asosiy vositalardan biri deb hisoblaydi. Uning fikricha³⁵⁸, yangi so‘zlar dastlab yangilik bo‘lib tuyuladi, keyinchalik esa faol iste’molga kirib, odatiy qatlarga o‘tadi. Masalan, bir vaqtlar “televizor” yoki “internet” ham neologizm bo‘lgan, bugun esa ular umumxalq tilining ajralmas qismidir.

O‘zbek tilshunosi A. Hojiyev esa o‘zlashma neologizmlar masalasiga alohida e’tibor qaratib, xorijiy so‘zlarni qabul qilishda milliy til me’yorlarini saqlash muhimligini ta’kidlaydi. Darhaqiqat, “trend”, “gadget”, “covorking” kabi so‘zlar nutqda keng qo‘llanayotgan bo‘lsa-da, ularga muqobil milliy variantlar yaratish til madaniyati uchun ahamiyatlidir.

Shuningdek, yoshlar nutqida paydo bo‘layotgan “krash”, “vayb”, “xeyt” kabi sleng neologizmlar ham tilning zamonaviy qatlamini ko‘rsatadi. Tilshunoslarning fikricha, bunday birliklar tilning jonli rivojlanishidan dalolat bersa-da, ularni adabiy nutqda me’yor asosida qo‘llash zarur. Shu

³⁵⁵ **Rozental D. E. va Telenkova M. A.** “Lingvistik terminlar lug‘at-ma’lumotnomasi”. O‘qituvchilar uchun qo‘llanma. 2-nashr, tuzatilgan va to‘ldirilgan. Moskva, “Prosveshcheniye”, 1976-yil. 543 bet.

³⁵⁶ **Hojiyev A.** O‘zbek tili leksikologiyasi. –Toshkent: O‘qituvchi, 1981

³⁵⁷ **Saussure, Ferdinand de.** Cours de linguistique générale. – Paris **1916**

³⁵⁸ **Шанский Н. М.** Лексикология современного русского языка. – Москва, 1964.

bois neologizmlar bir tomondan tilni boyitsa, ikkinchi tomondan, adabiy til me'yorlarini saqlash masalasini ham kun tartibiga olib chiqadi.

Tilda rivojlanayotgan yana bir nechta neologizmlar bugungi kunda ofis shchilari tomonidan taklif qilinmoqda. Bularga misol “clavardage”(chat) “témoin” (kompyuter tizimida biror jarayon, holat yoki xatolikni ko'rsatuvchi signal yoki nazorat belgisi), “phishing” (fishing-bu internetda email yoki xabar orqali karta raqamini ulab olishi), “infonuagique” (bulutli hisoblash), “baladodiffusion” (internet orqali audio yoki video dasturlarni epizodlar shaklida tarqatish va tinglash), “mot-clic” (ijtimoiy tarmoqlarda # belgisi bilan yozilib, mavzuni guruhlash yoki qidirishni osonlashtiruvchi kalit so'z), “clickbait” (e'tiborni tortish uchun ataylab qiziqtiruvchi yoki bo'rttirilgan sarlavha. Maqsad-foydalanuvchini havolani bosishga undash), “pourriel” (keraksiz, ommaviy yoki reklama mazmunidagi elektron xabarlar), va divulgâcher (buzmoq) kiradi³⁵⁹.

Neologizmlar paydo bo'lish usuli, yasaliş xususiyati va qo'llanish doirasiga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi. Bu tasnif tilning boyib borish jarayonini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Avvalo, paydo bo'lish usuliga ko'ra neologizmlar leksik va semantik turlarga ajratiladi. Leksik neologizmlar tilga mutlaqo yangi so'z sifatida kirib keladi yoki boshqa tillardan o'zlashadi. Masalan, “internet”, “selfi”, “kriptoalyuta”, “neyrotarmoq” “podcast”, “startup” kabi so'zlar shular jumlasidandir. Semantik neologizmlar esa mavjud so'zning yangi ma'no kasb etishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, “sichqoncha” so'zi kompyuter qurilmasini, “bulut” esa ma'lumot saqlash tizimini ifodalash uchun ishlatiladi.

Yasaliş usuliga ko'ra neologizmlar so'z yasash jarayoni orqali hosil bo'lgan, o'zlashma va muallif neologizmlariga bo'linadi. So'z yasash orqali hosil bo'lgan neologizmlar tilning ichki imkoniyatlari asosida yaratiladi. Masalan, “blogger”, “layk bosmoq”, “yuklamoq”, “videomuloqot”, “obunachi” kabi so'zlar bunga misol bo'la oladi. O'zlashma neologizmlar esa boshqa tillardan kirib kelgan yangi so'zlardir: “trend”, “gadget”, “covorking”, “fudkort” shular jumlasidandir. Muallif yoki okkazional neologizmlar esa yozuvchi va shoirlar tomonidan badiiy maqsadda yaratilgan individual so'zlardir, ular ko'pincha umumxalq tiliga singib ketmaydi.

Qo'llanish doirasiga ko'ra neologizmlar umumxalq, kasbiy va jargon-slang qatlamlariga ajratiladi. Umumxalq neologizmlar keng omma

³⁵⁹ Office québécois de la langue française. Grand dictionnaire terminologique. Québec, 1977

tomonidan ishlatiladi va tushunarli bo'ladi, masalan "smartfon", "internet". Kasbiy neologizmlar esa ma'lum soha doirasida qo'llanadi, masalan "kvant kompyuteri", "freelancer". Jargon va sleng neologizmlar esa asosan yoshlar yoki muayyan ijtimoiy guruhlar nutqida uchraydi, masalan "cimer", "mec", "challenge", "story"

Shunday qilib, neologizmlar tilning turli qatlamlarida paydo bo'lib, uning doimiy rivojlanishi va boyishiga xizmat qiladi. Neologizmlar tilni boyitish va uni tirik saqlash uchun juda muhimdir. Neologizmlardan, shuningdek, so'z boyligining xilma-xilligi va tilning boyligidan foydalanib, estetik effekt yaratish uchun ham foydalanish mumkin.

Xulosa shuki, neologizmlar tilni rivojlantiradi va vaqt o'tib xalqning fikr va maqsadlarini ifodalashda muhim omil sifatida xizmat qiladi.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, РЕПРЕЗЕНТИРУЮЩИХ КОНЦЕПТ «ДРУЖБА» В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Вайсова Азиза Хамиджон кизи,

Соискатель (самостоятельный исследователь)

Каракалпакского государственного университета
имени Бердаха

Каримходжаев Ниетбай Шарипович,

кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой
русского языка и литературы Каракалпакского государственного
университета имени Бердаха

Аннотация. В работе рассматриваются паремиологические единицы русского и узбекского языков, отражающие концепт «дружба». Проведён сопоставительный анализ, выявляющий универсальные и национально-специфические особенности. Установлено, что пословицы отражают основные моральные ценности и регулируют межличностные отношения.

Ключевые слова: паремиология, дружба, пословицы, сопоставительный анализ, лексико-семантический аспект, концепт.

Abstract. This study examines paremiological units reflecting the concept of "friendship." A comparative analysis is conducted to identify universal and culture-specific features. The findings show that proverbs convey key moral values and regulate interpersonal relationships.

Keywords: *paremiology, friendship, proverbs, comparative analysis, lexico-semantic aspect, concept.*

Паремиология – это раздел лингвистики, изучающий пословицы, поговорки и другие устойчивые народные изречения, отражающие жизненный опыт, культурные ценности, нравственные нормы и мировоззрение народа. Термин происходит от греческого слова *paroimia* – «пословица».

Как самостоятельная научная дисциплина паремиология исследует:

- структуру паремий (лексическую, грамматическую, синтаксическую);
- семантику и типы значений;
- происхождение и историческое развитие;
- функции в обществе (воспитательную, оценочную, регулятивную);
- национально-культурную специфику;
- сопоставление паремий разных языков.

Паремиология тесно связана с фразеологией, этнолингвистикой и культурологией, отражая проверенные временем представления о дружбе и межличностных отношениях.

Проблемы паремиологии получили широкое освещение в трудах российских и советских учёных. Значительный вклад внёс В.М.Мокиенко, автор фундаментальных работ: «Славянская паремиология», «Большой словарь русских пословиц и поговорок» и др.

Г.Л.Пермяков исследовал структурные и семантические особенности паремий, заложив основы типологического анализа. Существенное значение имеют труды В.И.Даля («Пословицы русского народа»).

Также значительный вклад внесли: В.П.Жуков, А.А.Потебня, И.М.Шанский, Т.Г.Никитина, А.Н.Баранов, Д.О.Добровольский.

Национально-культурную семантику изучали: Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, В.П.Берков, Т.В.Балашова.

В узбекском языкознании важную роль сыграли: Х.Х.Дониёров, Н.Махмудов, Б.Назаров, Ш.Рахматуллаев, С.И.Корабоев, М.Мирзаев, Г.А.Аминова, Ф.М.Тошмурадова, Д.Х.Джураев, У.Турсунова. Сопоставительные исследования проводил Ш. Алимов.

Пословицы о дружбе отражают социальные нормы и ценности общества. В них чётко разграничиваются понятия истинной и мнимой дружбы.

Истинная дружба ассоциируется с:

- верностью,
- взаимопомощью,
- искренностью.

Мнимая дружба, напротив, связана с:

- корыстью,
- лицемерием,
- временной выгодой.

Таким образом, паремии выполняют нормативную функцию, регулируя межличностные отношения.

Сопоставительное изучение паремиологических единиц русского и узбекского языков.

Сопоставительное изучение паремий позволяет глубже понять специфику национального менталитета.

Пословицы о дружбе:

- отражают жизненный опыт народа,
- фиксируют моральные нормы,
- выступают элементами коллективной памяти.

Значение сопоставительного анализа.

Сопоставительный анализ важен для выявления:

- универсальных черт (общечеловеческие ценности),
- национально-специфических особенностей.

Э.А.Железнякова отмечает, что русские и узбекские пословицы обладают сходными когнитивными признаками.

Современные сопоставительные исследования.

Э.О.Сафронов провёл семантико-стилистический анализ пословиц. Ж.Т.Хамроева исследовала тему дружбы и вражды. Г.А.Джалилова изучала афоризмы о дружбе. Н.Шамуратов анализировал пословицы, связанные с концептом «дружба».

Это делает паремиологию перспективным направлением современной лингвистики.

Э.О.Сафронов провёл семантико-стилистический анализ пословиц.

Ж.Т.Хамроева исследовала тему дружбы и вражды. Г.А.Джалилова изучала афоризмы о дружбе. Н.Шамуратов анализировал пословицы, связанные с концептом «дружба».

Это делает паремиологию перспективным направлением современной лингвистики.

Использованные литературы:

1. Мокиенко В. М. *Славянская паремиология*.
2. Пермяков Г. Л. *Основы паремиологии*.
3. Даль В. И. *Пословицы русского народа*.
4. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. *Язык и культура*.
5. Шанский И. М. *Фразеология современного русского языка*.
6. Махмудов Н. *Ўзбек тили семантикаси*.
7. Рахматуллаев Ш. *Ўзбек тилишунослиги асослари*.
8. Алимов Ш. *Сопоставительная паремиология*.

**ONA TILI DARSLARI SAMARADORLIGINI
OSHIRISHDA RAQAMLI TA'LIM
TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH
METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH**

Eliboyev Islom,

Guliston davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Tezisdagi boshlang'ich ta'limda ona tili darslari samaradorligini oshirishda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish masalalari tajriba-sinov ishlari asosida yoritilgan. Zamonaviy interaktiv metodlar – gamification, flipped classroom, digital storytelling, microlearning kabi yondashuvlarning o'quvchilarning bilim darajasi, nutqiy kompetensiyasi va darsga qiziqishiga ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan darslar an'anaviy usullarga nisbatan samaraliroq ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, ona tili, boshlang'ich ta'lim, pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, multimediya, kompetensiya, innovatsiya, ta'lim samaradorligi.

Ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish bugungi kunda eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'limda ona tili darslari orqali o'quvchilarning savodxonligi va nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda innovatsion yondashuvlarga ehtiyoj ortib bormoqda.

An'anaviy metodlar o'quvchilarning faolligini to'liq ta'minlay olmaydi. Shu sababli zamonaviy interaktiv va raqamli metodlarni qo'llash orqali dars samaradorligini oshirish zarur [1.45].

Raqamli ta'lim texnologiyalari ta'lim jarayonini tashkil etishda axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanishga asoslangan tizimdir. Bu texnologiyalar o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limni differensiallashtirish imkonini beradi.

Pedagogik nuqtai nazardan, raqamli texnologiyalar konstruktivizm nazariyasiga asoslanadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, o'quvchi bilimni tayyor holda emas, balki o'z faoliyati jarayonida shakllantiradi. Raqamli platformalar esa aynan shu faoliyatni tashkil etishga xizmat qiladi [2. 62]. Shuningdek, raqamli texnologiyalar o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradi, axborotni izlash, tahlil qilish va undan foydalanish kompetensiyasini shakllantiradi. Bu esa zamonaviy ta'limning asosiy talablaridan biridir.

Boshlang'ich sinflarda ona tili darslari o'quvchilarning savodxonligini shakllantirishda asosiy fan hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar ushbu jarayonni sezilarli darajada boyitadi.

Birinchidan, multimediya vositalari orqali dars materiallari vizual va eshitish orqali qabul qilinadi. Bu esa o'quvchilarning materialni yaxshiroq o'zlashtirishiga yordam beradi. Masalan, animatsiyalar orqali grammatik qoidalarni tushuntirish o'quvchilarning e'tiborini jalb qiladi [3.38].

Ikkinchidan, interaktiv mashqlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Masalan, onlayn testlar, elektron topshiriqlar orqali o'quvchilar bilimlarini mustahkamlaydi va darhol natijani ko'rish imkoniga ega bo'ladi.

Uchinchidan, audio vositalar yordamida o'quvchilarning to'g'ri talaffuzi shakllantiriladi. Bu ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun muhim hisoblanadi.

Raqamli ta'lim muhiti rivojlanishi bilan interaktiv metodlar ham yangicha shakl va mazmun kasb etmoqda. Zamonaviy interaktiv metodlar o'quvchilarning faqat bilimni emas, balki ularning kreativligi, tanqidiy fikrlashi va hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shulardan biri "Gamification (o'yinlashtirish)" metodi hisoblanadi. Ushbu metodda dars jarayoniga o'yin elementlari - ball, daraja, mukofot va reyting tizimlari kiritiladi. Masalan, ona tili darsida so'z turkumlarini o'rganishda o'quvchilar test savollariga javob berib ball to'playdi va reytingda o'rin egallaydi. Bu esa ularning motivatsiyasini sezilarli darajada

oshiradi. Tadqiqotlarga ko'ra, o'yinlashtirish o'quvchilarning darsga jalb etilish darajasini oshiradi [2. 85].

Yana bir samarali metod – “Flipped classroom (teskari sinf)” modeli. Bu metodga ko'ra, o'quvchilar yangi mavzuni uyda video yoki elektron materiallar orqali o'rganadi, dars vaqtida esa amaliy mashqlar bajariladi. Ona tili darsida, masalan, grammatik qoidalar oldindan video orqali beriladi, darsda esa gap tuzish, matn yaratish kabi faoliyatlar bajariladi. Bu metod o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmasini rivojlantiradi [1. 67].

Zamonaviy metodlardan yana biri “Digital storytelling (raqamli hikoya yaratish)” metodidir. Ushbu metodda o'quvchilar matn yaratish jarayonini rasm, audio va video bilan boyitadi. Masalan, berilgan mavzu asosida kichik hikoya yozib, unga mos rasm va ovoz qo'shadi. Bu metod o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini va ijodkorligini rivojlantiradi [3.52]. Shuningdek, “Collaborative learning online (onlayn hamkorlikda o'rganish)” metodi ham keng qo'llanilmoqda. Bu metod orqali o'quvchilar kichik guruhlarda onlayn platformalar yordamida birgalikda topshiriqlar bajaradi. Masalan, matnni tahlil qilish yoki gaplarni to'g'ri tuzish vazifalari guruhda bajariladi. Bu esa ularning muloqot va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi [4. 91].

Yangi avlod metodlaridan yana biri “Microlearning (mikro-o'rganish)” hisoblanadi. Bu metodda o'quv materiallari qisqa va aniq bloklarga bo'linadi. Masalan, ona tili darsida bir qoidani 2-3 daqiqalik video yoki qisqa interaktiv topshiriq orqali o'rganish mumkin. Bu usul o'quvchilarning diqqatini ushlab turishda samarali hisoblanadi.

Bundan tashqari, “Adaptive learning (moslashuvchan o'qitish)” texnologiyasi ham muhim ahamiyatga ega. Bu metod o'quvchining bilim darajasiga qarab individual topshiriqlar beradi. Masalan, kuchli o'quvchilarga murakkabroq matnlar, qiyinchilikka duch kelayotganlarga esa soddaroq mashqlar taklif etiladi.

Umuman olganda, zamonaviy interaktiv metodlar raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashgan holda ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ular o'quvchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi, mustaqil fikrlash va ijodkorlikni rivojlantiradi.

Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, tajriba-sinov, taqqoslash va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tajriba 2024-2025 o'quv yilida boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida o'tkazildi. Unda jami 2 ta sinf jalb qilindi:

Nazorat guruhi an'anaviy metodlar asosida ta'lim berildi

Tajriba guruhi raqamli texnologiyalar va zamonaviy metodlar asosida darslar tashkil etildi

Tajriba guruhida quyidagi metodlar qo'llanildi:

- gamification;
- flipped classroom;
- digital storytelling;
- microlearning;
- onlayn hamkorlik metodlari.

Darslar davomida o'quvchilarning bilim darajasi, faolligi va mustaqil fikrlash ko'rsatkichlari muntazam kuzatib borildi.

Tajriba boshida har ikki guruh o'quvchilarining bilim darajasi deyarli teng edi. Tajriba yakunida esa sezilarli farqlar kuzatildi.

Tajriba guruhida o'zlashtirish darajasi 25-30% ga oshdi. O'quvchilarning darsga qiziqishi sezilarli darajada kuchaydi. Mustaqil fikrlash va matn tuzish ko'nikmalari yaxshilandi.

Ayniqsa, gamification va digital storytelling metodlari o'quvchilarning faolligini oshirishda yuqori samaradorlik ko'rsatdi. Flipped classroom modeli esa vaqtni samarali taqsimlash imkonini berdi.

Bu natijalar zamonaviy metodlarning an'anaviy yondashuvlarga nisbatan ustun ekanligini tasdiqlaydi [2. 90].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar faqat qo'shimcha vosita emas, balki ta'lim jarayonining muhim komponentiga aylanishi lozim.

Zamonaviy metodlar quyidagi afzalliklarga ega:

- o'quvchini faol subyektga aylantiradi;
- individual yondashuvni ta'minlaydi;
- motivatsiyani oshiradi;
- bilimlarni mustahkam o'zlashtirishga yordam beradi.

Biroq ularni qo'llash uchun o'qituvchidan yuqori darajadagi metodik va raqamli kompetensiya talab etiladi [3. 55].

Tajriba natijalariga asoslanib quyidagi metodik tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Darslarda gamification elementlarini muntazam qo'llash;
- Flipped classroom modelini bosqichma-bosqich joriy etish;
- Digital storytelling orqali nutqiy kompetensiyani rivojlantirish;
- Microlearning asosida qisqa va samarali dars segmentlarini yaratish;
- Onlayn hamkorlikni yo'lga qo'yish;
- Individual yondashuvni kuchaytirish (adaptive learning);

– Baholash tizimini raqamlashtirish.

O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatdiki, raqamli ta'lim texnologiyalari asosida tashkil etilgan ona tili darslari an'anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq hisoblanadi.

Zamonaviy metodlar o'quvchilarning bilim darajasini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va darsga qiziqishini kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Shu bois ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va metodikani takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2020. – 120 b. (45, 67-betlar)

2. Tursunov Sh. Ta'limda innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: Ilm ziyo, 2021. – 132 b. (85, 90-betlar)

3. Saidov M. Multimediya texnologiyalari asoslari. – Toshkent: Universitet, 2022. – 98 b. (52, 55-betlar)

4. Rasulov B. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 150 b. (91-bet)

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA UZUNLIK O'LCHOV BIRLIKLARINING LINGVISTIK TASNIFI VA NOMINATIV-MOTIVATSION XUSUSIYATLARI

Zoirjanov Shahbozbek Shavkatjon o'g'li,
NamDU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi uzunlik o'lchov birliklari maxsus leksik-semantik qatlam sifatida chog'ishtirma-tipologik aspektda tahlil qilingan. Tadqiqotda uzunlik birliklarining nominativ, motivatsion hamda morfologik-sintaktik xususiyatlari ochib berilgan va ularning ichki tasnifi asoslangan. Xalqaro birliklar tizimi (SI) doirasida metr yadroviy termin sifatida belgilangan, prefiksali yasash modeli orqali hosil bo'luvchi terminlar tahlilga tortilgan. Natijalar uzunlik birliklari umumiy "masofa" semasi bilan birlashsa-da, miqyos darajasi va qo'llanish sohasiga ko'ra ichki differensiallashuvga ega ekanini ko'rsatadi. Olingan xulosalar metrologik terminologiyani ikki tilda qiyosiy o'rganilishi va leksikografik izohlanishi uchun zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: o'lchov birliklari, uzunlik birliklari, metrologik terminologiya, nominatsiya, motivatsiya, ichki shakl, prefiksali yasash, SI tizimi, chog'ishtirma tilshunoslik, semantik maydon.

Аннотация. В статье анализируются единицы измерения длины в узбекском и английском языках как особый лексико-семантический пласт в сопоставительно-типологическом аспекте. Раскрываются номинативные, мотивационные и морфолого-синтаксические особенности данных единиц, обоснована их внутренняя классификация. В рамках Международной системы единиц (СИ) метр определён как ядерный термин, проанализированы термины, образованные по префиксальной модели. Результаты показывают, что единицы длины, объединяясь общей семой «расстояние», внутренне дифференцированы по масштабу и сфере употребления.

Ключевые слова: единицы измерения, единицы длины, метрологическая терминология, номинация, мотивация, внутренняя форма, префиксальное словообразование, система СИ, сопоставительное языкознание, семантическое поле.

Abstract. The article analyses length measurement units in the Uzbek and English languages as a special lexical-semantic layer from a comparative-typological perspective. The nominative, motivational and morphological-syntactic features of these units are revealed, and their internal classification is substantiated. Within the International System of Units (SI), the metre is defined as the nuclear term, and units formed according to the prefixal model are examined. The findings show that, although length units are united by the common seme “distance”, they are internally differentiated by scale and sphere of use. The results provide a basis for the comparative study and lexicographic description of metrological terminology in the two languages.

Key words: *measurement units, length units, metrological terminology, nomination, motivation, inner form, prefixal word-formation, SI system, comparative linguistics, semantic field.*

Oʻlchov birliklari nomlari har qanday tilning lugʻaviy tizimida miqdoriy munosabatlarni ifodalovchi alohida leksik-semantik qatlamni tashkil etadi. Zamonaviy Xalqaro birliklar tizimi (SI) etti asosiy fizik kattalik atrofida shakllangan boʻlib³⁶⁰, ushbu tizimning birinchi guruhini aynan uzunlik oʻlchov birliklari tashkil qiladi. Uzunlik birliklari oʻzbek va ingliz tillarida predmetlar orasidagi masofa, jismning oʻlchami va fazodagi

³⁶⁰ The International System of Units (SI): 9th edition. – Sèvres: Bureau International des Poids et Mesures, 2019. – 17-21 p.

cho‘ziluvchanlik belgisini nomlashga xizmat qiluvchi maxsus miqdoriy-fazoviy leksemalar qatlamini yuzaga keltiradi.

Mazkur birliklarning lingvistik xususiyati, eng avvalo, ularning aniq denotativ ma’noga egaligi, terminologik barqarorligi va xalqaro miqyosda standartlashgan shaklda qo‘llanishida namoyon bo‘ladi.³⁶¹ Bu guruhga mansub birliklarning umumiy semantik belgisi chiziqli miqdorni – masofani bildirishidir. Shu bois ular til tizimida oddiy nom sifatida emas, balki aniq fizik kattalikni ifodalovchi, xalqaro me’yorlarga asoslangan terminologik birliklar sifatida baholanadi.

Garchi uzunlik o‘lchov birliklari kundalik muloqotda, ta’limda, fan va texnikada keng qo‘llanilsa-da, ularning o‘zbek va ingliz tillarida yaxlit terminologik qatlam sifatida chog‘ishtirma o‘rganilishi hozirgacha yetarli darajada amalga oshirilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi – o‘zbek va ingliz tillaridagi uzunlik o‘lchov birliklarini nominativ, motivatsion, morfologik va sintaktik jihatdan tasniflash hamda ularning qiyosiy-tipologik xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalar belgilandi: uzunlik birliklarining semantik yadrosini aniqlash; ularning ichki tasnifini asoslash; nominatsiya va motivatsiya tamoyillarini ochib berish; ikki tildagi morfologik-sintaktik modellarni qiyoslash.

Tadqiqot uchun til materiali Xalqaro o‘lchovlar va tarozilar byurosi (BIPM) tomonidan e’lon qilingan SI me’yoriy hujjatlaridan, o‘zbek va ingliz tillarining izohli hamda ikki tilli lug‘atlaridan, shuningdek, ilmiy-texnikaviy va o‘quv adabiyotlaridan to‘plandi. Tahlil obyekti sifatida metr birligi va uning hosilalari, ingliz tilining milliy o‘lchov tizimiga oid birliklar (*foot, yard, mile, inch*) hamda maxsus ilmiy birliklar (*angstrem, fermi, astronomik birlik*) tanlab olindi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi: lingvistik tavsif metodi – birliklarning ma’no va shakl xususiyatlarini bayon etishda; komponent (sema) tahlili – birliklarning semantik tarkibini aniqlashda; semantik maydon metodi – “masofa” maydonining ichki tuzilishini belgilashda; so‘z yasalishi tahlili – terminlarning motivatsion modelini ochishda; chog‘ishtirma-tipologik metod – o‘zbek va ingliz tillaridagi birliklarni qiyoslashda; miqdoriy kuzatish – birliklarning qo‘llanish faolligini baholashda. Tadqiqotning nazariy asosini terminologiya nazariyasiga oid

³⁶¹Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 38-40.

ishlar³⁶² hamda o‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi bo‘yicha tadqiqotlar³⁶³ tashkil etdi.

Zamonaviy SI tizimida uzunlikning asosiy birligi metr hisoblanadi. Metr SI tizimining etti asosiy birligidan biri bo‘lib³⁶⁴, uzunlik birliklari guruhining markazida aynan shu birlik turadi; boshqa ko‘plab birliklar unga nisbatan hosil qilinadi. Filologik nuqtai nazardan metr – bu guruhning yadroviy termini bo‘lib, unga qo‘shilgan xalqaro prefikslar orqali yangi terminlar yuzaga keladi.

Nominatsion jihatdan uzunlik birliklari muayyan fazoviy miqdorni nomlashga xizmat qiladi, biroq ular bildiradigan miqyos bir xil emas. Metr umumiy uzunlik birligini, santimetr va millimetr nisbatan kichik o‘lchamlarni, kilometr esa katta masofa va yo‘l uzunligini ifodalaydi. Mikrometr va nanometr maishiy o‘lchamlar emas, balki mikrohajmli obyektlar – hujayra, mikrotuzilma, optik va materialshunoslik obyektlari o‘lchamini bildiradi. Gigametr, terametr, petametr, exametr, zettametr, yottametr kabi birliklar esa juda katta masofalarni ifodalab, asosan astronomiya, kosmologiya va nazariy fizika matnlarida uchraydi. Demak, uzunlik birliklari umumiy “masofa” semasi bilan birlashsa-da, miqyos darajasiga ko‘ra ichki differentsiallashtiruvga ega.

To‘plangan til materialining tahlili uzunlik o‘lchov birliklarini oltita ichki guruhga ajratish imkonini berdi (1-jadval).

Guruh	Tarkibiy birliklar	Asosiy qo‘llanish sohasi
Asosiy metrik birliklar	metr, santimetr, millimetr, kilometr	Kundalik muloqot, ta’lim, qurilish, transport, rasmiy hujjatlar
Metrning ulush birliklari	detsimetr, santimetr, millimetr, mikrometr, nanometer	Aniq texnik o‘lchashlar, biologiya, optika, nanotexnologiya
Metrning ko‘paytma birliklari	dekametr, gektometr, kilometr, gigametr, terametr, petametr,	Hududiy masofa, astronomik va nazariy-fizik miqyos

³⁶² Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. – М.: Наука, 1968. – 103-125 с; Гринёв-Гриневиц С.В. Терминоведение. – М.: Академия, 2008. – 21-24 с.

³⁶³ Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – B. 44-47; Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1985. – B. 9.

³⁶⁴ The International System of Units (SI): 9th edition. – Sèvres: BIPM, 2019. – P. 130.

	exametr, zettametr, yottametr	
Maxsus ilmiy birliklar	angstrem, fermi, astronomik birlik	Optika, atom, yadro va zarralar fizikasi
Astronomik va makromasofa birliklari	astronomik birlik, yorug'lik yili, yirik metrik ko'paytmalar	Astronomiya, kosmologiya, nazariy fizika
Navigatsion-geografik birliklar	dengiz milyasi, geografik mil	Dengizchilik, aviatsiya, geografik hisoblash

1-jadval. Uzunlik o'lchov birliklarining ichki tasnifi

Birinchi guruhni asosiy va umumqo'llanuvchi metrik birliklar (*metr, santimetr, millimetr, kilometr*) tashkil etadi. Ular kundalik muloqot, ta'lim, qurilish, transport, kartografiya, muhandislik va rasmiy hujjatlarda eng faol qo'llaniladi; shu sababli zamonaviy o'zbek tilidagi eng barqaror metrologik terminlar qatoriga kiradi. Ikkinchi guruhni metrning ulush birliklari (*detsimetr, santimetr, millimetr, mikrometr, nanometr*) tashkil etadi: ular metrning ma'lum bir kichik qismini bildiradi va o'lchashda aniqlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Uchinchi guruhni metrning ko'paytma birliklari (*dekametr, gektometr, kilometr, gigametr, terametr, petametr, exametr, zettametr, yottametr*) tashkil etadi va ular metrning yirik ko'paytmalarini ifodalaydi.

To'rtinchi guruhga maxsus ilmiy uzunlik birliklari (*angstrem, fermi, astronomik birlik*) kiradi. Angstrem shved fizigi A.J. Ångström nomi bilan bog'liq bo'lib, optika, atom fizikasi va qattiq jismlar fizikasida³⁶⁵, fermi esa Enriko Fermi nomidan olingan bo'lib, yadro va zarralar fizikasida³⁶⁶ qo'llaniladi. Beshinchi guruhni astronomik va makromasofa birliklari (astronomik birlik, yorug'lik yili va yirik metrik ko'paytmalar), oltinchi guruhni esa navigatsion-geografik birliklar tashkil etadi. Navigatsion birliklarga dengiz milyasi va geografik mil kiradi; dengiz milyasi 1,852 km

³⁶⁵ **Cardarelli F.** Encyclopaedia of Scientific Units, Weights and Measures. – London: Springer, 2003. – P. 26-27.

³⁶⁶ O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jild /Tahrir hay'ati: E.Begmatov, A.Hojiyev, A.Madvaliyev va boshq. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2023. – B. 30-31.

ga teng bo‘lib, asosan dengizchilik va aviatsiyada qo‘llaniladi.³⁶⁷ Ushbu tasnif uzunlik birliklarining “masofa” semantik maydonida miqyos va qo‘llanish sohasiga ko‘ra izchil tabaqalanishini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, SI tizimiga mansub uzunlik birliklarining asosiy qismi prefiksali yasash modeliga asoslanadi. Bu modelda metr komponenti asosiy fizik kattalikni, prefiks esa shu kattalikning katta yoki kichik miqdoriy nisbatini ifodalaydi: kilometr – “ming metr”, santimetr – “metrning yuzdan bir qismi”, millimetr – “metrning mingdan bir qismi”, mikrometr – “metrning milliondan bir qismi”, nanometr – “metrning milliarddan bir qismi”. Demak, bu terminlarning ichki shakli shaffof bo‘lib, tarkibiy qismlari birlikning qiymatini semantik jihatdan izohlab turadi.³⁶⁸ Bunday birliklar tilshunoslikda yuqori darajada motivlangan, tizimli va xalqaro terminologik modelga moslashgan birliklar sifatida baholanadi.

Morfologik-leksik tuzilishiga ko‘ra uzunlik birliklari sodda, yasama va birikmali terminlarga ajraladi. *Metr, fut, yard, mil* kabi birliklar sodda termin; *kilometr, santimetr, millimetr, mikrometr, nanometr, gigametr* kabi birliklar prefiksali-yasama termin; *astronomik birlik, dengiz milyasi, geografik mil* kabi birliklar esa birikmali termin sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat o‘lchov birliklarining til tizimida shunchaki tayyor nomlar majmui emas, balki muayyan so‘z yasashi modellari asosida rivojlanadigan terminologik qatlam ekanini ko‘rsatadi.

Sintaktik jihatdan uzunlik birliklari o‘zbek tilida [son] + [o‘lchov birligi] + [ot] modeli asosida qo‘llaniladi: *2 metr mato, 30 santimetr sim, 5 kilometr yo‘l*. Bu modelda o‘lchov birligi kvantifikator vazifasini bajaradi, ya’ni predmetning miqdoriy-fazoviy belgisini aniqlaydi. Ingliz tilida tegishli model [number] + [unit] + of + [noun] ko‘rinishida bo‘lib (*two metres of fabric*), birlik bilan ot orasida of predlogi vositachilik qiladi. Shunday qilib, ikki tilda ham o‘lchov birligi miqdorni aniqlovchi sintaktik mavqega ega bo‘lsa-da, ularning konstruktiv qoliplari farqlanadi.

Chog‘ishtirma tahlil ikki tildagi uzunlik birliklari o‘rtasida ham o‘xshashlik, ham tafovutlarni aniqlash imkonini berdi. Birinchidan, metrik tizimga mansub birliklar (*metr / metre, kilometr / kilometre, santimetr / centimetre*) har ikkala tilda baynalmilal terminlar bo‘lib, o‘zbek tiliga asosan o‘zlashma sifatida kirgan. Ikkinchidan, ingliz tilida metrik tizim

³⁶⁷ Klein H.A. The Science of Measurement: A Historical Survey. – New York: Dover Publications, 1988. – P.121-123.

³⁶⁸ Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – С. 91-93.

bilan bir qatorda milliy (imperial) o'lchov tizimi – *foot, yard, mile, inch* birliklari ham faol qo'llaniladi; o'zbek tilida bu birliklar (*fut, yard, mil, dyuym*) asosan tarjima matnlarida o'zlashma termin sifatida uchraydi. Uchinchi, eponimik birliklar (*angstrom / ångström, fermi*) har ikkala tilda umumiy xalqaro shaklga ega. To'rtinchi, qisqartma belgilar – m, mm, cm, km, μ m, nm, ft, yd, in – xalqaro standart asosida ikkala tilda bir xil yoziladi; bunda belgining yozilish shakli, katta-kichik harflar va son bilan birlik orasidagi munosabat tarjimada hamda leksikografik izohda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi. Birinchi, o'zbek va ingliz tillaridagi uzunlik o'lchov birliklari "masofa" arxisemasi atrofida birlashgan, biroq miqyos va qo'llanish sohasiga ko'ra ichki differensiallashgan yaxlit terminologik-semantik maydonni tashkil etadi. Ikkinchi, bu maydonning yadrosida metr birligi turadi va birliklarning aksariyati prefiksali yasash modeli orqali hosil qilinadi; ularning ichki shakli shaffof hamda yuqori darajada motivlangan. Uchinchi, morfologik tuzilishiga ko'ra birliklar sodda, yasama va birikmali terminlarga ajraladi. To'rtinchi, chog'ishtirma jihatdan metrik birliklar har ikkala tilda baynalmilal qatlamni tashkil etsa-da, ingliz tilida milliy o'lchov tizimining saqlanib qolganligi va sintaktik qoliplardagi tafovut ikki til o'rtasidagi asosiy ajratuvchi belgilardir. Olingan natijalar metrologik terminologiyani ikki tilda qiyosiy o'rganish, ikki tili terminologik lug'atlar tuzish va ilmiy-texnikaviy tarjima amaliyotini takomillashtirish uchun nazariy hamda amaliy zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гринёв-Гриневи́ч С.В. Терминоведение: учебное пособие. – М.: Академия, 2008. – 304 с.
2. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – 158 с.
3. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1968. – С. 103-125.
4. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
5. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. – 144 b.
6. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 220 b.

7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5-jild / Tahrir hay‘ati: E.Begmatov, A.Hojiyev, A.Madvaliyev va boshq. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2023. – 962 b.

8. Cardarelli F. Encyclopaedia of Scientific Units, Weights and Measures: Their SI Equivalences and Origins. – London: Springer, 2003. – 848 p.

9. Klein H.A. The Science of Measurement: A Historical Survey. – New York: Dover Publications, 1988. – 736 p.

10. The International System of Units (SI): 9th edition. – Sèvres: Bureau International des Poids et Mesures, 2019. – 218 p.

“OQARIQ” GIDRONIMI TAHLILI

Mavlyanov Baxodir Savronovich,

Jizzax viloyati hokimining maslahatchisi,
mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Maqolada Jizzax viloyati Baxmal tumani hududidagi “Oqariq” gidronimi semantik, leksik va etimologik jihatdan tadqiq etilgan. “Oqariq” gidronimi va gidronimlarning o‘zbek onomastikasida tutgan o‘rni, ahamiyati, ma‘nosi, etnik kelib chiqishi, etimologik jihatlar, geografik tarqalish hududi, lisoniy tarkibi, hududning tarixi, geografiyasi, tabiati, gidrologiyasi, aholining etnik tarkibi, etnografiyasi, dialekti, til xususiyatlari va lisoniy madaniyatining shakllanishidagi muhim jihatlariga alohida e‘tibor qaratilgan. Shuningdek, “Oqariq” gidronimini belgilangan tartibda davlat tili qoida va me‘yorlariga muvofiq, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida davlat tilida yozilishini ta‘minlash hamda davlat reyestriga ham tegishli o‘zgartirishlar kiritish choralarini ko‘rish, hudud tarixi haqidagi ilmiy qarashlarning yanada boyitilishi borasida sohaga oid ilmiy tavsiyalar ishlab chiqilib, tegishli xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: *Oqariq, gidronim, toponim, ariq, soy, tarix, geografiya, madaniyat, lisoniy tahlil, gidrologiya, etnografiya, dialekt.*

Mamlakatimizning asosiy qismi Amudaryo va Sirdaryoning oralig‘ida joylashgan. Mamlakatimiz hududi tog‘liklar, soyliklar va pasttekisliklardan iborat bo‘lganligi uchun tabiiy ravishda katta-kichik daryolar, soylar, irmoqlar hamda boshqa tabiiy va sun‘iy suv obyektlari shakllangan. Albatta, bu suv obyektlarining barchasi o‘zining atoqli nomiga ega. Shu o‘rinda aytib o‘tish lozimki, joy nomlari hududning tarixi, geografiyasi, tabiati, xalq qadriyatlari va boshqa jihatlarini o‘zida aks ettiruvchi asosiy lingvomadaniy

yoxud lingvogeografik manba bo'lib xizmat qiladi. Fikrimizning isboti sifatida Jizzax viloyati hududiga nazar solsak, hudud asosan tog'liklar, soyliklar va pasttekisliklardan iboratligini kuzatishimiz, har bir tog', daryo, soy, ariq va boshqa obyektlarning o'ziga xos nomi borligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Shu o'rinda alohida ta'kidlab o'tish joizki, har bir nom, toponim yoki gidronim o'zining nomlanish tarixi va asosiga hamda hududning tarixi va madaniyati namunalarini avvalo o'zida saqlovchi, so'ngra keyingi avlodga yetkazib beruvchi manba xususiyatiga ega.

Bizga ma'lumki, mamlakatimiz qariyb bir asr rus chorizmi va sovetlar istibdodi ta'siri ostida bo'lgan davrda ko'plab madaniy boyliklarimiz, qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz qatori madaniyatimiz va tariximiz darakchilari bo'lmish toponimlar va gidronimlarimiz ham ayovsiz o'chirildi, unutishga mahkum etildi. Ushbu gidronimlarni o'rganish, tadqiq etish va ularni qayta tiklash soha olimlarining pirovard maqsadi bo'lishi lozim.

Nomshunos olim N.Uluqov ta'kidlaganidek, "Gidronimlarni to'plash va ularni lisoniy jihatdan tadqiq etish, ular mansub bo'lgan hudud tarixi, geografiyasi, tabiati, gidrologiyasi va aholisining etnik tarkibi, etnografiyasi, dialektini o'rganishda ham muhim ahamiyatga ega [1. 4].

Xususan, Baxmal tumani hududida joylashgan Oqariq gidronimini lisoniy jihatdan tadqiq etish hudud tarixi, geografiyasi, tabiati, gidrologiyasini o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy faktlardan bizga ma'lumki, eski Tuyatortar kanali milod boshlarida qazilgan, V – VIII asrlarda o'zaro urushlar natijasida va arablar istilosi davrida vayron bo'lgan. XVI asrda Buxoro xoni Abdullaxon II davrida qayta tiklangan.

Bugungi Tuyatortar kanali – Zarafshon daryosidan chiqarilgan qadimgi kanal. Zarafshon daryosidagi "Birinchi May" to'g'onidan boshlanadi. Mirzacho'lni sug'orish uchun qazilgan dastlabki kanallardan biri. Zarafshon daryosidan suvini olib, Sangzor daryosiga quyadi. 1912-yilda Samarqand general gubernatori tomonidan qisman qayta tiklangan. Sho'rolar davrida kanal qayta qazilgan. Uzunligi 108,2 km, suv o'tkazish imkoniyati 50 m³/sek. Kanaldan Samarqand va Jizzax viloyatlaridagi 34 ming gektardan ortiq ekin maydonlarini sug'orishda foydalaniladi. 1987-yilda kanal trassasida Qorovultepa suv ombori qurilgan. Hozirgi kunda Tuyatortar kanalining chuqurligi 2-3 m, kengligi 7-8 m. Tuyatortar kanalining suvi dastlab Bulung'ur kanali, keyin Oqariq arig'i orqali Baxmal tumaniga olib kelinadi. Shuningdek, ushbu kanal Baxmal tumanidagi Do'smat, Gulbuloq,

Changal, Shodmon, Alamli kabi qishloqlar uchun asosiy sug'orish manbai bo'lib xizmat qiladi.

Oqariq gidronimi shu tariqa Jizzax viloyati gidronimiyasiga kirib kelgan. Oqariq – nafaqat Jizzax viloyatida, balki Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston gidronimiyasida eng ko'p tarqalgan va qadimiy nomlardan biri hisoblanadi.

Oqariq nomining bir necha ilmiy talqinlari mavjud:

Lisoniy jihatdan bu nom ikki qismdan iborat: Oq + Ariq. Toponimikada "oq" so'zi har doim ham rangni, ya'ni oq rangini anglatavermaydi. U gidronimlarda quyidagi ma'nolarni bildiradi:

Tiniq va toza suv: Daryo yoki soy suvi loyqa bo'lmay, tiniq, tubi ko'rinib turadigan darajada toza bo'lsa, u "Oqariq" deb atalgan.

Buloq suvi (Yer osti suvi): Hidrologiyada yer usti suvlari (loyqa suvlar) "qora suv", yer ostidan chiqadigan tiniq buloq suvlari esa "oq suv" deyiladi. Jizzax viloyatida Qorasuv, Qorasoy, Qorabuloq, Oqbuloq, Oqariq, Oqsuv kabi gidronimlar ko'p uchraydi [2. 511].

Agar ariq asosan buloqlardan va tog'dagi qor suvlaridan to'yinsa, u "Oqariq" deb nomlanadi. Tez oqar suv: Suv o'zani qiyalikda bo'lib, juda tez oqsa, ko'pik hosil qiladi va uzoqdan oq bo'lib ko'rinadi. Bu ham nomga asos bo'lishi mumkin.

Oqsuv kabi gidronimlarni Boburnoma asarida ham uchratishimiz mumkin, ya'ni "Oqsuv O'ratepa yaqinidagi kent. Ma'muriy jihatdan Umarshayx Mirzoga qaragan. Uning vafotidan so'ng Sulton Axmad Mirzo O'ratepaga qo'shib, Oqsuvni ham o'z ixtiyoriga olgan. Biroq muvaffaqiyatsizlikka uchrab, orqaga qaytishda Oqsuvga yetganda vafot etgan" [3. 43].

Lingvomadaniy jihatdan "Oqariq" muqaddaslik va baraka ramzi bo'lib, "Oq" so'zi o'zbek madaniyatida ezgulik, poklik va baraka ramzi hisoblanadi. Xalq tilida "suvi muborak", "halol suv" ma'nosida ham ariqlarga "oq" nisbati berilgan. Ba'zi tarixiy manbalarda "oq" so'zi soliqdan ozod qilingan yoki umumiy foydalanishda bo'lgan suv manbalariga nisbatan ham ishlatilgan (masalan, "oq yer" – soliqsiz yer)ligini ko'rishimiz mumkin.

Geografik tarqalishi jihatidan Jizzax viloyatining G'allaorol, Sharof Rashidov, Zomin, Baxmal, Forish tumanlarida "Oqariq" nomli ariqlar yoki shu nom bilan ataladigan qishloqlar (oykonimlar) mavjud. Masalan, G'allaorol tumanida Sangzor daryosidan ajralib chiquvchi tiniq suvli tarmoqlar ko'pincha "Oqariq" deb ataladi. Sharof Rashidov tumanida ham tarixiy sug'orish tizimlarida "Oqariq" nomi faol qo'llanilgan.

Lisoniy-semantik jihatdan “Oqariq” gidronimi hududning suv resurslari xususiyatini o‘zida aks ettiruvchi tavsifiy nom bo‘lib, bunda “oq” komponenti suvning fizik holati tiniqligi, tozaligi yoki uning manbai buloq suvi ekanligiga ishora qiladi. Shuningdek, bu nom xalqning suvga bo‘lgan hurmati va uni poklik timsoli sifatida ko‘rishini ifodalovchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Shuningdek, Oqariq - bu shunchaki “oq rangli ariq” emas, balki “toza, tiniq, buloq suvidan to‘yinuvchi ariq” demakdir.

Toponimlarning bir turi bo‘lgan gidronimlar xalq tarixi bilan bog‘liq bo‘lib, xalq ijtimoiy hayoti, qadriyatlari, madaniyati va ma‘naviyatining o‘ziga xos qirralarini ifoda etadi. Gidronimlar ham joy nomlari qatori ajdodlarimizdan hozirga qadar yetib kelgan ulkan madaniy va ma‘naviy meros, milliy qadriyatlarimizning ajralmas qismi va hudud tarixining darakchisi hisoblanadi.

“Oqariq” gidronimini semantik, leksik va etimologik jihatdan tahlil qilish natijasida, daryo yoki soy suvi loyqa bo‘lmay, tiniq, tubi ko‘rinib turadigan darajada toza bo‘lsa, u “Oqariq” deb, yer ostidan chiqadigan tiniq buloq suvlari esa “oq suv” deb atalgan, shuningdek, lingvomadaniy jihatdan “Oqariq” muqaddaslik va baraka ramzi bo‘lib, “Oq” so‘zi o‘zbek madaniyatida ezgulik, poklik va baraka ramzi hisoblangan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, Jizzax viloyatining Baxmal tumani hududida joylashgan “Oqariq” gidronimi Jizzax viloyati tarixi, geografiyasi, tabiati va gidrologiyasi o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Agar biz Jizzax viloyati hududida joylashgan barcha gidronimlarni semantik, leksik va etimologik jihatdan tadqiq etib, ularga doir ilmiy-nazariy masalalarni, fikr-mulohazalarni chuqur tahlil qilsak, kelgusida Jizzax viloyatiga xos bo‘lgan ulkan madaniy va ma‘naviy meros, milliy qadriyatlar va hudud tarixi haqidagi ilmiy qarashlarning yanada boyitilishiga, sohaga oid yangi ilmiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilishida katta yutuqlarga erishishimiz mumkin.

1. “Oqariq” arig‘i nomi sobiq sovetlar davrida davlat tili rus tili bo‘lganligi va mas‘ullarning e‘tiborsizligi sababli rasmiy hujjatlarda “Okariq” shaklida yozilib, geografik obyektlarning davlat reyestriga ham “Okariq” shaklida kiritilgan. Bugungi kunda ham davlat reyestriga “Okariq” shaklida joylashtirilgan.

Mazkur “Oqariq” arig‘i nomini belgilangan tartibda davlat tili qoida va me‘yorlariga muvofiq, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida davlat

tilida yozilishini ta'minlash hamda davlat reyestriga tegishli o'zgartirishlar kiritish choralari ko'rish maqsadga muvofiq.

2. Jizzax viloyati hududida joylashgan barcha gidronimlarni semantik, leksik va etimologik jihatdan tadqiq etib, ularga doir ilmiy-nazariy masalalarni, fikr-mulohazalarni chuqur tahlil qilish orqali Jizzax viloyatiga xos bo'lgan ulkan madaniy va ma'naviy meros, milliy qadriyatlar va hudud tarixi haqidagi ilmiy qarashlarning yanada boyitilishi, sohaga oid yangi ilmiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Uluqov N. O'zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2008.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati 4-j. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
3. Bobur Z.M. Bobur. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
5. Zakirov A.A., Mavlyanov B.S. Jizzax viloyati joy nomlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2025.

MAQOLLARDA ETNOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI (o'zbek va turk tillari misolida)

Hayitova Mahliyo Ilhom qizi,
Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va turk tillarida “suv” konsepti asosida shakllangan maqollar etnolingvistik va lingvomadaniy jihatdan tahlil qilingan. Ularda madaniy kod, milliy tafakkurning ifodalanishidagi umumiylik va farqli jihatlar izohlangan.

Kalit so'zlar. *konsept, maqol, etnolingvistika, milliy tafakkur, madaniy ong.*

Maqollar ajdodlarning dono-yu donishmandligini yosh avlodga yetkazuvchi, asrlar davomida olingan hayotiy tajribalarni boshqalarga o'rgatuvchi buyuk ustozdir. Donishmand xalqimiz o'z boshidan o'tkazgan va xulosa chiqargan vaziyatlarni maqollar orqali ifoda etgan. “Shuning uchun ham olimlar bu janrni, xalq og'zaki ijodining juda sekin yaraladigan, lekin nihoyatda uzoq davrlar yashab qoladigan turi, deb hisoblashadi”. [4, 6] Shuningdek, maqollarda xalqning asriy qadriyatlari, milliy madaniyati ham o'z aksini topgan bo'ladi. Mazkur maqola “suv” leksemasi asosida

shakllangan ayrim barqaror birliklarning etnolingvistik xususiyatlarini ko‘rib chiqishga bag‘ishlangan.

Bebaho ne‘mat hisoblanmish suv faqat kundalik hayotimizda emas, balki lisoniy boyligimizda ham muhim o‘rin tutib kelmoqda. Chunki tilimizda “suv” leksemasi asosida shakllangan iboralar, maqol-matallar, topishmoqlar, tasviriy ifodalar, nutqiy odat undovlari ko‘pchilikni tashkil etadi. Ularning mazmuniy ifodasida “suv”ning bebaholigi, uni e‘zozlash, asrab-avaylash kerakligi g‘oyalari bilan birga, asrlar mobaynida shakllangan suvga xos lingvokulturologik, etnografik va etnolingvistik xususiyatlar ham aks ettirilgan. Aynan bu leksema ishtirok etgan til birliklarini lisoniy tadqiq etish orqali “suv” leksemasining etimologiyasi, davrlar osha ishlatilishidagi tafovutlar, uslubiy-stilistik xususiyatlari, etnografik jihatlari, shuningdek, butun bir millat yoki xalqning suvga bo‘lgan munosabatini ko‘rish mumkin. Bundan tashqari “suv” leksemasi asosida shakllangan til birliklarini qiyosiy-tipologik o‘rganish orqali ularning qardosh va qardosh bo‘lmagan tillardagi muqobillari hamda ular o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar aniqlanadi.

Kimki biror-bir xalqning asr-asrlik tafakkur tarzini bilmoqchi bo‘lsa, eng avvalo, uning maqollari bilan tanishsin. [4, B. 6] Tilimizda “suv” leksemasi asosida shakllangan maqollar ko‘p sonlidir. “Suv – oltindan aziz”, “Oy suluvi – nur, soy suluvi-suv”, “Suv taralar tuproqqa, Oro berar yaproqqa”, “Tomchi suvda tol ko‘karar”, “Suvsiz yer-jonsiz jasad”, “Suvsiz yer – yetim, Molsiz er – yetim”, “Suv onasi – buloq, so‘z onasi – quloq”, “Suvning qatrası – oftob zarrası”, “Suvni qum tagidan qidir”, “Tashnaning tushiga suv kirar” kabi maqollar suvning hayot manbayi ekanligini isbot etib turibdi. [4, 6] Maqollarning barchasi, albatta, o‘zining etimologik asosi va izohiga ega bo‘lib, ularning yuzaga kelishida ma‘lum bir tarixiylik, xalq tasavvuri, tajribasi, dunyoqarashi, mifologiya omillari muhim o‘rin tutgan. “O‘zbek maqollari izohli lug‘ati”da “suv” leksemasi asosida shakllangan 70 ga yaqin maqollar berilgan bo‘lib, ulardan 13 tasiga izoh va ta‘riflar berilgan. Qardosh Turk xalqi og‘zaki ijodida ham tarkibida “suv” leksemasi mavjud bo‘lgan maqollar ko‘pchilikni tashkil etadi. Masalan, “Saman altından su yürütmek”, “Sudan çıkmış balığa dönmek”, “Suya götürüp susuz getirmek”, “Suya sabuna dokunmadan işi bitirdi”, “Su testisi su yolunda kırılır” kabi maqollar zamirida ham, albatta, “suv” konsepti yotibdi. Ularning ba‘zilari mazmuniy jihatdan o‘zbek tilidagi maqollarga teng kelsa, ba‘zilarida ma‘lum bir farqlarni kuzatishimiz mumkin. Quyida aynan o‘xshash bo‘lgan ikki maqol semantikasi va etnolingvistik xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz.

“Suv keltirgan – xor-zor, ko‘za sindirgan – aziz” maqolining mumtoz adabiyotga oid she‘riy asarlarda tilga olinganligi uning qo‘llanilish davri ancha uzoq zamonlarga borib taqalishini ko‘rsatadi:

Raqibi sindurub ko‘nglin-u men yig‘lab anga, lekin,

Suv kelturmak hamonu ko‘za sindurmak hamon ermish. (Navoiy)

Kimga dod aylay borib, shum toleyimni dastidin,

Ko‘za sindirgan aziz-u, suv keltirgan xor-zor. (Muqimiy) Bu maqolni “hammaga yaxshilik qilib, o‘zgalarga foyda keltirishga urinadigan kishilarning behudaga ta’na-malomatlariga qolib, faqat o‘z foydasi uchun ish qiladiganlarning hurmat-izzatda bo‘lishi” deb izohlash mumkin. Turk tilidagi “*Suyu götüren de var, testiye kıran da*” (“Suvga olib boradigan ham bor, ko‘zani sindiradigan ham”) maqoli esa yuqorida izohlangan o‘zbek xalq maqoliga mazmunan juda o‘xshash. [3,136] Ko‘za – kulollar tomonidan loydan tayyorlanib, xumlarda yuqori haroratda pishiriladigan, suv va shunga o‘xshash suyuqliklarni solish uchun mo‘ljallangan sopol idish. Bu leksema turkiy xalqlarning azaldan hunarmand bo‘lgani, ko‘plab hunarlar qatorida kulolchilik bilan ham faol shug‘ullanib kelganligi va bu hunar xalq turmush tarzida muhim o‘rin tutganligiga ishora qilmoqda. Demak, kulolchilik va u bilan bog‘liq leksemalar xalq madaniy ongida mustahkam o‘rin egallashi tabiiy holat. Har ikkala maqolda suv oddiy fizik obyekt emas, balki hayotiy ehtiyoj, farovon turmush manbayi, kundalik mehnat va ro‘zg‘or madaniyati bilan bog‘liq konsept sifatida namoyon bo‘ladi. “Testi” (ko‘za) esa turkiy xalqlarning an‘anaviy maishiy madaniyatini aks ettiruvchi etnografik birlik hisoblanadi. Qadimdan daryo, soy, quduq yoki buloqlardan suv tashish, turkiy xalqlarning, ayniqsa, ayollar kundalik turmushining, turkiy madaniyatning muhim qismi bo‘lgan. Chunki turkiy xalqlarning aksariyat qismi tabiiy suv manbalaridan uzoqroqda istiqomat qilgan va ulardan suvni qiyinchilik bilan tashishga ehtiyoj bo‘lgan. Aynan shu omil suvga bo‘lgan tejamkorlik, asrab-avaylash, qadrlash xususiyatini shakllantirgan. Maqol semantikasida esa suv – hayotiy ne‘mat, ko‘za – mehnat va ehtiyotkorlik, uni sindirish – mas’uliyatsizlik ekanligi o‘z ifodasini topgan. Boshqa bir tomondan maqolda ikki xil inson tipi – foyda keltiruvchi va zarar yetkazuvchilik, yaxshilik qilgan odamning qadrlanmasligi-yu, zarar keltirgan odamning aziz qilinishi kabi jihatlar o‘zaro qarama-qarshi qo‘yilgan Bu orqali xalq tafakkurida ehtiyotkorlik, mas’uliyat, foydalilik ijobiy qadriyat sifatida baholansa, kimgadir yomonlik qilish, yaxshilikka yaxshilik bilan javob qaytarmaslik, qadrlamaslik kabi jihatlar qoralangan.

Umuman olganda, turk tilidagi “*Suyu götüren de var, testiye kiran da*” maqolida suv konsepti turmush va hayotiy ehtiyoj bilan bog‘liq etnomadaniy birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolda “testi” leksemasining qo‘llanishi turkiy xalqlarning an‘anaviy maishiy madaniyatiga ishora qiladi. Ushbu paremiologik birlik orqali xalq tafakkurida foyda keltiruvchi va zarar yetkazuvchi insonlar qarama-qarshi qo‘yilib, ijtimoiy-axloqiy baho ifodalanadi. O‘zbek tilidagi shaklini esa “hammaga yaxshilik qilib, o‘zgalarga foyda keltirishga urinadigan kishilarning behudaga ta‘na-malomatlarga qolib, faqat o‘z foydasi uchun ish qiladiganlarning hurmat-izzatda bo‘lishi” deb izohlash mumkin.

O‘zbek va turk tilidagi “*Suv yetti dumalasa, toza bo‘ladi*” hamda “*Akan su yosun tutmaz*” maqollari suv konsepti asosida shakllangan umumturkiy etnomadaniy tafakkurni ifodalaydi. Har ikkala paremiologik birlikda suv harakat va dinamizm metaforasi sifatida qo‘llanib, uning tozalik xususiyati ijobiy baho bilan bog‘lanadi. O‘zbek maqolida jarayon va vaqt omili (“yetti dumalash”), turk maqolida esa natija va kuzatuv (“yosun tutmas”) ustuvorlik qiladi. Shunga qaramay, ikkala tilda ham harakatdagi suvning pokligi asosiy konseptual model sifatida saqlanib qolgan bo‘lib, bu turkiy xalqlarning tabiatga asoslangan umumiy kognitiv qarashlarini aks ettiradi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, suv so‘zining qo‘llanish darajasi juda keng. Uni til jihatidan tadqiq etish tarix, geografiya, etnografiya kabi fanlar uchun ham nazariy va amaliy jihatdan keng ahamiyatga ega. [2, 25] Shu bois, “suv” leksemasi ishtirok etgan til birliklarini alohida olib o‘rganish va tahlil qilish ularning mazmunini kengroq tushunishga, etnolingvistik xususiyatlarini kengroq ochib berishga, muayyan bir xalqning madaniy tafakkurini, dunyoqarashini anglash va tushunishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий маъновий хусусиятлари. – Қарши, 2006.
2. Жабборов Х. Сув ҳақида сўз // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1996. – №6. – Б.25.
3. Turk tili arashtirmalari. Bulletin-1962, TDK Yay.: 217, Ankara, 1988.
4. Олимов С. Сув илоҳий неъмат. – Тошкент: Академнашр, 2009. – Б.6.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2020, III том.

6. Шомахмудов Ш, Шорахмедов Ш Ҳикматнома. – Тошкент: Ўзбек энциклопедияси Бош редакцияси, 1990.

XOSIYAT RUSTAMOVA IJODIDA EKOPOEZIYA

Zakirova Gulchehra Baxramovna

Namangan davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada XXI asr o‘zbek she‘riyatining iqtidorli vakillaridan biri Xosiyat Rustamova she‘riyati xos tabiat tasviri, ekopoeziya namunalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *lirika, obraz, o‘zbek adabiyoti, ekopoeziya, shakl, peyzaj, “lirik men”, she‘r, tahlil, subyektivlik.*

Zamonaviy lirika tahlilida tabiat tasviri ko‘pincha ijtimoiy mazmun bilan boyitilgan holda talqin qilinadi. Tabiat obrazlari orqali shoir jamiyatdagi muammolar, inson va borliq o‘rtasidagi ziddiyatlar, ekologik xavotirlar va ma‘naviy inqiroz holatlarini ham ifodalaydi. Bunday yondashuvda tabiat tasviri lirik kechinmaning tashqi shakli bo‘lish bilan birga, ijtimoiy ongning badiiy ifodasiga aylanadi.

O‘zbek adabiyotida ekopoeziyaning paydo bo‘lishi ham atrof-muhitga bo‘lgan e‘tibor va global ekologik muammolarning chuqurlashuvi bilan bog‘liq. Ekopoeziya – bu tabiatga nisbatan insoniyat munosabatini aks ettiruvchi she‘riyat yo‘nalishi bo‘lib, u tabiat va inson o‘rtasidagi uyg‘unlik, muvozanatni saqlash zarurati haqida o‘yga chorlaydi.

V.Belinskiy ta‘kidlagani kabi: “Tabiat – san‘atning abadiy namunasi sanalsa, unda inson eng buyuk va oliy mo‘jizadir”. [6,12.] deganida inson bilan tabiat munosabatlarining chambvrchas bog‘liq eekanligiga ishoradir.

“Peyzaj lirikasida tasvirlangan tabiat manzarasida lirik subyekt suratlanadi. lirik subyekt qalbdan o‘tkazib berilgan manzara oniy kayfiyatning obraziga aylanadi”. [2,223.] Darhaqiqat, tabiatning eng go‘zal manzarasi peyzaj orqali tasvirlanadi. Ayniqsa, she‘riyatda tabiat tsviri, shoir “lirik men”ining hayrati, hayajoni ona tabiatga munosabatda ko‘zga tashlanadi.

Tabiat tasviri orqali “lirik men”ning ijtimoiylashuvi, avvalo, individual kechinmaning umumlashuvi orqali yuz beradi. Shoir o‘z shaxsiy holatini tabiat manzaralari bilan uyg‘unlashtirar ekan, uni o‘quvchi uchun tanish va anglashiladigan ruhiy holat darajasiga olib chiqadi. Natijada lirik

qahramonning ichki dunyosi muayyan shaxsga xos bo'lishdan chiqib, jamiyat, davr va insoniyatga xos umumiy holatni ifodalay boshlaydi.

“Lirik men”ning ijtimoiylashuvi jarayonida tabiat tasviri ko‘pincha ramziy ma’noga ega bo‘ladi. Masalan, qurigan daraxt, bo‘shab qolgan dalalar, qorong‘u tun yoki sokin tong obrazlari orqali jamiyatdagi ruhiy holat, ijtimoiy beqarorlik yoki umid motivlari ifodalanadi. Bu holatda tabiat unsurlari shaxsiy hissiyot emas, balki ijtimoiy xotira va tarixiy tajribaning badiiy belgisi sifatida talqin qilinadi.

Lirik kechinma va tabiat tasviri o‘rtasidagi munosabatda subyektivlik muhim o‘rin tutadi. Shoir tabiatni qanday his etsa, shunday tasvirlaydi. Biroq ushbu subyektivlik mutlaqo individual doirada qolmaydi. Aksincha, u umumiy estetik qonuniyatlar va ijtimoiy omillar ta’sirida shakllanadi. Natijada lirik kechinma subyektiv bo‘lsa-da, mazmunan ijtimoiylashgan badiiy hodisaga aylanadi.

Adabiyot tarixiga nazar tashlasak, tabiat tasviri orqali “lirik men”ning ijtimoiylashuvi turli davrlarda turlicha namoyon bo‘lganini ko‘ramiz. Mumtoz lirika uchun tabiat ko‘proq ilohiy qudrat, kosmik uyg‘unlik va falsafiy mushohada manbai bo‘lsa, zamonaviy lirika uchun u inson va jamiyat muammolarini aks ettiruvchi ramziy makonga aylanadi. Bu jarayon lirik qahramonning ichki dunyosi bilan ijtimoiy borliq o‘rtasidagi aloqaning kuchayib borayotganidan dalolat beradi.

Hozirgi zamon o‘zbek she’riyatida tabiat tasviri ko‘pincha ichki sukut, yolg‘izlik, izlanish va ruhiy tanglik holatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Bunday she’rlarda tabiat manzarasi fon vazifasini bajarmaydi, balki lirik kechinmaning markaziy ifoda vositasiga aylanadi. Shu tariqa “lirik men” o‘z ichki holatini tabiat orqali ifodalar ekan, uni ijtimoiy ruhiy holat darajasiga ko‘taradi.

Tabiat tasviri orqali “lirik men”ning ijtimoiylashuvi, ayniqsa, ayol lirikasida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Ayol shoirlar ijodida tabiat ko‘pincha ruhiy panoh, ichki suhbatdosh va ma’naviy tayanch sifatida talqin qilinadi. Bu holatda tabiat tasviri individual ayol kechinmalarini ifodalash bilan birga, jamiyatdagi ayol ruhiyatiga xos muammolarni ham badiiylashtiradi. Natijada lirik kechinma shaxsiy tajriba doirasidan chiqib, ijtimoiy mazmun kasb etadi.

Shuni ta’kidlash joizki, tabiat tasviri orqali “lirik men”ning ijtimoiylashuvi bevosita didaktik yo‘l bilan emas, balki badiiy umumlashtirish orqali amalga oshadi. Shoir ijtimoiy muammoni ochiq bayon qilmaydi, balki uni tabiat manzaralari, ramziy obrazlar va hissiy

ohang orqali ifodalaydi. Bu esa lirik asarning estetik ta'sir kuchini oshirib, uning ma'naviy qiymatini belgilaydi.

Musavvirlar borliqni mavjud ranglar orqali, shoirlar esa tirik so'z yordamida tasvirlaydilar. Nega unda mo'yqalam sohiblarini "Ranglar shoiri" deb atamaymiz-u, yaxshi shoirga nisbatan "So'z musavviri" degan e'tirofni qo'llaymiz?! Ayniqsa, tabiat va uning fusunkor nematlari mavzusida yozilgan she'rlarni o'qiganimizda beixtiyor rangtasvir va she'riyatning uyg'unligini his etamiz. Adabiyot va tasviriy san'atni ayri holda tasavvur etib bo'lmasligiga amin bo'lamiz. San'atning bu ikki turi bejizga bir xil – peyzaj janri deb nomlanmaydi.

Peyzaj – lirikada inson his-tuyg'u va kechinmalarining yorqin ifodalash uchun imkoniyati cheksiz janr sanaladi. Ijodkor poetik mahoratining o'ziga xosligi, ularning tabiatni tasvirlashdagi badiiy iqtidori bilan belgilanadi.

Xosiyat Rustamova poetik olamida Borliq va Inson mushtarakligi namoyondir. Shoira she'riyatida betakror peyzaj lirikasi hodisasini uchratish mumkin:

*Kuzning kechasidan tun o'tar yurib,
Zimdan ko'z ostiga olib bog'larni.
Tikonning ichiga o'zini urib –
Tishlari g'ichirlab ketar anorning.
Sarg'aya boshlasa qarovsiz bog'lar –
Shoxlar bir nuqtadan olmas ko'zini.
Beparvo to'kilib ketsa yaproqlar –
Olmalar bozorga solar o'zini [3,76]*

Ibrohim G'ofurov shoiraning "Najot" va "Devor" to'plamiga yozgan taqrizida: "Siz doim tabiat bilan birga yashaysiz, birga nafas olasiz. Tabiatni xuddi onangizni kuzatganday muhabbatli nigoh bilan kuzatasiz. Har ikki kitobingizda ham tabiatdan holi biron so'z yo'q. Daraxtlar, maysalar, yo'llar, qorlar, yomg'irlar, jonzotlar o'z mo'jizalari bilan birga sizning suhbatdoshingiz. Siz ularning tillarini yechasiz, tilga kiritasiz. Siz erkalaysiz va ular Sizga dil rozlarini so'ylaydilar" [1] – deya Xosiyat Rustamova ijodiga munosib chizgilar chizadi.

Darhaqiqat, uning aksariyat she'rlarida tabiat ziynatlari, hodisalari, unsurlari va ajoyibotlari ishtirok etadi:

*Yo'lingga xazonlar
Qo'yilgan to'shab,
Shamol kelganingda qiladi ta'zim
Daraxtlar beibo xotinga o'xshab,*

Qo'shnining uyiga solmoqda razm. [3,72.]

Yoki:

Tarvuz yorilmoqda paydar- pay

Poliz pardozi bilan ovunar.

Ko'proq ichib qo'ygan odamday

Dumalashib yotar qovunlar. [3,152.]

Xosiyat Rustamova yilning to'rt faslini madh etarkan, ona diyorimizda tarovati va barokatini namoyon qilgan bahor, yoz, kuz hamda qish manzaralarini ko'z o'ngimizda musavvirona gavdalantiradi:

Qishdan omon chiqqan zaminning,

Rangi-ro'yi o'zgara boshlar. [4,89.]

Odatda, shoirlar fasllarga ta'rif berganda "Zumrad bahor", "Jazirama yoz", "Xazonrezi kuz", "Qahraton qish" kabi an'anaviy metaforik obrazlardan foydalanishadi. Xosiyat Rustamova esa tabiat manzaralariga kutilmagan tashbehlar va tasvirlar bilan yondashadi. "Qishdan omon chiqqan zaminning, rangi-ro'yi o'zgara boshlar" – deya zaminning bahorda yangilanishiga ishora qilsa, "Endi ko'zi ilingan yerning, qo'ltig'idan tushar tarvuzi" – deb yozning eng totli nemati tarvuzning pishib yetilish jarayonini tasvirlab, fasllar nafasini she'rlariga jo etadi:

Ko'kka cho'zdim behol qo'limni,

Jovdiradi ko'zimda savol.

Bir amallab yiqqan umrimni,

Yerga to'kib yubordi shamol. [3,19.]

Kuzgi xazonbarglar ortda qolgan yillar taqvimining zarvaraqlariga o'xshaydi. Umidbaxsh bahor va ehtirosli yozdan so'ng parishonxotir kuz chehramizga ma'yuslik bag'ishlaydi. Turlanishlardan zada bo'lgan yurak so'nggi fasldan muruvvat kutmaydi. Chunki oldinda uning qahratonning qishning qarshi oladi:

Sovuq kunlar ochdi bag'rini,

Qahr bilan qish keldi kirib.

Bog'lar inon-ixtiyorini,

Qarg'alarga qo'ydi topshirib. [3,101.]

Ona tabiat har faslda turfa libosini kiyib, yiqqan sepini olamga yoyadi. Oniy lahzalarda sodir bo'ladigan tabiiy hodisalar shamolning esishi-yu, yomg'irning yog'ishi, chaqmoqnihg chaqishi-yu, momoqalldiroqning gumburlashi ijodkor kayfiyatiga ta'sirini o'tkazadi:

Boshlanar bo'y yetgan novdada titroq,

Yurak alg'ov-dalg'ov,

Bezdirar jonni.

*Sal aqldan ozgan momoqalldiroq,
Nogoh yuziga chang solar osmonning.* [5,89.]

Xosiyat Rustamova tabiatni sevadi, u bilan tillashadi. Nabotot dunyosini obrazli harakatlantiradi. Dov-daraxtlar, o'simliklar va mevalarga jon bag'ishlaydi: "g'o'zalarning gapiga kirmay – qah-qah urar ko'sakvachchalar", [5,11.] deya, paxtaning ochilish jarayonini tasvirlaydi. "Yaxshiyamki bahorga kelib – Daraxtlarning ochilar baxti". [5,21.]

Ko'klam kelganidan darak beruvchi ushbu satrlarda esa daraxtlarning gullashi ishonarli usulda ifodalanadi.

Shoiraning tabiat haqidagi tasavvurlari jo'n emas. U yurtning har giyohi va har daraxtini o'zgacha tasavvur etadi: "Gunohini olib bo'yniga, Yer chizgancha turar majnuntol" yoki "Daraxtlarda toklar o'ltirar, Chalishtirib oyoqlarini" yana "Olma o'zini osar, Shamol turar elanib. Erda yotar gilolar o'z qoniga belanib". Majnuntolning yer chizib turishi, toklarning oyoqlarini chalishtirib o'tirishi yoki gilolarning o'z qoniga belanib yotishi [5,26.] tashxis san'atining go'zal namunasi.

Xosiyat Rustamovaning tabiatning tarannum etuvchi she'rlari ham ortiqcha bo'yoq va madhiyabozlikdan holi. U tabiatni hayotdan ayri holda tasvirlamaydi, aksincha tabiat va hayot hamnafasligini yaxshi ilg'aydi.

Shoira Xosiyat Rustamova tabiat go'zalliklari tarannumi bilan birga tabiatga ayovsiz munosabatda bo'lganlarga javoban "Najot" to'plamida quyidagi she'rini e'lon qildi:

*Boshimdagi telpak yumshoq yung –
O'ldirilgan o'rmon qiroli.
Mening bitta po'stinim uchun
Yo'q qilganlar qancha quyonni?
Hayot menga qilar qancha sarf,
Bo'lardi-ku tezroq qarizam.
Bo'ynimdagi qimmatbaho sharf –
Esdalikdir suv parisidan.
Jilolanar burgutko'z sumkam,
Yuragimga dengiz sochar dur.
Timsohteri etigim bilan
Men atrofga boqaman mag'rur.
To'ldiraman har kun kamini,
O, naqadar o'chman hashamga.
Hayot bori jonzotlarini
Dafn etar mening jussamga.* [5,]

Shoiraning bu ifoda yo'sinida o'tkir kinoya va sarkazm mujassam. Davrlar keldiki inson hoyu-havaslarini uchun hatto eng yirtqich hayvonlar ham qurbon qilindi. har kun kamini to'ldirmoq uchun odam bolasi neki jonzot bo'lsa hammasini qirib tashlashga shay holatga keldi. Istehzo to'la she'rda lirik qahramon mushfiq tabiatni mahf etganidan, hashamga o'chligidan atrofga mag'rur boqqanini aytish barobarida nafsiga qul kimsalarning kirdikorlari va ruhiy holatlarini ochib beradi. Unda ko'tarilgan muammo nechog'li og'riqli va dolzarb bo'lmasin qisqa satirik she'r tabiatiga hamda antik davr adabiyoti an'alariga ko'ra epigramma janrida yozilgani, mazmun-mohiyati bilan chuqur ta'sir kuchiga ega ekani bilan ahamiyatlidir.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'zbek lirikasida tabiat tasviri oddiy fon yoki manzara emas, balki "lirik men"ning ijtimoiylashuv mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Tabiat orqali shoir individual kechinmalarni umumlashtiradi, shaxsiy dardni davr dardiga, ichki iztirobni jamiyat ruhiyatiga aylantiradi. Shu tariqa subyektiv hissiyot ijtimoiy mazmun kasb etadi.

San'at turlari o'rtasidagi uyg'unlik masalasiga kelganda, musavvir rang bilan, shoir esa so'z bilan tasvir yaratadi. Ammo mohiyatan har ikkisining maqsadi bir – borliqni estetik idrok etish va inson qalbiga ta'sir o'tkazish. Peyzaj janrining adabiyot va tasviriy san'atda bir xil nom bilan atalishi ham bejiz emas. Chunki peyzaj – bu tashqi manzara orqali ichki olamni ochish san'atidir. Shoir "so'z musavviri" deb atalishining sababi ham shunda: u rangtasvirga xos tasviriylilikni tirik so'z yordamida yaratadi.

Xosiyat Rustamova ijodida tabiat va inson mushtarakligi ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi. Shoir peyzajni shunchaki tasvirlamaydi, balki uni harakatlantiradi, jonlantiradi, ruhlantiradi. Daraxtlar, shamollar, mevalar, fasllar – barchasi insoniy kechinmalar bilan uyg'unlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ғофуров И. Қалб дурлари // "Тафаккур" журнали, 2008. – №1.
2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 408 b.
3. Rustamova X. Devor. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 152 b.
4. Rustamova X. Rido. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
5. Rustamova X., 40:0, – Toshkent: Istiqlol, 2011.
6. Халмухаммедов А. Жемчужина мысли народной: Афоризм, изречение, пословицы. – Ташкент: Ёш гвардия, 1972. – С.12.

ESHQOBIL SHUKUR QO‘LLAGAN POETONIMLAR KONSEPTOSFERASI

Ismailova Odina Rasuljonovna

Namangan davlat universiteti
tayanch doktoranti
odinaismailova84@gmail.com

Poetonim – badiiy matnda faqat nomlash vazifasini bajaribgina qolmay, balki estetik vazifa ham bajaradigan atoqli ot sanalib, ijodkorning individual uslubi, badiiy tafakkuri va konseptual dunyoqarashini ko‘rsatib berish xususiyati bilan oddiy nominativ birlikdan farq qiladi. “Poetonim” termini ilk bor 1956-yilda V.M. Mixaylov tomonidan qo‘llangan bo‘lib, mazkur termin mohiyatan “badiiy asarda qo‘llangan har qanday ism”ni ifodalash uchun ishlatilgan³⁶⁹. Keyinchalik S.I. Zinin esa “poetonim” sifatida har qanday onomastik birlik emas, balki badiiy yuki, poetik qimmat bor nomlarga tushunilishi kerakligini o‘z tadqiqotlarida aytib o‘tgan³⁷⁰. D.R.Andaniyozova ham badiiy matndagi har qanday nom emas, balki ijodkor badiiy niyatini yoritishga xizmat qilgan nomlar poetonim termini ostida o‘rganilishi maqsadga muvofiq ekanligi, chunki ayni termin onomastik birliklardan yasaladigan poetonimlarning ichki turlarini nomlashda ham qulay: masalan, poetik yukli shaxs nomlariga nisbatan “antroponim” emas, balki “antropopoetonim”, hayvonlarga atab qo‘yilgan nomlar uchun “zoopoetonim”, joy nomlariga nisbatan “topopoetonim” tarzidagi sof sohaviy terminlarni qo‘llash sohaga oid terminlarni bir qadar tartibga solishini ta’kidlagan³⁷¹.

V.A. Nikonov atoqli otlarning nominativ, deskriptiv va ideologik funksiyalarini ajratadi. Olimning qarashlari poetonimlarning badiiy matnda estetik va poetik vazifa bajaruvchi birlik sifatida talqin qilinishiga asos bo‘ladi³⁷².

Poetonimlar vositasida xalqning milliy madaniyati, tarixiy xotirasi, migologik qarashlari va ruhiy olami badiiy tarzda o‘z ifodasini topadi. Poetonim lingvopoetik va lingvokognitiv nuqtayi nazarga ko‘ra, badiiy matnning ma’nosini kengaytiruvchi, obrazlilik hosil qilib, assotsiativ

³⁶⁹ **Калинкин В.М.** Поэтика онима. – Донецк, 1999 – Б. 9.

³⁷⁰ **Зинин С.И.** Литературная (поэтическая) ономастика. Классификация поэтонимов // www.planeta-imen.narod.ru.

³⁷¹ **Анданиёзова Д.Р.** Бадий матнда ономастик birliklar lingvopoetikasi: Филол.фан.б.фалс. док (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – Б. 11;

³⁷² **Никонов В.А.** Имя и общество. – М.: Наука, 1974. – С. 247.

tafakkurni yuzaga chiqaruvchi va shakllantiruvchi birlik sanaladi. Badiiy matnlarda qo'llanilgan poetonimlarga kognitiv tilshunoslikda konsept va konseptosfera bilan aloqador birlik sifatida qaralib, chuqur o'rganiladi, chunki unda xalqning tarixiy tajribasi va xalq tafakkuri namoyon bo'ladi. Poetonim badiiy matnda faqat nomlash vazifasini bajarmaydi, balki metaforik, ekspressiv, ramziy va intertekstual ma'nolarning yuzaga chiqaruvchi asosiy birlik sanaladi. Oddiy atoqli ot ijodkor poetik tafakkurida yangi-yangi ma'nolarni yuzaga chiqargandagina konsept darajasiga ko'tarilishi mumkin. Shuning uchun poetonimlarga faqat onomastikaning yoki poetikaning tadqiqot obyekti sifatida emas, balki lingvokulturologiya, onomastika va badiiy poetika tutashgan nuqtada o'rganiladigan muhim ilmiy obyektlardan biri sifatida qaraladi. E.S. Kubryakova til birliklarini inson tafakkuri va konseptual tizim bilan bog'liq holda talqin qiladi hamda til orqali konseptual bilimlarning faolligini tartibga soladi³⁷³.

O.Karpenko atoqli ot faqat kimnidir atash uchun emas, balki axborot, hissiyot, mental mazmun tashuvchi birlik sifatida qo'llanishini ta'kidlaydi: "Insonning shaxs nomi kommunikativ akt tarkibiga kirar ekan, ya'ni oxir-oqibat axborotning tarkibiy qismiga aylangan holda, ma'lum darajada konsept maqomini oladi"³⁷⁴.

Karpenkoning "Проблематика когнитивной ономастики"³⁷⁵ monografiyasidagi ma'lumotlarni o'rganish natijasida poetonimning konseptga aylanishi haqida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin:

1. Poetonim oddiy nominativ birlik emas. U o'quvchi yoki til egasining mental leksikoniga kirgach konseptuallashadi va konseptga aylanadi.

2. Poetonim konseptga aylanishi uchun u, albatta, muayyan bilim, assotsiatsiya va madaniy tajriba bilan bog'lanishi kerak. Ya'ni onim ongda tarixiy, mifologik, diniy, milliy, emotsional qatlamlarni uyg'otgan paytdagina konsept maqomini oladi.

3. Poetonim konseptuallashuvi individual va umummiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Ayrim poetonimlar faqat muayyan asarni o'qigan guruh uchun konseptga aylansa, boshqalari milliy yoki umuminsoniy konsept darajasiga ko'tariladi. Masalan, Sherlok Holmes global konseptga aylangan

³⁷³ **Кибрякова Е.С.** Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 9–15.

³⁷⁴ **Карпенко О.Ю.** Особови имена як концепти та форми их профілювання // Наукові записки Тернопільського держ.ун-ту. Серія: Мовознавство, ч. 1 (9). Ономастика. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С.27-34.

³⁷⁵ **Карпенко О.Ю.** Проблематика когнітивної ономастики: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2010. . – С. 325.

bo'lsa, ayrim badiiy personajlar faqat muayyan o'quvchilar guruhi ongidagina konsept sifatida yashaydi.

4. Badiiy matnda poetonim konseptlashuvi o'quvchining virtual badiiy olamni qabul qilishidagi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi. O'quvchi asarni anglash jarayonida poetonimni shunchaki ism sifatida emas, balki muayyan obraz, xarakter, g'oya va hissiy tajribaning markazi sifatida qabul qiladi. Shu sababli poetonim o'quvchi tasavvuridagi konseptual markazga aylanadi.

5. Poetonim konseptga aylangach, u assotsiativ freym hosil qiladi. Birgina nom obrazni, syujetni, muallif g'oyasini, madaniy xotirani, emotsional bahoni chaqirib keladi. Natijada poetonim "bilim kvanti" sifatida faoliyat yurita boshlaydi.

Bizningcha, poetonimning konseptga aylanishi uning oddiy nomlash vazifasidan chiqib, keng semantik va lingvokulturologik maydon hosil qilishi bilan bog'liq. Poetonim matnda qay darajada ko'p tarixiy, mifologik, milliy yoki emotsional assotsiatsiyalarni uyg'otsa, uning konseptual darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Ayniqsa badiiy matnda takroriy qo'llanish, muallifning individual estetik yuklamasi va o'quvchi ongidagi madaniy tajriba poetonimning konseptga aylanishida asosiy omil hisoblanadi.

Yana bir muhim jihat shundaki, har qanday poetonim avtomatik ravishda konseptga aylanmaydi. Konseptlashuv poetonimning o'quvchi mental leksikonida mustahkam assotsiativ va emotsional qatlam hosil qilishi natijasida yuz beradi.

Eshqobil Shukur she'riyati mifopoetik dunyoqarash, falsafiy ramziylik va milliy ruhiyat bilan sug'orilgan poetik makon sifatida e'tirof etiladi. Uning ijodida uchrovchi poetonimlar oddiy nominativ birlik vaifasini bajarmaydi, aksincha, xalq tarixiy xotirasini, ruhiyatini va madaniy tafakkurini ko'rsatuvchi lingvopoetik unsur o'laroq yuzaga chiqadi. Shuning uchun poetonimlar ham Eshqobil Shukur ijodidagi muallif individual konseptosferasini hosil qiluvchi muhim poetik birlik sanaladi.

Eshqobil Shukur she'riyatida ko'plab onomastik birliklar qo'llangan. Ijodkor she'rlarida qo'llangan poetonimlar nominativ birlik sifatida emas, balki muayyan konseptual yuk tashuvchi lingvopoetik vositalar sifatida namoyon bo'ladi.

Eshqobil Shukurning "Hamal ayvoni" to'plamidagi poetonimlar lingvopoetik va kognitiv jihatdan turlicha funksional yuklama bajaradi. Ularning ayrimlari mustaqil konsept darajasiga ko'tarilgan bo'lsa, ayrimlari boshqa konseptlarning verballashuvini ta'minlovchi poetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Jumladan, to‘plamdagi *Hizr, Turkiston, Yassaviy, Navoiy, Mahmud Qoshg‘ariy, Naqshband, Sayxun, Jayxun, Boymoqli* kabi poetonimlar konsept darajasiga ko‘tarilgan birliklardir. Chunki ular matnda oddiy nominativ birlik sifatida emas, balki milliy xotira, tarixiy ong, ruhiy najot, erk, Vatan, ma‘naviyat va milliy o‘zlik kabi keng assotsiativ hamda lingvokulturologik maydonlarni uyg‘otuvchi kognitiv markaz sifatida ishtirok etadi. Masalan, Hizr mifopoetonimini abadiylik, ruhiy najot, ilohiy himoya, umid konseptlarini mujassamlashtirgan mifopoetik konseptga aylangan holda qo‘llanganligini kuzatdik:

Hazrati Hizrning boshmaldog‘iga

Uya qo‘yib qaytgan oq qaldirg‘ochni

*Chaqirib-chaqirib charchar yuragim...*³⁷⁶

Eshqobil Shukur poetikasidagi eng kuchli mifopoetik va lingvokognitiv obrazlardan biri bo‘lgan ushbu parchada har bir detal ma‘lum maqsadda qo‘llangan, tasodifiy emas. Shoir shunchaki tasvirlamayapti, balki xalqning mifologik dunyoqarashi, tasavvufiy bilimlari va ruhiy kechinmalarini bitta poetik sistemaga jamlayapti.

Xususan, “Hazrati Xizrning boshmaldog‘i” birikmasiga ga e‘tibor beraylik, bu juda muhim detal. O‘zbek xalqi uchun Hizr – abadiy tiriklik, ilohiy yo‘l ko‘rsatish va yashirin najot timsoli sanaladi. Xalqda Hizrning boshmaldog‘i yumshoq, suyaksiz bo‘lishi, uning Hizr ekanligini shundan bilib olish mumkinligi va undan xohlagan tilagingni so‘rasang, u ro‘yobga chiqishi haqida afsona yuradi. Ushbu she‘rdagi Hizr boshmaldog‘i xalq orasidagi mana shu afsonaga ishora qiladi.

Qaldirg‘och turkiy va sharq xalqlari poetik tafakkurida bahor, umid, qaytish, xabar, poklik ramzidir. Lekin shoir matnda “qaldirg‘och” haqida emas, aynan “oq qaldirg‘och” haqida so‘z yuritadi. Oq rang esa bu yerda mazmuniy semantik jihatdan poklik, ruhoniylilik, ilohiy nur, begunohlik konseptlarini yuzaga chiqaradi. Shundan kelib chiqsang, bu o‘rinda qaldirg‘och bu oddiy qush emas – u ilohiy makondan kelgan, boshqa bir olam bilan bilan uzviy bog‘liq ruhiy va begunoh elchi sifatida tasvirlanyapti. Oq qaldirg‘ochning uya qurib qaytganligi esa makon, boshpana, davomiylik, hayotning uzilmaganligi, uning hali davom etishi aniq ekanligini anglatadi. Qaldirg‘ochning aynan Hizr boshmaldog‘iga uya qurib qaytishi – ilohiylik bilan tiriklikning, afsona bilan hayotning tutashgan markazini, nuqtasini ifodalaydi.

³⁷⁶ **Eshqobil Shukur.** Hamal ayvoni. –Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2002. – B. 94.

Demak, ushbu she'riy parchada Hazrati Xizr poetonimi najot, abadiylik, ilohiy aloqa, yashirin ruhiy madad konseptlarini yuzaga chiqaradi. Oq qaldirg'och esa shu konseptlarning poetik ramziga aylanadi.

Shoirning yana bir she'rida xuddi shu qahramonlar, ya'ni Hazrati Hizr va oq qaldirg'ochni ko'rishimiz mumkin.

*Oq fotiha berdi Hazrati Hizr,
Oq qaldirg'och uchdi boshmaldog'idan.
Oq fotiha berdi Hazrati Hizr,
Duoga qanotin ochdi qaldirg'och³⁷⁷.*

Yuqoridagi ikki she'rda:

*“Hazrati Xizrning boshmaldog'iga
Uya qo'yib qaytgan oq qaldirg'och...”*
hamda:

*“Oq fotiha berdi Hazrati Xizr,
Oq qaldirg'och uchdi boshmaldog'idan...”*

kabi poetik takrorlar Eshqobil Shukur poetikasida “Hizr” poetonimining tasodifiy obraz emas, balki barqarorlashgan mifopoetik konsept ekanini ko'rsatadi.

Bir poetonimning turli she'rlarda bir xil assotsiativ qurshovda, o'xshash poetik belgilar bilan, takroriy mifologik vositalarda kelishi uning konseptual xarakter kasb etganini isbotlovchi muhim belgidir.

Quyidagi she'rda Mahmud Qashg'ariy poetonimini faqat “til” konseptining verbalizatori deyish yetarli emas. Chunki matnning butun kommunikativ markazi aynan Mahmud Qashg'ariy obraziga qaratilgan. Shoir u bilan dialogga kirishmoqda:

*Siz nega notinchsiz, Mahmud Qashg'ariy?
Toshni yorib chiqar ulug' yo'lcilar
Toshlar to'lg'og'iga doya bo'lmasmi
O'zbekistondagi tilchilar?
Siz nega notinchsiz, Mahmud Qashg'ariy?
Tilning chehrasini yorgan qamchilar
Sinmasmi, Erk degan So'zga aylansa
O'zbekistondagi hamma tilchilar³⁷⁸.*

“Siz nega notinchsiz, Mahmud Qashg'ariy?” misrasi har band boshida takrorlanib, poetik-kompozitsion markaz vazifasini bajarmoqda. Bu esa

³⁷⁷ Eshqobil Shukur. Hamal ayvoni. –Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2002. – B. 121.

³⁷⁸ **Eshqobil Shukur.** Hamal ayvoni. –Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2002. – B. 67.

poetonimning oddiy yordamchi vosita emas, balki mustaqil konseptual markaz ekanini ko'rsatadi. Ushbu she'rda Mahmud Qoshg'ariy poetonimi tarixiy shaxs nomi, olim obrazi, tilshunos siymosi chegarasidan chiqib, turkiy til himoyasi, milliy xotira, ma'naviy uyg'onish, so'z erki, millat ruhiyati, til fidoyiligi kabi ma'nolarni mujassamlashtirgan lingvomadaniy konseptga aylangan.

She'rda "Mahmud Qoshg'ariy" o'tmish va bugunni bog'lovchi, turkiy tafakkur davomiyligini ifodalovchi, milliy til vijdonini uyg'otuvchi konseptual markaz sifatida ishlatilgan. Shu jihatdan bu poetonim mustaqil konsept va ayni paytda "til", "erk", "milliy uyg'onish" konseptlarini faollashtiruvchi konseptual yadro hisoblanadi.

*Emranib-entikib keldim qoshingga,
Besamar kunlarim sochlarin yuldi.
Og'ir bir savdolar qalqir boshimda,
Mening yuragimda Navoiy o'ldi³⁷⁹.*

Husayn Boyqaroga bag'ishlangan ushbu she'rda bir nechta kuchli lingvomadaniy va mifopoetik konseptlar qatlamlashgan. She'rning konseptual markazi, asosan, shoir, o'zlik, ma'naviy tanazzul, Hirot, Navoiy atrofida qurilgan. Bu yerda Alisher Navoiy poetonimi, ayniqsa, markaziy konsept darajasiga ko'tarilgan. Chunki "Mening yuragimda Navoiy o'ldi" misrasi shoir o'limini (biologik o'limni) ifodalamaydi, balki milliy ruhning susayishi, ma'naviyatning yemirilishi, she'riyat qadrsizlanishi va natijada o'zlikning yo'qolishi kabi keng semantik qatlamlarni ifodalaydi. Bu yerda Navoiy faqat tarixiy shaxs emas, balki milliy tafakkur, ma'naviyat, she'riyat, vijdon, ruhiy uyg'oqlik konseptlarining mujassam timsolidir.

Boshqa bir guruh poetonimlar esa mustaqil konsept bo'lishdan ko'ra, muayyan konseptlarning verballashuviga xizmat qiluvchi lingvopoetik verbalizator vazifasini bajaradi. Masalan, "Layli", "Majnun", "To'lg'onoy", "Bibizilol", "Naqshigul", "Sumbula", "Oybodom" kabi poetonimlar hijron, ishq, sog'inch, ayol fojeasi, ayriliq, muhabbat, ruhiy iztirob konseptlarini poetik shaklda ochib berishga xizmat qiladi.

Jumladan, "Tegrangda Laylilar ovozalari..."³⁸⁰ misrasida "Layli" poetonimi mustaqil konsept emas, balki ishq va armon konseptining verballashuviga xizmat qilayotgan poetik assotsiativ birlik sifatida qo'llangan.

Eshqobil Shukur poetikasida poetonimlarning konseptual darajasi ularning matndagi semantik zichligi, mifologik va tarixiy yuklamasi,

³⁷⁹ **Eshqobil Shukur.** Hamal ayvoni. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 12.

³⁸⁰ **Eshqobil Shukur.** Hamal ayvoni. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 7.

o'quvchi ongida uyg'otadigan assotsiativ quvvati, lingvokulturologik salmog'i bilan belgilanadi. Shu sababli ayrim poetonimlar konsept maqomiga ega bo'lsa, ayrimlari boshqa konseptlarni yuzaga chiqaruvchi poetik verbalizator sifatida faoliyat yuritadi.

“BOSH” METAFORASINING LINGVOPOETIK TRANSFORMATSIYASI

(A. Qahhor va R. Ahmedova hikoyalari misolida)

Munavvarova Moxira Abduxalil qizi,

Namangan davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada o'zbek adabiyotining yirik vakili Abdulla Qahhor va zamonaviy ijodkor Raxshona Ahmedova hikoyalaridagi “boshsizlik” motivi qiyosiy-lingvopoetik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda “bosh” metaforasining ijtimoiy va psixologik transformatsiyasi, badiiy matnda grotesk va ironiyaning qo'llanilishi hamda an'anaviy tasvir vositalarining novatorlik asosida yangilanishi masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *lingvopoetika, ideostil, grotesk, ironiya, metafora, ekzistensial inqiroz, konformizm, badiiy transformatsiya.*

Zamonaviy o'zbek hikoyachiligi lisoniy va uslubiy jihatdan rang-baranglashib borayotgan bir davrda matnning lingvopoetik qatlamlarini tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Badiiy asarning bosh unsuri so'z va til orqali asarning chinakam san'at darajasiga ko'tarilishida muallifning til vositalarini qo'llash mahorati asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Zero, har bir ijodkorning o'ziga xos ideostili uning asarlari tilida, xususan, qahramonlar xarakterini ochuvchi lisoniy birliklarda namoyon bo'ladi.

O'zbek adabiyotida o'ziga xos tahrir va tasvir maktabini yaratgan Abdulla Qahhor an'analari bugungi kunda Raxshona Ahmedova kabi yosh ijodkorlar asarlarida yangicha talqinda aks ettirilmoqda. Har ikki ijodkorning – A.Qahhorning “Boshsiz odam” va R. Ahmedovaning “Bo'lmagan voqea” hikoyalarining markazida turgan “bosh” metaforasi jamiyat va shaxs o'rtasidagi ziddiyatlarni ochib beruvchi lingvokognitiv tayanchdir. Professor Ernest Begmatov ta'kidlaganidek, badiiy nutq madaniyati orqali adibning nafaqat mahorati, balki davrning ijtimoiy-ruhiy manzarasi ham namoyon bo'ladi. Mazkur maqolada ushbu ikki asarning lisoniy qurilishi, grotesk va ironiya kabi badiiy vositalarning qo'llanilishi qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi.

M.B.Xrapchenko shunday yozadi: “Adabiyotni tipologik o‘rganish adabiy hodisalarning individual o‘ziga xosligini va ularning o‘xshash xususiyatlari va o‘zaro bog‘likligini emas, balki taniqli adabiy-estetik hamjamiyat haqida, ma’lum bir hodisaning ma’lum bir turga, jinsga tegishliligi haqida gapirishga imkon beradigan prinsip va tamoyillarni ochib berishdir”.

Til ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida doimo qisqalik va osonlikka intiladi. Inson uchun qanday talaffuz qilish to‘g‘riligidan ko‘ra, ko‘proq qanday talaffuz qilish qulay va osonligi muhimroq. Tildagi fonetik va leksik so‘zlarni qo‘llash bir qancha osonlikni va ravonlikni ta’minlaydi [O‘ralova, Boymatov, 2021: 464]. Abdulla Qahhor o‘zbek adabiyotiga ixchamlik va o‘tkir satira ruhini olib kirgan adibdir. Uning “Boshsiz odam” hikoyasida “boshsizlik” shunchaki jismoniy holat emas, balki ijtimoiy-siyosiy ramz darajasiga ko‘tarilgan. Adib personajning jismoniy nuqsonini oddiy ijtimoiy norma sifatida taqdim etadi. Matndagi Faxriddin obrazi o‘z farzandining boshi yo‘qligidan ajablanmasligi, aksincha, “*Ko‘rdim, boshi yo‘q. – Iye!.. bolaning ham boshi bo‘lmaydimi?.. Dadamdan so‘ray-chi...*” [Qahhor, 2018: 155] degan iqrori personajning intellektual va ma’naviy qaramligini ko‘rsatadi. Bu yerda “*dada*” – mutlaq itoatkorlik va tizimning ramzi sifatida lisoniy aks etgan. Adib “*bosh*” – qaror qabul qilish markazi sifatida yo‘q qilingan shaxssizlangan jamiyat qiyofasini mahorat bilan chizib bergan.

Tahlil etilayotgan qahramonlar nutqidagi mantiqsizlik va “*Men bilmasam, dadam biladilar-da*” kabi sodda, irodasiz nutq konstruksiyalari aslida nutq madaniyatining eng quyi nuqtasi shaxsning o‘z so‘zi va fikridan voz kechishidir. Natijada lingvopoetik tahlil va onomastik-leksik tahlil o‘zaro uyg‘unlashib, “bosh” leksemasining semantik ko‘lamini kengaytiradi.

Zamonaviy hikoyachilikda, xususan, R.Ahmedova ijodida “*boshsizlik*” ko‘proq ekzistensial inqiroz va o‘zlikdan qochish sifatida talqin etiladi. Muallif “*bosh*” tushunchasini lisoniy va semantik jihatdan “*viydon*” va “*shaxsiy mas’uliyat*” tushunchalari bilan tenglashtiradi. Bundan tashqari, “bosh” leksemasi an’anaviy anatomik tushunchadan ko‘ra kengroq, ya’ni shaxsning ijtimoiy va ma’naviy yaxlitligini ifodalovchi konseptual metafora sifatida namoyon bo‘ladi. Muallif qahramonning o‘z boshidan vaqtincha voz kechishini tasvirlash orqali zamonaviy jamiyatdagi shaxs inqirozini lisoniy birliklar yordamida aks ettiradi. “*...bu dunyoda eng serg‘alva, tashvish keltiruvchi tana a’zosi bu – bosh. Chunki, shu yumaloq bosh ichida yo‘q narsaning o‘zi yo‘q. Hatto ikkita muhim a’zo – ko‘z va asosiysi, miya ham shuning ichida. Ming yashirma, ko‘z baribir ko‘radi, miyang bu noto‘g‘ri, deb tursa, yo‘q deyolmaysan. Tabiiyki, bari shundan*

boshlanadi. Keyin til ishga tushadi-yu, boshingga balo yog‘ilib kela boshlaydi. Nima qilmoq kerak, muammo shunda!” [Ahmedova, 2023: 91] asarda boshning “koptokdek yumalab yotgan narsa” sifatida ta’riflanishi inson o‘zligining buyum darajasiga tushib qolganini, ya’ni ratifikatsiya jarayonini ko‘rsatadi. Bu esa o‘z navbatida qahramonning o‘z ongidan begonalashuvini anglatadi.

Hikoya kulminatsiyasiga yaqinlashgan ushbu parchada muallif shaxsning jamiyatdan begonalashuvi va ommaviy loqaydlikning lisoniy manzarasini chizib beradi. “...boshimni uyga tashlab ishga boshsiz yo‘l oldim. Hay, rostini aytay, boshsiz ahvolda ko‘chaga chiqsam, odamlar nima deydi, degan xavotir yo‘q emasdi. Turtinib-surtinib ketib borardim. Eng qizig‘i, hech kim e’tibor qilmadi, birov to‘xtatmadi. Odamlar boshi egilgan ko‘yi, bir-birining yuz-ko‘ziga qaramas, o‘y-xayoli bir parcha matohda, qo‘llaridagi telefon ichiga kirib ketgan edi” parchada “boshsizlik” holati nafaqat qahramonning individual tanlovi, balki jamiyatdagi umumiy ruhiy holat sifatida talqin etiladi. “Boshsiz ahvolda ko‘chaga chiqish” va “hech kim e’tibor qilmadi” jumalari o‘rtasida mantiqiy nomuvofiqlik (paradoks) mavjud. Oddiy sharoitda g‘ayritabiiy va dahshatli hisoblangan “boshsizlik” hodisasiga nisbatan jamiyatning munosabat bildirmasligi, muallif tomonidan ijtimoiy sezgirlikning butkul yo‘qolganini ko‘rsatuvchi giperbola sifatida qo‘llanilgan. Bu yerda “e’tibor qilmadi”, “birov to‘xtatmadi” kabi inkor yuklamali fe‘llar loqaydlikning lingvistik ko‘rsatkichlari bo‘lib xizmat qiladi va jamiyatning “ma’naviy karaxtlik” holatini ifodalaydi. “Boshi egilgan ko‘yi” birikmasi an’anaviy o‘zbek tili tabiatida aybdorlik yoki itoatkorlikni anglatga-da, ushbu kontekstda texnologik qaramlik va atrofdagi voqelikdan uzilishni ko‘rsatadi. Smartfonning “bir parcha matoh” deb atalishi esa lisoniy demetizatsiya (qiymatsizlantirish) usulidir. Muallif insoniy munosabatlardan ustun qo‘yilayotgan texnologiyani oddiy, jonsiz va qadrsiz buyum darajasiga tushirish orqali o‘quvchida unga nisbatan salbiy munosabat uyg‘otadi. “Yuz-ko‘ziga qaramas” iborasi orqali jamiyatdagi shaxslararo munosabatlarning inqirozi tasvirlanadi. Lingvistik nuqtayi nazardan, “yuz” va “ko‘z” inson qiyofasi hamda ruhiyatining asosiy belgilari bo‘lib, ulardan voz kechish – jamiyatning ma’naviy ko‘rligini anglatadi. Qahramonning “turtinib-surtinib” borishi fonida odamlarning jimgina o‘z qurilmalariga termulishi orasidagi kontrast, inson buyumlar orqali o‘z qadrini yo‘qotib borayotganini mantiqiy isbotlaydi.

Lingvopoetik jihatdan ushbu parcha shuni ko‘rsatadiki, muallif uchun “boshsizlik” tushunchasi faqat fiziologik holat emas, balki ijtimoiy loqaydlikning sinonimidir. Shaxsning jismoniy nuqsoni (boshsizligi)

jamiyatning ma'naviy nuqsoni (loqaydligi) fonida sezilmay ketishi asarning eng kuchli ijtimoiy-falsafiy pafosini tashkil etadi.

Matndagi *“Boshsiz ishlash birmuncha oson ekan, bosh yo‘q g‘alva yo‘q, ishonavering. Buyurganlarini qilasan, tamom boshqasiga bosh qotirib o‘tirmaysan, qolaversa, ko‘rmaganingdan keyin vijdoning ham qiynalmaydi. Bir pastda so‘kishlar ham unutilib ketadi”* [Ahmedova, 2023: 92] jumlasini insonning o‘z mustaqil fikridan voz kechishi va ijtimoiy *“robot”*ga aylanish jarayonidir.

Asardagi lingvistik o‘yinlar, ayniqsa, *“bosh qotirmoq”*, *“til balosi”* kabi frazeologik birliklarning kontekstual jonlanishi alohida ahamiyatga ega. Agar o‘tgan asrda bu iboralar qahramon uchun tashvish va ijtimoiy to‘qnashuvlarni anglatgan bo‘lsa, boshsizlik holatida ular *“yengillik”* va *“baxt”* sifatida talqin etiladi. Bunday ironik yondashuv muallifga insonning mustaqil fikridan voz kechishi evaziga erishadigan soxta xotirjamligini fosh etish imkonini beradi. Qahramonning *“bosh yo‘q – g‘alva yo‘q”* tamoyili asosida yashashi, uning ijtimoiy mas‘uliyatdan qochishini namoyon etadi.

Hikoyaning yakunida qahramonning qamoqqa olinishi va *“Boshimning yo‘qligiga o‘lay agar, hech biri qaragani yo‘q, boshimni topib olay deganimga ham qaramadi, nomardlar. Panjara ortiga tashlashdi, tamom. Mana endi panjaraga osilib, uzzukun yo‘l poylayman.”* [Ahmedova, 2023: 94] degan iqrori shuni isbotlaydiki, mas‘uliyatdan qochish (boshsizlik - fikrsiz va vijdonsizlik) insonni baribir ma'naviy va huquqiy inqirozga yetaklaydi. *“Bosh-ku topilar, ammo o‘zimni qanday oqlayman?”* [Ahmedova, 2023: 94] degan ritorik so‘roq qahramonning subyekt sifatidagi inqirozini yakunlaydi. Lisoniy jihatdan *“oqlanish”* imkoniyatining yo‘qligi insonning o‘zligidan (boshidan) voz kechishi uni baribir huquqiy va ma'naviy javobgarlikdan xalos etmasligini isbotlaydi. Shu tariqa, R. Ahmedova hajviy matn qa‘riga chuqur falsafiy-lingvistik tahlilni singdirib, insonning jamiyatdagi o‘rnini qayta mulohaza qilishga undaydi.

Ijodkor asar qiymatini oshirish uchun nutqning barcha imkoniyatlarini ishga soladi va bu jarayonda lisoniy va nolisoniy vositalardan foydalanadi. Shuning uchun lingvistik qonuniyatlardan xabardor o‘quvchi badiiy asarning haqiqiy mag‘zini tushunib yetishi mumkin [Habibullayeva, 2024: 45].

Tadqiqot natijasida shuni aytish mumkinki, Abdulla Qahhor va Raxshona Ahmedova hikoyalaridagi *“boshsizlik”* motivi o‘zbek adabiyotidagi an‘ana va novatorlik tamoyillarini o‘zida mujassam etgan. Qahhor ijtimoiy tuzumdagi shaxssizlanishni o‘tkir satira orqali fosh etgan bo‘lsa, Ahmedova ushbu ramzni zamonaviy insonning ichki inqirozi va

vijdoni oldidagi tanloviga ko‘chiradi. Bu esa o‘zbek hikoyachiligida lisoniy vositalarning ijtimoiy funksiyadan psixologik funksiyaga evolyutsion o‘shishini ko‘rsatuvchi muhim omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qahhor A. Anor: Qissa va hikoyalar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 197 b.
2. Ahmedova R. Tushunarsiz sevgi izhori: Hikoyalar. – Toshkent: Read book, 2023. – 188 b.
3. Xalliyeva G. Qiyosiy adabiyotshunoslik. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – B.81
4. O‘ralova Ch.B., Boymatov S.Ch. Zamonaviy tilshunoslikda lingvopoetika tadqiqi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – Volume 1, Issue 3, 2021. – B. [462-468-betlari]
5. Habibullayeva S.A. Isajon Sulton hikoyalarining lingvopoetik tadqiqi: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Farg‘ona: Farg‘ona davlat universiteti, 2024. – 130 b.

BIBLIONIMLAR XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

Erkinova Munavvar,

Namangan davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada biblionimlarning funksional-semantik xususiyatlari, nominativ birlik sifatidagi tabiati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *biblionim, biblionimika, onomastika, nomlash tizimi, diskurs, pragmatika, lingvokulturologiya, matn, semantika.*

Tilshunoslikning zamonaviy rivojlanish bosqichida nomlash tizimlariga oid tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, onomastik birliklarning turli shakllari nafaqat tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlarini, balki ijtimoiy madaniyat, tarix va kommunikatsiya xususiyatlarini ham aks ettiradi. Shu jumladan, biblionim va biblionimika masalalari hozirgi lingvistik tadqiqotlarda dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Biblionim atamasi yunoncha “biblion” (kitob) va “onyma” (nom) so‘zlaridan kelib chiqib, kitoblar va yozma manbalarni o‘rganishga xizmat qiladi. Biblionimika esa ushbu nomlarning kelib chiqishi, tuzilishi, semantikasi, funksiyasi va kommunikativ xususiyatlarini tahlil qiladigan bir soha sifatida shakllangan. Bu yo‘nalish bibliografiya, matnshunoslik,

onomastika, stilistika hamda lingvokulturologiya kabi fanlar bilan yaqin aloqada rivojlanmoqda.

Biblionim (yunoncha biblionim – kitob + onimdan). Ktematonimning bir turi. Har qanday qo‘lyozma, bosma yoki grafik asarning (kitob, qo‘lyozma, roman, poema (doston), darslik, ensiklopediya, muqaddas bitik, davriy nashr, shuningdek, alohida bob yoki maqolaning) atoqli nomi.³⁸¹ A.V.Superanskayaga ko‘ra “Sarlavha-nomlarning (kitoblar, jurnallar, san’at asarlarining) o‘ziga xosligi shundaki, ular yaratilish paytigacha hech qanday nomga ega bo‘lmagan yagona obyektlarni individuallashtirish uchun yaratiladi. Sarlavha-nom asarning ajralmas qismiga, uning qisqartirilgan mazmuniga va madaniyatdagi bosh tanituvchisiga aylanadi.”³⁸² O‘zbek tilshunosligida onomastik tadqiqotlar yaxshi rivojlangan bo‘lsa-da, biblionimika alohida ilmiy yo‘nalish sifatida yetarlicha tadqiq etilmagan. Ba’zi ishlar asar nomlarini stilistik yoki semantik jihatdan tahlil qilgan bo‘lsa-da, ularning nazariy asoslari atroflicha yoritilmaganligi bu mavzuning ilmiy ahamiyatini belgilaydi.

Ushbu maqolada biblionim va biblionimikaning nazariy asoslarini aniqlash hamda ularning til tizimidagi o‘rni va funksional-semantik xususiyatlarini tahlil qilinadi. Shuningdek biblionimlarning kommunikativ va lingvokulturologik imkoniyatlarini yoritish ham tadqiqotning asosiy vazifalaridan biridir.

Onomastika sohasidagi tadqiqotlar tarixan tilshunoslarning diqqatini jalb qilib kelgan. Antik davrda Aristotel va Platon kabi olimlar nomlarning mohiyati va ularning obyektlar bilan aloqasi haqida dastlabki nazariy fikrlarni ilgari surishgan. Keyinchalik, XX asrda onomastika mustaqil fan sifatida shakllanib, turli yo‘nalishlari rivojlana boshladi. Antroponimika, toponimika va zoonimika kabi sohalar bilan birga biblionimika ham ilmiy muomalaga kirishga muvaffaq bo‘ldi.

Rus tilshunosligida V. Superanskaya onomastik birliklarning funksional xususiyatlari haqida muhim mulohazalar bildirgan. U nomlarni identifikatsiya va kommunikativ birlik sifatida baholab, ularning semantik imkoniyatlarining cheklangan emasligini ta’kidlaydi.³⁸³ Ayniqsa, badiiy asar nomlari matnning umumiy mazmunini ifodalovchi markaziy birliklar sifatida qaraladi. N. Podolskaya esa bibliografik nomlarning strukturaviy va semantik jihatlarini o‘rganib, biblionimlarning sintaktik modellari hamda

³⁸¹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – С. 38.

³⁸² Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 140.

³⁸³ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 141.

stilistik vazifalarini tahlil qilgan. G'arb tilshunosligida Jerar Jenetning paratekst nazariyasi bibliionimikaning rivojida muhim rol o'ynaydi. Unga ko'ra, asar nomi matn va o'quvchi o'rtasidagi ilk kommunikativ ko'priq vazifasini bajaradi va bu nom o'quvchida dastlabki tasavvur hosil qiladi hamda matnni qabul qilish jarayoniga ta'sir qiladi. Shu sababli bibliionimlar pragmatik birlik sifatida ham qaralishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida onomastik tadqiqotlar E. Begmatov, N. Mahmudov va A. Hojiyev kabi olimlar tomonidan olib borilgan ishlar orqali rivojlanmoqda. Ularning ilmiy yondashuvlarida nomlarning semantik va lingvokulturologik jihatlarini keng yoritilgan bo'lishiga qaramay, bibliionimikaga oid masalalar ko'proq parchalanmagan holda o'rganilgan. Ba'zi tadqiqotlarda Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy va O'tkir Hoshimov kabi yozuvchilarning asarlarining nomlari stilistik nuqtayi nazardan tahlil qilingan.

Misol uchun, "O'tkan kunlar" bibliionimi tarixiy vaqt va o'tmishni qo'msash semantikasini aks ettirsa, "Mehrobdan chayon" nomi esa metaforik va ramziy mohiyat kasb etadi. Shuningdek, "Dunyoning ishlari", "Ikki eshik orasi", "Sariq devni minib" kabi nomlar ham o'zbek bibliionimikasi semantik jihatdan boyligini isbotidir bu esa bibliionimlarning faqatgina nomlash vazifasi bilan cheklanmasligini balki estetik va konseptual yukni ham o'z ichiga olishini ko'rsatadi.

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bibliionimika hali chuqur nazariy tadqiqotlarga muhtoj sohalaridan biridir. O'zbek tilshunosligida uning terminologik, pragmatik va diskursiv jihatlarini tizimli ravishda o'rganish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot jarayonida bibliionimlarning lisoniy tabiati va funksional xususiyatlarini aniqlashda quyidagi metodlarga tayanildi. Avvalo tavsifiy metod yordamida "biblionim" va "biblionimika" tushunchalarining nazariy talqinlari umumlashtirildi. Ushbu metod orqali turli olimlarning fikrlari taqqoslanib, bibliionimlarning umumiy lingvistik tabiati aniqlashtirildi.

Semantik tahlil metodi yordamida badiiy va ilmiy asar nomlarining ma'nolari tadqiq qilindi; xususan metaforik, ramziy hamda assotsiativ ma'nolar hosil qiluvchi bibliionimlarga alohida e'tibor qaratildi. Diskursiv tahlil asosida esa bibliionimlarning kommunikativ vazifalari hamda o'quvchiga ta'siri tekshirildi.

Qiyosiy metod orqali o'zbek va xorij tilshunosligidagi bibliionimikaga bag'ishlangan ilmiy qarashlarni solishtirish amalga oshirildi.

Bibliionimlar til tizimida murakkab semantik va pragmatik xususiyatlarga ega nominativ birliklardir. Ular oddiy identifikatsiya vositasi

sifatida qolmay, matnning konseptual mazmunini ham aks ettiradi. Ayniqsa, badiiy asarlarning nomlarida ramziylik va metaforik xususiyatlar kuchli namoyon bo‘ladi.

Masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani nomi tarixiy retrospektiva va milliy xotira kontseptsiyasini mujassamlashgan holda taqdim etadi. Bu nom o‘quvchini o‘tgan voqealar bilan bog‘liq ruhiy muhitga tayyorlaydi. Shuningdek, “Mehrobdan chayon” asari nomida o‘ziga xos ma’noviy ziddiyat ko‘zga tashlanadi: muqaddas maskan hisoblangan mehrob va xavf timsoli bo‘lgan chayon tushunchalarining yonma-yon keltirilishi o‘quvchi diqqatini darrov o‘ziga tortadi.

Tahlillar bibliyonimlarning bir necha asosiy funksiyalarini aniqlash imkonini berdi. Birinchidan, ular identifikatsion vazifani bajarib, ma’lum asar yoki manbani boshqa birliklardan ajratadi. Ikkinchidan, informativ funksiya mavjud bo‘lib, asar mazmuni haqida dastlabki ma’lumotlarni taqdim etadi. Uchinchidan, estetik funksiya orqali o‘quvchining hissiy qabuliga ta’sir qiladi. To‘rtinchidan, reklama-pragmatik vazifa ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ayniqsa zamonaviy media va nashriyot diskursida asar nomlari auditoriyani jalb qilish vositasiga aylanishi kuzatilmoqda.

Raqamli kommunikatsiya sharoitida bibliyonimlarning funksional imkoniyatlari yanada kengaymoqda. Elektron kutubxonalar, internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlarda qisqa va ta’sirchan semantik jihatdan kuchli nomlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Shu sababli zamonaviy bibliyonimlarda kreativlik va pragmatiklik ustunlik kasb etmoqda.

Masalaga lingvokulturologik nuqtai nazardan yondashilsa, bibliyonimlar milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarni aks ettiradi. Ular orqali jamiyatning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari va mental jihatlari ko‘zga tashlanadi. Shu sababli bibliyonimlarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik balki madaniyatshunoslik va kommunikatsiya nazariyasi uchun ham muhimdir.

Bibliyonimlar til tizimida alohida mavqega ega bo‘lgan murakkab nominativ birliklardir. Asar sarlavhasi shunchaki matnning yuzasi emas, balki butun asar g‘oyasining siqilgan shakldagi ifodasidir. Undagi ma’noviy ziddiyatlar , ko‘chma va timsoliy ma’nolar kitobxon diqqatini jalb etish barobarida, asarning mohiyatini oldindan ochib beradi.

Xulosa o‘rinda aytish mumkinki, o‘zbek tilshunosligida bibliyonimikani alohida yo‘nalish sifatida keng qamrovli o‘rganish, uning terminologik bazasini shakllantirish va xalqimiz dunyoqarashini aks ettiruvchi lingvokulturologik xususiyatlarini ochib berish onomastika sohasining bugungi kundagi dolzarb va istiqbolli vazifalaridan biridir.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KECHIRIM SO‘RASH MAZMUNINI IFODALOVCHI BIRLIKLARINING CHOG‘ISHTIRMA TAHLILI

Salomov Narzulla Soyibovich,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi kechirim so‘rash mazmunini ifodalovchi birliklarining leksik sathda voqelanish xususiyatlari qiyosiy chog‘ishtirma metod asosida tahlil etilgan. Ish jahon va mahalliy tilshunoslikning fundamental nazariy ishlanmalariga tayanadi, jonli muloqot va badiiy matn namunalari orqali nazariy qoidalar amaliy material bilan tasdiqlanadi.

Kalit so‘zlar: *xushmuomalalik, kechirim so‘rash mazmunini ifodalovchi birliklar, leksik sath, qiyosiy chog‘ishtirma tahlil, lingvopragmatika, lingvomadaniyat.*

Kechirim so‘rash nutqiy aktlari xushmuomalalik kategoriyasining alohida ahamiyatga ega sohalaridan biri sifatida ko‘plab tilshunoslik tadqiqotlarining mavzusi bo‘lib kelmoqda. S.Blum-Kulka, J.Hauz va G.Kasper rahbarligida o‘tkazilgan kross-madaniy pragmatik loyihada kechirim so‘rash birliklari turli tillarda batafsil tahlilga tortilgan va ularning lingvomadaniy o‘ziga xosligi asoslanib chiqilgan³⁸⁴. Mazkur sohada so‘zlovchi o‘z aybi, xatosi yoki suhbatdoshga keltirgan noqulayligi uchun mas’uliyatni qabul qilib, uning yuziga keltirilgan zararni qoplash maqsadini ko‘zlaydi.

Ingliz tilidagi kechirim so‘rash leksikasining markaziy birligi sorry so‘zidir. Mazkur leksema oddiy kundalik muloqotdan tortib eng jiddiy aybni tan olishgacha bo‘lgan keng diapazonda ishlatilishi mumkin. Sorry so‘zi ishlatilgan aybning chuqurligini ifodalash uchun turli darajalardagi kuchaytiruvchi vositalar bilan birga keladi: I am sorry, I am so sorry, I am terribly sorry, I am awfully sorry, I am dreadfully sorry, I am extremely sorry, I am deeply sorry: *I am terribly sorry for being late, the traffic was unbearable this morning.* Mazkur gap o‘zbek tilida “Kechikkanim uchun juda uzr so‘rayman, bugun ertalab tirbandlik chidab bo‘lmas darajada

³⁸⁴Blum-Kulka S., House J., Kasper G. Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. – Norwood: Ablex Publishing, 1989.

bo'ldi". Bu yerda *I am terribly sorry* formulasi kechirim so'rashning kuchaytirilgan shakli bo'lib, undan keyin keladigan tushuntirish qism so'zlovchining mas'uliyatini qisman ob'ektiv sabablarga yo'naltirib, uning ijobiy yuzini saqlashga xizmat qilmoqda.

Excuse me leksik birligi ingliz tilida o'ziga xos pragmatik vazifani bajaradi va u ko'pincha oldindan kechirim so'rash shaklida ishlatiladi. Bu formula begona kishiga murojaat qilishdan oldin, uning e'tiborini jalb qilish, biron kishini bezovta qilish yoki ulardan o'tib ketish kabi vaziyatlarda qo'llaniladi: *Excuse me, could you please tell me how to get to the central library?* Mazkur ifoda o'zbek tilida *Kechirasiz, markaziy kutubxonaga qanday borishni aytib bera olasizmi?* Bu yerda *excuse me* formulasi begona kishini bezovta qilish uchun oldindan so'raluvchi kechirim shakli bo'lib, undan keyin keladigan iltimos uning to'liq pragmatik strukturasini hosil qiladi.

Ingliz tilida kechirim so'rashning yanada chuqurroq shakllari *I apologize, I would like to apologize, please accept my apologies, my sincere apologies, please forgive me, I beg your pardon* kabi formulalar orqali ifodalanadi. Mazkur birliklar rasmiy registrlarda qo'llaniladi va eng jiddiy holatlarda ishlatiladigan kechirim so'rash shakllaridir: *Please accept my sincere apologies for the inconvenience caused by our oversight.* Mazkur gap "Bizning e'tiborsizligimiz tufayli yuzaga kelgan noqulayliklar uchun chin yurakdan uzrlarimizni qabul qiling" mazmunini ifodalaydi. Bu yerda *please accept my sincere apologies* formulasi eng rasmiy va eng chuqur kechirim so'rash shakli bo'lib, biznes-korxonalar mijozlar bilan muloqotida, rasmiy yozishmalarda va shunga o'xshash institutsional kontekstlarda keng qo'llaniladi.

O'zbek tilidagi kechirim so'rash leksikasi ham boy va ko'p qatlamli xususiyatga ega. Markaziy birliklar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: *kechirasiz, uzr, uzr so'rayman, afv eting, ma'zur tuting, ayb menda, gunohimdan o'ting, kechiring, jonimga tegmang, malol kelmasin.* M.Yuldoshevaning ta'kidlashicha, o'zbek tilidagi xushmuomalalik birliklari ko'pincha o'zini past tutish, kamtarlik va aybni o'z bo'yniga olish elementlari bilan boyitilgan.

Kechirasiz leksemi o'zbek tilida kechirim so'rashning eng keng tarqalgan va eng neytral shaklidir. Bu birlik kichik xatolar uchun kundalik muloqotda hamda begonalarning e'tiborini jalb qilish uchun universal vosita sifatida ishlatiladi: *Kechirasiz, bu yerda Toshkent metropoliteni qaerda joylashganini ayta olasizmi.* Mazkur gap ingliz tiliga shu tarzda tarjima qilinadi: *Excuse me, could you tell me where Tashkent Metropolitan is*

located. Bu yerda kechirasiz formulasi begona kishini bezovta qilishdan oldin ishlatilgan kechirim so‘rashning neytral shakli bo‘lib, u ingliz tilidagi *excuse me* formulasiga to‘liq funksional ekvivalent sifatida xizmat qiladi.

O‘zbek tilida *uzr* leksemasi ham keng tarqalgan kechirim so‘rash vositasidir va u arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, bahona, uzr ma’nolariga ega. Mazkur birlik ko‘pincha rasmiy va yarim rasmiy vaziyatlarda qo‘llaniladi: *Uzr, akajon, sizning vaqtingizni olib qo‘yganim uchun, bir nechta savol bermoqchi edim. Ushbu gap ingliz tiliga shu tarzda tarjima qilinadi: My apologies, brother, for taking up your time, I would like to ask a few questions*. Bu yerda *uzr* leksemasi kechirim so‘rashning rasmiy shakli bo‘lib xizmat qilmoqda, *vaqtingizni olib qo‘yganim uchun* qismi esa konkret aybni tan olish komponentidir.

O‘zbek tilidagi kechirim so‘rashning eng chuqur shakllari diniy konnotatsiyali birliklar bilan bog‘liq: *gunohimdan o‘ting, ayb menda, men gunohkorman, Alloh oldida ham, sizning oldingizda ham uzr so‘rayman, kechiringizni so‘rayman, ming bor uzr*. Mazkur birliklar eng jiddiy aybni tan olish vaziyatlarida ishlatiladi va o‘zbek mentalitetining axloqiy-diniy qatlamlari bilan chuqur bog‘langan:

Otajon, sizga noma’qul gaplarni aytib qo‘yganim uchun gunohimdan o‘ting, men bilmasdan qilib qo‘ydim.

Mazkur jumla ingliz tiliga shu tarzda tarjima qilinadi: *Dear father, please forgive me for saying inappropriate things to you, I did it unknowingly*. Bu yerda *gunohimdan o‘ting* formulasi diniy-axloqiy yo‘nalishdagi eng chuqur kechirim so‘rash shakli bo‘lib, otaga nisbatan ishlatilgan otajon murojaati esa hurmat va yaqinlik tuyg‘ularini ifodalovchi qo‘shimcha pragmatik vositadir.

Kechirim so‘rash birliklarining ingliz tilida asosan dunyoviy registrda, o‘zbek tilida esa ko‘pincha diniy konnotatsiyali komponentlar bilan boyitilgan kompleks ifodalar shaklida quriladi. Ingliz tilida *sorry* so‘zining universal qo‘llanuvchanligi mavjud bo‘lsa, o‘zbek tilida *kechirasiz, uzr, afv eting, ma’zur tuting* kabi turli leksemalar mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos pragmatik va konnotativ qatlamni hosil qiladi.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA ZOOMORF KOD VA MILLIY OBRAZLAR TIZIMI

Mashrabjonova Shahrizoda G'olibjon qizi,

Qo'qon davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur ishda lingvokulturologiyada zoomorf kodning frazeologik birliklar orqali ifodalanishi tahlil qilinadi. Inson xususiyatlarini hayvon obrazlari yordamida aks ettirish usullari, ularning semantik va madaniy asoslari yoritiladi. Zoomorf metaforalar insonning jasurlik, kuch, mehnatsevarlik kabi sifatlarini obrazli tarzda ifodalashda muhim vosita ekanligi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari zoomorf kodning milliy til va madaniyat bilan uzviy bog'liqligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: *lingvokulturologiya, zoomorf kod, frazeologik birliklar, metafora, obrazli tafakkur, semantika, madaniy kod, etalon.*

Аннотация: В данной работе анализируется реализация зооморфного кода в лингвокультурологии через фразеологические единицы. Рассматриваются способы отражения человеческих качеств посредством образов животных, а также их семантические и культурные основы. Показано, что зооморфные метафоры являются важным средством образного выражения таких качеств человека, как смелость, сила и трудолюбие. Результаты исследования подтверждают тесную связь зооморфного кода с национальным языком и культурой.

Ключевые слова: *лингвокультурология, зооморфный код, фразеологические единицы, метафора, образное мышление, семантика, культурный код, эталон.*

Abstract: This paper analyzes the representation of the zoomorphic code in linguoculturology through phraseological units. It examines how human characteristics are expressed via animal images, as well as their semantic and cultural foundations. It is shown that zoomorphic metaphors are an important means of figurative expression of human qualities such as courage, strength, and diligence. The results confirm the close relationship between the zoomorphic code and national language and culture.

Keywords: *linguoculturology, zoomorphic code, phraseological units, metaphor, figurative thinking, semantics, cultural code, standard image.*

Frazeologik birlikning etimologiyasini o'rganishda uning tarixi va lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish, komponentlari semantik strukturasida ro'y bergan siljishlarning xarakteriga va umumiy ma'nosining tabiatiga e'tibor qaratish kerak. Ma'lumki, xalqimiz frazeologik birliklardan ayrim holatlarni, voqealarni ta'sirchan va jozibali ifodalash maqsadida foydalanadilar. Ayniqsa, zoonim komponentli frazeologik birliklar xalq orasida keng qo'llaniladi.

Zoonimlar — hayvonot olami vakillarining nomlarini bildiruvchi leksik birliklar bo'lib, tilshunoslikning onomastika yo'nalishida muhim o'rin tutadi. Ular *zoonimiya* (hayvon nomlarini o'rganuvchi fan) doirasiga kiradi. Masalan, “*tulki*”, “*quyon*”, “*silovsin*” so'zlari kabi hayvon nomlari zoonim rolini bajaradi [1]. Zoonimlar tilga olingan ilk manbalardan biri “*Devonu lug'otit-turk*” asari hisoblanadi. So'nggi yillarda esa zoonimlarning semantik, frazeologik va madaniy xususiyatlariga keng e'tibor qaratilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zoonimlar tilning madaniy kodini tashkil etib, ko'plab metafora va metonimiya birliklariga asos bo'ladi [2]. Shu bilan birga, o'zbek tilida ko'rilayotgan korpus tadqiqotlari, va statistik yondashuvlar orqali zoonimlarni aniqlash va tahlil etish usullari rivojlanmoqda.

Lingvokulturologiyada zoomorf kod orqali insonning deyarli barcha xususiyatlari aks ettirilishi mumkin: jasurlik – burgutdek, qarchig'aydek; baquvvatlik – ayiqdek, arslondek, yo'lbarsdek, norday, fildek, sherdek; mashaqqatli mehnat qilish - itdek, eshakdek, molday, chumolidek; avramoq – o'rgimchakdek, ilondek kabilar shular jumlasidandir. Shunday qilib, obrazli kuzatishlarda fauna olamiga tegishli bo'lgan etalonlar soni 83 ta bo'lib, miqdor jihatidan ikkinchi guruhni tashkil etadi. Bu, o'z navbatida, til egalarining tabiat vakillariga bo'lgan qiziqishi, va albatta, qiyoslash amaliyotining inson hayotida katta o'rin egallashini ko'rsatadi. Hayvonot olamining vakillari aynan insonga xos bo'lgan turli xususiyatlarni ifodalash uchun etalon vazifasini o'taganligi fikrimizni tasdiqlaydi. Buning kognitiv asosi bor, albatta. Har ikki substantsiya jonli, demak, har ikkisi harakatdaligi, kommunikatsiyaga kirisha olishi (hayvonlar signal sistemasi orqali) kabi bir qator o'xshash xususiyatlarga ega. Undan tashqari, ular qadimdan inson hayotiga hamroh bo'lib kelishgan, insonlarning doimiy do'stlari bo'lishgan, ularning izi mifologiyada, adabiyotda va maishiy turmushda mavjud. Masalan, birgina insonning jismoniy xususiyati – baquvvatlikni ifodalash uchun ayiq, arslon, yo'lbars, nor, fil, sher kabi, insonning g'ayriodatiy harakati – irg'ishlash uchun esa ot, toychoq, echki, qo'zichoq, maymun kabi ko'plab fauna vakillari nomidan etalon sifatida

foydalanilganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu holat esa ko‘z o‘ngimizda ramziylikka uyg‘unligini ko‘rsatadi.

Umumjahon tadqiqotchilari zoonimni “tilning maxsus leksik qatlami” deb atab, uni xalqning tabiatga bo‘lgan tasavvurlari bilan bog‘laydi. Shu tariqa, zoonim tadqiqoti tilshunoslik, etnografiya va biologiya kesishmasida joy olgan va har bir asrda yangi metod va yondashuvlar paydo bo‘lgan.

Ko‘pincha, zoonimik leksemalar asl ma‘nosida kelganda, o‘ziga xos chegaraga ega bo‘ladi. Ko‘chma ma‘noda esa emotsional obrazlilikni o‘zida namoyon etadi va og‘zaki nutqda faol qo‘llanadi. Zoonimlar o‘zlarining obrazlilik, emotsionalligi bilan ajralib turadi va ulardan og‘zaki nutqda, badiiy matnlarda keng foydalaniladi.

Zoonimlarni turlicha tasniflash mumkin. Biologik yondashuvda ular hayvonot olamiga bo‘lingan toifalarga mos keluvchi guruhlariga bo‘linadi (masalan, sut emizuvchilar, qushlar, sudraluvchilar va hokazo). Lingvistik nuqtayi nazardan esa dastlab umumiy versus maxsus (ko‘chirma, taxallus vs oddiy atama) oralig‘ida ajratiladi. Xalqaro tadqiqotlarda zoonimni tor (nomi) va keng (umumiy nom) ma‘nolarida tushunish borligi qayd etilgan. Zoonimlarni semantik yondashuvda “uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar” kabi bo‘limlarga ajratish ham keng qo‘llanadi. Masalan, qadimgi turkiy yozma manbalardagi ba‘zi hayvon nomlari to‘liq saqlangan (keklik – “keklik”, siyoh – “sichqon”, abruqara – “do‘ng”), ba‘zilarida esa tovush o‘zgarishlari kuzatilgan (sonqur → shunqor, gas → qo‘ng‘iz). Bundan tashqari, uzoq vaqt ishlatilmay qolgan atamalar o‘rniga yangi so‘zlar paydo bo‘lgan (mas., t $\ddot{a}$ gin → suvsar, čätük → mushuk). Ushbu kuzatuvlar bazida etimologik tasnifga ham to‘g‘ri keladi: o‘zbek tilidagi ko‘plab hayvon nomlari qadimgi fors-turkcha so‘zlardan (mas., *köptär*, *käftär* = “g‘oz”, *shahmurg* = “bulbul”) va arabiy tojik manbalardan olingan.

Umuman olganda, tasnif mezonlari quyidagi asosiy guruhlariga ajratilishi mumkin:

Taksonomik guruhlar: sut emizuvchilar (ot, quyon, fil), qushlar (keklik, burgut, boltaqosh), baliqlar va boshqalar. Ushbu bo‘linish zoologik ilmiy manbalarda aniq qayd etiladi.

Sinonimik guruhlar: hayvon turiga qarab bir nechta nom mavjud bo‘lsa (mas., yirik qoramol — mol, qoramol; yosh ot — tulpor).

Shakl va hosila: oddiy va hosilaviy shakllar; qo‘shimchali nomlar (o‘zbekcha -cha, -ov) hamda rang, xatti-harakat bo‘yicha nomlangan birikmalar (mas., quyonxatoq, fil kabi).

Semantik-ma'rifiy guruh: to'y hayvonlari, urushda ishlatilgan hayvonlar, folklor obrazlari (Kuchukcha qahramon, afsonaviy yirtqichlar) kabi.

Quyidagi jadvalda ba'zi taniqli tasnif keltirilgan, ular turli yondashuvlarni taqqoslaydi:

Tasnif mezonlari / Yondashuv	Tavsif / Modellar	Misollar
Tor/keng ma'no (Rsaliyev 2025)	Tor – hayvon ismi, laqabi; Keng – oddiy hayvon otlari.	Tor: “Sharpe”, “Akbel” (echki laqab) / Keng: “ot”, “qarg'a”
Biologik taksonomiyasi	Keng guruh bo'ylab: sut emizuvchilar, qushlar, baliqlar...	Sutemizuvchilar: “it”, “sigir”; Qushlar: “keklik”, “bo'rtiqosh”
Etimologik kelib chiqishi	Tub-turkcha vs. kiruvchi (fors/arab, ruscha) so'zlar.	“köptär”(turkcha) vs. “shahmurg” (forscha)
Morfologik tuzilishi	Asosiy (monomorf) vs. hosilaviy (qo'shimchali) zonimlar.	Asosiy: “ot”, “it”; Qo'shimchali: “itxona”, “o'rdakcha”
Xalqaro frazeologiyalar kategoriyasi	Metaforik/zoologik: hayvonni insonga qiyoslash (similik); Anthroposemantik (insonga hayvon sifati bera olar).	“otdek jasur” (metafor); “la'nati qarg'a” (zoologik)

1-jadval. Zoonimlarni turli yondashuvda tasniflash.

Zoonimlar hayvon nomlarini o'rganuvchi bo'lim sifatida o'zbek tilida ularning quyidagi turlari mavjud:

1. Qush nomlari.
2. Hasharot nomlari.
3. Baliq nomlari.
4. Uy hayvonlari nomlari va xonaki hayvonlar.
5. Yovvoyi hayvonlar nomlari.
6. Sudralib yuruvchi hayvonlar nomlari.
7. Kemiruvchilar nomlari.

Hayvonlar yetakchi va farqlovchi turlarga ajratilib tasniflanadi. Yetakchi nom deganda, hayvonlarning umumiy nomi tushunilsa, farqlovchi nom bu o'sha bir turga kirgan hayvonlarning alohida xususiyatlari, rangi, hajmi kabi o'ziga xos jihatlarini inobatga olgan holda farqlanishi

tushuniladi. Masalan; bo'risimonlar oilasi – bu yetakchi nom bo'lsa, ushbu oilaga kiruvchi bo'ri, tulki va it o'z ichi doirasida hajmi, rangi, yashash sharoitiga ko'ra farqlanishi bu – farqlovchi nom hisoblanadi. 19 Hayvonlarga nom berishda ularning qay holatda yashashi, qanday o'simlik va hayvon go'shti bilan oziqlanishi kabi sifatlar bilan ham bir qancha sinflarga ajratishimiz mumkun. Misol tariqasida, tog' echkisi – juft tuyoqlilar oilasiga kiradigan ushbu hayvonning “tog' echkisi” deya nomlanishining asosiy sababi doimiy tarzda tog' etaklarida hayot kechirishidir.

Zoonimlar ko'p hollarda oddiy ot sifatida keladi, lekin ular turkumli birmuncha murakkab bo'lishi mumkin. O'zbek tilida zoonimlar asosan sodda morfologiyaga ega bo'lsa-da, ayrim morfemik hosilalar bor: kichraytirish qo'shimchalari (masalan, “tulki” → “tulkicha”, “quyon” → “quyoncha”) yoki rang, joy qo'shimchalari (“baliq” → “baliqxona”) kabi. Shuningdek, zamonaviy tilimizda yerni -lik (mas., “kuchuklik”) kengaytma so'zlari ham ba'zan hayvonot bilan bog'liq leksik birlik yaratadi. Ko'pgina zoonimlar o'zbekcha hosilalar (bilvosita oldirilish) bo'lib, masalan “tarlik” (tulki) – “nozik tishli yeyuvchi” kabi. Morfologik jihatdan, zoonimlar oddiy fe'l va sifatdan farq qiladi va odatda mustaqil bo'lib, ularni turkumlash haqida fikr yuritishda, hayvon turlarini nomlashda qo'llash mumkin.

Shu bilan birga, terminologiyada “zoosemantik birliklar” yoki “zoosemantizmlar” ham ishlatiladi, ular hayvonotga oid iboraviy ifoda va metaforalardir. Har holda, o'zbek tilida zoonimlar morfologik barqaror bo'lib, sintaktik jihatdan odatda ot vazifasini bajaradi (gapda mavzu yoki obyekt), masalan “Bo'ri o'rmonda aylanadi”, “Kaklik sayray boshladi”.

Zoonimlar semantik jihatdan boy madaniy qatlamni tashkil etadi. Ular odatda tushunarlilik jihatidan ikki qismga bo'linadi: asliga mos (“ot” – chorva, “tulki” – yovvoyi hayvon) va metaforik/transparant ma'noli birikmalar (masalan, “qush kabi quloqli”, “bahorday go'zal”). Semantik maydonlarda, “uy hayvonlari” (sigir, qo'y, echki), “ov hayvonlari” (bo'ri, tulki, yirtqichlar) kabi umumiy mavhumlar ham tilimizda tarixan saqlangan. Zoonimlar, ko'pincha, metafora va metonimiya manbasi bo'lib, xalq ongida hayvon tasavvuri alohida o'rin tutadi. Masalan, baliq hayvon sifatiga asoslangan zoosemalar O'zbek maqollarida keng tarqalgan: “baliqday jim”, “Baliqdek erkin” kabi iboralarda yuvosh, yirtqich, shafqatsiz va shirin hatti-harakatlarga ega bo'lish kabi madaniy konnotatsiyalar ochib beriladi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, “zoonim-metaforalar” har bir tilning milliy-madaniy tabiatiga bog'liq bo'ladi: bir til uchun quyon “naychilik”, boshqasida “qo'rqoq”ni anglashi mumkin. Shuningdek,

hayvon timsoli nazariyasi bo'yicha, zoonimlar lug'ati, murakkab kontekstlarda metaforik takrorlanish bilan yaratilgan guruhliy semantik birliklarning asosi hisoblanadi.

Zoonimlar ko'p hollarda oddiy ot sifatida keladi, lekin ular turkumli birmuncha murakkab bo'lishi mumkin. O'zbek tilida zoonimlar asosan sodda morfologiyaga ega bo'lsa-da, ayrim morfemik hosilalar bor: kichraytirish qo'shimchalari (*masalan*, "tulki" → "tulkicha", "quyon" → "quyoncha") yoki rang, joy qo'shimchalari ("baliq" → "baliqxon") kabi. Shuningdek, zamonaviy tilimizda yerni –lik (mas., "kuchuklik") kengaytma so'zlari ham ba'zan hayvonot bilan bog'liq leksik birlik yaratadi. Ko'pgina zoonimlar o'zbekcha hosilalar (bilvosita oldirilish) bo'lib, masalan "tarlik" (tulki) – "nozik tishli yeyuvchi" kabi. Morfologik jihatdan, zoonimlar oddiy fe'l va sifatdan farq qiladi va odatda mustaqil bo'lib, ularni turkumlash haqida fikr yuritishda, hayvon turlarini nomlashda qo'llash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, lingvokulturologiyada zoomorf kod frazeologik birliklar orqali insonning turli xususiyatlarini obrazli va milliy-madaniy jihatdan ifodalashda muhim o'rin tutadi. Hayvon obrazlariga asoslangan metaforalar insonning jasurlik, kuch, mehnatsevarlik yoki ayyorlik kabi sifatlarini aniq va ta'sirchan tarzda yoritishga xizmat qiladi. Zoomorf birliklar tilning semantik boyligini oshiribgina qolmay, balki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va madaniy tajribasini ham aks ettiradi. Shu bois ular nafaqat lingvistik, balki kognitiv va lingvokulturologik jihatdan ham muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Umuman olganda, zoomorf kod frazeologik tizimning muhim tarkibiy qismi bo'lib, u til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yaqqol namoyon etadi hamda inson tafakkurining obrazli ifodalanishida asosiy vositalardan biri sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev U. Tilshunoslikda zoonimlarning o'rganilishiga doir mulohazalar// Educational Research in Universal Sciences, 2023.
2. Rsaliyev A. Zoonyms in Modern Linguistics: Terminological, Cultural, and Semantic Aspects// IMRAS, 2025; Veisbergs R. Semantic Text Retrieval// CLARIN Summer School, 2016.
3. Rsaliyev A. Zoonyms in Modern Linguistics: Terminological, Cultural, and Semantic Aspects// IMRAS, 2025.
4. Raimovna K. B., Akhmetovna N. N., Botiraliyeva U. D., & Sottikhonovna T. D. Semantics and linguocultural characteristics of some Uzbek lexemes// International Journal of Health Sciences, 6(S1), 2022. – P.5434–5444.

O'ZBEK ETNOTOPONIMLARNING O'RGANILISH TARIXIDAN

Mirzayeva Moxichexra Usmonovna,

Qoraqalpoq davlat universiteti
erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqola o'zbek xalqining etnogenezi haqida olimlarning fikr va mulohazalarini tahlil tortdi. Har bir o'zbek urug' qabilalari muqaddas sanaladi.

Kalit so'zlar: *etnos, qavm, qabila, ulus, polovetslar, qo'ng'iroq, qiyot, og'ar, bilgut.*

Tarixga nazar tashlasak, ma'lum bir xalqning paydo bo'lishi qaysidir bir jamoa – urug', to'da, qabila yoki shu jamoaning yirik bir vakili nomi bilan bog'liq. Shuningdek, jonivorlar, xususan, uy hayvonlari nomi bilan atalgan etnonimlar eng qadimiylardan hisoblanadi. Urug'larning muqaddas hayvonlari (totemi) bo'lgan. Masalan, *oqbura, qorabura* etnonimi *bug'ra* – bichilmagan erkak tuya totemi bilan bog'liq bo'lib, *bura-buvra-bug'ra* tarzida shakllangan.

Dastlab faqatgina yovvoyi hayvonlardan himoyalaniş, og'ir tosh yoki daraxt tanasini ko'tarishda bir-biriga yordamlashgan to'da vakillari keyinchalik, tafakkurning rivojlanishi barobarida dunyoqarash, fikrlash tomondan ham birlashganlar. Shu tariqa qabilalar, urug'lar vujudga kela boshlagan. Asrlar davomida shakllangan bu xalqlar, qabila va urug'lar tadqiqi tarix, tilshunoslik, geografiya fanlari uchun ilmiy va amaliy ahamiyatlidir.

Qadimiy xalqlar haqida gap ketar ekan, bunda ko'p ming yillik tarixga ega o'zbek eli va uning urug', qabilalari haqida to'xtalish o'rinli. Professor Norali Norboyevning yozishicha, 92 bo'li o'zbek eli Oltin O'rda xoni O'zbekxon, Jonibekxon, Berdibekxonlar davrida tashkil topgan. Chunki o'sha davrning tarixiy manbalarida O'zbekxon hukmronlik qilgan yerlarni "o'zbeklar mamlakati", askarlarini esa "o'zbeklar sipohi" deb yuritganlar. O'zbeklar deganda qabilalar, urug'lar ittifoqi ma'nosini tushunish kerak [1,9].

Xalq orasida *o'zbek* so'zini *o'z* va *bek* so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan, "o'ziga o'zi bek", "mustaqil", "o'zi bek" (merosxo'r sifatida kelajakda o'zi bek bo'ladi mazmunida) kabi ma'nolarni ifodalaydi, degan qarashlar keng tarqalgan. Tarixiy, ilmiy manbalarda esa bu borada ba'zi farqlanuvchi ma'lumotlar mavjud.

A.Asqarovning fikricha, hozirgi O‘zbekiston hududlarida qadimdan yashab kelayotgan o‘zbek xalqining ilk ajdodlari ikki til: turkiy va eroniy tillar turkumidagi qabila va elatlar bo‘lib, ularning uzoq asrlar davomida aralashuvi, qorishuvi jarayonida XI-XII asrlarga kelib *o‘zbek* elati xalq bo‘lib shakllangan. Shundan so‘ng uning etnik tarixi boshlanadi. Mana shu ulkan tarixiy davr ichida o‘zbek xalqi qabila holatidan uyushgan xalq darajasigacha o‘tib chiqadi. Ushbu davr ichida ajdodlarimiz bir necha etnomadaniy bosqichlarni bosib o‘tadi [2;36].

Qoraxoniylar davrida (X-XI) asrlar Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o‘tishi munosabati bilan o‘zbek xalqi etnogenezining yakuniy bosqichi boshlandi. G‘arbiy Qoroxoniylar davlati doirasida hozirgi o‘zbeklarga xos turkiy etnos qaror topadi va aynan mazkur davrda *belgilovchi hudud, til, madaniyat, tarixiy qismatning umumiyliigi, etnik o‘zlikni anglash, etnosning uyushqoqligi* ma’lum bir davlat doirasida bo‘lishi, din umumiyliigi va bir qancha shu kabi boshqa etnik alomatlar shakllangan. Bu davrda o‘zbeklarning umum elat tili qaror topadi. Movarounnahr va unga tutashgan mintaqalarda yashovchi turkiyzabon aholi; qarluq, chigil, yag‘mo, tuxsi, xalach, qang‘li, singari urug‘lar o‘zlarini bir xalq (elat) sifatida anglay boshlaganlar. Umuman olganda, XI-XII yarmida elat shakllanishidagi muhim aksariyat etnik alomatlar o‘z maromiga yetib, o‘zbeklar xalq sifatida shakllangan.

O‘zbeklar etnik tarixida XV asr oxiri – XVI asrlar ham muhim davr hisoblanadi. Ushbu bosqichda O‘rta Osiyoga *mang‘it, qo‘ng‘irot, nayman, uyg‘ur, saroy, qatag‘on, qushchi, do‘rmon, kenagas, qirq, yuz, ming, bahrin* va boshqa Dashti Qipchoq o‘zbek etnik guruhlarining navbatdagi to‘lqini kirib kelishi kuchaygan. Natijada Movarounnahr aholisining etnik qiyofasida mo‘g‘uliy irq alomatlari ham faollashgan. Dashti Qipchoqdan ikki daryo (Amudaryo va Sirdaryo) oralig‘i va Xorazmga kelib o‘rnashgan etnik guruhlar “*o‘zbek*” nomi ostida mahalliy aholi etnik rang-barangligini birmuncha ko‘paytirgan bo‘lsalar hamki, lekin uning etnik tarkibini tubdan o‘zgartirib yubormagan. Ushbu etnoslar shakllangan o‘zbek xalqining tarkibiga kelib qo‘shilgan navbatidagi etnik komponent edi, xolos. Ular Movarounnahr va Xorazm aholisining turmush tarziga, an‘analariga, madaniyatiga, xo‘jalik faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan yangi tipdagi madaniy qatlam hosil qilgan. Ayniqsa, Zarafshon vodiysi va O‘zbekistonning janubiy mintaqalari aholisi orasida bu nisbat kuchli seziladi. Mahalliy aholiga ular “*o‘zbek*” nomini berishgan va bu nom Movarounnahr va unga qo‘shni viloyatlar aholisi uchun rasmiy ravishda umumiy nom bo‘lib qolgan.

Ta'kidlash joizki, an'anaga ko'ra, jangga otlangan turk-mo'g'ul chavandozi o'zi bilan oila va urug'-aymoqlarini birga olib yurgan. Aynan shu sababdan Shayboniyxonning Movarounnahrda yurishi asnosida Dashti Qipchoq o'zbeklari Movarounnahr va Xorazmga kirib kelgan. Bu borada X.Doniyorov asarida keltirilgan V.V.Bartoldning quyidagi ma'lumotlari bilan fikrlarimizni asoslaymiz: "O'zbek sotsialistik millatining son va tarkib jihatidan eng katta komponentini qipchoq-o'zbeklar tashkil etadi. Bu komponentning asosiy qismi tarixiy-xronologik nuqtayi nazardan o'zbek millati tarkibiga eng keyin qo'shilgan, lekin ayni vaqtda butun millat a'zolarining yagona va umumiy nomi bo'lib qolgan, "o'zbek" nomini ham shu komponent olib kelgan. Qipchoq-o'zbeklar qadimgi davrlarda turkiy xalqlarning qipchoq guruhiga kiruvchi *ming, yuz, qirq, qipchoq (tor ma'noda), nayman, qangli, qiyot, qo'ng'iroq, mang'it, uyshinlar va kenagas, jaloyir, misit, do'rmon, qutchi, burqut, bahrin* kabi urug' va qabilalar asosida tashkil topgan bo'lib, qadimgi davrlarda Itil (Volga) va Dunay daryolari, Hazar (Kaspiy), Orol dengizi, Ural tog'lari va G'arbiy Sibirdagi Irtish va Yenisey daryolari bo'ylarida hamda Yettisuvda yashaganlar. Yettisuvda tuzilgan turk xoqonligida ham ancha katta mavqega ega bo'lganlar. Ularni ba'zi adabiyotlarda kumanlar va polovetslar deb ham ataganlar" [3,9].

O'zbek xalqining qabila va urug'lari haqida tarixiy kitoblarda, xususan, Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asarida qadimiy xalq bo'lgan turklarning 20 ta qabila ekanligi haqida ma'lumotlar berib o'tilgan va quyidagi nomlar qayd etilgan: *beyenek, qipchoq, o'g'uz, yaman, bashq'irt, basmil, qay, yoboku, totar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'mo, ig'roq, yumup (shamul), uyg'ur, tangut, tovg'och* [4;15].

Bu o'rinda Rashididdinning "Jome-at tavorix" asari ham ahamiyatli bo'lib, o'zbek xalqining qabila va urug'larining kelib chiqishi haqida rivoyatlar, urug'boshiliklari, yashagan joylari haqida ma'lumot beradi.

"Jome at-tavorix" asari haqli ravishda ko'plab mamlakatlarda uzoq yillar hukmronlik qilgan ko'chmanchi mo'g'ullarning mayishiy hayoti va ijtimoiy-siyosiy tarixi bo'yicha eng kuchli manbalardan hisoblanadi. Mazkur asarda boy ma'lumotlar asosida mo'g'ullarning ko'chmanchi turmushi, marosimlari, urf-odatlar, fe'l-atvori, ma'naviy olami haqida hikoyalar keltirilgan. Shuningdek, mo'g'ullar etnik jihatdan aloqador deb hisoblangan ko'plab qabilalar, urug'lar va boshqa turdagi etnik birlashmalar borasida ham muhim ma'lumotlar berib o'tilgan.

X.Doniyorovning ta'kidlashicha, Rashididdinning ushbu asari shu vaqtgacha g'arb va sharq olimlari tomonidan mo'g'ullar deb atab

kelinayotgan o'zbek (turkiy) qabila va urug'larining aslida kim ekanligini aniqlash uchun bevosita kalit bo'lib xizmat qiladi. Masalan, o'zbek xalqi tarkibidagi *barlos*, *jaloyir*, *mo'g'ul*, *kenagas*, *qiyon*, *nirun*, *sulduz*, *qiyot*, *qo'ng'iro*t, *boyovut* kabi ayrim qabila va urug'lar tarixi shu qadar chigallashib ketgan ediki, agar Rashididdinning shu kitobi saqlanib qolmaganda edi, ularning tarixini, qaysi xalqdan chiqqanligini yechib berish amrimahol bo'lar edi, chunki bu urug'larning ayrim vakillaridan tortib, g'arb va sharq olimlarigacha ularni mo'g'ullardan kelib chiqqan deb hisoblar edilar [4,18]. Shuningdek, Alisher Navoiyning "Chor devon"ida ham bir qator urug' nomlari haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, Temuriylar davrida *qo'ng'iro*t, *qiyot*, *og'ar*, *bilgut* kabi qabilalarning katta mavqega ega ekanligi ta'kidlanadi.

Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarayi turk", Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Muhammad Solihning "Shayboniynoma", "Abulxayrnoma" kabi asarlarda ham o'zbek urug' va qabilalari haqida ma'lumotlar mavjuddir. Ko'rinadiki, o'zbek xalqining urug' va qabilalari tarixan uzoq va murakkab tarkib asosida vujudga kelgan, shakllangan va rivojlangan. Shunday murakkab genetik tuzilishga va shajaraga ega bo'lgan urug'lardan biri qo'ng'iro

urug'idir.

Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarayi turk" asri bu borada boy ma'lumotlar berishi bilan alohida o'rin tutadi [3;38]. Asarda turli urug', qavm, qabila va elatlarning tarixi, ularning kelib chiqishi va etimologiyasiga alohida e'tibor qaratiladi. Bu borada asarning, ayniqsa, ikkinchi bobi (jami to'qqiz bob) ancha muhim. Unda qator urug'larning tarixi, taqdiri teran tarzda tahlil nazaridan o'tkaziladi. Muallif turkiy ulus va mo'g'ul elatiga daxldor urug'larni, qavmlarni birma-bir, nomma-nom sanab, ularning har biriga qiziqarli va qimmatli tavsif beradi. Bu urug'larning nafaqat kelib chiqishi, balki paydo bo'lish maskani, geografik o'rni, ijtimoiy muhiti, iqtisodiy xolati, atrof-tabiati va nomining etimologiyasiga jiddiy urg'u beriladi. Dastlab, turkiy urug'lardan beshtasi xususida so'z yuritiladi. Bular: *uyg'ur*, *qiniqli*, *qipchoq*, *qalach*, *qarluq* urug'laridir. Yuqoridagi urug'lardan *qalach* (*xaloch*) va *qipchoqlar* qisqa hamda ixcham izohlanib, qolgan *qiniqli*, *qarluq* va *uyg'ur* urug'lari batafsil sharhlanadi. Umuman, asarda turkiy va mo'g'ul qabilalari haqida ko'plab mulohazalar mavjud bo'lib, tarixiy jarayonlar va manbalar bilan asoslangan. Shunga ko'ra, "Shajarayi turk" tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, etnogafik va geografik asar sifatida urug'lar, qabilalar, xalqlarning kelib chiqishi va nomlanishi asosini aniqlashda muhim manbadir.

Umuman olganda, o'zbek xalqining tarixi, kelib chiqishi va qadimgi urug', qabilalari haqida yana ko'plab tarixiy manbalar mavjudki, ularning barchasini to'plash va tahlildan o'tkazish ancha murakkab vazifa hisoblanadi. Shuning uchun, yig'gan ma'lumotlarimizga asoslanib, bir nechta tarixiy manbalarning faqatgina nomlatini keltirib o'tishga qaror qildik.

1. "Majmu'-at tavorix" asari XVI asrda Farg'ona vodiysida Mulla Sayfiddin Axsikentiy va uning o'g'li Nur (yoki Navro'z) tomonidan bitilgan. Unda XIV asr oxiri va XVI asr boshidagi voqealar Koson shayxlari hayoti orqali ko'rsatiladi. "Tavorixi Mog'oliya" va "Tavorixi zubdat al-Bashar" qo'lyozmalariga asoslanib mualliflar turkiy qabilalarning kelib chiqishi tarixi va 92 o'zbek urug'i haqida ma'lumot beradilar. Asarning Moskva, Sankt-Peterburg, Bishkek va boshqa joylarda saqlanayotgan 6 ta nusxasi ma'lum. Biz ro'yxatda keltirgan nashrimiz bir muncha mukammal sanalgan Moskva nusxasi hisoblanadi (T.Sultonov asaridan olindi).

2. "Nasabnoma" (shajara) 92 o'zbek urug'ining ro'yxati berilgan qo'lyozmalar sarasiga kiradi. Uning Jomboy, Urgut, Bulung'ur, Karkez (G'allaorol), Boyovut kabi ko'plab nusxalari mavjud. Ularda ayrim tafovutlar bo'lishiga qaramay ushbu mavzuga oid qimmatli manbalardan sanaladi. Ma'lumot uchun ko'rsatilgan, tanlagan ayni nusxa eng qadimgilardan biridir.

3. "Tuhfat-at tavorixi xoniy" asari qo'qonlik Avaz Muhammad degan savdogar kishi tomonidan bitilgan. Unda Qo'qon xonligining XVI asrdan XIX asrgacha bo'lgan tarixi, turk-mo'g'ul elatlari, savdo-sotiq, bozor munosabatiga oid qiziqarli ma'lumotlar qatori 92 o'zbek urug'i ro'yxati keltirilgan (T.Sultonov asarida).

4. Sharqshunoslik institutida 4330-raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma XIX asrning ikkinchi yarmiga taalluqli. Noma'lum muallif tomonidan bitilgan bu ro'yxat "Salnomai Xoja al Hakim Termiziy" asariga qayd sifatida kiritilgan.

5. "Qitmir" (ayrim adabiyotlarda "Kitmir") kitobidagi bu ro'yxat 1963-yil G'allaorolda topilgan bo'lib, u "To'qson ikki bov o'zbek urug'ining bayoni" sarlavhasi ostida berilgan. (Ushbu ro'yxat X. Doniyorov tomonidan 1968-yil "Guliston" jurnalining 11-sonida e'lon qilingan).

6. A.P.Xoroshxin o'zbek xalqining urug' va qabilalari 92 ga bo'linishi, shunday bo'linish haqida manbalar borligi to'g'risida rus olimlari ichida birinchilardan bo'lib aniq ma'lumot bergan kishidir. Uning xalq og'zidan yozib olgan (T.Sultonov kitobida keltirilgan) va "Qitmir" kitobi bo'yicha tuzgan ro'yxatlari bor [5;1-son].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Норбоев Н. Ўзбек элининг қабила ва уруғлари ҳақида. – Тошкент, 1997.
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент, 2013.
3. Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент, 1992.
4. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент, 1968.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MULOQOT JARAYONIDA EVFEMIZMLARNING XUSHMUOMALALIKNI TA’MINLASHDAGI O‘RNI

Salomov Narzulla Soyibovich,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida muloqot jarayonida evfemizmlarning xushmuomalalikni ta’minlashdagi pragmatik, sotsiolingvistik va lingvomadaniy o‘rni qiyosiy asosda tadqiq qilinadi. P.Braun va S.Levinsonning lingvistik xushmuomalalik nazariyasi, J.Sirlning nutqiy aktlar konsepsiyasi hamda Dj.Lichning xushmuomalalik prinsipi yondashuvlari sintez qilingan holda har ikki tilning evfemistik tizimi tahlilga tortilgan. Tadqiqot davomida ingliz lingvomadaniyatidagi “negative face” va “positive face” tushunchalari hamda o‘zbek xalqi mentalitetidagi andisha, hayo va takalluf konseptlari o‘zaro qiyoslanib, evfemizmlarning yuzni saqlash strategiyasidagi roli yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *xushmuomalalik, evfemizm, lingvopragmatika, yuzni saqlash strategiyasi, andisha, takalluf, sotsiopragmatika, qiyosiy tilshunoslik, madaniyatlararo muloqot.*

Inson muloqotining murakkab tabiati uning faqat axborot almashuvi sifatidagi vazifasi bilan cheklanmaydi. Aksincha, har qanday kommunikativ akt o‘ziga xos ijtimoiy strategiyaga bo‘ysunadi, mazkur strategiyaning markazida esa suhbatdosh shaxsiyatini qadrlash, uning ijtimoiy nufuzini saqlash hamda muloqot jarayonida muvozanatni ta’minlash mas’uliyati turadi. Aynan shu mas’uliyatdan kelib chiqib, til tizimida xushmuomalalik kategoriyasi shakllangan bo‘lib, u nafaqat etiket me’yorlarini, balki insonning til orqali boshqa shaxs bilan munosabat o‘rnatish madaniyatini ham aks ettiradi.

Zamonaviy lingvopragmatika fanida xushmuomalalikni faqat etiket hodisasi sifatida emas, balki yuzni saqlash maqsadiga xizmat qiluvchi murakkab pragmatik tizim sifatida talqin qilish keng tarqalgan. P.Braun va S.Levinson o'zlarining mashhur "Politeness: Some universals in language use" asarida xushmuomalalikning universal tabiatini asoslab, har qanday voyaga yetgan inson "yuz" ya'ni o'zining ijtimoiy obro'sini saqlashga intilishini ta'kidlaganlar.³⁸⁵ Aynan shu nazariy yondashuv evfemizmlarning kommunikativ vazifasini tushinishda asosiy metodologik tayanchni shakllantiradi, chunki evfemistik ifoda yuzaga keluvchi potensial pragmatik tahdidni yumshatish, suhbatdoshning ijtimoiy nufuzini himoya qilish va muloqot jarayonida muvozanatni saqlash uchun xizmat qiladi.

Evfemizm hodisasi keng ma'noda olganda noxush, dag'al, tabu yoki ijtimoiy nuqtayi nazardan nomaqbul deb baholangan tushunchani yumshoq, beozor va madaniyatli til vositasi bilan almashtirish jarayonidir. K.Allan va K.Burridge evfemizmini "qalqon" deb ta'riflaganlar va u inson nutqida o'zini va suhbatdoshini emotsional, ijtimoiy hamda ma'naviy zararlanishdan asraydigan til vositasi sifatida qaralgan.³⁸⁶

Ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizmlarning qiyosiy tahlili madaniyatlararo muloqotning eng nozik qatlamlarini ochib berishga xizmat qiladi. Ingliz lingvomadaniyati individualistik tipga mansub bo'lib, unda shaxsning avtonomiyasi, *privacy* hududi va *negative face* prinsipi qadrlanadi. O'zbek lingvomadaniyati jamoaviy mansub bo'lib, unda andisha, hayo, takalluf, mulozamat, sharm kabi axloqiy konseptlar muloqotning markaziy tamoyillarini shakllantiradi. Aynan shu farqlar har ikki tildagi evfemistik birliklarning hosil bo'lish mexanizmlari, ularning semantik yo'nalishi va pragmatik funksiyalarida o'ziga xos manzarani yuzaga keltiradi.

O'zbek tilshunosligida evfemizmlar masalasi A.J.Omonturdiyev tomonidan keng o'rganilgan bo'lib, u professional nutq evfemikasini, jumladan, chorvadorlar nutqidagi evfemistik birliklarni tizimli tahlilga tortgan.³⁸⁷ Sh.Q.Gulyamovaning o'zbek tili evfemizmlarining gender xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqoti hamda Sh.Safarovning pragmalingvistika sohasidagi izlanishlari mahalliy tilshunoslikda evfemizmlarni o'rganishning lingvopragmatik yo'nalishi shakllanishiga

³⁸⁵**Brown P., Levinson S. C.** Politeness: Some universals in language use. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – P. 61.

³⁸⁶**Allan K., Burridge K.** Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. – New York: Oxford University Press, 1991. – P. 11.

³⁸⁷**Омонтурдиев А.Ж.** Профессионал нутқ эвфемикаси: чорвадорлар нутқи мисолида: Филол.фан.док.дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 47.

ulkan hissa qo'shdi. Shu bilan birga, M.B.Xolovanning ingliz va o'zbek badiiy asarlarida xushmuomalalik kategoriyasining lingvomadaniy va sotsiopragmatik xususiyatlariga bag'ishlangan monografik tadqiqoti har ikki til evfemistik tizimini badiiy matn doirasida qiyoslash imkonini berdi.

Sh.Safarov evfemistik almashtirishni nutqiy etiketning eng nozik ko'rinishlaridan biri sifatida tavsiflagan³⁸⁸. Olim ta'kidlaganidek, evfemizm orqali so'zlovchi nafaqat tinglovchining yuzini, balki o'zining ham ijtimoiy obro'sini himoya qiladi, chunki dag'al, qo'pol ifodalardan foydalanish madaniyatli, tarbiyali shaxs imidjiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Ingliz lingvomadaniyati individualistik tip xususiyatlariga ega bo'lib, unda shaxsiy avtonomiya, *privacy* hududining daxlsizligi hamda harakat erkinligi alohida e'zozlanadi. T.Larina o'zining qiyosiy tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, ingliz tilida xushmuomalalik birinchi navbatda *negative politeness* prinsipiga, ya'ni suhbatdoshning shaxsiy hududiga aralashmaslik, uning harakat erkinligini cheklamaslik strategiyasiga asoslanadi.³⁸⁹ Aynan shu lingvomadaniy yo'nalish ingliz tilida evfemizmlarning kontentual yo'nalishini va pragmatik funksiyalarini shakllantiradi.

Ingliz tilida o'lim mavzusi eng ko'p evfemistik almashtirishga uchragan semantik maydonlardan biri sanaladi. Quyidagi misollar bu fikrning yorqin tasdig'i bo'la oladi: *He passed away last night surrounded by his family*. Mazkur jumla so'zma-so'z tarjimada "U kechasi oilasi qurshovida vafot etdi" ma'nosini bildiradi. Bu yerda *passed away* iborasi *died* leksemasining evfemistik almashtirilishi sifatida qo'llanilgan bo'lib, u tinglovchining hissiy holatini hisobga olgan holda noxush voqea haqidagi xabarni yumshoq tarzda yetkazishga xizmat qiladi.

She is no longer with us, but her memory lives on gapi "U endi biz bilan emas, ammo uning xotirasi yashayotir" deb tarjima qilinadi. *No longer with us* konstruksiyasi o'limni bilvosita ifodalaydi va u Dj.Lichning hamdardlik maksimasiga to'liq mos keladi, chunki tinglovchining hissiy holatini boshqarish maqsadiga xizmat qilmoqda.

We must consider the elderly population's special needs gapida *elderly* leksemasi *old* so'zining evfemistik ekvivalenti sifatida ishlatilgan bo'lib, u yoshi ulug' insonlarga nisbatan hurmat va xushmuomalalik munosabatini ifodalaydi. So'zma so'z tarjima quyidagicha: "Biz keksa aholining maxsus ehtiyojlarini hisobga olishimiz lozim".

³⁸⁸Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 184.

³⁸⁹Larina T. Culture-Specific Communicative Styles as a Framework for Interpreting Linguistic and Cultural Idiosyncrasies. – International Review of Pragmatics. Vol. 7. – Leiden: Brill, 2015. – P. 195.

Ingliz tilidagi evfemizmlar kasallik mavzusida ham keng qo'llaniladi. D.Krystal ta'kidlaganidek, zamonaviy ingliz nutqida og'ir kasalliklarning to'g'ridan to'g'ri nomlanishi tinglovchida psixologik shok keltirib chiqarmaslik uchun yumshatilgan variantlarga almashtiriladi.³⁹⁰ Masalan, *She has been diagnosed with a serious condition*. Mazkur ifoda "U jiddiy holat bilan tashxis qilingan" deb tarjima qilinadi. Bu yerda *serious condition* iborasi *cancer* yoki boshqa og'ir kasallikning tabu o'rnida ishlatilayotgan evfemistik variantdir. Mazkur lingvistik tanlov suhbatdoshning psixologik holatini boshqarishga, uning hissiy yukini yengillashtirishga qaratilgan strategik harakatdir.

"Bemor maxsus parvarish bo'limida joylashgan" ma'nosini anglatuvchi *The patient is in a special care unit* gapidagi *special care unit* iborasi ko'pincha *intensive care* yoki *terminal ward* ya'ni o'limga yaqin holatdagi bemorlar bo'limining yumshatilgan ifodasi sifatida ishlatiladi.

Ingliz tilida ijtimoiy mavqe, kasb va moliyaviy ahvol bilan bog'liq mavzularda ham evfemizmlar keng qo'llaniladi. Mazkur evfemistik birliklar ko'pincha *politik korrektilik* prinsipiga muvofiq shakllantiriladi: *He is between jobs at the moment*. "U hozirda ishlar orasida turibdi" deb tarjima qilinadi va u *unemployed* ya'ni ishsiz leksemasining yumshatilgan ekvivalenti hisoblanadi. Bu evfemistik tanlov suhbatdoshning ijtimoiy nufuziga zarar yetkazmaslik strategiyasiga asoslangan.

They are taking a break from their relationship gapi "Ular munosabatlarida tanaffus olmoqdalar" deb tarjima qilinadi. *Taking a break* iborasi munosabatlarning aslida tugagani yoki jiddiy inqirozni boshidan kechirayotganligini yumshoq, umidvor ohangda ifodalovchi evfemistik birlikdir.

J.Sirlning nutqiy aktlar nazariyasi nuqtayi nazaridan qaraganda, evfemizmlar asosan reprezentativ, direktiv va ekspressiv illokutiv aktlar tarkibida muhim pragmatik vazifa bajaradi. Direktiv, ya'ni so'rov, iltimos, buyruq kabi nutqiy aktlarda evfemistik almashtirish suhbatdoshga bosim o'tkazishni minimallashtirish, uning harakat erkinligiga aralashishni kamaytirish maqsadiga xizmat qiladi.

Could you possibly close the window? Ingliz tilidagi ushbu so'rov so'zma so'z "Iloji bo'lsa, deraza yopib qo'ya olarmidingiz?" deb tarjima qilinadi. Bu yerda *could, possibly* kabi modal va modalitet bo'yoqdor birliklar so'rovni evfemistik tarzda yumshatadi.

³⁹⁰**Crystal D.** The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 174.

Akajon, agar qiyin bo'lmasa, derazani yopib qo'ya olasizmi? shaklidagi o'zbekcha so'rov ham xuddi shu pragmatik strategiyani amalga oshiradi, ammo qo'shimcha lingvomadaniy vositalardan foydalanadi. *Akajon* murojaat formasi yaqinlik va izzat-ikrom konnotatsiyalarini olib kelsa, *agar qiyin bo'lmasa* konstruksiyasi suhbatdoshning ijtimoiy yukini kamaytirish vazifasini bajaradi. Hurmat ko'pligi formasi esa salbiy xushmuomalalikning grammatik darajadagi evfemistik vositasi sifatida ishlaydi.

Ekspressiv aktlarda, jumladan, kechirim so'rash, hamdardlik bildirish, hayrat ifodalashda evfemistik vositalar so'zlovchining hissiy holatini yumshoq, madaniyatli tarzda yetkazishga xizmat qiladi: *I'm terribly sorry to hear about your loss* gapi "Yo'qotishingiz haqida juda achinarli xabar eshitdim" deb tarjima qilinadi. Bu yerda *loss* leksemasi *death* so'zining evfemistik almashtirilishi bo'lib, marhumning yaqinining hissiy holatini hisobga olib, og'ir voqeani yumshatib ifodalaydi.

Yo'qotganingizga bardosh bering, hamma narsa Allohning irodasi bilandir shaklidagi o'zbekcha hamdardlik formulasi *yo'qotmoq* leksemasini *o'lim* so'zining evfemistik almashtirilishi sifatida ishlatadi. Shu bilan birga, diniy konnotatsiya bilan boyitilgan jumlaning ikkinchi qismi suhbatdoshning hissiy holatini boshqarish, unga ma'naviy tasalli berish vazifasini bajaradi.

Evfemizmlarning xushmuomalalikni ta'minlashdagi o'rni masalasi keyingi tadqiqotlar uchun ham ochiq qoladi. Xususan, raqamli muloqot va ijtimoiy tarmoqlardagi evfemistik almashtirishlar, evfemizmlarning diaxron rivojlanishi, ularning gender va yosh o'zgaruvchilariga bog'liq dinamikasi kabi yo'nalishlar perspektiv ilmiy izlanishlarning predmeti bo'lishi mumkin.

SOG'INCH KONSEPTINING SEMANTIK MAYDONI

Ahmadjonova Maftuna Oxunjon qizi,

Farg'ona davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada sog'inch konseptining semantik maydoni kognitiv va lingvokulturologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda sog'inch tushunchasining yadro va periferik komponentlari, uning leksik-semantik tizimi hamda o'zbek va ingliz tillaridagi ifodalanish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, konseptning metaforik va assotsiativ xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: *konsept, sogʻinch, semantik maydon, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, emotsional konsept.*

Tilshunoslikning zamonaviy yoʻnalishlaridan biri boʻlgan kognitiv lingvistika doirasida “konsept” kategoriyasi markaziy oʻrin egallaydi. Ushbu tushuncha til va tafakkur oʻrtasidagi murakkab munosabatlarni oʻrganishda asosiy nazariy birlik sifatida qaraladi. Bu atamani ilk bor 1928-yilda rus tilshunosi Askoldov oʻz maqolasida qoʻllagan. U konseptga “bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini oʻzida aks ettiradigan birlikdir ³⁹¹”, deb izoh bergan. Ammo shunga qaramay ushbu atamaga XX asrning 70-yillarida ham chuqur izoh talab qiladigan muammo sifatida qaralardi. Konsept tushunchasining tilshunoslar istemoliga kirishi 80-yillarda ingliz olimlari Cheyf, R.Jakendof, Lakoflarning asarlari bilan bogʻliqdir. Aynan oʻsha matnlarda konseptualizatsiya, konseptual mohiyat atamaları uchrab turadi. Konsept tushunchasining lugʻaviy maʼnosi ustida aham koʻpgina olimlar har xil fikrlarni bildirishadi. Unga koʻra mantiqiy kategoriya, amaliy falsafa tushunchasi, milliy mentalitetning asosiy birligi sifatida qaraydiganlar ham bor. “konsept”-lotincha “conceptus” soʻzidan olingan boʻlib, “tushuncha” maʼnosini bildiradi.

Yana bir rus tilshunosi V.A.Maslova konsept maʼnosiga koʻp qirrali tuzilma sifatida qarab, nafaqat til egalari tomonidan oʻylanadigan, balki ular oʻzlari his qiladigan hayajon, baho, milliy obraz va konnatatsiyani oʻz ichig olishini koʻrsatadi va konsept tushunchasi konsept tuzilishida oʻzgacha nuetai nazar borligini taʼkidlaydi. Konsept markazida qadrlilik turishi, u madaniyat tadqiqiga xizmat qilishi, madaniyat asosida aynan qadrlilik prinsipi yotishini ham oʻz fikrlarida bayon etgan ³⁹².

Emotsional konseptlar ichida sogʻinch konsepti alohida oʻrin tutadi. U insonning psixologik holatini, xotira va vaqt bilan bogʻliq kechinmalarini aks ettiradi. Ushbu maqolada sogʻinch konseptining semantik maydoni, uning strukturaviy elementlari va til birliklarida ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi.

Sogʻinch konseptining semantik maydoni tushunchasi. Semantik maydon – bu maʼlum bir tushunchani ifodalovchi til birliklarining tizimli yigʻindisi boʻlib, u umumiy semantik belgilar asosida birlashadi. Semantik maydon nazariyasiga koʻra, til birliklari umumiy semantik belgilar asosida tizimli ravishda birlashadi va ular inson tajribasini kategoriyalash jarayonini

1. **Аскольдов С.А.** Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М: Academia. 1997. – С.267-280

2. **Маслова В.А.** Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

aks ettiradi ³⁹³. Sog‘inch konseptining semantik maydoni insonning emotsional tajribasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u ko‘p qatlamli strukturaga ega. Emotsional konseptlar, xususan sog‘inch kabi tushunchalar, insonning hissiy tajribasini ifodalovchi murakkab mental tuzilma bo‘lib, ular universal va madaniy jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega³⁹⁴

Mazkur konseptning semantik maydoni quyidagi komponentlardan tashkil topadi:

Yadro (markaziy zona)

Sog‘inch konseptining asosiy ma’nosini ifodalovchi birliklar: *sog‘inch*, *sog‘inmoq*, *sog‘indim*. Ushbu birliklar konseptning asosiy semantik mazmunini tashkil etadi.

Yaqin periferiya

Emotsional jihatdan sog‘inch bilan bog‘liq birliklar: *qo‘msash*, *intizorlik*, *armon*, *hijron*. Bu qatlam konseptning kengaytirilgan semantik ifodasini beradi.

Uzoq periferiya

Bilvosita bog‘liq bo‘lgan tushunchalar: *xotira*, *ayriliq*, *kutish*, *yolg‘izlik*. Ushbu birliklar sog‘inch konseptining assotsiativ maydonini tashkil etadi. Sog‘inch konseptining leksik-semantik ifodasi. O‘zbek tilida sog‘inch konsepti turli leksik birliklar orqali ifodalanadi. Fe‘llar, otlar va frazeologik birliklar ushbu konseptning asosiy tashuvchilari hisoblanadi:

Fe‘llar: *sog‘inmoq*, *kutmoq*, *qo‘msamoq*

Otlar: *sog‘inch*, *hijron*, *ayriliq*.

Frazeologizmlar: *yuragi siqildi*, *ko‘ngli tortdi*

Ingliz tilida esa bu konsept quyidagi birliklar orqali ifodalanadi:

to miss

to long for

to yearn for

Mazkur birliklar farqlanadi va turli darajadagi emotsional holatni ifodalaydi.

Sog‘inch konsepti ko‘pincha metaforalar orqali ifodalanadi. Bu holat konseptual metafora nazariyasi doirasida izohlanadi.

Eng keng tarqalgan metaforik modellarga quyidagilar kiradi:

Sog‘inch – og‘riq (*yurak og‘ridi*)

3. **Wierzbicka**, A. Emotions across languages and cultures. Cambridge University Press. 1999. p.24–27

4. **Wierzbicka**, A. Emotions across languages and cultures. Cambridge University Press. 1999. p.15-18

5. **Navoiy A.** Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent: Fan, 1983. – 245-bet.

Sog‘inch – yuk (*dardni ko‘tarib yurmoq*)

Sog‘inch – masofa (*uzoqdan sog‘inmoq*)

Metaforik ifodalar konseptning emotsional chuqurligini yanada kuchaytiradi.

O‘zbek she‘riyatida sog‘inch konsepti ko‘pincha yurak, hijron va ayriliq obrazlari orqali ifodalanadi. Masalan, Alisher Navoiy g‘azallarida sog‘inch va hijron motivi markaziy o‘rin egallaydi:

*“Hijron o‘tida kuydim, visoling armon erur...”*³⁹⁵

Bu misolda sog‘inch hijron og‘riq metaforasi orqali ifodalangan.

Abdulla Oripov ijodida sog‘inch ko‘proq vatan, insoniy yaqinlik va ruhiy kechinmalar bilan bog‘liq holda ifodalanadi:

*“Men nechun sevaman O‘zbekistonni,
Tuprog‘in ko‘zimga aylab to‘tiyo...”*³⁹⁶

Bu misolda sog‘inch bevosita aytilmasa-da, u vatan bilan assotsiativ konsept sifatida namoyon bo‘ladi: sog‘inch - vatan - mehr.

Erkin Vohidov lirikasida sog‘inch va hijron insoniy his-tuyg‘ular tizimida chuqur ifodalanadi:

*“Sog‘indim seni, ey yor, yana sog‘indim,
Yuragimda armon bo‘lib sog‘indim...”*³⁹⁷

Bu yerda: sog‘inch yurak bilan bog‘langan, sog‘inch armon (ichki og‘riq) sifatida talqin qilingan

O‘zbek badiiy matnlarida sog‘inch konsepti ko‘pincha yurak, dard va hijron metaforalari orqali ifodalanadi. Jumladan, Abdulla Oripov she‘riyatida sog‘inch vatan konsepti bilan uzviy bog‘liq holda assotsiativ tarzda namoyon bo‘ladi. Shuningdek, Erkin Vohidov lirikasida sog‘inch bevosita emotsional holat sifatida ifodalanib, “yurak” va “armon” tushunchalari bilan metaforik bog‘lanadi. Mazkur misollar sog‘inch konseptining o‘zbek tilida kuchli affektiv va lingvokulturologik xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Ingliz adabiyotida sog‘inch (“longing”) ko‘proq individual ichki kechinma sifatida ifodalanadi. Masalan, William Shakespeare sonetlarida:

*“When in disgrace with fortune and men’s eyes,
I all alone beweepe my outcast state...”*³⁹⁸

Bu yerda sog‘inch yolg‘izlik va ichki iztirob bilan bog‘liq.

Yana bir muhim misol, Emily Dickinson ijodidan:

6.**Oripov A.** Saylanma. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 2000. – 110–112-betlar.

7.**Vohidov E.** Saylanma. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2001. – 85-bet.

8.**Shakespeare W.** Sonnets. – London: Penguin Classics, 2002. – p. 67. (Sonnet 29)

*“Parting is all we know of heaven,
And all we need of hell.”³⁹⁹*

Bu misolda sog‘inch ayriliq orqali konseptualizatsiya qilinadi.

O‘zbek va ingliz tillarida sog‘inch konseptining semantik maydoni qiyosiy jihatdan o‘rganilganda quyidagi farqlar aniqlanadi:

O‘zbek tilida sog‘inch kuchli emotsional va kollektiv xarakterga ega

Ingliz tilida esa u ko‘proq individual hissiyot sifatida namoyon bo‘ladi

O‘zbek tilida metaforik ifodalar kengroq qo‘llanadi. Bu farqlar milliy madaniyat va mentalitet bilan bog‘liq.

Sog‘inch konseptining semantik maydoni murakkab va ko‘p qatlamli tizimdan iborat bo‘lib, u yadro va periferik zonalardan tashkil topadi. Ushbu konsept til birliklari orqali ifodalanib, insonning emotsional va madaniy tajribasini aks ettiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sog‘inch konsepti o‘zbek va ingliz tillarida umumiy semantik asosga ega bo‘lsa-da, ularning ifodalanishida madaniy farqlar mavjud. Bu esa konseptlarni qiyosiy o‘rganishning muhimligini tasdiqlaydi.

ABDULLA ORIPOV SHE’RIYATIGA XOS BIBLIONIMLAR TAHLILI

Abdulboqiyeva Rayxona,

Namangan davlat universiteti

lingvistika (o‘zbek tili)

1-kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada Abdulla Oripov she’riyatiga xos metafora asosida shakllantirilgan biblionimlarning leksik asoslari, semantik xususiyatlari, vazifalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *onomastika, ideonim, biblionim, badiiy biblionim, metafora, konnotativ ma’no, leksema, sema.*

Tilshunoslikda onomastika sohasi muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Ushbu sohaga oid nazariy qarashlar va ilmiy tamoyillar jahon tilshunosligida A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya, V.A.Nikonov, V.D.Bondaletov hamda V.I.Suprin kabi olimlarning izlanishlarida keng yoritilgan. O‘zbek tilshunosligida esa atoqli otlar muammosi H.Hasanov, T.Nafasov, E.Begmatov, Z.Do‘simov, N.Uluqov va Y.Avlaqulovlarning ilmiy tadqiqotlarida chuqur tahlil qilingan.

9.Dickinson E. The Complete Poems. – Boston: Little, Brown and Company, 1960. – p. 153.

Onomastik birliklardan biri biblionimlar (yun. *bibliov* – kitob + *onoma* – atoqli ot) ideonimlarning bir turi hisoblanib, har qanday badiiy, ilmiy, diniy, siyosiy asarga berilgan nom, ya'ni sarlavha sifatida izohlanadi. Biblionimlar asarning mazmuniga ko'ra *badiiy, ilmiy, diniy, puplitsistik, siyosiy-ijtimoiy asar nomlari* kabi turlarga bo'linadi. Bularning o'zi ham yana bir qancha ichki guruhlariga ajratiladi. Masalan, badiiy asar nomlariga *she'r, hikoya, qissa, roman, doston nomlari* kiradi.

Biblionimlarning tuzilishiga ko'ra so'z (“Anor”, “Qiyomat”), birikma (“O'tkan kunlar”, “Jannatga yo'l”), gap modelidagi (“Yulduzlar mangu yonadi”, “Qiz bolaga tosh otmang”) turlari mavjud.

Abdulla Oripov ijodida she'r, doston, maqola, suhbat, ssenariy janriga mansub asarlarning nomlari – biblionimlar orasida she'r nomlari salmoqli o'rinni egallaydi. Tuzilishiga ko'ra so'z modelidagi biblionimlar ko'p qo'llangan. Shoirning mingdan ortiq she'rlari orasida metafora asosida yaratilgan biblionimlar alohida o'rin tutadi.

Metafora – bir obyekt nomini ikkinchi obyektga o'xshatish asosida ko'chirish; konseptuallashtirish turlaridan biri ⁴⁰⁰ sifatida talqin etilib, nutqning obrazlilik va ta'sirchanligini ta'minlovchi vositadir. Tilshunoslikda metafora hodisasi ko'plab tadqiqotlarda o'rganilgan bo'lsa-da, she'riy matn biblionimlarining metaforik xususiyatlari yetarli darajada tadqiq etilmagan. Atoqli otlarning ba'zi tiplari, xususan adabiyot va san'at asarlari nomlari o'zbek tilida hali maxsus o'rganilmaganligi professor Ernst Begmatov tomonidan ham ta'kidlangan.

Metafora ham, biblionim ham nominativ vazifa bajarishi ma'lum, biblionimlarda metaforaning qo'llanishi esa biblionimlarning badiiy-estetik, konseptual vazifa bajarishini ko'rsatadi. Metaforik biblionimlar abstrakt tushunchalarni konkret obrazlar orqali ifodalanishi bilan tavsiflanadi. Masalan, *hayotning “yo'l”, umrning “arava”, ishonchning “ko'prik”* ifodalari orqali berilishi tafakkurda keng assotsiativ maydon hosil qiladi. Shunday ekan, biblionimlarning metaforik xususiyatlarini tadqiq etish tilshunoslikning lingvopoetika, onomastika, matn tilshunosligi kabi yo'nalishlari uchun muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Abdulla Oripov ijodida obrazlilik, falsafiy mushohada, ramziy tafakkur-u o'zgacha samimiyat namoyondir. Ijodkorning o'zi ta'kidlaganidek: “ Samimiyat, haqqoniylik, tabiiylik hamda mahorat har qanday mavzudagi asarni ham nurlantirib, unga qanot bag'ishlaydi”.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Xudoyberganova D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Bookmary print, 2024. – B.56-57.

⁴⁰¹ Орипов А. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент, 2001. – Б 119.

Shoir she'rlaridagi samimiyat va mahorat sarlavhaning o'zidayoq ko'rinadi. Asar nomi matnning mazmunini ifodalovchi, tinglovchida asar haqidagi dastlabki tasavvurni shakllantiruvchi birlik hisoblanadi. Metafora asosida yaratilgan biblionimlar esa matnning estetikligini kuchaytirib, kitobxon tafakkurida keng assotsiativlikni uyg'otadi, yangi semantik qatlamni hosil qiladi.

Abdulla Oripovning biblionim tanlashda metaforalardan foydalanish mahorati muallifning individual uslubini namoyon qiluvchi vosita, desak mubolag'a bo'lmaydi. Shoir she'rlaridagi *"Haqiqat yo'llari"*, *"Adolat oftobi"*, *"Quyosh bekati"*, *"Hayot ummoni"*, *"Umr zinalari"*, *"Adolat ko'zgusi"* kabi biblionimlar metaforik tafakkurning yorqin namunasi sifatida namoyon bo'ladi. Metaforalar narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik qanday asosda bo'lishiga ko'ra turlarga ajratiladi. Shoir she'riyatidagi metaforik biblionimlarni esa semantik jihatdan quyidagicha tasniflash mumkin:

Hayot va umr konsepti bilan bog'liq bo'lgan	<i>"Umr o'rtasi"</i> , <i>"Hayot ishq"</i> , <i>"Hayot saboqlari"</i> , <i>"Hayot haqiqati"</i> , <i>"Umr hisobi"</i> , <i>"Hayot ummoni"</i> , <i>"Umr zinalari"</i> , <i>"Hayot ko'zgusi"</i> , <i>"Umr aravasi"</i> , <i>"Umr manzillari"</i> , <i>"Hayot hadislari"</i> , <i>"Hayot darslaridan"</i> , <i>"Hayot sinovlari"</i> , <i>"Hayot yo'llarida"</i> , <i>"Umr daftarlari"</i> , <i>"Hayot tuhfalari"</i> , <i>"Hayot jumboqlari"</i> , <i>"Hayot ibratlari"</i> , <i>"Umrimiz yo'llari"</i>
Ruhiy-kechinmaviy biblionimlar	<i>"Ayriliq qo'shig'i"</i> , <i>"Sevgi o'limi"</i> , <i>"Yillar armoni"</i> , <i>"Ko'ngil mulki"</i> , <i>"Tanish tuyg'ular"</i> , <i>"Go'zallikni yo'qlash"</i> , <i>"Dil ko'zi"</i> , <i>"Jon achchig'i"</i> , <i>"Dil og'rig'i"</i>
Ijtimoiy-falsaviy biblionimlar	<i>"Malomat toshlari"</i> , <i>"Turmush tashvishlari"</i> , <i>"Haqiqat yo'llari"</i> , <i>"Zamon aravasi"</i> , <i>"Ishonch ko'priklari"</i> , <i>"Adolat oftobi"</i> , <i>"Erk haqqi"</i> , <i>"Hidoyat yo'li"</i> , <i>"Adolat ko'zgusi"</i> , <i>"Buyuk soddalik"</i> , <i>"Hujjatsiz odam"</i> , <i>"Taqdir tuhfalari"</i>
Tabiat obrazi asosida biblionimlar	<i>"Kenglik nuqtasi"</i> , <i>"Quyosh shahri"</i> , <i>"Binafsha diyori"</i> , <i>"Yulduz qazosi"</i> , <i>"Erigan bulut"</i> , <i>"Quyosh bekati"</i> , <i>"Zamin dardi"</i> , <i>"Koinot siri"</i> , <i>"Ummon qoshida"</i> , <i>"Kuz tashrifi"</i> , <i>"Laylak qor"</i> , <i>"Momo oftob"</i> , <i>"Ona sayyora"</i>

Shoir ijodida bulardan tashqari “*Yalang‘och satrlar*”, “*Beozor kibr*”, “*Temir odam*”, “*Baxtsiz farishta*” kabi noodatiy assotsiativ bog‘lanishlar asosida yuzaga kelgan orginal bibliionimlar ham uchraydi. Semantik tasnif shuni ko‘rsatadiki, Abdulla Oripov ijodidagi metaforik bibliionimlar matnni semantik jihatdan yanada boyituvchi, abstrakt tushunchalarni konkretlashtiruvchi nom, individual-uslubiy, falsafiy hamda lingvokulturologik xususiyatlarga ega birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

“*Malomat toshlari*” bibliionimi ikki komponentdan iborat: *malomat* – *ayblash, ta’na, dashnom*; *tosh* – *qattiq jism, zarba yetkazuvchi predmet*. Bu o‘rinda *tosh* so‘zi konnotativ ma’noda qo‘llangan bo‘lib, *otmoq* hamda *qattiq* semalari orqali *insonga ruhiy zarba beruvchi ayblov* ma’nosida qo‘llangan. *Malomat* insonga toshdek qattiq botishi, ya’ni *malomatni toshga qiyoslanishi* orqali metafora yuzaga kelgan. Ushbu metaforada *tosh* leksemasi *zarba va shafqatsizlik* semalarini ifodalab keladi:

*Hushyor boq, to foniy umr kechadi,
Tegrangda turfa xil toshlar uchadi.*

*Biri qora hasad yo g‘araz toshi,
Biri yovuz tuhmat yo maraz toshi. [I j]*

Parchada qo‘llangan “*toshlar uchishi*”, “*qora hasad*”, “*hasad toshi*”, “*g‘araz toshi*”, “*yovuz tuhmat*”, “*tuhmat toshi*”, “*maraz toshi*” metaforalari asar nomi – “*Malomat toshlari*” ostida salbiy illatlar ramzini ifodalamoqda. D.Begimqulov ta’kidlaganidek, mana shunday muammolarni ko‘tarib chiqqan she’rlar shoir ijodining markaziy mavzularidan birini tashkil etadi.

“*Hayot ummoni*” bibliionimida hayot tushunchasi *ummon* obrazi orqali metaforik ifodalangan. *Ummon* leksemasining *cheksizlik, sirlilik, to‘lqinlilik* semalari hayotning murakkab mohiyatini obrazli tasvirlashga xizmat qilgan:

*O‘z-o‘zicha qaynab yotar hayot ummoni,
Unga hech kim mas’ul emas, javobgar emas.
Chorasizlik bois jo‘shar insonning qoni,
Harakatga solar uni kurash har nafas.[VI j.]*

Parchada hayotning tinimsiz harakatdagi *ummon* ekani, inson esa ana shu *ummon* oqimida kurashib yashashi g‘oyasi sarlavha mazmunini yanada yorqin chiqishini ta’minlagan.

“*Umr zinalari*” bibliionimida umrni zinaga qiyoslash orqali metafora hosil qilingan bo‘lib, u bevosita hayotning zina kabi bosqichma-bosqich kechishini majoziy ifodalaydi:

*Aslo ruhsat so‘ramay umr yelar,
Tomorqangga to‘qson ham kirib kelar.*

*Qilolmaysan hech kimdan o'pka-gina,
Axir tugab bormoqda ko'hna zina.*[VI j.]

Parchadan anglashiladiki, har bir yosh, ya'ni o'tib borayotgan umr zinaning bir pog'onasidir. Shuningdek, umrning yelishi, ruxsat so'ramasligi, *tomorqa* – inson hayoti, yashagan davriga yangi yoshning kirib kelishi, *zinaning pog'onasi tugashi* umr tugashiga o'xshatilgani shoirning so'z qo'llash mahoratini ifodalaydi.

Abdulla Oripov she'riyatida birikma modelidagi bibliionimlardan tashqari so'z modelidagi metaforik nomlar ham kuzatiladi: “*Karvon*”, “*Qaldirg'och*”, “*Maymuniyat*”, “*Xazina*”, “*Ko'zmunchoq*”, “*Qalqon*”, “*Xarobazor*”, “*Ko'ztumor*”, “*Zuvala*”, “*Malak*”, “*Zombi*”, “*Chumolixo'r*” kabi.

“*Karvon*” biblionimida Abdulla Oripov ustoz shoir Mirtemirning tabiatini *karvon* obrazi orqali chuqur majoziy tasvirlagan:

*She'ringiz uchqur-u o'zingiz karvon,
Manzilga shoshilmay kelar edingiz.
Oh, ustoz, holbuki bilar edingiz –
Yugurik davrondir asli bu davron.*[I j.]

Bu o'rinda *karvon* safar vositasi emas, balki *hayotiy vazminlik, donishmandlik* timsoliga aylangan. Parchadagi “*uchqur she'r*”, “*yugurik davron*” birikmalari ham metaforik xarakterga ega bo'lib, sarlavhadan anglashilayotgan metaforik ma'noni yanada rivojlantiradi va semantik jihatdan kengaytiradi. *Karvon* leksemasi *uzoq safarga yuk va odam tashuvchi, izma-iz boruvchi hayvonlar, aravalar, va ularni boshqaruvchi shaxslar* ma'nosini anglatadi. Bu orqali shoirlarning ijod safari yo'lovchilari desak, Mirtemir ularning *karvonboshisiga* qiyoslangan. Demak, *karvon sekin yurishi* jihatidan shoir ustozning *vazminligiga, yo'l boshqaruvchi* semasi orqali esa ustoz ekaniga ishora qilgan.

“*Zombi*” biblionimi ham she'r matnida ma'naviy qullik va ongning so'nishini ifodalovchi konseptual metaforaga aylangan. *Zombi* leksemasi *fikrlay olmaydigan, hech narsani his etmaydigan va mustaqil qarorlarga kela olishga ojiz tirilgan murda* ma'nosini anglatib, bu nom orqali shoir mustaqil fikrlashdan mahrum bo'lgan inson tipini nazarda tutadi:

- *Nega savol berishmasa bir so'z demassan?*
- *Men oddiy bir ijrochiman, rahbar emasman.*
- *Bormi senda istak, orzu, yoki talablar?*
- *Tushunmadim, notanishdir bunaqa gaplar.* [VIII j.]

Shoirning mahorati shundaki, fantastik obraz orqali real ijtimoiy muammolardan birini ochib bergan. Shu sababli “*Zombi*” biblionimini

Abdulla Oripov ijodidagi metaforik tafakkurning yorqin namunasi deyishimiz mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Abdulla Oripov she'riyatida qo'llangan bibliionimlar semantik jihatdan serqatlam, kuchli estetik ta'sirga ega birliklar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Metaforik ma'no sarlavha bilan cheklanib qolmay, she'r matni tarkibida yana yangi semantik qirralar bilan boyiydi. Bu esa shoirning o'ziga xos individual uslubini namoyon qiladi.

O'ZBEK TILIDAGI INSON QADRIYATLARI KONSEPTUAL MAYDONINING LINGVOKULTUROLOGIK VA SEMANTIK MODELLASHTIRILISHI (WORDNET ASOSIDA)

Murodova Zulhiyo Xayrullo qizi,

Andijon davlat universiteti

1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilshunosligida inson qadriyatlarini ifodalovchi leksik qatlamni lingvokulturologik va kognitiv-semantik jihatdan modellashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqotda professor N. Mahmudov va Sh. Safarovlarning fundamental nazariy qarashlariga tayanilgan holda, milliy qadriyat tushunchalarining tizimli ierarxiyasi va mikromaydonlari tahlil qilinadi. Muallif tomonidan etti tayanch konseptual birlik misolida yadro-periferiya munosabatlari va giper-giponimik daraxt tuzilmasi ishlab chiqilgan. Maqolaning asosi yangiligi milliy lingvokulturemalarni global andoza hisoblangan Princeton WordNet semantik tarmog'i andozalarida raqamlashtirish mexanizmini ko'rsatib berganidadir. Erishilgan natijalar o'zbek tili elektron ontologiyasini yaratish hamda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) tizimlarini takomillashtirishda amaliy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, inson qadriyatlari, semantik maydon, WordNet, raqamlashtirish, sinset, giponimiya.*

Abstract. This article investigates the linguacultural and cognitive-semantic modeling of the lexical layer representing human values in Uzbek linguistics. Based on the fundamental theoretical views of Professors N. Mahmudov and Sh. Safarov, the study analyzes the systemic hierarchy and microfields of national value concepts. The author develops the core-periphery relations and a hyper-hyponymic tree structure using seven core conceptual units as examples. The primary novelty of the research lies in demonstrating the mechanism for digitizing national linguaculturemes

within the framework of the Princeton WordNet semantic network. The results serve as a practical foundation for constructing the electronic ontology of the Uzbek language and enhancing Natural Language Processing (NLP) systems.

Keywords: *linguacultural studies, cognitive linguistics, human values, semantic field, WordNet, digitization, synset, hyponymy.*

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы лингвокультурологического и когнитивно-семантического моделирования лексического пласта, выражающего человеческие ценности в узбекском языкознании. На основе фундаментальных теоретических взглядов профессоров Н. Махмудова и Ш. Сафарова анализируются системная иерархия и микрополя концептов национальных ценностей. На примере семи опорных концептуальных единиц автором разработаны отношения «ядро-периферия» и гиперогипонимическая древовидная структура. Основная новизна статьи заключается в демонстрации механизма цифровизации национальных лингвокультурем по стандартам глобальной семантической сети Princeton WordNet. Полученные результаты служат практической основой для создания электронной онтологии узбекского языка и совершенствования систем обработки естественного языка (NLP).

Ключевые слова: *лингвокультурология, когнитивная лингвистика, человеческие ценности, семантическое поле, WordNet, цифровизация, синсет, гипонимия.*

Jahon tilshunosligining zamonaviy antropotsentrik paradigmasida til va madaniyat, til va inson tafakkuri munosabatlarini tadqiq etish markaziy o‘rinni egallab kelmoqda. Xususan, milliy madaniyatning lisoniy manzarasini shakllantiruvchi hamda inson ma’naviy dunyosini ifodalovchi universal va milliy konseptlarni tizimli-semantik tadqiq etish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida bu borada professor N.Mahmudov o‘zining fundamental qarashlari bilan lingvokulturologik yo‘nalishga asos soldi. Olim til va madaniyat sotsiumining dialektik aloqasini baholar ekan, “til – shunchaki aloqa vositasi emas, balki millatning madaniy kodi, uning tarixiy xotirasi va qadriyatlar tizimining ko‘zgusidir” [1.45] degan muhim konseptual g‘oyani ilgari suradi. Binobarin, o‘zbek tili leksikasidagi “adolat”, “halollik”, “vatan”, “mehr” kabi birliklar shunchaki lug‘aviy ma’noga ega so‘zlar bo‘lmay, o‘zbek xalqining asriy mentalitetini verballashtiruvchi murakkab lingvokulturemalardir.

Ikkinchi tomondan, inson qadriyatlarini ifodalovchi ushbu lisoniy birliklar inson ongida muayyan bir tizimli ierarxiyani hosil qiladi. Professor Sh. Safarov kognitiv tilshunoslik prinsiplariga asoslanib, lisoniy tizim va uning semantik maydonini modellashtirish masalasini chuqur tahlil etgan. Sh. Safarov ta'kidlaganidek, "konseptual tizim – inson tafakkuridagi bilimlar va qadriyatlar tuzilmasi bo'lib, u tilda ma'lum bir semantik maydonlar, paradigma va ierarxik munosabatlar shaklida namoyon bo'ladi" [2.41]. Ushbu ikki yondashuvning sintezi sifatida maqolada inson qadriyatlarini ifodalovchi leksik qatlamni nafaqat an'anaviy lingvokulturologik jihatdan sharhlash, balki ularni zamonaviy kompyuter tilshunosligining global andozasi bo'lgan WordNet semantik tarmog'i asosida modellashtirish maqsadi belgilandi. Bu esa milliy qadriyatlar tizimini raqamlashtirish va o'zbek tili elektron semantik ontologiyasini yaratishda muhim qadam bo'lib xizmat qiladi.

Inson qadriyatlarini ifodalovchi asosiy leksik birliklarning tarkibi va mikromaydonlari o'ziga xos ahamiyatga ega. Ushbu qadriyatlar murakkab tizimli xarakterga ega bo'lib, ularni ifodalovchi leksik qatlam o'zbek tili lug'at fondining ma'naviy-axloqiy asosini tashkil qiladi. Tadqiqot obyekti sifatida olingan *adolat, halollik, vatan, mehr, sadoqat, erkinlik, or-nomus* birliklari o'zbek xalqi dunyoqarashining eng oliy konseptual nuqtalaridir. Professor N. Mahmudov andozalariga ko'ra, ushbu birliklar shunchaki referensial (asliy) ma'noga ega bo'lmay, balki lingvokulturema hisoblanadi. Chunki ularning har biri o'zida asriy milliy tajriba, mental xususiyat va ijtimoiy norma kodini saqlaydi. Mazkur lisoniy birliklar inson ongida tarqoq holda emas, balki muayyan mavzuviiy guruhlar va semantik maydonlarga birlashgan holda mavjud bo'ladi.

Qadriyat birliklarining semantik maydoni va paradigmatic aloqalari ilmiy asoslar bilan ko'rib chiqiladi. Professor Sh. Iskandarovanning til sistemasiga maydon asosida yondashuv metodologiyasiga tayanib, ushbu yetti tayanch konseptni "Inson qadriyatlari makromaydonining" tarkibiy qismlari, ya'ni o'zaro bog'liq mikromaydonlar sifatida modellashtiramiz [3.42]. Har bir mikromaydon yadro (dominanta) va periferiya (chekki qism) munosabatiga ega:

1. "Vatan" mikromaydoni: Yadrosi – *Vatan*. Yadrooldi hududi – *yurt, diyor, o'lka, ona zamin*. Periferiyasi – *g'urbat* (antonimik bog'lanish), *sadoqat, mudofaa, kindik qoni*.

2. "Mehr" mikromaydoni: Yadrosi – *Mehr*. Yadrooldi hududi – *shafqat, muhabbat, oqibat, muruvvat*. Periferiyasi – *rahmdillik, e'tibor, g'amxo'rlik, mehr-vafodorlik*.

3. “Sadoqat” mikromaydoni: Yadrosi – *Sadoqat*. Yadrooldi hududi – *vafodorlik, sadoqatmandlik, sodiqlik*. Periferiyasi – *ishonch, xiyonat* (antonimik nuqta), *va’ daga vafo*.

4. “Erkinlik” mikromaydoni: Yadrosi – *Erkinlik*. Yadrooldi hududi – *ozodlik, hurriyat, mustaqillik*. Periferiyasi – *huquq, ixtiyor, erk, cheklanmaganlik*.

5. “Or-nomus” mikromaydoni: Yadrosi – *Or-nomus*. Yadrooldi hududi – *g’urur, vijdon, shon-sharaf, iffat*. Periferiyasi – *uyat, hayo, sharm, erkaklik, milliy g’urur*.

Ushbu mikromaydonlar tarkibidagi birliklar paradigmatic jihatdan bir-birini taqozo etadi: masalan, *Vatan* mikromaydonining periferiyasi *Sadoqat* mikromaydonining yadrosi bilan tutashib ketadi.

Semantik guruhlar va ma’no ierarxiyasi (Giponimiya munosabati) Professor Sh. Safarovning kognitiv-semantik modellash konsepsiyasiga binoan, inson qadriyatlari tasodifiy tushunchalar yig’indisi bo’lmay, aniq ierarxik (bo’ysunish) munosabatiga ega bo’lgan tizimdir. Bu tizim tilshunoslikda giper-giponimik munosabat orqali shakllantiriladi. Qadriyat birliklarining vertikal (ierarxik) tuzilmasi quyidagi daraxtsimon (*tree-structure*) modelga ega:

I. *Giperonim* (Eng yuqori ierarxik daraja – Jins bildiruvchi tushuncha): Insoniy qadriyatlar

II. *Giponimlar* (Ikkinchi daraja – Tur bildiruvchi makro-tushunchalar):

Ma’naviy-axloqiy qadriyatlar

Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar

Ekzistensial (hududiy-milliy) qadriyatlar

III. *Kohiponimlar* (Uchinchi daraja – Xususiy leksik birliklar):

Ma’naviy-axloqiy qadriyatlar tarkibiga: Mehr, Sadoqat, Halollik, Or-nomus.

Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar tarkibiga: Adolat, Erkinlik.

Ekzistensial qadriyatlar tarkibiga: Vatan.

Ushbu ierarxiyadan ko’rinadiki, uchinchi darajadagi har bir kohiponim (*mehr, sadoqat* va h.k.) yuqori turuvchi *Ma’naviy-axloqiy qadriyat* giperonimining barcha differensial semalarini o’z ichiga oladi va ayni paytda o’zining xususiy (individual) semantik bo’yog’iga ega bo’ladi.

Bunday ma’no ierarxiyasini WordNet tizimida ifodalash o’zbek tili elektron lug’atlarining mantiqiy qidiruv tizimini avtomatlashtirishga hamda so’zlarning kontekstual ma’nosini sun’iy intellekt tomonidan xatosiz aniqlashga xizmat qiladi [5.125].

O'zbek tilidagi inson qadriyatlari konseptual maydonini WordNet tizimida modellashtirish lug'aviy birliklarni sinsetlar (synsets – sinonimlar qatori) shaklida guruhlashni va ular o'rtasidagi semantik aloqalarni tizimlashtirishni talab etadi. Princeton WordNet andozasiga ko'ra, tizim asosan quyidagi munosabatlar zanjiriga tayanadi [4.40].

Giponimiya va Giperonimiya (Hyponymy /Hypernymy):

Yuqorida ko'rsatilgan daraxtsimon ierarxiya (Masalan, *Insoniy qadriyat~Ma'naviy-axloqiy qadriyat~Mehr*).

Meronimiya va Holonimiya (Meronymy / Holonymy).

Qism va butun munosabati. *Vatan* mikromaydonida *ona zamin, kindik qoni* birliklari makon va shaxs sotsiumining ajralmas qismlari (meronim) sifatida modellashtiriladi.

Antonimiya (Antonymy): Zid ma'noli munosabatlar. Masalan: *Sadoqat ~Xiyonat, Vatan ~G'urbat*.

O'zbek tili WordNet tizimida "Mehr" sinsetining modellashtirilishi (Namuna):

- Synset ID: n#00012345 (Shartli indeks)
- Word (Lema): Mehr, shafqat, muruvvat, oqibat.
- Definition (Glossa): Insonning boshqalarga nisbatan ichki samimiy, g'amxo'rlik va xayrixohlik tuyg'usi.
- Hypernym: Ma'naviy-axloqiy qadriyat (n#00012100)
- Antonym: Bag'ritoshlik, zulm (n#00012999)

Tadqiqot davomida aniqlangan yetti tayanch konseptual maydon o'zbek xalqining madaniy-lisoniy kodini raqamli ko'rinishga o'tkazish imkonini beradi. An'anaviy lug'atlardan farqli o'laroq, WordNet semantik modeli:

- so'zlarning shunchaki alifbo tartibidagi ro'yxatini emas, balki ong'dagi konseptual aloqalar xaritasini namoyon etadi.
- kompyuter dasturlari va sun'iy intellekt (NLP – Tabiiy tilni qayta ishlash) tizimlariga matndagi "mehr" yoki "or-nomus" so'zlarining kontekstual salmog'ini to'g'ri baholashga yordam beradi.
- milliy mentallikka xos bo'lgan, tarjima qilinishi qiyin bo'lgan lingvokulturemalarning elektron ontologik bazasini shakllantiradi.

O'zbek tilidagi inson qadriyatlari konseptual maydonining lingvokulturologik va semantik modellashtirilishi quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Tizimlilik: Inson qadriyatlarini ifodalovchi leksika tarqoq hodisa bo'lmay, til egasining ongida aniq makromaydon va unga bo'ysunuvchi ierarxik tizimni hosil qiladi.

2. Lingvokulturologik asbob: Professor N. Mahmudov va Sh. Safarovlarning nazariy qarashlari ushbu tizimning nafaqat lisoniy, balki milliy-madaniy tabiatini ochishda fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi.

3. Raqamlashtirish istiqboli: Mazkur semantik maydonni WordNet platformasiga integratsiya qilish [4.39] o‘zbek tili kompyuter lingvistikasini global standartlar darajasiga olib chiqish, qidiruv tizimlari samaradorligini oshirish va o‘zbekcha matnlarni semantik tahlil qiluvchi dasturiy ta’minotlar yaratish uchun poydevor bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 224 b.

2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 91 b.

3. Iskandarova Sh. O‘zbek tili leksikasini maydon asosida tadqiq etish (shaxs mikromaydoni). – Toshkent: Fan, 1999. – 114 b.

4. Miller G.A. WordNet: A Lexical Database for English // Communications of the ACM. – 1995. – Vol. 38, No. 11. – P. 39-41.

5. Fellbaum, C. WordNet: An Electronic Lexical Database. – Cambridge, MA: MIT Press, 1998. – 423 p.

SINONIMIK BIRLIKLARNING BADIY MATNDAGI LINGVOPOETIK IMKONIYATLARI (“JIMJITLIK” ROMANI ASOSIDA)

Abdug‘aniyeva Gulsanamxon Davlatali qizi,

Namangan davlat universiteti
lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi
1-kurs magistranti

Annotatsiya. Maqolada Said Ahmadning “Jimjitlik” romanida qo‘llangan sinonimik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari: matndagi vazifasi, emotsional-ekspressivlik ifodalsh va muallif individual uslubini shakllantirishdagi o‘rni hamda ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *badiiy matn, sinonimiya, sinonimik birliklar, lingvopoetika, emotsional-ekspressivlik, badiiy tasvir, kontekstual ma’no, parallelizm, uslubiy vositalar.*

Annotation: This article analyzes the linguopoetic features of synonymous units used in the novel Jimjitlik by the prominent representative of Uzbek literature, Said Ahmad. In the course of the research, the functional load of synonyms in a literary text, their role in

enhancing emotional-expressive impact, and their significance in shaping the author's individual style are elucidated.

Keywords: *literary text, synonymy, synonymous units, linguopoetics, individual style, semantic field, emotional-expressiveness, artistic depiction, contextual meaning, metaphorical expression, parallelism, stylistic devices.*

Аннотация: В данной статье анализируются лингвопоэтические особенности синонимических единиц, использованных в романе Jimjitlik видного представителя узбекской литературы Said Ahmad. В ходе исследования раскрываются функциональная нагрузка синонимов в художественном тексте, их роль в усилении эмоционально-экспрессивного воздействия, а также значение в формировании индивидуального авторского стиля.

Ключевые слова: *художественный текст, синонимия, синонимические единицы, лингвопоэтика, эмоционально-экспрессивность, художественное изображение, контекстуальное значение, метафорическое выражение, параллелизм.*

Said Ahmad – o‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan. Uning ijodi milliy nasr taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi. Yozuvchi asarlarida inson ruhiyati, ichki kechinmalar va jamiyat muammolarini chuqur va ta’sirchan tasvirlash bilan ajralib turadi. Uning tilidan foydalanish mahorati, ayniqsa, e’tiborga loyiq. Adib badiiy nutqda leksik vositalardan, xususan, sinonimik birliklardan o‘rinli va samarali foydalanadi. “Jimjitlik” romanida muallif inson qalbidagi nozik kechinmalarni, ruhiy ziddiyatlarni va muhit ta’sirini tasvirlashda tilning boy imkoniyatlariga tayanadi. Ayniqsa, sinonimlar orqali bir xil hodisani turli qirralarini ifodalab, tasvirni yanada chuqur va ko‘p qatlamli qiladi.

Sinonimlar ma’nosi yaqin, ammo shaklan turlicha bo‘lgan leksik birliklardir. Ular nutqda ma’no nozikliklarini ifodalash, emotsional ta’sir kuchini oshirish hamda tasviriylkni kuchaytirish vazifasini bajaradi. Shu jihatdan, sinonimlarning badiiy matndagi lingvopoetik imkoniyatlarini o‘rganish matn lingvistikasi uchun muhim sanaladi. Til birliklari orasidagi sinonimiya hodisasida paradigmatic munosabatning mavjudligi mazkur tizimning takomili va taraqqiyoti darajasi bilan uyg‘undir. Boshqacha qilib aytganda, tilning rivojlanganlik darajasining yuksakligini, uning boyligini ta’minlaydigan omillardan biri unda sinonimiya munosabati imkoniyatlarining ko‘lamdorligidir. O‘zbek tili ana shunday qadimiy va rivojlangan boy tillardan biri sifatida salmoqli miqdordagi sinonimik

munosabatlar asosida birlashgan yoki birlashadigan soʻz gavharlari zaxirasiga sohib tildir⁴⁰². Sinonimlar yunoncha (synonymos – bir nomli) bir umumiy maʼnoga ega boʻlgan, qoʻshimcha maʼno ottenkasi, uslubiy boʻyogʻi, qoʻllanishdagi xususiyati va shu kabi belgilari bilan farqlanadigan soʻzlar, yaʼni sinonimlar bir xil maʼnoni emas, balki bir-biriga yaqin maʼnolarni turli darajada ifodalaydi. Masalan: *Ulkan* koʻproq badiiy va kuchli taʼsirli katta maʼnosida, *bahaybat* juda katta, hatto hayrat uygʻotuvchi, *yirik* rasmiyroq va neytral maʼnoga ega. Bir sinonimik qatorga kiruvchi soʻzlarning birlashtiruvchi maʼnosi bir xil boʻlsa-da, lekin bu soʻzlarning maʼno ottenkalari ularning bir-biridan farqini koʻrsatadi. Demak, birlashtiruvchi maʼnosi bir xil, talaffuz va yozilishi hamda qoʻshimcha maʼnolari har xil boʻlgan soʻzlarga sinonimlar deyiladi.

Badiiy matndagi sinonimlar tahlilida, asosan, ikki jihatga eʼtiborni qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq maʼnodosh soʻzdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbulini tanlash boʻlsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq maʼnodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uygʻun holda qoʻllashi masalasidir⁴⁰³. Leksik sinonimiya hodisasi dunyo tilshunosligi tarixida juda keng oʻrganilgan semantik kategoriyalardan biridir. Hozirga qadar bu hodisa sinoatlarini nazariy inkishof qilishga bagʻishlangan minglab asarlar, ana shunday paradigmatic munosabat asosida uyushgan birliklarni tizim sifatida amaliy istifoda uchun taqdim etadigan yuzlab sinonimik lugʻatlar yaratilgan⁴⁰⁴. Masalan, XX asr oxiri XXI asr boshlarida rus leksikografiyasida nashr etilgan va 3200 ga yaqin turli tipdagi lugʻatlar tahlil qilingan monografiyada rus tilidagi 50 ga yaqin sinonimik birlik batafsil ilmiy sharhlanib, ularning yutuq va kamchiliklari qayd etilgan⁴⁰⁵.

Oʻzbek tilshunosligida sinonimiya hodisasining taʼriflanishi oʻzining qamrovliligi bilan eʼtiborga molik. Bu taʼrif atoqli tilshunos akademik A.Hojiyevga tegishlidir, unda sinonimiyaning bir qator benihoya nozik jihatlari oʻzining aniq fodasini topgan: “Sinonimlar maʼnosining bir xilligi ularning oʻzaro farqli xususiyatlarga ega boʻlishini inkor etmaydi.

⁴⁰² **Oʻzbek tili sinonimlarining katta izohli lugʻati.** – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B.5.

⁴⁰³ **YOʻldoshev M.** Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlilli asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – B.45.

⁴⁰⁴ **Пардаев А.** Проблематика лексикографического представления синонимии на современном этапе // Anuari de Filologia. Llengues Literatures Modernes. 5/2015, pp. 89-98/readcube.com/articles.

⁴⁰⁵ **Козырев В.А., Черняк В.Д.** Лексикография русского языка: век нынешний и век минувший. 2-е изд. СПб: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2015. - С. 116-126.

Aksincha, tilda bir ma'noni ifodalash uchun bir necha so'zning mavjudligi sinonimlarning bir-biriga har jihatdan to'la mos kelmasligini, ulardan har biri o'ziga xos belgi-xususiyatlarga egaligini ko'rsatadi. Sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlar qaysidir jihatlar bilan bir-birlaridan farqlangani uchun tilda alohida leksik birlik sifatida yashash imkoniyatiga ega bo'ladi⁴⁰⁶. Agar ayni shu farq mavjud bo'lmasa, sinonimlar deyiladigan ulgurji lisoniy zaxira tilga mutlaqo ortiqcha va keraksiz yuk bo'lib qolardi.

Sinonimik birliklarning lingvistik xususiyati tahlili shuni ko'rsatadiki, ular badiiy matnda bir so'zning aynan takror qo'llanishi kabi uslubiy g'alizlikni oldini oluvchi muhim vositadir. Ayniqsa, Said Ahmad asarlarida sinonimlardan foydalanish badiiy tasvirning aniqligi va ta'sirchanligini ta'minlaydi. Yozuvchi bir tushunchani turli sinonimik vositalar orqali ifodalab, obraz va ruhiy holatni yanada chuqurroq ochib beradi. Bu esa sinonimlarning lingvopoetik imkoniyatlari keng ekanligini tasdiqlaydi. Quyida mazkur holatni ayrim misollar asosida ko'rib chiqamiz.

*Osmon xuddi bolaligidagidek tiniq. Sanoqsiz yulduzlar bir-birlari bilan imlashadi. Ular Tolibjonni ko'k bag'riga chorlayotganga o'xshaydi. Tog' ortidan ko'tarilgan barkashdek oy bir gala bulutni haydab chiqdi. Tolibjon kiprik qoqmay osmonga tikilib yotibdi. Kecha shu qadar jimjitki, hatto keksa qayrag'ochda mudragan chumchuqning iniga sig'may tipirchilagani ham eshitiladi*⁴⁰⁷.

Mazkur matnda "osmon" va "ko'k bag'ri" leksemalari o'zaro sinonimik munosabat hosil qiladi. Ularning umumiy semantik yadrosi yuqori makon, fazo, cheksizlik tushunchasidir. Biroq bu birliklar o'zaro to'liq bir xil emas, balki uslubiy va obrazli farqlanish asosida qo'llangan. Ushbu o'rinda *osmon*, *ko'k bag'ri* leksemalari o'zaro ma'nodoshlikni yuzaga keltirgan. "Osmon" so'zi neytral, umumiste'molni ifodalovchi leksema bo'lib, real makonni ifodalab kelgan. U obyektiv tasvir vazifasini bajaradi. "Ko'k bag'ri" esa metaforik ifoda bo'lib, osmonni jonlantiradi, unga insoniylik (bag'r ichki makon, quchog') xususiyatini yuklaydi. Natijada oddiy makon obrazga, ya'ni badiiy tasvir vositasiga aylanadi. Bu sinonimik juftlik orqali yozuvchi ikki xil qatlamni uyg'unlashtiradi: tashqi muhit tasviri (osmon), subyektiv-ruhiy idrok (ko'k bag'ri). Ayniqsa, "yulduzlar ... chorlayotganga o'xshaydi" jumlasini bilan birgalikda "ko'k bag'ri" birikmasi kuchli personifikatsiya (jonlantirish) hosil qiladi. Bu esa Tolibjonning ichki holatini, uning xayolga berilganini, ruhiy sokinlik va bir

⁴⁰⁶ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – I қисм. – Б.115.

⁴⁰⁷ Саид Аҳмад. Жимжитлик. – Тошкент, 2021-ю – Б. 8.

oz romantik kayfiyatda ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, matnda "jimjit", "tiniq", "kiprik qoqmay tikilmoq" kabi birliklar bilan uyg'un holda sinonimik vositalar umumiy sokinlik va sukunat konseptini kuchaytiradi. Natijada badiiy makon va qahramon ruhiyati o'zaro uyg'unlashadi.

Ma'lumki, har bir lingvistik vosita badiiy nutqda nominativ vazifa bajarish bilan birgalikda uslubiy vosita ham bo'la olishi mumkin. Sintaktik figuralar jonli til tabiatidan kelib chiqadigan nutqiy hodisadir. Ular badiiy nutqda muayyan uslubiy maqsadni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Chunki badiiy asarda til birliklari muallif tomonidan kommunikativ ta'sir maqsadida tanlab olinadi va shu jarayonda adibning individual faoliyati namoyon bo'ladi.

Parallelizm da strukturasi bir xil bo'lgan sintaktik birliklar ketma-ket kelib, ikki va undan ortiq o'xshash hodisalar bir-biriga qiyoslanadi. Parallelizm sintaktik simmetriyani hosil qilib, ifodalilikni kuchaytiradi. Parallelizm (yunoncha, paraileos, yonma-yon boruvchi), yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishidir⁴⁰⁸.

*Tolibjonning esida onasining semiz, go'shtdor qo'lida kumush bilaguzugi ko'rinmay ketgandi. O'sha qo'llar endi juda ingichka, juda nimjon bo'lib qopti.*⁴⁰⁹ Ushbu o'rinda *semiz, go'shtdor* va *ingichka, imjon* leksemalari o'zaro sinonimlikni yuzaga keltirgan. Bu birikmalardagi so'zlar o'zaro ma'nodoshlik va semantik yaqinlik orqali badiiy tasvir hosil qiladi: *semiz* va *go'shtdor* so'zlari qisman sinonim bo'lib, qo'lning jismoniy kengligi va mustahkamligini ifodalaydi. Shu bilan birga, *ingichka* va *nimjon* ham bir-biriga sinonimdir, ya'ni qo'lning zaif, tor va nozik bo'lishini bildiradi. Bu o'rinda muallif ikki sinonimik leksemani bevosita qarama-qarshi qo'yish, zidlash orqali ifodalab beradi. Bu esa yozuvchining so'z qo'llash borasida mahoratli ekanligidan dalolat beradi. Shunday qilib, yozuvchi har bir fazilatni ikki sinonimik birlik orqali ta'kidlaydi, bu esa matnga ritmik va semantik boylik beradi.

*Odam bolasining ko'zidan yosh chiqmasa, qiyin ekan. Yurak bag'rini o'rtaqan alamlar shu ko'z yoshi bilan chiqib ketadi. Kimki faryod urib yig'lamasa, ko'zidan yosh chiqazolmasa, alamlarini ichiga yutsa-dardga chalinadi*⁴¹⁰.

Ushbu parchada *yurak, bag'ir, ich* so'zlari o'zaro sinonimlik qatorni vujudga keltiradi. Uslubiy nuqtayi nazardan yurak so'zi so'zlashuv uslubiga

⁴⁰⁸ **Ҳожиёв А.** Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – Б.79.

⁴⁰⁹ **Саид Аҳмад.** Жимжитлик. – Тошкент, 2021. – Б.10.

⁴¹⁰ **Саид Аҳмад.** Жимжитлик. – Тошкент, 2021. – Б.3.

xos neytral leksika. *Bag'ir* so'zida esa emotsional-ekspressivlik mavjud bo'lib, badiiy uslubda estetik kolorit yaratishga xizmat qiladi. *Ich* so'zi aslida nutq vaziyatidan tashqarida *yurak* va *bag'ir* so'zlari bilan bevosita sinonimlik hosil qila olmaydi, ammo yozuvchining so'z qo'llash mahorati tufayli bu so'z badiiy matnda bir sinonimik qatorga kiradi va insonning yuragi ma'nosini ifodalaydi. "*Yuragi g'ash bo'lmoq*", "*Ichi g'ash bo'lmoq*" kabi frazemalar ham aynan shu maqsadda qo'llanadi.

Kichik tadqiqot natijalarimiz shuni ko'rsatadiki, sinonimik birliklar badiiy matnning nafaqat leksik boyligini, balki uning ichki semantik harakatchanligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Said Ahmadning "*Jimjitlik*" romanida sinonimlar oddiy ma'nodoshlik vositasi sifatida emas, balki murakkab lingvopoetik tizim elementi sifatida namoyon bo'ladi. Yozuvchi bir tushunchani turli sinonimik variantlar orqali ifodalash orqali tasvirni kengaytiradi, uni ko'p qatlamli semantik maydonga olib kiradi. Natijada o'quvchi nafaqat voqelikni idrok etadi, balki uni turli ruhiy va estetik prizma orqali his qiladi. Bu esa badiiy matnning ta'sirchanligini sezilarli darajada oshiradi.

Umuman olganda, sinonimlar Said Ahmad ijodida obraz yaratish, ruhiy holatni ifodalash va badiiy makonni jonlantirishda strategik vosita sifatida xizmat qiladi. Ularning mahorat bilan tanlanishi va joylashtirilishi asarning badiiy mukammalligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

TA'LIM TIZIMIDA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISH

Shakarova Nilufar Xabibullayevna,

Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti

Saidaxmedova Odina,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqola "Ta'lim tizimida yozma nutqni rivojlantirish" mavzusini zamonaviy ilmiy-nazariy va amaliy nuqtayi nazardan chuqur yoritadi. Unda yozma nutqni rivojlantirishda muhim sanalgan bir qator lingvodidaktik omillar hamda yondashuvlar haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: *zamonaviy ta'lim, yozma nutq, ko'nikma, imlo savodxonligi, yozuv topshiriqlari, integrativ darslar, sinergetik loyihalar.*

Аннотация. Статья глубоко освещает тему «Развитие письменной речи в системе образования» с позиций современных научно-теоретических и практических подходов. В ней представлена

информация о ряде лингводидактических факторов и подходов, считающихся важными в развитии письменной речи.

Ключевые слова: *современное образование, письменная речь, навык, орфографическая грамотность, письменные задания, интегративные уроки, синергетические проекты.*

Annotation. The article thoroughly examines the topic “Developing Written Speech in the Education System” from modern scientific-theoretical and practical perspectives. It provides information on a range of linguodidactic factors and approaches considered important in developing written speech.

Keywords: *modern education, written speech, skill, spelling literacy, writing assignments, integrative lessons, synergistic projects.*

Zamonaviy ta’lim tizimida yozma nutq ko’nikmalarini rivojlantirishga barcha fanlarda o’quv natijalarini belgilovchi asosiy omil sifatida qaraladi. Bu, bir tomondan, to’liq o’qish qobiliyatini shakllantirishga asos bo’lib, o’quvchilarning matnni tushunish, tahlil qilish va qayta ishlash ko’nikmalarini rivojlantiradi, ikkinchi tomondan esa imlo savodxonligini mustahkamlaydi, bu esa tilning grafemik va fonetik qatlamlarini o’zlashtirishni ta’minlaydi.

Yozma nutqni rivojlantirishda bir qator lingvodidaktik omillarni keltirib o’tish mumkin. Ushbu omillar o’quvchilarning yozuv strategiyasini va natijasini bevosita ta’sir qiladi. Natijada til o’qitish metodologiyasining samaradorligiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Quyidagi o’rinlarda mazkur omillarga to’xtalib o’tamiz:

1. Dars davomida qisqa muddatli yozma ishlarga murojaat qilish. Masalan, insholar, qisqa matnlar, lug’at diktantlar o’quvchining imloviy savodxonligiga hamda so’z tanlash va leksik birliklarni yozma nutq jarayonida kontekst asosida tanlash ko’nikmalarining rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatadi.

2. Grammatik ko’nikmalarni yetarli darajada rivojlantirish. Grammatik to’g’rilik yozma matnning ravonligi, izchilligi, grammatik va ma’no jihatdan tushunarlilikini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi. Grammatik ko’nikmalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi yozma matnda ko’plab xatolarga sabab bo’ladi.

3. Yozuv topshiriqlarini hayotiy vaziyatlar bilan bog’lash. O’quvchilarga mazkur jarayonni o’rgatish ularning mantiqiy fikrlarini shakllantiradi va real hayotni ifodalash ko’nikmalarini rivojlantiradi;

4. Yozuv jarayonining barcha bosqichlarini o'rgatish. O'quvchilarga yozilishi zarur bo'lgan matn uchun reja tuzish, matnning qoralamasini yozish, matnni tahrirlash va xatolari ustida ishlash bosqichlarini o'rgatish zarur. Bu jarayonlar o'quvchilarda matn yaratishning izchil bosqichlarini tashkil qilish ko'nikmalarini hosil qiladi.

Yozma nutqni shakllantirish jarayonida lingvodidaktik omillarni (masalan, leksik, grammatik, stilistik va pragmatik jihatlar) kompleks va integrativ yondashuv orqali birlashtirish zarur. Bu jarayon ta'limning samaradorligini oshirishning kalitidir. Bu omillar o'rtasidagi sinergetik ta'sir – ya'ni, har birining bir-birini kuchaytiruvchi o'zaro bog'liqligi – o'quvchilarning yozma nutqini nafaqat grammatik jihatdan to'g'ri, balki mazmunli, ijodiy va kontekstga mos ravishda boyitadi.

Masalan, leksik boylikni grammatik tuzilma bilan integratsiya qilish orqali o'quvchilar oddiy jumalardan murakkab matnlarga o'tishi mumkin, bu esa yozma ishlarning sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ta'lim jarayonini shu omillarni hisobga olgan holda tashkil etish uchun quyidagi yondashuvlarni amalga oshirish zarur:

1. Integrativ darslar: Har bir darsda lingvistik nazariya, ya'ni til qoidalari va didaktik usullarni birlashtirish lozim. Masalan, “esse yozish” mashg'ulotida tilning pragmatik qatlamini alohida ta'kidlash kerak.

2. Sinergetik loyihalar: O'quvchilarga guruh bo'lib matn yaratish topshiriqlarini berish. Bunda o'quvchilar birgalikda matn uchun leksik va grammatik birliklarni tanlaydilar va matn tahririni ham birgalikda amalga oshiradilar.

Bunday yondashuv ta'lim maqsadlariga – yuqori sifatli yozma kommunikatsiyaga erishishga – to'g'ridan to'g'ri xizmat qiladi. Natijada, ta'lim uchun eng muhim jihat sanalgan yozma nutqiy savodxonlikka erishiladi. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatini yangi bosqichga ko'taradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Основы теории речевой деятельности. – М., 1974. – С. 64.
2. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М., 1969.
3. Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1934.

ОТ ХЛОПКА ДО ФИЛОСОФА: ЭТИМОЛОГИЯ И ИСТОРИЯ ФАМИЛИИ БАХТИН

Хайтматова Адолат,

магистрант Джизакского государственного
педагогического университета

Научный руководитель: **Закиров А.А.**,

доцент Джизакского государственного
педагогического университета

Аннотация. В статье рассматривается происхождение русской фамилии Бахтин. Анализируются основные этимологические версии: тюркско-иранская гипотеза, связанная с заимствованием слова «бахта» («хлопок»), и версия о происхождении от тюркского личного имени Бахты («счастье, благополучие»). Исследуется механизм образования фамилии по русской патронимической модели, рассматриваются дворянские корни рода Бахтиных и роль Михаила Михайловича Бахтина (1895–1975) в приобретении фамилией мировой известности. В результате анализа делается вывод о языковом, а не этническом характере тюркского элемента в данной фамилии.

Ключевые слова: *этимология, фамилия, антропонимика, тюркизмы, патронимический суффикс, дворянство, лингвокультурология.*

Annotatsiya. Maqolada rus familiyasi Baxtin soʻzining kelib chiqishi tadqiq etiladi. «Baxta» soʻzining turkiy-forsiy qarzolish gipotezasi (paxta, gʻoʻza maʼnosida) va Baxtiy shaxs ismidan kelib chiqqan gipoteza tahlil qilinadi. Familiyaning rus patronimik modeli asosida shakllanish mexanizmi, Baxtinlar nasabining dvoryanlik ildizlari va Mixail Mixaylovich Baxtinning (1895–1975) familiyaga jahon shuhratini olib kelishdagi roli koʻrib chiqiladi. Tahlil natijasida familiyaning turkiy elementi etnik emas, balki tilshunoslik hodisasi ekanligi haqida xulosa qilinadi.

Kalit soʻzlar: *etimologiya, familiya, antroponimika, turkizmlar, patronimik suffiks, dvoryanlik, lingvokulturologiya.*

Abstract. This article examines the origin of the Russian surname Bakhtin. The main etymological hypotheses are analyzed: the Turkic-Iranian hypothesis related to the borrowing of the word bakhta (“cotton”), and the hypothesis of derivation from the Turkic personal name Bakhty (“happiness, fortune”). The mechanism of surname formation according to

the Russian patronymic model is investigated, the noble roots of the Bakhtin family are considered, and the role of Mikhail Mikhailovich Bakhtin (1895–1975) in bringing the surname worldwide recognition is discussed. The analysis leads to the conclusion that the Turkic element in this surname is linguistic rather than ethnic in nature.

Keywords: *etymology, surname, anthroponymics, Turkic borrowings, patronymic suffix, nobility, linguoculturology.*

Этимология русских фамилий является важной областью ономастических исследований, позволяющей проследить историческое развитие языка и выявить связи между различными языковыми и культурными системами. Особый интерес представляют фамилии, в основе которых лежат заимствованные элементы, органично усвоенные русским языком и утратившие свою первоначальную «чужеродность».

Целью данной статьи является анализ этимологии фамилии Бахтин, определение наиболее вероятной версии её происхождения на основе лингвистических и исторических данных, а также рассмотрение лингвокультурологического значения данной фамилии в контексте русской антропониимики.

Значительный вклад в изучение подобных фамилий внесли такие учёные, как Н. А. Баскаков, В. И. Даль, Ю. А. Федосюк и исследователи Историко-генеалогического центра, чьи труды позволяют рассматривать проблему происхождения фамилии Бахтин с разных научных позиций.

Происхождение слова «бахта» и основная этимологическая версия. Фамилия Бахтин образована от русского мирского прозвища Бахта (варианты: Пахта, Бафта, Бахтей). Суффикс *-ин* является типичным великорусским патронимическим показателем и указывает на окончательное формирование фамилии на территории России не ранее XVI века [1].

В основе фамилии лежит слово «бахта» — «набивная бязь, хлопчатая выбойка», зафиксированное В. И. Далем в его Толковом словаре [2, т.1]. В сибирских говорах это слово означало «покрывало из выбойки», в архангельских — «гагачий пух». Само существительное «бахта» является заимствованием из тюркских языков (татарского, башкирского, казахского), в которых *bahta* означает «хлопок», «хлопчатая вата»; в тюркские языки оно попало из древнеиранского и хорезмийского субстрата [3].

Альтернативная версия: тюркское личное имя. Наряду с основной версией в исследованиях зафиксирована вторая гипотеза: прозвище Бахта могло восходить к тюркскому личному имени *Бахты*, в основе которого лежит древнеперсидское *бахт* — «счастье, доля, благополучие». Данное именование широко встречается в тюркских и иранских языках [4]. Эта версия представлена у Ю.А.Федосюка [5] и в материалах генеалогических исследований.

Основной и наиболее документально подтверждённой считается версия тюркского заимствования через название ткани, тогда как версия о значении «счастье» рассматривается как дополнительная и менее распространённая [1; 3].

Дворянские корни рода Бахтиных. Род Бахтиных — старинный русский дворянский. Его основателем считается Воин Иванович Бахтин, пожалованный поместьями в 1613 году «за многие службы в лихолетье». Внук его, Фёдор Анисимович, был пожалован поместьями в Московском уезде в 1674 году за участие в войне с крымским ханом. Этот род записан в VI часть родословной книги Орловской губернии (древнее дворянство) [6].

Существует и другая ветвь Бахтиных, родоначальником которой был Афанасий Бахтин (конец XVII века). Эта линия записана во II части родословных книг Орловской и Калужской губерний. Из неё происходят Иван Иванович Бахтин (1756–1818) — офицер, поэт, драматург и прокурор, а также сенатор Иван Иванович Бахтин (ум. 1867) [6].

Механизм образования фамилии. Механизм образования фамилии Бахтин стандартен для русской антропониимики и укладывается в типичную схему: прозвище → отчество → фамилия [5]. Один из отдалённых предков (предположительно в XVI веке) носил мирское прозвище *Бахта*; от него образовалось отчество *Бахтин* («сын Бахты»), которое впоследствии закрепилось как наследственная фамилия. Суффикс *-ин* является классическим русским патронимическим показателем [1].

Фамилия в лингвокультурологическом аспекте. Сегодня фамилия Бахтин ассоциируется прежде всего с Михаилом Михайловичем Бахтиным (4 [16] ноября 1895, Орёл — 7 марта 1975, Москва) — выдающимся русским философом, культурологом и литературоведом. Он является создателем теории полифонизма в романе, концепции смеховой культуры, а также автором таких понятий, как хронотоп, карнавализация и мениппея [7].

Примечательно, что фамилия, восходящая к тюркскому слову, закрепилась за русским дворянским родом и стала символом вершины европейской гуманитарной мысли XX века. Этот факт наглядно демонстрирует, как языковое заимствование, утрачивая первоначальную этническую коннотацию, полностью интегрируется в принимающую культуру [3; 5].

Таким образом, происхождение фамилии носит языковой, а не этнический характер: тюркский корень слова *бахта* был органично усвоен русским языком, а уже от русского прозвища образовалась фамилия православных дворян из Брянского края.

Фамилия Бахтин представляет собой характерный пример русской антропонимики, отражающей многовековое языковое взаимодействие славянского и тюркского миров. В её основе лежит заимствованное из тюркских языков слово *бахта* («хлопок», «хлопчатая ткань»), которое стало мирским прозвищем, а затем по стандартной русской патронимической модели превратилось в дворянскую фамилию, документально зафиксированную с 1613 года. Языковое (тюркско-иранское по корню) и этническое (русское православное дворянство) происхождение носителей фамилии не противоречат друг другу, а отражают типичный для России процесс культурно-языкового синтеза. Совокупность этимологических, словообразовательных и исторических данных позволяет считать тюркскую версию происхождения прозвища Бахта наиболее обоснованной, при этом сама фамилия является полноправным явлением русской антропонимической системы. Мировую известность фамилия получила благодаря Михаилу Михайловичу Бахтину – одному из крупнейших гуманитарных мыслителей XX века.

Использованные литературы:

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М.: Наука, 1979. – С. 107.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – 2-е изд. – СПб.: Изд. М. О. Вольфа, 1880. – Т. 1.
3. Историко-генеалогический центр (МГЦ). Фамилия Бахтин: история и генеалогическое происхождение. URL: https://www.gencentre.ru/ru/content/family_catalog/bahtin/ (дата обращения: 12.05.2026).
4. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М.: Наука, 1979. – С. 107.

5. Федосюк Ю. А. Русские фамилии: Популярный этимологический словарь. – М.: Флинта, Наука, 2009.

6. Familio.org. Фамилия Бахтин [Электронный ресурс]. – URL:<https://familio.org/surnames/12f2e0c1-7850-4302-8f832b9afa2287a9> (дата обращения: 12.05.2026).

7. Бахтин М. М. // Большая российская энциклопедия [Электронный ресурс]. – URL: <https://bigenc.ru/c/bakhtin-mikhail-mikhailovich> (дата обращения: 12.05.2026).

“KELINLAR QO‘ZG‘OLONI” KOMEDIYASIDA MA’NO KO‘CHISHINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Bustanova Feruza,

Namangan davlat universiteti
lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi
1-kurs magistranti

Annotatsiya. Maqolada Said Ahmadning “Kelinlar qo‘zg‘oloni” komediyasi matniga xos metafora, metonimiya, sinekdoxa usulida so‘z ma’nosining ko‘chishining uslubiy xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *ma’no ko‘chish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, komediya, badiiy til, uslub, uslubiyat.*

Said Ahmad komediya janrida ham jahon tan olgan durdona asarlar yaratgan. Yozuvchining “Kelinlar qo‘zg‘oloni” (1966) komediyasi shunday asarlardan biridir. Unda qaynona Farmon bibi va uning yetti kelin o‘rtasidagi kuchli ijtimoiy-psixologik ziddiyat kulgi vositasida tasvirlanadi. Asarda oilaviy munosabatlar, avlodlar to‘qnashuvi va ayollar huquqi masalalari ko‘tariladi. Yozuvchining so‘z qo‘llash mahorati asarda yorqin kuzatiladi.

Badiiy adabiyotda, xususan, dramaturgiyada ma’no ko‘chish vositalaridan foydalanish nafaqat estetik ta’sir vositasi, balki muallif dunyoqarashini, so‘z qo‘llash mahoratini, qahramonlar ruhiyati va ijtimoiy tanqidni kodlashtiruvchi stilistik usuldir.

Metafora – bir obyekt nomini ikkinchi obyektga o‘xshatish asosida ko‘chirish; konseptuallashtirish turlaridan biri. Metaforalar tilda so‘z, birikma, gap va matn shaklida voqelanadi.⁴¹¹ Masalan, Usta Boqi:

⁴¹¹ Xudoyberganova D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 57 b

*“Mamlakatimizning territoriyasi xuddi shu yerga kelganda tugaydi. U yog‘i boshqa mamlakat. Mana shu parda chegara. U yog‘i xotin poshshoning yurti. Bu poshsholikning o‘z qonuni, o‘z urf-odatlar bor”.*⁴¹²

Usta Boqi Farmon bibining hovlisini mustaqil bir siyosiy birlik sifatida tasvirlaydi. Bu ontologik metaforada oila ichidagi hokimiyat munosabati davlat, hudud, chegara orqali tushuntiriladi. Mamlakat, territoriya, chegara, poshsho, qonun, urf-odat leksemalarining bir kontekstda qo‘llanishi yaxlit semantik maydon hosil qilganva konseptual metaforani shakllanishiga asos bo‘lgan.

Komil: *“Oyijoon, bu kelinchakk hali minilmagan toydek narsa, o‘zingiz egarlab, og‘ziga no‘xta solib olasiz”.* (322-b.)

Komilning ushbu qochirimida metafora usulida kelin timsoli ot (toy) timsoliga to‘liq tarzda tashbehlanadi. Matndagi metaforik zanjir: *toy > kelin* (asosiy metaforik ko‘chish); *egarlamog > tarbiyalamog va nazoratga olmog* (instrumental metafora); *no‘xta solmog > intizom va bo‘ysundirish* vositasini qo‘llash (instrumental metafora). Bunday ketma-ket metaforalar majmui tilshunoslikda *metaforik klister* yoki *metaforik izotopiya* deb nomlanadi. Ushbu nutqiy aktning ijtimoiy-semiotik mazmuni chuqurdir: muallif Komil nutqi orqali patriarxal tafakkur tizimida ayolga bo‘lgan munosabatni ta’sirchan va obrazli ifodalaydi.

Farmon bibi:

“Otang rahmatlik erkaklikni o‘rniga qo‘yardi. Rahmatlikni hamma Azimsher deb atardi. Yursa yer titrardi. Yo‘talsa, daraxtdagi qushlar parr etib uchib ketardi. Aksa ursa, osmonda momaqalldiroq bo‘lib, chaqmoq chaqardi”

Asqar (akalariga): *“Bu bir taktika. Oyim arslonga o‘xshab ish tutadilar. Bir qadam orqaga chekinib turib, sakrab hamla qiladilar”*(334-b.).

Bu qochirimda Farmon bibining odati metafora orqali tavsiflanadi: *“arslon”* zoonimik metafora bo‘lib, *kuch, hiylakorlik* semalarini ifoda etadi. Asqar tomonidan onasining xatti-harakatini harbiy terminlarda izohlashi kuchli yumor ruhini bergan. Bu orqali Farmon bibi hokimiyatining kuchi, qaynona-kelin qarama-qarshiligi ta’kidli, ta’sirchan ifodalangan.

Metonimiya – bir predmet, belgi, harakat nomini o‘zaro tashqi yoki ichki bog‘liqlik asosida boshqa predmet, belgi yoki harakatga nisbatan qo‘llashi. *“Kelinlar qo‘zg‘oloni”* komediyasida ma’no ko‘chishining bu usulidan ham mahurat bilan foydalanilgan.

⁴¹² Said Ahmad. G‘ildirak. – Toshkent: Turon zamin, 2024. – 320 b.

Asqar (Ma'murga): *“Senga qanday qilib bas kelib bo‘ladi, yaxshisi seni oyimga aytish kerak”*. Ma'mur: *«Yo‘q, yo‘q, oyimga aytman»*. (327-b.)

“Oyimga aytaman” iborasi metonimik ma‘no ko‘chishning xalqona namunasidir. Asqar akasi Ma'murga tahdid qiladi, lekin to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, oyisi nomini metonimik qurol sifatida ishlatish orqali. Oyim so‘zi to‘g‘ridan-to‘g‘ri shaxsni (Farmon bibini) emas, uning jazo berish vakolatini, hokimlik kuch-qudratini bildiradi. Farmon bibi hokimiyati shu darajada mutlaqki, uning nomini tilga olish jazo tahdidiga teng. Katta yoshli o‘g‘illar orasidagi qo‘llangan “oyimga aytaman” iborasi aslida bolalar nutqiga xos bo‘lib, bu o‘rinda kuchli kulgi ifodalashga xizmat qilgan.

Lutfi (boshqa kelinlarga): *“Samolyotni ayting, o‘rgilay, samolyotni. Osmoni falakni guldiratib kelayotgan samolyot uyimiz tepasiga kelganda pildirpis qilib, ovozini chiqazmay o‘tadi”*. (325-b.)

Lutfining nutqi orqali yozuvchi sabab-natija metonimiyasi (*samolyot > ovozini chiqarmaslik; bedana > jimib qolish; xo‘roz > qichqirmaslik*) asosida giperbolik shaklda ifodalagan. Bu Farmon bibi ta‘sirini mubolag‘ali yumor bilan ifodalashga, umumiy hajviy ruhni kuchli ifoda etishga xizmat qilgan.

Sinekdoxa – bir predmat nomining boshqa predmetga butun va qism munosabati asosida ko‘chishi, butunning nomi qismning nomi va aksincha bo‘lib qolishi.⁴¹³ Masalan, Farmon bibi (o‘g‘illariga): *“Bu uy ham bir hukumat. Ha, bir mamlakat. O‘z poshshosi, o‘z qonuni bor”*. (330-b.)

Adib Farmon bibi nutqida sinekdoxa vositasida uning hovlisini davlat tizimiga tashbehlaydi: *uy* (kichik ijtimoiy birlik – *oila hukumat, mamlakat* (yirik ijtimoiy-siyosiy birlik) o‘rnida qo‘llanadi.

Metaforik sinekdoxa asosida Sottining *shpionlik* sifatini ta‘riflanadi, *shpion* so‘zi davlat apparatining tarkibiy qismini bildiradi va shu tarzda *uy davlat* sinekdoxasi to‘liq badiiy tizimga aylanadi. Farmon bibi so‘z bilan haqiqatni, ya‘ni o‘z hovlisini rasmiy ravishda mustaqil davlat deb e‘lon qiladi. Said Ahmad tomonidan qo‘llangan o‘rinli sinekdoxa komediyadagi bosh konseptual metafora (OILA – DAVLAT) bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, asarning yaxlit badiiy konsepsiyasini mustahkamlaydi.

Mahkam (Asqarga): *“Bu uyga bolalarimning kindik qoni to‘kilgan”* (373-b.)

Kindik qoni birikmasi o‘zbek lingvomadaniyatiga xos sinekdoxa namunasidir. Tug‘ilish jarayonining bitta fizik tafsiloti – *kindik qonining to‘kilishi* – *tug‘ilishning o‘zi*, ya‘ni *inson hayotining boshlanishi va biror*

⁴¹³ **Hojiyev A.** Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – B.88.

joyga mansublik hissini ifodalaydi. Qism (kindik qoni) > butun (tug'ilish, hayot boshlanishi, muayyan joy, yer bilan bog'liqlik). Kindik qoni to'kilgan joy iborasi shaxsning ona yurti, uy-joyi bo'lgan mansubligini belgilovchi etnolingvistik markerni ifodalaydi. Mahkam ushbu iborani qo'llash orqali uyni faqat moddiy mulk emas, balki nasl-nasab, xotira va identifikatsiya joyi sifatida ta'riflaydi. Mahkam bir vaqtning o'zida obyektiv haqiqatni bayon etuvchi va chuqur hissiy munosabatni ifodalaydi.

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA KELISHIKLARNING FUNKSIONAL-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Kushaliyeva Xolida Anvar qizi,

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo tillari va madaniyati

instituti 2-bosqich magistranti

Anotatsiya: Maqolada keng geografiyada so'zlashuvchi va umumiy tarixiy ildizlarga ega turkiy tillar oilasiga mansub o'zbek va turk tillarining kelishik kategoriyasining funksional-grammatik vazifalari qiyosiy yoritilgan.

Kalit so'zlar: *kelishik kategoriyasi, funksional, grammatik, o'zbek tili, turk tili.*

O'zbek tilshunosligida kelishiklar kategoriyasi ot so'z turkumining muhim grammatik kategoriyalaridan biri sifatida keng o'rganilgan. Ushbu kategoriya sintaktik munosabatlarni ifodalashda beqiyos ahamiyatga ega bo'lib, otlarning gapda boshqa so'zlar bilan qanday bog'lanishini ifodalovchi vosita hisoblanadi. O'zbek tilidagi kelishiklar dastlab mahalliy grammatikalar va o'quv qo'llanmalarda bayon qilingan. Bu borada Alisher Navoiy asarlarining grammatik tahlillari ham diqqatga sazovor bo'lib, u orqali tarixiy morfologik shakllar bugungi zamonaviy tilshunoslikda asos bo'lib xizmat qilgan. XX asr o'zbek tilshunosligining yirik vakillari bo'lgan V. A. Bogoroditskiy, A. A. Muhammadjonov, A. Madvaliyev, S. Mirtojiev, M. T. Ziyoyev, N. Mahmudov singari olimlar tomonidan kelishiklar kategoriyasining nazariy va amaliy jihatlar chuqur o'rganilgan.

Turk tilshunosligida kelishiklar (Turk tilida "hâl ekleri" yoki "durum ekleri" deb yuritiladi) otlarning morfologik ko'rinishlarini belgilovchi muhim grammatik kategoriya sifatida qaraladi. Turk tilida kelishiklar kategoriyasi bo'yicha ilk ilmiy tadqiqotlar XIX asr oxiri va XX asr boshlariga to'g'ri keladi. E. N. Tenişev, G. Doğan, A. Banguoğlu, T.

Gökçeoğlu, Z. Korkmaz kabi turk olimlari bu borada muhim ilmiy ishlarni amalga oshirganlar.

Grammatika nuqtai nazaridan kelishik qo'shimchalari otlarning gapdagi vazifalarini belgilaydi. Biroq bu qo'shimchalar faqat morfologik vazifani bajarmaydi, ular nutqda diqqatni jamlash, aniqlik va axborot berish kabi pragmatik funksiyalarni ham bajaradilar.

O'zbek tilidagi kelishiklar tizimi paradigmatic munosabatlar asosida shakllanadi. Paradigmatic munosabatlar kelishik shakllarining o'zaro qarama-qarshi va to'ldiruvchi xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Har bir kelishik boshqa kelishiklardan grammatik ma'nosi va sintaktik vazifasi bilan farqlanadi, biroq ular yagona tizim doirasida o'zaro bog'liq holda faoliyat yuritadi.

Kelishik paradigmasida markaz va periferiyaning mavjudligi kuzatiladi. Bosh kelishik paradigmanning markaziy elementi bo'lsa, boshqa kelishiklar undan hosil bo'lgan shakllar sifatida qaraladi. Shu bilan birga, ayrim kelishik shakllari nutq jarayonida ko'p funksiyalilik xususiyatiga ega bo'lib, bu holat paradigmanning dinamik tabiatini ko'rsatadi.

Bosh kelishik paradigmanning markaziy shakli bo'lib, u otning grammatik jihatdan belgilanmagan, nol shakli hisoblanadi. Bosh kelishikdagi ot ko'pincha gapda ega vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, u kesim, aniqlovchi yoki hol vazifasida ham kelishi mumkin. Bosh kelishikning nol shaklda bo'lishi uning boshqa kelishiklar uchun asos vazifasini bajarishini ta'minlaydi.

Qaratqich kelishigi egalik va tegishlilik munosabatlarini ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu kelishik shakli ko'pincha egalik affikslari bilan birgalikda qo'llanib, sintaktik birliklar o'rtasida mustahkam bog'lanish hosil qiladi. Qaratqich kelishigining paradigmatic vazifasi otlarning o'zaro aniqlovchi-aniqlanuvchi munosabatlarini ifodalashdan iborat.

Tushum kelishigi o'zbek tilida obyektlik munosabatini ifodalovchi asosiy grammatik shakl hisoblanadi. Ushbu kelishik orqali fe'l bilan bog'langan to'ldiruvchi aniqlanadi. Tushum kelishigining mavjudligi o'zbek tilining nominativ-akkuzativ tizimga mansubligini ko'rsatadi. Paradigmatic jihatdan tushum kelishigi fe'l markazli sintaktik tuzilmalarda muhim rol o'ynaydi.

Jo'nalish kelishigi harakatning yo'nalishini, maqsadini yoki manzilini ifodalaydi. Ushbu kelishik semantik jihatdan keng imkoniyatlarga ega bo'lib, faqat fazoviy munosabatlarni emas, balki mavhum yo'nalish va

maqsadni ham bildiradi. Jo‘nalish kelishigi o‘zbek tilida otlarning semantik imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘rin-payt kelishigi harakatning sodir bo‘lish joyi yoki vaqtini ifodalaydi. Ushbu kelishik shakli o‘zbek tilida hol vazifasida keng qo‘llanadi. O‘rin-payt kelishigi paradigmatic tizimda harakatning makon va zamon bilan bog‘liqligini ko‘rsatadigan grammatik shakl sifatida muhim o‘rin egallaydi.

Chiqish kelishigi harakatning manbai, boshlanish nuqtasi yoki sababini ifodalaydi. Ushbu kelishik semantik jihatdan jo‘nalish kelishigiga qarama-qarshi ma’noga ega bo‘lib, paradigmatic tizimda muhim muvozanatni ta’minlaydi. Chiqish kelishigi yordamida harakatning qayerdan boshlanganligi yoki nimadan kelib chiqqanligi ifodalanadi.

Turk tilida kelishiklar paradigmasi o‘zbek tiliga o‘xshash tarzda oltita asosiy kelishik shaklidan iborat. Mazkur kelishiklar paradigmatic munosabatda bo‘lib, bir butun grammatik tizimni tashkil etadi. Har bir kelishik o‘ziga xos affikslar yordamida ifodalanadi va boshqa kelishik shakllariga nisbatan oppozitsion xususiyatga ega.

Turk tilida kelishik affikslari fonetik muhitga moslashib, unli uyg‘unligi va undosh almashuvi qonunlariga bo‘ysunadi. Masalan: *ev – evi – eve – evde – evden* kabi shakllar affikslarning fonetik moslashuvini yaqqol ko‘rsatadi. Bu holat kelishik kategoriyasining morfologik barqarorligini ta’minlaydi.

Turk tilining agglutinatив tabiati kelishik kategoriyasida yaqqol namoyon bo‘ladi. Agglutinatив tillarda grammatik ma’nolar asosan affikslar yordamida ifodalanadi va har bir affiks odatda bitta grammatik vazifani bajaradi. Turk tilida ham kelishik affikslari aniq va izchil bo‘lib, ma’no chalkashligiga yo‘l qo‘ymaydi.

Yalın hali (yalın durum). Bosh kelishik turk tilida otning nol shakli orqali ifodalanadi va paradigmaning asosiy nuqtasi hisoblanadi. Bu kelishikdagi otlar asosan gapda subyekt vazifasini bajaradi. *Öğrenci ders çalışıyor.* Mazkur gapda *öğrenci* bosh kelishikda bo‘lib, harakatni bajaruvchi subyekt sifatida qatnashmoqda. Bosh kelishikdagi otlar ba’zan nominal kesim vazifasida ham kelishi mumkin. Bu holat turk tilida sintaktik moslashuvning muhim jihatini tashkil etadi.

İlgi hali (tamlayan durum) -in (-ın, -ün, -un, -nin, -nın, -nün, -nun) Egalik kelishigi otlar o‘rtasidagi egalik va tegishlilik munosabatlarini ifodalaydi. Turk tilida bu kelishik affiksi ko‘pincha egalik qo‘shimchasi bilan birgalikda qo‘llanadi. *Ali’nin kitabı.* Bu birikmada *Ali’nin* egalik munosabatini ifodalab, predmetlararo nisbatni aniq belgilaydi. *İlgi hali*

paradigmatik tizimda aniqlovchi vazifani bajarib, gapdagi mantiqiy aniqlikni kuchaytiradi.

Yapma hali (belirtme durumu) -i (-ı, -ü, -u, -ni, -nı, -nü, -nu)

Tushum kelishigi bevosita obyektни ifodalash uchun xizmat qiladi. Turk tilida bu kelishik ma'lumlik kategoriyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, aniqlangan obyekt tushum kelishigida ifodalanadi: *Kitabı okudum*. Bu kelishik fe'l bilan mustahkam sintaktik aloqada bo'lib, harakatning yo'naltirilgan obyektini aniq ko'rsatadi.

Yaklaşma hali (yönelme durumu) -e (-a, -ye, -ya)

Jo'nalish kelishigi harakatning manzili, yo'nalishi yoki maqsadini ifodalaydi: *Okula gidiyorum*. Bundan tashqari, dativ kelishigi adresat, sabab va maqsad ma'nolarini ham ifodalashi mumkin. Bu holat kelishik kategoriyasining semantik kengligini ko'rsatadi.

Bulunma hali (bulunma durumu) de (-da, -te, -ta)

O'rin-payt kelishigi harakatning sodir bo'lgan joyi yoki vaqtini bildiradi: *Evde kaldım*. Bulunma hali statik holatni ifodalashda muhim rol o'ynaydi va harakatning fazoviy chegaralarini belgilaydi.

Uzaklaşma hali (çıkma durumu) -den (-dan, -ten, -tan)

Chiqish kelishigi harakatning manbai, boshlanish nuqtasi yoki ajralish ma'nosini ifodalaydi: *Evden çıktım*. Bu kelishik sabab, taqqoslash va cheklash ma'nolarini ham ifodalashi mumkin, bu esa uning ko'p funksiyaliligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda o'zbek va turk tillarida kelishiklar shakl, ma'no va funksional jihatdan yuqori darajada mos keladi. Har ikkala tilda ham mazkur kelishiklar agglutinatив tipga xos ravishda barqaror morfologik affikslar orqali ifodalanib, paradigmatic tizimda izchil va mantiqiy munosabatlarni yuzaga keltiradi. Ushbu tahlil turkiy tillarda kelishik kategoriyasining tipologik birligini va tizimli xarakterini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi (morfologiya). — Toshkent: O'qituvchi, 1996.
2. Mahmudov R. Kelishiklar va ularning turlari. — Toshkent: Fan, 2013.
3. Yildiz O. Modern Turkish: Grammar and usage. — London: Routledge, 2003.
4. Zeynep Korkmaz. Türkçede eklerin kullanım şekilleri ve ek kalıplaşması olayları. — TDK, 1994
5. G'ulomov A. O'zbek tilida kelishiklar. — Toshkent, 1941

O‘ZBEK DINIY LEKSIKASI TARIXIY QATLAMLARINING PARALLEL-SEMANTIK TEZAURUSINI YARATISH

Karimova Muxlisa Farhod qizi,

Andijon davlat universiteti

1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tili diniy leksikasining tarixiy qatlamlarini (islomgacha bo‘lgan turkiy, zardushtiylik va islomiy terminologiya) o‘rganishda kompyuter lingvistikasi metodlarini qo‘llash masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – diniy terminlarning tarixiy evolyutsiyasini aks ettiruvchi parallel-semantik tezaurus modelini yaratish metodologiyasini ishlab chiqishdan iborat. Maqolada terminlar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni tizimlashtirish, ontologik kategoriyalarni belgilash va ma’lumotlarni mashina o‘qiy oladigan (JSON/SQL) formatga o‘tkazish bosqichlari yoritilgan. Yaratilgan tezaurus modeli tabiiy tillarni qayta ishlash (NLP) tizimlari, semantik qidiruv va tarixiy matnlarning avtomatik tahlili uchun muhim lingvistik resurs bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *O‘zbek tili, kompyuter lingvistikasi, raqamli tezaurus, diniy leksika, parallel korpus, semantik markirovka, NLP (tabiiy tillarni qayta ishlash), ontologik modellashtirish, tarixiy qatlamlar, etimologiya.*

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы применения методов компьютерной лингвистики при изучении исторических пластов религиозной лексики узбекского языка (доисламской тюркской, зороастрийской и исламской терминологии). Основная цель исследования заключается в разработке методологии создания параллельно-семантической модели тезауруса, отражающей историческую эволюцию религиозных терминов. В статье освещены этапы систематизации семантических отношений между терминами, определение онтологических категорий и перевод данных в машиночитаемый формат (JSON/SQL). Созданная модель тезауруса служит важным лингвистическим ресурсом для систем обработки естественного языка (NLP), семантического поиска и автоматического анализа исторических текстов.

Ключевые слова: *узбекский язык, компьютерная лингвистика, цифровой тезаурус, религиозная лексика, параллельный корпус,*

семантическая маркировка, NLP, онтологическое моделирование, исторические пласты, этимология.

Abstract. This article explores the application of computational linguistics methods in studying the historical layers of religious lexis in the Uzbek language (pre-Islamic Turkic, Zoroastrian, and Islamic terminology). The primary objective of the research is to develop a methodology for creating a parallel-semantic thesaurus model that reflects the historical evolution of religious terms. The paper highlights the stages of systematizing semantic relations between terms, defining ontological categories, and converting data into machine-readable formats (JSON/SQL). The developed thesaurus model serves as a vital linguistic resource for Natural Language Processing (NLP) systems, semantic search, and automatic analysis of historical texts.

Keywords: *Uzbek language, computational linguistics, digital thesaurus, religious lexis, parallel corpus, semantic tagging, NLP, ontological modeling, historical layers, etymology.*

Zamonaviy axborot jamiyati va sun'iy intellekt texnologiyalari rivojlanishi sharoitida tabiiy tillarning raqamli resurslarini, xususan, semantik tezaurus va ontologik modellarini yaratish tilshunoslikning eng ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Tabiiy tillarni qayta ishlash (NLP) tizimlarining intellektual salohiyati bevosita mashina tushuna oladigan (machine-readable) bilimlarning tizimlilikiga bog'liq. O'zbek tili diniy leksikasi o'zining ko'p asrlik va ko'p qatlamli (islomgacha bo'lgan turkiy, zardushtiylik, buddaviylik va islomiy) terminologiyasi bilan ajralib turuvchi murakkab lingvistik tizimdir. Ushbu terminologik qatlamlarni raqamli tezaurus ko'rinishiga keltirish nafaqat leksikografiya, balki milliy madaniy merosni texnologik transformatsiya qilish nuqtayi nazaridan ham o'ta dolzarb hisoblanadi. An'anaviy o'zbek tilshunosligida diniy terminlar asosan etimologik va tarixiy-filologik jihatdan tadqiq etilgan [1.89]. Biroq, ushbu tadqiqotlar natijalari raqamli formatda emas, balki qog'oz nashrlar shaklida bo'lgani sababli, ulardan NLP algoritmlarida, xususan, semantik tahlil, sentiment analiz va mashina tarjimai tizimlarida foydalanish imkoniyati cheklangan. Mavjud muammo shundaki, bir xil konseptni (masalan, Yaratuvchi, Jannat, Ruh) ifodalovchi turli tarixiy davrlarga oid terminlarning (masalan, Tengri – Alloh, Uchmaq – Jannat) o'zaro semantik bog'liqliklarini ko'rsatuvchi parallel ma'lumotlar bazasi mavjud emas. Bu

esa tarixiy va diniy matnlarni kompyuter yordamida avtomatik tahlil qilishda semantik uzilishlarga (semantic gaps) olib kelmoqda.

Tezaurus yaratish metodologiyasi raqamli gumanitar fanlar (Digital Humanities) tamoyillariga tayanadi. Tadqiqotda diniy leksika shunchaki soʻzlar toʻplami emas, balki ierarxik tuzilmaga ega boʻlgan ontologik tizim sifatida qaraladi. Parallel tezaurus modeli islomgacha boʻlgan va islomiy terminologik qatlamlarning konseptual muvofiqligini (conceptual mapping) aniqlashga xizmat qiladi. Bu yondashuv leksik birliklarni nafaqat maʼno jihatdan, balki ularning funksional va tarixiy-evolyutsion aloqalari asosida tizimlashtirishni nazarda tutadi.

Ushbu tadqiqotda oʻzbek tili diniy leksikasining parallel-semantik tezaurusini yaratish uchun zamonaviy korpus lingvistikasi va ontologik modellash (Ontological Engineering) metodlaridan foydalanildi. Tizimni ishlab chiqish jarayoni maʼlumotlarni yigʻish, ularni tarkibiy shaklga keltirish va mashina tushunadigan (machine-readable) formatda formatlash kabi ketma-ket bosqichlarni qamrab oladi.

Maʼlumotlar manbasi va ekstraksiya jarayoni (Data Collection) Tezaurusning empirik bazasini shakllantirish uchun lingvistik materiallar ikki xil manba qatlamidan ajratib olindi:

Islomgacha boʻlgan qatlam: Qadimgi turkiy til yodgorliklari, xususan, Mahmud Qoshgʻariyning “Devonu lugʻatit turk” asarining elektron korpusi, Oʻrxun-Yenisey bitigtoshlari matnlari hamda Sh. Rahmatullayevning “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati” [2.142]. Ushbu manbalardan shomonlik, zardushtiylik va buddaviylik eʼtiqodlariga oid leksik birliklar filtrlangan holda olindi.

Islomiy davr qatlami: Zamonaviy oʻzbek tilidagi diniy-maʼrifiy matonlar, Qurʼoni Karim maʼnolari tarjimalari hamda Oʻzbek tili milliy korpusi (uzbekcorpora.uz) bazasidagi teologik matnlar. Ekstraksiya qilingan terminlar maxsus lugʻaviy relyatsiya (leksik bogʻliqlik) asosida saralanib, yagona parallel verilganlar bazasiga (Parallel Database) jamlandi.

Maʼlumotlarni dasturiy formatlash (JSON/SQL Architecture) Tezaurus tarkibidagi maʼlumotlar relyatsion va ierarxik strukturalar asosida modellashirildi. Tizimning arxitekturasini ikki xil formatda rasmiylashtirildi:

SQL (Relational Model): Maʼlumotlar bazasining relyatsion modeli terminlar va ularning atributlari oʻrtasidagi munosabatlarni qatʼiy jadvashtirish uchun ishlatiladi. Tizimda Terms, Strata (Qatlamlar) va Semantic_Relations jadvallari yaratilib, ular FOREIGN KEY (tashqi kalitlar) orqali oʻzaro 1:1 va 1:M munosabatida bogʻlandi.

JSON (Hierarchical Model): Grafli va ierarxik ma'lumotlarni NLP modellariga to'g'ridan-to'g'ri integratsiya qilish, API so'rovlari orqali tezkor almashish uchun terminlar daraxtsimon (tree structure) ko'rinishga keltirildi.

Semantik teglash tizimi (Semantic Tagging & Annotation) Mashina har bir terminning matndagi kontekstual va teologik vazifasini to'g'ri identifikatsiya qilishi uchun tadqiqot doirasida Semantik teglash (Semantic Tagging) tizimi ishlab chiqildi. Har bir semantik birlikka quyidagi standartlashtirilgan atributlar (tags) biriktirildi:

[REL: ...] (*Relational Tags*): Terminlararo munosabat turi. Masalan, [REL: SUPREME] – eng oliy ilohiy kuch; [REL: EVIL] – salbiy metafizik kuch.

[LOC: ...] (*Locational Tags*): Kosmologik va esxatologik makonlar. Masalan, [LOC: PARADISE] – jannat va mukofot makonlari; [LOC: HELL] – jazo va do'zax koordinatalari.

[ENT: ...] (*Entity Tags*): Subyektlar va mifologik/teologik mavjudotlar. Masalan, [ENT: SPIRITUAL] – farishta, ruh va g'aybiy maxluqotlar.

[ACT: ...] (*Action Tags*): Ritual harakatlar va ibodat shakllari. Masalan, [ACT: RITUAL] – sajda, namoz, qurbonlik kabi diniy amallar.

[VAL: ...] (*Value Tags*): Axloqiy-diniy qiymatlar va tushunchalar. Masalan, [VAL: POSITIVE] – savob, alqish; [VAL: NEGATIVE] – gunoh, yaziq.

Ushbu teglash tizimi o'zbek tili korpusida diniy-tarixiy matnlarni avtomatik tarzda semantik markerlash (semantic labeling) imkonini beradi va qidiruv tizimlariga so'zning shunchaki harfiy tarkibini emas, balki uning ortidagi konseptual mohiyatini tahlil qilishga yordam beradi.

O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida o'zbek tili diniy leksikasining islomgacha bo'lgan va islomiy qatlamlari konseptual va tizimli muvofiqlashtirildi. Ishlab chiqilgan parallel-semantik tezaurus modelining o'zak qismini quyidagi raqamli jadval tashkil etadi:

O'zbek diniy leksikasining parallel-semantik jadvali

	Konsept (Ma'noviy maydon)	Islomgacha bo'lgan qatlam	Islomiy davr qatlami	Semantik bog'liqlik turi	NLP Atributi (Semantik teg)
1	Yaratuvchi	Tengri / Bayat	Alloh / Rabb	Evolyutsion sinonim	[MUNOSABAT: OLIY_MAVJUDOT]
2	Jannat	Uchmoq	Jannat / Bihish	Funksional muqobil	[MAKON: JANNAT]

3	Do‘zax	Tamug‘	Do‘zax / Jahannam	Funksional muqobil	[MAKON:DOZAX]
4	Farishta	Ezgu ruh	Malak	Konseptual ko‘chish	[SUBYEKT: RUHIYAT]
5	Gunoh	Yaziq	Gunoh / Ma‘siyat	Semantik siljish	[QIYMAT:SALBIY_AMAL]
6	Ibodot	Yukunmoq	Sajda / Namoz	Ritual moslashuv	[HARAKAT:DINIY_RITUAL]
7	Savob	Alqish / Ezgulik	Savob / Ajr	Qiyamat transformatsiyasi	[QIYMAT:IJOBIY_AMAL]
8	Dua / Afsun	Arvish	Duo / Oyat	Ma‘no torayishi	[HARAKAT: ILTIJO]
9	Muqaddas	Idoq / Idduq	Muqaddas / Aziz	Sifat almashinuvi	[SIFAT: MUQADDASLIK]
10	Shayton	Albasti / Yalmog‘iz	Shayton / Iblis	Mifologik moslashtirish	[SUBYEKT: YOMON_RUH]
11	Tavba	Yanmoq (Qaytish)	Tavba	Harakat parallelligi	[HARAKAT: PUSHAYMONLIK]
12	E‘tiqod	Kertgünch	Iymon / Aqida	Kognitiv muvofiqlik	[HOLAT: ETIQOD_TIZIMI]

Leksik birliklarning parallel-semantik tahlili. Tezaurus arxitekturasida relyatsion bog‘lanishlarni to‘g‘ri o‘rnatish va NLP modellarining aniqlik koeffitsiyentini oshirish uchun asosiy konseptual juftliklarning semantik tabiati quyidagicha izohlanadi:

Tengri – Alloh konsepti [*REL: SUPREME*] Islomgacha bo‘lgan qadimgi turkiy matonlarda Tengri termini dastlab moddiy osmonni, keyinchalik esa tabiatni boshqaruvchi ko‘k xudoni (monoteistik elementlar bilan) ifodalagan [3.89]. Islom dinining kirib kelishi bilan mazkur so‘z mutloq teologik transformatsiyaga uchradi va arabcha Alloh, forsha Xudo terminlari bilan funksional ekvivalentlik hosil qildi. Kompyuter lingvistikasidagi ahamiyati: Kompyuter matnni tahlil qilganda, qadimgi turkiy bitiglardagi “Tengri yorlig‘i” birikmasini zamonaviy islomiy kontekstdagi “Allohning amri/vahiysi” konseptiga moslashtiradi (Evolutionary Synonym). Ushbu ikki element tezaurusda yagona yuqori darajali obyektga (Superclass) bog‘lanadi. Uchmaq – Jannat konsepti [*LOC: PARADISE*] Uchmaq termini qadimgi turkiy mifologiyada “uchmoq” fe‘li asosida shakllangan bo‘lib, vafot etgan ezgu insonlar ruhining osmonga ko‘tarilib boradigan makonini anglatgan [4.142]. Islom teologiyasidagi Jannat (lug‘aviy ma‘nosi – yashiringan sirli bog‘) tushunchasi kelgach, bu ikki termin parallel korpusda o‘zaro juftlashtirildi. Kompyuter lingvistikasidagi ahamiyati: Semantik qidiruv tizimlarida

foydalanuvchi “oxiratdagi mukofot maskani” haqida so‘rov berganda, tizim [LOC: PARADISE] tegi orqali ham Uchmaq, ham Jannat so‘zlari ishtirok etgan tarixiy va zamonaviy matonlarni bir xil semantik qiymat bilan qidirib topadi. Tamug‘ – Do‘zax konsepti [LOC: HELL] Qadimgi sug‘diy o‘zlashma hisoblangan Tamug‘ (asli ma‘nosi – qorong‘ulik, yer osti dunyosi) so‘zi qadimgi turkiy e‘tiqodlarda jazo joyini ifodalagan [5.102]. Islomiy davr matonlarida esa bu termin o‘z o‘rnini to‘liq arabcha Jahannam va forscha Do‘zax terminlariga bo‘shatib bergan. Kompyuter lingvistikasidagi ahamiyati: Ushbu juftlik tizimda [FUNCTIONAL_EQUIVALENT] munosabati bilan bog‘lanadi. Mashina tarjimasi (Machine Translation) va matonlar interpretatsiyasida tizim ushbu so‘zlarni shunchaki lug‘aviy o‘xshashlik emas, balki esxatologik jazo koordinatasidagi funksional voris sifatida tahlil qiladi. Yukunmoq – Sajda konsepti [ACT: RITUAL] Yukunmoq fe‘li islomgacha bo‘lgan davrda xoqonga yoki muqaddas kuchlarga jismoniy ta‘zim qilish, bosh egish harakatini anglatgan [6.45]. Islom dinining kelishi bilan bu tushuncha qat‘iy ibodat shakli bo‘lgan arabcha Sajda va Namoz harakatlariga adaptatsiya qilindi. Kompyuter lingvistikasidagi ahamiyati: NLP modellarida harakatlarni klassifikatsiya qilishda (Action Recognition in Text) ushbu terminlar tegi ostida umumlashtiriladi. Bu esa tarixiy matonlar semantikasini avtomatik annotatsiya qilishda harakatning subyektiv (ijtimoiy) yoki obyektiv (diniy) ritual ekanini farqlashga xizmat qiladi.

O‘zbek tili diniy leksikasi tarixiy qatlamlarining parallel-semantik tezaurusini yaratishga bag‘ishlangan ushbu tadqiqot tilshunoslik va zamonaviy axborot texnologiyalari integratsiyasining mahsulidir. Kompyuter lingvistikasi metodlari yordamida diniy terminlarning tarixiy evolyutsiyasini raqamli formatga o‘tkazish jarayonida quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarga kelindi:

Tezaurus tarkibidagi terminlarning o‘zaro evolyutsion, funksional va konseptual bog‘liqlik turlari hamda maxsus ishlab chiqilgan o‘zbekcha semantik teglar ([MAKON], [SUBYEKT], [HARAKAT]) yordamida ierarxik tizimga solindi.

Mazkur parallel-semantik tezaurus tabiiy tillarni qayta ishlash (NLP) tizimlari uchun muhim lingvistik resurs hisoblanadi. U kelajakda o‘zbek tilidagi qadimgi va o‘rta asrlarga oid diniy-falsafiy matnlarni avtomatik semantik markirovka qilish, teologik kontekstli mashina tarjimasini amalga oshirish hamda intellektual qidiruv tizimlarining lug‘at bazasini boyitish uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, diniy leksika tarixiy qatlamlarining parallel tezaurusini yaratish o‘zbek tili milliy

korpusining semantik imkoniyatlarini kengaytiradi va xalqimizning boy ma'naviy-gumanitar merosini zamonaviy texnologiyalar tiliga o'girishga amaliy hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dadaboyev H. O'zbek tili ijtimoiy-siyosiy va diniy leksikasi. – Toshkent: TDSHI, 2011. – 144 b.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. 1-jild (Turkiy so'zlar). – Toshkent: Universitet, 2000. – 600 b.
3. Stebleva I. V. Poeziya tyurkov VI–VIII vekov. – M.: Nauka, 1965. – 144 s.
4. Maxmudov M. Qadimgi turkiy bitiglar leksikasi. – Toshkent: Fan, 2002. – 184 b.
5. Sodiqov Q. Turkcha diniy matnlar va ularning lisoniy xususiyatlari. – Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010. – 196 b.
6. Dadaboyev H. XI–XIV asrlar turkiy yozma yodgorliklari leksikasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 160 b.

MUHAMMAD YUSUF SHE'RLARIDA VATAN TIMSOLI TALQINI

Rahmonberdiyeva Xonzodabegim,

NamDU o'zbek tili yo'nalishi

2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: **Uluqov Nosirjon,**

NamDU professori

Annotatsiya. Maqolada Muhammad Yusuf she'rlaridagi vatan timsoli talqini yoritilgan. Shoirning “Vatan” she'ri misolida so'z qo'llash mahorati, badiiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *timsol, talqin, she'riy san'at, tanosub san'ati, badiiyat, lirika, tashbeh.*

Jahon, jumladan, o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotida Vatan mavzusi yetakchi mavzulardandir. Vatanni tarannum etmagan, kuylamagan ijodkor yo'q, chunki ijodkor uchun tug'ilib o'sgan maskani – Vatanini kuylashdek zavqli va sharaflı baxt bo'lmaydi. Vatan mavzusida yozilgan asalaning tub mohiyati bir bo'lsa-da, lekin ularning hech biri bir-biriga o'xshamaydi. Shu o'rinda Muhammad Yusuf ijodida yetakchi bo'lgan vatan mavzusidagi she'rlar badiiyati va lisoniy jihatdan betakror. Uning she'rlari xalqchil, sodda, tili ravon, o'qishli, shu bois ularning ko'plari qo'shiqqa

aylangan. Xususan, biz tahlil qilmoqchi bo'lgan "Vatanim" she'ri ham xalqimizning sevimli xonandasi Sevara Nazarxon tomonidan mahorat bilan kuylanishi ham fikrimizning yorqin dalilidir.

Shoining "Vatanim" she'rida ham Vatanning inson hayotidagi beqiyos o'rni, unga bo'lgan sadoqat va mehr ta'sirchan yoritilgan. Shoir Vatanni barcha boylik va ne'matlardan ustun, ulug' qadriyat sifatida tasvirlaydi:

*Men dunyoni nima qildim,
O'zing yorug' jahonim.
O'zim xoqon,
O'zim sulton
Sen taxti Sulaymonim.
Yolg'izim, Yagonam deymi,
Toppingan koshonam deymi,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan, Vatanim...[1.6].*

Ushbu misralarda Vatan butun bir *jahonga*, *Sulaymon taxtiga*, *koshonaga* tashbehlanmoqda. Shoir o'zini xon, sulton deb bilsa, Vatan u uchun haqiqiy salatanat ekanligini "*Sen taxti Sulaymonim*" misralari orqali ifodalaydi. Bilamizki, Sulaymon katta bir saltanatning egasi va Vatan ham inson uchun bir saltanat demakdir. Yuqoridagi misralarda Vatanga *yolg'iz*, *yagona*, *ulug'* kabi epitetlarini qo'llaydi. Haqiqatdan ham, Vatan ona kabi bittadir. Shuningdek, barcha narsadan eng ulug'i ham, shubhasiz, Vatandir. Demak, insonning eng katta boyligi ham, tayanchi ham Vatandir.

She'rda boshdan oxirigacha qo'llanilgan tasbe' she'riy san'ati she'rning jozibadorligini va fikrning ta'sirchanligini ottirishga xizmat qilgan.

Muhammad Yusuf lirikasida orginal, betakror, shoirgagina xos o'xshatishlarni kuzatamiz. Masalan, hech bir shoir vatanni onaga, singilga tashbehlaydi:

*Shodon kunim gul otgan sen,
Chechak otgan izimga,
Nolon kunim yupatgan sen,
Yuzing bosib yuzimga.
Singlim deymi,
Onam deymi,
Hamdard-u hamxonam deymi,
Oftobdan ham o'zing mehri
Ilig'imsan, Vatanim [1.6].*

Bu orqali Vatanning inson hayotidagi beqiyos o'rni ochib berilgan. Shuningdek, Vatan shaxs uchun hamdard-u hamxona ekanligi ta'kidlanadi.

Ushbu baytda shoir jonlantirish san'atidan ham mohirona foydalangan. "Nolon kunim yupatgan sen, Yuzing bosib yuzimga" satrlari orqali, eng og'ir damlarda ham insonga Vatan yupanch bo'lishini aytadi.

Yuqoridagi misralarda tanosub san'ati orqali inson uchun Vatan eng yaqin shaxslar: *ona, singil; hamdard va hamxonaga* o'xshatiladi. Shuningdek, har bir misra oxirida ma'noning kuchayishi ham she'rning ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qilgan.

"*Gul otgan*" va "*chechak otgan*" birikmalari ko'chma ma'noda qo'llanib, insonning eng quvonchli damlarini ifodalamoqda, ya'ni inson hayotida muvaffaqiyat qozonsa, Vatan u uchun xursand bo'lishi aytilgan. *Shodon kunim gul otgan sen va Nolon kunim yupatgan sen* misralarida ta'zod san'atidan ham mohirona foydalanilgan va insonning yaxshi- yomon kunlarida Vatan suyanch ekanligi ifodalangan. Umumiy 4 misra oqali Vatan eng yaxshi, eng og'ir sinovli kunlarda ham birga ekanligi ta'kidlangan.

Oxirgi satrlarda esa Vatanning mehri barcha narsadan, hatto, quyoshdan ham issiq va nurli ekanligi xalqona tarzda ifodalangan.

Shoir she'iyatida Vatan obrazi yuksak badiiy mahorat va samimiy tuyg'ular orqali tasvirlanadi. U ona yurti insonning eng katta boyligi, faxri va tayanchi sifatida ulug'laydi:

*Sen – shoxlari osmonlarga
Tegib turgan chinorim,
Ota desam,
O'g'lim deb,
Bosh egib turgan chinorim,
Qo'ynimdagi iftixorim,
Bo'ynimdagi tumorim,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan, Vatanim!* [1.6]

Shoir ushbu misralarda Vatanni buyuk va qudratli chinor timsolida tasvirlaydi. Barchaga ma'lumki, "*chinor*" turkiy xalqlar orasida *mustahkamlik, uzoq umr va qudrat* ramzi hisoblanadi. Shoir Vatanni shoxlari osmonlarga tegib turgan chinorga o'xshatish orqali buyuk va yuksakligini ko'rsatadi. Keyingi misrada esa *bosh egib turgan chinorga* o'xshatilishi orqali kamtarlik ramzi sifatida gavdalantiradi.

She'rda o'xshatish va sifatlashlardan unumli hamda o'rinli foydalanilgan. Masalan, *iftixor, tumor, chinor* kabi. Tumor ham turkiy xalqlar orasida mashhur. Vatanni tumorga o'xshatish orqali uning insonni yomonliklardan asrovchi kuch ekanligi tasvirlangan. Shuningdek, misralarda jonlantirish san'atidan ham mohirona foydalanilgan, ya'ni

insonning boshiga bir musibat tushsa, Vatan ham uning otasi kabi Hamdard ekanligi va misra oxirida Vatanning ulug‘ligi yana bir bora ta’kidlangan.

She’rdagi qofiyadosh so‘zlarning barchasi Vatanga xos o‘xshatishlar va sifatlashlardan iborat bo‘lib, hammasi egalik shaklida qo‘llangani ham she’rning musiqiyiligini ta’minlagan.

Xullas, Muhammad Yusuf Vatanni inson hayotidagi eng ulug‘ ne’mat sifatida tasvirlab, insonning faxri, himoyachisi va ma’naviy tayanch ekanligini yuksak badiiy mahorat bilan tarannum etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muhammad Yusuf. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2007. – B. 6.
2. Hojiahmedov A. She’riy san’atlar va mumtoz qofiya. – Toshkent: Sharq, 1998.

VOHADA MUROJAAT SHAKLLARINING QO‘LLANISHI HAQIDA

Boboqulova Ozoda,

Qarshi davlat universiteti 4-kurs talabasi

Ilmiy rahbar dots. **S.Kenjayeve**

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilshunosligida kam tadqiq etilgan murojaat so‘zlari, ularning turli hududlarda, yoshlar kesimida turli variantlarda uchrashi misollar orqali tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *til, jamiyat, sotsiolingvistika, murojaat shakllari, kommunikativ munosabat, oilaviy nutq, oilaviy munosabat.*

Til ijtimoiy hodisa bo‘lib, u ma’lum bir jamiyat o‘rtasida fikr almashish vazifasini bajaradi. Shu sababli u muayyan davrda o‘zgarib, rivojlanib taraqqiy etishi jamoa bilan bog‘liq. Insonlar bir-biriga fikrni qanday yetkazishi, bir-biriga ta’sir etishi, o‘zaro muloqotni samarali amalga oshirishi, albatta, ularning salohiyati, leksik boyligi, kasbi, ijtimoiy kelib chiqishi kabi omillarga bog‘liq.

XX asrning ikkinchi yarmida antroposentrik paradigmaning kirib kelishi yangicha qarash va tarmoqlar paydo bo‘lishi va rivojlanishiga sabab bo‘ldi. Jumladan, sotsiolingvistika, pragmalolingvistika, lingvokulturologiya, neyrololingvistika.

Tilshunoslikda sotsiolingvistika bo‘yicha ko‘zga ko‘rinarli ishlar amalga oshirilgan, jumladan, murojaat shakllari va oila nutqi olimlar tomonidan turli jihatlarini tadqiq etilgan.

Jahon tilshunosligida murojaat shakllari keng tadqiq etilgan. T.P.Ariskina, Nguen Vu Xiong Ti, C.Liu *sen* va *siz* olmoshlarini o'rgandi.

O'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalarni tadqiq etish XX asr boshlaridan boshlandi. Fitrat "Nahv" asarida murojaat birligi haqida quyidagilarni aytadi: Undashli gap. Gap kimgadir qaratib aytilgan bo'lsa, shuning uchun gapning bosh zamonida yo orasida, yo oxirida aytilsa, yana shunday gapga "Undash gap" deyiladi.⁴¹⁴

A.G'ulomov o'zining 1955-yilda qayta nashr qilingan "Sodda gap" nomli monografiyasida "Undalmaning vazifasi aytilayotgan fikrga tinglovchining diqqatini tortishdir, bu fikr undalma faqat shaxsni bildirgan so'zlar bilan ifodalanganda to'g'ri bo'ladi, lekin undalma hayvonlarni, jonsiz predmetlarni ifodalovchi so'zlar bilan ifodilangan bo'lsa, yuqoridagi qoida biroz "torlik qiladi"⁴¹⁵, – deb aytib o'tgan.

O'zbek tilshunosligida murojaat shakllari bo'yicha N.Sh.Ahmedova⁴¹⁶, Z.A.Akbarova⁴¹⁷, S.Mo'minov⁴¹⁸lar ilmiy izlanish olib borgan hamda N.Ahmedova murojaat birliklarining semantik-konnotativ jihatdan tadqiq etdi. U prezident, yozuvchilar so'zlashuv nutqidagi murojaat birliklarini o'rgangan. Z.Akbarova esa murojaat birliklarining lisoniy tadqiqi bilan shug'ullanadi. U tadqiqotida murojaat shakllarining o'ziga xos xususiyatlari, undalma va murojaatning umumiy hamda farqli tomonlari, ifodalanish usul hamda vositalari, murojaat ifodalanishining ekstralingvistik hamda psixolingvistik xususiyatlarini, murojaat leksikonining tematik tasnifini yoritib bergan.

Oila nutqi sotsiolingvistik jihatdan o'zbek tilshunosligida I.Xidirova tomonidan o'rganilgan⁴¹⁹bo'lib, u oila a'zolari nutqidagi gender farqlarni tadqiq qiladi.

A.N.Baykulova⁴²⁰ning yozishicha, oila nutqi muayyan xonadonda uzoq vaqt birga yashab kelayotgan, qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan insonlarning "tili" sanaladi. Oila a'zolari o'zaro kommunikativ

⁴¹⁴ **Fitrat A.** Nahv. O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba". Ikkinchi kitob. – Toshkent, 1925. – B. 32.

⁴¹⁵ **G'ulomov A.** Sodda gap. – Toshkent, 1955.

⁴¹⁶ **Ahmedova N.** O'zbek tilida murojaat birliklarining semantiv-konnotativ tadqiqi: Filol. fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 2008.

⁴¹⁷ **Akbarova Z.** O'zbek tilida murojaat shakllari va ularning lisoniy tadqiqi. – Toshkent, 2007.

⁴¹⁸ **Mo'minov S.** O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: Filol. fanlari dokt.diss. – Toshkent, 2000.

⁴¹⁹ **Xidirova I.** Qipchoq lahjasida so'zlashuvchi oila a'zolar nutqining gender jihatdan xoslanishi.

⁴²⁰ **Байкулова А.Н.** Культура семейного общения как залог культуры / Проблемы речевой коммуникации. – Саратов: ИЦ Наука, 2014. – С. 216.

munosabatda bo'lar ekan, u adabiy tildan uzoqlashib, o'zlari uchun tushunarli bo'lgan leksika, morfologiya, murojaat birliklaridan foydalanadi.

Mashhur tilshunos D.N.Shmelev: "Insonda leksik birliklarning zaxirasi, nutqning ohangdorligi, morfologik variantlarni qo'llash – shu va shu kabi insondagi individual nutqiy jihatlar oilaviy an'anaviy, nutqiy o'ziga xosliklar natijasi sanalishini ta'kidlab, u bolalikning turli davrlarida oilada nutqiy fragmentlarni o'zlashtirib boradi"⁴²¹, – deb aytadi.

Ko'rinib turibdiki, o'zbek va jahon tilshunosligida murojaat shakllari va oila nutqi qator jihatdan tadqiq etilgan, lekin oilaviy muloqot jarayonidagi murojaat shakllari yetarlicha o'rganilmagan.

Oilaviy nutq deganda, birgalikda yashaydigan, oilaviy munosabatga kirishadigan va shu imkoniyat beriladigan kishilarning o'zaro kommunikativ jarayonini tushunamiz.

Ba'zi oilalar tilini kuzatish jarayonida dialektal birliklarning ikki xil ishlatilish holatlariga guvoh bo'ldik. Xususan, "tugadimi?" so'zi o'rniga "boyidimi?" yoki choynakni "chovka", oldiga tutgich – *fartuk*, belkurak – *sapkavoy*.

Oilada murojaat shakllari, nomlar ham o'ziga xos qo'llaniladi. Ota-ona farzandini erkalab uning rangi, ko'rinishi asosida ikkinchi nom bilan atab murojaat qiladi. Masalan, *sarig'im* (farzandining rangi shunaqa bo'lganligi uchun), *marmaldog'im* (ikkita yuzi qizarib turgani uchun), *danak* (bo'yi kalta va kichkina bo'lganligi uchun), *dappi* (rangi qora bo'lganligi uchun). Shuningdek, ota-ona o'z farzandining ismini qisqartirib murojaat qilishi, asosan, erkalash yoki o'ziga qulay talaffuz variantni tanlab qo'llash holatlari uchraydi. Masalan, *Norboy – Toy, Toyim, Hayitgul – Momash, Gulsevar, Gulandon – Guli, Dilrabo, Dildora, Dilfuza, Dilnoza – Dilli*.

Markaziy Osiyo xalqlari orasida yangi turmush qurgan kuyov-kelinlar har ikki tomondagi yangi qarindoshlarga hurmatni saqlash maqsadida oila a'zolarining ismi bilan emas, ularning ko'ngliga tegmaydigan darajadagi ikkinchi nom bilan atash hodisasi bor. Xorazm vohasining ma'lum hududlarida esa qaynona va kelinning ma'lum vaqtgacha bir-birlari bilan gaplashmaslik udumi hozirgacha saqlanib qolgan.

Er-xotinning bir-biriga hurmat izzatni saqlash ma'nosida ismlari bilan emas, katta farzandining ismi bilan chaqirishi yoki qarindoshlik atamalaridan foydalanib *xola, bo'la*; yoshi teng bo'lsa *oshna*, ayollar esa undov so'zlardan foydalanib murojaat qilish holatlari uchraydi. Ikkinchi nom bilan atash hodisasining hududiy qo'llanish holatlarini tarixda Kitob,

⁴²¹Язык и личность. (Отв. редактор Шмелев Д.Н.) М.: Наука, 1989. – 211б.

Shahrisabz bekligiga tegishli bo'lgan yerli aholi yoki beklar avlodini bildiruvchi so'z sifatida xotinning o'z turmush o'rtog'ini *begim* deb atashi ham keng uchraydi. Lekin yosh oilalarda bunday murojaat shakllari deyarli uchramaydi. Yosh oilalarda, asosan, ayollar nutqida *aka, ey, sevgilim, asal, begim* tarzida ishlatilishini ko'rishimiz mumkin.

Kelin qayni aka-uka yoki qayni opa-singillarni hurmat ma'nosida ismi bilan emas, balki yoshi, mavqeyi, ko'rinishi, yashash joyidan kelib chiqib murojaat so'zlarini tanlab qo'llaydi. Qayni akaga nisbatan *mulla aka, katta aka, tog'lik aka, polvon aka, chavandoz aka, daroz aka, miqti aka*; qayni ukaga *bek, kenja, student, tirriq, mallavoy*; qayni opaga nisbatan *cho'llik opa, toshkentlik opa, tog'lik opa, shaharlik opa*; qayni singilga *go'zal qiz, tilla qiz, shirin, malak qiz, kichkina, qora qiz* kabi atash so'zlarini tanlashi mumkin.

Kelin-kuyov, er-xotindan tashqari shaxslar ham oila muhitida turli murojaat so'zlaridan foydalanishini kuzatish mumkin. Masalan, Chiroqchi, Kitob, Shahrisabz, Yakkabog' tumanlarining yuqori tog' tomonlari aholisi nutqida ota-onaning onasini, ya'ni buvisini *kattam, katta enam* shaklida atash holati kuzatiladi. Murojaat so'zlarining qo'llanishi ba'zi badiiy asarlarda ham yozuvchilarimiz tomonidan go'zal tarzda ifodalanganini eslab o'tish joiz.

Oilaviy muloqotda murojaat shakllari kommunikativ jarayonning ajralmas qismi bo'lib, ular shaxslar o'rtasidagi munosabatni aniqlashda, ijtimoiy rollarni ko'rsatish va emotsional jarayonni ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

“DAFTAR HOSHIYASIDAGI BITIKLAR” ASARIDAGI AYRIM QAYDLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Rahimjonova Mohiniso,

NamDU 'zbek tili yo'nalishi

1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: **Uluqov Nosirjon,**

NamDU professori

Annotatsiya. Maqolada O'tkir Hoshimovning “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asarining ayrim sarlavhalarida uchraydigan antonimlik hodisasi va ularning lisoniy xususiyatlari hamda badiiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *sarlavha, antonimiya, antonim leksemalar, tashbeh, komplementar antonimiya.*

O'tkir Hoshimov "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" asarini ellik yillik izlanish va kuzatishlar asosida yaratadi. Asar yozuvchining hayotiy xulosalari bo'lib, ularda yozuvchining tajribasi, ibratli maslahat-u o'gitlari ham o'z ifodasini topgan. Buni adibning quyidagi fikrlari ham tasdiqlaydi: *"Aziz o'quvchim! Bu kitobni yoza boshlaganimga ellik yil bo'lyapti. Bular – mening kuzatuvlarim. O'ylarim. Bir qadar armonli, bir qadar istehzoli, bir qadar tabassumli xulosalarim... Aslida ularning har birini alohida asar qilsa ham bo'lardi-ku, mayli... Iltimos, Siz ham kitobni shoshilmasdan, o'ylab o'qisangiz..."*

*Tag'in bir gap. Ba'zi kuzatuvlar ostiga yozilgan sanasi ta'kidlab qo'yilgan. Sababi – ular Vatanimiz boshiga og'ir kulfat – "o'zbek ishi", "paxta ishi" degan qatag'on yog'ilgan kezlari yozilgan. Bu gaplarni o'sha paytda e'lon qilish mushkul edi. Yaratganga shukur, yurtimiz Mustaqillikka erishdi. Sho'ro zamonining ba'zi hunarlarini eslab qo'yish bugungi kunimizni qadrlashgan xizmat qiladi, deb o'ylayman".*⁴²² "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" kitobiga kirgan 200 ga yaqin hikmatlari, qaydlari alohida ma'naviy-ma'rifiy ahamiyatga ega. Mazkur kichik asarlarning sarlavhalari ham yuksak mahurat bilan yaratilgan.

Yozuvchi hikmatlariga tanlagan sarlavhalar mazmunan boy, shakl va mazmun uyg'unligida yaratilgan. Sarlavhalarning aksariyati antonimlar asos bo'lgan. Bu kitobxon matn mazmunini teranroq anglashiga keng imkon yaratadi: *"Inson va shayton", "Kulgi va yig'i", "Duo va qarg'ish", "Baxtli va baxtsiz", "Rost va yolg'on", "Savob va gunoh", "Yo'qchilik va to'qchilik", "Yaxshilik va yomonlik", "Halol va harom", "Bozor va mozor", "Sodda va buyuk", "Javobsiz savol", "Bolalik va keksalik", "Tiriklar va o'liklar", "Ibtido va intiho", "Boy va kambag'al", "Eng bebaho, eng arzon", "Dono va nodon", "Hurlik va xo'rlik", "Sevinch va o'kinch"* kabi.⁴²³

Yuqorida sanab o'tilgan sarlavhalarning o'zaro antonim birliklardan tashkil topganligi hikmatlarning badiiy qiymatini yanada oshirishga xizmat qilgan.

Muqaddas Islom dinida azaldan insonga "shayton" timsoli qarama-qarshi qo'yiladi, gavdalantiriladi. Bunga ta'zod bilan sayqallangan *"Inson va shayton"* sarlavhasida yorqin ishora qilinadi va ironiya bilan o'z aybini hamisha shaytonga ag'darib, o'zini oqlovchi razil insonlar tanqid qilinadi:

"Ba'zilarga hayron qolasiz. Qilg'ilikni qilib qo'yadi-da, "Bilmay qoldim, shayton yo'ldan urdi", deydi ...To'g'ri odamzod qonida shayton

⁴²² Hoshimov O'. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. – Toshkent: Nurli dunyo, 2024. – B. 3.

⁴²³ Hoshimov O'. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. – Toshkent: Nurli dunyo, 2024. – B. 164.

vasvasasi aylanib yurishi bor gap.

Ammo ... Shunaqangi erkaklar borki, qirqta urg‘ochi shaytonni bolalatib tashlaydi. Shunaqangi ayollar borki, qirqta erkak shaytonni aliment to‘laydigan qilib qo‘yadi...

Hamma aybni shayton sho‘rlikka to‘nkayvermang!”

Bu qaydda jaholat va razolatga yuz tutayotgan, shaytondan farqi qolmayotgan kimsalar haqida so‘z boradi. Adib g‘ofil bandalarning aysh-ishratbozliklarini shaytonga tashbeh qiladi.

Qarshilantirish san‘ati-la yaralgan *“Duo va qarg‘ish”* qaydida ham shakl va mazmun uyg‘unligini yorqin kuzatamiz:

“Dunyoda xalq duosini olishdan ortiq savob yo‘q.

Dunyoda xalq qarg‘ishiga qolishdan ortiq gunoh yo‘q.”

“Duo va qarg‘ish” antonimlarining qarama-qarshi ma‘nolari va parallelizm asosida xalq duosi va xalq qarg‘ishining oqibatlari sa‘j san‘ati bilan sayqallanib, lo‘nda, ta’sirchan ifoda etilgan va xalqimizning *“Duo olgan omondur, qarg‘ish olgan yomondur”*, *“Oltin olma, duo ol”* kabi maqollari mazmuniga uyg‘un qaydlar bitilgan. Albatta, yaxshi amal, shirinso‘zlik va mehnatsevarlik kabi xislatlar ortidan olingan duo insonning butun umr e‘zoz va ehtiromga eltadi.

“Dunyoda xalq qarg‘ishiga qolishdan ortiq gunoh yo‘q” jumlasini insonning jamiyat oldidagi mas‘uliyatini chuqur ifodalaydi. Bu hikmatdan yana shuni anglashimiz mumkinki, inson faqat o‘zi uchun emas, balki atrofdagi odamlar, xalq va jamiyat uchun yashashi kerak. Agar kishi odamlarga zulm qilsa, aldasa, xiyonat qilsa yoki ularning haqqini yesa, xalq noroziligiga, qarg‘ishiga uchraydi. Xalq qarg‘ishi ma‘naviy jazoning eng yuqori nuqtasi hisoblanadi, chunki ko‘pchilikning duosi insonni yuksaltirgani kabi qarg‘ishi yillar davomida misqollab yig‘gan obro‘-e‘tiborini yer bilan yakson qilishi turgan gap.

Asar, haqiqatan, yuksak falsafiy-didaktik g‘oyalarni targ‘ib qiladi. Garchi hajm jihatidan unchalik katta bo‘lmasa-da, asarning mazmun ko‘lami shu qadar kengki, jamiyat va insoniyat asliyatiining kamchilik va nuqsonlarini yaqqol ko‘rsatib beradi. Bu *“Savob va gunoh”* qaydida ham yorqin kuzatiladi:

“Odamzodning tabiati qiziq: o‘zining tariqdek savobi – tarvuzdek, tarvuzdek gunohi – tariqdek tuyiladi ...”

Savob – (arabcha – *ajr, evaz, mukofot, xayrli, ezgu ish*) diniy e‘tiqodga ko‘ra, Xudoning marhamatiga loyiq ish va shunday ish uchun ato etilgan Xudoning marhamati”

Gunoh – (forscha – *ayb*) 1. Shariat qonuniga, diniy aqidalarga xilof ish,

xatti-harakat; 2. Odob-axloq doirasiga sig‘maydigan ish, nojo‘ya xatti-harakat, jinoyat, ayb.

Yuqoridagi hikmat inson psixologiyasi va ma‘naviy olamini juda chuqur tasvirlaydi. Odamning o‘ziga baho berishi, kibrga berilishi, nafs va egoizm ta’siri obrazli o‘xshatish orqali ifodalangan. Tariq juda kichik, tarvuz esa katta meva bo‘lgani uchun muallif insonning kichik yaxshiligini haddan tashqari ulug‘lashi, katta xatosini esa arziyas deb bilishi antonimlar yordamida tanqid qilinmoqda. Ma‘naviy jihatdan ushbu hikmat insonni kamtarlikka, o‘zini tanqidiy baholashga undaydi. Sharq mutafakkirlari va diniy ta’limotlarda inson, avvalo, o‘z aybini ko‘ra bilishi kerakligi ta’kidlanadi.

Hikmatda, *tariq* va *tarvuz* – nutqiy antonimlar hisoblanib, nutqiy vaziyatda, hajm jihatidan zidlik hosil qilgan, ya’ni ular nutqdan tashqari vaziyatda antonimlik xususiyatini yo‘qotib, *sabzavot* va *meva nomlari* sifatida lisonimizda paradigmatic qator hosil qiladi. Ammo hikmatda nutqiy antonim sifatida qo‘llangan, chunki *tariqning nihoyatda kichikligi, tarvuzning esa kattalik belgisi* antonimlik hosil qilgan.

Muxtasar qilib aytganda, asarda keltirilgan hikmatli fikrlar, masallar va ibratli voqealar kitobxonda to‘g‘ri yo‘l tanlash va hayotdagi qiyinchiliklarga bardoshli bo‘lish ko‘nikmasini rivojlantiradi. O‘tkir Hoshimov asarlarida atrofda sodir bo‘layotgan voqea-hodisalar va kechayotgan jarayonlarning har biriga o‘zbek bo‘lib qaraydi, qabul qiladi va o‘zbek sifatida bayon etadi. Shu bois, ona mehri, Vatanga muhabbat, halollik, mehnatsevarlik, sabr va matonat kabi boqiy mavzular haqida ravon ifoda, jonli til, samimiy bayon va o‘zbekkagina xos xususiyatlarning mehrlari, haqqoniy ifodasi kishini o‘ziga rom etadi, o‘zbek xalqiga muhabbatni oshiradi.

“SAODAT SOHILI” BIBLIONIMI TAHLILI

Kirgizibayeva Xurshida,

NamDU o‘zbek tili yo‘nalishi

1-kursi talabasi

Ilmiy rahbar: **Uluqov Nosirjon,**

NamDU professori

Annotatsiya. Maqolada Xayriddin Sultonov qalamiga mansub qissa nomi – “Saodat sohili” biblionimining semantik, poetik tahlili yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *onomastika, onomastik birlik, toponim, biblionim, metafora, timsol.*

Adib qissani mahorat bilan “Saodat sohili” deb atagan. Birikma modelidagi “Saodat sohili” bibliionimiga arabcha o‘zlashma *saodat* va *sohil* so‘zlari ko‘chma ma’nosi bilan lug‘aviy asos bo‘lgan.

Saodat so‘zi o‘zbek tilida *eng katta baxt, yuksak iqbol* ma’nolarini anglatadi.⁴²⁴

Sohil esa *suv havzalarininbg cheti; bo‘yi, qirg‘og‘i* ma’nolarini bildiradi.⁴²⁵

Demak, mazkur ikki so‘z *baxt, iqbol sohili, qirg‘og‘i* degan ko‘chma ma’noda qo‘llangan.

Asarda Bobur tush ko‘radi: muz qoplagan dengiz uzra ketar, har qadamda muz qirsillaydi. Munajjimlardan so‘raganda: **“Ul ko‘rgan joyingiz – Saodat sohilidir”** – deydilar. Bobur so‘raydi: *“Saodat sohili qaydadur?”* Hofiz Ko‘ykiy esa: **“Saodat sohili vatandadur”** – deb javob beradi.⁴²⁶ Shu payt Boburning ko‘zlarida *“o‘kinch ko‘lankasi”* paydo bo‘ladi. Mazkur nom asarning falsafiy yadrosini ifodalaydi: haqiqiy baxt Vatandadir.⁴²⁷

Qissada asosiy qahramon sifatida Bobur nomi tilga olinadi. Tarixiy Zahiriddin Muhammad Bobur nomi bu yerda bevosita tarixiy shaxs sifatida emas, balki badiiy timsol darajasida qo‘llangan.⁴²⁸ Boburning darvesh holda Vatanga qaytish istagi, biroq Hindistonda taxt va farzandlar oldidagi majburiyati tasvirlanadi.⁴²⁹

“Bobur” so‘zi *“qoplon”* ma’nosini anglatib, jasurlik va mustaqillik ramzi hisoblanadi.⁴³⁰ Qissada esa bu jasur podshohning iztirobli, “muz bosgan dengiz”da qolib ketgan holati tasvirlanadi. Antroponimning semantik maydonidagi qarama-qarshilik (kuchli nom – ojiz holat) asar g‘oyasining ta’sirchanligini oshiradi.

Asarda Hindistonga ishoralar bor: *“Hindistonda u taxtga qaramligini va farzandlarini tashlab ketolmasligini aytar edi”*.⁴³¹ Hindiston toponimi bu yerda surgun, g‘urbat, majburiy hokimiyat ramzi sifatida berilgan. Bobur istagan Vatan – Samarqand va Andijon bo‘lsa, Hindiston uning uchun “muz

⁴²⁴ **O‘zbek tilining izohli lug‘ati.** – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2023. – IV j. – B.530.

⁴²⁵ **O‘zbek tilining izohli lug‘ati.** – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2023. – IV j. – B. 697.

⁴²⁶ **Yo‘ldoshev M.** Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 112-115.

⁴²⁷ **Quronov D.** Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015. – B. 204-207.

⁴²⁸ **Boburnoma.** – Toshkent: Yulduzcha, 1989.

⁴²⁹ **O‘zbek tilining izohli lug‘ati.** – II j. – B. 212

⁴³⁰ **Begmatov E.** O‘zbek onomastikasi. – Toshkent: Fan, 2012. – B. 87-90.

⁴³¹ **RO‘ziyev I.** O‘zbek antroponimiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – B. 145

bosgan dengiz”ning narigi qirg’og’idir. Toponim asarda geografik joy nomidan ko’ra ruhiy-psixologik makon vazifasini bajaradi.⁴³²

Bu ikki qismli nom: Hofiz (Qur’onni yod biluvchi, donishmand) va Ko’ykiy (taxallus). Asarda aynan Hofiz Ko’ykiy tush ta’birini beradi va eng muhim jumlanı aytadi: “*Saodat sohili vatandadur*”⁴. U Boburning ichki kechinmalarini anglagan, unga haqiqatni aytadigan donishmand yordamchi vazifasini bajaradi. Hofiz Ko’ykiyning so’zlaridan so’ng voqea burilish nuqtasiga etadi.

Boburning tushida “*Farkatdagi toshqin soy*” “*hududsiz bir dengiz kabi hayqirib yotar edi*”. “*Farkat*” so’zi (farqat – ayriliq, hasrat) ma’noli nomdir. Ushbu mikrotoponim orqali adib Boburning ichki holatini tabiat manzarasi darajasida namoyish etgan: daryo toshqini qanchalik kuchli bo’lsa, Boburning Vatan sog’inchi shunchalik cheksizdir. “*Saodat sohili*” ana shu toshqinning qarama-qarshi tomoni – tinchlik, baxt, Vatan sifatida talqin etiladi.

Bu to’liq onomastik birlik hisoblanmasa-da, asarda ramziy topografik nom darajasida qo’llangan. Muz bosgan dengiz – Boburning hozirgi ahvoli: qalbining sovuqligi, umidsizlik, har qadamda sinadigan umidlar. Munajjimlar “*ul ko’rgan joyingiz – Saodat sohilidir*” deganlarida, Bobur hayratlanadi – chunki u muz ustida turibdi. Bu asarning badiiy topilmasidir: inson o’z tuprog’idan ajralganda, baxt qirg’og’i unga muzdek sovuq bo’lib ko’rinadi.

Asardagi Binoqul obrazi – o’zbek adabiyotidagi ma’rifatparvar, milliy sadoqat sohibi va fojiauiy qahramon (tragik personaj) konsepsiyasini ochib beruvchi yetakchi timsoldir. Muallif qahramonning statik portretini chizishda uning jismoniy baquvvatligi va ma’naviy beg’uborligini o’zaro sintez qiladi.

Binoqul xarakteridagi eng deterministik jihat – uning ilm-fanga va xattotlik san’atiga bo’lgan sadoqatidir. U faqat utilitar (moddiy) mehnat bilan cheklanib qolmay, estetik va intellektual faoliyat bilan ham shug’ullanadi, donishmand Hofiz Ko’ykiyni o’ziga ma’naviy ustoz biladi. Qahramonning Hindiston safariga otlanishida ikki funksional motiv mavjud: birinchisi, genealogik ildizlarni izlash (otasini topish) bo’lsa, ikkinchisi, Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiga bo’lgan g’oyibona intellektual va moddiy (qo’lyozma kitob yetkazish) sadoqatidir.

Obrazning strukturaviy yakuni chuqur tragizm bilan xarakterlanadi. Karvonning qaroqchilar tomonidan yakson qilinishi va Binoqulning

⁴³² YO’ldoshev M. Badiiy matn asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – B. 76-78

halokati – faqatgina jismoniy o‘lim emas, balki amalga oshmay qolgan milliy va shaxsiy g‘oyalarning fojiaiy to‘qnashuvidir. O‘limi oldidan o‘z ijodiy mahsuloti (ko‘chirgan kitobi)ni Bobur Mirzoga eltishni vasiyat qilishi, Binoqul obrazini asar syujetida tarixiy shaxslararo ma’naviy aloqadorlikni ta’minlovchi asosiy kompozitsion bo‘g‘inga aylantiradi.

ТОПОНИМЫ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ СЛОВАРЯ Э.М.МУРЗАЕВА)

Абдулбокиева Шахноза,
студентка НамГУ

Annotatsiya. Maqolada Eduard Murzayev asari asosida tarixiy-etimologik manbasiga ko‘ra turkiy toponimlarning strukturaviy va semantik xususiyatlari, yasalish modellari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *toponimika, onomastika, geografik terminologiya, toponim, oykonim, oronim, gidronim, dromonim, limnonim, xoronim, fitotoponim, zootoponim, astrotoponim, etimologiya.*

Топонимия как раздел ономастики представляет собой самостоятельное направление лингвистических исследований, предметом которого являются географические названия, их происхождение, структура, семантика и функционирование в языке. Изучение топонимов осуществляется на стыке нескольких научных дисциплин – лингвистики, географии, истории и этнографии, что обусловлено комплексным характером самих географических названий. Топонимы рассматриваются не только как языковые единицы, но и как своеобразные носители исторической и культурной информации, отражающие особенности освоения и восприятия пространства человеком⁴³³. Функционально топонимы выполняют ряд важнейших задач. Прежде всего, они реализуют номинативную функцию, обеспечивая наименование географических объектов и их выделение в пространстве.

Ориентирующая функция связана с использованием топонимов в процессе пространственной ориентации и навигации. Культурно-историческая функция проявляется в том, что географические названия фиксируют сведения о природных условиях, хозяйственной деятельности, этническом составе населения, а также исторических

⁴³³ Мурзаев, Э. М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984.

событиях и процессах, происходивших на данной территории. Благодаря этому топонимы выступают как своеобразные «языковые памятники», сохраняющие информацию о прошлом.

С точки зрения структуры топонимы представляют собой устойчивые языковые образования, обладающие определённой внутренней формой и семантической мотивированностью. Во многих случаях их значение связано с конкретными признаками объекта – его рельефом, цветом, размером, расположением или функцией⁴³⁴. Это позволяет рассматривать топонимию как важный источник данных для реконструкции языковой картины мира и изучения взаимодействия человека с окружающей средой. Особое место в формировании топонимического фонда многих регионов занимает тюркская языковая традиция. Тюркские языки на протяжении длительного исторического периода оказывали значительное влияние на топонимию обширных территорий Евразии, включая Среднюю Азию, Поволжье, Кавказ и Сибирь. Это влияние обусловлено как широким расселением тюркских народов, так и интенсивными межэтническими и языковыми контактами.

Географические термины тюркского происхождения широко используются в качестве основ для образования топонимов. К числу наиболее распространённых относятся лексемы, обозначающие природные объекты: *тау* (гора), *су* (вода, река), *көл* (озеро), *сай* (овраг), *дала* (степь), *кум* (песок)⁴³⁵. Данные элементы часто входят в состав сложных географических названий, выполняя функцию классификаторов и уточняя тип обозначаемого объекта. Характерной особенностью тюркских топонимов является высокая степень семантической мотивированности. Их внутренняя форма, как правило, прозрачна и непосредственно связана с природными или функциональными характеристиками объекта. Это свидетельствует о тесной связи языка с окружающей средой и практической деятельностью человека. Таким образом, тюркская географическая терминология представляет собой важный компонент топонимической системы и играет значительную роль в формировании языковой картины мира⁴³⁶.

Анализ материала показал, что топонимы тюркского происхождения обладают разнообразной структурой. Выделяются

⁴³⁴ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973.

⁴³⁵ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973.

⁴³⁶ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.

простые и сложные образования. Простые топонимы формируются на основе одного географического термина и сохраняют его исходное значение. Сложные топонимы включают два и более компонентов, среди которых один выполняет функцию определения, а другой обозначает тип географического объекта. Наиболее продуктивной является модель, в которой определяющий компонент уточняет характеристику объекта, а географический термин выполняет классифицирующую функцию. Такая структура обеспечивает точность и информативность географического названия.⁴³⁷

В качестве эмпирической базы исследования использован «Словарь народных географических терминов» Словарь народных географических терминов Эдуард Мурзаев, содержащий 3878 словарных статей, расположенных в алфавитном порядке. Каждая статья включает географический термин, его толкование, сведения о распространении, а также примеры топонимов, образованных на его основе. Следует отметить, что словарь фиксирует преимущественно нарицательные географические термины, а не собственно топонимы, однако именно эти единицы выступают продуктивной базой для формирования географических названий. В рамках исследования было отобрано и проанализировано 203 тюркских топонимических элемента, извлечённых из общего массива географической лексики. С целью выявления закономерностей их функционирования материал был систематизирован по основным типам топонимов: ойконимы, оронимы, гидронимы, дромонимы, лимнонимы, хоронимы, астротопонимы, фитотопонимы и зоотопонимы.

Анализ показал, что значительное место в системе занимают ойконимы – названия населённых пунктов. В данной группе было выявлено 28 топонимических элементов, включая такие основы, как *аймак*, *аул*, *авыл*, *орда*, *улус*, *кент*, *шахар*, *махалля*. Эти единицы отражают особенности традиционного расселения, административного деления и социальной организации тюркских народов. Наиболее многочисленную группу составляют оронимы – названия форм рельефа (53 единицы). Среди них представлены такие термины, как *алатау*, *бел*, *бурун*, *тепе*, *таш*, *таг*, *терскей*, *дюз*, *чёл*. Их разнообразие свидетельствует о высокой степени детализации ландшафтной номинации в тюркских языках.

⁴³⁷ **Топоров В.Н.** Исследования по этимологии и семантике. – М.: Наука, 1989.

Аналогичное количество единиц выявлено в группе гидронимов (53), включающих такие основы, как *дарья, кель, куль, гёль, булак, сай, озен, ирмок, нахр*. Это подтверждает ключевую роль водных объектов в хозяйственной деятельности и расселении населения.

Менее представленной является группа дромонимов (6 единиц), обозначающих пути сообщения (*жол, йол, арт, белтир, ара, чорсу*), что отражает специфику транспортных и торговых коммуникаций.

К категории лимнонимов отнесено 18 единиц (*айдын, арасан, су, чешме, шаршара* и др.), отражающих характеристики водоёмов. Хоронимы (19 единиц), такие как *аймак, ер, майдан, сахро, яйла, юрт*, фиксируют территориальные и пространственные представления.

Сравнительно небольшими являются группы астротопонимов (3 единицы: *ай, гун, кун*), фитотопонимов (18 единиц: *алан, дженгель, терек, жиде, янгак* и др.) и зоотопонимов (5 единиц: *арслан, барс, кой, теке*). Несмотря на количественную ограниченность, данные группы отражают важные аспекты мировосприятия и природной среды.

Проведённый анализ показал, что наиболее продуктивными являются оронимическая и гидронимическая группы, что обусловлено богатством природно-географической терминологии тюркских языков. Полученные результаты подтверждают значительную роль тюркского языкового слоя в формировании топонимической системы и свидетельствуют о его устойчивости и исторической глубине.

НАЗВАНИЯ МУЗЫКАЛЬНЫХ ГРУПП В УЗБЕКИСТАНЕ: ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ, ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ

Хомиджонова Махбуба,

студентка 2 курса НамГУ

Научный руководитель: Д.Исломова

Аннотация. Статья посвящена анализу названий музыкальных групп и ансамблей Узбекистана как важного элемента музыкальной культуры. Рассматривается историческое формирование музыкальной традиции страны – от народных эпических исполнителей (*бахши*) до современных коллективов. Особое внимание уделяется лексико-семантической классификации названий музыкальных групп, отражающей их связь с природой, историей, культурой, языком и социальными процессами. Показано, что названия коллективов выполняют не только номинативную, но и символическую функцию,

передавая творческую концепцию, национальную идентичность и ценностные ориентиры эпохи. Делается вывод о том, что эволюция наименований музыкальных групп тесно связана с историческими изменениями, процессами глобализации и развитием культурного самосознания общества.

Ключевые слова: *музыкальная культура, музыкальная группа, название коллектива, лексико-семантическая классификация, национальная идентичность, этнографизмы, заимствованные слова, символика, культурные традиции, глобализация, музыкальное наследие.*

Annotatsiya. Maqola O‘zbekistondagi musiqiy guruhlar va ansambllar nomlarini mamlakat musiqiy madaniyatining muhim elementi sifatida tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda musiqiy an‘analarning tarixiy shakllanishi — xalq epik ijrochilari (baxshilar)dan tortib zamonaviy guruhlargacha ko‘rib chiqiladi. Musiqiy guruhlar nomlarining leksik-semantik tasnifiga alohida e‘tibor qaratilib, ularning tabiat, tarix, madaniyat, til va ijtimoiy jarayonlar bilan bog‘liqligi yoritiladi. Shuningdek, guruh nomlari nafaqat nominativ, balki ramziy funksiyani ham bajarishi, ya‘ni ijodiy konsepsiya, milliy o‘zlik va davr qadriyatlarini ifodalashi ko‘rsatib beriladi. Xulosa sifatida, musiqiy guruhlar nomlarining evolyutsiyasi tarixiy o‘zgarishlar, globallashuv jarayonlari va jamiyatning madaniy o‘zini anglash rivoji bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: *musiqiy madaniyat, musiqiy guruh, jamoa nomi, leksik-semantik tasnif, milliy o‘zlik, etnografizmlar, o‘zlashma so‘zlar, ramziylik, madaniy an‘analar, globallashuv, musiqiy meros.*

Музыкальная культура Узбекистана формировалась на протяжении многих веков. Народные традиции, классическое наследие Востока, влияние советской эпохи и процессы глобализации — всё это отразилось не только в звучании музыки, но и в названиях музыкальных коллективов. Название группы — это её первое представление слушателю, своеобразный символ, который передаёт характер, идею и направление творчества. В Узбекистане названия музыкальных групп особенно интересны, поскольку в них сочетаются национальная самобытность и современные тенденции.

Народы, проживающие на территории Узбекистана испокон веков в большинстве исповедуют ислам, отношение же к музыке в исламе неоднозначное, большинство религиозных ученых относятся отрицательно к ней. Но в истории Узбекистана особое место в

развитии музыкального искусства занимают народные певцы-сказители – бахши – хранители эпических традиций (дастанов), исполняющие сказания под аккомпанемент домбры или дутара, используя уникальную гортанную манеру пения.⁴³⁸

Первые музыкальные группы, коллективы официально появились только в период Советского Союза. Если в Википедии имеется информация о том, что первый музыкальный коллектив был организован в 1936 году как оркестр узбекских народных инструментов⁴³⁹, то в статье Попова А. «Страницы истории музыкальной эстрады Узбекистана. Первые оркестры» отмечается, что «эстрадные ансамбли и оркестры стали появляться в республике еще в 30-е гг. XX в. Причем Самарканд, как представляется, поначалу был активнее Ташкента».⁴⁴⁰

В целях анализа наименований музыкальных ансамблей и групп в Узбекистане нами было подобрано более 100 названий групп, дуэтов, ансамблей, действующих с середины прошлого столетия до нынешнего времени. Классификация типов названия по лексико-семантическим особенностям определила следующие группы названий, мотивированных:

- 1) именем человека;
- 2) природой и космосом;
- 3) географическими объектами;
- 4) названием промежутка времени;
- 5) растительным миром (фитонимы);
- 6) названием родственных связей между людьми;
- 7) заимствованными словами;
- 8) чувствами;
- 9) абстрактными названиями;
- 10) национально-культурными особенностями (этнографизмы), (титулами коренных народов, мусульманские ценности, названием праздников (геортонимы);
- 11) смешанные названия.

Именем человека, героев произведений, фольклора, исторических лиц названы дуэты «Ойбек и Нигора», «Фарход и Ширин», «Лейли и Межнун», женская группа «Шахризода», группы «Сарбон»,

⁴³⁸ **Википедия.** <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴³⁹ **Википедия.** <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴⁴⁰ **Попова А.** Страницы истории музыкальной эстрады Узбекистана. Первые оркестры. <https://mytashkent.uz>

«Мафтун», группа «Шахзод» и др. Особое место занимает название дуэтов «Фарход и Ширин», «Лейли и Межнун», мотивированных именами персонажей узбекской народной литературы, а именно герои произведения «Хамса», написанными несколькими выдающимися писателями классической узбекской литературы- Джамии, Дехлеви, А.Навои.

Природой и космосом мотивированы названия ансамбля «Садо» (арап. эхо), группа «Фазо» (космос)

Название группы «Sado» означает «голос» или «эхо». Оно подчёркивает стремление артистов донести до слушателей свои мысли и эмоции, оставить «отголосок» в сердцах людей.

Географическими объектами мотивированы названия групп «Уммон» (с узб. океан), группа «Сахро» (с узб. пустыня), «Эски шахар» (в знач. старый город, которыми именуются части городов в Ташкенте, Андижане и др.) группа «Шарк» (с узб. восток) и др. Группа «Ummon» – океан – символ глубины чувств, эмоциональности и масштабности творчества, название создаёт образ широты и силы.

Название промежутка времени было использовано для наименования таких групп, как «Давр» (в знач. период); «Оқшом» (в знач. вечер); «Сахар» (в знач. рассвет).

Растительным миром (фитонимы) мотивировано название групп «Анор» (с узб. гранат), «Манго» (с порт. плод).

Название людей, родственной связи используется в группах – Додо (в знач. отец); группа Болалар (в знач. дети) и группа Божалар (с узб. свояки) и др.

Заимствованными словами наименованы такие группы, как группа Скифы (с греч. племена), группа "Зеро" (с франц. ноль).

Чувствами мотивированы такие группы как– "Нола" (с узб. означает "стон"), группа "Хавас" (с узб. склонность чему-либо).

Абстрактные названия используются для наименования таких групп как "Афруз" (с перс. излучающий свет), "Садо" (с узб. звук, голос). "Беном" (с тадж. без имени) и др.

Этнографизмы легли в основу наименований групп "Кук чой" (с узб. Зелёный чай), группа "Байрам" (с узб. праздник), группа "Навруз" (название национального праздника), и группа "Караван" (узб. карвон), ансамбль "Регистан" (название архитектурного сооружения в Самарканде).

Смешанные названия можно встретить в таких группах Виа Мароканд, Виа Осиё, Виа-Караван, "Ямин Бенд", "Аль-Вакил". Само

слово "via" является аббревиатурой и расшифруется как вокально-инструментальный ансамбль.

Междометное значение групп несут названия групп "Ялла" (с араб. вперёд), "Аъло" (в знач. отлично). В советский период музыкальные коллективы часто ориентировались на идею народности и культурного единства. Названия должны были быть понятными, позитивными и отражать связь с традициями. Одним из ярких примеров является ансамбль "Ялла", созданный в 1970-х годах. Само слово «ялла» — это народный возглас радости и поддержки, используемый в традиционных песнях и танцах. Такое название подчёркивало национальный колорит и одновременно было легко запоминающимся. В этот период названия часто выбирались из лексики, связанной с природой, светом, дружбой, гармонией. Музыка воспринималась как средство объединения людей, а название коллектива должно было нести положительный смысл.

После обретения независимости в 1991 году усилился интерес к национальным ценностям, языку и культуре. Это отразилось и в названиях музыкальных групп. Всё чаще коллективы стали использовать узбекские и персидские слова с глубоким поэтическим значением. Например, поп-трио "Сетора" / "Setora" носит имя, которое переводится как «звезда». Образ звезды ассоциируется с яркостью, успехом, стремлением к высоте. Название звучит мелодично и легко воспринимается как на узбекском, так и на русском языке. Другое значение названия этой группы рассматривается как "се" с тадж. означает три, а "тор" — струнный вид инструмента.

Многие узбекские группы выбирают названия с символическим и философским подтекстом. Это отражает восточную традицию поэтичности и образности мышления. Кроме того, в эпоху цифровых платформ важно, чтобы название было легко найти в поисковых системах. Поэтому многие коллективы стараются выбирать уникальные слова, не совпадающие с уже существующими брендами.

Название музыкальной группы может отражать не только эстетические предпочтения, но и социальные процессы. В разные периоды истории менялись ценности общества — это отражалось и в музыкальной среде. Если раньше акцент делался на коллективность и традиции, то сегодня важную роль играет индивидуальность и оригинальность. Название становится частью личного бренда исполнителя или группы.

Таким образом, названия музыкальных групп в Узбекистане являются важным элементом культурной жизни страны. Они отражают исторические этапы развития общества, национальные традиции и современные глобальные тенденции. Через название можно увидеть сочетание поэтичности Востока, уважения к наследию и стремления к инновациям. Название музыкального коллектива — это не просто слово, а отражение его творческой философии, культурной идентичности и времени, в котором он существует. Изучение названий узбекских групп позволяет глубже понять особенности музыкальной сцены страны и её место в мировом культурном пространстве.

Список литературы:

1. Википедия. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. Попова А. Страницы истории музыкальной эстрады Узбекистана. Первые оркестры. <https://mytashkent.uz>
3. Терентьева Е.Ю. Названия русских и болгарских православных праздников: категории классификации. Вестник ПСТГУ III/ Филология. 2011. Вып. 2(24). С. 90-98.

OLAM MANZARASINING KOGNITIV TILSHUNOSLIKDAGI TALQINI

Qurbonova Kamola Abdurahmonovna,

Namangan davlat universiteti
filologiya fakulteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Maqolada kognitiv tilshunoslik sohasida faol qo'llanuvchi "olam manzarasi" termini haqida ma'lumot, uning kelib chiqish tarixi, jahonda va yurtimizda bu bo'yicha qilingan ishlar haqida batafsil ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: *kognitiv tilshunoslik, antroposentrik yondashuv, olam manzarasi, olamning ilmiy manzarasi, olamning sodda manzarasi, konsept, lingvokulturologiya.*

Annotation: This article provides information about the term "worldview" which is actively used in the field of cognitive linguistics. It details its origins, the research conducted on this topic worldwide and in our country, and presents comprehensive information on the subject.

Keywords: *cognitive linguistics, anthropocentric approach, worldview, scientific worldview, simple worldview, concept, linguoculturology*

Kognitiv tilshunoslikda insonning bilish faoliyatiga antroposentrik yondashuv asosida qaraladi. Inson ongida yangi ma'lumotlar va bilimlar oldingi bilim va tajribalarga asoslanar ekan, dunyo haqidagi yaxlit tushuncha ham har bir insonda turlicha shakllanadi. Shuning uchun bu sohada olam manzarasi tushunchasi faol qo'llanadi.

“Olam manzarasi” atamasi, avvalo, fizika fanida vujudga kelgan. Bu atamani ilmiy muomalaga nemis fizigi Genrix Gerts kiritgan bo'lib, u tashqi olam obyektlarini turli tadqiqotchilar tomonidan o'rganilish natijasida hosil bo'lgan xilma-xil tasavvurlarni ifodalagan. Falsafa fanida ham bu atama bir necha faylasuflar tomonidan izohlangan. Masalan, nemis olimi Martin Haydegger olam manzarasini “butun borliqning tasviri” sifatida ko'rib chiqqan[6]. Unga ko'ra, inson yangi davrda dunyoni tasvir sifatida qabul qila boshlagan va bu individuallikning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan. Natijada inson madaniyatning subyekt sifatida namoyon bo'lib, dunyo esa inson ongining faoliyat maydoniga aylanadi. Keyinchalik, “olam manzarasi” atamasi kognitiv lingvistikaga ham kirib kelgan. Bu boradagi fikrlar XIX asrda V.Gumboldt tomonidan bildirilgan. U tilning dunyoni ko'rishning o'ziga xos usuli va tafakkurning oynasi ekanligini, bir tomondan, so'zlashuvchilarning dunyoni idrok etishini aks ettirsa, boshqa tomondan, ularning dunyoqarashini belgilab berishi haqida so'z yuritgan. V.Gumboldtning qarashlari XX asr boshlarida E.Sepir va B.Uorf tomonidan ilgari surilgan lingvistik nisbiylik nazariyasida o'z aksini topdi[3:16]. Ularning fikricha, insonlarning turli hodisalarga bo'lgan qiziqishi lug'at tarkibiga ta'sir qiladi, shu bilan birga, tilning o'zi ham uning egalarining dunyo idroki shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

O'zbek tilshunosligida ham olam manzarasi tadqiqi bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilgan. Sh.Safarovning “Kognitiv tilshunoslik” asari, A.Nurmonovning “Immanentlikdan kognitivlikka” asari, M.I.Rasulovanning “Tilshunoslikda leksik turkumlash asoslari” asari, A.Mamatovning “Zamonaviy lingvistika” o'quv qo'llanmasi, M.R.Galiyevaning “Dunyoning lisoniy tasvirida diniy-mifologik tafakkurning aks etishi” nomli doktorlik dissertatsiyasi, D.K.Baxronovanning “O'zbek va ispan tillarida olam manzarasining lingvokognitiv kategoriyalanishi” nomli doktorlik dissertatsiyasi shular jumlasidandir. Mazkur asarlarda olam manzarasi va uning shakllanishi haqida ko'plab ma'lumotlar berilgan.

Inson dunyoning asl mohiyatini va yaxlit tasvirini qabul qila olmaydi. Inson ongida olam haqidagi barcha bilim va tajribalar yig'ilib, olam manzarasi shakllanadi. Tabiiyki, insonning tafakkur qilishi va bilish faoliyati tilsiz amalga oshirilmaydi. Demak, til elementlari orqali olingan

bilimlar jamlanib, insonning o‘z olam manzarasi yuzaga keladi. Yevropa olimi Y.L.Vaysberger inson dunyoni til orqali bilib olishi haqida fikr bildirgan[3:18]. Uning fikricha, til “oraliq dunyo” sifatida faoliyat ko‘rsatib, inson bilan haqiqat o‘rtasida joylashgan va fikrlash jarayonini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun til barcha uning egalarida umumiy dunyoqarash yaratadi va muloqot asosini shakllantiradi. Olam manzarasi quyidagi kategoriyalarga bo‘linadi[2:18]:

1. Olamning sodda manzarasi.
2. Olamning lisoniy manzarasi.
3. Olamning folklor manzarasi.
4. Olamning mifologik manzarasi.
5. Olamning konseptual manzarasi.
6. Olamning ilmiy manzarasi.
7. Olamning siyosiy manzarasi.
8. Olamning falsafiy manzarasi.
9. Olamning diniy manzarasi.
10. Olamning milliy manzarasi.

Til elementlari vositasida olamni anglash orqali olamning lisoniy manzarasi shakllanadi. Til vositalari bilan anglandigan olamning lisoniy manzarasi timsollari – ilmiy va sodda manzaralari ham mavjuddir[1:58]:

1. Olamning ilmiy manzarasi – bu fanda ishlab chiqilgan fundamental tushunchalar va fanning prinsiplari bilan ifodalanadigan borliq haqidagi tasavvurlarning eng umumiy tizimidir.

2. Olamning sodda manzarasi – kundalik hayotda qo‘llaniladigan borliq haqidagi fangacha bo‘lgan bilimlar va tasavvurlar tizimi.

Muhokama. Olamning lisoniy manzarasi tegishli til jamoasi ongida tarixan shakllangan va uning tilida barqarorlashgan dunyo haqidagi tasavvurlar, dunyoni anglash va bo‘laklash usullarining jami bo‘lib, u mazkur til sohiblarining barchasi uchun odatiy, tabiiy va majburiydir. Ayni shu odatiylik, tabiiylik va majburiylik olam lisoniy manzarasining bardavomligini, tarixiy davrlararo til jamoasida tirikligi va vorisiyligini, avloddan avlodga o‘tib kelaverishini ta‘minlaydi[5:143]. Olamning lisoniy manzarasi shakllanishida inson ongidagi konseptlar muhim o‘rin egallaydi. Konseptlar birlashib, inson ongida olam manzarasi haqida umumiy ma‘lumotlar yaxlitlanadi. Konseptlar esa til orqali ifoda etiladi. Til olamning lisoniy manzarasining shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lgan ikkita jarayonda bevosita ishtirok etadi: birinchidan, uning negizida olam manzarasi shakllanadi. Ikkinchidan, tilning o‘zi olamning boshqa manzaralarini

izohlaydi, ular maxsus leksika yordamida tilga kirib keladi[1:66]. Bir qarashda, olamning lisoniy manzarasi va kognitiv manzarasi bir-biridan alohida hodisalarga o'xshaydi, ammo olamning kognitiv manzarasi tilsiz amalga oshmaydi. Inson ongidagi dunyo haqidagi barcha ma'lumot uning o'z tili orqali ongga singdiriladi. Olamning lisoniy manzarasi olamning kognitiv manzarasidagi ma'lumotlarni tilda ifoda etish shakli bilan farqlanadi. Insonlarda shakllangan olamning kognitiv manzarasidagi ma'lumotlar o'xshash bo'lsa-da, ularni til boyligi orqali ifodalash tarzi barchada turlicha keshadi. Qolaversa, inson doimo so'zlovchi emas, tinglovchi vazifasini ham bajaradi. Bu o'rinda so'zlovchilar tilida aks ettirilgan olamning lisoniy manzarasi tinglovchilar ongida turlicha qabul qilinadi.

Olamning lisoniy manzarasi shakllanishi bevosita madaniyatga ham ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki, insoniyat o'z ongida dunyoqarashni yaratadi va o'ziga xos xususiyatlarni, xulq-atvorni jamlaydi. Natijada ijtimoiy ong shakllanib, aynan o'sha jamiyatga xos xatti-harakatlar va odatlar orqali olam manzarasi yaraladi. Til egalarining yillar davomida shakllangan xalq og'zaki ijodi namunalari, frazeologizmlari, metaforalari orqali olamning lisoniy manzarasi ham shakllanadi. Shuning uchun har bir millatning o'z ona tilini o'rganish orqali ularning madaniyati ham bevosita ongga singadi. Milliy til va xalqning tafakkur shakli o'zaro uzviy bog'liqdir. Avvalo, til – madaniyat egalari uchun muhim bo'lgan haqiqat elementlarini aks ettiradi. Shuningdek, tilni egallash jarayonida inson dunyoni o'z ona tili nuqtayi nazaridan idrok qiladi. Bu degani, lingvomadaniy xususiyatlarga ega so'zlar bir vaqtning o'zida ham xalq tafakkurini aks ettiradi, ham shakllantiradi[4:296]. Bu jihatdan, olamning lisoniy manzarasi kognitiv tilshunoslikdan tashqari lingvokulturologiya sohasida ham chuqur o'rganiladi.

Olamning lisoniy manzarasi ma'lum millatda ba'zi o'xshash xususiyatlarga ega bo'lgan holda jamiyatda yaraladi, ammo har bir inson o'z ongida o'z dunyoqarashi va tildan foydalanish imkoniyatiga ko'ra shakllantiradi. Inson o'z konseptual dunyosida mavjud ma'lumot va bilimlarni olamning lisoniy manzarasi orqali aks ettiradi. Olam manzarasida shakllangan ma'lumotlar orqali inson ongida lug'at boyligi paydo bo'ladi va yangi ma'lumotlar saqlanib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, kognitiv tilshunoslik sohasida olam manzarasi terminini chuqur o'rganish inson ongining kognitiv faoliyati natijasini tilda aks etish jarayonini ko'rib chiqishga yo'l ochadi. Ushbu holat orqali nafaqat insonning bilish faoliyatini o'rganish, balki dunyo haqidagi barcha

tasavvurlarning qanday qilib ongda shakllanishi va inson tomonidan qabul qilinishini ham o'rganish mumkin. Qolaversa, olam manzarasi termini tadqiqi asnosida kognitiv tilshunoslik fanida qo'llanuvchi boshqa terminlarni tadqiq etish va falsafa, lingvokulturologiya kabi boshqa fanlar aloqasini ham o'rganish imkoniyati paydo bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020. – 168b
2. Бахронова Д. К. Ўзбек ва испан тилларида олам манзарасининг лингвокогнитив категорияланиши. Филол. фан. д-ри. (DSc) дис. автореф. – Тошкент, 2022. – 73б
3. Коннова М. Н. Введение в когнитивную лингвистику : учебное пособие. – Калининград: Изд-во БФУ им. И. Канта, 2012. – 313с
4. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 175 б
5. Шмелев А. Д. Русский язык и внеязыковая действительность. Москва, 2002.
6. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/>

KORPUS LINGVISTIKASI VA UNING SHAKLLANISHI, TARAQQIYOTI XUSUSIDA

Eshonqulova Durdona Eshmurot qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari
universiteti talabasi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan korpus lingvistikasi, uning nazariy asoslari, amaliy ahamiyati va rivojlanish istiqbollari tahlil qilinadi. Shuningdek, korpus lingvistikasining til o'rganish, lug'at tuzish, sun'iy intellekt hamda tarjima jarayonidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: *korpus lingvistikasi, tilshunoslik, matnlar bazasi, leksikografiya, sun'iy intellekt, NLP, diskurs, til tahlili.*

Bugungi globalashuv va raqamli texnologiyalar asrida tilshunoslik fanining rivoji yangi bosqichga ko'tarildi. Tilni o'rganishda an'anaviy metodlar bilan bir qatorda zamonaviy, texnologik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Korpus lingvistikasi ana shunday innovatsion

yo‘nalishlardan biri bo‘lib, u katta hajmdagi real matnlar asosida tilni chuqur o‘rganish imkonini beradi.

Bugungi kunda tilni avtomatik qayta ishlash, mashina tarjimasi va nutq texnologiyalari aynan korpuslarga tayanadi.

Korpus lingvistikasi – bu tilni elektron shakldagi katta matnlar to‘plami (korpus) orqali o‘rganadigan tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Ushbu korpuslar turli janr, uslub va davrga oid matnlarni o‘z ichiga oladi.

Korpuslar maxsus dasturlar yordamida tahlil qilinadi va bu orqali: so‘zlar chastotasi, grammatik shakllar, iboralar qo‘llanishi aniqlanadi.

Zamonaviy korpus lingvistikasi bir necha bosqichlarda shakllangan bo‘lib, bu jarayonda ko‘plab yirik tilshunos olimlar muhim rol o‘ynagan. Ularning ilmiy ishlari nafaqat nazariy asoslarni yaratdi, balki amaliy jihatdan ham korpuslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Avvalo, John Sinclair korpus lingvistikasining asoschilaridan biri sifatida e‘tirof etiladi. U ingliz tilining mashhur COBUILD korpusini yaratishda rahbarlik qilgan va tilni o‘rganishda “real nutq”ga asoslanish zarurligini ilgari surgan. Sinclairning fikricha, til birliklarini faqat qoidalar orqali emas, balki ularning tabiiy qo‘llanishi orqali o‘rganish kerak. Uning ishlari kollokatsiya (so‘zlarning birga qo‘llanishi) nazariyasini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Douglas Biber esa korpus lingvistikasini statistik metodlar bilan boyitdi va turli janrdagi matnlarni qiyosiy o‘rganish metodikasini ishlab chiqdi. Biberning tadqiqotlari natijasida yozma va og‘zaki nutq o‘rtasidagi farqlar ilmiy asosda ko‘rsatib berildi. U til uslublarini (register) tahlil qilishda korpuslardan samarali foydalanish yo‘llarini taklif qilgan. Shuningdek, Geoffrey Leech ham korpus lingvistikasining rivojiga katta hissa qo‘shgan. U grammatik va semantik tadqiqotlarda korpus ma‘lumotlaridan foydalanishni keng targ‘ib qilgan. Leech ingliz tilining milliy korpuslarini yaratish jarayonida faol qatnashgan va tilshunoslikda empirik yondashuvni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Tony McEnery korpus lingvistikasining nazariy va amaliy jihatlarini tizimli ravishda yoritgan. Uning ishlari korpusni yaratish, belgilash (annotatsiya qilish) va tahlil qilish metodologiyasini rivojlantirishga qaratilgan. McEnery korpus lingvistikasini mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllantirishda katta rol o‘ynagan.

Michael McCarthy esa og‘zaki nutqni o‘rganishda korpuslardan foydalanish bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. U kundalik suhbat tilini tahlil qilish orqali til o‘qitish metodikasini takomillashtirishga hissa qo‘shgan.

McCarthy, ayniqsa, ingliz tilini chet tili sifatida o'rgatishda korpus ma'lumotlarining ahamiyatini ko'rsatib bergan.

Bundan tashqari, Susan Hunston korpus lingvistikasining amaliy yo'nalishlarini rivojlantirgan. U til o'qitish, tarjima va diskurs tahlilida korpuslardan foydalanish usullarini ishlab chiqqan. Uning ishlari til o'rganish jarayonini yanada samarali qilishga xizmat qilgan.

Umuman olganda, ushbu olimlarning ilmiy faoliyati korpus lingvistikasini nazariy jihatdan asoslab berish bilan birga, uni amaliy sohalarda keng qo'llash imkonini yaratdi. Bugungi kunda ularning ishlari asosida yangi korpuslar yaratilmoqda, sun'iy intellekt tizimlari rivojlantirilmoqda va tilshunoslikda yangi tadqiqot yo'nalishlari shakllanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, korpus lingvistikasi zamonaviy tilshunoslikning eng muhim va istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Uning asosiy yutuqlaridan biri – tilni sun'iy misollar asosida emas, balki real nutq materiallari orqali o'rganish imkoniyatini yaratganidadir. Korpus lingvistikasi yordamida katta hajmdagi matnlar tez va aniq tahlil qilinadi, so'z va iboralarning qo'llanish chastotasi aniqlanadi, grammatik va leksik hodisalar ilmiy asosda izohlanadi. Bu esa tilshunoslikdagi tadqiqotlarning aniqligi va ishonchliligini sezilarli darajada oshirdi.

Shu bilan birga, korpus lingvistikasi ko'plab zamonaviy sohalarda keng qo'llanilmoqda. Xususan, u sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), mashina tarjimasi, nutqni avtomatik tanish tizimlari, leksikografiya va til o'qitish metodikasida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar rivojlanib borayotgan bugungi kunda korpuslar asosida yaratilayotgan dastur va platformalar inson va kompyuter o'rtasidagi muloqotni yanada samarali tashkil etishga xizmat qilmoqda.

Kelajakda ushbu yo'nalishni yanada rivojlantirish uchun bir qator muhim vazifalar mavjud. Jumladan, milliy til korpuslarini boyitish, xususan, o'zbek tilining keng qamrovli va sifatli korpusini yaratish dolzarb masalalardan biridir. Shuningdek, multimodal korpuslar (matn, audio va video birgalikda) ustida ishlash, sheva va dialektlarni qamrab olgan korpuslarni shakllantirish, sun'iy intellekt asosida mukammal til modellarini ishlab chiqish ham istiqbolli yo'nalishlar hisoblanadi.

Umuman olganda, korpus lingvistikasi nafaqat tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqdi, balki boshqa fanlar va texnologik sohalar bilan integratsiyalashgan holda kelajak ilm-fanining muhim poydevoriga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. John Sinclair. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford University Press, 1991.
2. Douglas Biber. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. – Cambridge University Press, 1998.
3. Tony McEnery., Andrew Wilson. Corpus Linguistics. – Edinburgh University Press, 2001.
4. Geoffrey Leech. Principles of Corpus Linguistics. – Longman, 1992.
5. Michael McCarthy. Spoken Language and Applied Linguistics. – Cambridge University Press, 1998.
6. Susan Hunston. Corpora in Applied Linguistics. – Cambridge University Press, 2002.
7. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. Zamonaviy tilshunoslik va korpus tadqiqotlari bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami. – Toshkent, 2020.

MUNDARIJA

Ashirboyev Samixon. Ehtirom haykali	3
Маматов Абдимурод. Профессор Э.А.Бегматов ўзбек нутқи маданияти ва ўзбек адабий тили нормасининг етук тадқиқотчиси	6
Sobirov Abdulhay. Ernst Begmatov – o‘zbek onomastikasining asoschisi	10
Uluqov Nosirjon. Ernst Begmatovning toponimikaga oid ilmiy merosi..	14
Odilov Yorqinjon. Ernst Begmatovning leksik qatlamlanish muammosiga doir qarashlari	21
Husanov Nishonboy. Ajab saodat erur chiqsa yaxshiliq bila ot	26
Umurqulov Bekpo‘lat. Ulkan salohiyat sohibi.....	32
Uluqov Nosirjon, Solixo‘jayeva Havasxon. Ernst Begmatovning o‘zbek imlosiga doir ilmiy faoliyati.....	36
Нормаматов Султон. Устозни ёд этиб	42
Очилов Эргаш. Дарвештабиат олим	46
Jabborov Xo‘jamurod. Shogirdligim baxtim mening, faxrim mening ...	52
Kenjayeva Sabohat. Otamdek mehribon ustoz edi	56
Primov Azamat. Milliy nomshunoslikning fundamental manbasi.....	59
Islamov O‘tkirjon. O‘zbek nutq madaniyati ilmiy maktabining shakllanishida Ernst Begmatov ilmiy merosining o‘rni va ahamiyati	65
Turdibekov Mo‘min. Ernst Azimovich Begmatovning ilmiy merosi, insoniy fazilatları va ustozlik siymosi.....	73
Xudoyberganov Ravshan O‘zbek tili antroponimlarining kashshof tadqiqotchisi.....	80
Авлакулов Яшнар. Лингвистическое изучение материала собственных имён узбекского языка.....	84
Sodiqova Sabohat. Shaxs nomlarining lingvomadaniy va aksiologik talqini.....	90
Sativoldiyeva Dildora. Ernst Begmatovning antroponimlar yasalishiga doir talqin va ilmiy qarashlari.....	95
Maqsudova Feruza. Ernst Begmatovning o‘zbek onomastikasi rivoji..	103
Ne‘matjonova Dildora. O‘quvchilar nutq madaniyatini yuksaltirishda Ernst Begmatovning ilmiy merosidan foydalanish	107

II. ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING ILMIY VA AMALIY MASALALARI

Hakimov Muhammad. Tagma'no termini: mohiyat va tadqiqotlar	111
Yuldashev Doniyor. Janubiy Qoraqalpog'iston topotizimidagi turkiy etnotoponimlar	118
Abdiyev Murodqosim, Nuraliyev G'. Tog'ay Murod asarlaridagi harakat-holatga taqlid so'zlar tahlili.....	123
Akbarova Zuhra. Fonologik qayta ishlashning lingvistik asoslari	130
Bobojonov Farhod. Ko'ngilochar yig'inlardagi nutqning o'ziga xosliklari.....	133
Adamboyeva Nafisa. Neuropsycholinguistic diagnostic model of dyslexia: criteria and interpretation rules (based on the uzbek language)	137
Xakimov K.M. Antroponimlarning ayrim an'anaviy va hududiy tafovutlari haqida	140
Jamoliddinova Dilnoza. Terminologik tizim xususiyatlari va mohiyati	148
Мынбаев Н.Ж., Бобоходжаев Р.Х. Русские идеологические дромонимы Ферганской долины	152
Qo'ziyev Umidjon. O'zbek tilidagi o'zlashma so'zlarning morfologik me'yorlashuvi masalasi.....	166
Zokirov Muxtorali. O'zbekiston milliy-madaniy makonida ko'ptillilik va madaniy integratsiya xususida.....	171
Xojaliyev Ismoil. Tilning ta'sir etish funksiyasi va manipulyativ nutq strategiyalari.....	176
Iskandarova Sharifa, Axmadaliyeva Odina. Ibrat asarlaridagi laqablarning lingvokulturologik xususiyatlari.....	180
Mamajonov Muhammadjon. Psixolingvistikada assotsiativ funksiya.	183
Sultonova Shoxista. O'zbek antroponimiyasida gender markerlangan ayol ismlari va patriarxal ideologiya	186
Sulaymonov Mo'minjon. Xoldorova Gulnoza. "Farhod va Shirin" dostonida "Chin" toponimining badiiy talqinlari	191
Babaxanova Dilorom, Saidova Muhabbat. Nutq madaniyati taraqqiyoti	195
Umirov Ixtiyor. Tezkor tarjima yozuvi.....	199

Lafasov Uroq. Onomastik birliklarga oid ayrim mulohazalar	206
Babaxanova Dilorom. O‘zbek tili uslublar tizimining sotsiolingvistik va qiyosiy tahlili	210
Dustmurodov Ma’rufjon. O‘tukan uyg‘ur xoqonligi bitiglaridagi zoonim komponentli antroponimlar.....	219
Darvishov Ibrohim. Tillar qorishuvida etniklik (Namangan qipchoq shevalari asosida).....	225
Hasanova Dilfuza. Etnosotsial tafakkur va uning lisoniy ifodasi.....	230
Djurabayeva Zamira. Gidronimlar – tilning bebaho boyligi sifatida....	234
Ibragimova Zamira. Ism-laqablar xususida	241
Ergashev Abduhalim. Joylarning shaxs nomlari bilan atash tartibi	245
Abduvaliyeva Dilnoza. “Nahj ul-farodis” tadqiqida Zaki Validi To‘gan va Yanosh Ekmanning ilmiy xizmatlari	252
Kenjayeva Sabohat. Antroponimik manzarada animistik tasavvurlar...	257
Siddiqova Shohida. O‘zga gaplar talqini xususida.....	262
Xojiyeva Munavvar. Termin, atama va istiloh tushunchalari haqida ayrim mulohazalar.....	266
Ikromova Fazilatxon. Ruhiy holat va emotsiya kategoriyalarining lingvistik va psixolingvistik talqini	270
Islomova Dilorom. Toponimik indikatorlarning funksional-semantik xususiyatlari	273
Abatov Doston. Lingvokulturologik tadqiqotlarning antropotsentrik paradigmada tutgan o‘rni	278
Xalilova Nilufarxon. Qo‘qon xonligi antroponimiyasiga xos uyqash ismlar xususida.....	282
Matyaqubova Ozoda, Rajabova Shahodat. Chet tili darslarida samaradorlikni oshirishda rasmlar bilan ishlashning ahamiyati.....	288
Исмоилова Р.Б. Наивная лингвистика в цифровом пространстве: научные и практические аспекты	292
Hamidova Muhayyoxon. Shukur Xolmirzayev nasriy asarlarining o‘zbek tili rivojidagi o‘rni	297
Mo‘minova Oydin. O‘zbek lingvomadaniyatshunosligida “makon” konsepti	302

Akbarova Munira. Badiiy matnda “Aldangan kutilganlik” fenomenining lingvistik va pragmatik tahlili	308
Xamidova Kamolaxon, Maxmudova Shaxloxon. O‘zbek tili toponimik tizimida metaforizatsiya va metonimiya hodisalari.....	312
Yunusova Barchinoy. “Alpomish” dostonida subyektli qiyos konstruksiyalarining lingvopoetik xususiyatlari.....	316
Xasanov Akbarjon. Emotsional-baholovchi sinonimlarning pragmatik xususiyatlari	323
Jiyanova Nazokat, Maksumova Saida. O‘zbek she’riyatida sinonimlarning uslubiy o‘rni.....	327
Yuldashev Otabek. Gemonim va gemonomik birliklar.....	333
Saydullayeva Ra’no. Terminologiya va termin tushunchasi masalalari	341
Navruzova M.G., Muxamatova D.X. O‘zbek tibbiy tezaurusining filologik-leksikografik modeli: kardiologiya sohasida amaliy tajriba	345
Zakirov Abdurahob. Jizzax viloyati antropoonimlarining leksik-semantik tahlili.....	352
Sindorov Lutfulla. Leksemalarning makon va zamonga oid kategorial belgilari.....	355
Giyosova Vasilaxon. Afaziyaning neyrokognitiv va lingvistik xususiyatlari	363
Polvonova Bashoratxon. Til va jamiyat o‘zaro ta’sirida ayolning kommunikativ modeli	367
Axmedova Aziza. Folklorizm asosidagi intertekstuallikning lingvopoetik xususiyatlari	371
Serikbayeva Akmaral. Taxtak o‘pir tumanidagi rangini motivli toponimlar xususida.....	376
Ahmedov Sobir. Jizzax viloyati tabiiy-geografik toponimlarining semantik xususiyatlari	381
Ziyotova Surayyo, Yo‘ldosheva Sevara. “Uy-ro‘zg‘or buyumlari leksikasi asosida paydo bo‘lgan turg‘un birikmalar tahlili.....	390
Nasirov Muslimjon. Birikma metaforalarning lingvokognitiv xususiyatlari	393

Muhammadaliyev Mirzohid. Poreyonimlarning tuzilishiga ko‘ra turlari va lisoniy xususiyatlari.....	397
Nuriddinova Nozima. Ta’lim tizimini ifodalovchi ergonimlar xususida.....	401
Sadullayeva Sapura. Lingvomadaniyatshunoslikda konsept tadqiqining nazariy asoslari	404
To‘ychiyeva Zuleyxa. Ismlarda jinsni ifodalovchi indikatorlar.....	408
Matyaqubova Ozoda, Sobirova Laylo. Chet tilini mashqlar yordamida o‘rganishning afzalliklari	414
Samandarova Nilufar. Fransuz va o‘zbek tillarida aylanma harakat fellarining semantikasi	419
Siddiqova Kamola. Saida Zunnunovanning alla mazmunidagi she’rlarida “farzand” konsepti talqini	423
Qodirov Ma’murxon. O‘zbek hujjatchilik terminologiyasidagi ruscha o‘zlashmalarning ayrim semantik xususiyatlari	427
Abdivaliyev Obitjon. Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasida nutqiy portret yaratish mahorati	430
Djumashov Davlatyor. Onomastika – o‘tmish va bugun	434
Nishonova Buvixon. O‘zbek va ingliz tillaridagi ertak pretsedent nomlarining qiyosiy tadqiqi	438
Umuxanov Nodirjon. Ingliz tilini o‘rganishda leksikaning o‘rni.....	442
Tursunova Zilola. Ingliz tili leksikasini o‘rgatishda an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar	445
Jalilova Madina. “Boburnoma”dagi kent oykonimik indikatorining lingvogeografik tahlili	450
Axunova Moxidil. Miqdor ifodalarining kommunikativ samaradorligi	455
Davronova Zarnigor. Badiiy matndagi antroponimlarning konseptualizatsiyasi.....	459
Tojiboyev Doniyor. Hoji Muin publitsistikasida sintaktik takrorning uslubiy qo‘llanishi haqida	464
Usmonaliyev Shahboz. “Tarixi Farg‘ona” asaridagi turkiy antroponimlarning semantik xususiyatlari.....	469

Otaxonova Sohiba. O‘zbek nomshunosligining dolzarb muammolari haqida qisqa mulohazalar.....	472
Musaboyeva Zulkumor. Sherzod Komil Xalilning “Ona tilim” she’rining uslubiy xususiyatlari.....	478
Aminova Feruza. Mahmud Rajab poetik nutqida dialektal morfologizmlarning lingvopoetik funksiyasi	481
Babaniyozova Oydin. Hesse adabiy me’rosining o‘zbek yozuvchilariga ijodiy ta’siri	485
Shamshiyeva Diyora. Stereotiplarining shakllanishida tashqi omillarning o‘rni	489
Xudoyberdiyeva Gulmira. Terminlar polisemiyasining funksional tahlili va fanlararo polisemiya	493
Akbarova Zulfizargul. Alisher Navoiy asarlaridagi “ahl” komponentli izofali birliklarning tillararo qiyosiy-semantik xususiyatlari.....	497
Rajabov Elshod. Tarixiy kontekstda voqelangan “iltifot” nutqiy aktining psixolingvistik xususiyatlari tahlili.....	500
Turdiyeva Roza. O‘zbek, qoraqalpoq va ingliz tillaridagi maqollarda zoonimlarning komponent va kontekstual tahlili (“bo‘ri” zoonimi misolida).....	507
Tojiboyeva Dilorom. Sotsiolingvistik terminlarning etimologik tuzilishi	511
Sulaymonova Zebiniso. O‘zbek tilidagi alla matnlarida rang ifodalovchi so‘zlarning lingvokulturologik xususiyatlari	515
Ramatova Ma’mura. Shimoliy Xorazm godonimlarining zamonaviy tendentsiyalari.....	520
Mahmudov Mirzobek. O‘zbek tilshunosligida yuridik terminlarni diskursiv tahlil qilish mezonlari xususida	524
Muydinova Nigora. Atoqli otlar va onomastik tasnif.....	527
Samandarova Nilufar, Quramboyeva Gulzoda. Til taraqqiyotida neologizmlar tahlili.....	532
Ваисова Азиза, Каримходжаев Ниетбай. Сопоставительный анализ паремиологических единиц, репрезентирующих концепт «дружба» в русском и узбекском языках.....	535
Eliboyev Islom. Ona tili darslari samaradorligini oshirishda raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish.....	538

Zoirjanov Shahbozbek. O‘zbek va ingliz tillarida uzunlik o‘lchov birliklarining lingvistik tasnifi va nominativ-motivatsion xususiyatlari..	542
Mavlyanov Baxodir. “Oqariq” gidronimi tahlili	549
Hayitova Mahliyo. Maqollarning etnolingvistik xususiyatlari	553
Zakirova Gulchehra. Xosiyat rustamova ijodida ekopoeziya	557
Ismoilova Odina. Eshqobil Shukur qo‘llagan poetonimlar konseptosferasi	563
Munavvarova Moxira. “Bosh” metaforasining lingvopoetik transformatsiyasi.....	569
Erkinova Munavvar. Biblionimlar xususida ayrim mulohazalar.....	573
Salomov Narzulla. Ingliz va o‘zbek tillarida kechirim so‘rash mazmunini ifodalovchi birliklarining chog‘ishtirma tahlili	577
Mashrabjonova Shahrizoda. Frazеologik birliklarda zoomorf kod va milliy obrazlar tizimi	580
Mirzayeva Moxichexra. O‘zbek etnotoponimlarning o‘rganilish tarixidan.....	586
Salomov Narzulla. Ingliz va o‘zbek tillarida muloqot jarayonida evfemizmlarning xushmuomalalikni ta‘minlashdagi o‘rni.....	591
Ahmadjonova Maftuna. Sog‘inch konseptining semantik maydoni.....	595
Abdulboqiyeva Rayxona. Abdulla Oripov she‘riyatiga xos biblionimlar tahlili.....	599
Murodova Zulhiyo. O‘zbek tilidagi inson qadriyatlari konseptual maydonining lingvokulturologik va semantik modellashtirilishi (wordnet asosida).....	604
Abdug‘aniyeva G.D. Sinonimik birliklarning badiiy matndagi lingvopoetik imkoniyatlari (“Jimjitlik” romani asosida)	609
Shakarova Nilufar, Saidaxmedova Odina. Ta‘lim tizimida yozma nutqni rivojlantirish.....	614
Хайтматова Адолат. От хлопка до философа: этимология и история фамилии Бахтин.....	617
Bustanova Feruza. “Kelinlar qo‘zg‘aloni” komediyasida ma‘no ko‘chishning uslubiy xususiyatlari	621
Kushaliyeva Xolida. O‘zbek va turk tillarida kelishiklarning funksional-grammatik xususiyatlari	624

Karimova Muxlisa. O‘zbek diniy leksikasi tarixiy qatlamlarining parallel-semantik tezaurusini yaratish.....	628
Rahmonberdiyeva Xonzodabegim. Muhammad Yusuf she’rlarida Vatan timsoli talqini	634
Boboqulova Ozoda. Vohada murojaat shakllarining qo‘llanishi haqida	637
Rahimjonova Mohiniso. “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asaridagi ayrim qaydlarning semantik xususiyatlari	640
Kirgzibayeva Xurshida. “Saodat sohili” biblionimi tahlili	643
Абдулбокиева Шахноза. Топонимы тюркского происхождения (по материалам словаря Э.М.Мурзаева)	646
Хомиджонова Махбуба. Названия музыкальных групп в Узбекистане: отражение культуры, истории и современности.....	649
Qurbonova Kamola. Olam manzarasining kognitiv tilshunoslikdagi talqini.....	654
Eshonqulova Durdona. Korpus lingvistikasi va uning shakllanishi, taraqqiyoti xususida.....	658

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI RIVOJI VA TAKOMILIDA ERNST BEGMATOV ILMIY MEROSINING O‘RNI

**Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi
materiallari**

2026-yil 5-6-iyun

Mazkur to‘plamga kiritilgan materiallarning mazmuni, undagi statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlar sanasining to‘g‘riligiga hamda tanqidiy fikr-mulohazalarga mualliflarning o‘zlari ma’suldirlar.

Adadi 150 nusxa. Bichimi 60x84 ¹/₁₆
Bosma tabog‘i 40,9. «Times New Roman» garniturası.
“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.